

પ્રકાશક :

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, કંસારા બજાર, માંડવી,
જિ. કચ્છ, ગુજરાત, ૩૭૦ ૪૬૫. ફોન : (૦૨૮૩૪) ૨૩૧૪૬૩

Email : gosharad@rediffmail.com

Must Visit :

<http://www.pushtimarg.net>

<http://vallabhacharyavidyapeeth.org/>

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત શ્રીભાગવત સુબોધિની

દ્વિતીયસ્કન્ધ

અનુવાદ

અનુવાદક :

શ્રીકલ્યાણજીભાઈ કાનજીભાઈ શાસ્ત્રી, મુંબઈ

પ્રકાશન : વિ.સં.૧૯૯૮

પૂર્વ પ્રકાશક :

શ્રીવાડીલાલ નગીનદાસ શાહ, મુંબઈ.

પૂર્વ મુદ્રણસ્થાન :

આદિત્ય મુદ્રણાલય, રથખડ રોડ, અમદાવાદ.

પુર્વ મુદ્રક :

મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી.

મુદ્રક :

પૂર્વપ્રેસ પ્રા. લી., રાજકોટ.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ

કંસારા બજાર, માંડવી-કચ્છ, ગુજરાત, પિનકોડ: ૩૭૦૪૬૫

(ટેલીફોન : ૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૬૩)

ગ્રન્થ

પ્રકાશનસંહાય

પુષ્ટિમાર્ગની પ્રાથમિક સમજ માટે

૧. પ્રવેશિકા	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (ગુજરાતી)	૧૦
૨. પ્રવેશિકા	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (હિન્દી)	૧૦
૩. Praveshika	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (અંગ્રેજી)	૧૦
૪. પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (ગુજરાતી)	૨૦
૫. પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (હિન્દી)	૨૦
૬. પુષ્ટિપથ	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (ગુજરાતી)	૧૦
૭. પુષ્ટિપથ	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (હિન્દી)	૧૦
૮. પ્રમેયરત્નસંગ્રહ	લેખક : ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમાજી (ગુજ.)	૨૦
૯. Manual of the devotionalpath of Pushti.	લેખક : ઉપરમુજબ	૬૫

તત્ત્વદર્શનવિષયક રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં પ્રસ્તુત થયેલ

વિભિન્ન શોધપત્રો તથા ચર્ચા નો સંગ્રહ

૧૦. શબ્દખંડીયા વિદ્વત્પરિચર્ચા	(સંસ્કૃત-અંગ્રેજી-હિન્દી)	૨૦૦
૧૧. અન્યખ્યાતિવાદીયા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૧૫૦
૧૨. કાર્યકારણભાવમીમાંસા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૨૦૦
૧૩. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૧૫૦
૧૪. અન્ધકારવાદ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૨૦૦
૧૫. વલ્લભવેદાન્ત લેખક: ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	નિ:શુલ્ક

સામ્પ્રદાયિક વિચારગોષ્ઠીમાં પ્રસ્તુત થયેલા

વિભિન્ન શોધપત્રો તથા તેના ઉપર થયેલ ચર્ચા નું સંકલન

૧૬. વાર્તાપરિચર્ચા		૧૫
૧૭. અધિકારપરિચર્ચા		૧૦૦
૧૮. સાધનાપ્રણાલી	(અપ્રાપ્ય)	૫૦
૧૯. પુષ્ટિભક્તિમાં કથાસાધના વિચારગોષ્ઠી	(અપ્રાપ્ય)	૫૦
૨૦. શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી		૫૦
૨૧. શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી (પૂરક પ્રશ્નોત્તરી)	(અપ્રાપ્ય)	નિ:શુલ્ક
૨૨. સેવા-સમર્પણ વિચારગોષ્ઠી		૫૦
૨૩. પુષ્ટિભક્તિ અને પ્રપત્તિ સાધનામાં જઘન્યાધિકાર વિચારગોષ્ઠી		૮૦
૨૪. પ્રતિબન્ધ (પુષ્ટિભક્તિ અને પ્રપત્તિ સાધનામાં પ્રતિબન્ધ)		૧૦૦
૨૫. પુષ્ટિભક્તિ અને પ્રપત્તિ સાધનામાં ફળ		૧૦૦

નિત્યસ્તોત્રપાઠ

૨૬. પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) પાકું બાઈડિંગ	૨૦
૨૭. પુષ્ટિપાઠાવલી (હિન્દી) પાકું બાઈડિંગ	૨૦
૨૮. પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) કાચું બાઈડિંગ	૨૦
૨૯. પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) કાચું બાઈડિંગ '૪'.૩'' નાની સાઈઝ	૧૦
૩૦. પુરુષોત્તમસહસ્રનામ-ત્રિવિધલીલાનામાવલી (અનુવાદ સહિત)	૨૦

અધ્યયનોપયોગી ગ્રન્થો

૩૧. શ્રીભાગવતમહાપુરાણ (ચારભાગ. મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય સમ્મત અર્થવાણું)	૪૦૦
૩૨. પોડશગ્રન્થ. (સરળ ગુજરાતી ભાવાર્થ-વિવેચન સાથે. પેજ સં. ૨૩૦. વિતરણ કરવા ઈચ્છનાર ટ્રસ્ટ કાર્યાલયનો સંપર્ક કરે. ૧ પ્રતિ નીપડતર ૩. ૩૫. પોસ્ટેજ અલગથી)	
૩૩. જિન શ્રીવલ્લભરૂપ ન ગ્રન્થો, ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી લિખિત સર્વોત્તમસ્તોત્રની વિસ્તૃત ભૂમિકાનો ગુજરાતી અનુવાદ, શ્રીવલ્લભાષ્ટક, સપ્તશ્લોકી, શ્રીવલ્લભસ્તોત્રો, પચ્ચશ્લોકી, શિક્ષાશ્લોકી આદિ ગ્રન્થોપર વિવેચન નું ૪૫૦ થી વધુ પાનામાં સંકલન.	૭૦
૩૪. કૃષ્ણાશ્રય, શ્રીકલ્યાણરાયજી લિખિત સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ(અપ્રાપ્ય) ૦૭	
૩૫. ભગવદ્ગીતા, અનુવાદક : શ્રીનાનુલાલ ગાંધી. પદચ્છેદ, અન્વય, શબ્દપરિચય, વૃત્તિપરિચય, શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ, વિવેચન, પાદાનુક્રમણિકા, ગીતાતાત્પર્ય તથા ન્યાસાદેશવિવરણ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે.	૫૦
૩૬. પુષ્ટિઅસ્મિતા સંવર્ધક શિબિર, રાષ્ટ્રીય સંમેલન-ભરૂચ (પ્રશ્નોત્તરી)	૨૫
૩૭. પોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની ૬૪ વાર્તાઓ, લે. ભૂનેન્દ્રભાઈ ભાટીયા	૫૦
૩૮. પોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની ૨૮ વાર્તાઓ, લે. ઉમર મુજબ(અપ્રાપ્ય)	૫૦
૩૯. ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ, બારમો અધ્યાય, લેખક : ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૪૦. ભગવદ્ગીતાનો પુરુષોત્તમયોગ, પંદરમો અધ્યાય, લેખક :ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૪૧. દ્રવ્યશુદ્ધિ. અપરસ-સુતક વગેરે બાબતનો નિર્ણય ગ્રન્થ. લે.:ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી	નિ:શુલ્ક
૪૨. ભાગવત શાસ્ત્ર-સ્કન્ધ-પ્રકરણ-અધ્યાય નો ટુકમાં અર્થ. લેખક: ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી	૧૦
૪૩. શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ.(શ્રીવલ્લભાચાર્ય રચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગતનું પ્રકરણ. શ્રીમદ્ભાગવતના શાસ્ત્ર-સ્કન્ધ-પ્રકરણ અને અધ્યાય ના અર્થોનું વિસ્તૃત વિવેચન.) અનુવાદક : ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી.	૧૫૦
૪૪. શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ (શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધમાંનું પ્રથમ પ્રકરણ. શ્રીપુરુષોત્તમજીની આવરણભંગ ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે)	૩૦
૪૫. પુરુષોત્તમ પ્રતિષ્ઠાપ્રકાર (શ્રીગુસાંઈજી રચિત સેવ્ય સ્વરૂપને પુષ્ટ કરાવવાની વિધિનું વિસ્તૃત ગુજરાતી વિવેચન)લે:ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૪૬. ગૃહસેવા અને વ્રજલીલા, વ્યાખ્યાતા ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૪૭. પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ, વ્યાખ્યાતા ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	અપ્રાપ્ય
૪૮. શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર (દશમસ્કન્ધનો સરળ ગુજરાતી ભાવાનુવાદ) અનુવાદક : ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી	અપ્રાપ્ય

૪૯. રસદષ્ટિની તરફેણમાં. લેખક : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	અપ્રાપ્ય
૫૦. સિદ્ધાન્તનું આચમન પ્રશ્નોત્તરી. ઉત્તરદાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૫૧. ભક્તિવર્ધિની. વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	અપ્રાપ્ય-નિ:શુલ્ક
૫૨. સેવા : ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ. વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૫૩. હમકું ઈતની સમજ ભલી (અમૃતવચનાવલી)પ્રાચીન અર્વાચીન આધુનિક આચાર્યોના વચનામૃતો	નિ:શુલ્ક
૫૪. તત્વાથદીપનિબંધાન્તર્ગત સાધનપ્રકરણ. મૂળ સહિત ગુજરાતી અનુવાદ	નિ:શુલ્ક
૫૫. પુરુષાર્થવ્યવસ્થા. પ્રવક્તા : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૫૬.પુષ્ટિવિધાનમ્-૨ (વ્યાકરણમ્) શ્રીવલ્લભાચાર્ય-શ્રીગોપીનાથજી-શ્રીગુસાંઈજી રચિત ૨૬ગ્રન્થોંકા પદચ્છેદ-અન્વય-શબ્દપરિચય-વૃત્તિપરિચય	૧૦૦
૫૭.પુષ્ટિવિધાનમ્-૩(વ્રજભાષા) શ્રીવલ્લભાચાર્ય-શ્રીગોપીનાથજી-શ્રીગુસાંઈજી રચિત ૨૬ગ્રન્થોંકા શબ્દાર્થ-શ્લોકાર્થ-વિવેચન-પાદાનુક્રમણિકા	૧૫૦
૫૮.તત્ત્વાર્થદીપનિબંધાન્તર્ગત શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમ્, (વ્રજભાષાટીકા) શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત, પેપરબેક/હાર્ડબાઉન્ડ	૫૦/૭૦
૫૯.તત્ત્વાર્થદીપનિબંધાન્તર્ગત સર્વનિર્ણયપ્રકરણમ્ (વ્રજભાષાટીકા) શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત, પેપરબેક/હાર્ડબાઉન્ડ	૮૦/૧૦૦
૬૦.વિવેકત્રયમ્, પ્રપચ્ચ-જીવ-મૂલરૂપ (સંસ્કૃત)	૧૦
૬૧.શ્રીપુરુષોત્તમગ્રન્થાવલી - ૫ (દશદિગન્તવિજયી ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી રચિત દ્રવ્યશુદ્ધિટીપિકા, ભક્તિમાર્ગીય અપરાધનિરૂપણવિવૃત્તિ તેમજ ઉત્સવપ્રતાન મૂળ ગ્રન્થો તેમજ તેનો વ્રજભાષા-હિન્દી-ગુજરાતી અનુવાદ)	૧૦૦
૬૨.શ્રીપુરુષોત્તમગ્રન્થાવલી - ૬ (દશદિગન્તવિજયી ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી રચિત ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા તથા ન્યાસાદેશતાત્પર્ય ની સંસ્કૃત ટીકા)	૨૦૦
૬૩.ગૃહસેવા ઓર વ્રજલીલા(વ્રજભાષા)વ્યાખ્યાત: ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૬૪.ભગવદ્ગીતાકા ભક્તિયોગ. વ્યાખ્યાત: ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૬૫. સેવા : ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ, વિવેચક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૬૬. સેવાકૌમુદી (નવધાભક્તિ), હિન્દી,લેખક : શ્રીલાલુભટ્ટજી, વ્યાખ્યાતા : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	અપ્રાપ્ય-નિ:શુલ્ક
૬૭. બ્રહ્મવાદ (હિન્દી) લેખક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
ઈતિહાસ	
૬૮. આધુનિક ન્યાયપ્રણાલી અને પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનાપ્રણાલી નો આપસી ટકરાવ, લે. : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી (ગુજરાતી)	નિ:શુલ્ક
૬૯. આધુનિક ન્યાયપ્રણાલી અને પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનાપ્રણાલી નો આપસી ટકરાવ, લે. : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી (હિન્દી)	નિ:શુલ્ક
૭૦. શ્રીગોપીનાથપ્રભુચરણ; શ્રીગોપીનાથજીના વિષયમાં ઉપલબ્ધ (ચિત્રજી, હસ્તાક્ષર, પદ, ઈતિહાસ, રચના વગેરે) તમામ માહિતિનો સંગ્રહ.	૨૫

સન્દર્ભ ગ્રન્થો

૭૧. પુષ્ટિવિધાનમ્ પાદાનુક્રમણિકા. શ્રીવલ્લભાચાર્ય-શ્રીગ પીનાથજી-શ્રીગુસાંઈજી
રચિત ૨૬ ગ્રન્થોની પાદાનુક્રમણિકા ૧૦
૭૨. હમકું ઈતની સમજ ભલી. એક વાર વાંચવા જેવું. પ્રાચીન-અર્વાચીન-આધુનિક
આચાર્યોના માર્મિક વચનામૃતોનો સચિત્ર સંગ્રહ. નિ:શુલ્ક
૭૩. Summary of Shuddhadvaita Vangmaya. લેખક : ગો.શરદ્
(મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ ગ્રન્થ) શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગોપીનાથજી તથા
શ્રીગુસાંઈજીના ગ્રન્થોનો અંગ્રેજીમાં ટૂંક પરિચય. ૧૫

શ્રીભાગવતસુબોધિનીનું શ્રીનાનુલાલ ગાંધીએ કરેલ ભાષાન્તર

પ્રથમસ્કન્ધ

દ્વિતીયસ્કન્ધ

શુદ્ધાદ્વૈત પુષ્ટિભક્તિમાર્ગીય વાઙ્મય :

શુદ્ધાદ્વૈત પુષ્ટિભક્તિમાર્ગના આધારભૂત સંસ્કૃત-વ્રજ-ગુજરાતી વગેરે ભાષામાં
લિખિત મૂળ ગદ્ય-પદ્ય ગ્રન્થસાહિત્ય, તેનો અનુવાદ તેમજ તેના પર લિખિત વિવેચન વગેરે
(સામ્પ્રદાયિક શબ્દકોશ, સામ્પ્રદાયિક વચનાનુક્રમણિકા, ભગવદ્ગીતાપાદાનુક્રમણિકા વગેરે
અધ્યયનોપયોગી) સાહિત્યનો ભૂલત્ સંગ્રહ. ડાઉન્લોડ અને માર્ગદર્શન માટે લિંક :

<http://www.pushtimarg.net/pushti/pushti-vangmay.html>

હાલમાં નીચે મુજબ ગ્રન્થો તેની સંસ્કૃત ટીકાઓ અને અનુવાદ સહિત વાઙ્મયમાં ઉપલબ્ધ છે:

ષોડશગ્રન્થ, શિક્ષાપદ્યાનિ, તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધ, બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્ય, મધુરાષ્ટકમ્, પરિવૃઢાષ્ટકમ્,
પુરુષોત્તમનામસહસ્રમ્, ત્રિવિધનામાવલી, સુબોધિની (સ્કન્ધ ૧-૨), સેવાશ્લોકાઃ, વિદ્વન્મંડનમ્,
સૌન્દર્યપદ્યમ્, સાધનદીપિકા, પુરુષોત્તમપ્રતિષ્ઠાપ્રકાર, ભાગવતપુરાણ (૧ થી ૭, ૧૦ અને ૧૧ સ્કન્ધ
નો ગુજરાતી-હિન્દી અનુવાદ), હરિરાયવાઙ્મુક્તાવલી (૫૫ ગ્રન્થો) દ્રવ્યશુદ્ધિ, ૮૪-૨૫૨
વૈષ્ણવોની વાર્તા, પ્રસ્થાનરત્નાકર, અવતારવાદાવલી ખંડ ૨-૩, વાદાવલી,
ભગવદ્ગીતામૃતતરંગિણી, વલ્લભાષ્ટકમ્, સર્વોત્તમસ્તોત્રમ્.

ગોશાળા : મહિલાબાગ પાસે, માંડવી-કચ્છ

જીર્ણોદ્ધાર : શ્રીબાલકૃષ્ણજીના બેઠકજી. ગામ : વિંજાણ, તા.અબડાસા-કચ્છ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યાપીઠ :

શ્રીવલ્લભાચાર્ય નગર, રેફરલ હોસ્પિટલ પાછળ, હાલોલ, જિ. પંચમહાલ.
અધ્યયનોપયોગી ગ્રન્થાલય, અધ્યયનકક્ષ, નિવાસ, ભોજન, અધ્યાપક વગેરે અત્યાવશ્યક
સુવિધાઓથી સુસજ્જ.

<http://www.vallabhacharyavidyapeeth.org/>

પુષ્ટિસ્વાધ્યાય : અઠવાડીયાના લગભગ બધા દિવસ આબાલ-વૃદ્ધ બધા પુષ્ટિમાર્ગીઓ માટે
સમ્પ્રદાયના મૂળ ગ્રન્થોનું અધ્યાપન વિદ્વાન્ આચાર્યવંશજો દ્વારા ટેલિફોનિક કોન્ફરન્સ
માધ્યમથી કરવામાં આવે છે : વધુ માહિતિ માટે ફોન સમ્પર્ક : પિનાકીનભાઈ :
(+91)9726444515, નીરજભાઈ(અમેરિકા) : +7325424165

गोस्वामी श्रीश्याम मनोहरजीद्वारा सम्पादित-पुनर्मुद्रित

शुद्धाद्वैत पुष्टिभक्ति सम्प्रदायके मूल संस्कृत ग्रन्थ

१. सव्याख्यषोडशग्रन्थ संयुक्तप्रकाशन, दुर्लभ
 - खंड १. श्रीयमुनाष्टकम् से सिद्धान्तरहस्यम्
 - खंड २. नवरत्नम् से भक्तिवर्धिनी
 - खंड ३. जलभेदः से सेवाफलम्
२. प्रकाश-रश्मि सहित ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् नाथद्वारा टेम्पलबोर्ड, अतिदुर्लभ
 - खंड १. प्रथमाध्याय
 - खंड २. प्रथमाध्याय
 - खंड ३. द्वितीयाध्याय
 - खंड ४. तृतीयाध्याय
 - खंड ५. चतुर्थाध्याय
३. श्रीमद्भागवतसुबोधिनी नाथद्वारा टेम्पलबोर्ड, अतिदुर्लभ
 - खंड १. प्रथम-द्वितीयस्कन्ध
 - खंड ४. जन्मप्रकरण
 - खंड ५. तामसप्रमाणप्रकरण
 - खंड ६. तामसप्रमेय-साधनप्रकरण
 - खंड ७. तामसफलप्रकरण
 - खंड ८. राजसप्रमाण-प्रमेयप्रकरण
 - खंड ९. राजससाधन-फलप्रकरण
 - खंड १०. सात्त्विकप्रमेयसाधनफलप्रकरण
४. तत्त्वार्थदीपनिबन्ध संयुक्तप्रकाशन, दुर्लभ
 - खंड १. शास्त्रार्थ-सर्वनिर्णयप्रकरण
 - खंड २. भागवतार्थप्रकरण स्कन्ध १-५
 - खंड ३. भागवतार्थप्रकरण स्कन्ध ६-१२
५. सव्याख्यषड्ग्रन्थाः संयुक्तप्रकाशन, दुर्लभ
 ६. वेदान्ताधिकरणमाला-भावप्रकाशिका
 ७. विविधविवरणोपेत पत्रावलम्बनम्
 ८. प्रस्थानरत्नाकर
 ९. विद्वन्मण्डनम्
 १०. श्रीबालकृष्णग्रन्थावली
 ११. श्रीवल्लभमहाप्रभुस्तोत्राणि
 १२. श्रीपुरुषोत्तमप्रतिष्ठाप्रकारः
 १३. वल्लभाख्यान (सप्तटीकोपेत)
 १४. पुष्टिविधानम् गुजराती, ब्रज तथा संस्कृत संस्करण
१५. वादावली
ब्रह्मवाद, वादकथा, विग्रहवाद, प्रपंचवाद, प्रपंचसंसारभेदवाद, ब्रह्मजीवतदैक्यस्वरूपनिरूपणम्, विरुद्धधर्माश्रयत्वविवेचनम्, आत्मवादः, प्रश्नोत्तरसाहस्रीपर्यालोचनम्, प्रश्नोत्तरसाहस्रीचर्चित-प्रकृत्यधिकरण-समालोचनम्, केवलाद्वैतवादाभिमतविद्यास्वरूपविमर्शः, अक्षरपुरुषोत्तम-द्वैतनिरासवादः
१६. अवतारवादावली
खंड २. भेदाभेदवाद, सृष्टिभेदवाद, आविर्भावतिरोभाववाद, ख्यातिवाद, प्रतिबिम्बवाद, अन्धकारवाद.
खंड ३. ब्राह्मणत्वादिदेवतावादः, जीवव्यापकत्वखण्डनवाद, जीवप्रतिबिम्बत्व-खण्डनवादः, भागवतस्वरूपविषयकशंका निरासवादः, उपदेशादिविषयकशंका निरासवादः, भगवत्प्रतिकृति-पूजनवादः, ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणवादः, तुलसीमालाधारणवादः, शंखचक्रधारणवादः, भक्तिरसत्ववादः, भक्त्युत्कर्षवादः, नामफलादिप्रकारवादः, जयश्रीकृष्णोच्चारणवादः, स्ववृत्तिवादः, वस्त्रादिसेवावादः, मूर्तिपूजनवादः, भागवतपाठादेः शंका निरासवादः.

४क्र.१, २ तथा ४/१, ४/२ को छोड कर सभी ग्रन्थ श्रीवल्लविद्यापीठ-श्रीविट्ठलेश्वर-प्रभुचरण आ.हो.ट्रस्ट (कोल्हापुर) द्वारा प्रकाशित.

गोस्वामी श्रीश्याम मनोहरजीकी हिन्दी-गुजराती पुस्तकें

- वाल्लभवेदान्त निबन्धसंग्रह (हिन्दी)
 - पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद (गुजराती)
 - विवेक (हिन्दी)
 - विशोधनिका (चार खंड) (गुजराती-हिन्दी)
 - पुरुषोत्तमयोग (गुजराती-हिन्दी)
 - नवरत्नम् (गुजराती-हिन्दी)
 - श्रीयमुनाष्टकम् (हिन्दी)
 - सिद्धान्तनुं आचमन (गुजराती)
 - सिद्धान्तसूक्ति (गुजराती)
 - भगवद्गीतासु भक्तियोग
 - वार्तान्की सैद्धान्तिक संगति
 - पुरुषार्थव्यवस्था (हिन्दी-गुजराती)
 - चतुःश्लोकी(हिन्दी)
 - रसदृष्टिनी तरफेणमां (हिन्दी-गुजराती)
 - गृहसेवा और ब्रजलीला (गुजराती-हिन्दी)
 - ब्रह्मवाद (वादावली सम्पादकीय)
 - सेवाकौमुदी/नवधाभक्ति (हिन्दी)
 - चिरकुट चर्चा समीक्षा (हिन्दी-गुजराती)
 - पुष्टिमागीय पीठाधीश स्वरूप और कर्तव्य
 - अणुभाष्य(साधनफलाध्याय)भूमिका(गुज.)
 - नवरत्नोपदेशका मानसविश्लेषण(गुज-हिन्दी)
 - श्रीवल्लभाचार्यके दर्शनका यथार्थ स्वरूप
 - शरणागतिविचारगोष्ठी एक पूरक प्रश्नोत्तरी (गुजराती)
 - धर्म-अर्थ-काम-मोक्षकी पुष्टिमागीय विवेचना(हिन्दी-गुजराती)
 - भगवत्सेवानो सिद्धान्तशुद्ध प्रकारः एक प्रश्नोत्तरी (गुजराती)
 - साकारब्रह्मवाद (तत्त्वचिन्तन भक्ति और संस्कृति विमर्श) (हिन्दी)
 - तत्त्वार्थदीपनिबन्धान्तर्गत शास्त्रार्थप्रकरणोपक्रम(गुज.)
 - तत्त्वार्थदीपनिबन्धान्तर्गत संक्षिप्त शास्त्रार्थ-सर्वनिर्णयप्रकरण तथा विवेकधैर्याश्रय, नवरत्न, सिद्धान्तमुक्तावली एवं भक्तिवर्धिनी का गुजराती अनुवाद-विवेचन(गुज.)
 - श्रीवल्लभाख्यान : श्रीमद्भागवतको प्रारूप और श्रीवल्लभाख्यान
- म्पर्क :** गोस्वामी श्रीश्याम मनोहरजी, ब्रजकमल, ६३ स्वस्तिक सोसाय्टी, ४था रास्ता, जुहु स्कीम, विलेपार्ले(पश्चिम) मुम्बई

પ્રવચનોની એમ્.પી.શ્રી તથા વીડીઓ સી.ડી.

ગોસ્વામી શ્રીશ્યામ મનોહરજી :
 સર્વોત્તમસ્તોત્રમ્ ^{વર્ષ ૮૫ - ૨૦૧૪ પર્વત}
 સાધનપ્રકરણમ્ ^{૮૮ સે ૨૦૧૪ પર્વત}
 ભગવદ્ગીતા ^{ગુજરાતી અધ્યાય ૪(અપુકી), ૮, ૧૨, ૧૫; કુલ ૭}
 પઞ્ચલોકી (ગુજરાતી) ૮૭
 પુષ્ટિપ્રવાલમર્યાદાભેદ, હાલોલ ^{ગુજરાતી ૮૪, ૧ સી.ડી.}
 સિદ્ધાન્તરહસ્યમ્, રાજકોટ ^{૨૦૦૦, કુલ ૨ સી.ડી.}
 સિદ્ધાન્તરહસ્યમ્-ભક્તિવર્ધિની, યુવા અધ્યયન
 નવરત્નમ્, પાર્લા ^{૮૬, ૧ સી.ડી.}
 અન્તઃકરણપ્રબોધ ^{૧ સી.ડી.}
 પત્રાવલમ્બનમ્, હાલોલ ^{ગુજરાતી, ૮૪, ૨ સી.ડી.}
 ભક્તિપ્રકરણ
 સિદ્ધાન્તવચનાવલી ^{ગુજરાતી ૮૨, ૩ સી.ડી.}
 ગોપીગીત ^{૨ સી.ડી.}
 પુષ્ટિઅસ્મિતા ^{ગુજરાતી, ૧ સી.ડી.}
 ગૃહસેવા ઓર વ્રજલીલા ^{૮૮, ૧ સી.ડી.}
 સેવાકૌમુદી ^{ગુજરાતી ૮૨, ૨ સી.ડી.}
 સેમિનાર : પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ
 પુરુષોત્તમસહસ્રનામ પ્રશ્નોત્તરી
 પુષ્ટિઅસ્મિતા સંવર્ધન શિબિર,
 હાલોલ (શરણાગતિ) ૨૦૦૭
 ભરૂચ ૨૦૦૭
 રાજકોટ ૨૦૦૮
 વિશોધનિકા
 ષોડશગ્રન્થ પાઠ
 પુષ્ટિવિધાનમ્ ^{૮૬, ૪ સી.ડી.}
 અન્તઃકરણપ્રબોધ, મદ્રાસ
 ભક્તિવર્ધિની, પીપરીયા
 ભક્તિવર્ધિની, જુનાગઢ (ગુજરાતી) ૧૯૯૨
 સેવાફલમ્, કોલ્હાપુર ૧૯૫૭
 બ્રહ્મવાદ
 ભાગવતચિન્તન
 સ્કન્ધ ૧-૨, મુંબઈ
 સ્કન્ધ ૩, ગોંડલ (ગુજરાતી)

સ્કન્ધ ૪, વડોદરા, સ્કન્ધ ૫, ચેન્નઈ
 સ્કન્ધ ૬, મુંબઈ,
 સ્કન્ધ ૭ (ભૂમિકા), કિશનગઢ
 સ્કન્ધ ૭, કિનગઢ, સ્કન્ધ ૮, અમદાવાદ
 ભાગવત પુજન-પારાયાણ
 વડોદરા, ચેન્નઈ, મુંબઈ, કિશનગઢ, અમદાવાદ
ગોસ્વામી શ્રીશરદ્દુમારજી (માંડવી)
બાલ સંસ્કાર શિબિર પ્રાથમિક અધ્યયન:
 ધર્મ-શાસ્ત્ર-સમ્પ્રદાય-વ્રતોત્સવ-
 જીવાત્મા
 પુનર્જન્મ-કર્મ-ગુણાત્રયવિભાગ-
 પુરુષાર્થ.
 અવૈદિક ધર્મો (ચલૂદી-ઈસાઈ-ઈસ્લામ-
 જેન-બૌદ્ધ)
 ભગવદ્ગીતા (અધ્યાય ૧, ૨)
 શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર, ઉચ્ચારશુદ્ધિ
 ચતુઃશ્લોકી-ભગવદ્ગીતા
 પુનરવર્તન-૧, ૨ (ચાણોદ)
 પુનરાવર્તન-૩-૪ (હાલોલ)
 ધર્મ-સમ્પ્રદાય, ભરૂચ
 પુષ્ટિસિદ્ધાન્ત, તાલાળી-ગીર
 સાધનદીપિકા: શ્લોક ૧-૧૨
 સાધનદીપિકા: શ્લોક ૧૩-૩૯
ષોડશગ્રન્થ:
 બાલબોધ
 સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ^{એમ્પીશ્રી ૧, વી.સી.ડી. ૧૧}
 પુષ્ટિપ્રવાલમર્યાદાભેદ ^{એમ્પીશ્રી ૧, વી.સી.ડી. ૧૧, ડીવીડી ૨}
 સિદ્ધાન્તરહસ્ય ^{એમ્પીશ્રી ૧, વી.સી.ડી. ૧૧}
 નવરત્ન ^{એમ્પીશ્રી ૧, વી.સી.ડી. ૧૦}
 અન્તઃકરણપ્રબોધ ^{એમ્પીશ્રી ૧, વી.સી.ડી. ૧૧}
 વિવેકધૈયાશ્રય ^{એમ્પીશ્રી ૧, વી.સી.ડી. ૧૧}
 કૃષ્ણાશ્રય ^{એમ્પીશ્રી એમ્પીશ્રી ૧, વી.સી.ડી. ૧૦, ડીવીડી ૨}
 ચતુઃશ્લોકી ^{એમ્પીશ્રી ૧, વી.સી.ડી. ૧૦}
 ભક્તિવર્ધિની ^{એમ્પીશ્રી ૧, વી.સી.ડી. ૧૦, ડીવીડી ૪}
 સંન્યાસનિર્ણય ^{એમ્પીશ્રી ૧, ડીવીડી ૨}

निरोधलक्षणम्
सेवाङ्गलम्, अमदावाट
बाल संस्कार शिबिर सधन अध्ययनः

बालबोध
सिद्धान्तमुक्तावली
पुष्टिप्रवालमर्यादाभेद
सिद्धान्तरस्य
विवेकधैर्याश्रय
कृष्णाश्रय
यतुःश्लोकी
लक्षितवर्धिनी
संन्यासनिर्णय

प्रमेयरत्नार्णवः

प्रपञ्चविवेक-शुचिविवेक-मूलरू पविवेक
पुष्टिविवेक
पुष्टिलक्षितअधिकार विवेक
सर्वात्मभाव-इवविवेक

गोस्वामी श्रीयोगेशकुमारश्च (गोकुल-पाली)

साधनटीपिका

प्रमेयरत्नार्णव

प्रपञ्चविवेक-शुचिविवेक-मूलरू पविवेक
पुष्टिविवेक
पुष्टिलक्षितअधिकार विवेक
सर्वात्मभाव-इवविवेक

सेवाकौमुदी

पुरुषोत्तमसलस्रनामस्तोत्रम्

शास्त्रार्थप्रकरणम्

षोडशग्रन्थपरिचय

सिद्धान्तमुक्तावली

सिद्धान्तरस्य

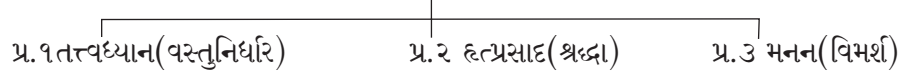
नवरत्नम्

कृष्णाश्रय

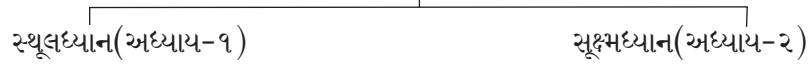
यतुःश्लोकी

ભાગવતાર્થનિબંધાનુસાર સારણી

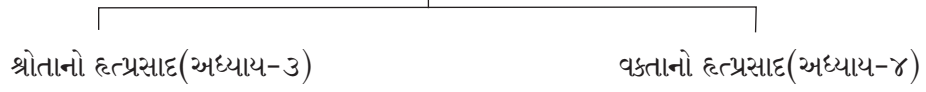
દ્વિતીયસ્કન્ધ સાધન-જ્ઞાનલીલા (કુલ અધ્યાય ૧૦)

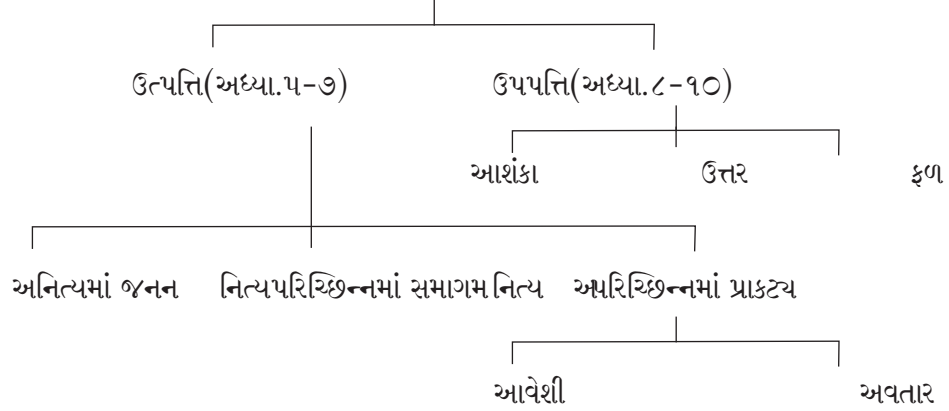
પ્રથમ સાધન : તત્ત્વધ્યાન-વસ્તુનિર્ધાર (પ્રકરણ ૧)

દ્વિતીય સાધન : હૃત્પ્રસાદ-શ્રદ્ધા (પ્રકરણ ૨)

તૃતીય સાધન : મનન-વિમર્શ (પ્રકરણ ૩)

॥ अनुक्रमणिका ॥

भागवतार्थनिबन्धानुसार सारणी

भागवतार्थनिबन्ध द्वितीयस्कन्ध

श्रीपुरोधोत्तमनामसहस्रस्तोत्र(द्वितीयस्कन्धना नामो)

द्वितीयस्कन्ध ज्ञान(साधन)लीला

प्रकरण १: तत्त्वध्यान(वस्तुनिर्धार)

१. दशलीला युक्त हरिनुं सांग श्रवण ओ ङ मनुष्य कर्तव्य छे	१
२. साधनथी वस्तु-स्वप्नो निर्णय	३८

प्रकरण २: हितप्रसाद(श्रद्धा)

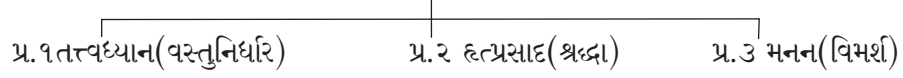
३. भागवत कथा-श्रवणमां साधन	६७
४. परीक्षितनुं स्वप्न तथा शुक्देवजनुं ज्ञान अने गुरुभक्तिनुं वर्णन	८७

प्रकरण ३: मनन(विमर्श)

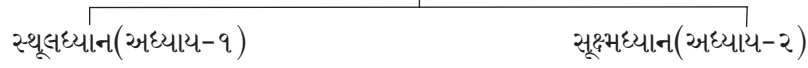
५. ब्रह्मा अन्तर्यामीना प्राकट्यनो प्रकार कहे छे	११२
६. पुरुषसूक्तमां कहेला भगवानना विराटदेहनुं वर्णन	१४०
७. अन्तर्यामीना अवतारोनी कथा	१७०
८. राजाना प्रश्नो उपरथी प्राप्त थता विचार	२३१
९. यतुःश्लोकी भागवत	२५४
१०. पुराणादिकनां लक्षण	३०३

ભાગવતાર્થનિબંધાનુસાર સારણી

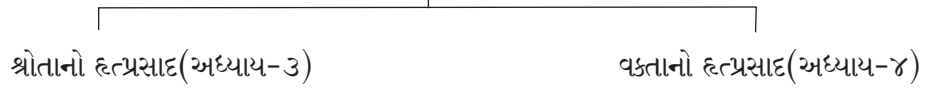
દ્વિતીયસ્કન્ધ સાધન-જ્ઞાનલીલા (કુલ અધ્યાય ૧૦)

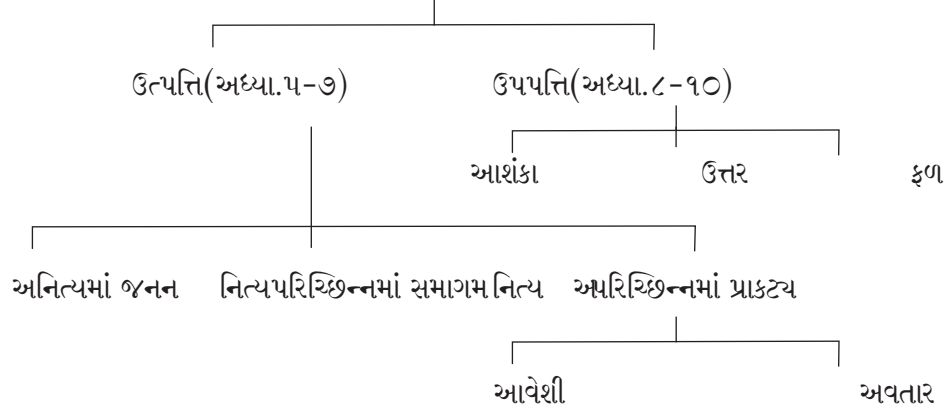
પ્રથમ સાધન : તત્ત્વધ્યાન-વસ્તુનિર્ધાર (પ્રકરણ ૧)

દ્વિતીય સાધન : હૃત્પ્રસાદ-શ્રદ્ધા (પ્રકરણ ૨)

તૃતીય સાધન : મનન-વિમર્શ (પ્રકરણ ૩)

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
श्रीमदाचार्यचरणकुमलेभ्यो नमः ॥

महाप्रभु श्रीवल्लभाचार्यञ्ज विरचित श्रीमद्भागवत विवेचन

सुबोधिनीञ्जतो

गुजराती अनुवाद

द्वितीय स्कन्ध : ज्ञानलीला

(१. तत्त्वध्यान : अध्याय १ थी २)

अध्याय १ लो

स्कन्धे तु प्रथमे प्रोक्तास्त्रिविधा ह्यधिकारिणः ।
तेषां कर्तव्यनिर्धारो द्वितीये विनिश्च्यते ॥१॥
तस्मिन्निर्धारिते पश्यात् क्रियाविषयसंक्रथा ।
अग्रे य तां प्रवक्ष्यामस्तृतीयाद्विभिरुत्तमैः ॥२॥
निर्धारणोऽङ्गत्रितयं वस्तुनिर्धारणं पुरा ।
श्रद्धा चैव विमर्शश्च वस्तुनिर्धारणं पुनः ॥३॥
प्रमाणेन प्रमेयेण साधनेन इलेन य ।
अेकत्र मानमेये हि इलं साधनमेकतः ॥४॥
अतोऽत्र वस्तुनिर्धारं ह्यध्यायद्वितयं मतम् ।
श्रद्धाऽपि द्विविधा लोके श्रोतृवक्तृविलेदतः ॥५॥
इलोपकार्यगमेतन्नाऽधिकारे ततो विशेत् ।
विमर्शाऽपि द्विधा पूर्वमुत्पत्या योपपत्तितः ॥६॥
त्रिविधे द्वे ततस्तत्र षडध्यायस्ततो दश ।
तत्र तु प्रथमेऽध्याये कर्तव्यं विनिश्च्यते ।
वस्तुनस्तत्त्वनिर्धारो मानमेयविलेदतः ॥७॥

प्रथम स्कन्धमां लीन मध्यम उत्तम लेदथी त्रण प्रकारे अधिकारीओ कद्या. ते अधिकारीओना कर्तव्यनो निर्धारि द्वितीय स्कन्धमां कलेवाय छे. (१)तेनो निर्धारि थया पछी कृतिनुं कथन थशे. ते कर्तव्य आगण त्रीण स्कन्धथी दश भागमां अेटले द्रादश

સ્કન્ધ સુધીમાં ઉત્તમ ભગવલ્લીલા કહેવામાં આવશે. (૨)વસ્તુનિર્ધારનાં પ્રથમ વસ્તુનિર્ધારિ, શ્રદ્ધા, વિમર્શ અને પુનઃ વસ્તુનિર્ધારિ નામનાં ત્રણ અંગો છે. (૩)પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ વડે તે કહેવાશે. (૪)તેથી વસ્તુનિર્ધારિ નામના પ્રકરણના બે અધ્યાય થાય. શ્રદ્ધા નામના બીજા પ્રકરણમાં શ્રોતા અને વક્તાના ભેદથી શ્રદ્ધા બે અધ્યાયથી કહેવામાં આવશે. (૫)શ્રવણના ફલમાં શ્રદ્ધા ઉપકારક છે તેથી તેનો ઉલ્લેખ અધિકારમાં ન કરતાં પૃથક્ કર્યો છે. વિમર્શ નામનું તૃતીય પ્રકરણ છે. તે વિમર્શ ઉત્પત્તિ અને ઉપપત્તિના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. પુનઃ તે બંને પ્રકારના અવાન્તર ત્રણ ત્રણ ભેદને લઈને તેના છ પ્રકાર થયા. તે એક એક અધ્યાયથી કહ્યા છે. તેના છ અધ્યાય થયા. પૂર્વે બે પ્રકરણના ચાર અધ્યાય મળીને દ્વિતીય સ્કન્ધના કુલ દશ અધ્યાય થયા. (૬)તેમાં પ્રથમાધ્યાયમાં અધિકારીના કર્તવ્યનો નિર્ધારિ કહેવાય છે, તેમાં પણ વસ્તુના તત્ત્વનો નિર્ધારિ કહેવાનો છે. તેમાં પ્રમાણ અને પ્રમેયનો નિર્ધારિ આ પ્રથમાધ્યાયમાં થાય છે.(૭)

પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારી કહ્યા તેમાં પરીક્ષિતને ઉત્તમાધિકારી કહ્યા. તેણે શું કરવું જોઈએ એ પ્રશ્ન થાય તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવત્કૃપાથી સત્પુરુષોનો સંગ થાય તો સર્વતત્ત્વને જાણવાની ઈચ્છાથી તેને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ, તેથી સર્વાત્મપણાથી શું કર્તવ્ય અને મરતો હોય તેનું શું કર્તવ્ય એવા બે પ્રશ્નો પ્રથમ સ્કન્ધના અંતમાં પરીક્ષિતે શુકદેવજીને કર્યા છે. પહેલા પ્રશ્નમાં “સર્વાત્મના કર્તવ્ય” એનો અર્થ કરે છે કે જે કર્યા વગર કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થાય, તે સર્વાત્મના કર્તવ્ય કહેવાય. તે પ્રશ્નમાં “મનુષ્યેષુ મનીષિણામ્” એમ બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય એમ સામાન્ય કહ્યું છે. તેનો નિર્ધારિ કર્યો નથી તે એ પ્રશ્નના ઉત્તરદાન સમયે નક્કી થશે. મરનારના કર્તવ્યનો નિર્ધારિ કરવા માટે બીજો પ્રશ્ન છે:

“યચ્છ્રોતવ્યમથો જાપ્યં યત્ કર્તવ્યં નૃભિઃ પ્રભો,

સ્મર્તવ્યં ભજનીયં વા બ્રૂહિ યદ્વા વિપર્યયમ્” (૧-૧૯-૩૮)

શ્રોતવ્યાદિ પાંચ પ્રશ્નો ઉપરના શ્લોકથી પરીક્ષિતે કર્યા તે ઉપરના બે પ્રશ્નના ઉત્તરથી જ તેના ઉત્તર અપાઈ જશે; કેટલાકનો નિર્ણય આગળ ઉપર થશે. તેથી અહીં તો બે પ્રશ્નો (સર્વાત્મના કર્તવ્ય અને મરણોન્મુખનું કર્તવ્ય) એ સમજવાને માટે સર્વ વસ્તુનું તત્ત્વ કહેવું જોઈએ. તેમાં ફલમુખ-અંગરૂપ શ્રદ્ધા અને વિચાર કહેવાં જોઈએ. તેની આવશ્યકતાનું તે તે પ્રકરણમાં વર્ણન કરીશું. તેમાં “સર્વાત્મના કર્તવ્ય” નામના પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર “વરીયાનેષ તે પ્રશ્નઃ” એ શ્લોકથી ૧૪મા

શ્લોક સુધી કહેવાય છે. પોતે ઉત્તર આપે તે પહેલાં તેના પ્રશ્નને અભિનન્દન આપવું જોઈએ, કેમકે પ્રશ્ન કર્યો તો આ કથા કહેવામાં આવી. ભૂખ્યો હોય તો અન્નદાન યથાર્થ ગણાય. તેમ સાકાંક્ષને કર્તવ્ય કહેવાય. તે કહેવામાં અધિકારનો નિશ્ચય પણ કહેવાશે, કેમકે પહેલાં પ્રશ્નશેષપણાથી તેનું વિશિષ્ટ કથન થયું નથી. બુદ્ધિપૂર્વક વિચારીને કરનાર માણસને વિધિ પ્રવર્તવે તેનું ફલ ન કહે તો તે કર્તવ્યમાં પ્રયત્નવાળો ન થાય; તેથી ફલનો નિર્ધાર કરવા માટે અધિકારી કહેવો જોઈએ. તેમાં ત્રણ દોષ દૂર કરવા માટે તે વાત ત્રણ શ્લોકથી કહેવામાં આવે છે. તેમાં પહેલા શ્લોકમાં શુકદેવજી પરીક્ષિતના પ્રશ્નને વખાણે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

વરીયાનેષ તે પ્રશ્નઃ કૃતો લોકહિતં યતઃ ।

આત્મવિત્સંમતઃ પુંસાં શ્રોતવ્યાદિષુ યઃ પરઃ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ : આત્માને જાણનાર પુરુષો જેમાં સંમત થાય, શ્રોતવ્યાદિમાં શ્રેષ્ઠ અને જેનાથી લોકોનું હિત થાય એવો તમારો પ્રશ્ન અતિશ્રેષ્ઠ છે.

ભાવાર્થ : શ્રોતવ્યાદિ પ્રશ્નો કયા તેમાં પ્રથમ જે કહ્યું છે કે સર્વાત્માથી શું કરવું એ પ્રશ્ન બહુ સારો છે, કેમકે તે પ્રશ્ન તમારો ઉપકારક છે. બીજા પ્રશ્નોમાં બીજાના ઉપકારક થવાનું છે. આ પ્રશ્નમાં મોટાઓ સંમત છે. એ માટે કહે છે કે આત્માને જાણનારને પણ તમારો પ્રશ્ન રોચક છે. આથી આવા પ્રશ્નોત્તરમાં બુદ્ધિ ઉપર ભાર પડતાં તે તીવ્ર થાય છે એમ સૂચના કરી. બધા સ્વતન્ત્ર વિચાર કરનારા પણ આ તમારા પ્રશ્નમાં સંમત થાય છે, તેથી સર્વાત્માથી શું કરવું એ તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હું આપીશ, એવો આ કહેવાનો સાર છે.(૧).

ફળની ઈચ્છા રાખનાર અધિકારીનો નિર્ધાર કરવા માટે કહે છે કે બધાનું એક જ કર્તવ્ય નથી હોતું.

શ્રોતવ્યાદીનિ રાજેન્દ્ર નૃણાં સન્તિ સહસ્રશઃ ।

અપશ્યતામાત્મતત્ત્વં ગૃહેષુ ગૃહમેધિનામ્ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ : હે રાજેન્દ્ર! માણસો ઘરમાં બુદ્ધિ રાખી આત્માના તત્ત્વને ભૂલે છે ત્યારે તેને હજારો બાબતો ઘર સમ્બન્ધમાં સાંભળવાની હોય છે.

ભાવાર્થ : આગળના પ્રશ્નોને શુકદેવજીએ વખાણ્યા નહિ તેથી એ પ્રશ્નોની ગૌણતા સૂચિત થાય છે, તોપણ રાજાની ઈચ્છા દઢ હોય તો પ્રથમ પ્રશ્નને સારી રીતે કહે

તોપણ તે ઉત્તર રાજાના મનમાં ન ઊતરે; તેથી અધિકારના પ્રશ્નની વાતમાં સાંભળવાની વાતને ઉડાવે છે: તમે રાજા છો. બહુ જાતના લોકો તમે જોયા. બહુ શાસ્ત્રો તમે વાંચ્યાં, તેમાં તેમનો કે તમારો કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થયો. તે તમારા અનુભવમાં હશે, એ બતાવવા “રાજેન્દ્ર” સંબોધન છે. રાજાના પ્રશ્નમાં “નૃભિઃ પ્રભો” સામાન્યાધિકારીનો પ્રશ્ન છે. એમ છે તેથી ઉત્તર શ્લોકમાં પણ ‘નૃણામ્’ કહ્યું છે તે સામાન્ય અધિકારની વાત છે. તે વાતો કહી કેમ નહિ? ત્યાં કહે: તે હજારો છે એટલે મારા કહેવા પહેલાંની તે પ્રચલિત વાતો છે; તેને માટે કહેવી પડે તેવું નથી, કેમકે તે તો સર્વ કોઈ સામાન્ય રીતે જાણે છે. આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સામાન્ય અધિકારી નથી જાણતો, કારણકે તેનો શાસ્ત્રમાં અધિકાર નથી પરન્તુ ઘરમાં છે. લોકમાં સામાન્ય રીતે તો દેહને આત્મા કહે છે. અથવા આત્માને દેહ સાથે છે. દેહથી આત્માને જુદો દેખાડવાનો ઉપાય હોય તો તેઓ આત્માનું ખરું સ્વરૂપ કેમ ન જાણે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે તો ઘરમાં કુટુંબ સાથે રહેનાર છે. તે દેહથી જુદો આત્મા જાણે તો તેને તેમાં શો લાભ? તેને તો કુટુંબમાં બુદ્ધિ સ્થિત હોય છે, તેથી તેમાં ઉપયોગી હોય તેટલું તેને જાણવાનું હોય. દેહથી જુદી આત્મા છે એવું જ્ઞાન તો ઘરનો બાધ કરનાર છે, તેથી તેવો વિવેક તેને કામનો નથી. તેની બુદ્ધિ ઘરમાં છે, અહીં સપ્તમી વિભક્તિ નિમિત્તમાં છે, એટલે અમો તો ગૃહસ્થ-ધર્મમાં કુશળ થઈશું. આપણે તો ઘરમાં મન બુદ્ધિ કર્મથી રહેવું જોઈએ; તેથી જેનાથી ગૃહસંસાર સારે ચાલે તેવી બુદ્ધિ તે રાખે છે. એવી બુદ્ધિ તો લોકમાં પ્રચલિત વાતો લખી હોય એવા ગ્રન્થો વાંચવાથી વધે; તેને અમારા જેવા ત્યાગીના વાક્યની જરૂર ન હોય; તેથી તમે સામાન્યાધિકારીનો પ્રશ્ન કર્યો તે બરાબર સારો ન કહેવાય. આમ કહેવાથી મરનારે શું કરવું એ પ્રશ્નની સ્તુતિ કે નિન્દા ન કરે, તેથી તેનો ઉત્તર આગળ ઉપર આપવાનો સંભવ ખરો.(૨)

લોકમાં બુદ્ધિને સુધારવાના ઉપાયો બહુ છે તે ઉપાયથી તેઓની બુદ્ધિ કેમ ન સુધરે? કેવળ સંસારમાં તેની બુદ્ધિ કેમ રહે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે:

નિદ્રયા હિયતે નક્તં વ્યવાયેન ચ વા વયઃ ।

દિવા ચાર્થેહયા રાજન્ કુટુંબભરણેન વા ॥૩॥

શ્લોકાર્થ : ગૃહસ્થ લોકોને રાત્રિ નિદ્રામાં જાય છે અથવા તો ગ્રામ્યધર્મોમાં જાય, દિવસ તો પૈસા મેળવવામાં અથવા કુટુંબનું પોષણ કરવામાં જાય, તેથી તેના આયુષનો અન્યત્ર ઉપયોગ નથી.

ભાવાર્થ : સત્સંગને સિદ્ધ કરવાનો તેને સમય જ મળતો નથી. તેને જેટલો સમય છે તેટલો જ બીજા કાર્યોમાં જાય છે. તે કહે છે: તેમના આયુષનો અર્ધો ભાગ તો નિદ્રા અથવા બીજા લૌકિક કામમાં રોકાય છે. રાતના નિદ્રા કરે એટલે તેટલો વખત અજ્ઞાનમાં ગયો. દિવસનું આયુષ પૈસા મેળવવામાં જાય, એટલે અર્ધું અજ્ઞાનમાં અને અર્ધું અન્યથા જ્ઞાનમાં, એમ તે સામાન્ય લોકનું આખું આયુષ નકામું જાય છે એમ કહ્યું. બધી રાત ઊંઘમાં જતી નથી, તો તેમાં બીજા કામો કેમ ન થઈ શકે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે લૌકિક કાર્ય કે તેના સાધનમાં નિદ્રા-વ્યતિરિક્ત સમય જાય છે. એ બે વાતને છોડીને બીજી વાત રાતમાં બનવાનો સંભવ નથી. મૂળ શ્લોકમાં ‘વયઃ’ શબ્દ કહ્યો છે તેનાથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરનાર યુવાવસ્થા સમજવાની છે, કેમકે વૃદ્ધાવસ્થા પુરુષાર્થ કરવામાં ઉપયોગી નથી, તેવી જ બાલ્યાવસ્થા કર્મ જ્ઞાન કે ભક્તિમાં ઉપયોગી નથી. ઘર કરીને રહેવું તેમાં ધનની જરૂર છે. તે ધન હોય તો જ ગૃહી થવાય. ‘ચ’કાર છે, તેથી દિવસમાં પણ પૈસાવાળા ઊંઘે છે. પૈસાની જોગવાઈમાં વખત ન ગુમાવવો પડે તેટલી પૈસાની સગવડ હોય તે કુટુંબના પોષણમાં તે વખતનો ઉપયોગ કરે છે.(૩)

ગૃહમાં કુટુંબ સાથે રહેનારને પણ વૈરાગ્યના સાધનો તો ઉપસ્થિત થાય છે તો તેથી તેને ઘરમાં વિરાગ કેમ થતો નથી? ત્યાં કહે છે:

દેહાપત્યક્લત્રાદિષ્વાત્મસૈન્યેષ્વસત્સ્વપિ ।

તેષાં પ્રમત્તો નિધનં પશ્યન્નપિ ન પશ્યતિ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : દેહ સ્ત્રી પુત્રાદિ અને આત્માની સેના છે છતાં તે દુષ્ટ છે, આત્માનો નાશ કરનારી છે, તેમાં ગાંડો બનેલો સંસારી તેને મરતાં જુએ છે છતાં તેને મરેલાં ન માનતાં તેને માટે કાર્ય કર્યા કરે છે.

ભાવાર્થ : ઘરમાં મુખ્યતા ત્રણની છે. દેહ પુત્ર અને સ્ત્રીને લઈને બીજા ગણાય છે. તે દેહ પુત્ર અને સ્ત્રી ગુણ અને સ્વભાવથી દુષ્ટ છે, કારણકે તે આત્માનો નાશ કરનાર છે. જે જેનાં સમ્બન્ધ હોય તે તેનું પોષણ કરે છે. આ ત્રણ આત્માની સેનારૂપ છે છતાં આત્માને શત્રુ પાસે મરાવે છે, તેથી દેહ પુત્ર સ્ત્રી દુષ્ટ છે. દુષ્ટ હોય તો તે શું કરી નાખે તે તો કહો. તે આત્માનો નાશ કરનાર ધન છે. તે ધનથી સ્ત્રી પુત્ર દેહ વગેરેનું પોષણ કરે છે, તેથી તેનુંજ નિધન (નાશ) થાય છે. દુષ્ટનો નાશ થાય ત્યારે તે આત્મામાં નિષ્ઠાવાળો થાય, પણ અન્તઃકરણના દોષોને લઈને આત્મામાં તેની નિષ્ઠા થથી નથી. જેમ ખૂબ સુરાપાન કરનાર પોતાના શરીર ઉપરથી ઉતરી જતા

કપડાને અડકે છે છતાં ખુલ્લા દેહને કે પડતા કપડાને યાદ કરતો નથી, તેમ આ પણ મરી જતા દેહ પુત્ર સ્ત્રીને જીવતાં જાણી તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેથી ઘરમાં રહેનાર અંદર અને બહારના દોષોથી વ્યાપ્ત છે, આયુષને વૃથા ગુમાવે છે. ઘરમાં ઉપયોગી બુદ્ધિવાળો છે તેથી તેવાને શું શ્રવણ કરવું તે નપૂછ્યું.

બુદ્ધિશ્યાઽઽયુશ્ય દોષાણામભાવઃ કારણં યતઃ ।

યસ્ય નૈતે ભવિષ્યન્તિ તસ્ય નાઽસ્ત્યધિકારિતા ॥

બુદ્ધિ આયુષ અને દોષાભાવ એ અધિકારના કારણરૂપ છે. જેને આ ત્રણ ન હોય તેનો અધિકાર નથી એમ સમજવાનું છે.(૪)

એમ શુકદેવજી રાજાના પ્રશ્નને વખાણીને સાધારણ પ્રશ્નોને છોડીને અભયની ઈચ્છાવાળાએ શું કરવું તે કહે છે:

તસ્માદ્ભારત! સર્વાત્મા ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ સ્મર્તવ્યશ્ચેચ્છતાઽભયમ્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ : હે ભારત! ભરતના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ પરીક્ષિત! અભયને ઈચ્છનાર સર્વના આત્મા-ભગવાન્ હરિ ઈશ્વરનું શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ કરવું.

ભાવાર્થ : તમે બે પ્રશ્ન કર્યા તેમાં પહેલો પક્ષ ઉત્તમ છે. સામાન્ય વર્ગનું શ્રેય પૂછ્યું તે પ્રશ્ન ઠીક નથી. તેથી જેને સંસારથી ભય હોય તે દૂર કરવાનો જે યત્ન કરતા હોય તે અભયની ઈચ્છાવાળાએ ભગવાનનું શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ કરવું. જો કે શ્રવણ કરવામાં યુક્તિ કહેવી જોઈએ, પરન્તુ બહિર્મુખની બુદ્ધિ યુક્તિને પણ ગ્રહણ કરતી નથી, તેથી સ્વભાવથી અધિકારી કહેવો જોઈએ. તે તમે અધિકારી છો એમ ‘ભારત’ સંબોધનથી કહે છે. આ સંબોધન પરીક્ષિતના વિશિષ્ટાધિકારનું ઘોતક છે. તેથી મારા કથનમાં તેને વિશ્વાસ રહેશે. શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે દુષ્યન્ત રાજાનો પુત્ર ભરત માયાને તરી ગયો, એટલે ભરતને માયામાં મોહ ન હતો, એટલે તેના વંશમાં જન્મેલાને માયાથી મોહ ન હોવથી કહેલી કથામાં વિશ્વાસ હોય છે.

વેદમાં કહેલા વિધિઓથી અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાનો અથવા આત્માને જાણવાના વિધિઓ વેદમાં કહ્યા છે તે બધાને છોડીને ભગવાનનું શ્રવણ કરવાનો વિધિ કહો છો તે તો અવૈદિક કહેવાય તેનું કેમ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રમાણબળ કરતાં પ્રમેયબળ મોટું છે તે આગળ કહેવાશે. તેમાં પ્રમેયમાં યુક્તિ બલવતી છે. આ યુક્તિઃ મોક્ષની ત્રૈવણિકો જ ઈચ્છા કરે એવો નિયમ નથી, જેણે પૂર્વ બહુ પુણ્ય કર્યો હોય એવા અત્રૈવણિકોને પણ અભય (મોક્ષ) મેળવવાની ઈચ્છા થાય છે. અત્રૈવણિકને

માટે કોઈ વેદે કોઈ વિધાન કરી અભય કરવાનો આદેશ કર્યો નથી. તેને માટે સાધન (પુરાણો) કહેવું જોઈએ. તે અત્રૈવણિકને માટે કહેલ સાધનથી જો ત્રૈવણિકનો પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો હોય તો તે અવશ્ય કરવા જેવો અને સહેલથી બની શકતો સર્વોપયોગી (ત્રૈવણિક અત્રૈવણિકને ઉપયોગી) એક ઉપાય કહેવો જોઈએ. તે ઉપાય તો સર્વના આત્મા ભગવાન્ હોય. ને ભગવાનના સમ્બન્ધવાળો ઉપાય કહેવો જોઈએ. તેમાં પોતાનો આત્મા ન સાંભળવો એવું ન હોય. “આત્મા વા અરે શ્રોતવ્યઃ” આત્માનું નિશ્ચયપૂર્વક શ્રવણ કરવું. “આત્માલાભાન્ન પરં વિદ્યતે” આત્માના લાભથી ઉત્તમ કોઈ ફલ નથી; “તરતિ શોકમાત્મવત્” આત્માને જાણનાર શોકને તરી જાય છે; એમ શ્રુતિઓ કહે છે. તે શ્રુતિઓ જો પોતપોતાના આત્માને સાંભળવાનું વિધાન કરતી હોય અને આત્મશબ્દથી દેહનો બોધ થતો હોય તો શ્રુતિના વાક્યનો છંડો જ ન આવે, કેમકે બધા આત્માને કોઈ સાંભળી જ ન શકે; વળી આત્મામાં પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ પણ સંભવે નહિ; માટે જે બધાનો એક આત્મા હોય તેને સાંભળવો; તેથી શ્રુતિમાં આત્મપદ સર્વના આત્માનું વાચક છે, જાતિવાચક નથી. જો જાતિવાચક આત્મા લઈએ તો વ્યક્તિરૂપ આત્મા ગૌણ થાય; તે શ્રૌત એટલે શ્રુતિપ્રતિપાદ્ય ન રહે. કર્મમાં “બ્રીહિભિર્યજેત” એમ શ્રુતિ કહે ત્યાં જાતિ લઈએ તો વ્રીહિત્વ હોમમાં ઉપયોગી ન હોવાથી ત્યાં જાતિ ઉપરથી વ્યક્તિનો આક્ષેપ થાય છે. તેવું જ્ઞાનમાં હોતું નથી, તેથી શબ્દ સાંભળતાં જાતિનું જ્ઞાન થશે એ જાતિથી વ્યક્તિનો આક્ષેપ થતાં બાધ નહિ આવે તો શ્રુતિએ કહેલ શ્રવણ અધુરું રહેવાનું પહેલાં કહ્યું છે તે દોષ થતાં આત્માને અભયરૂપ ફલ નહિ મળે; આત્માથી દેહનો પણ બોધ થશે. શ્રુતિમાં આત્મશબ્દ લખ્યો છે ત્યાં પ્રકારભેદ કહ્યો નથી; તેથી આત્માને સાંભળવો એટલાથી જ કાર્ય સિદ્ધ થતું હોય તો તેના વિશેષ જ્ઞાન માટે યત્ન કરવો વૃથા થશે. શ્રુતિનું કથન ગૌણરૂપ થશે; તેથી સર્વનો આત્મા હોય તેનું શ્રવણ કરવું એવો તેનો અર્થ કરવો જોઈએ. સર્વાત્મા અને શરીરમાં રહેલ આત્મામાં અંશાંશિભાવે અભેદ હોવાથી આત્મામાં ગૌણતા નહિ આવે. વળી બ્રહ્મસૂત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન આજ્ઞા કરે છે કે “ફલમત ઉપપત્તેઃ” ફલરૂપ ભગવાન્ છે, કેમકે સર્વના ફલ તે જ છે. એ ઉપરથી જાણાય છે કે કેવળ જ્ઞાનથી મોક્ષ થતો નથી, પણ જ્યારે ભગવાનના ગુણ ગાઈએ ત્યારે ભગવાન્ પ્રસન્ન થઈ તેને મોક્ષનું દાન કરે. તે ભગવાન્ જો નિર્ધર્મક હોય વા શારીરાત્મરૂપ હોય તો તે ફલ ન આપી શકે; તેથી ફલ દેવામાં સમર્થ હોય એવા આત્માના શ્રવણનું વિધાન શ્રુતિ કરે છે, એટલે ગુણવાળા સમર્થ ભગવાનનું શ્રવણ કરવાનું શ્રુતિ કહે છે. પરબ્રાન્તશાસ્ત્રમાં પ્રતિપ્રાદ્ય આત્મા કેવળ ચિત્તિશક્તિ

લેવાનો નથી. વેદનો અર્થ પણ આત્મશબ્દથી છ ગુણવાળો આત્મા લેવો એવો છે એમ અમો કહીએ છીએ.

હવે ફલમાં ‘દુઃખ દૂર થાય’ અને ‘સુખ મળે’ એ બે ફલ ગણાય છે, તેમાં પ્રથમ દુઃખ દૂર થાય તે ઈષ્ટ છે. દુઃખ દૂર કરવામાં બુદ્ધિની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેમાં શ્રવણ અને શ્રવણથી થતા જ્ઞાનને સર્વ ફલરૂપ માનો વા એક ફલરૂપ કહો તો આહાર-પૃથક્ત્વ ન્યાયથી સર્વ ફલ થાય તો પ્રથમ આ સાક્ષાત્કાર થતાં દુઃખ દૂર થશે પણ પરમાનન્દ નહિ મળે. પરમાનન્દ મળશે એમ કહો તો સ્વર્ગની પેઠે દુઃખ નિવૃત્ત નહિં થાય. “સાથે રહે તેની પ્રવૃત્તિ સાથે થાય તેમ નિવૃત્તિ પણ સાથે જ થાય,” એ ન્યાયે બે ફલ થવાં જોઈએ, પરન્તુ અહીં તો ફળ આપનાર ભગવાન હોવાથી બે ફલ સાથે ન આપે. જો તેમ કરે તો ‘આહારપૃથક્ત્વન્યાય’નો ભંગ થાય, માટે શ્રવણ એવા ભગવાનનું કરવું કે જે દુઃખને હરનાર પણ હોય; તેથી મૂળમાં ‘હરિ’ શબ્દ કહ્યો છે. ‘ઈશ્વર’ શબ્દ કહ્યો છે તે બંને ભગવાનનાં વિશેષણો છે. હરિ છે તે સાંભળનારના બધાં દુઃખ દૂર કરશે, જ્યારે ઈશ્વર છે તે શ્રવણ કરનારને બધાં સુખોનું દાન કરશે, તેની જેમ જેમ ઉપાસના કરે તેમ તે ફલ આપે છે” એમ શ્રુતિ કહે છે, તેથી ચાર ધર્મ વિશિષ્ટ (સર્વાત્મા ભગવાન હરિ અને ઈશ્વર) એવા આત્માનું શ્રવણ કરવું. એ શ્રવણવિષયરૂપ વિષયને વિશેષણધર્મોથી જુદો પાડીને તેમાં શું કરવું તે હવે કહે છે કે તેનું શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ કરવું. ત્યાં હવે શંકા કરે છે કે આ શ્રીભાગવત તો ભક્તિફલક શાસ્ત્ર છે, તેનાં શ્રવણ વગેરે ધર્મરૂપ નથી, કેમકે ઉત્તમ વક્તા શ્રીશુકદેવજી છે; માટે નવધા ભક્તિ કરવાનું કહેવું જોઈએ ત્યાં શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ જ કેમ કહ્યાં? ત્યાં કહે છે કે તમારું કથન ઠીક છે, પણ તે બધાં સાધનો પ્રેમ થયા પછી થાય; માટે પ્રેમ થવા માટે પ્રથમ ત્રણ જ ભક્તિ કહી છે. એ શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ કરવાથી ભગવાનમાં સ્નેહ થશે; તેથી વગર કહ્યે સ્નેહ જ આગળની ભક્તિ કરાવશે. ત્યાં કહે છે કે આ શ્લોકમાં તો ભગવાનને સાંભળવા એમ કહ્યું તેનો શો અર્થ સમજવો? ભગવદ્વાચક શબ્દો કાનથી સાંભળવા અથવા તે શબ્દોનો અર્થ સમજવો અથવા તેનો અભિપ્રાય જાણવો? તે બધા તદ્વાચક શબ્દોનો કે એકાદ શબ્દનો? પ્રથમ પક્ષ લો તો શ્રોતવ્યવિધિ વૃથા છે. જ્ઞાન તો પ્રમાણ વસ્તુને અધીન છે, તેથી કાનવાળો માણસ કોઈક ભગવચ્છબ્દને તો કાનથી સાંભળશે કે તેનું તેને જ્ઞાન થવાનું જ; એટલે તેને માટે વિધિ કરવો વ્યર્થ છે. ‘વિધિરત્યન્તમપ્રાપ્તૌ’ કોઈ રીતે પ્રાપ્ત થતું ન હોય તેને વિધિ કહે એવું તેનું લક્ષણ છે. જો સંકેતનું ગ્રહણ કર્યું હશે તો તે શબ્દનું જ્ઞાન પણ તેને થવાનું જ. તેને માટે યત્ન કરવાની પણ જરૂર નથી, કેમકે કોઈ

ઉચ્ચાર કરશે કે તેનું જ્ઞાન થશે. બીજો પક્ષ કહે છે કે જો તમે ભગવદ્વાચક બધા શબ્દો સાંભળવા એવો અર્થ કરતા હો તો તેવી તો કોઈની શક્તિ નથી કે ભગવદ્વાચક બધા શબ્દોને કોઈ સાંભળી શકે. તેટલો કાળ કોઈનું જીવન ન રહી શકે. કેમકે એક માણસ ભગવદ્વાચક બધા શબ્દોને કહી પાણ ન શકે. યત્કિંચિત્પદ વાક્ય તો બધાં સાંભળે, માટે તેને માટે વિધિની જરૂર નથી. હવે શ્રવણ એટલે પદ વાક્યના શક્તિતાત્પર્યનો નિર્ધાર. તેવાં જ કીર્તન અને સ્મરણ કહો તે ઘટતું નથી, કેમકે બધા પદ વાક્યોનું શ્રવણ કીર્તન કે સ્મરણ કોઈ ન કરી શકે; યત્કિંચિત્પદવાક્યનું શ્રવણાદિ તો સર્વથી થઈ જાય જ, તેથી તેના ઉપદેશની જરૂર નથી એમ કોઈએ કહેવું નહિ, કેમકે ‘ભગવાન્ વાસુદેવની દશવિધ લીલા શ્રવણનો વિષય છે. તેને માટે બીજી કૃતિ કહી છે. સામાન્ય રીતે પદવાક્યગત શક્તિતાત્પર્યનો નિર્ધાર આ સ્કન્ધમાં કહેવાય છે; માટે તમે કહો છો તે દૂષણ અહીં સંભવતું નથી.’ ભગવાનની દશવિધ લીલાનું શ્રવણ કરવું, એમ ન માનો તો આ શ્લોકમાં સર્વાત્મા ભગવાન્ હરિ અને ઈશ્વર એવાં શ્રવણના વિષયરૂપ ભગવાનનાં વિશેષણોથી શ્રવણ સિદ્ધ થશે તો તદર્થ વિધિ થશે. તૃતીયથી દ્વાદશ સ્કન્ધ સુધીની ભાગવતની કૃતિ પાણ વ્યર્થ થશે. તેથી તે બધાના શક્તિતાત્પર્યનો નિર્ધાર વ્યાકરણની જેમ મીમાંસાની જેમ અહીં કરાય છે; તેથી કોઈ પ્રકારે દોષ નથી. આ ચાર ગુણો અધિકારીને ફલ આપનારનું નિરૂપણ કરવા માટે કહ્યા છે, શ્રવણ કરવા યોગ્ય હોઈને કહ્યા નથી. તેનો અવચ્છેદકતાથી ઉપયોગ છે. ભગવાનના ગુણ અનન્ત હોવા છતાં તેનો આ દશ લીલામાં અન્તર્ભાવિ થાય તેમ આગળ ઉપર કહેવાશે. અનુપ્રવેશ છતાં તેનું અનન્તપણું રહે તેમ કહેવાશે.

હવે કહે છે કે આ શ્લોકમાં શ્રોતવ્ય કીર્તિતવ્ય અને સ્મર્તવ્ય કહ્યા છે, તે ત્રણ કહેવાની અહીં જરૂર નથી. એક પ્રેમ ભગવાનમાં કરવાથી અભય (મોક્ષ) સિદ્ધ થશે. કોઈ કહે છે કે ત્રણ મળીને અભય સિદ્ધ કરશે તો તેમ કહેવું ઠીક નથી, કેમકે પરીક્ષિતનો મોક્ષ થયો એમ આ ગ્રન્થમાં છે અને તેણે આ ત્રણ તો કર્યાં નથી પણ એકલું શ્રવણ જ કર્યું છે; તો જો ત્રણ મળીને અભય કરે એમ કહીએ તો પરીક્ષિતનો મોક્ષ ન થવો જોઈએ. શ્રવણ આવશ્યક છે તેથી તેનો વિકલ્પ કરી અનેક વિધિઓ કરવા ન જોઈએ. અહીં કહે છે કે આ ત્રણ અન્યોન્યનિર્વાલક છે, તેથી ત્રણ કરવાનું વિધાન છે, તે જ બતાવે છે કે કીર્તનનો વિધિ ન કરે તો શ્રવણ જ ન થઈ શકે. ત્યાં કહે છે કે જેમ અધ્યયનનો વિધિ છે તેમ એકનું વિધાન કરવાથી બીજાની એની મેળે પ્રાપ્તિ થશે. ત્યાં તો સંસારી હોય તે સાપેક્ષ હોવાથી ભણાવે એટલે અધ્યયન થશે

તેનો વિધિ કરવાની જરૂર નથી, કેમકે વૃત્તિની માટે પણ ભણાવનારો ભણાવશે. અહીં તેવું નથી, કેમકે શ્રવાણ કરીને મોક્ષ મેળવશે તેની પ્રવૃત્તિ કીર્તનમાં નહિ થાય. ત્યારે કીર્તનનો વિધિ કરો. કીર્તન કરનારને સાંભળનાર મળશે તો શ્રવાણ સિદ્ધ થશે એમ ન કહેવાય, કેમકે પરીક્ષિતે કીર્તન કર્યું નથી અને અભય પ્રાપ્ત કર્યું છે. ત્રણેથી મળનાર મોક્ષમાં કાંઈ તારતમ્ય જણાતું નથી, માટે અતિનિરપેક્ષ શુકાદિની કીર્તનમાં પ્રવૃત્તિ થાય એ હેતુથી કીર્તનનો વિધિ જરૂરનો છે. જ્યારે કીર્તનનો વિધિ થયો ત્યારે શ્રવાણ પણ સહજમાં સિદ્ધ થઈ શકશે. શ્રવાણ કીર્તન અને સ્મરણ એ ત્રણેમાં પ્રત્યેકનું ફલ મોક્ષ છે. તે મોક્ષ એટલે ભગવાનમાં પ્રવેશ રૂપ સમજવો. ત્યારે જ સર્વ ભયથી મુક્ત થાય છે. ત્યારે શ્રવાણ કીર્તનના વિધિ ભલે હો, સ્મરણના વિધિની જરૂર નથી, એમ કહો તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે શ્રવાણ કર્યા પછી તેને યાદ ન કરો તો ભુલાઈ જશે તો કીર્તન બની શકશે નહિ; માટે સ્મરણના વિધાનની જરૂર છે. કીર્તન તો અન્યલભ્ય હોવાથી તેના વિધિની જરૂર નથી એમ ન કહેવું જોઈએ. એકવાર કર્યા છતાં વિસ્મરણ થાય છે, તેથી કીર્તનશેષત્વેન સ્મરણ આવશે એમ ન કહેવાય, પણ જો સ્મરણનું વિધાન કર્યું હોય તો શ્રવાણ અને કીર્તન સદા બન્યા કરશે, બીજા દોષોનો હૃદયમાં પ્રવેશ નહિ થાય. શ્રવાણ કીર્તન અને સ્મરણ કરવાં જે દેહપાત પર્યન્ત કરો તો તે મોક્ષ આપે. છેવટ સુધી, દેહ પડે ત્યાં સુધી તે કર્યા કરવા જોઈએ. સંસારનો ભય થયો કે તરત શ્રવાણાદિ કરવાનો આરંભ કરવો જોઈએ. નિરન્તર આવર્તન કરવું એને અભ્યાસ કહ્યો છે. નિરન્તર કરવાથી સ્મરણાન્તર છૂટી જશે. જો કે સ્નેહ થયા પછી આવૃત્તિનું વિધાન કરવાની જરૂર નથી, કેમકે સ્નેહને લઈને સ્વતઃ તે થયા કરશે, તોપણ ક્યારેક અન્યાસક્તિ થવાનો સંભવ છે. એમ બને તો તેમ કરનારનો અધિકાર લુપ્ત થશે. તેમાં વિધિની વ્યર્થતા નહિ થાય એમ ન કહેવું, કેમકે અન્ય સ્મરણ ન થવા માટે સ્મરણનું વિધાન છે. માટે સંભવપ્રમાણ દેહ પડે ત્યાં સુધી શ્રવાણ કીર્તન અને સ્મરણ કરવાં. ત્યાં કહે છે કે મનન અને નિદિધ્યાસનનો વિધિ કેમ ન કર્યો, જ્ઞાન સાધ્ય છે એમ કેમ ન કહ્યું? ‘જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યમ્’ (જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે.) એ વિધિનો વિરોધ આવશે. જ્ઞાન તો અર્થાત્ પ્રાપ્ત થશે એમ ન કહેવું. એમ કહો તો જ્ઞાન વ્યાપારરૂપ થશે. અહીં તો સ્નેહને વ્યાપાર કહેવાની વક્તાની ઈચ્છા છે, એમ પણ ન કહો. મનન અને નિદિધ્યાસન તો શ્રવાણનાં અંગ હોવાથી શ્રવાણમાં તે આવી જાય, તો વાત અહીં આગળ કહેવામાં આવશે. શબ્દનું જ્ઞાન તો અહીં સિદ્ધ છે, સાધ્ય નથી. પ્રેમપૂર્વક શ્રવાણ કીર્તન અને સ્મરણ કરે તો સાક્ષાત્કાર પણ થાય. છતાં તેમાં શ્રવાણાદિ કારણરૂપ કહેવાય. અન્તમાં સાક્ષાત્કાર થાય તે તો

ફલથી જુદો ન ગણાય; તે ફલમાં ગણાય છે. જેમ આધ્યાત્મિક શ્રવણથી શ્રવણનો મનમાં સંસ્કાર લાગતાં શારીરાત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે તેમ જ ભગવત્સાક્ષાત્કાર થશે એમ ન કહેવાય, કેમકે ભગવાન પોતે કહે છે કે ‘નાહં વૈદૈર્ન તપસા’ હું તપ વેદ જ્ઞાન યજ્ઞથી વશ થતો નથી. ત્યારે એમ માનો કે શારીરાત્મસાક્ષાત્કાર જ શ્રવણાદિનું ફલ છે! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે દેહાદિમાંથી નીકળી કેવલ્યને પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવત્કથાશ્રવણનો મુખ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ‘એતાવદ્દે ખલ્વમૃતત્ત્વમ્’ એમ બ્રહ્મ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે. એનો વિષય બ્રહ્મરૂપ આત્મા છે. પરન્તુ ભગવાન તો સ્વતન્ત્ર છે તેનો આવિર્ભાવ બીજા પ્રકારથી ન થાય. વાક્યથી સ્વપ્નની જેમ હું બ્રહ્મ છું એવી સ્ફૂર્તિ થાય, તેમ થતાં સર્વ અવિદ્યા નિવૃત્ત થાય અને પોતે કૃતાર્થ થાય એમ જેઓ કહે છે તે જ્ઞાનદુર્બળોના મનોરથની વાતો છે, કેમકે શુકદેવ તથા સનકાદિ અઘાપિ પરિભ્રમણ કરે છે, પણ કૃતાર્થ થયા નથી. ‘બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ’ પોતે બ્રહ્મરૂપ થઈ બ્રહ્મને પામે છે, એ શ્રુતિ એ જ વાત કહે છે. ત્યારે તો ઉપનિષદો વ્યર્થ જાય. આ અર્થને પ્રકારભેદથી અને અધિકારીના ભેદથી વિધાનરૂપે કહ્યો છે. ફલ તો એક જ છે. ‘તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ’ એમ ગીતાજીમાં આપ આજ્ઞા કરે છે. ‘વેદેશ્ય સર્વૈરહમેવ વેદઃ’ બધા વેદોથી મારું જ્ઞાન થાય છે. ‘સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ’ બધા વેદ જેના પદનું કથન કરે છે. ‘તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્, તદેવ બ્રહ્મ પરમં કવીનામ્’ તે વિષ્ણુનું પરમપદ છે, તે બ્રહ્મ જ કવિઓને પ્રાપ્ય છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્રૈવર્ણિકો વૈદિક પ્રકારથી અને ભાગવતોક્ત પ્રકારથી ભગવાનમાં પ્રવેશને પામે છે. ત્રૈવર્ણિકો કેવળ ભાગવતપ્રકારથી ભગવત્પ્રવિષ્ટ થઈ શકે છે. ત્યાં કોઈ વ્યવસ્થિત વિકલ્પ કહે એટલે ત્રૈવર્ણિકો વૈદિક પ્રકારે ભગવત્પ્રવિષ્ટ થાય અને બીજાઓ ભાગવતપ્રકારે ભગવત્પ્રવેશ પામે એમ કાં ન માનો? એમ ન મનાય, કેમકે ભગવાન એકાદશ સ્કન્ધમાં સત્સંગનો મહિમા કહીને બહુ લોકો તે દ્વારા મને પામ્યા છે એમ કહી પછી ‘સ્ત્રી શૂદ્ધો મને પ્રાપ્ત થાય તો તે માર્ગે બ્રાહ્મણો મને મળે એમાં તો શું કહેવું’ એમ કહે છે, તેથી વ્યવસ્થિત વિકલ્પ નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ‘ક્લેશોધિકતરસ્તેષામ્’ એ વાક્યથી પણ એ જ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે; તેથી તે વાતમાં શ્રુતિનો વિપ્રતિષેધ પણ નથી. શાંડિલ્યનું એવું વચન છે તે તો પ્રથમ ચિત્તશુદ્ધિ નહોતી થઈ તેથી ઉપનિષદ્થી તેને ફલ થયું નથી. વૈદિક માર્ગમાં ચિત્તશોધકો ક્લેશસાધ્ય હોય છે, તેથી સ્વપક્ષસ્થાપનાર્થ ઈતર-વચન-નિન્દામાં નિન્દા દેખાય, તેથી શ્રુતિનો વિરોધ છે એમ ન કહેવાય. તેથી સૂત્રના વિચારને અનુસરી વૈદિક માર્ગથી અથવા ભગવન્માર્ગ વડે યથાધિકાર સર્વના પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતા હોવાથી સર્વ

નિર્દોષ છે. વિધિવિશેષનો વિચાર કરવો ન જોઈએ, કેમકે ‘તવ્ય’ પ્રત્યયનું વિધિમાં વિધાન નથી. લિઙ્ લોટ્ અને પંચમ લકારનું જ વિધિમાં વિધાન છે. ભગવાન ‘અતોસ્મિ લોકે’ પ્રમાણે લોકવેદમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેને વિધિ કહી ન શકે. તે વિધિ વેદમાં હોય. આ તો ભક્તિશાસ્ત્ર છે. ફલ સિદ્ધ કરવાપણું તો તાદર્થ્યથી વિધાન કર્યું હોવાથી અને સમભિવ્યાહારથી પ્રાપ્ત થાય છે. વાક્યાર્થ અપૂર્વ છે. ભાવના પક્ષ તો પૂર્વ મીમાંસાના ભાષ્યમાં ઉડાવી દીધો છે. અહીં ‘તવ્ય’ પ્રત્યય ‘કૃત્યાશ્ચ’ એવા પાણિનિના સૂત્રથી કાર્યમાં કહ્યો છે. તે પ્રશ્નને અનુગુણ છે. તેથી ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવા માટે જ્યાં સુધી જીવીએ ત્યાં સુધી જેમ બની શકે તેમ શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણની આવૃત્તિ કરવી એ વાત આટલા ગ્રન્થથી સિદ્ધ થઈ. શ્રવણ કરીને તેનું કીર્તન કરવું. કીર્તન કરીને તેને સાંભળવા. સ્મરણ કરીને કીર્તન કરવું, એમ કહેવા માટે ‘ચ’કાર કહ્યા છે. શ્રવણાદિ ન કરનારને અભય જ નહિ થાય; પણ તે શ્રવણાદિ ન કરે તેને તેનો દોષ નહિ લાગે, એમ ‘ઈચ્છતા’ એ પદ મૂળમાં કહ્યું છે, તેથી સૂચિત થાય છે.(પ)

શ્રવણ તો અંગ છે, તેમાં શ્રુતિનો સંવાદ છે, પણ સ્મરણ અને કીર્તનનું ફલમાં કારણપણું સિદ્ધ કરવું જોઈએ, અન્યથા વાદીના મનનો સન્દેહ ન જાય. તેમાં સ્મરણમાં બીજા કોઈની જરૂર રહેતી નથી; તે કરવાથી ફલ સિદ્ધ થાય છે તે કહે છે:

એતાવાન્ સાંખ્યયોગાભ્યાં સ્વધર્મ પરિનિષ્ઠયા ।

જન્મલાભઃ પરઃ પુંસામન્તે નારાયણસ્મૃતિઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : સાંખ્ય યોગ અને સ્વધર્મમાં પરિનિષ્ઠાથી પુરુષને અન્તે નારાયણનું સ્મરણ થાય તે જન્મમાં પરમ લાભરૂપ છે.

ભાવાર્થ : પાંચ સિદ્ધાન્તો સ્વતન્ત્રતાથી કહેલા છે. તેમાં શ્રુતિ એટલે વેદમાર્ગ અને વૈષ્ણવમાર્ગનું તુલ્ય પ્રાધાન્ય છે. અર્થાત્ બન્ને બરોબરિયા છે, ઓછો વધતો કોઈ નથી. પશુપતિમત તામસ હોવાથી તામસ કલ્પમાં તેનો પરમ્પરાથી ઉપયોગ અથવા તે ક્રમમુક્તિના કારણરૂપ છે. રહ્યાં સાંખ્ય યોગ અને ધર્મશાસ્ત્ર. તેમનો સર્વમાં અંગત્વેન ઉપયોગ છે. સ્વતન્ત્રતાથી બ્રહ્મમીમાંસામાં તેની નિન્દા કરી છે, તેથી બીજે તેનો પ્રવેશ નથી, પણ તે સ્મરણશોષરૂપે રહે ખરા, તેથી તો મૂળ શ્લોકમાં ‘એતાવાન્ (પુરુષાર્થઃ)’ એટલો જ પુરુષાર્થ છે, એ મતલબનું કહેવામાં આવ્યું છે. ‘એતાવાન્’માં બુદ્ધિમાં રહેલ ‘એતદ્’ શબ્દનું વિવરણ કરે છે કે “અન્તમાં નારાયણની સ્મૃતિ થાય તે જ જન્મનો લાભ છે.” સ્વધર્માચરણનું ફલ પંચાગ્નિ

વિદ્યાથી અધિકારી દેહ મળે એ છે. યોગનું ફલ ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે “યોગ કરતાં ફલ મળ્યા પહેલાં મરી જાય તો પવિત્ર અને લક્ષ્મીવાળાના ઘરમાં ફરીને તેનો જન્મ થાય,” ત્યાંથી આરંભીને “અનેક જન્મ વડે સારી રીતે સિદ્ધ થઈને તે પરમગતિને પામે છે,” એમ ઉપસંહાર કર્યો છે. તે ઉપરથી યોગ પણ અન્તિમ દેહને સિદ્ધ કરનાર છે. સાંખ્યમાં પણ “બહુ જન્મને અન્તે જ્ઞાન થયા પછી મને પ્રપન્ન થાય છે, મારી ભક્તિ પામે છે,” એ વાક્યથી અને યોગીને જ્ઞાની કરતાં પણ અધિક કહ્યો છે તેથી સાંખ્યનું તાત્પર્ય પણ અન્તિમ જન્મ સિદ્ધ કરવાના સાધનમાં છે. ભગવદ્ધર્મો-વ્રતોપવાસાદિનું તાત્પર્ય ભગવદીય દેહ સિદ્ધ કરવામાં છે. એથી અન્તિમ દેહ આપવામાં બધા ઉપક્ષીણ થઈ જાય છે. અન્તિમ દેહ મળે તે સ્વરૂપાત્મ હોઈને ફલસાધક થશે એમ સમજવાનું નથી, પણ “અન્તમાં જેવી બુદ્ધિ તેવી ગતિ થાય છે” એ ન્યાય વડે, “જે જે ભાવનું સ્મરણ કરતો દેહ છોડે તેને તેને પામે છે,” એ ગીતા વાક્ય વડે અન્તમાં ભગવત્સ્મરણનું તે કારણ થાય એ હેતુથી કર્મજ્ઞાન ભક્તિનો ઉપયોગ છે, એમ કહીએ છીએ. એમ ભગવત્સ્મરણ કોઈપણ દેહના અન્તમાં થાય તો ‘પૂર્વાત્પરબલીયઃ’ એ ન્યાયથી તે દેહ છેલ્લો ન હોવા છતાં ભગવત્સ્મરણથી છેલ્લો થયો, કેમકે છેલ્લે ભગવત્સ્મરણ કરનાર ભગવાનને પામે છે એ આગળ ‘અન્તે યા મતિઃ, યં યં વાપિ સ્મરન્ ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેવરમ્ । તં તમેવૈતિ કૌન્તયે સદા તદ્ભાવભાવિતઃ,’ એ વાક્યથી કહેવાયું છે, તેથી તે જ દેહ છેલ્લો થઈને લાભરૂપ થાય છે. યોગાદિ પોતપોતાને માર્ગે ચલાવી દૂરફલક હોઈને આની અંદર આવી જાય છે. માટે અન્તિમ-દેહસાધક યોગાદિ અને આ અન્તિમ ભગવત્સ્મરણવાળો દેહ તેનો લાભ એ જ કે અન્તમાં નારાયણનું સ્મરણ થાય. તેથી તે અન્તિમ દેહ સાક્ષાત્ ભગવત્પ્રવેશના કારણરૂપ હોવાથી વિધિશેષતાથી શ્રુતિસમ્મતિની તેને અપેક્ષા રહેતી નથી. જો કે ભગવાનના થવું તે પણ જન્મ લાભરૂપ છે, પરન્તુ તેનાથી પણ જેના વડે અન્તે ભગવત્સ્મરણ થાય તે જન્મ વિશેષ લાભરૂપ ગણાય. શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં ‘અત્યન્ત મોક્ષરૂપ-પરમપુરુષાર્થ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થતો હોય તેનો પણ આદર ન કરતાં ભગવદીયપણાથી સ્વાર્થને સમાપ્ત થયા માને છે,’ એમ કહ્યું છે તે વાક્યનો વિરોધ કેમ મટાડશો? એ વિરોધપરિહાર એવી રીતે થાય કે જે સાક્ષાત્ ભગવાનની કૃપાથી-પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવિષ્ટ હોય તે ભગવદીયત્વ તો ફલરૂપ છે. અમે ભગવદીય દેહ મળ્યા છતાં અન્તમાં નારાયણ સ્મરણ થવાનું કહીએ છીએ તે સાંખ્યયોગાદિ સાધનો વડે જેણે અન્તિમ દેહ સિદ્ધ કર્યો તેને તે દેહ અન્તિમ સ્મરણ કરાવે તો લાભરૂપ થાય,

અન્યથા જન્મ લાભરૂપ ન થાય. તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય સાધન અને યોગાદિ તો પ્રાવાલિક માર્ગીય સાધન કરી થયેલા, તે ભિન્ન હોઈને વિરોધ આવતો નથી. અધિકારીનું ‘પુંસાં’ પદથી કથન છે, તેથી જેને અન્તિમ સ્મૃતિ થાય તે ગમે તે હોય છતાં તેનો જન્મ લાભરૂપ થાય છે. એમાં અમુક વાર્ણશ્રમ કે બીજી યોગ્યતા જોવાની નથી. તેથી સાધારણ શબ્દ ‘પુંસામ્’ એમ કહ્યું. આથી સ્મરણ એ જ મહાફલરૂપે હોઈને સર્વે ભગવાનનું સ્મરણ કરે એ સિદ્ધથયું. (૬)

હવે કીર્તન પણ તેવું છે તે વાત કહે છે:

પ્રાયેણ મુનયો રાજન્ નિવૃત્તા વિધિષેધતઃ ।

નેર્ગુણ્યસ્થા રમન્તે સ્મ ગુણાનુકથને હરેઃ ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થ : ઘણું કરીને મુનિઓ વિધિ અને નિષેધને છોડીને પોતે નિર્ગુણ ભગવન્નિષ્ઠ થઈને ભગવદ્ગુણના અનુકથનમાં રચ્યા પરચ્યા રહે છે.

ભાવાર્થ : સ્મરણ ઉપર કહ્યું. તેનાથી પણ કીર્તન ઉત્તમ છે. જેનો છેલ્લો જન્મ હોય તે ગુણોથી પર એવા ભગવાનમાં એક નિષ્ઠાવાળા જીવનમુક્તો હોય છે, જેને પુનર્જન્મની સંભાવના પણ ન કરી શકાય. એવા છતાં ભગવાનના ગુણ સાંભળ્યા પછી તેમનું કીર્તન કરવામાં પરમાનન્દનો અનુભવ કરતા સાધન દશામાં આવું સુખ છે તે એ સાધનથી સિદ્ધ થતી દશામાં ફલ કેવું હશે એ જોવાને માટે કીર્તન કરતા જ રહે છે. પ્રસિદ્ધિને કહેનાર ‘સ્મ’ કહ્યો છે. અહીં ‘પ્રાયેણ’ શબ્દ કહ્યો છે તેનો અર્થ ‘ઘણું કરીને’ થાય છે, એટલે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિવાળા સિદ્ધિઓને મેળવવામાં તત્પર હોવાથી તેવા લોકો ભગવત્કીર્તનાદિ કરતા નથી. આવું કહેવા માટે ‘પ્રાયેણ’ શબ્દ મૂળમાં કહ્યો છે. ‘રાજન્’ સંબોધન કરી પરીક્ષિતને કહે છે કે તમે જેના ગણામાં સર્પ નાખ્યો તે શમીક એવા હતા. તેને તમે જોયા અનુભવ્યા છે, તેની યાદ આપવા માટે આમ સંબોધ્યા છે. આ ભગવાનનો રસ એવો છે કે ગુણોથી પર પણ તેમાં રચ્યા કરે છે. પરન્તુ કીર્તન કરીશું તો અમારો ધર્મ સિદ્ધ થશે એમ જાણી રમતા નથી, કેમકે તે કૃતિના ગુણદોષથી તે આગળ પહોંચ્યા છે. તે જ કહે છે: વિધિ સહિત નિષેધોથી નિવૃત્ત થાય છે. ‘દ્રયં તથા બ્રહ્મણિ કર્મ નચ્છતિ’ બ્રહ્મમાં વિધિ અને નિષેધરૂપ કર્મ નથી, એટલે જેમાં તે ન હોય તે બ્રહ્મરૂપ હોય. એકાદશસ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે દોષ છે એમ જાણી દોષ કરતા નથી. વિધિ છે એમ જાણીને તે કરતા નથી, પણ તે બન્નેથી પર હોય છે. વિધિ સહિત નિષેધ આ શ્લોકમાં કહ્યો છે તેથી ‘બુધો બાલકવત્ કીડેત્, કુશલો જડવચ્ચરેત્’ આ વાક્યો વિધિરૂપ જ છે, તોપણ તેનો આગળ નિષેધ ન

હોવાથી તેથી તે બન્નેનું ગ્રહણ કરતા નથી. નૈર્ગુણ્ય એટલે ગુણોથી પર ભગવાન તેમાં નિષ્ઠાવાળા હોય છે. ભગવાનના ગુણ તો કહ્યા તેમાં ગુણ શબ્દ વિરોધાભાસ બતાવવા માટે કહ્યો છે. કીર્તન સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થરૂપ હોવાથી તેમાં શંકા પણ ન કરવી જોઈએ.(૭)

એમ યુક્તિ વડે એનું સમર્થન કર્યું એટલે આ યુક્તિમૂલક હોવાથી અપ્રામાણિક હશે એવી શંકા થાય, તેને દૂર કરવા માટે કહે છે:

ઈદં ભાગવતં નામ પુરાણં બ્રહ્મસંમતિમ્ ।

અધીતવાન્ દ્વાપરાદૌ પિતુર્દ્વૈપાયનાદહમ્ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ : વેદતુલ્ય શ્રીભાગવત નામક પુરાણ હું દ્વાપર યુગના આરંભની પહેલાં મારા પિતા દ્વૈપાયન પાસે ભાણ્યો.

ભાવાર્થ : શ્લોકમાં પુરાણ શબ્દ લખ્યો છે તે પ્રમાણ રૂપ છે. તે પુરાણો ૧૮ છે. તેમાં એકનું નામ ભાગવત છે. આ ભાગવત શબ્દ યૌગિક છે, તેથી ભગવાને કહેલ, ભગવાનને કહેનાર અથવા ભગવાન જેનું ફલ છે એવો તે શબ્દનો અર્થ થાય છે. પુરાણ કહેવાથી નિર્બલ છે એમ સમજવાનું નથી એ બતાવવા કહ્યું છે કે ‘બ્રહ્મસંમિત’ વેદતુલ્ય છે અથવા પરબ્રહ્મ આનાથી ઓળખાય છે. વેદ તુલ્ય હોવાથી પોતાની મેળે વાંચી ન લેવાય, પરન્તુ વિદ્યારૂપ હોવાથી ગુરુદ્વારા તે પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, તેથી ગુરુપરમ્પરા બતાવે છે કે મારા પિતા વ્યાસની પાસેથી હું ભાણ્યો છું. તે કાળ પ્રાણીની બુદ્ધિનો નાશક હતો. તે કહે છે કે દ્વાપરની પહેલાં જ્યારે લોકોની બુદ્ધિમાં સન્દેહ નહોતો આવ્યો. વેદ અર્થાનુસંધાનપૂર્વક નિયમથી ભાણાય છે, તેમ હું શ્રીભાગવત જાણ્યો છું. ‘પિતૈવોપનયેત્પુત્રમ્’ ઉપનયનનો અધિકાર બાપને છે. જે ઉપનયન સંસ્કાર કરાવે તે જ વેદ ભાણાવે. તેમ હું મારો ઉપનયન સંસ્કાર કરાવનાર મારા પિતા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન પાસેથી આ ભાગવત પુરાણ અર્થાનુસંધાનપૂર્વક નિયમથી ભાણ્યો છું, ઉપનયન અને અધ્યાપનનો કર્તા એક હોવો જોઈએ. તે પ્રમાણે મારે થયું છે, તેથી મારો અધ્યયન-વિધિ સારી રીતે સચવાયો છે.(૮)

તમારા અધ્યયનમાં વેદના અધ્યયન જેવી સામગ્રી સાંભળતાં એક વિચાર આવે છે; તેથી આમાં વેદની સમ્મતિ જોઈએ, કેવળ પુરાણથી નિર્ધાર ન થઈ શકે! આવી શંકા અહીં થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।

गृहीतयेता राजर्षे आप्यानं यदधीतवान् ॥८॥

श्लોકार्थ : હું નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાળો હતો છતાં ભગવાનની લીલાએ મારું ચિત્ત ખેંચ્યું, તેથી હું રાજર્ષિ, આ શ્રીભાગવત હું ભાણ્યો.

ભાવાર્થ : હું ભાણ્યો તે બાળક સમજ્યા વગર ભણે એમ ભાણ્યો નથી, પરન્તુ સમજીને ભાણ્યો છું. પ્રથમ તો મેં મારા અધિકારનો વિચાર કર્યો કે મારે શ્રી ભાગવત ભણવું કે કેમ? ત્યાં શ્રુતિ તો ‘આત્મલાભાન્ન પરં વિદ્યતે’ એમ કહે છે એટલે બધા અધ્યયનું ફલ તો આત્મલાભ છે. તે તો મને નિર્ગુણમાં એકનિષ્ઠતા હતી જ; તોપણ શ્રીભાગવતમાં મને રસ પડ્યો, તેથી તે રસનો મેં અનુભવ કર્યો. તે રસનું અપ્રાકૃતપણું જાણ્યું ત્યારે જેમ બ્રહ્મમાં લીન થયેલ સમાધિને કરવા બેસતો નથી, તેમ હું પણ બ્રહ્મરસ કરતાં અધિક રસને લઈને ભગવદ્ગુણોએ મારું ચિત્ત ખેંચ્યું, તેથી હું શ્રીભાગવત ભાણ્યો. કૂવામાં રહેલ જલ બહાર ન આવે અને પોતાના સ્થાનમાં જ રહ્યું આવે. તે જલમાં કોઈ આવીને ડૂબે તેને તે જલ પોતાના સ્વાદનો અનુભવ કરાવતો નથી, પણ તે જલ બહાર કાઢી પીનારને જલ પોતાનો સ્વાદ આપે છે, તેમ ભગવાન આનન્દઘન છે, તેમાં જીવ એકત્ર થાય તેમાં તેવો સ્વાદ ન આવે કે જેવો પોતાના ધર્મરૂપે ભગવાન આપણી સામે પ્રકટી નૃત્યાદિ કરીને દર્શન આપે તેમાં રસ આવે. જ્યારે ભગવાન લીલારૂપે પ્રકટ થઈ લીલા કરે તેમાં જે રસ છે તે જ રસ બ્રહ્મમાં છે. પરન્તુ બ્રહ્મમાં તે રસ અપ્રકટ છે એવો નિશ્ચય કરી શા માટે તે બ્રહ્મરસની આશાએ બેસી રહીએ, હમણાં જ તે રસનું પાન કેમ ન કરવું, એવા વિચાર સહિત લીલામાં મારું ચિત્ત લાગ્યું, એટલે હું ભાગવત ભાણ્યો. તે ભગવાન ઉત્તમ ભક્તોથી વખણાયેલા છે. વખણ, ગુણ હોય તેનાં, થાય: ગુણોનાં દર્શન કરે તો વખણ કરે; માટે ભગવાન ભક્તોના સમ્બન્ધમાં આવે છે: તેથી જે કોઈ એવો નિશ્ચય કરે કે ભગવાનનો રસ મારે ભોગવવો છે તેણે ભગવાનની લીલા સાંભળવી. એવો નિશ્ચય મેં પણ કર્યો. શ્રોતવ્ય રસમાં ચિત્ત લાગતાં આ આખ્યાન હું ભાણ્યો. તમે રાજર્ષિ છો એટલે ઋષિદશામાં રાજત્વની સ્ફૂર્તિ અધિક થાય છે, કારણકે તેમાં જ્ઞાન અને માન બેનું મિશ્રણ છે. તેમ ભગવચ્છ્રવાણમાં પણ સમજવાનું છે. એથી યુક્તિમાં પોતાની સમ્મતિ કહી છે, તેથી અધ્યયન મર્યાદારૂપ ગણાય છતાં તે પુષ્ટિરૂપ છે એમ કહ્યું.(૮)

ઉપર કહ્યો એવા ભાવવાળાએ શ્રીભાગવત સાંભળવું, હું તો કીર્તનના રસમાં

ફરતો હતો ત્યાં તમે સાંભળનાર મળી ગયા; તેથી હું તમને શ્રીભાગવત સંભળાવીશ;
એ કહે છે:

તદહં તેડભિધાસ્યામિ મહાપૌરુષિકો ભવાન્ ।

યસ્ય શ્રદ્ધતામાશુ સ્યાન્મુકુન્દે મતિઃ સતી ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ : તમે મહાપુરુષના સમ્બન્ધી છો તેથી તે ભાગવત હું તમને સંભળાવીશ,
જેમાં શ્રદ્ધા રાખનારને તત્કાલ મોક્ષદાતા ભગવાનમાં અનન્ય બુદ્ધિથાય છે.
ભાવાર્થ : મેં પૂર્વે કહેલ બ્રહ્મામૃત રસરૂપ શ્રીભાગવતનું હું કીર્તન કરું છું. તે તમને
સાંભળવાની ઈચ્છા છે તો હું તમને સંભળાવીશ અથવા તમારે લાયક હશે તેટલું
તમોને આપી તમારામાં સ્થાપન કરી હું તેનું પાન કરીશ. પ્રથમ પાન કરી તેને પાછું
કાઢી બીજામાં રાખીને પુનઃ પાન કરવાથી રસનો આસ્વાદ કાંઈ ઓર જ આવે છે.
આ રીત હાથીઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે પાન કરે છે. ‘અભિતઃ’ શબ્દ કહ્યો છે તેથી ચારે
તરફ જળને છાંટે પણ છે. આ અર્થ દ્વૈપાયન શબ્દ ઉપરથી લીધો છે. બે તરફ જળ
હોય તે દ્વિપ કહેવાય. હાથી સૂંઢથી જળ લઈ મોઢામાં ઠલવે છે, તેથી દ્વિપ કહેવાય
છે. બેટ પણ દ્વિપ કહેવાય છે. (માત્ર હ્રસ્વ-દીર્ઘનો ભેદ છે.) તેમાં થયેલ દ્વૈપાયન.
એટલે અંદર અને બહારના ગુણને કહેનાર બે ભાગવત વ્યાસજીએ કહ્યાં. ભગવાને
કહ્યું અને બ્રહ્માએ નારદને કહ્યું. ઉત્પત્તિરૂપ એક અને ઉપપત્તિરૂપ એક. એમ બે
ભાગવતો ભગવાનના અન્તર્બહિર્ગુણના વિચારથી થાય છે. આ બધો અર્થ
‘દ્વૈપાયન’ શબ્દથી પ્રકટ થાય છે. આમ ન હોય તો ભગવાનનો અનુભવ કરતા
બ્રહ્માને ભગવાન ભાગવત શા માટે કહે? એટલે ભગવાનના અન્તર્બહિર્ગુણ વડે બે
ભાગવત માનવાં જ પડશે. બ્રહ્માએ નારદને કહ્યું તેનું પણ કારણ તે જ સમજવું.
તેથી ઉપપત્તિમાં ભગવાન કરતાં તેના ગુણો અધિક છે. ઉત્પત્તિમાં અંદર રહેલા તે
ગુણો બહાર પ્રકટ કર્યા; તેથી હું તમને પણ કહીશ. હું તેનો અધિકારી કેમ થઈ શકું?
ત્યાં કહે છે કે તમે મહાપુરુષના સમ્બન્ધવાળા છો. કીર્તિથી મહાપુરુષ થાય છે.
ગુણોથી કીર્તિ થાય છે. ગુણોનો આસ્વાદ લેવાથી તદ્દીયતા થાય છે. એમ ન હોય તો
મહાપુરુષનો સમ્બન્ધ થવો અશક્ય છે. તે કહે છે કે જે આખ્યાનમાં (ભાગવત
કથામાં) શ્રદ્ધા રાખનારાને આનન્દ આપનાર ભગવાનમાં પતિવ્રતારૂપ બુદ્ધિને એક
જ રસને લેનારી બુદ્ધિથાય છે.(૧૦)

એમ સ્વરૂપ તથા ફલને કહીને આ મારા એકનો વિચાર હું નથી કહેતો પણ બધા
વિચારકોનો એ મત છે, એમાં સર્વ સમ્મત છે, તે કહે છે:

એતન્નિર્વિદ્યમાનાનામિચ્છતામકુતોભયમ્ ।

યોગિનાં નૃપ નિર્ણીતં હરેર્નામાનુકીર્તનમ્ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ : હે રાજન્, ભગવન્નામનું કીર્તન કરવું એ સંસારથી વિરક્ત થએલા, મોક્ષ મેળવવાની ઈચ્છાવાળા યોગીઓનું કર્તવ્ય છે એ વાત નિર્ણીત ચોક્કસથયેલ છે. ભાવાર્થ : બધાએ ભગવાનના ગુણોનું કીર્તન કરવું આ નિર્ણય કર્યો છે. વૈરાગ્યને ઈચ્છતા હોય અથવા વૈરાગ્યનો અભ્યાસ કરતા હોય, તેવા પુરુષોએ ગુણકીર્તન કરવું જોઈએ. બ્રહ્માનન્દની ઈચ્છા માટે યોગાભ્યાસ કરતા હોય તેમણે પણ ભગવન્નામનું કીર્તન કરવું. તેમને માટે ગુણકીર્તન જ કર્તવ્ય છે. પ્રથમતો બ્રહ્માનન્દની ઈચ્છા કરતા હોય અને બ્રહ્માનન્દ રસનો યોગમાર્ગ ઉપરથી અનુભવ કરવા જાય, પણ તેવો રસાનુભવ પોતામાં ન થતાં તે રસને પ્રકટાવનાર ભગવાનનાં નામો પ્રથમના ક્લેશને દૂર કરીને તે રસનું પાન કરાવે છે, કેમકે ભગવાન હરિ છે (ક્લેશને હરનાર હોવાથી તેનાં નામો બ્રહ્માનન્દ રસનો અનુભવ કરાવે છે). તે ભગવાનનાં નામો ભગવદ્રસને પ્રકટ કરે છે એમ પહેલાં કહ્યું છે, તે નામથી રસપાન કરીને પછી તે નામોનું કીર્તન કરવું એ શાસ્ત્રાર્થથી નિર્ધાર થયો છે. તેથી તમે અને અમે બન્ને મહારસમાં પડ્યા છીએ અને ઉત્તમ અધિકારીઓ છીએ, એમ પણ એથી બતાવ્યું છે. (૧૧)

એમ તમે ગુણોને કહો તો મને સાંભળવામાં રસ આવે, પરન્તુ મને શાપ થયો છે તેથી સાતમે દિવસે તો મારુ મૃત્યુ થશે તેથી, હું શ્રવણ રસ કેમ લઈ શકું? એ વિચારથી ખેદ કરતા પરીક્ષિત રાજાને શુકદેવજી કહે છે:

કિં પ્રમત્તસ્ય બહુભિઃ પરોક્ષૈર્હાયનૈરિહ ।

વરં મુહૂર્તં વિદિતં ઘટેત શ્રેયસે યતઃ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ : જેને જીવનની કીમત નથી એવા માણસને અનેક વર્ષનું આયુષ્ય હોય તોપણ તે કાંઈ કામ કરી શકતો નથી. બે ઘડી આયુષ્ય છે એવું જાણનાર તેટલા સમયમાં પણ પોતાનું શ્રેય કરી શકે તેથી આયુષ્ય જાણવામાં આવે તે શ્રેષ્ઠ છે.

ભાવાર્થ : બ્રહ્માનન્દ રસના અનુભવનું સાધન તો આયુષ્ય છે. તે મારે નથી એવો ખેદ ન કરવો. જેમ માણસને જેની ઈચ્છા હોય તે મળે તો તેમાં તેને રસ પડે, તેમ જીવન આટલું છે એમ જાણતો ન હોય તેને રસ આવતો નથી. તેથી તમને સાત દિવસે મરવાનો શાપ થયો, તેથી સાત દિવસ આયુષ્યનો નિશ્ચય થયો તે ઉત્તમ થયું છે. ઓછું આયુષ્ય ઉત્તમ સમજવું, કારણકે અન્ત નજીક જાણાય છે, એટલા વખતમાં રસ લઈને તે રસમાં પ્રવેશ થતાં પશ્ચાત્તાપ રહેતો નથી. તેથી જે સ્વાર્થમાં સાવધાન

નથી તેને બહુ વર્ષોમાં પણ મરવું છે એનું જ્ઞાન થતું નથી, તેને કાંઈ કૃળ મળતું નથી; પણ બે ઘડી પછી મરવું છે એમ જાણનાર બે ઘડીમાં પોતાનું શ્રેય સાધી શકે છે. તેથી આયુષનો નિશ્ચય થયો છે તે તમારું શ્રેય જરૂર કરશે.(૧૨)

તેથી શત્રુના આયુષને ન જાણવાથી જેમ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી તેમ પોતાનું આયુષ ન જાણવાથી પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. આયુષના નિશ્ચયવાળો પોતાનું ઈષ્ટ સિદ્ધ કરી શકે છે તે દષ્ટાન્તરી કહે છે:

ખટ્વાંગો નામ રાજર્ષિર્જ્ઞાત્વેયતામિહાડ્યયુષઃ ।

મુર્ત્તાત્ સર્વમુત્સૃજ્ય ગતવાનભયં હરિમ્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ : ખટ્વાંગ નામનો રાજર્ષિ હતો તેણે એક મુર્ત્ત આયુષ હતું એ જાણ્યું ત્યારે તેટલા વખતમાં બધું છોડી તે ભગવાનના ધામમાં પહોંચી ગયો.

ભાવાર્થ : ખટ્વાંગ નામનો દીલિપ રાજા દેવનો પક્ષપાતી હતો. તેણે દેવના રક્ષણ માટે દૈત્યોને માર્યા ત્યારે દેવો પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા કે તમે વર માગો. રાજાએ કહ્યું કે મારા આયુષનો નિશ્ચય કરીને કહો તો હું તે પ્રમાણે વર માગું. એમ દેવોને આયુષ માટે પ્રશ્ન કર્યો. દેવોએ કહ્યું કે તમારું આયુષ બે ઘડી છે. રાજા તે જાણી પૃથ્વી ઉપર આવી ભગવાન વગરનું બધું છોડી તેનું સ્મરણ કરતો ભગવાનને પામ્યો. તેથી વધારે લાંબો કાળ જીવવાની જરૂર નથી.(૧૩)

તમારે તો બરસો મુર્ત્તથી વધારે જીવવાનું છે. કામ તો એક મુર્ત્તમાં થઈ શકે છે. તોપણ પ્રથમ અમે કહેલ શ્રવણ દશવિધ ભગવલ્લીલા સંને થાય તેવો ઉપાય કરો:

તવાડ્યતર્હિ કૌરવ્ય સપ્તાહં જીવિતાવધિઃ ।

ઉપકલ્પય તત્સર્વં તાવદ્યત્સાંપરાયિકમ્ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ : હે કુરુક્લોત્પન્ન, તમારે તો હજુ સાત દિવસ જીવવાનું છે. તેટલા વખતમાં પરલોકને માટે જે સાધન કરવાનું હોય તે તમો કરી શકો એમ છો, તે કરી લો.

ભાવાર્થ : જેમ ખટ્વાંગને મરવાની ખબર પડી તેમ તમારું મરણ પણ ચોક્કસ છે. ખટ્વાંગ બે ઘડી જીવન હતું, તમારે તો સાત દિવસ જીવવાનું છે. તેટલા સમયમાં તમારે જે પારલૌકિક સાધન કરવાનું હોય તે કરી લો. તે સાધનમાં તો સર્વ છોડી ભગવત્કથાનું શ્રવણ કરો. કેટલાક આગળ કહેવાશે તે કરવાનું કહે છે તે પ્રમેય૧+વિસ્ત્રદ હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે.(૧૪)

૧. 'તસ્માદ્ભારત સર્વાત્મા'(૫) એ શ્લોકથી લઈને 'તસ્માત્ સર્વાત્મના'(૩૬) એ શ્લોકમાં ઉપસંહાર છે. તેમાં સર્વાત્મના કર્તવ્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર હોય એમ પ્રતીત થાય છે. તે જ અહીંપણ છે; તેથી શ્રવાણ અત્ર પ્રમેય છે. તેનો વિરોધ હવેપછીનામાં છે.

સર્વાત્મના કર્તવ્ય રૂપ એમ પ્રથમ પ્રશ્નનું ઉત્તર એના પરિકર સહિત 'અન્તે નારાયણસ્મૃતિઃ' અને 'ગતવાનભયં હરિમ્' એ બે શ્લોકથી દૃષ્ટાન્ત સહિત કહ્યું છે. 'ઉપકલ્પય તત્સર્વમ્' એનાથી અન્તકાલનું કર્તવ્ય કહ્યું. જો કે તે કહ્યું છે તે સર્વદા કર્તવ્ય છે, તોપણ રાજાના હૃદયમાં અન્તકાળના કર્તવ્યનો ઉત્તર આપવાનો હોય તો અત્યારે રાજાને કથાના શ્રવાણ કરાવવી છે તે હૃદયમાં સારી રીતે ન ઊતરે, તેથી વિશેષે કરીને અન્તકાલનું કર્તવ્ય કહેતાં પહેલાં શ્રવાણના ઉપકારી અંગ મનન નિદિધ્યાસનને કહે છે:

અન્તકાલે તુ પુરુષ આગતે ગતસાધ્વસઃ ।
 છિન્દ્યાદસંગશસ્ત્રેણ સ્પૃહાં દેહેડનુ યે ચ તમ્ ॥૧૫॥
 ગૃહાત્પ્રવ્રજ્જતો ધીરઃ પુણ્યતીર્થજલાપ્લુતઃ ।
 શુચૌ વિવિક્ત આસીનો વિધિવત્કલ્પિતાસનઃ ॥૧૬॥
 અભ્યસેન્મનસા શુદ્ધં ત્રિવૃદ્બ્રહ્માક્ષરં પરમ્ ।
 મનો યચ્છેજ્જતશ્વાસો બ્રહ્મબીજમનુસ્મરન્ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ : પુરુષનો અન્તકાલ-છેલ્લો સમય આવે ત્યારે તેણે ભય છોડી દેવો. એટલું જ નહિ પણ દેહ અને દેહના સમ્બન્ધીમાં સ્પૃહારૂપ પાશને અસંગરૂપ શાસ્ત્ર વડે છેદી નાખવો. ધીર બનીને ગૃહનો ત્યાગ કરવો. પવિત્ર તીર્થોમાં સ્નાન કરવું. પવિત્ર એકાન્ત સ્થાનમાં વિધિ પ્રમાણે આસનની કલ્પના કરીને અકાર-ઉકાર-મકારરૂપ ત્રણ અક્ષરોવાળા પરબ્રહ્મનો મનથી અભ્યાસ કરવો. શ્વાસને જીતવો. મનનું નિયમન કરવું. છતાં બ્રહ્મબીજનું વિસ્મરણ ન થવા દેવું.

ભાવાર્થ : 'મનન' એટલે યુક્તિ વડે અનુચિન્તન કરવું. તેમાં ભગવાનનું શ્રવાણ કરવું. કયા ભગવાનનું શ્રવાણ કરવું? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રથમ પાંચમા શ્લોકમાં બતાવ્યા મુજબ સર્વાત્મા ભગવાન હરિ અને ઈશ્વર એ ચાર વિશેષણથી સર્વ પુરુષાર્થરૂપ સર્વકલસાધક એટલે સર્વ ભગવાન એવો અર્થ થાય. સર્વ ભગવાન કેમ થાય? તો કહે છે કે 'આત્મૈવેદં સર્વમ્' આ સર્વ આત્મા છે, 'બ્રહ્મૈવેદં સર્વમ્' આ સર્વ બ્રહ્મ છે, 'અહં હરિઃ સર્વમિદં જનાર્દનઃ' આ સર્વ હું હરિ જનાર્દન છું, આ પ્રમાણરૂપ વાક્યો

વિદ્યમાન છે, છતાં લૌકિક યુક્તિની અપેક્ષા રાખતા હો તો સર્વનો ભગવચ્છરીમાં સમાવેશ થાય છે. પુરુષ ભગવાન છે એમાં કોઈ વાદ નથી. ‘પુરુષો હ વૈ નારાયણોઽકામયત’ નારાયણ પુરુષ છે એ નિશ્ચય છે, તેણે કામના કરી, એમ શ્રુતિ કહે છે. ‘પુરુષ એવેદં સર્વમ્’ આ સર્વ પુરુષ છે. એથી બધાનો પુરુષ-શરીરમાં અન્તર્ભાવ ન કરીએ ત્યાં સુધી પુરુષ સર્વસ્વ છે એમ કોઈ માને નહિ; તેથી આ બધાનો પુરુષ-શરીરમાં નિવેશ કહે છે. વળી આ બધું પુરુષના શરીરમાં છે એમ મોઢેથી કહો છતાં અનુભવમાં તેમ ન લાગે તોપણ લોક બધું પુરુષમાં છે એ માનવાને તૈયાર ન થાય, માટે તે પુરુષને ધ્યાનરૂપે કહે છે. ધ્યાન કરતાં કદાચ સાક્ષાત્કાર થાય તો તેના શ્રીઅંગમાં સર્વ જોઈને ધ્યાતા નિઃસન્દેહ થાય; માટે મનન ઠેઠ નિદિધ્યાસન સુધી જેનું ફલ સાક્ષાત્કાર છે તે તત્ત્વ કહેવા માટેનો બોધ આપતાં, પાશ્ચિક એક એક પક્ષમાં દોષ દેખાતો હોય તેને દૂર કરવો જોઈએ એવો ન્યાય છે, તેથી કોણ નક્કી કહી શકે કે અન્તકાલમાં ભગવાનનું જ સ્મરણ થશે? બીજું પણ યાદ આવી જાય; તેથી બીજાં સ્મરણ ન થવા માટે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ રહેલો યોગ કહેતાં તેના અંગરૂપ ધ્યાનના વિષય ભગવાનનું સ્વરૂપ બનાવવું, તે માટે અન્તકાળમાં શું કરવું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ આપે છે. ‘અન્તકાલે તુ’ અહીં ‘તુ’ કહ્યો છે, તેથી ‘યોગથી ધ્યાન કરવાનું અહીં કહે છે,’ તે કામ તમારે કર્તવ્ય નથી એમ જણાવ્યું છે. અથવા પુરુષપક્ષમાં કહેલ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ ‘તુ’ શબ્દથી સમજવી. અન્તકાળ-મરણનો કાળ અથવા કાળનો અન્ત-આયુષનો છેવટનો વખત. રાજદન્તાદિની જેમ તેનો પરનિપાત થયો છે. અથવા અન્તકનો કાળ આવ્યો જાણીને ભયને છોડવો એ પહેલું સાધન, તે માટે પ્રથમ કહી ગયા તે કરવું. ત્યાર પછી અસંગરૂપી શસ્ત્રથી-વૈરાગ્યરૂપ હથિયારથી દેહમાં અને તેની પછી તેના સમ્બન્ધીઓ (ઘર સ્ત્રી પુત્ર ધનાદિ) માંથી મન કાઢી નાખવું. એ મારાં છે, તેણે મારી ચાકરી કરી છે અથવા કરશે એવી આશા છોડી દેવી. અન્તઃકરણમાં તેની અપેક્ષા ન રાખે, એ ત્રીજું સાધન. ટાઢ તડકો પડે તો ધીરજ રાખવી એ ચોથું સાધન. એટલા યમ થયા. હવે નિયમને કહે છે: પવિત્ર જલમાં સ્નાન કરવું. જલ તો તીર્થમાંથી ગાગર ભરીને પણ જ્યાં લઈ જવી હોય ત્યાં લઈ જવાય, માટે તીર્થજળ કહ્યું. એટલે ઉદ્દૃત જળ મુખ્ય કલ્પ નહિ પણ ‘અનુકલ્પ’ છે. ‘પુણ્ય’ શબ્દથી કામ્ય તીર્થ છોડી દેવાનું કહ્યું. અથવા પવિત્ર કરનાર તીર્થ એટલે ગંગા અથવા તીર્થનો અર્થ ઘાટ પણ થાય છે. ‘તીર્થે હિ તે તાં પ્રાવેશયન્’ તે તેને તીર્થમાં લાવ્યા, એવી શ્રુતિ છે. ‘આપ્લુતઃ’ સારી રીતે સ્નાન કરવા માટે એ શબ્દનો પ્રયોગ છે. શુચિ એટલે પવિત્ર અને વિવિક્ત એટલે એકાન્તમાં વિધિ પ્રમાણે, એટલે

વસ્ત્ર મૃગચર્મ અને કુશ એ ત્રણ ઉપરાઉપર આવે એવું આસન બનાવવું તેની ઉપર બેસીને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો. પ્રાણાયામ કહે છે: સબીજ પ્રાણાયામ કરવાથી વાયુ જલદી સ્થિર થાય છે. પાપને લીધે વાયુ ચાલે છે, માટે અકાર ઉકાર મકાર એ ત્રણ અક્ષરોથી બનીલો ઝૂં બ્રહ્મવાચક છે તેનો ઉચ્ચાર વિઘ્નાભાવ અને મંગળને માટે કરવો. પરા પશ્યન્તી મધ્યમા અને વૈખરીએ ચાર પ્રકારની વાણીમાંથી પ્રથમ પ્રકારની વાણીથી અથવા પ્રથમ ‘અકાર’ થી આરંભ કરવો. એનો અભ્યાસ કરતાં વાયુ ઉપર જ્ય થશે, ત્યાર પછી પ્રત્યાહાર કરવો. એ હવે કહે છે કે શ્વાસને જીતીને મનનું નિયમન કરવું. શ્વાસનો જ્ય ઝૂંકારથી કરવો. તેથી કહે છે કે બ્રહ્મના બીજને ભૂલ્યા વગર શ્વાસને જીતી મન ઉપર જ્ય મેળવવો. (૧૫-૧૬-૧૭)

પ્રત્યાહારમાં મનનો તથા ઈન્દ્રિયોનો પરસ્પર હેતુહેતુમદ્ભાવ હોવાથી શુકદેવજી તેનો ભેદ કહે છે:

નિયચ્છેદ્વિષયેભ્યોઽજ્ઞાન્ મનસા બુદ્ધિસારથિઃ ।

મનઃ કર્મભિરાક્ષિતં શુભાર્થે ધારયેદ્ધિયા ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ : બુદ્ધિને સારથિ બનાવીને મન વડે ઈન્દ્રિયોને વિષયો તરફ જતી અટકાવવી, કર્મો વડે મન ક્ષુબ્ધથાય તેને ભગવાનપ શુભ અર્થમાં લગાવવું. ભાવાર્થ : મન વડે ઈન્દ્રિયોને વિષય તરફ જતાં રોકી દેવી. વિષયો દોષવાળા છે એવી બુદ્ધિ મન વડે ઈન્દ્રિયોને વિષયો તરફ જતી બંધ કરે, ત્યારે તે બુદ્ધિ સારથિ બને છે. પ્રાણાયામ કરવાથી મનની ચંચળતારૂપ ક્રિયા મટે છે પ્રથમ કહ્યું છે; હમણાં પ્રત્યાહાર (વિષયોથી ઈન્દ્રિયોને પાછી ખેંચવા રૂપી) કર્મથી વિષયોથી છોટું પડેલું મન થયું, એટલે તે વિષયજ્ઞાનને પ્રતિકૂલ થયું, ત્યારે તેને લગાડવું તો જોઈએ, તે લગાડવાનો વિષય તો ભગવાન છે. તે શુભ અર્થ છે, વિષય જેવો બંધનકર્તા નથી. તેમાં મનને લગાડવું. તેનો પ્રકાર બતાવે છે કે સર્વ અવયવમાં વ્યાપ્ત થયેલ બુદ્ધિ વડે માનસી મૂર્તિની કલ્પના કરીને સર્વાવયવમાં વ્યાપક મનને તે મૂર્તિમાં ધારણારૂપે સ્થિર કરવું. ‘સર્વાવયવમાં મનની સ્થાપના કરવી તેને યોગશાસ્ત્રમાં ધારણા કહે છે.’ ‘ભગવાનના એક અવયવમાં મનને સ્થિર કરવું તે ધ્યાન કહેવાય.’ એવો ધારણા અને ધ્યાનમાં ભેદ છે.(૧૮)

હવે ધ્યાન બતાવે છે:

તત્રૈકાવયવં ધ્યાયેદ્વ્યુચ્છિન્નેન ચેતસા ।

मनो निर्विषयं युक्त्वा ततः किञ्चिन्न संस्मरेत् ॥१८॥

श्लोकार्थ : બધા અવયવોમાં લાગેલા મનને તેમાંથી છૂટું ન કરતાં મૂર્તિના એક અવયવમાં લગાડી તેનું ધ્યાન કરવું, પછી મનને તેમાં લીન કરીને કાંઈ પણ યાદ ન કરે તેનું નામ સમાધિ.

ભાવાર્થ : પહેલાં મનને સર્વ અવયવમાં વ્યાપ્ત કર્યું હોય તેના સંસર્ગની સાથે તેને એક અવયવમાં યોજવું. એથી ખંડધ્યાનનું નિવારણ કર્યું. એક અવયવ બીજા અવયવથી સંબદ્ધ છે એવું ધ્યાન કરવું. એવું ધ્યાન કરતાં મન વિષયની વાસનાને છોડી દે ત્યારે તેને એ વિષય પણ છોડાવી નિર્વિષય બનાવી દેવું, યોગયુક્ત કરીને મનની બધી વૃત્તિઓ રોકી દેવી, પછી કાંઈ સ્મરણ ન કરવું, યોગની સાધના કરીને મનને રોકીને રહેવું. (૧૮)

ત્યાં જે થાય તે હવે કહે છે:

पदं तत्परमं विष्णोर्भनो यत्र प्रसीदति ।

रजस्तमोत्वामाक्षिसं विमूढं मन आत्मनः ।

यच्छेद् धारણया धીरो हन्ति या तत्કृतं મલમ્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : રોકેલું મન જ્યાં પ્રસન્નતામાં રહે છે તે વિષ્ણુનું પરમપદ કહેવાય. રજોગુણ અને તમોગુણથી ખેંચાયેલું મન મૂઢ બની જાય છે, તેને ધારણા વડે નિરુદ્ધ કરે તો તે ધારણા ધીસુરુષના મનના મેલને દૂર કરે છે.

ભાવાર્થ : એમ ચિત્તને નિર્વિષય રોકી રાખવાથી તેની મેળે તે પ્રસન્ન થાય છે, અને ધ્યાનરૂપે પરિણામ પામે છે. તે પરિણામનો આધાર તે જ વિષ્ણુનું પરમ પદ કહેવાય છે. બીજી જગ્યાએ તેને રોકો તો તેને વ્યક્ત કરે અથવા ખેદ પામે. માટે જ્યાં રોકવાથી રાજી રહે તે આધારના સામર્થ્યથી જ રાજી રહે છે. તે પ્રસન્ન થવાનો આધાર ભગવત્પદ છે. ચિત્તની પ્રસન્નતામાં જે પ્રકાશે છે તે જીવનું સ્વરૂપ છે. તે પુરુષોત્તમનું સ્થાન છે. 'તસ્યા: શિખાયા મધ્યે પરમાત્મા વ્યવસ્થિત:' તે શિખાની મધ્યમાં પરમાત્મા વ્યવસ્થિત રહ્યા છે, એમ શ્રુતિ કહે છે; તેથી વત્તિશિખા નામે કહેવાતી પણ જીવકલા છે. અથવા અક્ષર ભગવાનનું ચરણ કહેવાય છે. તેનો અંશ જીવ છે. તે પણ ભગવત્પદ કહેવાય. એમ જ્યાં સુધી મન પ્રસન્ન રહે ત્યાં સુધી રહેવું. 'રજ: સત્વં તમશ્ચૈવ' એ ન્યાયથી કારણરૂપ રજોગુણ તમોગુણ કાળની પ્રેરણાથી મનને ભગવાનનું ધ્યાન કરતાં છોડાવે અથવા મૂઢ બનાવે, ત્યારે યોગબળથી બીજાનાં મન પણ ભગવાનના ચરણમાં દેખાય, કેમકે ત્યાં સર્વ જીવો

એકત્ર થાય છે. ત્યાં બીજાના મનનો વિક્ષેપ દેખાય તો કાંઈ ન કરવું. પણ પોતાનું મન રજોગુણ વડે કર્મ કરવામાં જાય અથવા તમોગુણથી મૂઢ બને તો તે દોષ દૂર કરવા માટે ફરી ધારણા કરીને મનને તેનાથી રોકી દેવું. જ્યારે મનને રોકશો ત્યારે વાસના વડે રજોગુણ વિષયોને દેખાડશે, તમોગુણ નિદ્રાદિને દેખાડશે, ત્યારે ધીરજ રાખીને રજોગુણ અને તમોગુણના દોષોને દૂર કરવા. દેવી કે શિવની ધારણા ન કરવા માટે કહ્યું કે વિષ્ણુના પદમાં ધારણા કરવાથી રજસ્તમોદોષ નિવૃત્ત થાય છે.(૨૦)

એવી ધારણા કરવી કે જે ધારણાથી યોગ સિદ્ધ થાય. ઘણા યોગો ચિત્તનો નિરોધ કરનાર કર્માદિરૂપે છે. તેમાં પણ ભક્તિયોગ જેનાથી થાય એવી ધારણા કરવી; તે કહે છે:

યત્ર સંધાર્યમાણાયાં યોગિનો ભક્તિલક્ષણઃ ।

આશુ સંપદ્યતે યોગ આશ્રયં ભદ્રમીક્ષતઃ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ : જે ધારણા કરતાં યોગીને જલદીથી ભક્તિલક્ષણવાળો યોગ સિદ્ધ થાય, જે ભક્તિયોગમાં કુશળ આશ્રયરૂપ ભગવાનનું ધ્યાન થાય છે.

ભાવાર્થ : જે ભગવાનના સર્વાવયવમાં ચિત્તવૃત્તિ લાગી હોય તે યોગીને ભક્તિ જેનો અસાધારણ ધર્મ છે, જેમ ગાયને સાસ્નાદિમત્તા-ગળે ગોદડી વગેરે છે, એવો યોગ ઉત્પન્ન થાય છે. યોગને ભક્તિલક્ષણવાળો શા માટે કહેવો જોઈએ? ત્યાં કહે છે કે તેમાં ધારણાના આશ્રયરૂપ ભગવાનનું રૂપ હોય છે. ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી ભક્તિયોગ સિદ્ધ થાય છે.(૨૧)

રાજા પરીક્ષિત તેમાં વિશેષ પ્રશ્ન કરે છે:

॥ રાજોવાચ ॥

યથા સંધાર્યતે બ્રહ્મન્ ધારણા યત્ર સંમતા ।

યાદશી વા હરેદાશુ પુરુષસ્ય મનોમલમ્ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ : રાજાએ કહ્યું, હે બ્રહ્મન્! ધારણા કરવાનું આપે કહ્યું તે ધારણા ક્યાં કરવી, કેવી રીતે કરવી? જેવી ધારણા કરવાથી પુરુષના મનના દોષ દૂર થાય તેવી ધારણા આપ કહો.

ભાવાર્થ : આ ધારણા કેવી રીતે કરવી? શું માનસી મૂર્તિ કરી તેમાં મનને સ્થાપન કરવું, અથવા સાંભળેલી ભગવાનની મૂર્તિમાંનું સ્મરણ કરીને મનને રોકવું? જેમાં યોગીઓની સમ્મતિ હોય તે કહો, કેમકે ભગવાનનાં તો અનન્તરૂપો છે. જે મૂર્તિમાં

સર્વ યોગીઓ ધ્યાન કરવામાં સમ્મત હોય તે ‘યાદશી’ શબ્દથી કહ્યું, અથવા યાદશી મૂર્તિ એમાં રૂપનું પ્રાધાન્ય લેવું કે ધર્મનું પ્રાધાન્ય લેવું. સ્થૂળ મૂર્તિમાં કે સૂક્ષ્મમાં કે નિરાકારમાં કે સાકારમાં ધારણા કરવી; શાન્ત મૂર્તિમાં કે આગ્રહવાળીમાં ધારણા કરવી? જે ધારણા પુરુષના મનના મેલને દૂર કરે તે કહો. ગુરુની પાસે બેસીને તમે કહો, એમ તેમને ફરજ ન પડાય એથી વાક્ય અધૂરું રાખ્યું; ‘કહો’ એમ ન બોલ્યા.(૨૨)

તેને ઉત્તર કહે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

જતાસનો જતશ્વાસો જતસંગો જતેન્દ્રિયઃ ।

સ્થૂલે ભગવતો રૂપે મનઃ સંધારયેદ્ધિયા ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ : શુકદેવજીએ કહ્યું. આસનનો જ્ય મેળવવો, શ્વાસને જતવો, સંગને જતવો, ઈન્દ્રિયોને જતવી અને ભગવાનના સ્થૂલરૂપમાં બુદ્ધિ વડે મનને સારી રીતે ધારણ કરવું.

ભાવાર્થ : ‘યાદશી’ એવો પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રશ્ન કર્યો છે તેનો ઉત્તર કહે છે કે આસનને જતીને ધારણા કરવી. આસનાદિજ્ય સહિત ધારણા મનના દોષને દૂર કરે. વિષયનો સંગ જતવો. એથી મનનું નિયમન કરવાનું કહ્યું. ‘યત્ર સમ્મતા’ કહ્યું છે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ‘સ્થૂલ’ ભગવદ્રૂપમાં ધારણા કરવી; તે પણ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી કરવી.(૨૩)

ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાનને વળી સ્થૂલ રૂપ કેવું? જે વ્યાપકરૂપ કહે તો તે તો ફલરૂપ હોઈને તેમાં તો ધારણા ન થઈ શકે. બીજાં મત્સ્યાદિરૂપનું તો પરિમાણ નિશ્ચિત નથી હોતું; માટે સ્થૂલરૂપ કેવું? તેનો ઉત્તર આપે છે :

વિશેષસ્તસ્ય દેહોડયં સ્થવિષ્ઠશ્ચ સ્થવીયસામ્ ।

યત્રેદં દશ્યતે વિશ્વં ભૂતં ભવ્યં ભવચ્ચ સત્ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ : જેમાં આ આખું વિશ્વ થયું થશે અને થાય છે એ ત્રિકાળ યુક્ત દેખાય છે તે સ્થૂલમાં પણ સ્થૂલતર જગદ્રૂપ ભગવાનનો દેહ છે.

ભાવાર્થ : ‘વિશેષ’ એટલે પૃથ્વી. બધા વિશેષ પૃથ્વીરૂપ છે. ‘અતો વિશેષો ભાવાનાં ભૂભાવે વોપલક્ષ્યતે’ એમ તૃતીય સ્કન્ધમાં કહ્યું છે. અથવા વિશિષ્ટ છે શેષ જેમાં, એવો અર્થ વિશેષનો કરવો, અથવા ‘વેઃ’ એટલે કાળનો શેષ તે ‘વિશેષઃ,’ કેમકે

અહીંનાનો સ્વેચ્છાથી કાળ ગ્રાસ કરે છે; માટે ભગવાનનો દેહ એ જ વિશેષ. કાલ ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ છે. તે ચેષ્ટાનો આધાર દેહ જ હોય. દેહનો આત્માનો સંયોગ સમ્બન્ધ છે, એમ કેટલાક સાંખ્યવાદીઓ કહે છે. તેના એકદેશી યોગીઓ કહે છે કે દેહમાં આત્માનો અધ્યાસ છે. કેટલાક કહે છે કે દેહમાં આત્માનો આવેશ થાય છે, લોહના ગોળામાં અગ્નિની જેમ કેટલાક કહે છે કે અલંકારથી હુંપણું આવે છે. તે ચાર પક્ષ ભગવાનના દેહને કહેનારા નથી, પરન્તુ ભગવાનનો અને જીવનો સ્વસ્વામિભાવ સમ્બન્ધ છે તે ‘તસ્ય’ એ ષષ્ઠી વિભક્તિથી કહ્યો છે. ‘દિહ ઉપચયે’ એ ધાતુને ‘અચ્’ પ્રત્યય લાગતાં “દેહ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. આ ભગવાનનો ‘ઉપચય’ છે. પોતાના સ્વરૂપમાં રહીને ભગવાન સર્વ કરવાને સમર્થ છે છતાં સર્વનું પોષણ કરવા માટે સ્વરૂપથી પણ વધારે સુખ આપવાને માટે પોતે પુષ્ટ થઈને સર્વ કાર્ય કરે છે. તે રૂપ ભગવાનની ધારણાનો વિષય છે. આ અર્થમાં સર્વ સમ્મત છે. આ પ્રત્યક્ષ છે. એ જો કે એક સ્થળમાં જ દેખાય છે છતાં બીજે હોવાનું અનુમાન તેનાથી થઈ શકે છે, તેથી જ બીજા અવયવોની સાથે પ્રત્યક્ષ સામગ્રી વિશિષ્ટ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે તે ‘અયમ્’ આ રહ્યા, એમ કહ્યું છે. વેદમાં કહ્યું છે કે ‘પૃથનાત્ પૃથિવી’ મોટી હોવાથી સ્થૂલ છે, વધારે સ્થૂલ છે. ભાગવતશાસ્ત્રમાં વિરલ અવયવ તે સૂક્ષ્મ અને ઘણા અવયવો એકત્ર થાય તે સ્થૂલ કહેવાય છે, માટે આકાશ વગેરે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે જ્યારે પૃથિવી વગેરે સ્થૂલ કહેવાય છે. આકાશનો વ્યવહાર ન થઈ શકે, પૃથ્વીનો બધા ઉપયોગ કરે. ભેગા થયેલા ઘણા અવયવો અવયવોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ દેહથી પણ ભગવાન પ્રકટ થાય છે. ધ્યાન કરવાને માટે ભગવાન પણ પ્રકટ થાય છે તેનું સ્થૂલપણું કહ્યું છે. તે ભગવાન બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરે તો બુદ્ધિને પણ શુદ્ધ કરે. પછી તે સ્થૂલબુદ્ધિ સૂક્ષ્મ વિષયને ન ગ્રહણ કરે, માટે મનના રજોગુણ તમોગુણ દોષોને ભગવાન દૂર કરે. તેમાં ‘ચકાર’ છે તેથી તે ભગવાન સુંદર છે. સર્વ વિશેષના તે સમવાયરૂપ છે, તેથી તેમાં બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. આકાશાદિ સ્થૂલ કરતાં પણ ભગવાન સ્થૂલ છે, કેમકે તેમના અવયવો વૃદ્ધિને પામ્યા છે; માટે જ આકાશ શરીર બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું છે. ‘વાયુરાત્મા, જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ, તોયાત્મને નમઃ’ વાયુ આત્મા છે, પ્રકાશના પ્રકાશક છે, જળરૂપ આત્માને નમું છું, એ વાક્યોથી બધાં ભૂતો ભગવાનના શરીરરૂપ છે: આને લીધે જ તેની ધારણા કરવાનું કહ્યું છે. વળી બધાં રૂપોનો આ ભગવદ્રૂપમાં સંભવ છે, પણ ભગવદ્રૂપ ક્યાંય અન્યત્ર નહિ મળી શકે, માટે જ આ ધ્યાનનું સ્થાન થયું છે. જે રૂપમાં સર્વ જગત પ્રતીત થાય છે, સમુદ્ર સૂર્ય વાયુ આકાશ વગેરે સર્વ તે રૂપમાં જોઈ શકાશે. બીજાં પણ અવાન્તર સૂક્ષ્મભૂત

અહંકારાદિનાં કારણરૂપ છે. પોતે પણ ‘પાતાલમેતસ્ય હિ પાદમૂલમ્’ એ શ્લોક કહેશે. કાર્યદ્વારા કાળ પણ તેમાં પ્રવેશ કરે છે. ભવિષ્યત્ ભૂત અને વર્તમાન કાળ ઉદયસ્તશૂન્ય કાળને ભૂતત્વને જ સિદ્ધ કરે છે. કોઈક સમ્બન્ધથી કાળ ગયો એમ કહેવાય છે. તેમાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ એ ગુણનાં કાર્યોથી તે કાળ પણ ત્રણ ગુણવાળો થાય છે. તેથી પોતાના કાર્યસહિત કાળ ભગવચ્ચેષ્ટારૂપ હોવાથી આ લોકમાં પ્રકાશે છે, તેથી પણ આ ભગવત્કાર્ય છે એમ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે છે. થયું થશે અને થાય છે. ‘ચકાર’થી ત્રણ કાળ રહિત પ્રાણ જીવ વગેરે આ ભગવાનમાં દેખાય છે. આમાં કાંઈ છાનું નથી, એટલે તેમાં વધારે પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી..(૨૪)

આણ્ડકોશે શરીરેડસ્મિન્સપ્તાવરણસંયુતે ।

વૈરાજઃ પુરુષો યોડસૌ ભગવાન્ધારણાશ્રયઃ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ : પૃથ્વી જળ તેજ વાયુ આકાશ અહંકાર અને મહત્ત્વ એ સાત જેનાં આવરણ છે એવા બ્રહ્માણ્ડકોશાત્મક શરીરમાં જે વૈરાટ પુરુષ રહે છે તે ભગવાન ધારણાના આશ્રયરૂપ છે.

ભાવાર્થ : વૈરાજ ધ્યાનના વિષય નથી પણ આશ્રય છે. તેથી ‘યથા સંધાર્યતે’ એ શ્લોકમાં પૂછ્યું તે પણ કહ્યું: સાક્ષાત્ વિષય ભગવાન છે જ્યારે તેના આધારરૂપ વિરાટ પુરુષ છે. જે કે સ્વઆત્મા જીવ જ આધારરૂપ કહેવા યોગ્ય છે તો પણ આની આગળના અધ્યાયમાં તેને મતાન્તરલેખે કહેવામાં આવશે. તોપણ બહાર રહેલા ભગવાન અંદર પ્રવિષ્ટ થવા જોઈએ તેથી અધિક સ્નેહ સિદ્ધ થવા માટે પ્રયત્ન સફળ થવા માટે સ્વાત્મામાં સિદ્ધ ભગવદ્રૂપ છે તેના કરતાં સિદ્ધ સાધન દોષ ન હોવાથી સ્મરણ માત્રના વિષય ભગવાન હોવાથી ધ્યાન સિદ્ધ થવા માટે બ્રહ્માણ્ડના આધારરૂપ ભગવાન ધ્યાનના વિષય થાય છે. આણ્ડ સમ્બન્ધીને “આણ્ડ” કહેવાય. તે જ કોશ, એટલે કમળની કળી જેમ કળીરૂપ શરીર સમજવું. ‘ભૂતૈર્યદા પચ્ચભિરાત્મસૃષ્ટૈઃ’ એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાને શરીર કર્યું છે, તેથી આમાં જે કર્યું હોય તે તેના ભોગ માટે હોય, કેમકે ભોગાયતન એવું શરીરનું નામ છે. તેથી જ સ્વાત્મા કરતાં પણ આ બ્રહ્માણ્ડ પુરુષ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. કોશ કહેવાથી બીજા દેહમાં જેમ અચ્છિદ્રતા છે તેમ આમાં નથી. તેથી તેમાં જ મકરન્દનું પાન થાય છે. આ શરીર સારી રીતે રક્ષાયેલું છે, એમ કહેવા માટે ભગવાન સિવાયના બધા તત્ત્વો આમાં છે, કેમકે તે સાત આવરણવાળું છે એમ કહે છે. ‘સંયુક્ત’ શબ્દ અહીં

કલ્પો છે તેમાં વૈરાજ પુરુષ તે બીજા પુરુષરૂપે સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી મૂળમાં ‘અસૌ’ કલ્પો છે. જે વૈરાજ વિરાટ શરીરમાં રહે છે, તે કોઈ જીવ વિશેષ નથી, એ કહેવા માટે મૂળમાં તેને ‘ભગવા’ કહેલ છે. જે વૈરાજ પુરુષને તે જ ભગવાન, જેને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ કરે છે. તેથી અતિ વિશેષ અભ્યાસથી ‘આ’ એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરીને કહે છે. તે જ ધારણાના આશ્રયરૂપ છે. તે વૈરાજનો આશ્રય કોશ છે. જેમ લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ રહે છે તેમ, જેમ કમળમાં રહેલો ભ્રમર, જેમ મહેલમાં રહેતો રાજા. “આશ્રય” પદથી ધારણાનું ફલ પોતાને શરણે આત્માને અવશ્ય આપશે, એમ સૂચવ્યું છે.(૨૫)

હવે સર્વ સૂક્ષ્મ આધારવાળાનો તેમાં સન્નિવેશ થાય છે, એટલે તેને તો તેનો ભાર લાગે; એમ નથવા માટે તેને તેના અવયવરૂપે ગણાવે છે:

પાતાલમેતસ્ય હિ પાદમૂલં પઠન્તિ પાષ્ણિપ્રપદે રસાતલમ્ ।
 મહાતલં વિશ્વજોડથ ગુલ્ફૌ તલાતલં વૈ પુરુષસ્ય જંઘે ॥૨૬॥
 દ્વે જાનુની સુતલં વિશ્વમૂર્તેરુદ્ધયં વિતલં ચાડતલં ચ ।
 મહીતલં તજ્જઘનં મહીપતેર્નભસ્તલં નાભિસરો ગૂણન્તિ ॥૨૭॥
 ઉરઃસ્થલં જ્યોતિરનીકમસ્ય ગ્રીવામહર્વદનં વૈ જનોડસ્ય ।
 તપોરરાટીં વિદુરાદિપુંસઃ સત્યં તુ શીર્ષાણિ સહસ્રશીર્ષુઃ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ : પાતાળલોક એ વૈરાજપુરુષના ચરણનું મૂળ છે. પેની અને ફણો રસાતળ છે. મહાતળ ઘૂંટી છે. ઘૂંટી અને ગોઠણની વચ્ચેનો ભાગ જંઘા કહેવાય છે તે તળાતળ લોક છે. બે ગોઠણ સુતળ છે. વિશ્વમૂર્તિ તે વૈરાજના બે સાથળ અને વિતલ તથા અતળ છે. હે મહીપતિ મહીતળ તેનું જઘન છે. આકાશ તેની નાભિ છે. ઉરઃસ્થળ તે જ્યોતિઃસ્થાન છે. મહર્લોક તેની ડોક છે. જનલોક તેનું મુખ છે. તપ લોક આદિપુરુષ વૈરાજનું લલાટ છે. સહસ્ર મસ્તકવાળા વૈરાજનું મસ્તક સત્ય લોક છે.

ભાવાર્થ : ચૌદ લોક તે ચૌદ અવયવરૂપ થઈને ધ્યાનના વિષયરૂપ બને છે, પણ ભગવાનના અવયવમાંથી લોક બન્યા નથી, એમ માનો તો ઉત્તમને હીનભાવ થાય; તેથી તેનું ધ્યાન ન થાય. તે જ કહે છે કે સર્વની નીચેનો લોક તે પાતાળ તે ભગવાનના ચરણનો રતાશવાળો ભાગ, એટલે તેમાં રહે. નાર વાસુકિ વગેરે નાગો એ ચરણની રેખારૂપ બને છે. તેથી કહે છે કે ‘પઠન્તિ,’ એ વેદને કહેનાર પણ એમ કહે છે કે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. શ્લોકમાં ‘એતસ્ય’ નો અર્થ ‘શરીર’ કરવાનો છે.

ભગવત્પક્ષમાં સાકાર બ્રહ્મની તેમાં વ્યાપ્તિ છે. તે બ્રહ્મચરણ ભાવને પામ્યું છે. પેની એ પાછલો ભાગ ગણાય છે. પ્રપદ એ પગનો આગલો ભાગ ગણાય. પ્રત્યાહારથી તેનો વચલો ભાગ એ બન્ને રસાતળ છે. પાતાળની ઉપરનો લોક તે રસાતળ કહેવાય. એમ આગળ પણ પહેલાં કહ્યા પછી જે કહેવાય તે તેની ઉપરનો લોક છે એમ સમજી લેવું. તે પછીથી કહેવાય છે મહાતળમાં ‘મહત્’ પદનો પ્રયોગ કેમ કર્યો? એમ શંકા થાય તો ત્યાં કહે છે કે ત્યાંથી આરંભીને સૃષ્ટિ વધી છે એમ કહેવા માટે ‘વિશ્વસૃજ’ એવું વૈરાજ પુરુષનું વિશેષણ કહ્યું છે. તે ખંડ જુદો છે એમ બતાવવા માટે ‘અથ’ શબ્દ ભિન્નતાઘોતક મૂક્યો છે. એથી પંચાત્મક પુરુષ કહેવામાં આવ્યો. તેમાં બે લોકનો એક ખંડ કહ્યો. ‘અથ’ શબ્દ લખ્યો છે તેથી જુદી વાત કહેવાય છે. એટલે તે ઘૂંટીરૂપ છે. આમ કહેવામાં ત્રણ ગુણોના પાંચ ભેદ પણ કહેવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે સમજવા ૧.કેવળ તમસ્, ૨.૨જસ્તમસ્, ૩.૨જસ્, ૪.૨જઃસત્વ, ૫.સત્વ. તે પાંચમાં પહેલા ખંડથી કેવળ તમસ્ કહ્યું. મહાતળથી સુતળ સુધીનો બીજો ખંડ તેમાં પીંડીઓ તળાતળ છે. પુરુષની જંઘા કહી તેથી તે ઉપર સ્વાડાં સમજવાં. તે પીંડીઓ બે પગની બે છે. અથવા બન્નેને આધારપણાથી કહ્યા. સુતળ એ બે ગોઠણ છે. ‘જાનુની’ શબ્દ કહેવાથી બેનો બોધ થાય છે, છતાં ‘દ્વે’ શબ્દ કહ્યો, તે એ લોકનાં બે રૂપ છે એમ જાણવા માટે એ શબ્દ લખ્યો છે. માટે આગળ જતાં ‘સુતલમ્ શુદ્ધમ્’ એમ કહેશે. તે બે શબ્દથી સાધારણ સ્થાન અને પોતાને રહેવાનું સ્થાન એમ બે સમજવાનાં છે. જ્યાં બલિરાજ રહે છે તે સ્થાન શુદ્ધ ગણાય છે. તે બલિને દેખાડેલું વિશ્વરૂપ યાદ કરાવવા માટે ‘વિશ્વમૂર્તઃ’ એવું વૈરાજને વિશેષણ આપ્યું છે. વિતળ અને અતળ એ બે સાથળ છે. તેમાં એક અતળ, બીજું વિતળ છે. કેટલાક આગળનો ભાગ અતળ અને પાછળનો ભાગ વિતળ એમ કહે છે, તે લૌકિક પુરુષના ન્યાયથી સંભવે છે. પણ પંચમ સ્કન્ધમાં ‘તતોડધસ્તાત્’ એ શબ્દથી તેનું વર્ણન કર્યું છે ત્યાં નીચે-ઉપર કહ્યું છે, તેથી આગળ પાછળ કહેનારનો મત વિચારણીય છે. અથવા અહીં બે ‘ચ’કાર શ્લોકમાં છે, તેથી તેવો અર્થ થઈ શકે ખરો. અથવા તે લોકનો જ અવાન્તર ભેદ સમજો. મહાદેવની ક્રીડાનું સ્થાન અથવા મયના પુત્રનું સ્થાન જેને સ્વર્ગ કહે છે તે સમજવું. મહીતળ એટલે પૃથ્વી તે ભગવાનનું જઘન (ઠૂંટી નીચેનો ભાગ) છે. આ વ્યવસ્થા ઊભો રહેલો પુરુષ હોય તેનાં અંગ જે રીતે રહે તેની સમજવી, અથવા ઊર્ધ્વ ગોળની વ્યવસ્થા સમજવી. ધ્યાન તો તે પુરુષનું જ કરવાનું છે. ‘મહીપતિ’ શબ્દ કહ્યો છે તેથી ભગવાનની અહીં રાજરૂપે સ્થિતિ છે. નભસ્તલને નાભિરૂપી તળાવલ કહ્યું,

તેથી અન્તરિક્ષમાં જળ છે એમ કહ્યું. પ્રત્યક્ષ હોય તો વિરોધ આવે છે, કેમકે આધાર વગર ન રહે; પણ તેને પ્રમાણ આપે છે કે ‘ગૃણન્તિ’ એટલે શ્રુતિ કહે છે. આ રહી શ્રુતિ, ‘સલિલં વા ઈદમન્તરાસીદ્. યદન્તરં તત્તારકાણાં તારકત્વમ્’ મધ્યમાં જલ રહે છે, જે મધ્યમાં રહે છે તે જ તારાઓનું તારાપણું છે. અહીં ભગવાનની મૂર્તિ નથી, એ તો શિવનું સ્થાન છે. બ્રહ્મા એમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે તેથી તેને તળાવરૂપે વર્ણવ્યું છે હવે વક્ષઃસ્થળ એ ધ્રુવાદિ જ્યોતિશ્ચક્ર છે, ત્યાં કોઈ બીજું રહેતું નથી. શિશુમાર જ ભગવાન છે, હૃદય એ જીવને રહેવાનું સ્થાન છે, માટે શિશુમારમાં ભગવાનનું ધ્યાન કરવું. ગ્રીવા મહલોક છે. વદન (ડાઢીથી ભ્રુકુટી સુધી) જનલોક છે. આ પણ કેવળ ભગવાનનો લોક છે. નિત્ય સુખનું સ્થાન છે, તે આગળ કહેવામાં આવશે. તપોલોક ભગવાનનું લલાટ છે એટલે તે સ્થાન પણ શૂન્ય છે. ‘રરાટી’ એ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ મૂક્યો છે, તેથી તે શૃંગારના આધારરૂપ છે એમ બતાવ્યું છે. ‘આદિપુંસઃ’ એવું ભગવાનનું વિશેષણ કહ્યું, તેથી તે તપથી મળી શકે છે, એમ સૂચવ્યું. સત્ય લોક ભગવાનનાં મસ્તક છે. ઘણાં કહ્યાં તેનું કારણ ભગવાન ‘સહસ્રશીર્ષા’ છે આ શબ્દથી તે, તે છે. શ્રુતિપ્રતિપાદ્ય છે એમ બતાવ્યું છે તેમાં બ્રહ્માદિ લોકો ઘણા છે, તે બધાની ઉપર કહેવા માટે ‘શીર્ષે’નું બહુવચન કહ્યું છે. (૨૬, ૨૭, ૨૮)

એમ લોકોના ક્રમ કહીને તેમાં રહેતા જીવોનું વર્ણન કરે છે:

ઈન્દ્રાદ્યો બાહવ આહુરુસ્રાઃ કર્ણો દિશઃ શ્રોત્રમમુખ્ય શબ્દઃ ।
નાસત્યદસૌ પરમસ્ય નાસે ઘ્રાણં ચ ગન્ધો મુખમગ્નિરિદ્ધઃ ॥૨૯॥
દ્યૌરક્ષિણી ચક્ષુરભૂતપતંગઃ પક્ષ્માણિ વિષ્ણોરહની ઉભે ચ ।
તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ટિધિષ્ણુયમા પોડસ્ય તાલૂ રસ એવ જિહ્વા ॥૩૦॥
છન્દાંસ્થનન્તસ્ય યશો ગૃણન્તિ દંષ્ટ્રા યમઃ સ્નેહકલા દ્વિજ્ઞાનિ ।
હાસો જનોન્માદકરી ચ માયા દુરન્તસર્ગો યદપાંગમોક્ષઃ ॥૩૧॥
ગ્રીડોત્તરોષ્ઠોડધર એવ લોભો ધર્મઃ સ્તનોડધર્મપથશ્ચ પૃષ્ઠઃ ।
કસ્તસ્ય મેદ્રં વૃષણૌ ચ મિત્રૌ કુક્ષિઃ સમુદ્રા ગિરયોડસ્થિસંઘાઃ ॥૩૨॥
નદ્યોડસ્ય નાડ્યોડથ તનૂરુહાણિ મહીરુહા વિશ્વતનોર્નૃપેન્દ્ર ।
અનન્તવીર્યશ્વસિતં માતરિશ્વા ગતિર્વયઃ કર્મગુણપ્રવાહઃ ॥૩૩॥
ઈશસ્ય કેશાન્ વિદુરમ્બુવાહાન્ વાસસ્તુ સન્ધ્યે કુરુવર્ય ભૂમ્નઃ ।
અવ્યક્તમાહુર્હૃદયં મનશ્ચ સ ચન્દ્રમાઃ સર્વવિકારકોશઃ ॥૩૪॥
વિજ્ઞાનશક્તિં મહિમામનન્તિ સર્વાત્મનોડન્તઃકરણં ગિરિનમ્ ।

અશ્વાશ્વતર્યુષ્ટ્રગજા નખાનિ સર્વે મૃગાઃ પશવઃ શ્રોણિદેશે ॥૩૫॥

વયાંસિ તદ્વ્યાકરણં વિચિત્રં મનુર્મનીષા મનુજો નિવાસઃ ।

ગન્ધર્વવિદ્યાધરચારણાપ્સરઃ સ્વરઃ સ્મૃતીરસુરાનીકવર્યઃ ॥૩૬॥

બ્રહ્માનનં ક્ષત્રભુજો મહાત્મા વિદૂરરંધ્રિઃ શ્રિતકૃષ્ણવર્ણઃ ।

નાનાભિધાત્મીજ્યગણો પપન્નો દ્રવ્યાત્મકઃ કર્મવિતાનયોગઃ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ : બાહુરૂપ ઈન્દ્રાદિ દેવો લોકોને કર્મનાં ફલ આપનાર છે, દિશાઓ તેના કાન, એનો શબ્દ તે ભગવાનના કાન છે, આશ્વીનકુમારો ભગવાનની નાસિકા છે. ગન્ધ તેમનું દ્રાણઈન્દ્રિય છે. પ્રકટ અગ્નિ તેનું મુખ છે. ઘૌલોક (સ્વર્ગ) ભગવાનનાં બે નેત્રો છે, સૂર્ય તેની ચક્ષુરિન્દ્રિય છે. રાતદિવસ એ વિષ્ણુની પાંપણો છે. તેની ભુક્ટીનો વિલાસ એ બ્રહ્માનું સ્થાન છે, જળ તેનું તાળવું છે, રસ તેની જિહ્વા છે. છન્દો અનન્તના યજ્ઞને ગાય છે, ભગવાનની દાઢ યમરૂપ છે, તેમના દાંતો સ્નેહની કલા છે, જનોને ઉન્માદ કરાવનારી માયા ભગવાનનો હાસ છે, નિત્યપ્રવાહ સૃષ્ટિ ભગવાનનો કટાક્ષપાત છે. લજ્જા ઉપલો હોઠ છે. નીચલો હોઠ લોભાત્મક છે. તેનું સ્તન ધર્મનું સ્થાન છે. તેનો પાછળનો ભાગ અધર્મનું સ્થાન છે બ્રહ્મા તેનું ગુહ્યેન્દ્રિય છે. મિત્રો તેના વૃષણો છે. સમુદ્રો તેનું પેટ છે. પર્વતો તેનાં હાડકાનાં સમુદાય છે. નદીઓ તેની નાડીઓ છે. હે રાજન, વિશ્વ શરીરવાળા તેનાં રોમ (સ્વાડાં) છે. અનન્ત પરાક્રમવાળા ભગવાનનો શ્વાસ વાયુ છે. ગતિ (ગમન) તે આયુષ્ છે. ગુણનો પ્રવાહ તે ભગવત્કર્મ છે. તેના કેશ મેઘ છે. હે કુરુવર્ય. તેનું વસ્ત્ર બન્ને સન્ધ્યા છે, પ્રધાન તેનું હૃદય છે. ચંદ્રમા તેનું મન છે. જે સર્વ વિકારની કળીરૂપ છે. મહતત્ત્વ જેની જ્ઞાનશક્તિ છે. મહાદેવ જેનો અહંકાર છે. ઘોડા, ખચ્ચર, ઊંટ, હાથી એ તેમના નખ છે, બધાં મૃગો અને પશુઓ તેની શ્રોણિ (કડનો પાછલો ભાગ) છે. પક્ષીઓ તેમનો વિચિત્ર નમૂનો-કારિગરી છે, મનુ તેની બુદ્ધિ છે, મનુષ્ય તેમનું રહેવાનું સ્થાન છે. ગન્ધર્વાદિ તેના સ્વર અને સ્મૃતિ છે, અથવા ગન્ધર્વ સ્વર અને પ્રહ્લાદ તેની સ્મૃતિ છે. બ્રાહ્મણ તેનું મુખ, ક્ષત્રિયો તેની ભુજા છે, વૈશ્યો તેના સાથળ છે, શૂદ્ર તેના ચરણ છે. નાના દેવગણથી યુક્ત જે દ્રવ્યનો સમુદાય તે તેનો યજ્ઞ છે.

ભાવાર્થ : જો કે જે જેનું સ્થાન હોય તે તે સ્થાનમાં રહે એ તો વગર કહ્યે સમજાય તેવી બાબત છે, તોપણ જેમનું ચોક્કસ નથી એવા જીવોનાં સ્થાન કહે છે: દેવો સર્વ લોકમાં ફર્યા કરે છે. અથવા ભગવાનની ઈન્દ્રિયોને આધારપણું નહિ હોય એમ કોઈ કહે તેથી તેનું નિરૂપણ જુદી રીતે કરે છે. તે દેવો ઈન્દ્રિયોના અધિદેવો છે. બીજા બે

પ્રકરણમાં કહેલા તે રૂપ સમજવાના છે. ઈન્દ્રાદિ દેવો કર્મના ફલને આપનાર છે. ભાર ઉઠાવવામાં સમર્થ હોય તે ‘ઉચ્ચ’ કહેવાય. ઊંચે સરકે તે ઉચ્ચ ‘ઉચ્ચાવેતં ધૂરૂષાલૌ’ એ જગ્યાએ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનના બાહુ ફલ આપનાર છે, ભગવાનના કાન તે બ્રહ્માંડમાં દિશાઓ છે. જે શબ્દ છે તે ભગવાનનું શ્રોત્રેન્દ્રિય છે. અશ્વિનીકુમારો તે યજ્ઞ ભગવાનના બે નાક રૂપ છે. યજ્ઞમાં જ તે ઉપકારક છે. આપણી ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા તે ભગવાનની ઈન્દ્રિયોના ગોલક છે. આપણા વિષયો તે ભગવાનની ઈન્દ્રિયો. ગંધ ભગવાનની દ્રાણઈન્દ્રિય છે. બળતો અગ્નિ તેનું મુખ છે. તેથી અગ્નિમાં આહુતિ આપવી તે પ્રકટાગ્નિમાં આપવી; તે ભગવન્મુખ છે. સ્વર્ગલોક શિશુમાર સ્થાનરૂપ છે. આંખ, ગોલક, ચક્ષુ ઈન્દ્રિય, સૂર્ય દેવ. પડતો ચાલે તે પતંગ કહેવાય. ભગવાનનું નેત્ર અમારી ઉપર પડતું ચાલે એ માટે પતંગ શબ્દ કહ્યો. બે આંખની ૪ પાંપણો આંખને ઉગાડે અને બીડે છે. વિષ્ણુ કહ્યા છે તેથી કાલરૂપ અથવા યજ્ઞરૂપ ભગવાન સમજવા. ‘અહની’ એ દ્વિવચનથી રાત અને દિવસ બે લેવાં, અને દેવ અને મનુષ્યના ભેદથી ચાર ભેદ થયા. ‘ચ’કાર છે તેથી પિતૃ અને બ્રહ્મા પણ લઈ શકાય. પરમેષ્ઠી બ્રહ્માનું સ્થાન તે ભગવાનનો ભ્રુકુટીનો વિકાસ છે. જેની તરફ ભ્રુકુટી પ્રસન્નતાથી લંબાવે તેને બ્રહ્માનું સ્થાન આપે છે. આપ-જલ વરુણ દેવની સ્ત્રીરૂપ ગણાય છે. આ ભગવાનનું તાળવું. ગોલકરૂપ જિહ્વા છે. જિહ્વા શબ્દથી ઈન્દ્રિય લેવી. ‘એવ’કારથી રસવાળું દ્રવ્ય ન લેવું એમ કહ્યું. ગાયત્રી વગેરે હજારો છન્દો છે, તેમાં સાત મુખ્ય છે તે ભગવાનની કીર્તિરૂપ છે. ‘ગૃણન્તિ’ થી પ્રમાણ કહ્યું. ભગવાનની દાઢ તે યમ. સ્નેહકલા એટલે મોહ વગેરે તે દાંત સમજવા. ભગવાનનો હાસ તે પ્રાણીને ઉન્માદ કરાવનારી માયા છે. ‘ચ’કાર છે, તેથી ઉન્માદ ન કરાવે એવી ભક્તિ પણ છે. પહેલી માયા કહી છે. નિત્યપ્રવાહરૂપ સૃષ્ટિ તે ભગવાનનો કટાક્ષપાત છે. વ્રીડા-લજ્જા તે બ્રાહ્મણો ઉપર થાય છે. ‘અધર’ શબ્દથી નીચેનો હોઠ-નીચેનાને જ લોભ થાય છે. ‘એવ’ કહ્યો છે તેથી ઉપરનાને લોભ હોતો નથી એમ કહ્યું. ધર્મ એ બ્રહ્માનો પુત્ર અને નરનારાયણનો બાપ લેવો. અથવા ચાર પગવાળો ધર્મ લેવો. એ ભગવાનના એક સ્તનરૂપ છે, તે પણ જમણા સ્તનરૂપ છે. ડાબું સ્તન અધર્મરૂપ છે. અધર્મ માર્ગ તે પાછળનો ભાગ છે. બ્રહ્મા તેનું ગુહ્ય ઈન્દ્રિય છે. “અર્થ” સ્થાને, ઈન્દ્રિયને પ્રકાશકાર કહે છે કે ‘અધ ઈન્દ્રિય’ એમ હોવું જોઈએ. મિત્ર અને વરુણ અથવા બે મિત્રો છે, તે બે વૃષારૂપ છે. સર્વ સમુદ્રો ભગવાનનું પેટ છે, પર્વતો તેનાં હાડકાં છે. ગંગાદિ નદીઓ તેની નાડીઓ છે. તેનાં સ્વાડાં છ પ્રકારનાં વૃક્ષોની જાતો છે. અહીં ‘અથ’ શબ્દ કહ્યો છે તે

અચેતન સૃષ્ટિના સન્નિવેશ માટે છે. અથવા રાજસોના લોકો તામસ છે. દેવાદિના અહીં સુધી સાત્વિક છે. ‘વિશ્વતનો’ એ ભગવાનનું વિશેષણ કહ્યું છે, તેથી ભગવાન વિશ્વરૂપ છે એ જ અન્નાછાદન, ખાવાનું અને શરીર ઢાંકવાનું કામ કરે છે, અથવા તે રૂપ પોતે થાય છે એમ બતાવવા માટે કહ્યું છે. ‘નૃપેન્દ્ર’ એમ રાજાને સંબોધ્યા છે, એથી એમ કહ્યું કે રાજાના મહારાજ્યમાં એક વૃક્ષ પણ કોઈ કાપે તો તેથી રાજાને તેના વાળ ખેંચવા જેટલો આઘાત થાય છે. તે તમારા અનુભવમાં છે. તે અનન્તવીર્ય ભગવાનની નાસિકામાં ચાલતો વાયુ તે આ વાયુ છે. ભગવાનનું હલનચલન તે લોકનું આયુષ્ છે. સત્વ રજસ અને તમસ્ તેમાંથી દેવો પશુઓ અને મનુષ્યોનો પ્રવાહ તે ભગવાનનું કર્મ છે. મેઘો ભગવાનના કેશ છે. ભગવાનનું વસ્ત્ર પીતામ્બર તે સવાર સાંજની માટે છે. “કુસ્વર્ય” એવું રાજાનું સંબોધન તેની મોટાઈ બતાવવા માટે છે. પ્રકૃતિ ભગવાનનું હૃદય છે. ચંદ્રમાં સર્વ વિકારના બીજરૂપ ભગવાનનું મન છે. તે મન તો આધિદૈવિક છે. તેના વિકાસથી બધાના મનમાં વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનશક્તિ તે મહત્ત્વ છે. અહંકાર મહાદેવ છે, સર્વાત્માનો અહંકાર, તેથી તે અહંકારની સર્વત્ર સ્થિતિ કહી. અશ્વ ખચ્ચર ઊંટ અને હાથી એ ચાર શ્રીહસ્તાપગના નખ છે. તેમાં બે હાથના નખ ઘોડા અને ખચ્ચર છે. ડાબા હાથના નખનો સ્ત્રીમાં ઉપયોગ થાય છે એમ બતાવવા માટે ‘અશ્વતરી’ એ સ્ત્રીલિંગ પ્રયોગ કર્યો છે. ભગવાનને અવયવ નથી તોપણ બધાં પશુઓ ભગવાનના કટિપશ્ચાદ્ભાગરૂપ છે. મૃગો અને પશુઓ એમ બે કલ્પા તે શ્રોણિ પણ બે છે. પક્ષીઓ તેની હુન્નરકલા છે. “જેણે મયૂરને ચીતર્યા છે” એવું વાક્ય છે. મનુ તેની ઈચ્છા છે. મનુષ્ય તેનું ઘર છે. ગન્ધર્વ વિદ્યાધર ચારણ અપ્સરાઓ એ બધાં ભગવાનના રાગવિશેષ સ્વર છે. પ્રલ્લાદ તેના સ્મરણરૂપ છે. પાઠાન્તર હોય તો અપ્સરાન્ત અને પ્રલ્લાદ એ બન્ને સ્વર અને સ્મૃતિ છે. અથવા અસુરની સેના તેનું પરાક્રમ છે. ‘અસુરાનીક’ એ શબ્દના સમાસમાં ઉદ્દેશ્ય વિધેય ભાવ છે. બ્રહ્મભાવ એ એક ધર્મ છે, તે ધર્મ જેનામાં વિદ્યમાન હોય તે પુરુષ બ્રાહ્મણ કહેવાય, જેને બ્રાહ્મણપણું કહે છે. બ્રાહ્મણપણું તો જાતિ થઈ! એમ ન કહેવું, કેમકે જાતિ વ્યક્તિને છોડતી નથી. બ્રાહ્મણપણું વ્યક્તિ છતાં અલગ થાય છે; દાખલા તરીકે ‘બ્રાહ્મણ્યાદેવ હીયતે’ તેનું બ્રાહ્મણપણું જતું રહે છે, એવું ધર્મશાસ્ત્રનું વાક્ય છે, તેથી જાતિનું લક્ષણ એમાં ઘટતું નથી બ્રાહ્મણ્યમાં વૃત્યન્તરની કલ્પના કરવી તેમાં પ્રમાણ મળતું નથી. નિયતવ્યંજકતા તેમાં નથી, માટે જાતિની પેઠે નિયતવ્યંજકતા ન હોવાથી તે જાતિ નથી એમ સિદ્ધ થયું. બ્રાહ્મણીમાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થાય તો બ્રાહ્મણ કહેવાય એમ

લક્ષણ બાંધો તો તે લક્ષણ બ્રહ્મામાં તથા સનકાદિમાં વ્યાપ્ત થઈ શક્તું નથી, કેમકે તે બ્રાહ્મણીમાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયા નથી, તેથી તે બ્રાહ્મણ નહિ કહેવાય. ઋષભદેવના સો પુત્રોમાંથી ૮૧ બ્રાહ્મણો થયા, એ જગ્યાએ પણ લક્ષણ અવ્યાપક થશે. તેથી તો શાસ્ત્રનાં બહુ વાક્યનો વિરોધ આવશે; માટે બ્રાહ્મણ્ય એ કોઈ દેવતાવિશેષ છે એમ સ્વીકારવું જોઈશે. તે દેવતા જે દેહમાં પ્રકટ થાય તે દેહ બ્રાહ્મણ કહેવાય. તેથી જ શાપાદિથી બ્રાહ્મણ શૂદ્ર થઈ જાય છે; ચાંડાળ બની જાય છે; અનુગ્રહથી બ્રહ્મત્વ આવે છે. તે બ્રાહ્મણ્ય ઉપનયન સંસ્કારથી દેહમાં આવે છે, એમ માનીએ તો બહુ વાક્યોની સંગતિ થાય છે. એવી રીતે ક્ષત્રત્વ પણ દેવતા સમજવી, માટે પરશુરામમાં બ્રાહ્મણત્વ અને ક્ષત્રત્વ એ બન્ને દેવતા હોવાથી તેણે બન્નેનાં કાર્યો કર્યાં. બ્રહ્મ જેનું મુખ છે, ક્ષત્ર જેના બાહુ છે. પહેલાં પ્રકટાગ્નિ મુખરૂપે કહ્યો છે તે વાણીના પ્રકાશ માટે કહ્યો છે, તેથી વાણીના દેવતા અગ્નિ કહ્યા છે. ઈન્દ્રાદિ હવિ ભોગવનાર ભગવાનના બાહુ કહ્યા છે. અહીં તો રસની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા વરુણ છે. રસનું ભોક્તા બ્રાહ્મણ્ય છે, તેમ રક્ષાકર્તા ક્ષત્ર છે. વિટ્ ઊરુ છે, જેના વિતળ અને અતળરૂપ બે ઊરુને વૈશ્યપણું છે. ઊરુ સ્થિતિસાધક છે તેમ વૈશ્ય સ્થિતિસાધક છે તે પ્રથમ કહ્યું છે. વૈશ્યની કૃષિ ગોરક્ષા વાણિજ્ય કુસીદ એ ચાર વૃત્તિ હોવાથી ‘વિશઃ’ એમ બહુવચન પ્રયોગ કર્યો છે. વિશ્ છે ઊરુ જેના, એવો સમાસ કરવો. આશ્રય કર્યો છે કૃષ્ણવર્ણ જેણે એ શૂદ્રત્વ કહેવાય; અથવા વેદ સિવાયની વિદ્યા કહેવાય. કર્મ સ્વાભાવિક અને વૈશેષિક એવા ભેદથી બે પ્રકારનું છે, તેનો અર્થ એટલો જ કે સ્વાર્થ કર્મ અને પરાર્થ કર્મ તેના પ્રકાર. તેમાં પરાર્થ કર્મ પ્રથમ ‘કર્મગુણપ્રવાહ’ (૩૩) મો એ શ્લોકથી કહ્યું. સ્વાર્થ કર્મ તે કર્મનો વિસ્તાર એટલે સપ્તતન્તુ (યજ્ઞ)નો વિસ્તાર તે. સત્ર અને અહીનાદિ યાગમાં ભગવાનનું કર્મ આવે છે, તેનાં બે અંગ છે. યજ્ઞમાં અગ્નિ સૂર્ય ઈન્દ્રાદિ નામવાળા દેવગણો એ એક અંગ યજ્ઞનું ગણાય. તેમાં પ્રધાન ગુણભાવ હોય તેના વડે યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે. બીજા અંગમાં વ્રીહિ યવ વગેરેના પુરોડાશને દેવતાના ઉદ્દેશથી તેનું નામ લઈને અગ્નિમાં તેનો હોમ કરવો. એથી ‘દેવતાને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યનો ત્યાગ’ એનું નામ યાગ કહેવાય, તે યાગનું લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે, તેમાં દેવતા અને દ્રવ્ય એ બે અંગ છે.(૩૭)

એમ સર્વ પદાર્થો ભગવદ્રૂપ છે એમ કહેવા માટે સર્વ પદાર્થો ભગવાનના શ્રીઅંગમાં રહે છે એમ કહીને તેનો ઊસંહાર કરે છે:

ઈયાનસાવીશ્વરવિગ્રહસ્ય યઃ સંનિવેશઃ કથિતો મયા તે ।

संधार्यतेस्मिन्वपुषि स्थविष्ठे मनः स्वबुद्ध्या न यतोस्ति किञ्चित् ॥३८॥

श्लોકार्थ : में तमने જે વિરાટ દેલનો પ્રકાર કહ્યો તેટલો જ વિરાટ દેલ છે તે ભગવાનનું સ્થૂલરૂપ છે. તે સિવાય બીજું કાંઈ જુદું નથી. એ ભગવન્મૂર્તિ સ્થૂલ છે. તેમાં પોતાની બુદ્ધિની સાથે મનને લગાવવું.

ભાવાર્થ : વિરાટ દેલનો અવયવવિન્યાસ મેં કહ્યો તેટલો છે. તેનાથી કાંઈ વધારે નથી, એટલું જ સમજો, એટલે બીજું કાંઈ જાણવાનું ન રહે. અથવા જેની આપણે વાત કરીએ છીએ તે વિરાટ એટલું છે. તેથી જુદું આનન્દમય શરીર ભગવાનનું છે, તે આગળ ઉપર કહેવાશે, અહીં તો પદાર્થો નામ માત્રથી કહેવાના હોઈને અમોએ તેનું વ્યાખ્યાન કર્યું નથી, કેમકે તેનું વિમર્શ પ્રકરણમાં વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે. વિરાટના દેલવિન્યાસને કહેવાનું પ્રયોજન કહે છે: આ વિરાટ દેલમાં યોગીઓ મનને ધારણ કરે છે. યોગનું અંગ ધારણ છે. તે ધારણ આ સ્થૂલ રૂપમાં કરવી. દેલને અહીં ‘વપુસ્’ કહ્યો છે. સુખને વધારે તે ‘વપુસ્’ કહેવાય. તે દેલનું બીજું નામ છે. દેલના તુલ્ય ‘વપુનો’ અર્થ હોવાથી અહીં ‘વપુસ્’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. ‘સ્વબુદ્ધ્યા’ એ શબ્દ મૂળ શ્લોકમાં કહ્યો તેથી આત્મારૂપ બુદ્ધિ લેવી. એમ ન લઈએ તો સર્વ તેમાં આવી ન જાય, પરમભક્તિ પણ ન થાય, અભિલાષ ન જાય, ફલ તે ન કહેવાય, ભોગ અને અતિક્રમ પણ ન થાય. આ ધારણ કરવાથી ક્યાં ધારણ કરવી ક્યાં ન કરવી એનો સન્દેહ ન થાય, કેમકે તેમાં સર્વનો સમાસ થતાં તે સિવાય બીજું કાંઈ નથી કે જ્યાં મન લાગે. (૩૮)

પ્રથમ સ્કન્ધ-શ્રીભાગવતના ૧૯ મા અધ્યાયના ૩૮ મા શ્લોકમાં “જે સાંભળવા યોગ્ય, જે જપ કરવા યોગ્ય, કરવા યોગ્ય, યાદ કરવા યોગ્ય અને ભજવા યોગ્ય હોય તે કહો,” એમ રાજાના પ પ્રશ્ન છે, તેમાં ‘શું કરવું’ એ પ્રશ્નમાં સાંભળવાનો અને સ્મરણ કરવાનો આવી જાય; નામના કીર્તનમાં જપ આવી જાય; કર્તવ્યમાં કર્તવ્ય કહેવાઈ ગયું; પણ ‘યદ્વા’ એ શબ્દથી વિકલ્પ પૂછ્યો છે, તેથી ભજનીય પણ બાકી રહ્યો છે, તેને આ છેલ્લા શ્લોકથી કહે છે:

स सर्वधीवृत्यनुत्भूतसर्व आत्मा यथा स्वप्रजनेक्षितैः ।

तं सत्यमानन्दनिधिं ભજતે નાન્યત્ર સજ્જેદ્યત આત્મપાતઃ ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ : સ્વપ્નમાં અનેક દેહોનો જોનાર આત્મા એક છે, તેમ તે વિરાટ સર્વાત્મા હોવાથી સર્વની બુદ્ધિવૃત્તિમાં રહી સર્વનો અનુભવ કરનાર છે. તે સત્ય છે, આનન્દના નિધિ છે. તે ભજનીય છે બીજે આસક્ત થનારનો પાત (સંસાર) થાય

છે, માટે તેને છોડી બીજામાં આસક્ત નથવું.

ભાવાર્થ : અહીં જે ધારણાનો વિષય કહ્યો, જેને સર્વનો આત્મા કહ્યો, શ્રોતવ્યનો વિષય કહ્યો, જેના વિવરણમાં તેનો સ્થૂલ દેહ કહ્યો, તેને શ્રવણાદિ વડે ભજવા. શ્રવણાદિ વડે તેની પાસે પહોંચીને અથવા તેના સાયુજ્યને પામીને સાક્ષાત્ તેને ભજે. બીજા ફલમાં બીજા સાધન વડે અથવા અત્ર કહેલ સાધન વડે આસક્ત થાય તે ભગવાનથી છૂટો પડે, જે અવસ્થામાં હોય તેનાથી પણ નીચે પડે. તેથી પહેલાં બીજામાં ફલને માટે મનવાળો હોય પછી તેને માટે યત્નવાનુ પણ થાય એ પક્ષ ઉડાવી દીધો. આને ફલતા કે ભજનીયતા કેમ સંભવે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે આનન્દના નિધિ છે. ભજનીય હોય તે ફલ હોય. સાધન તો પુરુષને માટે છે. ફલ પણ જો કે પુરુષને માટે છે, કેમકે મૂળનો અનુભવ પણ પુરુષ કરે છે, પરન્તુ રસપણાથી કે રસની પ્રધાનતાથી ભોગ કરે તો ભોગમાં રસિકતા આવે, માટે રસનું સેવન કરવું તે ફલ તો પરમાનન્દ છે, તે પણ ગણનાવાળો નહિ પણ અગણિત છે. તેવો આનન્દ તો પરમાનન્દ કહેવાય. બ્રહ્માનન્દ ગણત્રીવાળો છે, પરમાનન્દ આનન્દના નિધાન રૂપ છે. આનન્દ જેમાં રહે તે પરમાનન્દ; તેવા ભગવાન તેની સેવા કરવી. પ્રથમ આનન્દ પુષ્ટ થવાનું કહ્યું છે તો જે પુષ્ટ થાય તે ઘટે પણ ખરો, એમ કહે તો ત્યાં કહે છે કે તે સત્યરૂપ છે. ત્રિકાલમાં એકરૂપ હોવાથી તે ઘટવાનો સંભવ નથી. બીજા ફલમાં ચિત્ત જાય તો શું કરવું? ‘અતિ ઉત્કૃષ્ટ કામ થયો તેનો નિષેધ ન થઈ શકે’ એ ન્યાયથી તે ફલ પણ મેળવવું જોઈએ! ત્યાં કહે છે કે તે ભજનીય, સર્વની બુદ્ધિવૃત્તિમાં રહી સર્વનો અનુભવ કરે છે. જે કોઈ ફલ જેને ઉપભોગ્ય હોય તે ઈન્દ્રિય દ્વારા આપે, તે જ ભોગવે છે; એટલે તેને ફલાન્તરની ઈચ્છા થતી નથી; તેથી જ જેમ સ્વરૂપથી આનાથી બહાર બીજું કંઈ નથી તેમ તેનાથી પર બીજું ફલ પણ નથી કે જેના ફલનો અનુભવ આ પરમાનન્દે ન કર્યો હોય, તમે કહો છો કે આ પરમાનન્દ જ સર્વફલભોગ કરે છે તે કેમ સંભવે? ભોગવનાર ઈન્દ્રિયો તો જુદી હોય છે; તેના દેવો જુદા હોય તે ભોક્તૃરૂપ કેમ ગણાય? ત્યાં કહે છે કે તે તે ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દિગાદિ છે છતાં આત્મા સર્વેન્દ્રિયથી સર્વનો અનુભવ કરે છે, તેમ ભગવાન પણ તે એકદેશાભિમાનીની અવગણના કરી તે તેના અધિદેવો છે છતાં તે ઈન્દ્રિયોથી સર્વાનુભવ કરે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે આત્મા ઈન્દ્રિયોના દેવોને જાણતો નથી પણ ઈન્દ્રિયોને પોતાની માની પોતે તે દ્વારા સર્વાનુભવ કરે છે! ત્યાં કહે છે કે આત્માને તેના વિષયનો અનુભવ ઈન્દ્રિયો દ્વારા થઈ શકે. ભગવાન તો સર્વના આત્મા સમષ્ટિ રૂપ છે, તેને વ્યષ્ટિના ઈન્દ્રિયો

દ્વારા અનુભવ કેમ થાય? જેમ વ્યષ્ટિ દેહમાં રહેલા કીટનો અનુભવ આત્માને થતો નથી એમ સમષ્ટિને વ્યષ્ટિ આત્માના વિષયનો અનુભવ ન થાય; તે વ્યષ્ટિમાં તેને સ્વાત્મત્વ પણ નથી, તેથી ભગવાન વ્યષ્ટિના ઈન્દ્રિયોથી કેમ અનુભવ કરી શકે? ત્યાં કહે છે કે સ્વપ્નમાં જોનાર એક જ છે. જો કે સ્વપ્ન માયિક છે, છતાં તેમાં જ્ઞાન થાય છે તે માયિક હોતું નથી, કેમકે તે જ્ઞાન આત્મરૂપ છે. તેમાં આપણે સ્વપ્નમાં પુરુષો જોઈએ તે આપણને જુએ છે. સ્વપ્નમાંથી ઉઠ્યા પછી આપણે જાણીએ છીએ કે મને જોતા હતા. તેમાં પુરુષના જે દેહ જોયા તે તો માયિક હતા એમ ન્યાયસિદ્ધ છે. પરન્તુ તેમાં જે આપણી તરફ જોવાની પ્રતીતિ આપણને થઈ તે માયિક નથી. જોનાર તો ચૈતન્ય છે, તે અહીં સ્વપ્નમાં આત્મા અથવા ભગવાન ચૈતન્યરૂપ છે. તેમાં પોતે દ્રષ્ટા નથી. ઈન્દ્રિયોના ગોલક સ્વપ્નમાં આરામ લે છે. તે દ્વારા આત્મા જોઈ શકે માટે આત્મા તો તે વખતે ઈન્દ્રિયોનો ઉપભોગ કરતો નથી, તેથી તે દ્રષ્ટા નથી. સ્વપ્નમાં આદમીઓ આંખે જોતા હતા તે તો માયિક હોવાથી મિથ્યા છે, તેથી તે સમયે ભગવાન જુએ છે એ વાત યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે. નિદ્રાને લીધે આત્મા અને ભગવાન જુદા છે એમ ભેદ દેખાતો નથી. જેમ સ્વપ્નમાં ભગવાન જુએ છે તેમ અન્યત્ર પણ ભગવાન જુએ છે એ વાત નિશ્ચિત છે, તેમાં સ્વપ્નનો દષ્ટાન્ત છે તેથી દેહોમાં જીવ હો યા ન હો પણ તેમાં દ્રષ્ટા તો ભગવાન છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. તેને આપણી ઈન્દ્રિયોના ગોલકની અપેક્ષા નથી, કેમકે આપણી ઈન્દ્રિયોના દેવતા તે ભગવાનની ઈન્દ્રિયોના ગોલક છે, જેમ આપણા નેત્રના દેવતા સૂર્ય છે તે સૂર્ય ભગવાનના નેત્ર-ગોલકરૂપ છે. ભગવાન સૂર્ય દ્વારા જુએ છે. આપણા વિષયો તેની ઈન્દ્રિયો છે. તે વિષયોમાં આપણી ઈન્દ્રિયોનો લય થાય છે. ‘ઈન્દ્રિયાણિ સ્થયોનિષ્ઠુ’ એ વાક્યથી કારણમાં લય થાય છે એવો પક્ષ છે; તેમાં પણ વાસના તો વિષયોની હોય છે તે વાસનામાં તેનો લય થાય છે. કારણમાં લય ન માનીએ તો લય થયા છતાં તેનો પ્રકાશ થવો જોઈએ; માટે લય માનીએ તો ગૌરવ થાય, તેથી ઈન્દ્રિયોનો વિષયમાં લય માનવો જોઈએ. એમ ન માનો તો નિદ્રા વ્યવધાન કરનારી ન ગણાય; તો તો ફરીને ઈન્દ્રિયો ઉદ્બુદ્ધ થઈ વિષયને કેમ ગ્રહણ કરી શકે? અહંકાર તો આત્માના અધ્યાસરૂપ હોવાથી ઈન્દ્રિયની પેઠે લીન થાય છે, તે વખતે તે ઈન્દ્રિયના કારણભૂત નથી રહેતો. જો ઈન્દ્રિયના કારણરૂપ અહંકાર હોય તો ઈન્દ્રિયો તેમાં મળે તો પુનઃ સૃષ્ટિ નહિ હોવાથી ઈન્દ્રિયો પાછી વિષય તરફ આવી ન શકે; માટે વિષયમાં લીન થયેલી ઈન્દ્રિયો ભગવાનની ઈન્દ્રિયોમાં લીન થાય છે; તેથી સ્વપ્નના દ્રષ્ટાનો વિચાર કરીએ તો જેમ સર્વમાં વ્યાપીને સર્વના આત્મા થઈને રહે

છે તેમ સર્વ જુએ છે. તેમ જાગરણના વખતે પણ તે તે વિષયમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તે વિષયો ભગવાનની ઈન્દ્રિયરૂપ હોવાથી તે તે ઈન્દ્રિયો ભગવાનની ઈન્દ્રિયોમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે; તેથી આપણી ઈન્દ્રિયો પણ ભગવજ્ઞાનને સિદ્ધ કરનારી થાય છે. અન્યથા ભગવાનને વિષયાતિરિક્ત ઈન્દ્રિય ન હોવાથી કોનું ગ્રહણ કરે? ઈન્દ્રિયથી જોડાયેલ આત્માનું ગ્રહણ કરે છતાં જાણવાની ઈચ્છા થાય તો આત્માને વેદ્યતા ન હોવાથી પર ઈન્દ્રિય તો ઈન્દ્રિયો જ દેખાય. આત્મા દેખાતો નથી તેથી ઈન્દ્રિયને જ વેદ્યપણું છે; તેથી પણ આપણી ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા છે. તે સર્વાત્મા સર્વત્ર એક છે. એ આત્માને જુદો માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. સ્વપ્નના દષ્ટાન્તથી વ્યાવર્તકનું અવ્યાવર્તકપણું છે, તેથી તેનાથી જ ભોગ સર્વત્ર સિદ્ધ હોવાથી પુનઃ પ્રયત્ન કરી ભોગ સિદ્ધ ન કરવો. એમ કરવાથી આત્માનો પાત થવા સંભવ છે. દેહમાં રહેલા કીડાઓને આત્મા જાણતો નથી એમ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું તેનો ઉત્તર તો એટલો જ કે દેહમાં રહેલો આત્મા સર્વાત્મા નથી રહ્યો, તેથી તે દેહમાં રહેલો કીડાઓને જાણતો નથી. ભગવાન તો અંદર બહાર સર્વ જાણનાર હોવાથી તે દષ્ટાન્ત બંધબેસતું નથી, કેમકે દેહસ્થિત આત્મા વ્યષ્ટિ છે; અહીં સમષ્ટિ આત્મા પ્રસ્તુત છે; તેથી ઉભય ભિન્ન છે.૩૮

ઈતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધમાં શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત
શ્રીસુબોધિની ટીકામાં પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨ જો

માનમેયવિનિર્ધારસ્તત્ત્વાર્થ વિનિર્ણયિતઃ ।
ફલસાધનનિર્ધારો દ્વિતીયે વિનિર્ણયતે ॥૧॥
દ્વિવિધસત્વનિર્દેશો બાહ્યાભ્યન્તરભેદતઃ ।
બાહ્યો નિર્ણયિતસ્તત્ર માનમેયપુરઃસરમ્ ॥૨॥
આન્તરં ભિન્નમાર્ગેણ ફલસાધનબોધનઃ ।
અતઃ સાધનનિર્ધારઃ પ્રથમં ક્રિયતે સ્કુટઃ ॥
પશ્યાત્ફલસ્ય નિર્ધારસ્તતસ્તત્ત્વં ફલિષ્યતિ ॥૩॥

ભગવાનના ખરા તત્ત્વને જાણવા માટે પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રમાણ અને પ્રમેયનો નિર્ધાર કર્યો. શ્રુતિમૂલક યુક્તિ અને યોગસાધક મન એ અહીં પ્રમાણ; સર્વ ભૂતને અવયવવિન્યાસ કર્યો તે પ્રથમાધ્યાયનું પ્રમેય છે.(૧)

તે બેની સાથે ભગવાનનું બહારનું સ્વરૂપ પ્રથમાધ્યાયમાં કહેવાયું, કેમકે આંતર જ્ઞાન એ બહારના જ્ઞાનને અધીન હોવાથી તેને પ્રથમ કહેવું પડ્યું. એમ તત્ત્વનો નિર્ધાર અંદર બહારના જ્ઞાનને અધીન હોવાથી તેમ કર્યું છે.(૨)

અંદરનું જ્ઞાન યોગથી ન થાય, ‘યન્ન યોગેન સાંખ્યેન’ ઈત્યાદિથી કહ્યું છે તેથી આંતર ભક્તિમાર્ગથી સિદ્ધ થાય છે, તે પણ ફલ અને સાધનને જાણવાથી થાય છે; માટે પ્રથમ સાધનથી અને પછી ફલથી તેનો નિશ્ચય કરે છે. તેથી કહેવાશે એવા સાધન ફલનું શેષ તત્ત્વજ્ઞાન લૌકિક બુદ્ધિના વિષયરૂપ થશે.(૩)

એમ સર્વ વસ્તુનો નિર્ધાર કરવા માટે પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રમાણ અને પ્રમેય કહ્યાં. જુદાં દેખાતાં છતાં બ્રહ્માણ્ડનો ભગવાનમાં પ્રવેશ છે, ભગવાન તેના દ્રષ્ટા છે, તેથી ભગવાન સાધન અને ફલરૂપ છે એમ પ્રસંગથી કહ્યું તોપણ તે બહારનું ભગવાનનું રૂપ છે, તેથી તેના ખરા રૂપનો નિર્ધાર થઈ ન શકે; તેથી આ બીજા અધ્યાયમાં કયા રૂપથી તે સાધન અને કયું તેનું રૂપ ફલરૂપ છે તેનો અહીં વિચાર છે. તે સર્વ ત્યાજ્ય છે એટલે ત્યાગ સાધન છે, અને અવાન્તર ફલપાણથી ફલરૂપ પરિત્યાગ કરનારું જીવનું સ્વરૂપ સાધન છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ તેનું ફલ છે એવો તેમાંથી નિર્ધાર થશે. તેમાં પૂર્વે કહેલ ફલ અથવા સાધનનો આ આન્તર ફલમાં ઉપયોગ કહેવા માટે તેનો વૈરાગ્ય કરાવવામાં ઉપયોગ છે તે શ્રીશુકદેવજી કહે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

એવં પુરા ધારણયાત્મયોનિર્નષ્ટાં સ્મૃતિં પ્રત્યવરુદ્ધ્ય તુષ્ટાત્ ।

तथा ससर्जदममोघदष्टिथथाप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः ॥१॥

श्लोकार्थ : शुक्रदेवञ्च अे कहुं के अेम प्रथम अ्रत्नाञ्च, नष्ट थयेवी बुद्धिने ભગવાનની ધારણા કરી તેને પ્રસન્ન કરીને પાછી તે સૃષ્ટિ કરવાની બુદ્ધિને મેળવીને ઉદ્યોગ કરવાની બુદ્ધિથી પ્રલયની પહેલાં જેવું જગત હતું તેવું જગત સર્જન કરવા લાગ્યા, કેમકે તેમનું જ્ઞાન સફલ છે.

ભાવાર્થ : અ્રત્મામાં સૃષ્ટિ કરવાનું સામર્થ્ય આવ્યું તે જ ફલ છે અેમ કેટલાક કહે છે, તે તો અ્રત્મામાં સ્વતઃસિદ્ધ હતું તો તેને સ્મૃતિનો નાશ થયો હતો અને ધારણા કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને તે જ્ઞાન ભગવાને તેને આપ્યું એ કહ્યું તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. જો અ્રત્માને જ્ઞાન સર્વથા નષ્ટ થયું હતું તે ભગવાનના સંતોષથી પાછું પ્રાપ્ત થયું અેમ કહીએ તો તેમાં ભગવાનનો સંતોષ જ સ્મરણનું કારણ છે. સામર્થ્ય આવ્યું તેનું કારણ ભગવાન નથી, કેમકે તે સામર્થ્ય તો તેનામાં હતું; તેથી સામર્થ્યને કેટલાક ફલ કહે છે તે મત સારો નથી. અહીં તો પહેલાં વિસ્મરણના બોધનું કારણ દઢ વૈરાગ્ય છે અથવા ભગવાનનો સંતોષ છે; તે જ પ્રથમ કહે છે કે પ્રથમ એટલે દૈનન્દિન પ્રલય થયા પછી આવી ધારણા કરી તેથી પદાર્થચરનાનું અ્રત્માને જ્ઞાન થયું ત્યારે તેમણે રચ્યું. ‘તુષ્ટાત્’ એ હેતુમાં પાંચમી વિભક્તિ કહી છે, અથવા ‘પ્રસન્ન થયેલ ભગવાનથી’ એવો તેનો અર્થ છે. પહેલાં જેવું જગત હતું તેવું બનાવ્યું. ભગવાનના સંતોષમાં પહેલું જ્ઞાન હતું તે કારણરૂપ છે. જે કોઈ પદાર્થ બાળક પાસે હોય તેને તેનો બાપ છુપાવી દે પરન્તુ બાળક તેને ઉપાય વડે જાણી જાય તો બાપ ખુશી થાય છે, તેમ અહીં સૃષ્ટિની પૂર્વે અ્રત્મા ભગવાનની પાસે હતા તે ભૂમિના ભોગને માટે પૃથ્વીમાં આવ્યા એટલે જ્ઞાન નષ્ટ થયું; તેમણે ધારણારૂપ ઉપાયથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું, તેથી ભગવાન સંતુષ્ટ થઈ તેના મિત્ર થયા; તેમ સ્વસ્વરૂપનું દાન કરે તેમાં મુખ્ય સાધન પ્રથમ કહેલી ધારણા જ છે. તેમના સંતોષનું સાધન જો તેને ગણો તોપણ ‘તુષ્ટે ચ તત્ર કિમલ્પમ્’ તે પ્રસન્ન થાય તો શું બાકી રહે, એ ન્યાયથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો સર્વ સુગમ થાય છે; તેથી તેમને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. અ્રત્મામાં સૃષ્ટિ કરવાનું સામર્થ્ય આવ્યું અેમ કહેવું અર્થ વગરનું છે. એ તો પોતાના અધિકારને લીધે એ સામર્થ્ય પ્રતિબદ્ધ હતું. આત્મયોનિ એટલે અ્રત્માને નાશ પામેલી સ્મૃતિ એટલે પદાર્થ જ્ઞાન, તે ભુલાઈ ગયું. પહેલાં પણ સ્મરણથી તે જ્ઞાન થયેલું, તેથી તેમના સંસ્કારનો નાશ નથી થયો. તે પ્રસન્ન થયેલ ભગવાનથી સ્મરણ થતાં ભગવાનમાં લીન થયેલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું; તેથી પ્રથમની જેમ સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. જેવી પ્રલય પહેલાં કરી હતી, તે કરવામાં બુદ્ધિનો

વ્યવસાય રાખ્યો અને પોતાનું કર્તવ્ય (સૃષ્ટિસર્જન) કર્યું.(૧)

હવે આ લોકના અને પરલોકના ભોગમાં વૈરાગ્ય સાધન છે તે સર્વ વિષયના ત્યાગને માટે કહે છે:

શબ્દસ્ય હિ બ્રહ્મણ ઓષ પન્થા યન્નામભિર્ધ્યાયતિ ધીરપાર્થૈઃ ।

પરિભ્રમંસ્તત્ર ન વિન્દતેડર્થાન્ માયામયે વાસનયા શયાનઃ ॥૨॥

અતઃ કવિર્નામસુ યાવદર્થઃ સ્યાદપ્રમત્તો વ્યવસાયબુદ્ધિઃ ।

સિદ્ધેડન્યથાર્થે ન યતેત તત્તત્પરિશ્રમં તત્ર સમીક્ષમાણઃ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ : શબ્દબ્રહ્મ એટલે વેદપ્રતિપાદિત માર્ગની રીતિ એવી છે કે ખોટાં નામોથી સાધકની બુદ્ધિ ધ્યાન કર્યા કરે તેથી તે સાધક, તેનાથી તે તે ફલની વાસના રહ્યા કરે છે. તે માર્ગમાં ફરે છે છતાં તેને તે તે અર્થો મળતા નથી. તે માયામય વાસનામાં સૂતો રહે છે. તે અજ્ઞાનમાં રહ્યા કરે છે છતાં તેમાંથી નીકળી શકતો નથી, તેથી ડાહ્યો માણસ તે વેદમાર્ગમાં જેટલો અર્થ હોય તેટલો સાવધાનીથી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી કરે; બીજી રીતે તે પ્રાપ્ત થતો હોય તેમાં ખોટી મહેનત ન કરે.

ભાવાર્થ : બધા વિષયો છોડવા જોઈએ. મોટાઓને તે છોડવામાં લૌકિક બાધ નથી આવતો પણ વેદનાં વચનોનો તેમાં બાધ આવે છે. “સ્વર્ગની કામનાવાળો, પ્રજાની કામનાવાળો અને પશુની કામનાવાળો જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી અગ્નિલોત્ર કર્યા કરે” એમ વેદ કહે છે, તેમાં ‘યાવજ્જીવં’ અધિકાર તો નિત્ય થયો, તે સ્વર્ગ પ્રજા અને પશુકામના પણ નિત્ય ઠરી તો પછી વૈરાગ્ય તો તે રાખી ન શકે અથવા વિરક્ત રહે તો મનથી રહે, પણ બહારથી તો તે કરવું જ પડે, છોડી ન શકાય; તેથી આત્મામાં અગ્નિનું આરોપણ કરે, તે આત્મા અગ્નિમાં અગ્નિલોત્ર કરે અને ત્યાગ રાખે, અથવા ‘જરામર્યાગ્નિલોત્ર’ કરે; આ બધાં વાક્યો વેદમાં કહ્યાં છે એટલે તે કલ્પના નથી. તેથી સાધનમાં અને ફલમાં જેવા પદાર્થો વેદે કહ્યા હોય તેને વેદથી જ જાણવા, તેથી તો વૈરાગ્ય અને વેદનો અભિપ્રાય શો છે તે બે બનતાં નથી, એવી શંકા કરીને સર્વવેદનો અર્થ કરે છે કે જેવા પરબ્રહ્મ છે એવો શબ્દનો સમુદાય વેદ છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે, જલના સમુદાયની જેમ. જેમ બ્રહ્મમાં સર્વ આનન્દ છે તેમ શબ્દબ્રહ્મમાં સર્વત્ર ફલ સંપૂર્ણ છે, કેમકે તે સ્વયંબ્રહ્મ છે. પરન્તુ તે શબ્દ શાસ્ત્ર હોવાથી તે ફલ (નામમાત્રથી શબ્દરૂપ જ) છે. તે શબ્દો સ્વર્ગ પ્રજા કે પશુ કહ્યા હોય તેનો અર્થ તો પરબ્રહ્મ જ છે. તે પરબ્રહ્મની અંદર જ રહે છે. એમ ન માનો તો એક જ અગ્નિલોત્રાદિ કર્મ દરેક સાધનમાં ધર્મરૂપે અને ધર્મિરૂપે જુદું હોય છે, તેની

ક્રિયાઓ પણ જુદી જુદી હોય છે; તેથી તેમાં કહેલાં ફલો પ્રામાણિક ન કહેવાય, અથવા તો એક ક્રિયાથી એક ફલ થાય તો બીજા ફલ કહેલાં વૃથા થાય, જેમકે ‘આ સ્વર્ગ લોકને માટે હોમ થાય છે’ એમ કહીને દક્ષિણ હોમમાં ચાર આહુતિ દક્ષિણના સંસ્કાર માટે કરે છે તેમાં બે આહુતિ ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં આપે છે. ‘આગ્નીધ્ર’માં એક એક આહુતિ આપે છે, તે પણ ઉત્તરવેદીમાં અપાય છે. તે દરેક કર્મમાં સંખ્યા વગેરેનું માહાત્મ્ય વેદ જ કહે છે. “દ્વાભ્યાં ગાર્હપત્યે જુહોતિ દ્વિપાદજમાનઃ પ્રતિષ્ઠિત્યા’ યજમાન બે પગે ઊભો રહે છે, માટે ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં બે આહુતિ આપે.” જો યજમાનની પ્રતિષ્ઠા બે આહુતિથી જ સિદ્ધ થતી હોય તો બીજું જે કરે છે તે વૃથા થાય, અથવા વિરોધથી પ્રમાણરૂપ તે વાક્ય ન ગણાય; એટલે કોઈ ન આપે તે પણ બે પગે તો ઊભો રહી શકે તો વેદનાં વાક્ય પ્રમાણરૂપ ન ગણાતાં અર્થ વગરનું થઈ જાય છે. તેમાં વિકલ્પ તો સંભવતો નથી કે અથવા ન કરે તો ચાલે, કેમકે કર્મ તો એક છે. બીજું વાક્ય આ જુઓ “આગ્નીધ્રે જુહોતિ અન્તરિક્ષ એવ આક્રમતે (આગ્નીધ્રમાં હોમ કરનાર અન્તરિક્ષમાં ચાલે છે)” જો આગ્નીધ્ર હોમ માત્રથી આકાશમાં ઊડવાનું સામર્થ્ય મળતું હોય તો તે શ્રુતિ પ્રમાણરૂપ ગણાય. પરન્તુ તે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, કેમકે તે હોમ કરનારમાં આકાશમાં આક્રમણ જોવામાં આવતું નથી. “આહવનીયે જુહોતિ સ્વર્ગમેવૈનં લોકં ગમયતિ’ આહવનીય નામના અગ્નિમાં હોમ કરનારને તે અગ્નિ સ્વર્ગમાં પહોંચાડે છે.” તેમ જો થાય તો યજમાન તો તરત સ્વર્ગવાસી થાય. તે તો અનિષ્ટ ગણાય, કેમકે તે સ્વર્ગમાં જાય તો અગ્નિકર્મ અધૂરું રહી જાય. વળી બે આહુતિથી અહીં યજમાનની પ્રતિષ્ઠા કહીને “સૌરીભ્યાં ઋભ્યાં ગાર્હપત્યે જુહોતિ અમુમેવૈનં લોકં સમારોહયતિ” (સૂર્યના બે મન્ત્રોથી ગાર્હપત્યમાં હોમ કરવાથી તે જ લોકમાં તેને પહોંચાડે છે.)” એ મન્ત્રમાં હોમ જેનાથી સિદ્ધ થાય તે મન્ત્ર સૂર્યનો હોવાથી સૂર્યમાં પ્રકાશરૂપ ધર્મ છે તેથી તે સ્વર્ગનો રસ્તો દેખીને ત્યાં પહોંચે છે, તે સંખ્યાના ફલથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે સંખ્યા તો બે છે અને જનાર તો એક છે. નિર્દેશથી જણાશે કે ક્યાંક ઘણાં ફલ કલ્યાં, ક્યાંક પરસ્પર વિરુદ્ધ ફલ, ક્યાંક ફલનો બાધ થાય છે. આમાં ફલોને વેદ કહે તો તે પ્રમાણરૂપ ન ગણાય. તેથી તે બધાં વાક્યો પ્રમાણ ઠરે એવું તે વાક્યનું તાત્પર્ય કાઢવું જોઈએ. શબ્દ (વેદ) અર્થ (પરમાત્મા) એ બન્નેનો બાધ ન આવે તેમ કહેવું જોઈએ.

અહીં યજ્ઞ કહેવો છે. તેમાં સોળ ઋત્વિજોની સાથે યજમાન એ યજ્ઞરૂપ છે. તે યજ્ઞ એટલે સર્વ લોકમાં રહેલા ભગવાનની એક લીલા (ક્રિયા) સર્વત્ર કહેવાય છે, કેમકે તે ભગવાન એક જગ્યાએ રહેલા સર્વ રસનો જે રીતે ભોગ થઈ શકે તેમ લીલા કરે છે.

જો કે ભગવાન સર્વત્ર અને સર્વપૂર્ણ છે છતાં એકત્ર લીલા કરે છે તેની લીલાને વેદ કહે છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. તેથી બન્ને કાણ્ડમાં આ વિરાટરૂપ ભગવાન જેનો ક્રિયારૂપ યજ્ઞના નામથી વેદ કહે છે, જે આપણે સ્થૂળ ધારણા કહી, વેદ પણ તે જ કહે છે. તેથી શબ્દ બ્રહ્મનો અમે કહ્યો તે માર્ગ ખરો છે; પરન્તુ લોકોને વેદના અર્થમાં ભ્રમ થાય છે; તે વાક્યના અર્થને સમજતો નથી. જે વાક્યોમાં રહેલ નામો વડે તે સ્વર્ગાદિ શબ્દનો વાક્યાર્થમાં સમ્બન્ધ નથી, છતાં તે પદાર્થનો નિશ્ચય કરીને ખાણ્ડપણાથી તેને સાધન માનીને તે તે સ્વર્ગ પશુ પુત્રાદિની ઈચ્છા કરે છે, તે જ અર્થોનું ધ્યાન કરે છે. પદો વાક્યાર્થનો બોધ કરે તેમાં પદોના અર્થોનો બોધ થતો નથી. એક કાલાવચ્છિન્ન બે વૃત્તિ ન થઈ શકે, તેથી પદ પોતાના અર્થમાં ખોટું છે છતાં તેને સાચું માની લોકો ભ્રમી જાય છે. તેથી પોતાની બુદ્ધિથી વેદનો અર્થ કરીને તે તે ફલની ઈચ્છા કરનારને તે ફલ માટે યજ્ઞ કરનારને તેમાં કહેલું ફલ મલતું નથી; પરન્તુ વાસનાથી તે ફલમાં તેની કામના દઢ બને છે, તેથી તેનું ધ્યાન કરતો તેમાં જ રહે છે, મોહમાં પડી જાય છે. તેથી અમે કહ્યું અને વેદે કહ્યું તેમાં સન્દેહ ન કરવો. જો વેદ બીજી રીતે કહેતો હોય તો તેનાથી લોકોના કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થવા જોઈએ, કેમકે વેદ સિવાયમાં સર્વ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોઈ શકે; તેથી તમે કહો છો તે ઠીક નથી, એમ કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે વેદ તો સિદ્ધ અર્થનો અનુવાદક છે; તે મહાવાક્યના ઉપયોગ માટે અવાન્તર ફલનો અનુવાદ કરે છે. તે ફલો લોકમાં સિદ્ધ છે. તેનાં યુક્તિયુક્ત સાધનો તે તે ફલને માટે કરવાં જોઈએ. જેમ ‘મારવાડ દેશમાં પ્યાઉ છો’ એમ અગ્નિની સ્તુતિમાં લોકસિદ્ધ પ્યાઉનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. વૃષ્ટિની કામનાવાળો કારીરી નામનો યજ્ઞ કરે, અભિચાર કરનાર શ્યેન યાગ કરે, એવાં ફલ પ્રત્યક્ષનાં સંવાદી છે. તે ભગવાનની લીલા માટે કહ્યાં છે. તે મહાવાક્યાર્થમાં ઉપયોગી છે. વેદનું તાત્પર્ય લોકદષ્ટાન્તમાં છે, તે જાણવા માટે જે અનુવાદના ફલમાં જે સાધન કહ્યું હોય તે ફલની પોતાને જરૂર હોય તો તેટલું માત્ર સાધન કરી તેના ફલને હાથ કરવું એ ક્રિયાની વાત કહી “શાંતોદાન્ત ઉપરતસ્તિતિશ્ચુઃ” શાંત ઈન્દ્રિય નિગ્રહ કરનાર, વ્યવસાય છોડી બેસનાર, સહન કરનાર” ઈત્યાદિ શ્રુતિમાં શમાદિના આરંભ કરીને પછી કહે છે કે “આત્મન્યાત્માનં પશ્યેત્ સવૈ સર્વમિદં જગત સસભૂતં સ ભવ્યમ્ આત્મામાં આત્મા ભગવાનને જોવો. તે સર્વ જગદ્રૂપ છે, તે થયું અને થશે” એમ કહીને “ય એવં વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ જે આમ જાણે છે તે અમર થાય છે.” એમ ઉપસંહાર કરે છે. જેનો જેનો અધિકાર હોય તેટલું તે કાર્ય કરે તે પણ સાવધાન થઈને કરે. કેવળ એટલું જાણે અને કરવાનું કહ્યું છે તે ન કરે, તોપણ આગળ કાર્યસિદ્ધિ ન

થાય. ત્યાં હવે શંકા કરે છે કે પોતાને ઉપયોગી હોય તેટલું જ કરવું તે તો ઘઉંના ઢગલામાં ભળી ગયેલ જવને શોધવા જેવું થયું. તે તો વ્રત કરનારને આંખમાં તેજ ન હોય તો તેને શોધવું જ અશક્ય થઈ પડે! તે શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે વ્યવસાયબુદ્ધિ થાય, નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ રાખે, અત્યન્ત વિચારપૂર્વક આગળ પાછળનું સર્વ તપાસી પોતાનું પોતાનું કર્તવ્ય તેમાંથી નક્કી કરી તેનું સાધન દઢ થાય. તેમાં શું કરવું? તો કહે છે કે પ્રથમ તો લોકદષ્ટિથી દેહાદિનિર્વાહનું કાર્ય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય તે ન કરવું. કાળ, ભગવાન, કર્મ કે સ્વભાવથી જ લોકથી જે કામ થવાનું છે તે દેહનિર્વાહનું કાર્ય અન્યથાસિદ્ધ થયું તે ન કરે, તેને માટે પ્રયત્ન ન કરે. પોતે થોડો પ્રયત્ન કરી શકે તેટલો પ્રયત્ન દેહનિર્વાહમાં કરી લે તો ભગવાનની સેવામાં કાંઈ ન કરે, માટે દેહનિર્વાહનું ભગવાનની ઉપર રાખી જે થોડો પ્રયત્ન થાય તે ભગવત્સેવામાં કરવો; બીજામાં તેનો વિનિયોગ ન કરવો; કેમકે બીજાઓ તે પ્રયત્નો કરે છે, તેને જોઈને તેવો પ્રયત્ન ન કરે. તે અન્યથાસિદ્ધ છે, એટલું જ નહિ પણ એકએક શય્યા વગેરેને માટે લોકો કેટલી મહેનત કરે છે, તેને સારી રીતે જોઈ તે ન કરે તોપણ ચાલે, એમ વિચારી તેનાથી વિરક્ત રહેવું.(૨-૩)

અન્યથાસિદ્ધિ તથા ક્લેશને બતાવે છે:

સત્યાં ક્ષિતૌ કિં કશિપોઃ પ્રયાસૈર્બાહૌ સ્વસિદ્ધે હ્યુપબર્હણૈઃ કિમ્ ।

સત્યજ્જલૌ કિં પુરુધાડન્નપાત્યા દિગ્વલ્કલાદૌ સતિ કિંદુકૂલૈઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : પૃથ્વી સુવાને માટે છે તો પછી શય્યાને માટે મહેનત શા માટે કરવી? બે ભુજાઓ આપણે કાયમ છે તો ઓશીકાને માટે કાં પ્રયાસ કરવો? બે હાથને ભેગા રાખવા એ અંજલિ કહેવાય; તે અંજલિરૂપી પાત્ર છે તો પછી ઘણા થાળી વાડકા શા માટે જોઈએ? દિશા અને વલ્કલ એટલે ઝાડની છાલ મળે છે તો પછી રેશમી વસ્ત્રથી શું કાર્ય છે?

ભાવાર્થ : વિસ્તૃત પૃથ્વી સૂવાને માટે તૈયાર હોય અથવા કોમળ રેતીવાળી જગ્યા હોય તેને મેળવવાનો ક્લેશ પડે નહિ. એમ મળી શક્તી હોય તો ગાદલાં ખાટલા મેળવવામાં ક્લેશ કોણ ઉઠાવે? કેમકે ગાદલાં કરીએ તો લૂગડું જોઈએ, રૂ જોઈએ, પીંજાવવું જોઈએ, ભરાવવું જોઈએ, ટાંકા મરાવવા, એ પ્રયાસનું શું ફળ મળે? સાધન સુખ તો તુલ્ય છે. જે નિદ્રા પલંગ પર આવે તે જ જમીન ઉપર પણ આવે. પણ પલંગમાં દુઃખ ઘણું હોવાથી તેને માટે યત્ન ન કરવો. વળી ભગવાને હાથ તો બધાને આપ્યા છે તેનું ઓશીકું કરી લઈએ તો ગાલમસૂરિયાં ઓશીકાં વગેરેનું કામ ન

પડે. કોઈને હાથ ન હોય તેણે શું કરવું, એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે મોટી સમૃદ્ધિ છોડી ભગવાનને મેળવવા પ્રયાસ કરતા હોય એવા મહાપુરુષને હાથ ન હોય એમ બને નહિ. ‘ઉપબર્હણ’ એટલે સૂતી વખતે માથાની નીચે રાખવાનું સાધન, જેના વડે માથું ઊંચું રહે. તેને બહુવચન કહ્યું છે, તેનું કારણ એ કે માથા નીચે, ગાલ નીચે, પગ નીચે એમ અનેક ઓશીકાં થાય છે. ઓશીકાંનું પહેલાં કહ્યું તેનાથી કામ ચાલત છતાં અહીં બીજીવાર કહ્યું તે બન્નેની એકવાક્યતા કરી લેવા છે. હાથમાં લઈને પણ ખાઈ લેવાય તો પછી ઘણાં થાળી વાડકા તપેલાંની શી જરૂર છે? કેમકે તેને મેળવવામાં ઘણી મહેનત પડે તેમ છે. એ સર્વત્ર જોઈ લેવું. ઉષ્ણકાળમાં નાગા ફરવાથી ચાલે, શીતકાળમાં ઠંડી સહન ન થાય તો ઝાડની છાલથી શરીરનું આચ્છાદન થઈ શકશે, તોપછી મોટાં કિંમતી રેશમી વસ્ત્રોની શી જરૂર રહે છે? કાંઈ જરૂર નથી. મોટા વૈરાગ્યવાળો હોય તેને તો માણસોમાં રહેવાનું પણ જરૂર નથી રહેતી, કેમકે બધા લોકોને પણ છોડવા જોઈએ.(૪)

સર્વત્ર સર્વ પદાર્થો છે પણ તે બીજાના છે, તેને મેળવવાનું સાધન કરવું જોઈએ. જમીન પણ બીજાની માલેકીની હોય છે, તેની આજ્ઞા મળે અથવા તે રહેવા માટે આગ્રહ કરે તો રહેવાય. દેહ પરાધીન છે. વલ્કલ પણ ઝાડમાંથી કાઢવું, તેનાં સાધનો હોય તો નીકળે. તેથી સર્વકાળમાં સર્વનિરિપેક્ષતા ન ચાલી શકે. તમે કહો કે કામ પૂરતી અપેક્ષા રાખવી તો તો ‘ડૂબ્યો પાતાળમાં પહોંચે’ એ ન્યાયથી સર્વદા સાપેક્ષતા રહે તો ઠીક! એમ કહે ત્યાં કહે છે:

ચીરાણિ કિં પથિ ન સન્તિ દિશન્તિ ભિક્ષાં નૈવાંઘ્રિપાઃ પરભૃતઃ સરિતોડપ્યશુષ્યન્।
 રુદ્ધા ગુહાઃ કિમજ્જતોડવતિ નોપપન્નાન્ ક્સ્માદ્ભજન્તિ ક્વયો ધનદુર્મદાન્ધાન્।પા
 શ્લોકાર્થ : લોકોએ ફેંકી દીધેલાં વસ્ત્રોના ટૂકડા રસ્તામાં ઓછા મળે છે શું? પગથી જળ પીનાર પારકાને માટે દેહ ધરનાર વૃક્ષો ભિક્ષા આપતાં નથી? જળનું કામ પડે તો નદીઓ શું સુકાઈ ગઈ છે? રહેવું હોય તો ગુફાઓનાં બાર પર કોઈએ પહેરા રાખ્યા છે શું? ત્યાં રહેનાર ભગવાનને શરણે હોય તો ભગવાન રક્ષણ કરવામાં કાચા છે? જો આ બધું સાચું છે તો ધનના મદદમાં આંધળા બનેલાઓની ખુશામત વિદ્વાનો શા માટે કરે છે?

ભાવાર્થ : ચીર એટલે વસ્ત્રના ટૂકડા. માર્ગમાં મળે એટલે તેને મેળવવાનો પ્રયાસ પડતો નથી એમ કહ્યું. અંઘ્રિપ-ઝાડો પારકાનું જ પોષણ કરનાર છે. તેને ફલ આવે છે પણ તે વૃક્ષનું કાંઈ શ્રેય કરતાં નથી. તે વૃક્ષો પણ પાકેલ ફલને પોતે જ છોડી દે છે.

થોડું કાચું ફળ વૃક્ષને ઝંઝેડવાથી પડે છે. તે વૃક્ષો દેવતારૂપ છે અને વૈષ્ણવ છે. ભગવાનના જીવોને માટે જગત ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેમાં એક છોડી દે તે બીજાનું થાય છે; તેથી વસ્ત્રો ફેંકી દીધેલાં હોય તે ભગવાનનાં કહેવાય. માર્ગો પણ ભગવાનના ગણાય. ચાલવા માટે તેનો ઉપયોગ બધા કરે છે, તેમાં તેમાં વસ્ત્ર પડ્યું હોય, તેને લેતાં માર્ગો અટકાયત કરતા નથી. પગમાં આવે છે તે, માર્ગ જ પગમાં ભેટ કરે છે, એમ લક્ષણાવૃત્તિથી જણાય છે. વૃક્ષો પાસે જતાં જ ક્ષણવારમાં ભિક્ષા આપે છે. તેના હાથ અશુદ્ધ નથી એ કહેવા માટે “અંઘ્રિપ” કહ્યાં છે. તે જલ વિના બીજું કંઈ ખાતાં નથી. જે જળ લે છે, તે પણ પગ વડે લે છે. તેની શાખા ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડે છે, તેથી પવિત્ર થાય છે. વનમાં રહે તે સહનશીલ પણ હોય છે. પારકાને માટે સમગ્ર જીવન તેમનું છે; તેથી માધુકરી તો તેવા ગુણવાળાં વૃક્ષો પાસે જ કરવી. જળને માટે પણ લોકને બોલાવવાની જરૂર નથી. નદીઓ સુકાય ત્યારે કૂવાની જરૂર રહે, પણ તે નદીઓ ઘણી છે અને મોટી હોવાથી તેમાં સદા જળ રહે છે. ટાઢ તડકો વર્ષા વાયુથી બચવા માટે પણ બીજાની જરૂર નથી. ગુફાઓને કોઈએ પૂરી દીધી નથી. ગુફામાં રહેવાનું તો ઠીક પણ ત્યાં વાઘ રહેતો હોય તો મારી દે ને? તેને માટે શું કરવું? અતિ સમર્થ ભગવાનને શરણે જનાર જીવને તે રક્ષા કરી નથી શક્તા શું? કરે છે જ. અહીં સર્વત્ર આગ્રહપૂર્વક કહેવાનું તાત્પર્ય તો એટલું જ કે તેવા વિરક્તો પણ આ પ્રમાણે ભગવાનમાં વિશ્વાસ રાખી શક્તા નથી. આમ જે જોઈએ તે ભગવાને સર્વત્ર તૈયાર રાખ્યું છે, છતાં જે અધિકારી થઈને ધનના પુષ્ટ મદવાળા, તેથી જ આંધળા બનેલા, ને આવનાર ભક્તના સ્વરૂપને નહિ જાણનાર; માટે જ તેવા આંધળાને કવિઓ શા માટે ભજે છે, તે અમો જાણી શક્તા નથી; કેમકે તે ન ભજે તોપણ નિર્વાહ તો થઈ શકે છે.(૫)

એમ પ્રસંગથી બીજાને ઉપદેશ કરીને હવે તેવા નિરપેક્ષે શું કરવું જોઈએ તે કહે છે:

એવં સ્વચિત્તે સ્વતઃ એવ સિદ્ધે આત્મા પ્રિયોઽર્થો ભગવાનનન્તઃ ।

તં નિર્વૃત્તો નિયતાર્થો ભજેત સંસારહેતૂપરમશ્ચ યત્ર ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : ભગવાન સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી આત્મા, પ્રીતિરૂપ ષડ્ગુણયુક્ત અને અનન્ત, એ પોતાની મેળે ચિત્તમાં પ્રવેશે છે તેને નિયમથી સુખરૂપ હોય તે ભજે તો સંસારનાં બધાં કારણો શાંત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ : ભજનીય ભગવાનને શોધવાનો કલેશ કરવો પડતો નથી. એ સર્વ

નિરપેક્ષતાથી અન્તઃકરણની પ્રેરણાથી સિદ્ધ કરાય છે. તે અન્તઃકરણમાં રહે છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. અથવા સ્વચિત્ત એટલે સ્વાધીન ચિત્તમાં વગર મહેનતે સિદ્ધ થાય છે. તેને ભજવા. તેવા ભગવાનનું ભજન કરવા યોગ્ય રૂપ કહેવા માટે સર્વ પુરુષાર્થના કારણરૂપ પાંચ ધર્મો તેનામાં છે તે કહે છે કે તે આત્મા છે; આત્મા, માટે પ્રિય છે; અર્થરૂપ હોવાથી તે ભગવાન છે, ભગવાન હોવાથી તે અનન્ત છે; એમ ભગવાનનાં વિશેષણોનો હેતુહેતુમદ્ભાવ છે. માણસોને સેવા કરવા યોગ્ય પાંચ રૂપ છે: આત્મા, દેહ, ધન, ઈશ્વર અને નિત્યકર્મ. તે ભગવાન પાંચ રૂપવાળા છે. તે સર્વના આત્મા છે. અધિકારીના હૃદયમાં આત્મરૂપે પ્રકાશે છે, તેથી તે અવશ્ય સેવા કરવા યોગ્ય છે. સચિથી સેવવા જોઈએ; તેથી કહે છે કે તે પ્રિય છે, જેવા પ્રાણ, જેવો દેહ પ્રાણીને વલાહો હોય છે. આત્મા કહેવાથી પ્રીતિના વિષય છે એમ કહેવાયું છતાં બીજાવાર “પ્રિય” કહેવાનું કારણકે એ પ્રીતિ પરિચ્છન્ન છે. તે પ્રીતિ એકમાં જો પેઠી તો બીજામાં તેવી જાતની ન રહી શકે; માટે સર્વરૂપ એકમાં જ પ્રીતિ કરવી. ખંડરૂપમાં કરવાથી, એકરૂપવાળા એકમાં કરવાથી તે સર્વપુરુષાર્થરૂપ ફળને સિદ્ધ કરી શકતી નથી. પ્રીતિ તો ભગવાનનો ધર્મ છે. ભગવાને જીવોને સુખ માટે થોડી થોડી બધાને આપી છે, માટે જ્યાં પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુખ થાય છે, તેથી પોતાનું સુખ પોતાને થાય છે. તેમાં પણ વિષય પણ સુખરૂપ હોય. તેમાં તેનું દાન કર્યું હોય તો મોટું સુખ થાય છે. માટે દેહાદિમાંથી પ્રીતિને ખેંચી કાઢીને તે પ્રીતિ ભગવાનમાં સ્થાપન કરો એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. અર્થ, ધનરૂપ છે. જે કાર્ય ધન કરશે તે કાર્ય ભગવાન કરશે. અર્થના પણ પાંચ અર્થો છે. તે પાંચરૂપ પણ ભગવાન છે. સર્વ વેદાર્થ-સર્વ ધનરૂપ, સર્વ વસ્તુરૂપ, સર્વ નિવૃત્તિરૂપથી સર્વનિવર્તક છે. ભજનમાં તે ધર્મો ભજનીયમાં ગુણોપસંહાર ન્યાયથી ગ્રહણ કરવા, તેથી સર્વાત્મકતાથી ભજન થાય. ભગવાન છ ઐશ્વર્યગુણવિશિષ્ટ છે. ઐશ્વર્યાદિને માટે પણ તેમની સેવા થાય છે. “શ્રી”શબ્દથી અહીં શોભા લેવાની છે. તે અનન્ત છે એટલે દેશકાલથી જેની ગણના ન થાય તેવા નિત્ય છે. એ કહેવાથી પચીસ તત્ત્વો અને છ મહાવિષ્ણુ કહ્યાં. છવીશ પ્રકારે તેની સેવા કરવી. તેમાં આત્મા જીવ અને બ્રહ્મ એમ બે પ્રકારે છે. પ્રિય એકાદશવિધ છે. એકાદશ ઈન્દ્રિયોથી તે ભોગ્ય છે; પ્રથમ પાંચ પ્રકારનો અર્થ કહ્યો છે. ભગવાન છ પ્રકારે છે. અનન્ત બે પ્રકારના છે, એમ સર્વ પ્રકારે સેવવા યોગ્ય છે. સેવક અધિકારી જોઈએ તેના બે ધર્મો છે: નિર્વૃત્ત અને નિયતાર્થ. એક અન્યનિવૃત્તિને માટે અને બીજું ભગવાનમાં દઢતા માટે જરૂરનું છે. એ બે ધર્મો જરૂરી છે. જો તે બે ધર્મો ન હોય તો સર્વ પ્રકારે સેવો તોપણ પુરુષાર્થરૂપ તે ન થાય. સર્વથી નિર્વૃત્ત થાય, એકનિષ્ઠ થાય.

એમ ન રહે તો બ્રહ્માસ્ત્ર ન્યાય થાય. નિયત એટલે ભગવાનમાં જ પુરુષાર્થ માને. ભગવાન અથવા અર્થ છે એમ માને. અન્યથા સંશયાત્મા થાય તો તેનો નાશ થાય. જો કે ભગવાન જ ફલ છે, બીજાની અપેક્ષા નથી, તોપણ આનુસંગિક ફલ સંસારના હેતુરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, અથવા ભગવાનથી બહિર્મુખતાની નિવૃત્તિ થાય છે. ‘ચક્રાર’ છે તેથી સાયુજ્યાદિક થાય છે.(૬)

એમ ભજનની સર્વોત્તમતા કહીને તેમાં ભજન નથી કરતા તેનો શોક કરતા કહે છે:

કસ્તાં ત્વનાદત્ય પરાનુચિન્તામૃતે પશૂનસર્તીં નામ યુજ્યાત્ ।

પશ્યન્ જનં પતિતં વૈતરિણ્યાં સ્વકર્મજન્ પરિતાપાન્ જુષાણમ્ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : પરમેશ્વરનું ચિન્તન છોડીને પશુ વગરનો કયો માણસ એવી ખોટી ચિંતા કરે? કેમકે તે પોતાના કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ દુઃખોને ભોગવતા અને વૈતરિણીમાં પડેલા લોકને તે જુએ છે.

ભાવાર્થ : તે ચિન્તન એટલે ભગવાનનું ધ્યાન કરી તેના રૂપનું ચિન્તન કરવા સિવાયની પશુ વિના અસતિ ચિંતા કે જે ભગવાનના ચિન્તનનો નાશ કરનારી છે તે દેહ પુત્રાદિ ચિંતાને કોણ કરે? અસતીનો અજ્ઞાનથી યોગ થવા સંભવે છે, પણ તેનું અસ્તિત્વ જાણીને તો કોઈ તેનો યોગ અસતી સ્ત્રીની જેમ ન કરે. વાત દષ્ટાન્તથી કહે છે કે જેમ ભગવાનનું ભજન કરનારને ભગવાનના છ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે તેમ દેહાદિનું ભજન કરનારમાં દેહાદિના છ દોષો પ્રવેશ કરે છે. ઉત્પત્તિ, નાશ, દુઃખ, કર્મ, પરિતાપ અને હીનતા એ છ દોષ છે તે દેહાદિના દોષ છે. તે છ વિશેષણથી કહે છે કે તે ‘જન’ એટલે ઉત્પન્ન થનાર છે; ‘પતિત’ શબ્દથી સ્વસ્થાનથી પડેલો છે, એટલે મરેલો એવો તેનો અર્થ થાય છે; ‘વૈતરિણી’ યમના દ્વારમાં રહેલી નદી તેમાં પડે છે, એથી એમ કહ્યું કે અસતીનો પરિગ્રહ કરનાર મરીને વૈતરિણીમાં પડે છે, પોતે કરેલાં જુદાં જુદાં કર્મના ફળને ભોગવે છે; શોકાદિ દુઃખના ભોગ તેને કરવા પડે છે; તેથી અમૃતને છોડીને વિષનું ભક્ષણ કોણ કરે? એથી ભગવદ્ભજનમાં રચિ થવા માટે બહુ કહેવાની જરૂર નથી.(૭)

કેચિત્ સ્વદેહાન્તર્હૃદયાવકાશે પ્રાદેશમાત્રં પુરુષં વસન્તમ્ ।

ચતુર્ભુજં ક્ષ્ણરથાંગશંખ-ગદાધરં ધારણયા સ્મરન્તિ ॥૮॥

પ્રસન્નવકત્રં નલિનાયતેક્ષણં કદમ્બકિન્જલક-પિશંગવાસસમ્ ।

લસન્મહારત્નહિરણ્યમયાંગદં સ્ફુરન્મહારત્નકિરીટકુણ્ડલમ્ ॥૯॥

ઉન્નિદ્રહૃત્પંકજકર્ણિકાલયે યોગેશ્વરાસ્થાપિતપાદપલ્લવમ્ ।
 શ્રીલક્ષ્મણં કૌસ્તુભરત્નકન્ધરમમ્લાનલક્ષ્મ્યા વનમાલયાડગ્નિતમ્ ॥૧૦॥
 વિભૂષિતં મેખલયાંડગુલીયકૈર્મહાધનૈર્નૃ પુરકંકણાદિભિઃ ।
 સ્નિગ્ધામલૈઃ કુગ્નિતનીલકુન્તલૈઃ વિરોચમાનાનનહાસ પેશલમ્ ॥૧૧॥
 અદીનલીલાહસિતેક્ષ્ણગોલ્લસદ્ભૂભંગસંસૂચિતભૂર્યનુગ્રહમ્ ।
 ઈક્ષેત ચિન્તામયમેનમીશ્વરં યાવન્મનો ધારણયાડવતિષ્ઠતે ॥૧૨॥
 એકૈકશોડગાનિ ધિયાડનુભાવયેત્પાદાદિ યાવદ્દસિતં ગદાભૃતઃ ।
 જિતં જિતં સ્થાનમપોહ્ય ધારયેત્ પરં પરં શુદ્ધ્યતિ ધીર્યથા યથા ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ : કેટલાક પોતાના દેહની મધ્યમાં હૃદયાકાશમાં રહેતા ચારભુજવાળા, કમળ ચક્ર શંખ અને ગદારૂપ ચાર આયુધને ચાર હસ્તમાં ધારણ કરનાર પ્રાદેશમાત્ર પુરુષનું ધારણા વડે સ્મરણ કરે છે. પ્રસન્ન મુખવાળા, કમળની પાંખડી સરખા વિશાળ નેત્રવાળા, કદમ્બના કિંજલક જેવા પીત વસ્ત્રવાળા, મોટાં રત્નોથી શોભતા સોનાના બાજૂબંધવાળા, અમૂલ્ય રત્નજડિત કિરીટકુણ્ડલવાળા, પ્રકુલ્લ હૃદયરૂપ કમળની મધ્યમાં યોગેશ્વરોએ જેને આસન આપ્યું છે એવા, લક્ષ્મીના ચિહ્નવાળા, કાંધમાં કૌસ્તુભમણિને ધરનાર, તાજી પગ સુધી લાંબી કૂલની માળાથી પુજાયેલા, કટિમેખળા અને વીંટીઓથી શોભતા, મોટી કિમતવાળા નૂપુર અને કંકણોથી શોભતા, શુદ્ધ અને સ્નિગ્ધ વાંકડિયા કેશપાશથી શોભાયમાન મુખમાં હાસ્યની સુંદરતાને બતાવતા, ઉદાર લીલા, હસવું, જોવું, ભ્રુકુટીક્ષેપ વડે અતિ અનુગ્રહને સ્થાપન કરતા અને ચિન્તનથી હૃદયમાં પ્રકટેલા ઈશ્વરને જોઈ તેમાં મનની ધારણા કરે. જ્યાં સુધી મન તેમાં રહે ત્યાં સુધી તેને ધારણાથી હૃદયમાં રોકે. પછી પગથી લઈને હાસ સુધી એક એક અંગની બુદ્ધિથી ધારણા કરે. જીતેલાં સ્થાનને છોડતા આગળ વધતા જાય. જેમ જેમ બુદ્ધિ શુદ્ધથાય તેમ તેમ ધારણા કરે.

ભાવાર્થ : સર્વ અર્થનો નિશ્ચય કરી ભક્તિમાર્ગને અનુસરીને ભગવાનનાં શ્રવાણ કીર્તન સ્મરણ વગેરે કરે, એ વાત સિદ્ધ કરી કેટલાકના મનમાં બધો નિર્ધાર કરવો વૃથા છે. મુખ્ય ભગવાનના ચતુર્ભુજાદિ રૂપ આનન્દમાત્રકર પાદમુખાદિરૂપને જાણી તેનું ભજન કરવું. તેથી ભગવાનની સ્થૂલ ધારણામાં સ્થૂલ રૂપની જગ્યા એ આનન્દરૂપને લે છે. “કેટલાક,” એમ કહ્યું છે તેથી આમાં સર્વની સમ્મતિ નથી. તેનું કારણકે તે આનન્દરૂપની ધારણાથી આનન્દને પ્રકટ કરે છે, પણ દોષની નિવૃત્તિ કરતા નથી. જો કે જેના વગર ન ચાલે એવા નાંતરીયકસહજ પાપને મટાડે છે; પરન્તુ તે સર્વભાવ સમ્પાદક ન હોવાથી તેનાથી રાગાદિ દોષો જતા નથી. ભગવાનનાં

ચાર રૂપો ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે; અંગૂઠા જેવડું, પ્રાદેશમાત્ર, પુરુષ જેવડું, અને પ્રથમ કહ્યું તે. તેમાં પોતાની નજીક તો પ્રાદેશ માત્ર છે. વૈશ્વનાર વિદ્યામાં તે રૂપને સિદ્ધ કરેલું છે. શુદ્ધ હૃદયમાં તે રૂપ રહી શકે છે, અથવા “અતસ્યતિષ્ઠદ્દશાંગુલમ્” અથવા પુરુષથી અતિરિક્ત રૂપને પોતે અતિરેક (લોકોથી વધવા)ને માટે ભજે છે. લોકથી અતિરિક્ત પણ પુરુષના આકારવાળું હૃદયમાં રહેતું રૂપ ‘પ્રથમં મહતઃ’ ઈત્યાદિ કારિકામાં કહેલ ત્રીજા પુરુષરૂપ છે તેનું સ્થૂલ રૂપ બતાવે છે. ચાર ભુજાવાળું કમળ ચક્ર વગેરે ચાર શ્રીહસ્તમાં આયુધધારી, તેથી તે સર્વથી રક્ષા કરનાર રૂપ છે એમ સૂચવ્યું. પ્રવેશ કરે તોપણ તત્ત્વરૂપ તે આયુધોને શ્રીહસ્તમાં રાખીને પ્રવેશ કરે છે. પહેલાં કહેલી ધારણાથી સ્મરણ કરે તે વિદ્યમાનનું સ્મરણ થાય માટે કલ્પના કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. પુનઃ તેનું વર્ણન કરે છે. ભક્તોને ફલ આપવા માટે પ્રસન્ન મુખ બતાવે છે. નલિનના જેવાં મોટાં નેત્ર છે. કદમ્બના ફૂલમાં રેખા જેવા કિંજલ્ક હોય તેના સરખા અડધા પીળા અને લાલ રંગવાળા પીતામ્બરના છોડા સોનેરીવાળા છે. તેમાં છેડે મોતી ભરેલાં છે. મોતી જડેલાં રેખાકારે દેખાય છે. એવું વસ્ત્ર ધારણ કરેલું છે. સમગ્ર જીવને કૃતાર્થ કરવા માટે તે વેદરૂપ પીતામ્બરને પોતે ધારણ કર્યું છે. એવું પીતામ્બર છે. સોનાના બાજૂબંધમાં રત્નો જડેલાં છે. તે અંગદ ભુજામાં પહેરવાનું આભૂષણ છે. મોટા રત્નો કિરીટ અને કુંડળમાં પણ પ્રકાશે છે. હૃદયરૂપી કમળની વચ્ચેનો ભાગ કર્ણિકા નામથી કહેવાય છે. તેમાં સૂર્ય ચંદ્ર અને વાયુ પણ જઈ શકતા નથી. એવા તે દેશમાં યોગીઓ ભગવાનના ચરણને સ્થાપન કરે છે. સ્ત્રી જેનું લક્ષણ છે. કણ્ઠમાં કૌસ્તુભ નામનો મણિ છે. જેની શોભા ઓછી નથી થઈ એવા તાજાં ફૂલની માળા વડે જેની પૂજા થયેલી છે. મેખલા એટલે કટીમાં પહેરવાનો દોરો. મોટી કિમતની વીંટીઓ. ‘મહાધન’ વિશેષણ બેય બાજુ લેવું. નૂપુર આ એક મહારાજાનું ચિહ્ન છે. આદિ શબ્દથી અંગડીઓ વગેરે લેવાં. શુદ્ધ અને ચીકણા નિર્મલ વળેલા કેશથી શોભતા મુખારવિન્દના હાસથી શોભે છે. ઉદાર એવો લીલાહાસ તે છે. સર્વ યાચકોને સર્વ આપતાં પણ જેને જરા સંકોચ ન આવે તે ‘અદીન’ કહેવાય. લીલાહાસ યુક્ત જોવું તેમાં ભ્રુકુટીનો ભંગ કરીને પોતાનો મોટો અનુગ્રહ પ્રકટ કરે છે. એવું ભગવાનનું રૂપ ચિન્તન કરતાં હૃદયમાં પ્રકટે છે. એ રાજાધિરાજરૂપને જોયા કરવું. સર્વાંગમાં કરેલી ધારણામાં મન જ્યાં સુધી સ્થિર રહે એટલે મન ચંચળ ન થાય ત્યાં સુધી જોયા કરવું, સર્વાંગની સ્ફૂર્તિ ન થાય એટલે પોતાને સ્વાધીન થાય ત્યારે એક એક અંગની મનથી ધારણા કરે. એકને ધારે તેની સ્થિરતા થાય, એટલે પોતાને સ્વાધીન થાય ત્યારે તેને છોડી બીજા અંગને બુદ્ધિમાં ધારણ કરે. તે ધારણામાં ક્રમ

રહેવો જોઈએ તેથી કહે છે કે પગથી લઈને હાસ સુધી. એ તૃતીયસ્કન્ધમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવશે. ‘ગદાભૃત્’ શબ્દથી પ્રાણની નિશ્ચલતા કહી છે. જીતેલ એટલે સ્વાધીન સ્થાનને છોડીને. પગથી લઈને એટલે બુદ્ધિમાં આગળ હોય તેને પાછળ કરીને બીજાને આગળ કરે. એમ આગળ ચાલતાં ભગવાનના અધિક ગુણોનું સ્મરણ કરવું જેથી બુદ્ધિના દોષો દૂર થતા જાય. તે દોષો જતાં બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છે, એટલે બીજો અવયવ બુદ્ધિમાં આવી શકે છે. એમ ઉત્તરોત્તર કરવું. જેમ જેમ બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય તેમ તેમ બીજા અવયવને મનમાં લેતાં જવું. (૮-૮-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩)

જેને ભક્તિ થઈ હોય તેને આ ધારણા થાય છે. જ્યાં સુધી ભક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી પહેલાં ધારણા કરવી, તે કહે છે:

યાવન્ન જાયેત પરાવરેડસ્મિન્ વિશ્વેશ્વરે દ્રષ્ટરિ ભક્તિયોગઃ ।

તાવત્સ્થવીયઃ પુરુષસ્ય રૂપં ક્રિયાવસાને પ્રયતઃ સ્મરેત ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ : પર અને અવર રૂપ વિશ્વેશ્વરમાં જ્યાં સુધી ભક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી ભગવાનનું સ્થૂળરૂપ કહ્યું છે તે રૂપનું અગ્નિહોત્રાદિના અન્તમાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી સ્મરણ કરવું.

ભાવાર્થ : પર ને અવર જેનાથી પર અને અવરથી સ્ફૂર્તિ થવી તે પ્રેમ ભક્તિનું અંગ છે કે જેને માહાત્મ્ય જ્ઞાન રહે છે. પોતે ભક્તિથી તેને જોઈને કહે છે કે તે દ્રષ્ટા છે. સર્વ સાક્ષી છે. વસ્તુ માત્રમાં ચૈતન્યરૂપે તે રહે છે. અથવા પ્રત્યગ્રૂપે (અંદરના રૂપથી) પ્રકાશમાન છે. ‘ભક્તિયોગ’માં ‘યોગ’પદ કહ્યું છે તે ભક્તિના સાધનરૂપ ભક્તિનું સ્થિર રૂપ કહ્યું. ત્યાં સુધી સ્થૂળરૂપ પહેલાં કહ્યું છે તેનું સ્મરણ કરવું. અગ્નિહોત્ર કર્યા પછી અવ્યગ્ર અવસ્થામાં ધ્યાન કરવું. કેટલાક સન્યાસ લઈને સ્મરણ કરવાનું કહે છે, ત્યારે નિરન્તર સ્મરણ થઈ શકે છે, પરન્તુ તેમાં (સન્યાસરૂપ) કર્મ કારણ રૂપ થતું નથી, કેમકે પ્રતિબંધકની કલ્પના કરતાં સાધકની કલ્પના કરવી શ્રેષ્ઠ છે. “એતાન્યપિ તુ કર્માણિ સંગં ત્યકત્વા ફલ્લાનિ ચ, કર્તવ્યાનિ, સ્વર્ગઃ સત્વગુણાલયઃ” એ સાધક વચનો છે. ‘પુણ્યતીર્થજલાખ્લુતઃ’ એ વચનો પ્રથમ જ કહ્યાં છે. તે નિયમોયુક્ત સાધક થઈને સ્મરણ કરે. નિયમમાં પણ ધર્મ છે. અથવા બીજી ભાવના ન થવા માટે નિયમિત રહેવું.(૧૪)

એમ અન્તકાળમાં પાશ્ચિક દોષના પરિહાર માટે યોગ સાધીને તે દષ્ટકળક ઉપાય છે, એમ બતાવવા બુદ્ધિપૂર્વક મરણનો પ્રકાર કહે છે:

स्थिरं सुખं चाऽऽसनमास्थितो यतिर्यदा जिलासुरिममंग लोकम् ।

देशे च काले च मनो न सञ्जयेत् प्राणान्निश्चयं मनसा जितासुः ॥१५॥

मनः स्वबुद्ध्याऽमलया नियम्य क्षेत्रज्ञ એનાં નિનયેત્તમાત્મનિ ।

આત્માનમાત્મન્યવરુદ્ધ ધીરો લબ્ધો પશાન્તિવિરમેત કૃત્યાત્ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ : સ્થિર અને સુખરૂપ આસન ઉપર બેઠેલો સન્યાસી જ્યારે આ લોક છોડવાની ઈચ્છા કરે ત્યારે દેશમાં કે કાલમાં મનને ન લગાવે, પ્રાણોનું નિયમન કરે. મનથી પ્રાણને રોકે, બુદ્ધિ વડે મનને રોકી બુદ્ધિને ક્ષેત્રજ્ઞમાં રોકે તેને આત્મામાં રોકે, આત્માને પરમાત્મામાં જોડી ધીર થઈ શાન્તિ મેળવતો કાર્યથી વિરમે.

ભાવાર્થ : બુદ્ધિપૂર્વક મરવું આ ફલમુખ અંગ છે. આ સ્મરણમાં બહુ સમીપમાં છે. કેટલાક તેને ઉત્તરોંગ કહે છે, એટલે ફલ ઉત્પન્ન થવામાં સહકારિ છે એમ કહે છે. બીજાઓ તેને-મરણને અવાન્તર વ્યાપાર કહે છે. આસન સ્થિર એટલે હલવું ન જોઈએ, કોમળ જોઈએ. પદ્માસન પણ આસન કહેવાય. પાથરવાનું પણ આસન કહેવાય. ‘આસ્થિત’ એટલે મન પણ બીજે ન જવું જોઈએ. આ વખતે સન્યાસ નિત્ય છે. યતિએ પ્રાણાયામ કરીને, પંચાક્ષર સન્યાસ મન્ત્ર ૩ વાર જાપીને, “અભયમભયં ભૂતેભ્યઃ” એમ ભૂતને અભયદાન આપીને, બ્રહ્મનો ત્રણ વાર નિર્દેશ કરીને, ‘વસુરાણુવો વિભુરસિ’ એ મહોપનિષદના અર્થની ભાવના કરી બ્રહ્મમાં પ્રણવદ્વારા જીવને જોડવો. તેનું નામ યતિત્વ કહેવાય. એવો યતિ થઈને દેહને છોડે અથવા જ્યારે દેહ છોડવાનો વખત થાય ત્યારે આ લોક એટલે દેહને છોડે ત્યારે લોક છૂટી જાય. એટલે આ લોકનો અર્થ દેહ કર્યો છે. જ્યારે તેવો સમય થાય ત્યારે દેશકાલનો વિચાર ન કરે. દેશ એટલે બદરિકાશ્રમાદિ પવિત્ર સ્થળ, ઉત્તરાયણાદિ પવિત્ર કાલ સમજવો. ‘ચ’કાર છે તેથી દેશકાલના ધર્મોમાં મનની આસક્તિને રાખે. વિશિષ્ટ દેશમાં ચિત્ત ન કરતાં કેવળ ભગવાનમાં મન રાખે. જે દેશાદિથી થશે તે ભગવાનથી થશે એમ મનને સ્થિર કરી પ્રાણાયામ કરે. મૂલાધારથી અપાન વાયુનો સંકોચ કરી ત્યાં પ્રાણને રાખીને કુંડલિનીને જગાડીને, તેને પ્રાણ અને અપાનની સાથે સુષુમ્ણાના છિદ્રમાં લઈને વાયુને ઊંચો લેવો. મન અને બુદ્ધિને સાથે રાખી દેહને ચલાવ્યા વગર રહેવું. આ સામર્થ્ય પ્રાણાયામ કરનારમાં હોય, તેથી કહે છે કે એવો પ્રાણને જીતનાર થઈને અથવા એમ કરીને પ્રાણને વશ કરે. જ્યારે કોઈ પોતાના ગામમાંથી બીજાને કાઢી મૂકે ત્યારે તેનો જય કહેવાય ત્યારે મનને અને પોતાની બુદ્ધિને સંઘાતથી જુદી પાડે અને ભક્ત્યાદિથી તે બુદ્ધિને શુદ્ધ કરે. તેને સ્થિર કરે, પ્રયત્ન કરતી છોડાવે, જેમ લાકડીને ફેંકે તેમ બુદ્ધિના પ્રયત્નોને ફેંકે. તે બુદ્ધિને

શરીરાભિમાની આત્મામાં જોડી દે. જે ‘દેહાદિ હું છું’ એમ માને છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ, તેમાં બુદ્ધિને જોડે. તે ક્ષેત્રજ્ઞને જીવતા સમુદાયરૂપ આત્મામાં યોજે. “અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ” હે ગુડાકેશ, હું સર્વ ભૂતના આશય અન્તઃકરણમાં રહું છું, એ ભગવાનના વાક્યથી જે વિભૂતિરૂપ આત્મા કહેવામાં આવ્યો તેમાં ક્ષેત્રજ્ઞને લગાવે. તેને તે ભગવાનના રૂપમાં જોડે, તેને એક કરી તેમાંથી જુદા પડવાની ઈચ્છા ન રાખીને ધીર થઈ આત્મામાં શાન્તિ સ્થાપીને કરોડો જન્મમાં કરતાં આવેલાં કામોને છોડે. બધા પ્રયત્નોને છોડીને વિરક્ત થાય. સમાધિ કરી પાછો ન આવે. અહીં તેની મુક્તિ થઈ એમ કેટલાકનું કહેવું છે. આમ કરતાં દેહ તેના કારણમાં લીન થતાં ચાલ્યો જાય છે, તેને યાદ કરતો નથી. આ વાત તૃતીય સ્કન્ધમાં કહેવામાં આવશે.(૧૫,૧૬)

હવે તે જીવની મુક્તિને કહે છે:

ન યત્ર કાલોડનિમિષાં પરઃ પ્રભુઃ કુતો નુ દેવા જગતાં ય ઈશિરે ।

ન યત્ર સત્વં ન રજસ્તમશ્ચ ન વૈ વિકારો ન મહાન્ પ્રધાનમ્ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ : દેવોનો નિયન્તા છે તેને પણ નિયમન કરનાર કાળ છે. તે જ્યાં કાંઈ કરી શકતો નથી, તો જે જગતને નિયમન કરનાર દેવો છે તેનું તો ત્યાં શું ચાલે? જ્યાં સત્વ રજસ્ તમસ્ અહંકાર મહતત્ત્વ કે પ્રધાન-પ્રકૃતિ તેને ચળાવી શકતી નથી; એથી તે મુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ : જીવ કારણમાં લીન થતો આત્મરૂપ થયો, તેને ચલિત કરવામાં કાળ સમર્થ નથી. દેવોનો તે મુખ્ય અધિકારી છે. તેમનો પણ નિયન્તા છે, તેથી કાળનો અધિકાર તથા સામર્થ્ય કહ્યાં. પરન્તુ જીવ તો ભગવાનમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યાં તે કાળ કાંઈ કરી શકતો નથી, ત્યારે ઈન્દ્રિયોના દેવો તો તેને ક્યાંથી ખસેડી શકે? તે દેવો સમાધિમાં રહેવાને પાછો લાવી શકે, તે ભગવાનમાંથી લાવવાને સમર્થ થતા નથી. એ કેમુતિક ન્યાયથી તેનું અસામર્થ્ય કહ્યું. જે જગતના નિયામક છે, જે જગતની ઉપર પ્રભુતા કરે છે; આથી કાલ અને કાલનિયમનું ત્યાં સામર્થ્ય નથી એ કહ્યું. જો કે કાલની સૂચના વગર સત્વાદિ ગુણો ક્ષોભ પામતા નથી. ક્ષોભ ન પામે ત્યાં ગુણો સ્વરૂપથી પાડી શકતા નથી, તોપણ ક્ષોભમાં કાળ ગુણને અધીન છે તેથી કાલાદિનું જુદી રીતે નિરાકરણ કર્યું છે. ‘ચ’કાર છે તેથી પ્રકૃતિના અને અહંકારના ગુણ પણ તેને ચલિત કરી શકતા નથી. ‘વૈ’ નિશ્ચયાત્મક છે તેથી અહંકાર પણ તેને ચળાવતો નથી, નહિ તો તે તો સર્વદા સ્વરૂપ બુલાવનાર છે. મહતત્ત્વ અને પ્રકૃતિ અથવા એમ

રહેનાર કોઈ તે ભગવાનમાં પહોંચેલાને પાછો સંસારમાં લાવી શક્તાં નથી.(૧૭)

એવું તે ભગવાનના સ્થાનનું માલાત્મ્ય કેમ છે? ત્યાં કહે છે:

પરં પદં વૈષ્ણવમામનન્તિ તત્ યન્નેતિ નેતીત્યતદ્દુત્સિસૃક્ષવઃ ।

વિસૃજ્ય દૌરાત્મ્યમનન્યસૌહૃદા હૃદો પગુહ્યાડર્હપદં પદે પદે ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ : જે ભગવાન મેળવી આપનાર નથી તેને છોડનારા દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ દુષ્ટતાને છોડનાર, અનન્ય સૌહૃદ રાખનાર વિષ્ણુને ક્ષણે ક્ષણે હૃદયમાં આલિંગન કરનારા તે વૈષ્ણવપદને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે: તે કૃતર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ : તે સ્થાન સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. પદ અક્ષરરૂપ છે; શ્રીપુરુષોત્તમના ચરણ રૂપ છે; માટે તે 'વૈષ્ણવ પદ' કહેવાય છે, જે વૈષ્ણવપદ પરમ પદ કહેવાય છે 'યત્' ઉદ્દેશ્ય છે, 'આમનન્તિ' એ પ્રમાણ છે. કેવળ શ્રુતિને પ્રમાણરૂપ ગણે તો તેને ગૌણતા પણ આવી જાય, તેથી કહે છે કે જે આત્મા વગરનું છે તેને છોડી દેવાને જેઓ ઈચ્છે છે, તેઓ આને 'વૈષ્ણવપદ' કહે છે; તેથી તે વૈષ્ણવપદને રાખીને બીજાને છોડી દેવું, એવો તે નિશ્ચયાત્મક વિવેક કરે છે. તેના ઉત્તમ અધિકારથી તેને તે પદની સ્ફૂર્તિ થતી હશે એમ કોઈ કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેને ત્રણ ગુણો તો અપેક્ષિત છે. તે સર્વદા દેહાદિમાં આત્માને જોતા નથી પણ આત્માને દેહથી જુદો જાણે છે. તેમાં સર્વ દોષોનો અભાવ છે. જેને ભગવાન સિવાય બીજા પદાર્થમાં સૌહૃદ નથી. આથી પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે તેની ભગવાનમાં પરમ પ્રીતિ કહી. સાધન પણ કરે છે તે સાધન ભગવાનના ચરણને માને છે; તેને ક્ષણક્ષણમાં મનને રોકવાનું સ્થાન માને છે; તેને મનથી આલિંગન કરે છે. તેવા પુરુષો જે કહે તે ખોટું ન હોય.(૧૮)

ઈત્થં મુનિસ્તૂપરમેદ્યવસ્થિતો વિજ્ઞાનદગ્ વીર્યસુરન્ધિતાશયઃ ।

સ્વપાષિર્ણનાડડપીડ્ય ગુદં તતોડનિલં

સ્થાનેષુ ષટ્સૂન્નમયોજિજતક્લમઃ ॥૧૯॥

નાભ્યાં સ્થિતં હૃદયિરોપ્ય તસ્માદુદાનગત્યોરસિ તં નયેન્મુનિઃ ।

તતોડનુસંધાય વિયા મનસ્વી સ્વતાલુમૂલં શનકૈર્નયેત ॥૨૦॥

તસ્માદ્ભવોરન્તરમુન્નયેત નિરુદ્ધસપ્તાસ્વયનોડન પેક્ષઃ ।

સ્થિત્વા મુહૂર્તાર્ધમકુણ્ઠદષ્ટિર્નિર્ભિદ્ય મૂર્ધન્ વિસૃજેત્પરં ગતઃ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ : એવા નિશ્ચયવાળો મુનિ વિજ્ઞાનદષ્ટિથી જેણે અન્તઃકરણને શુદ્ધ કર્યું છે

તે પોતાની પાની વડે ગુદ્ધારને દબાવીને ત્યાંથી પવનને ઊંચે ચઢાવે; તે ચક્રોના સ્થાનમાંથી બહાર કાઢીને ઊંચે લેતાં ક્લેશને પણ ગણે નહિ. પવનને નાભિમાંથી હૃદયમાં લઈ ઉદાનના માર્ગે તેને ઉરઃસ્થળમાં રોકે. પછી મનસ્વી થઈ બુદ્ધિ વડે તે વાયુને પોતાના તાળવાના મૂલમાં રોકે. ત્યાંથી ઉપાડીને બે ભ્રુકુટીની વચ્ચે રોકે. ત્યાં સાત છિદ્ર છે તેમાંથી પવન નીકળી ન જાય તેનું ધ્યાન રાખે. ત્યાં એક ઘડી પ્રાણને રોકી જેનું જ્ઞાન પરિપક્વ થયું છે એવો યોગી પવનને ભગવાનમાં લગાવી દેહનો ત્યાગ કરે.

ભાવાર્થ : એવો થાય એટલે બાહ્ય કર્તવ્ય પૂરું થયું. એમ કરવાથી દેહાદિ પોતાની મેળે છૂટી જશે એમ કહ્યું. બીજો પક્ષ કહે છે તેથી ‘મુનિસ્તુ’ એમ શબ્દ કહ્યો. ‘તુ’ બીજા પ્રકારનો સૂચક છે. તે પક્ષમાં જો ન રહેવાય તો મનની જેમ બીજા સાધનપર થાય. તેમ કરતાં તેનું સ્વરૂપ જુદું દેખાય તો તે સાધન કરતો બંધ થાય. બીજા પ્રકારથી પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરે. વિશેષથી તે ચરણમાં મનને સ્થિર કરીને, આત્માને તેમાં મેળવીને, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર અથવા બ્રહ્મભાવ-શુભ્રહ્મની એકતાનો ઘણા સમય સુધી અનુભવ કરીને, વિજ્ઞાનમયના બળને મેળવીને, તેના અનુભવરૂપ જ્ઞાનના સામર્થ્યથી સર્વ અજ્ઞાનને દૂર કરવારૂપ સામર્થ્ય મેળવીને, અન્તઃકરણમાંથી રાગાદિનું નિરાકરણ કરીને, હૃદયને શુદ્ધ કરીને સ્વયં શુદ્ધ થાય. ત્યારે તે શુદ્ધ ચિત્તમાં દેહ છોડવા માટે પ્રયત્ન કરે. તેમાં પોતાના પગની પાની વડે મૂલાધારને દબાવી દે. મૂલાધારનું સ્થાન ગુદા છે. ત્યાં કુંડલિનીને જગાડે. ત્યાં રહેલા વાયુને ઊંચો લઈને શરીરમાં રહેલાં ચક્રોને ભેદીને ઊંચો લે. તેમાં શરીરમાં વાયુને રહેવાનાં છ ચક્રો છે: મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂર, અનાહતવિશુદ્ધિ, અગ્નિચક્ર અને સહસ્રદલ ચક્ર એ તેમનાં ક્રમથી નામો છે. મૂલાધાર ગુદામાં છે. લિંગના મૂળમાં સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર છે. નાભિમાં મણિપૂર ચક્ર છે. હૃદયમાં અનાહત વિશુદ્ધિ ચક્ર છે. તાળવામાં સહસ્રદલ ચક્ર છે. બે ભ્રુકુટી વચ્ચે અગ્નિચક્ર છે. તેને કમળરૂપે કહ્યાં છે. ચાર દળ, છ દળ, અષ્ટદળ, દ્વાદશ દળ, ષોડશ દળ, દ્વિદળ એવાં તેના રૂપો છે, તેમાંથી વાયુને લઈ જવો. તે સરલતાથી જતો નથી તેથી બીજે જતો રહે. તેનાં સાધન કહે છે. વાયુને ખેંચવામાં ગ્લાનિ ન થવી જોઈએ. તે વાયુ નાભિ સુધી તો સરળ રીતે પહોંચે; પછી તે વાંકો ચાલે છે; તેથી નાભિએ પહોંચેલાને મહામહેનતે હૃદયમાં લેવો, ત્યાં હૃદયકમળ ઊંચે નાલ અને નીચે મુખ છે. તેવું છે, તેને વાયુ વડે ઊર્ધ્વમુખ કરવું. તેમાં પ્રયત્ન વધારે પડે માટે નાભિમાંથી હૃદયમાં લેવો એમ કહ્યું. ત્યાંથી તાળવામાં લેવામાં ઘણો શ્રમ પડે છે. ‘ઉરઃસ્થળ’માં ઉદાનવાયુ રહે છે બીજો

પણ વાયુ ત્યાં આવે તો તે ઉદાન ભાવને પામે છે. તેથી કહ્યું કે ઉદાનની ગતિથી તેને ઉરસૂમાં લેવો. પ્રથમ અધિકારમાં તો વાયુ હૃદય સુધી જ આવે છે. આને તો તેનાથી આગળ લેવો છે તેથી તે લેનારને ‘મુનિ’ કહ્યો છે. ત્યાં સમાનભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. તે ભાવને આગળ જવા માટે છોડીને પૂર્વભાવનું અનુસન્ધાન કરી, ગ્રહણ સ્થાપનમાં સમર્થ એવી મોટી બુદ્ધિવટે તે મનસ્વી બુદ્ધિવાળો તાલુના મૂળમાં તેને પહોંચાડે. તેને પહોંચાડવામાં જલદી ઉતાવળ કરે તો ત્યાં વાયુને જવાનાં સાત છિદ્રો છે તેમાંથી તે બહાર નીકળી જાય; તે માટે તે બહાર ન જાય તેમ ધીમેથી લેવો. તેમાં લઈ જવામાં અને સ્થિર કરવામાં બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ કરવાની જરૂર છે, તેથી ‘ સુધી:’ એ સાધકનું વિશેષણ કહ્યું છે. તાળવાના મૂળમાં રાખેલ વાયુને મુખ કાન નાક અને આંખનાં સાત છિદ્રોથી જવાનો સંભવ છે, તેથી તે સાતે છિદ્રોને બંધ કરવાં. એમ કરીને તાળુના મૂળમાંથી પવનને લઈને ભુક્ટીની વચ્ચે અગ્નિચક્રમાં પહોંચાડવો. ત્યાં તેને સ્થિર કરવો. અન્તઃકરણશુદ્ધિ તો પહેલાં કહી ગયા છે એટલે નિરપેક્ષ થઈને ત્યાં ભગવાનનું ધ્યાન કરતાં ભગવાન પ્રકટે તેમાં એક ઘડી દૃષ્ટિ એટલે જ્ઞાનની શિથિલતા ન થાય ત્યાં સુધી ધ્યાન કરીને ભગવાનના સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થાય. વાયુને કાઢવાનો પ્રયત્ન તો પ્રથમથી કરેલો હતો. તે વાયુને મસ્તક ભેદીને બહાર કાઢે. ઈન્દ્રિયોને પણ છોડી દે. કેટલાક કહે છે કે પ્રાણ પણ મૂર્ધભેદથી નીકળે છે, આગળ તેમનો પણ ઉપયોગ છે. કેટલાક કહે છે કે ‘ઈહૈવ સમવનીયન્તે પ્રાણા:’ એ વાક્યના અનુરોધથી પ્રાણો-આ આત્મા, પોતાના મૂળરૂપ આસન્યની સાથે તે પ્રાણની સ્થિતિ રહેવી જોઈએ એમ ઈચ્છે છે. ભોગ સિદ્ધ કરવાનું કામ પ્રાણનું છે. ‘તમુક્કામન્તં પ્રાણોડનૂકામતિ’ એ તો અમુક્તિ-વિષયની શ્રુતિ છે. ઉત્કાંતિ ચરણના વિચારમાં પણ ‘વાઙ્મનસિ સંપદતે’ ઈત્યાદિમાં પ્રાણ શબ્દ છે તે ઈન્દ્રિયોનો વાચક છે. ગમનમાં આયુષની સ્થિતિ જોઈએ. ‘મુખ્યે કાર્યસંપ્રત્યય:’ એ ન્યાયથી મુખ્યને અનુસરનાર પ્રાણનો આસન્યમાં લય થાય છે, તેથી ઈન્દ્રિયો અને તેના સમ્બન્ધવાળો પ્રાણ બહાર નીકળે છે. (૧૮,૨૦,૨૧)

અમે સદ્યોમુક્તિ બે પ્રકારે કહી. ઉત્તમ અને મધ્યમ એ તેના ભેદ છે. પ્રથમાધિકારીને વાસના મટતી નથી. તે તો ભોગથી મટે માટે તેને દૂર કરવા માટે ક્રમમુક્તિને કહેતાં ઈન્દ્રિયોને તે પોતાની સાથે લઈ લે છે તે કહે છે:

યદિ પ્રયાસ્યન્નૃપ પારમેષ્ઠ્યં વૈહાયસાનામુત યદ્વિહારમ્ ।

અષ્ટાધિપત્યં ગુણસન્નિવાયે સહૈવ ગચ્છેન્મનસેન્દ્રિયૈશ્ચ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ : જો બ્રહ્માના સ્થાનમાં જવું હોય, વિમાનમાં બેસી આકાશમાં ફરતા દેવોનાં વિહારસ્થાન જોવાં હોય, બ્રહ્માણ્ડમાં અણિમાદિ અષ્ટ ઐશ્વર્યનો ભોગ કરવો હોય, તો મન અને ઈન્દ્રિયોને સાથે રાખીને ત્યાં જાય.

ભાવાર્થ : જો ફરતા ફરતા જવું હોય તો મન ઈન્દ્રિયોને સાથે લઈને જવું. ‘નૃપ’ એમ સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે રાજાને સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ હોય છતાં મૃગયા વગેરે કરવાની વાસના તેની મટતી નથી, તેમ ભગવાનમાં સાયુજ્ય થાય ત્યારે બાકી કરવાનું રહેતું નથી, છતાં વાસનાને અનુસરીને ફરવા જાય છે. જે સ્થળમાં જાય છે તેને ગણાવે છે: તે પ્રથમ બ્રહ્માના સ્થાનમાં જાય છે. વિમાનમાં બેસી સ્ત્રીઓની સાથે આકાશમાં ફરતા દેવોનાં રમવાના સ્થાનોમાં જાય. અથવા અષ્ટવિધ ઐશ્વર્ય, બીજું શું, બ્રહ્માણ્ડમાં ઉપર નીચે મધ્યમાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં (મન ઈન્દ્રિયોની) સાથે જાય છે. ‘ચક્ર’ છે તેથી વાસના અથવા પ્રાણની સાથે જાય છે.(૨૨)

એવું જીવને સામર્થ્ય ક્યાંથી મળે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે:

યોગેશ્વરાણાં ગતિમાહુરન્તર્બહિસ્ત્રિલોક્યાઃ પવનાન્તરાત્મનામ્ ।

ન કર્મભિસ્તાં ગતિમાપ્નુવન્તિ વિદ્યાતપોયોગસમાધિભાજામ્ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ : પવનમાં જેનો દેહ (લિંગ શરીર) રહે છે એવા યોગીઓની ગતિ ત્રિલોકીની અંદર અને બહાર હોય છે. તેવી ગતિ કર્મ કરનારની હોતી નથી, કેમકે યોગીઓ વિદ્યા તપ યોગ અને સમાધિમાં ભગવદ્ભજન કરે છે.

ભાવાર્થ : જેને યોગ અધીન થયો છે તે યોગેશ્વર. જો કે ત્રિલોકમાં જવાનું સામર્થ્ય જીવનું નથી પણ યોગથી જીવ જઈ શકે છે. ત્રણ લોકથી અંદર અને બહાર એટલે બહાર હોય તો અંદર જાય અને અંદર હોય તો બહાર જાય, કેમકે યોગીઓનાં લિંગ શરીરો પવનમાં હોય છે. અહીં ત્રણ લોકથી બ્રહ્માણ્ડ લેવાનું નથી, પણ ત્રણ લોક સમજવાના છે. યદ્યપિ કર્મ વડે પણ બ્રહ્માણ્ડમાં સર્વત્ર ફરી શકાય છે, પરન્તુ તે પોતાની ઈચ્છા હોય ત્યાં જઈ શકતા નથી. યોગીઓની જે સ્વચ્છન્દ ગતિ છે તેવી કર્મકોની નથી હોતી. બન્ને ઉપાય તો તુલ્ય છે તો કર્મની ઉત્તમતા મુખ્ય અને યોગની ગૌણતા કેમ? ત્યાં કહે છે કે કર્મ તો સ્વતન્ત્ર અસહાય જીવને સ્વાધીન કરે છે. યોગમાં તો વિદ્યા તપ યોગ સમાધિ એ ચાર સહાયક હોય છે. તે ચાર ગુણ વિશિષ્ટ જીવને યોગ પોતાને તાબે કરી શકતો નથી, તેમ બીજા પણ તેને સ્વાધીન કરતા નથી. તેથી જીવ સ્વતન્ત્ર છે. બીજા ગૌણ છે તે સ્વેચ્છાથી જતો હોય તેને સહાયક થાય છે. વિદ્યા એટલે મન્ત્રપ્રકારપૂર્વક ઉપાસના. તપ એ કૃષ્ણાદિ અથવા તપ એટલે

જ્ઞાન. યોગ તે યમનિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગ હૃદયમાં રહેલા ભગવાનના દર્શન વડે દર્શનજન્ય ભક્તિની સાથે પરમધર્મ એ ‘સમાધિ’ શબ્દથી લેવાનો છે. એમાં કરણદશામાં એટલે એ યોગ તપ સમાધિ વગેરે કરતા હોઈએ ત્યારે પણ પુરુષ સ્વતન્ત્ર રહે છે; કર્મમાર્ગમાં વિધિને અધીન રહેવાનું હોય છે.(૨૩)

એમ પુરુષની સ્વાધીનતા કહીને જવાનો પ્રકાર કહે છે:

વૈશ્વાનરં યાતિ વિહાયસા ગતઃ સુષુમ્ણયા બ્રહ્મપથેન શોચિષા ।

વિધૂતકલ્કોઽથ હરેરુદ્ધસ્તાત્ પ્રયાતિ ચક્રં નૃપ શૈશુમારમ્ ॥૨૪॥

તદ્વિશ્વનાભિં ત્વતિવર્ત્ય વિષ્ણોરણીયસાં વિરજેનાઽઽત્મનૈકઃ ।

નમસ્કૃતં બ્રહ્મવિદામુપૈતિ કલ્પાયુષો વિબુધા યદ્રમન્તે ॥૨૫॥

અથો અનન્તસ્ય મુખાનલેન દંદત્વમાનં સ નિરીક્ષ્ય વિશ્વમ્ ।

નિર્યાતિ સિદ્ધેશ્વરજુષ્ટવિષ્ણુયં યદ્વૈ પરાર્ધં તદ્દુ પારમૈષ્ઠ્યમ્ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ : સુષુમ્ણા એ દેહની બહાર પણ છે. તે પ્રકાશવાળી હોવાથી તે માર્ગે આકાશમાર્ગે ચાલતાં અગ્નિના અભિમાનવાળી દેવતાના લોકમાં જાય છે. ત્યાં તેના મેલ દૂર થાય છે ત્યારે ભગવાનનું શિશુમાર ચક્ર ઉપર છે ત્યાં જાય છે. વિષ્ણુનું ચક્ર વિશ્વની નાભિરૂપ છે તેને ઓળંગીને, જ્યાં રહેનાર કલ્પજીવી છે, બ્રહ્મને જાણનાર જેને નમન કરે છે, ત્યાં (મહર્લોકમાં) સૂક્ષ્મ લિંગ શરીરથી એકલો યોગી જાય છે. જ્યાં ભૃગુ આદિ રમે છે. ત્યાં કલ્પ સુધી રહ્યા પછી પ્રલયના સમયમાં અનન્તના મુખમાંથી નીકળેલા અગ્નિથી ત્રણલોક બળી જાય છે તેને જોઈને મહર્લોકમાં પણ તેની ગરમી લાગવાથી, જે બે પરાર્ધ સુધી રહે છે. જે પરમેષ્ઠી બ્રહ્માજીનું સ્થાન છે, જ્યાં સિદ્ધેશ્વરો નિવાસ કરે છે, એવા બ્રહ્મલોકમાં તે જાય છે.

ભાવાર્થ : છેવટમાં આનન્દમય થાય ત્યાં સુધી તે જાય છે. વૈશ્વાનર એ અગ્નિ જેમાં મુખ્ય છે એવો લોક છે. ‘અગ્નિજ્યોતિઃ’ એ ગીતાવાક્યમાં કહ્યા પ્રકારે ત્યાં પહોંચાય છે. તે તો દૂર હોવાથી ઘણાકાલે પહોંચાય. વચનાં ભોગ ન મળે. ભોગની આશાએ તો એ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તેથી તે અન્તે પાછો તો નથી આવતો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે આકાશમાર્ગે ગયો હોય છે. પહેલાં જ ‘પવનાનન્તરાત્મનામ્’ કહેલ છે. તેથી વાયુ જાય તેમ તે જાય છે. વાયુ તો આમ તેમ ચાલે તેમ આ પણ સરળ માર્ગે નહિ જઈ શકતો હોય! ત્યાં કહે છે કે સુષુમ્ણાના માર્ગે ચાલે છે એટલે તમે ધારો છો તેમ થવા સંભવ નથી. સુષુમ્ણા પણ બીજે કેમ ન જાય, એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે બ્રહ્મને પહોંચાડનાર માર્ગ છે. તે વ્યાપિ વૈકુણ્ઠમાં પહોંચે છે. સુષુમ્ણા તો નાડી છે,

તે દેહની બહાર કેમ જઈ શકે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે નાડી તેજોરૂપ છે. એમ તે માર્ગથી વૈશ્વાનર લોકમાં જાય છે. તે પ્રથમ જળમાં થઈને જાય છે, તેથી તેને કામના ઘણી હોવાથી તે સકલ્ક થાય છે. એટલે સદોષ થાય છે. તે લોકના ભોગ કરવાથી તેના દોષનો શોષ થઈ જાય છે. પછી તે સૂર્યથી ધ્રુવ સુધી પહોંચે છે. તેથી તેના બધા દોષો જતા રહે છે. તેનું શરીર તેજોમય થાય છે. ભગવાનના શરીરરૂપ શિશુમાર ચક્રમાં તે જાય છે. જો કે શિશુમાર ચક્ર ભૂમિની ચારે તરફથી છે તેથી તે સર્વત્ર ફરે છે, તોપણ તે ઉપર જ ચાલે છે. “હે નૃપ” એમ સંબોધન છે તે, શુદ્ધ સત્વાત્મકની ઊર્ધ્વ ગતિ હોય તે સંવાદી વાક્ય છે તે તમે જાણો છો, એમ બતાવવા માટે છે, જેમ રાજાને માણસો અદ્ધર લઈ જાય છે. શિશુમારનું સ્વરૂપ પંચમ સ્કન્ધમાં કહેવાશે. તેમાં ધ્રુવનું સ્થાન શિશુમારને છેડે છે. તે બ્રહ્માણ્ડની નાભિરૂપ છે. તેની આગળ ચાર લોક છે તેમાં પહેલા રૂપ કરતાં બીજું જ રૂપ છે. બીજું ધ્રુવમાં રૂપ થાય છે. ‘વિષ્ણોઃ’ એ બન્ને તરફ લેવાય છે. ત્યાં જઈ શકે એવા શરીરનું વર્ણન કરે છે. પૂર્વ કરતાં સૂક્ષ્મ, કેમકે તેમાં વાયુનું પ્રાધાન્ય છે એટલે શિથિલ અવયવો છે. તેમાં પણ રજોગુણ રહિત છે. વાયુને ત્રણલોકમાં રજનો સમ્બન્ધ છે. અથવા પૂર્વે તામસ શરીર હતું તે વૈશ્વાનર લોકમાં છોડ્યું, બીજું શરીર ધ્રુવમાં છોડ્યું, ત્રીજું શરીર આ છે. તમસ્ રજસ્ નથી તેથી વિરજ કહ્યું. કેવળ સત્વમય અથવા સત્વમિશ્ર કેવળ સત્વથી બ્રહ્માણ્ડનો ભેદ કહેવાશે. આત્માથી એટલે પહેલાં કહ્યું તેમ આત્મપણાથી જે દેહ ધર્યો છે તેને આત્મા કહ્યા છે. ત્યાં વિમાનમાં બેસનારા જઈ શકતા નથી, તેથી તે એકલો જાય છે એમ કહ્યું છે. બીજાઓ તો તેને નમે છે. કેવળ જ્ઞાનીને રહેવા લાયક મહર્લોક છે, જે મહર્લોકમાં રહેનાર કલ્પાયુષવાળા હોય છે, બ્રહ્માના કલ્પ સુધી જેનું આયુષ્ય છે: વિશેષ જ્ઞાનવાળા ભૃગુ વગેરે રમે છે અને જ્યાં ભગવાનના ગુણના સ્મરણ વડે રમે છે, અથવા જ્ઞાનથી સમાધિમાં રમે છે. આ પણ ત્યાં જઈ કલ્પ સુધી રહે છે. તે પછી જ્યારે ભગવાન પોઢે છે, ત્યારે સંકર્ષણના મુખમાંથી અગ્નિ નીકળે છે, તે ત્રિલોકીને બાળે છે, તેને જોઈને ભૃગુ આદિની સાથે ત્યાંથી નીકળી જાય છે. ગમન ઘણાકાલે થયું તેથી ‘અથો’ પદ કહ્યું છે. સિદ્ધેશ્વરોએ સેવેલાં સ્થાનો જનલોક તપોલોક થઈ બ્રહ્માના સ્થાનમાં આવે છે. તે પણ સિદ્ધેશ્વરથી સેવાયેલું છે. (૨૪,૨૫,૨૬)

ત્યાં મુક્તિ જેવું સુખ છે તે કહે છે:

ન યત્ર શોકો ન જરા ન મૃત્યુર્નાડઽધિર્ન ચોદ્રેગ ઋતે કુતશ્ચિત્ ।

यचित्ततोऽहः कृपयाऽनिर्दंविदां दुरन्तदुःखप्रभवानुद्दर्शनात् ॥२७॥

શ્લોકાર્થ : જ્યાં (બ્રહ્મલોકમાં) શોક નથી, વૃદ્ધાવસ્થા નથી, મૃત્યુ નથી, મનની પીડા નથી, ઉદ્દેગ નથી; પરન્તુ જે ભગવાનને મેળવવાનું આ સાધન આ માર્ગનો પ્રકાર વગેરેને જાણતા નથી તે દુરંત દુઃખ ભોગવે છે તેનું તેના મનમાં દુઃખ છે, બીજું શ્લી. ભાવાર્થ : તે બ્રહ્મલોકમાં શોક નથી, કેમકે શોક તો અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. તે અજ્ઞાન ત્યાં નહોય. જરા નથી: વૃદ્ધાવસ્થા દેહનો ધર્મ છે. ત્યાં મૃત્યુ નથી. મનની પીડા નથી: તે અન્તઃકરણનો ધર્મ હોવાથી તે નથી. મૃત્યુ પ્રાણને લેનાર હોવાથી તે અધિમૃત્યુ ધર્મ છે એમ કેટલાક કહે છે. ઉદ્દેગ બુદ્ધિનો ધર્મ છે અથવા અસહિષ્ણુતા એટલે કોઈ કાલે તે સહન ન થાય, પણ તેનાથી દુઃખ થાય, તે ઉદ્દેગ. એ અસહિષ્ણુતા અને ઉદ્દેગ એ બ્રહ્મલોકમાં પણ છે, છતાં તે પારકાથી નથી પણ પોતાનાથી છે. તે માટે કહે છે કે આ બધું તેને મનથી થાય છે. તે અનુભવથી જણાય છે તેથી તેને વધારે સ્પુટ કરીને કહી શકાતું નથી. તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે કે આ સ્થાન (બ્રહ્મલોક), તેનું સાધન (જ્ઞાન), તેને મેળવવાના માર્ગનો પ્રકાર જે લોકો જાણતા નથી તે સંસારમાં પડે છે. તેને અન્ત વગરનાં અનેક દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. એકવાર ઉત્પન્ન થાય છે, સંસાર મોક્ષનો વિવેક જાણે છે, છતાં પાછાં સંસારમાં પડીને દુઃખનો અન્ત જોતા નથી. એવા લોકોનું એમને દુઃખ થાય છે.(૨૭)

પછી તે પોતાની ઈચ્છાથી બ્રહ્માણ્ડને ભેદે છે, તે કહે છે:

તતો વિશેષં પ્રતિપદ્ય નિર્ભયસ્તેનાઽઽત્મના પોઽનલમૂર્તિસ્ત્વરન્ ।

જ્યોતિર્મયો વાયુમુપેત્ય કાલે વાધ્વાત્મના ખં બૃહદાત્મલિંગમ્ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ : પછી તે સત્યલોકમાંથી ચાલે છે ત્યારે તેમાં ન હતું તે વિશેષ એટલે પ્રથમ આવરણરૂપ પૃથ્વીને મળે છે, તેનાથી નિર્ભય રહીને પૃથ્વીરૂપે પૃથ્વીમાં રહી પોતે જ જલરૂપ થઈ જલમાં જાય છે. ત્યાંથી તે તે ભોગ ભોગવતો જાય છે, ઉતાવળ કરતો નથી. ત્યાંથી જવાનું મન થાય ત્યારે બીજે જાય છે. તે અગ્નિનું રૂપ લઈ અગ્નિનું ઉલ્લંઘન કરી, વાયુરૂપ લઈ, વાયુમાંથી બહાર નીકળી, આકાશ જે ભગવાનનું શરીર કહેવાય છે. તે આકાશ સુધીને છોડતાં ભૂતાંશ ગયા, હવે વિષયોને છોડે છે તેમાં પ્રથમ ઈન્દ્રિયોનો ત્યાગ બતાવે છે.

ભાવાર્થ : અશ્વમેઘ યજ્ઞથી ભગવાનને ભજનાર બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. તેમાં હિરણ્યગર્ભોપાસક અને પ્રથમ કહ્યા ક્રમમુક્તિના અધિકારીઓ જાય છે. તેમાં ‘આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ’ એ ગીતાજીમાં કહ્યા પ્રમાણે કર્મ કરનાર બ્રહ્મલોકથી પુન:

પૃથ્વીમાં આવે છે. હિરણ્યગર્ભોપાસકની બ્રહ્માની સાથે બ્રહ્માની ગતિ જેવી ગતિ થાય છે, ક્રમમુક્તિવાળો બ્રહ્માણ્ડને ભેદીને બ્રહ્મલોકમાંથી જાય છે. તે સત્યલોકથી ચાલી પ્રથમ પૃથ્વીનું આવરણ આવે છે તે સાધક પણ પૃથ્વી રૂપ થઈ પૃથ્વીનો અતિક્રમ કરે છે, પૃથ્વીનું સાયુજ્ય પામીને તેને છોડે છે; પછી જળરૂપે જળને છોડે છે. એમ આકાશને છોડે ત્યાં સુધી તે રૂપોને પકડે અને છોડે છે. તે પોતાના આત્માથી તે તે રૂપે થાય છે. તે ગંધાદિ વિષયોનો તે તે રૂપમાં ભોગ કરતો રહે છે. ભોગની ઈચ્છા તૃપ્ત થાય ત્યાં સુધી નિરાંતે રહે છે, ઉતાવળ કરતો નથી. આકાશ અનન્ત છે, શબ્દબ્રહ્મરૂપ, નાદરૂપ, ભગવચ્છરીરૂપ, ભગવાનનું વ્યાપકરૂપ, અંદર બહારનાં વ્યાપકરૂપ, વિભાગના કારણરૂપ, શબ્દ બ્રહ્મના આશ્રયનું બોધક એવું આકાશરૂપ છે, તદ્રૂપે તેને છોડે છે.(૨૮)

ધ્રાણેન ગન્ધં રસનેન વૈ રસં રૂપં ચ દષ્ટ્યા શ્વસનં ત્વચૈવ ।

શ્રોત્રેણ ચોષેત્ય નભોગુણત્વં પ્રાણેન ચાડ્ડકૂતિમુપૈતિ યોગી ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ : તે યોગી પછી નાસિકા ઈન્દ્રિયદ્વારા ગંધ ગુણને પામે છે, રસનાદ્વારા રસરૂપ થાય છે, દષ્ટિદ્વારા રૂપને ધારણ કરે છે, ત્વચાથી વાયુરૂપ થાય છે શ્રોત્રદ્વારા આકાશરૂપ થાય છે, અને પછી પ્રાણદ્વારા ક્રિયાવંચકરૂપ બની તે તે રૂપોમાં ભોગ કરી તે બધાને છોડી દે છે.

ભાવાર્થ : ‘પ્રાણેન’ એવો પાઠ હોય તોપણ તે જ અર્થ થાય છે. સર્વત્ર તે તે રૂપે તેનો ભોગ કરી તેને છોડે છે એમ સમજવું. નભ-આકાશનો ગુણ શબ્દ. પ્રાણ વડે એટલે કર્મેન્દ્રિયો અથવા કર્મેન્દ્રિયરૂપ વડે એવો અર્થ છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિય તે આકૃતિ કહેવાય છે. તે બધાને છોડે છે. યોગી કલ્પો એટલે ત્યાં સુધી તે પોતાના યોગસામર્થ્યને ભૂલતો નથી.(૨૯)

અહંકારાદિને છોડવાનો પ્રકાર કહે છે:

સ ભૂતસૂક્ષ્મેન્દ્રિયસંનિકર્ષ મનોમયં દેવમયં વિકાર્યમ્ ।

સંપ્રાપ્ય ગત્યા સહ તેન યાતિ વિજ્ઞાનતત્ત્વં ગુણસંનિરોધમ્ ॥૩૦॥

તેનાડ્ડત્મનાડ્ડત્માનમુ પૈતિ શાન્તમાનન્દમાનન્દમયોડ્ડવસાને ।

એતાં ગતિં ભાગવર્તી ગતો યઃ સ વૈ પુનર્નેહ વિષજ્જતેંડગ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ : તે યોગી ત્રણ પ્રકારના અહંકારને પામીને, ભૂતસૂક્ષ્મ ઈન્દ્રિયોના દેવો-તે તે રૂપ થઈને તેની સાથે મહતત્ત્વને પામે છે. પછી જ્યાં ગુણનો લય છે એવા પ્રધાનને

પામે છે. પછી આનન્દમય થઈને આનન્દરૂપ ભગવાનને પામે છે. એ બે ગતિ જે તમે મને પૂછી હતી તે ક્રમમુક્તિ અને સઘોયુક્તિ મેં તમને કહી. તે રસ્તે જનારો પાછો, હે અંગ, આ લોકમાં આવતો નથી.

ભાવાર્થ : તે યોગી ભૂતોની અને સૂક્ષ્મ ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ તામસ રાજસ અહંકાર, મનોમય દેવમય સાત્વિક અહંકાર, વિકાર્ય શબ્દથી મૂળ અહંકાર, તે રૂપે તેની સાથે જાય છે, એટલે તે ક્રિયા અને અહંકાર તેને છોડે છે. વિજ્ઞાનમય એટલે મહતત્ત્વ. ગુણસન્નિરોધ એટલે પ્રકૃતિ. તે તે બધા રૂપ થઈ તેમાં લય પામે છે. આગળ પુરુષનું આવરણ આવે છે. ત્યાં આત્મા વડે તે આત્મામાં પહોંચે છે. તે પછી શાંત એટલે અક્ષર આવે છે. પછી આનન્દ પુરુષોત્તમ છે. તેને સ્વયં આનન્દમય થઈને પામે છે. તે છેલ્લું સ્થાન છે; તેની આગળ કંઈ નથી. ‘મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય’ એ ગીતા-વાક્ય આવા યોગીઓને કહેનાર છે. જે આ ગાતિને પામ્યો એટલે બ્રહ્માણ્ડમાં કે હૃદયમાં અથવા બ્રહ્માણ્ડની બહાર જ્યાં આનન્દમય થઈને આનન્દરૂપ પુરુષોત્તમને પામ્યો તે પાછો સંસારમાં આવતો નથી. (૩૦,૩૧)

એતે સ્મૃતી તે નૃપદેવ ગીતે ત્વયાડભિપૃષ્ટે ચ સનાતને ચ ।

યે વૈ પુરા બ્રહ્મણ આહ પૃષ્ટ આરાધિતો ભગવાન વાસુદેવઃ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ : હે નૃપદેવ, સઘોમુક્તિ અને ક્રમમુક્તિ નામના બે માર્ગ જે અનાદિથી ચાલતા આવ્યા છે, જે તમે પૂછ્યા હતા, તે મેં તમને કહ્યા. હું જ કહું છું એમ નથી પણ પ્રથમ બ્રહ્માએ વાસુદેવોને પૂછેલ. તેમણે તેની આરાધનથી પ્રસન્ન થઈને બ્રહ્માને કહ્યા હતા તે મેં તમને કહ્યા છે.

ભાવાર્થ : આ બે અધ્યાયમાં જે જે પદાર્થો કહ્યા તે ભગવત્સ્વરૂપાત્મક છે એવું જ્ઞાન થવા માટે જેવો ક્રમ જેવો ઉપયોગ હશે તે પ્રમાણે યુક્તિથી વિચાર કરતાં ત્રીજા વિમર્શ-મનન પ્રકરણમાં તેનું સ્વરૂપ થશે, અહીં તો ઉદ્દેશ માત્ર કહ્યો છે. વિમર્શ પ્રકરણમાં તેનું સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે. હે નૃપદેવ, તમે રાજા છો એટલે તમને સુખ થવા માટે મેં કીર્તનરૂપે તે બે માર્ગ કહ્યા જે તમે મને પૂછ્યા હતા. સાધનનો છેડો ફલમાં આવે. સાધન પૂછ્યું તેથી ફલ પણ પૂછ્યું સમજવું. તે બન્ને માર્ગ અનાદિ છે. આ માર્ગમાં હમણાં જ કોઈ પણ મૂકે છે એમ નથી, પણ તે અનાદિસિદ્ધ છે. અહીં જનાર વિશે આગળ સ્પષ્ટ થશે. અનાદિ છે એમાં પ્રમાણ બતાવે છે કે બ્રહ્માએ પૂછ્યા, તે બ્રહ્માને વાસુદેવે કહ્યા. તે પૂછ્યું માટે કહ્યા, તેથી ‘આરાધિત’ એમ કહ્યું છે, કેમકે વાસુદેવ મોક્ષ આપનાર છે તેથી તેમણે કહ્યા.(૩૨)

એમ ફલ બતાવી આ માર્ગમાં પ્રવેશના કેટલા ઉપાયો છે જેની બ્રહ્મા આરાધના કરી, તે કહે છે:

ન હ્યતોડન્યઃ શિવઃ પન્થા વિશતાં સંસૃતાવિહ ।

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગો યતો ભવેત્ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ : સંસારમાં પ્રવેશ કરનારને બે મુક્તિમાર્ગ કહ્યા. ઉપર કહ્યા તેના જેવો સુખરૂપ બીજો માર્ગ નથી, જેમાં ચાલતાં વાસુદેવ ભગવાનમાં ભક્તિથાય છે.

ભાવાર્થ : આ પ્રથમ કહી ગયા તેનાથી બીજો કલ્યાણરૂપ માર્ગ નથી. તે માર્ગ સાધનદશામાં પણ સુખરૂપ છે. પ્રથમ તેમાં પ્રવેશ કરનારને ભ્રમ ન થવા માટે, રાજગાર્મ છે, આવો બીજો માર્ગ નથી, રાજમાર્ગે હજારો ચાલ્યા જાય, એમ કહ્યું છે. તે બહુની ગતિ કરનાર છે. અને જાણતા નથી તે અજ્ઞાનથી સંસારમાં પલોંચે છે, પણ પલોંચ્યા નથી એવા એક સંસારી સ્વભાવવાળા નથી તેને માટે આ માર્ગ છે, એનું સ્મરણ કરાવે છે: ભગવાન જીવને મોક્ષનું દાન કરવા પૃથ્વી ઉપર પધારે છે, તે સાક્ષાત્પરબ્રહ્મ છે. તે સત્વ આકારથી સાત્ત્વિક અન્તઃકરણમાં સત્વાસન ઉપર ષડ્ ઐશ્વર્ય સહિત પ્રકટ થાય છે. તેને મળવાનો ઉપાય જેનાથી તેમાં પરમપ્રીતિ થાય તે એક જ છે. તેમાં શ્રવણ કીર્તન સ્મરણથી સ્નેહ થાય છે, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાનથી સર્વ ભાવાત્મક સ્નેહ થાય છે, પછી સૂક્ષ્મધ્યાન કરતાં હૃદયમાં ભગવાન પધારે; તેમાં જે પરમ સ્નેહ થાય, તે ભગવાનમાં સાક્ષાત્પ્રવેશના કારણરૂપ થાય છે. તે ફલરૂપ, અવાન્તર સાધનરૂપ અને અવાન્તર વ્યાપારરૂપ છે. તેના કારણરૂપ આ માર્ગ છે. ઘરથી નીકળીને આપણે જ્યાં પલોંચવાનું હોય ત્યાં સુધી લાંબો રસ્તો એ માર્ગ કહેવાય છે. તે માર્ગમાં પહેલો ભાગ સાધનરૂપ છે. મધ્ય ભાગ અવાન્તર વ્યાપારરૂપ છે, આગળનો ભગવાનના સમ્બન્ધવાળો ભાગ ફલરૂપ ગણાય છે. તેમાં શ્રવણાદિ અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ધ્યાન એ ક્રમ છે. વિસ્તૃત ભૂમિ છે, પ્રીતિ બે ચરણરૂપ છે, તે જો પ્રીતિ તે માર્ગે ત્યાં સુધી ચાલી જાય તો તે ભગવાનને મેળવી દે; બીજો ઉપાય નથી.(૩૩)

ફલ અને સાધનનો નિર્ધાર પ્રથમ થયો છે તે કહે છે:

ભગવાન બ્રહ્મ કાત્સ્ન્યેન ત્રિરન્વીક્ષ્ય મનીષયા ।

તદધ્યવસ્યત્કૂટસ્થો રતિરાત્મન્યતો ભવેત્ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ : સમગ્ર વેદને બુદ્ધિપૂર્વક ત્રણવાર વાંચી વિચારીને ભગવાન બ્રહ્માએ એવો

નિશ્ચય કર્યો કે ભગવાનમાં પ્રીતિ કરવી એવો વેદનો સાર છે.

ભાવાર્થ : પ્રમેય બળથી શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યું પણ પ્રમાણથી પણ તેને સિદ્ધ કરી આપવું જોઈએ, તેથી પ્રથમ કહેલા અનાદિ વેદસમૂહને બ્રહ્માજીએ ત્રણવાર વિચારક બુદ્ધિથી વિચારીને જોયું તો ફલરૂપ ભગવાન છે એમ સિદ્ધ થયું. તે ભગવાનને મળવાના સાધનનો વિચાર વેદમાં તપાસતાં ‘યમૈવેષ વૃણુતે’ ઈત્યાદિ વાક્યથી પ્રીતિ અવાન્તર વ્યાપારરૂપ છે એમ જાણ્યું. ‘ભક્ત્યૈવ તુષ્ટિમભ્યેતિ’ ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે, એ વિચારતાં ભક્તિ મુખ્ય સાધન અને તે ભક્તિને માટે બધાં સાધનો છે એવો નિશ્ચય કર્યો, તેપણ વિચાર કૂટસ્થ-નિશ્ચયરૂપે કર્યો. (૩૪)

એમ પ્રમાણ અને યુક્તિથી ભક્તિમાર્ગને સ્થિર કરીને હવે બીજા માર્ગોનો પરમ્પરાથી ભક્તિમાં ઉપયોગ છે એ કહે છે:

ભગવાન સર્વભૂતેષુ લક્ષિતઃ સ્વાત્મના હરિઃ ।

દશ્યૈર્બુદ્ધ્યાદિભિર્દ્રષ્ટા લક્ષણૈરનુમા પકૈઃ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ : સર્વભૂતોમાં ભગવાન હરિ લક્ષિત થાય છે. દશ્ય બુદ્ધ્યાદિથી અને અનુમાપક લક્ષણોથી દ્રષ્ટા જણાય છે.

ભાવાર્થ : પ્રતિ પુરુષ અને પ્રતિ વિષયમાં શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ છે, એટલે દરેક પુરુષને જાણવામાં તેમજ દરેક વિષયને કહેનારાં શાસ્ત્રો છે તે બધાં નિરર્થક નથી, પરન્તુ તેનો ભગવાનમાં પરમ્પરાથી ઉપયોગ છે. ભગવાન તે સર્વ વડે સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં લક્ષિત થાય છે. લક્ષણાવૃત્તિથી બધાં શાસ્ત્રો ભગવાનને કહે છે. નૈયાયિકો ભગવાનને કર્તા કહે છે. મીમાંસકો ભગવાનને ક્રિયારૂપ માને છે. વેદાન્તમાં ભગવાન આત્મારૂપે કહેલ છે. સાધ્યાદિ દેવો ભગવાનને અસાધારણ કારણરૂપે કહે છે. બીજાઓ તે તે ભેદથી કોઈ જ્ઞાનરૂપ, તો કોઈ જ્ઞાતૃરૂપે માને છે. બીજાઓ જ્ઞાનના અધિષ્ઠાનરૂપે ભગવાનને કહે છે. બધા ભગવાનને એકદેશથી કહે છે, આંધળો હાથીને જુએ તેવી રીતે. (આંધળા દેખે તો નહિ. તેઓને કોઈએ કહ્યું, તમારે હાથી જોવો હોય તો આ હાથી છે. એમ કહ્યું ત્યારે દરેકે એકેક અવયવ જોયો તેને હાથી માન્યો. કોઈએ પગ જોયો, તેણે સ્તંભ જોવો હાથી માન્યો. કોઈએ પૂછ જોયું, તેણે તેવો માન્યો. કોઈએ પેટ જોયું, તેણે તેવો માન્યો. એ અંધલસ્તિન્યાય કહેવાય.) અને અનુભવ યુક્તિથી આત્માથી અને અનુભવથી દશ્ય બુદ્ધ્યાદિથી દ્રષ્ટાલક્ષણ અસાધારણ ચિહ્ન તે જીવમાં પ્રવેશ પામતાં નથી. પણ ક્રિયાત્મક છે. તે પરોક્ષ જ્ઞાન કરાવનાર છે, અનુમાપક તર્કની સાથે જ્ઞાન કરાવે છે, તેથી લક્ષિત થાય છે. લક્ષણાવૃત્તિથી આવ્યા

તે તે બધાં જણાવે છે.(૩૫)

તેથી સર્વ દર્શનો ભગવાનમાં અપ્રયોજક છે, ભગવાનને બતાવી શકતાં નથી, પણ લક્ષણથી અનુમાન બાંધે છે, તેથી પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે શ્રવણાદિથી તેનું ભજન કરવું કહે છે અને આ વાતને સમાપ્ત કરે છે :

તસ્માત્ સર્વાત્મના રાજન્ હરિઃ સર્વત્ર સર્વદા ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ સ્મર્તવ્યો ભગવાન્નૃણામ્ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ : તેથી હે રાજન્, સર્વાત્મા વડે ભગવાન સર્વદા સર્વત્ર હોવાથી તેનું શ્રવણ કીર્તન સર્વત્ર કરવું.

ભાવાર્થ : સર્વાત્મના એટલે ઉત્તરાંગ સહિત. ‘રાજન્’ કહીને ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય તમારામાં છે એમ કહ્યું. સાધન કરતાં દુઃખ થાય તેને દૂર કરવા માટે ભગવાનને હરિ કહ્યા છે. સર્વત્ર સર્વદા કહેવાથી ભજવામાં દેશ કાલનો વિચાર કરવાનો નથી. શ્રોતવ્યનું ફલ આપનાર છે એમ બતાવવા ‘ભગવાન’ કહ્યા છે. ‘નૃણામ્’ કહેવાથી ભક્તિમાં મનુષ્ય માત્રનો અધિકાર છે, એમ બતાવ્યું છે. અમુક વર્ણ જ કરે, હીન ન કરે, એવું નથી.(૩૬)

એમ માર્ગ અને ખરી વસ્તુ બતાવીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરતાં સાધારણ શ્રવણ પણ શુદ્ધિ કરનાર હોવાથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, તે કહે છે:

પિબન્તિ યે ભગવત આત્મનઃ સતાં કથામૃતં શ્રવણપુટૈષુ સંભૃતમ્ ।

પુનન્તિ તે વિષયવિદૂષિતાશયં વ્રજન્તિ તચ્ચરણસરોરુહાન્તિકમ્ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ : સત્પુરુષના આત્મારૂપ ભગવાનનું કથામૃત શ્રવણરૂપી પડિયામાં ભરેલું જે પાન કરે છે, તે વિષયથી દૂષિત થયેલા અન્તઃકરણને પવિત્ર કરી ભગવાનના ચરણકમળની પાસે પહોંચે છે.

ભાવાર્થ : બહાર રહેલને હૃદયમાં લેવું તેનું નામ પાન કહેવાય છે. ભગવાન સર્વને ભગવદ્રૂપે દેખાય છે ત્યારે સત્પુરુષોને તે આત્મારૂપે ભાસે છે. સર્વ સકામ છે જ્યારે સત્પુરુષો પ્રેમાળ છે. કથા જ અમૃત છે. શ્રવણ એટલે કાન ઊંચા કરીને કથા ભરી રાખી છે. તેને સાંભળતાં વિષયવાળું અન્તઃકરણ પવિત્ર થાય છે. જેમ અસાધ્ય રોગવાળો રોગી હોય તેને વૈદ્ય અમૃતરસથી સિદ્ધ કરે છે, તેમ અન્તઃકરણ પણ વિષયોથી વિશેષ ક્ષિત હોવાથી સન્માર્ગને લાયક નથી, છતાં કથા તેમાં પ્રવેશે તો તેને પવિત્ર કરે છે. કમથી તે ભગવાનના ચરણકમળની નજીક એટલે વૈકુંઠમાં કે

ભગવદ્ભક્તિના સમાગમમાં આવે છે.(૩૭)

ઈતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધમાં શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત
શ્રીસુભોધિની ટીકામાં દ્વિતીય અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૩

(પ્રકરણ ૨. હૃત્પ્રસાદ : અધ્યાય ૩થી ૪)

શ્રોતવ્યવિષયત્વેન તત્ત્વમેવં નિરૂપિતમ્ ।
ઉદ્દેશેનાડસ્ય નિપુણં સાધનં વિનિરૂપ્યતે ॥૧॥
અદષ્ટં સાધનં વાચ્યં દષ્ટં ચાડપ્યત્ર સંમતમ્ ।
અન્યથા ક્રિયમાણસ્તુ વિમર્શો વ્યર્થતાં વ્રજેત્ ॥૨॥
ઈન્દ્રિયાણામદુષ્ટત્વે હ્યનુકૂલે તથેશ્વરે ।
સાધ્યં સંપદ્યતે પૂર્ણમતોડત્ર દ્વયમીર્યતે ॥૩॥
શ્રદ્ધાડપિ તદભિપ્રાયાચ્છોતુર્વક્તુશ્ચ ગમ્યતે ।
તસ્માત્સાધનસંયુક્તઃ શુશ્રુયાન્નેતરો વૃથા ॥૪॥

શ્રવાણ કરવાનો વિષય કોણ છે એવો નિર્ણય પૂર્વ અધ્યાયમાં શુકદેવજીએ વસ્તુતત્ત્વ બતાવી ઉદ્દેશથી કર્યો, હવે શ્રવાણ વિના સાધનને આ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહે છે. (૧)સ

ધન અદષ્ટ અને દષ્ટ એવા ભેદથી બે પ્રકારનું હોય છે. જો એમ ન હોય તો જે વિચારનું પ્રકરણ હવે પછી કહેવાનું છે તે વ્યર્થ થાય. (૨)

ઈન્દ્રિયો દોષ રહિત હોય અને તેવી રીતે ઈશ્વરની પણ અનુકૂલતા હોય તો આપણે જે સાધવાનું હોય તે પૂર્ણ થાય. તેથી આ પ્રકરણમાં બે ઈન્દ્રિય દોષનો અભાવ અને ભગવાનની કૃપા એ કહેવાય છે. (૩)

તેને લીધે શ્રોતા અને વક્તા બન્નેની શ્રદ્ધા પણ કહેવાશે, માટે સાધનવાળો હોય તે ભગવાનનું શ્રવાણ કરે. સાધન ન હોય તે ભગવાનનું શ્રવાણ કરે તો ફલ ન મળે, માટે તેણે વૃથા શ્રવાણ ન કરવું. ભગવાનમાં અનન્ય શ્રદ્ધા શ્રોતા વક્તાને હોવાથી આ શ્રદ્ધા પ્રકરણ કહેવાય તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. તેથી શ્રદ્ધા એટલે ભગવાનમાં અનન્યતા, ઈન્દ્રિયોની શુદ્ધિ અને ભગવાનની કૃપા એ ત્રણસાધનવાળાએ શ્રવાણ કીર્તન કરવું. (૪)

એમ બે અધ્યાયો કહ્યા તેમાં શ્રવાણ અને તેનો વિષય કહ્યો. મહાકલવાળા શ્રવાણમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ જાણાતી નથી તેનું કાંઈક કારણ હોવું જોઈએ જેને લઈને બધા શ્રવાણ કરતા નથી. તેમાં વિષય તો ભગવાન છે. તે નિર્દોષ પૂર્ણગુણ છે, તેથી સાધન ઈન્દ્રિયો અથવા તેના અધિષ્ઠાતા દેવોનો દોષ હોવો જોઈએ, એવો વિચાર

કરીને ઈન્દ્રિયો અને તેના દેવોમાં પણ દેવો બળવાન ગણાય તેનો જ દોષ, કેમકે તે પ્રતિબંધ કરે તો ઈન્દ્રિયોથી શ્રવણાદિ ન બને, એ વાત નક્કી કરી હવે દેવનો પ્રતિબંધ તો તેનું ભજન કરવાથી દૂર થાય, તેથી બીજા દેવનું ભજન સિદ્ધ કરવું જોઈએ, પછી ઈન્દ્રિયોને શુદ્ધ કરવી જોઈએ. બીજા એટલે ભગવાન્ સિવાયના દેવનું ભજન કરવાથી બહિર્મુખતા થાય. અથવા તે નક્કી કરેલું ફલ આપી શકે, તેથી પ્રતિબંધ મટાડવા તેનું ભજન કરતાં દોષાન્તર પેદા થાય. તે દેવો નિયત ફલ દેનાર છે તે કહેવું છે, માટે પ્રથમ ચાલતા પ્રસંગનો ઉપસંહાર કરે છે, કેમકે તેનો અહીં સમ્બન્ધ સ્ત્રી:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

એવમેતન્નિગદિતં પૃષ્ટવાન્ યદ્ભવાન્ મમ ।

નૃણાં યન્મિયમાણાનાં મનુષ્યેષુ મનીષિણામ્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ : શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા: મનુષ્યોમાં જે બુદ્ધિવાળા હોય. મરવાને તૈયાર હોય તેનું કર્તવ્ય તમે મને પૂછ્યું હતું તે મેં ગત બે અધ્યાત્મી તમને ઉત્તરરૂપે કહ્યું.

ભાવાર્થ : મને પૂછ્યું હતું. મનુષ્યની અંદર જે મરવાની તૈયારીવાળો હોય, તે મનુષ્યમાં પણ જે બુદ્ધિવાળા હોય તેને માટે શ્રવણાદિ કરવાનું મેં કહ્યું.(૧)

બ્રહ્મવર્યસકામસ્તુ યજેત બ્રહ્મણસ્પતિમ્ ।

ઈન્દ્રમિન્દ્રિયકામસ્તુ પ્રજાકામઃ પ્રજા પતીન્ ॥૨॥

દેવીં માયાં તુ શ્રીકામસ્તેજસ્કામો વિભાવસુમ્ ।

વસુકામો વસૂન્ રુદ્રાન્ વીર્યકામોઽથ વીર્યવાન્ ॥૩॥

અન્નાદ્યકામસ્ત્વદિતિં સ્વર્ગકામોઽદિતેઃ સુતાન્ ।

વિશ્વાન્ દેવાન્ રાજ્યકામઃ સાધ્યાન્ સંસાધકો વિશામ્ ॥૪॥

આયુકામોઽશ્વિનૌ દેવૌ પુષ્ટિકામ ઈલાં યજેત્ ।

પ્રતિષ્ઠાકામઃ પુરુષો રોદસી લોકમાતરૌ ॥૫॥

રૂપાભિકામો ગન્ધર્વાન્ સ્ત્રીકામોઽપ્સરઉર્વશીમ્ ।

આધિપત્યકામઃ સર્વેષાં યજેત પરમેષ્ઠિનમ્ ॥૬॥

યજ્ઞં યજેદ્યશસ્કામઃ કોશકામઃ પ્રચેતસમ્ ।

વિદ્યાકામસ્તુ ગિરિશં દામ્પત્યાર્થમુમાં સતીમ્ ॥૭॥

ધર્માર્થમુત્તમશ્લોકં તન્તું તન્વન્ પિતરુન્ યજેત્ ।

રક્ષાકામઃ પુણ્યજનાનોજસ્કામો મરુદ્ગણાન્ ॥૮॥

રાજ્યકામો મનૂન્ દેવાન્નિરઋતિં ત્વભિચરન્ યજેત્ ।

કામકામો યજેત્ સોમકામઃ પુરુષં પરમ્ ॥૯॥

શ્લોકાર્થ : બ્રહ્મતેજની કામનાવાળો બ્રહ્માને પૂજે. ઈન્દ્રિયપાટવની કામનાવાળો ઈન્દ્રને પૂજે. પ્રજાની કામનાવાળો પ્રજાપતિ (મરીચ્યાદિ)ને પૂજે. લક્ષ્મીની કામનાવાળો માયારૂપી દેવીને પૂજે. તેજની કામનાવાળો અગ્નિને પૂજે. દ્રવ્યની કામનાવાળો વસુ નામના દેવોને પૂજે. વીર્યની કામનાવાળો રુદ્રોને પૂજે તો તે બળવાળો થાય. અન્ન વધારે ખાવાની ઈચ્છા કરે તે અદિતિને પૂજે. સ્વર્ગની કામનાવાળો દ્વાદશાદિત્યોને પૂજે. રાજ્યની કામનાવાળો વિશ્વદેવોનું પૂજન કરે. દેશની પ્રજા ઉપર પોતાની સત્તા જમાવવા ઈચ્છતો હોય તે સાધ્યાના પુત્રો સાધ્યદેવોનું યજન કરે. લાંબા આયુષને ઈચ્છનાર અશ્વિનીકુમારોનું યજન કરે. શરીરની સ્થૂલતાને ઈચ્છનાર પૃથ્વીનું પૂજન કરે. જે પુરુષ એટલે મર્દ હોય તે લોકમાં પ્રતિષ્ઠાની ઈચ્છા કરતો હોય તે પૃથ્વી અને આકાશરૂપ લોકની માતાઓને પૂજે. રૂપની ઈચ્છાવાળો ગન્ધર્વોને પૂજે. સ્ત્રીની કામનાવાળો ઉર્વશી નામની અપ્સરાનું પૂજન કરે. બધાની ઉપર આધિપત્ય ઈચ્છતો હોય તે બ્રહ્માનું યજન કરે. યશની કામનાવાળો યજ્ઞ કરે. ખજાનાની ઈચ્છા હોય તે વસુઓનું આરાધન કરે. વિદ્યાની કામનાવાળો મહાદેવનું યજન કરે. સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે પ્રીતિને ઈચ્છતો સતી ઉમા(પાર્વતી)ની પૂજા કરે. ધર્મને ઈચ્છતો ઉત્તમશ્લોક ભગવાનની આરાધના કરે. વંશ વધારવાને ઈચ્છે તે પિતૃઓને પૂજે. રક્ષણની ઈચ્છાવાળા પુણ્યજન નામના યજ્ઞોનું યજન કરે. ઈન્દ્રિયો બળવાળી કરવાને ઈચ્છતો ૪૯ મરુદ્ગણ દિતિના પુત્રોને પૂજે. રાજ્યકામના કરતો મનુઓને પૂજે. અભિચાર (શત્રુને મારવાનો પ્રયોગ) કરતો માણસ મૃત્યુદેવને પૂજે. કામની કામના કરતો ચંદ્રનું યજન કરે. નિષ્કામ થવાને ઈચ્છતો માણસ પરમાત્માનું ભજન કરે.

ભાવાર્થ : પહેલાં કહેલું સમાપ્ત કરીને અન્ય દેવનું ભજન કરવા માટે આ ભાગવત મતમાં ૨૮ દેવો તત્ત્વરૂપ છે. વેદમાં ૩૩ દેવો કહ્યા છે, વસુઓ ૮, રુદ્રો ૧૧, આદિત્યો ૧૨, ઈન્દ્ર ૧, પ્રજાપતિ ૧, તે પણ અહીં તત્ત્વરૂપે કહ્યા છે. વધારે શું કહેવું પણ એ અઠાવીશ તત્ત્વમાં આ વૈદિક ૩૩ દેવોનો અન્તર્ભાવ થાય છે, એટલે તે ૨૮ તત્ત્વો જ દેવો છે. ‘અતે દેવાઃ કલા વિષ્ણોઃ’ એ ભગવાનની કળાઓ છે તે અહીં પ્રજાપતિથી લઈને સોમ સુધી ૨૮ કહ્યા છે. તેમાં પ્રથમ રજોગુણના અભિમાની દેવ બ્રહ્મારૂપિણ વેદાદિના કર્તા અને જગતના નિર્માતા છે. તેના ભજનથી બ્રહ્મતેજ વધે છે. તેથી બ્રહ્મતેજની કામનાવાળો તેને ભજે. ત્યારપછી

સત્વાભિમાની દેવતા ઈન્દ્ર છે. તે યજ્ઞાદિરૂપ છે. તેના ભજનથી ઈન્દ્રિયો સિદ્ધ થાય છે. ઈન્દ્રિયને સિદ્ધ કરવા ઈચ્છતો હોય તે તેને ભજે. એમ ઉત્તરોત્તર પ્રજાકામ=પુત્રકામવાળો મરીચ્યાદિ પ્રજાપતિને ભજે. તે તમોધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. દેવી માયા પ્રકૃતિની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. શ્રીકામ એટલે સંપત્તિરૂપ ધનની કામનાવાળો તે દેવીને ભજે. પોતાની કાન્તિને કોઈ સહન ન કરી શકે એવું તેજ વધારવા ઈચ્છતો હોય તે અગ્નિને ભજે. કેવલ ધનની કામનાવાળો દ્રોણાદિ વસુઓને ભજે. રુદ્રો વામ ઉગ્ર વૃષાકપિ વગેરે ૧૧ છે. તેને પરાક્રમી થવા ઈચ્છતો હોય તે ભજે તો તે તરત જ વીર્યવાળો થાય છે; તેથી ‘અથ’ કહ્યો છે. વાણીની અભિમાનીની દેવતા અગ્નિ છે. ગંધની અભિમાનીની દેવતા વસુઓ છે. રુદ્રો આકાશાભિમાની દેવો છે. અદિતિ ભૂમિની અધિષ્ઠાત્રી છે. અન્ન ખાઈ શકું એવી કામનાવાળો અથવા અન્નસમૃદ્ધિની ઈચ્છાવાળો ‘અન્નાદિકામઃ’ શબ્દનો અર્થ સમજવો. સ્વર્ગકામ એટલે સ્વર્ગલોકમાં જવાની ઈચ્છાવાળો અદિતિના પુત્રો ૧૨ આદિત્યોને ભજે. તે તેજોભિમાની દેવતા છે. વિશ્વેદેવ તે ‘વિશ્વા’ ના પુત્રો છે. રાજ્યકામ એટલે રાજત્વની કામનાવાળો. સાધ્યો એ ‘સાધ્યા’ ના પુત્રો છે. દેશમાં રહેતી પ્રજાને સ્વાધીન કરવા ઈચ્છતો માણસ ‘વિશામ્’ પદથી લેવાનો છે. વિશ્વેદેવો જળના અધિષ્ઠાતા છે. સાધ્યો વાયુની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા સમજવી. આયુષ વધવાની ઈચ્છાવાળો અશ્વિનીકુમારોનું ભજન કરે. અશ્વિનીકુમારો દ્વાણાધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. સ્થૂળ થાઉં એમ ઈચ્છતો અથવા બધું સ્થૂલ થાય એમ ઈચ્છતો ભૂમિને ભજે. તે શબ્દની અધિષ્ઠાત્રી છે. લોકમાં સન્માન મળે એમ ઈચ્છતો પુરુષને ભજે છે. ‘પુરુષ’ શબ્દ કહેવાનું કારણ તો એટલું જ કે આવી કલ્પના કરનારા બહુ થોડા હોય છે. એમ બીજે ઠેકાણે પણ જાણવું. ‘રોદસી દાવાપૃથિવ્યૌ’ લોકમાતા લોકમાં માતા કહેવાય છે. લોકમાતૃત્વ તેનો ગુણ છે. માતૃકાપૂજનમાં તેનું પૂજન થાય છે. તેને પૂજે તો પ્રતિષ્ઠા થાય. તેને હસ્તની અભિમાનીની દેવતા સમજવી. રૂપ એટલે શરીરની સુંદરતા; તેને ઈચ્છતો હોય તેણે ગન્ધર્વોને પૂજવા. વિશ્વાવસુ આદિ દેવો રાષ્ટ્રભૃત્ કહેવાય છે. ‘એતે વૈ ગન્ધર્વાપ્સરસો યદ્રાષ્ટ્રભૃતઃ’ એમ શ્રુતિ કહે છે. સુંદર સ્ત્રી મળે એમ ઈચ્છતો હોય તે અપ્સરારૂપ ઉર્વશીનું ભજન કરે. તે નીચેની અરણીની દેવતા છે. અથવા તેને દેવની પત્નીમાં ગણેલી છે. ગન્ધર્વો રૂપાધિષ્ઠાત્રી દેવતા, અપ્સરાઓ રસની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. સર્વની ઉપર મારો અધિકાર થાય એમ ઈચ્છતો હોય તે ગુહ્ય ઈન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્માને ભજે. યજ્ઞને ભજવાનું કહ્યું તે યજ્ઞપુરુષ સમજવા. તે ચરણાધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. કીર્તિકામ યજ્ઞને ભજે. કોશકામ-

ખજાનો મારે થાય એમ ઈચ્છતો વરુણને ભજે. રસના ઈન્દ્રિયની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા વરુણ છે. બ્રહ્મવિદ્યાદિ વિદ્યાની કામનાવાળો મહાદેવને ભજે; તે અલંકારની દેવતા છે. દંપતીમાં પ્રીતિને ઈચ્છતો સતી ઉમા એટલે પ્રથમ જન્મે સતી અને બીજે જન્મે મહાદેવને મળ્યાં ત્યારે ઉમા થયાં તે મહાદેવની સ્ત્રીને ભજે. ધર્મસિદ્ધિને માટે ઉત્તમશ્લોક એટલે વેદવેદ ભગવાનને ભજે. સંતતિ વધવાની કામનાવાળો પિતૃ અગ્નિષ્વાતાદિને ભજે. ભૂતાદિથી અથવા શત્રુથી રક્ષણ ઈચ્છતો યજ્ઞો-પુણ્યજનોને ભજે. ઈન્દ્રિયબળની કામનાવાળો દિતિના પુત્રો મરુદ્ગાણને ભજે. રાજ્યકામ રાજ્યનો રાજા થવા ઈચ્છતો સ્વાંભુવાદિ મનુઓ દેવો છે તેને ભજે. તે મન્વન્તર દેવોને ભજે. નિર્ઋતિ-મૃત્યુદેવ. શત્રુ મારવાને ઈચ્છે તે મૃત્યુને ભજે. કામની વૃદ્ધિ ઈચ્છતો સોમને ભજે. અકામ હોય એટલે જેને કોઈ પણ કામના ન હોય તે પુરુષોત્તમને ભજે. આ રહમા સર્વ તત્ત્વના પતિ છે. સોમ મનના દેવ, નિર્ઋતિ ગુદાના દેવ, મનુ અને દેવો નેત્રના દેવ અને મરુદ્ગાણ ત્વચાના દેવ છે. પુણ્યજન જળના દેવ, પિતૃઓ મહતત્ત્વના દેવ, ઉત્તમશ્લોક પુરુષના વ અને ઉમા શ્રોત્રાધિષ્ઠાત્રી સમજવી.

એમ કામના ભેદથી પ્રકૃતમાં (ભગવાનના ભજનમાં) ઉપયોગી બળ સિદ્ધ થવા માટે તે તે દેવતાનું ભજન કરવાનું કહ્યું. વૈરાગ્યને માટે ભગવાનને ભજવા. તેમાં કામનાવિષયો બ્રહ્મતેજ વગેરે કહ્યા. આ કામનાના ભેદથી ભક્તિ સાક્ષાત્પરબ્રહ્મ વાસુદેવનો અસાધારણ ધર્મ છે તે ત્યારે જ પ્રકાશ કે જ્યારે તેમાં ભગવાન ભક્તિપ્રકાશક તેજ મૂકે. વેદ તો બ્રહ્મનો પ્રકાશ કરે પણ બ્રહ્મના ધર્મનો તે સાક્ષાત્ પ્રકાશ ન કરે, તેમ પ્રત્યક્ષ પણ તે ધર્મને વેદ ન બતાવી શકે; પ્રત્યક્ષના તે સમવેતા છે. પરન્તુ તેના અભિવ્યંજક વિના તે પ્રકાશ ન પામે, તેથી બ્રહ્મનું તે તેજ આપણામાં આવે તો હાથમાં દીવાવાળો બધું જોઈ શકે તેમ આ ભક્ત પણ બધું જોઈ શકે. તેથી પહેલાં બ્રહ્મવર્ચસ કામના કરવી. અથવા વેદમાં રહેલું પ્રકાશન સામર્થ્ય, - આંખ વગર પ્રકાશમાં પડેલો ઘડો જોઈ ન શકાય તેમ આ બ્રહ્મધર્મ અથવા વેદનો પ્રકાશક ધર્મ કોણ આપી શકે એ વિચાર કરતાં જે વેદનો અને તેના અર્થનો નિયામક બ્રહ્મણરૂપિ છે, જેણે તે સામર્થ્ય તેમાં મૂક્યું છે, તે જ આપી શકે; તેથી બ્રહ્મના ધર્મો જગતમાં પ્રકટ કરવા માટે રજોગુણની જે દેવતા તેની ઉપાસના કરવી. તે બ્રહ્મતેજ પ્રકટ કરવા માટે જ પ્રકટેલા છે. કૂટસ્થ પણ તેને માટે પ્રકટ થયા નથી, તેથી તેને આપી ન શકે. એમ આગળ ઉપર સર્વત્ર આ રીતિ સમજવી. જીવાત્મામાં તે સામર્થ્ય આવ્યું તોપણ તેને ઈન્દ્રિયો ન હોય તો તે પણ તે પ્રકાશને બહાર પાડી ન

શકે; માટે ઈન્દ્રિયો અપેક્ષિત છે. ઈન્દ્રિયવાળાને ભગવચ્છાસ્ત્રમાં અધિકારી કહ્યો છે. ‘કો નુ રાજન્ ઈન્દ્રિયવાન્’ ત્યાં તે જ વાત કહી છે. તે ઈન્દ્રિય શરીર મળે ત્યારે મળે છે. તે જ્ઞાનક્રિયાનું કામ પણ કરે છે તોપણ તે પરમાર્થબોધક સ્વરૂપત્વ તેમાં ન હોવાથી ભક્તિમાં જે ઈન્દ્રિયોની જરૂર છે તે કામ તેનાથી થતું નથી. ‘ઈન્દ્રસ્ય વૃત્રંજઘનુષઃ ઈન્દ્રિયં વીર્યમ્’ ઈત્યાદિ શ્રુતિમાં તે ઈન્દ્રિય કહ્યું છે. એવું ઈન્દ્રિય ઈન્દ્રનું અલૌકિક ન હોય તો વૃત્રને મારવાનું અને પ્રજાપતિની સ્તુતિ કરવાનું કાર્ય બને નહિ; માટે અલૌકિક જ્ઞાન કરાવે એવા ઈન્દ્રિયની પ્રાપ્તિને માટે ઈન્દ્રની ઉપાસના કર્તવ્ય છે. ઈન્દ્રે પણ અલૌકિક ઈન્દ્રિયને માટે ઉપાસના કરી ત્યારે તેને તે મળેલ છે. જે કે પ્રજાપતિ તેમાં પ્રયોજક હતા-(પ્રેરક હતા) તોપણ તે પદાર્થરસના અનભિજ્ઞ છે. ગાયો પણ તેવી છે; તેથી ઈન્દ્ર જ સેવ્ય છે. જે એમ ન હોય તો ઈન્દ્રે વારંવાર પ્રાર્થના કરી તે બને નહિ ‘ધિનોતિ’ સુધીનો રસ તો ઈન્દ્ર જ૧+ જાણે છે, તેથી તેને ભજવા. ઈન્દ્રિયકામની વાત પૂરી થઈ છે. ત્રણ ઋણ દૂર કરવા માટે પ્રજાની અપેક્ષા છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં સહાયતા માટે પણ પ્રજા અપેક્ષિત છે. એમ જેને પ્રજા ન હોય તેને ભગવાન્ ભજવામાં નિશ્ચિંતતા થતી નથી. તે જે પોતાની મેળે પ્રજા થાય તે આપણી અપેક્ષા હોય તેમ ન કરે. આપણે ઈચ્છીએ તેમ કરે એવી પ્રજાને માટે મરીચ્યાદિને ભજવા જોઈએ, કેમકે મરીચ્યાદિએ કેમકે મરીચ્યાદિએ તેના બાપની ઈચ્છા હતી તેમ કર્યું હતું. તે બાપની ઈચ્છાને પૂર્ણ કરનાર હોવાથી તેનું ભજન કરો તો બાપની ઈચ્છા પૂર્ણ કરનાર પુત્ર થાય; તેથી તેને ભજવાનું કહ્યું છે. ભગવત્સેવામાં લક્ષ્મીરૂપ સંપત્તિની જરૂર છે. તે લક્ષ્મી ભગવાનમાં નિષ્ઠાવાળી છે. તેનો ભગવાનમાં વિનિયોગ થવો જોઈએ. બીજી સંપત્તિનો ભગવાન્ અંગીકાર ન કરે, માટે ભજનોપયોગી સંપત્તિની ઈચ્છાવાળો માયાને ભજે, તેમાં એક માયા મોહ કરનારી છે, બીજી જગત કરનારી છે, તે બન્ને સેવવા યોગ્ય નથી, કેમકે તેનો અધિકાર ભગવત્સેવામાં નથી, પણ ભગવદ્ભિમુખ કરવામાં તથા જગત્સર્જનમાં છે. આ માયા તો દેવતારૂપી સાત્વિકી મોક્ષ આપનાર વાસુદેવની માયા. મોક્ષ આપવા માટે ભગવાન્ વાસુદેવરૂપ ધરે છે; તેનાં ઉપયોગી સાધન સંપાદન કરવા માટે લક્ષ્મી આવે છે. તે જ કહ્યું છે કે “ઈત્યં વિચિન્ત્ય પરમઃ સ તુ વાસુદેવનામા બભૂવ નિજકારણમુક્તિદાતા, તસ્યાજ્ઞયૈવ નિયતાથ રમાપિ રૂપં વપ્રે દ્વિતીયમિવ યત્પ્રવદન્તિ માયામ્” (એમ વિચારિને પરમેશ્વર ભગવાન્ વાસુદેવ નામ ધારણ કરીને નિજ જનને મુક્તિનું દાન કરવા પ્રકટ થયા. તેની આજ્ઞાથી લક્ષ્મી પણ તેને વર્યા છે તે બીજારૂપ સ્ત્રીરૂપે પ્રકટ્યાં જેને લોકો માયા કહે છે.) એવું વાક્ય છે, તેથી એ માયાને

ભજવી; ઉપર કહેલી બે માયાને તજવી. બીજી વાત કહે છે કે ઈન્દ્રિયો સંપત્તિઓ સલાયતા અને પ્રકાશ એ બધા ભગવદ્ધર્મો પોતાનામાં ધારણ કરવા માટે પોતાનામાં તેજ હોવું જોઈએ. તે તેજ સર્વને હરાવે, સર્વ રૂપોને પોતાના જેવું કરી દે એવું જોઈએ. તે ભગવાનમાં રહેલા અગ્નિથી વ્યાપ્ત છે. વિશેષ પ્રકાશરૂપ ધન છે જેને તે વિભાવસુ કહેવાય. એથી તેજની ઈચ્છાવાળો વિભાવસુને સેવે. તેમ જ ભગવદ્ભક્તને બોલાવવા માટે, શ્રવાણ સિદ્ધ થવા માટે, ઉપદેશ કરવા માટે ધન જોઈએ. સાધનરૂપ શ્રવાણાદિ દ્રવ્યસાધ્ય છે. શુકદેવજી સંભળાવે છે તે નિરપેક્ષ હોવાથી તેની પાસેથી શ્રવાણ ફલરૂપ થાય છે. તે ફલ દષ્ટ છે, માટે દ્રવ્યની અપેક્ષા છે, તે તેને નામના વસુ પાસે રહ્યું છે. ‘ઈમં લોકમયજન્’ એમ શ્રુતિ કહે છે. તેવી જ રીતે વીર્યનું; એટલે બળ પણ સેવામાં અપેક્ષિત હોવાથી બલના આધારરૂપ, વાયુના સ્થાનરૂપ અન્તરિક્ષના દેવો રુદ્ર છે, દેવતા પણ રુદ્રને અધીન હોવાથી વીર્યકામ રુદ્રનું યજન કરે. ‘તે અન્તરિક્ષમયજન્’ એમ શ્રુતિ કહે છે. એવું અન્નાદિનું અથવા અન્ન ખાવાનું પણ સમજવું. ‘યદ્યદિષ્ટતમં લોકે યચ્ચાતિપ્રિયમાત્મનઃ’ એ ન્યાયથી અન્નાદિ પણ ભગવાનને અર્પણાર્થ કામ્ય છે. તેમાં અદિતિ ભૂમિની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા. ‘સા અદિતિરબ્રવીદ્રં વૃણા ઈતિ અથ મયા અભિગૃહ્ણીધ્વમ્’ એ ઉપાખ્યાન વેદમાં છે તેમાં તે અદિતિમાં તેનું સામર્થ્ય કહ્યું છે. ભૂમિમાં ભગવદ્ભજન કરીને સ્વર્ગના દિવ્ય પદાર્થો લોકમાં ન મળે તેને માટે સ્વર્ગમાં જવાની ઈચ્છા થાય. તે સ્વર્ગના પ્રભુ આદિત્યો છે. ‘તેડ મું લોકમયજન્’ એમ શ્રુતિ કહે છે. વિશ્વેદેવોનો રાજ્ય ઉપર અધિકાર છે. સર્વ દેવના અધિષ્ઠાતા છે. રાજા સર્વ દેવતામય છે. તેથી અહીં સર્વ સંપત્તિથી ભજન સિદ્ધ થવા માટે રાજાપણું જોઈએ. ભક્તિમાર્ગ તો અલૌકિક છે. અસાધ્યસાધક પદાર્થ સિદ્ધ થવા માટે સાધ્ય દેવોનું યજન કરે. સર્વ પ્રજા જો સ્વાધિન થાય તો સર્વત્ર ભક્તિનો પ્રચાર થાય, તેથી ભક્તિનો ફેલાવો કરવા માટે એ રાજ્ય સિદ્ધિ કરવી જોઈએ. આયુષનો ઉપયોગ ભક્તના અંગાદિમાં સ્પષ્ટ છે. તે આયુષના પ્રભુ અશ્વિનીકુમારો છે, તેથી તેને રાજી કરવા. તેમ પુષ્ટિ પણ લોકાતીત છે, ભગવાનનું કાર્ય સિદ્ધ કરાવનારી છે, તેને માટે સર્વનું પોષણ કરનારી ભૂમિનું ભજન કરવું, કેમકે પૃથ્વીમાં બીજ પડ્યું તો તેમાંથી અંકુરપત્રાદિ થાય છે. એમ પ્રતિષ્ઠા પણ. તેનું લોક અનુકરણ કરે, તેથી પ્રતિષ્ઠા જોઈએ. પ્રતિષ્ઠા તો માહાત્મ્ય વડે અથવા તો વિચિત્રતા વડે થાય. તે ઘાવાભૂમિમાં બન્ને પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાનના અધિષ્ઠાનમાં રૂપ પ્રકટ કરવાના સામર્થ્ય માટે, ‘રૂપમિતિ ગન્ધર્વાઃ’ એમ શ્રુતિ કહે છે, તેથી ગન્ધર્વોનું સેવન કરવું જોઈએ. નૃત્યાદિ કરી ભગવાનને પ્રસન્ન

કરવા માટે, એવી નાયનારી સ્ત્રીની કામના થાય તેને માટે અનેક રૂપ કરવામાં સમર્થ એવી ઉર્વશીનું ભજન કરવું, કેમકે તે નારાયણથી ઉત્પન્ન થઈ છે. વસિષ્ઠ અગત્ય વગેરે શ્રુષિની તે માતા છે; વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરી મુક્તિ આપનારી છે. પૂર્વચિત્તિ વગેરે તેવા ગુણવાળાં નથી, તેથી ઉર્વશીના નામનો નિર્દેશ કર્યો છે. હુકમ કરવાનું સામર્થ્ય સિદ્ધ થવા માટે બ્રહ્માનું પૂજન કરવું જોઈએ. તે સર્વને હુકમ કરે છે. આજ્ઞાપન એ ભક્તિમાં કરણરૂપ છે. તેવી રીતે યજ્ઞનું પણ સમજવું, કેમકે કીર્તિથી બધું પ્રાપ્ત થાય અથવા બધા પાસે આવે અને પછી તેનું અનુકરણ કરે. યજ્ઞ ભગવાને યજ્ઞ પ્રાપ્ત કર્યું. ‘દેવા વૈ સત્રમાસતર્હિ પરિમિતં યજ્ઞસ્કામા પ્રચેતાઃ’ ત્યાં યજ્ઞથી યજ્ઞ પ્રાપ્ત થયાનું કહ્યું છે, તેથી યજ્ઞ ભગવાનની તેને માટે સેવા કરવી. પ્રચેતા નિધિપતિ છે, તે અલૌકિક અર્થનું દાન કરે તો ભગવદુત્સવ થાય. વિદ્યાનો તો સાક્ષાત્ ઉપયોગ છે. ‘ઈશ્વરાજ્ઞાનમન્વિચ્છેત્’ એવું વાક્ય છે, તેથી તે ભજવા યોગ્ય છે. તેમ જ કહ્યું છે કે ‘પ્રતિકૂલે ગૃહં ત્યજેત્’ ભક્તિમાં સ્ત્રી અનુકૂલ ન હોય તો તેને છોડી દેવી. તેથી દામ્પત્ય ભગવત્સેવા માટે જરૂરનું છે. તેમાં ઉમા (પાર્વતી) શિવની પરમભક્તા છે. તે શિવમાં એકનિષ્ઠાવાળા છે. બહુ જન્મ લઈને તે શિવમાં સિદ્ધ થયાં છે. તેમનું સ્ત્રીપુરુષમાં પ્રીતિની કામનાવાળાએ ભજન કરવું. ધર્મથી ભક્તિ થાય છે એમ પ્રથમ કહી ગયા. ઉત્તમો તો લોકવેદમાં ધર્મને કહેનારને સેવે છે. ભક્તિમાર્ગની પરમ્પરા સિદ્ધ કરવા માટે પ્રજ્ઞની જરૂર છે. તે માટે પિતૃઓ તે આપનાર હોવાથી તેનું ભજન કરવું. રક્ષા તો કૂરથી થાય, માટે રક્ષાને માટે યજ્ઞો કૂર હોવાથી તેનું ભજન કહ્યું છે. ‘ઓજસ’ ઈન્દ્રિયોમાં નેત્ર અને કાન પોતાના વિષયો-જોવું સાંભળવું તેમાં કુશળ હોવા જોઈએ, તેને માટે મરુદ્ગાણને ભજવા, કેમકે તેને ઈન્દ્રિયપાટવ ઉત્તમ છે. તેના ઈન્દ્રે બહુ કકડા કર્યા તોપણ તે મર્યો નહિ. મહાપુરુષની પૂજા દિતિએ કહી તેથી તે સિદ્ધ બનેલા છે. તેણે દોષો બધા છોડી દીધા છે, તેથી તેની સેવા ઈન્દ્રિયપાટવતા માટે કરવી. અધિકારીને સર્વ વિનિયોગમાં સામર્થ્ય હોય, તેને માટે મન્વન્તરના અધિપતિઓનું ભજન અપેક્ષિત છે. પ્રતિબંધકનિવૃત્તિ થવી જોઈએ. તેને માટે નિરૂક્ષિતનું યજ્ઞ કરવું. સર્વ વસ્તુ તેની કામના હોય તો થાય, તેથી ભગવાનની કામના થવા માટે રાસપ્રકરણમાં કહેલા સોમ(ચંદ્ર)નું ભજન કરવું. તેણે ભગવાનના કામને પણ પૂર્ણ કર્યો. તે તેવા કામનો પ્રિતામલ છે. (૨-૮)

એમ ભગવાનના અંશો ભક્તની કામનાને પૂર્ણ કરે છે એ કહીને સસાધન ભક્તિ સિદ્ધ થવા માટે પણ ભગવાનને સેવવા, તે કહે છે:

અકામઃ સર્વકામો વા મોક્ષકામ ઉદારથીઃ ।

તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન ભજેત પુરુષં પરમ્ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ : અકામ હોય કે સર્વકામ હોય કે મોક્ષની કામનાવાળો હોય તે ઉદારબુદ્ધિવાળો તીવ્ર ભક્તિયોગ વડે પરમ પુરુષને ભજે.

ભાવાર્થ : વૈરાગ્ય કામનાવાળો, પૂર્વાધ્યાયમાં કહેલો સ્વતન્ત્ર રીતે નિષ્કામ, અથવા આ અધ્યાયમાં કહેલો કામનાવાળો સર્વ કામનાવાળો અથવા મોક્ષની કામનાવાળો અથવા ઉદાર બુદ્ધિવાળો સ્વતન્ત્ર, તે બધા તીવ્ર ભક્તિયોગ વડે-એ ભગવાન પાસે લઈ જાય એવા ભક્તિયોગ વડે-પહેલા કહ્યા તે પરપુરુષને ભજે. ભગવાનથી જ સસાધન સાધ્ય સિદ્ધ થશે.(૧૦)

કામના જ ન થાય તો ભજન ક્યાંથી સિદ્ધ થાય, તેથી આ તમારો પ્રયાસ બગલાને બાંધવા જેવો વ્યર્થ છે, એમ શંકા કરીને કામના વડે તેની સાધના કરવામાં પણ જે અન્તરંગ સાધનને સિદ્ધ કરનાર હોય તેને સેવવા, એ અભિપ્રાયથી આગળ કહે છે:

એતાવાનેવ યજતામિહ નિઃશ્રેયસોદયઃ ।

ભગવત્યચલો ભાવો યદ્ભાગવતસંગમઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ : અહીં યજન કરવાનું કહ્યું તે બધામાં મોક્ષ આપનાર સાધન તો એટલું જ કે ભગવાનમાં ન ફરે એવો અચળ ભાવ અને ભગવદ્ભક્તનો સમાગમ એ બન્ને નિષ્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ : સર્વ સાધનો ભગવદ્ભજનમાં કહ્યાં તે બે સાધનમાં અન્તર્ગત થાય છે. તે ભક્તનો સંગ સિદ્ધ કરાવે, ભગવાનમાં પ્રીતિ કરાવે. એ બે સાધન જો સિદ્ધ થયાં તો બીજાં સાધનોની કામના ન કરવી. તેથી જેનાથી યજન કરનારમાં આ ભક્તિમાર્ગમાં નિઃશ્રેયસનો પરમ ઉદય આટલો છે તે બે કહ્યા.(૧૧)

તેમાંનું પણ એક સાધન છે જેનથી ઉપર કહ્યાં બન્ને ફળથાય છે, તે કહે છે:

જ્ઞાનં યદાઽઽપ્રતિનિવૃત્તગુણોર્મિચકમ્

આત્મપ્રસાદ ઉભયત્ર ગુણોષ્વસંગઃ ।

કૈવલ્યસંમતપથસ્ત્વથ ભક્તિયોગઃ

કો નિર્વૃત્તો હરિકથાસુ રતિં ન કુર્યાત્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ : જેનાથી ગુણની ઊર્મિઓનું ચક્ર શાંત થાય છે, આત્મા અન્તઃકરણ

પ્રસન્ન થાય છે. આ લોક-પરલોકના ગુણોમાં વૈરાગ્ય થાય છે. કેવલ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં સમ્મત એવો ભક્તિમાર્ગ છે તો સુખી માણસ કોણ એવો નીકળે કે જે તેમાં પ્રીતિ ન કરે?

ભાવાર્થ : ભગવત્કથામાં પ્રીતિ એ પૂર્વોક્ત બન્ને (ભક્તસંગ તથા ભગવાનમાં પ્રેમ) સાધનોને સિદ્ધ કરનારી છે. કથાપ્રીતિમાં આસક્ત હોય તેને કહેનાર મળી રહે છે. પ્રેમ પણ તેને થાય છે. આનુષંગિક ઘણું કથારતિથી સિદ્ધ થાય છે. જે કથારતિથી ઉત્પત્તિ વગેરે ગુણોમાં રોગાદિ નિવૃત્ત થાય છે. સર્વ અવિદ્યાને દૂર કરનાર જ્ઞાન થાય છે. તેને સિદ્ધ કરનાર અન્તઃકરણ પ્રસન્ન રહે છે. તેનું સાધન આ લોક પરલોકના ઇળમાં વૈરાગ્ય તે પણ થાય છે. એમ સાધન સહિત જ્ઞાન કહ્યું. આ જ્ઞાન ફલમાં સાપાય એટલે ફલ ન પણ અપાવે. મોક્ષમાં અનુકૂળ તો ભક્તિમાર્ગ છે, તેથી અહીં ‘અથ’ શબ્દ લખ્યો છે. જ્યાં જુદાઈ કહેવી હોય ત્યાં ‘અથ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે; એથી ભક્તિમાર્ગ જ્ઞાનનું સાધન નથી પણ સ્વતન્ત્ર છે, જ્ઞાનનો સહાયક પણ નથી. પરન્તુ અધ્યાયના આરંભમાં જે કામનાઓ કહી છે તેનાથી સિદ્ધ સાધન કરીને મેળવેલો ભક્તિમાર્ગ છે, જેનાં જ્ઞાન અને ભક્તિ અવાન્તર ફલ છે; એટલે ભક્તિ કરતાં તે બન્ને તો વગર ક્યે થઈ જાય તે ‘આનુષંગિક’ કહેવાય. ભગવાનમાં પ્રેમ અને ભક્તનો સંગ એ બે પ્રધાનફલ છે. એવી કથા છે તો તે કથામાં, સન્માર્ગમાં રહેતો કયો પુરુષ રતિ ન કરે? તેમાં પણ પ્રવૃત્તિમાર્ગને છોડીને નિવૃત્તિમાં ચાલનાર તો કથાનું જ શ્રવણ કરે, જેનાથી ભગવાનમાં પ્રીતિ થાય અને ભગવદ્ભક્તનો સત્સંગ સહજમાં થાય.(૧૨)

એમ ભક્તિમાર્ગ સાધન સાથે કહ્યો. શુકદેવજી એટલું બોલ્યા પછી હવે રાજા પ્રશ્ન કરે તો કહેવું એમ નક્કી કરી બોલતા બંધ થયા. સૂતજી શૌનકને એટલું કહીને તેના મનમાં શું છે તે જાણવા માટે બોલતા બંધ થયા. આ વાત ગુપ્ત રીતે કહે છે તે શૌનકાદિના હૃદયમાં આવી કે નહિ એ સન્દેહથી બોલતા જ્યારે બંધ થયા ત્યારે શૌનકાદિ પણ પોતાનો મત આપવા માટે જે ગુપ્ત વાત કહી તે પ્રકટ કરવા બોલ્યા. તે આ અધ્યાય સમાપ્ત થતાં સુધી તે જ બોલશે, તે આમાં એટલું સમજ્યા કે ભગવાનની ભક્તિ સિવાયનાં જે સાધનો જગતમાં વિદ્યમાન છે તે ખોટાં છે (ફલ આપનાર નથી,) એટલે તેનાથી વૈરાગ્ય રાખવું, ત્યારે ભક્તિનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેને સાધનો કહ્યાં છે તેને તો ભગવાનનો સંગ હોય, કથામાં રતિ હોય તોપણ સ્નેહને માટે યત્ન બાકી છે, એથી આપણા કરતાં પરીક્ષિત મોટા છે તેથી

તેણે પૂછ્યું હોય તેના જેવું જ આપણે ભક્તિના ઉપાયમાં જાણવાનું છે, એ વિચારથી પ્રશ્ન કરે છે. ચાર શ્લોક શૌનક બોલે છે:

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

ઈત્યભિવ્યાહતં રાજા નિશમ્ય ભરતર્ષભઃ ।

કિમન્યત્પૃષ્ટવાન્ ભૂયો વૈયાસકિમૃષિં કવિમ્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ : શૌનક બોલ્યા: શુકદેવજીનું કથન સાંભળીને ભરતવંશ શ્રેષ્ઠ પરીક્ષિત રાજાએ બીજું ફરીને શું પૂછ્યું? કેમકે શુકદેવજી વ્યાસના પુત્ર છે, મન્ત્રના દ્રષ્ટા છે અને પરમ વિદ્વાન્ છે. તેણે કાંઈ સારું કહ્યું હોય તે કહો.

ભાવાર્થ : ‘અભિ’ એટલે ચારે તરફથી કહ્યું એટલે પરીક્ષિતને ઉપદેશ કર્યો. તે શુકનો અભિપ્રાય જાણીને તે ભરતર્ષભ હોવાથી મોહમાં ન પડ્યા. તેથી પહેલાં કહેલ ન પૂછ્યું હોય પણ બીજું જ પૂછ્યું હશે. જો કે કહેવાયું તો બધું કહી દીધું તોપણ તેને દઢ કરવા માટે બીજું પૂછ્યું હશે. શુકદેવ વધારે વખત ક્યાંય રહેતા નથી તેથી ખોટી કરે એવો પ્રશ્ન નહિ કર્યો હોય એમ કહે, તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે શુકદેવજીના પિતાનું નામ વ્યાસજી છે. વ્યાસ એટલે વિસ્તાર કરનાર. તેના પુત્ર પણ ઉત્તરમાં વિસ્તાર કરે, ટૂંકામાં પતાવે તેવા નથી. તેમાં ભાગવતરૂપ મન્ત્રના અધિષ્ઠાતા ભગવાનના અભિપ્રાયને જાણનાર હોવાથી તે ઋષિ કહેવાય છે, તેથી તે કીર્તિરૂપ કહેવાય છે. તેથી તે કીર્તિરૂપ હોવાથી સર્વ કલેશે એ અભિપ્રાય બતાવવા પણ ‘ઋષિ’ પદ કહ્યું છે. તેમાં વિશેષરૂપથી કહેવાનું સામર્થ્ય પણ છે એ બતાવનાર ‘કવિ’ પદ કહ્યું છે.(૧૩)

તે પરીક્ષિતે પૂછ્યું હોય તે જાણી તમારે શું કરવું છે? તેનો ઉત્તર એ છે:

એતચ્છુશ્રૂષતાં વિદ્વન્ સૂત નોઽર્હસિ ભાષિતુમ્ ।

કથા હરિકથોદર્કાઃ સતાં સ્યુઃ સદસિ ધ્રુવમ્ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ : હે વિદ્વાન્, એ બધું સાંભળવાની અમે ઈચ્છા રાખીએ છીએ તો તે અમને સંભળાવવાને તમે યોગ્ય છો. સત્પુરુષોનો સમાગમ થાય ત્યાં હે સૂત, જેનું છેવટ ભગવત્કથામાં આવતું હોય એવી ધ્યાનો થાય છે.

ભાવાર્થ : એ સાંભળવાની અમારી મોટી ઈચ્છા છે: તમે જાણો છો, સર્વત્ર કહેવામાં તમારો અધિકાર છે, એમ બતાવવા માટે ‘વિદ્વન્’ એમ સંબોધન આપ્યું છે. બીજું સંબોધન ‘સૂત’ એમ કહ્યું છે, તેથી અમને કહેવાને યોગ્ય તમે છો. શ્રોતાવકતાની વાત અમે નથી કહેતા પણ સત્પુરુષોની સભામાં બીજી વાતો થાય તોપણ તેના ઉત્તર ફલમાં તો ભગવત્કથા જ આવે. હરિની કથા એ જ છે ઉદ્દર્ક એટલે ઉત્તરફલ જેનું તે

‘હરિકથોદર્ક’ શબ્દનો અર્થ છે. બીજી વાતો પણ છેવટે ભગવાનની વાતો થઈ જાય એ તેનો સ્પષ્ટાર્થ છે. ‘ધ્રુવમ્’ એમ છેલ્લું કહ્યું છે. એમાં સન્દેહ નથી એમ તેનો અર્થ કરવો.(૧૪)

સત્પુરુષની સભામાં એવું બને છે. તેમાં પણ પ્રથમ સત્સંગમાં તે બન્નેની સત્તા કહીને તે બન્ને ભેગા મળે ત્યાં કથા જરૂર થાય. તેમાં સમાગમ થવો તે પૂછનારને અધીન છે. તે પૂછનાર ભગવદ્ભક્ત હોવો જોઈએ. તે કહે છે:

સ વૈ ભાગવતો રાજા પાણ્ડવેયો મહારથઃ ।

બાલક્રીડનકૈઃ ક્રીડન્ કૃષ્ણક્રીડાં ય આદદે ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ : એ પાંડુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ મહારથ ભગવદ્ભક્ત રાજા પરીક્ષિત બાળકનાં રમકડાંની રમતમાં પણ કૃષ્ણની ક્રીડા કરતો હતો.

ભાવાર્થ : રાજા પણ તે ભગવદ્ભક્ત હતો. અથવા રાજા બહુ પૂછનાર હોય છે. તેમાં ભક્ત રાજા હોય તો ભગવાનની વાત પૂછે છે. તેનાં સાધનમાં બે વાત છે: એક તો તે પાંડુના કુલમાં ઉત્પન્ન થયો છે, બીજું તે પોતે પણ ભગવાનનો છે, ભગવદ્વીયના વંશમાં થયો, ભગવદ્ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળો. ફલમુખ અન્તરંગ સાધન એ છે કે તેનું ચિત્ત સ્વાભાવિક રીતે ભગવત્પરાયણ છે કે જે બાલક હતો, રમકડાંથી રમતો હતો ત્યારે પણ તે ભગવાનને પધરાવી તેનો સેવક પોતે બનીને, રાજાને તેનો સેવક ઉપચાર કરે તેમ રાજલીલા કરીને રમતો હતો. અથવા વૃંદાવનની ભગવાનની ક્રીડાને પોતે કરી બતાવતો એવી રીતે રમતો.(૧૫)

શુકદેવ પણ ભગવદ્ભક્ત હતા તે કહે છે:

વૈયાસકિશ્ચ ભગવાન્ વાસુદેવપરાયણઃ ।

ઉરુગાયગુણોદારાઃ સતાં સ્યુર્હિ સમાગમે ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ : ભગવાન્ વ્યાસપુત્ર શુકદેવજી પણ વાસુદેવપરાયણ હતા. તેવા સત્પુરુષોનો મેળાપ થાય ત્યાં બહુ ભક્તોને ગાયેલા ભગવાનનો ગુણાનુવાદ અવશ્ય થાય.

ભાવાર્થ : શ્રોતા તો ભગવદ્વીયોના વંશનો એટલે ભક્ત હતો અને શુકદેવજી વક્તા તે ભગવાનના પુત્ર હતા, છતાં ભગવાન્ વાસુદેવને સર્વસ્વ માનતા. બીજાઓ પણ ત્યાં ભેગા થએલા તેવા જ હતા. એ ‘ચકાર’ થી કહ્યું. તેવો બધા સત્પુરુષોનો ત્યાં મેળો થયો. તે પણ પ્રથમ જ મળ્યા. ત્યાં બધા ભક્તો ભગવત્કથામાં એકમત થાય. સર્વ

પુરુષાર્થના સ્વતન્ત્રતાથી સાધન રૂપ ન હોવા છતાં સર્વ પુરુષાર્થને આપનાર ભગવદ્ગુણો તે તેનામાં હોવાથી તે એકબીજાને કહે સાંભળે, તેથી ત્યાં ભગવત્કથા થાય જ.(૧૬)

અત્યારે જે હયાત છે, તે જો ભક્તિ સિદ્ધ ન કરી શકે તો તેનો જન્મ વૃથા છે; ભક્તિને કરે તો જન્મની સફળતા સમજવી, એ કૈમુતિકન્યાયથી હવે કહે છે:

આયુર્હરતિ વૈ પુંસામુદ્યન્નસ્તં ચ યન્નસૌ ।

તસ્યર્તે યત્ક્ષણો નીત ઉત્તમશ્લોકવાર્તયા ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ : ભગવાનના ભજન વગર જે ક્ષણ ગુમાવે છે તેમના આયુષને ઊગતો આથમતો સૂર્ય હરિ લે છે. જે ઉત્તમશ્લોકની વાતોમાં વખત ગાળે છે તેના આયુષને તેમ લેતો નથી, પણ બીજાનું આયુષ આપી તેને દીર્ઘાયુષી કરે છે.

ભાવાર્થ : “યોડસૌ તપન્નુદેતિ સ સર્વેષાં ભૂતાનાં પ્રાણાનાદાયોદેતિ, મા મે પ્રજાયા મા પશૂનાં મા મમ પ્રાણાનામાયોદગાઃ, અસૌ યોડસ્તમેતિ સ સર્વેષાં ભૂતાનાં પ્રાણાનાદાયાસ્તમેતિ. મા મે પ્રજાનાં મા પશૂનામિતિ” (જે આ સૂર્ય ઊગે છે તે સર્વ ભૂતોના પ્રાણને સાથે લઈને ઉદય પામે છે. મારી પ્રજા, મારાં પશુ અને મારા પ્રાણ લઈને ઊગે છે. અસ્ત થાય ત્યારે બધાના પ્રાણોને લઈને અસ્ત થાય છે. તેનું કારણ પણ તે જ કે કોઈ મારી પ્રજાના પ્રાણને કે પશુના પ્રાણને લે નહિ,) એવી શ્રુતિ છે. તેમાં ઊગતાં અને અસ્ત થતાં બધાના આયુષને સૂર્ય સાથે લઈ જાય છે, એ કહ્યું, તેમાં મારી પ્રજા, મારાં પશુના પ્રાણ કોઈ ન લે એમ કહ્યું છે, તેથી કેટલાકના આયુષને ઓછું કરતો નથી. તે કોણ છે કે જેના આયુષને સૂર્ય હરતો નથી? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેના આયુષને હરવા માટે સૂર્યે અધિકાર આપ્યો છે તે અધિકાર સૂર્યનો અન્તરંગ હોય તેનું આયુષ હરતો નથી. હરેલું બીજાનું આયુષ ભગવદ્ભક્તોને આપે છે, કેમકે લીધું તે કોઈને આપવું તો જોઈએ, તેથી ભક્તોને આપે છે. જો કે તે વાક્યમાં જે સૂર્યની પ્રાર્થના કરે તેનું આયુષ સૂર્ય ન હરે; તેથી તે હરે છે બધાનું એવો નિયમ નથી; એથી હરણ અનિત્ય છે. તેથી કોઈનું આયુષ હરતો નથી પણ વધારે છે. તે એકના વગરના બધાનું આયુષ હરે છે. તેઓ કોણ કે જે ભગવાનના નામ વિના વખત કાઢે છે; તેઓનું આયુષ હરે છે. પુરુષને સો વર્ષનું આયુષ હોય છે. એક વરસે સર્વ બ્રહ્માણ્ડને ફરીવળીને એક વર્ષના આયુષને સૂર્ય હરે છે. તે નામ નહિ લેનારના આયુષને હરે છે. આયુષને નામસ્મરણમાં કાઢનાર સિવાયના જે છે તેમનું આયુષ હરી લે છે. ‘શતાયુર્વે પુરુષઃ’ જે એક આયુષમાં એ ક્ષણ હોય કે ભગવદીયની

સમિપમાં ભગવન્નામ લઈ નિર્ગમન કર્યો હોય તેનું આખું આયુષ સૂર્ય નથી લઈ લેતો. 'યદ્ તદ્'નો નિત્ય સમ્બન્ધ છે તેથી 'તત્' શબ્દથી ક્ષણ લેવો. સમ્બન્ધ સ્વરૂપ સાથે છે, તેથી આયુષ લીધું છે. એનો સ્પષ્ટાર્થ એ થયો કે એક વર્ષમાં એક ક્ષણ પણ ભગવાનની વાતોમાં સ્વાર્થ કે પરાર્થમાં નિર્ગમન કરી તે આખા વર્ષને સૂર્ય હરતો નથી. પોતાને આયુષ હરવું તે ભગવદ્વાર્તાએ હર્યું, તેથી બાકી રહેલું આયુષ પણ ભગવદ્વાર્તા હરશે, એમ ધારી એવા ભગવન્નામ લેનારનું આયુષ સૂર્ય હરતો નથી.(૧૭)

એમ ક્ષણ માત્ર કથાના સમ્બન્ધથી આખું આયુષ સફળ થાય છે, એ ઉપલક્ષણથી બધા કથાથી કૃતાર્થ થાય એવું સિદ્ધ થયું. એ જો ન બને તો દેવની પ્રાર્થનાથી મેળવેલું આયુષ પણ વૃથા છે. એ દષ્ટાન્તપૂર્વક કહે છે:

તરવઃ કિં ન જીવન્તિ ભસ્ત્રાઃ કિં ન શ્વસન્ત્યુત ।

ન ખાદન્તિ ન મેહન્તિ કિં ગ્રામ્પશવોડપરે ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ : વૃક્ષ શું જીવતાં નથી? ધમણો ક્યાં શ્વાસ લેતી નથી? બીજાં ગામનાં પશુઓ ખાનપાન શું કરતાં નથી? પણ તેથી તે બધાં કૃતાર્થ થતાં નથી, તેવો ભજન ન કરનારો છે.

ભાવાર્થ : વૃક્ષો ક્યાં બહુ કાલ જીવતાં નથી? પરન્તુ તે પોતાના જીવને છોડાવી શકતાં નથી. તેથી દેવને પ્રાર્થના કરી બહુકાળ જીવન મેળવે તે વૃથા છે. તેના આયુષમાં પ્રાણ નથી, તેથી તેનું આયુષ લાંબુ છતાં વૃથા છે. તો હવે પ્રાણ ધારણ કરનારમાં તો ધમણ છે તેમાંથી પવન નીકળ્યા જ કરે છે. તે ધમણ નાસિકાના ચામડા જેવી ચામડામાંથી બનેલી છે. તેમાંથી વાયુ આવે છે. માણસને જેમ પ્રાણ નાસિકા વાટે ચાલે છે, તેમ ધમણમાં પ્રાણ આવે છે અને જાય છે, તેથી પ્રાણ ચાલે તેનાથી કાંઈ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. માણસ તો પોતાનો અને પારકાનો ઉપકાર કરે, તેથી ધમણનો દષ્ટાન્ત અંધ બેસતો નથી એમ કહે તો ત્યાં 'ઉત' પ્રસિદ્ધિવાચક શબ્દ કહ્યો છે. કોયલા ધમણના પવનથી તપે છે, તે લોઢાને તપાવે છે તો તેના ઉપર માર પડે છે. તેથી પારકાને તપાવીને ઉપદ્રવ કરનારા તે થાય છે. તેના જીવનથી જગતને ફાયદો નથી. પુરુષાર્થ ધમણ નથી કરતી તેમ વૃથા જીવનવાળો પુરુષ પણ નથી કરતો. વારુ, ભોગ તો છે, તો? ત્યાં કહે છે કે અન્ન ખાય છે, તેથી લોક જાણે છે કે આ ભોગ કરે છે તે લોકનો ભ્રમ છે, કેમકે ગામના કૂતરા વગેરે અન્ન ખાય છે, પચાવીને ગુદાથી બહાર કાઢે છે, તેટલાથી ભોગ સિદ્ધ થતો નથી, તેમ પૃથ્વી કે વૃક્ષમાંથી નીકળેલું પોતાના મોઢામાં

નાખીને પાછું બહાર કાઢે છે. ભૂંડણાં આપણું નીકળેલું ખાય છે. તેનાથી તે કાંઈ વિશેષ કાર્ય કરતો નથી. ખરી રીતે તો એક દ્વારથી દાખલ થાય તે બીજા દ્વારથી નીકળે. માણસને નીકળે તેમ ભૂંડણાંને નીકળે એ બેમાં તફાવત શો? જેને માણસમાં અને ભૂંડણાંમાં તફાવત દેખાતો નથી. તેને આ વાત કહેવામાં અનિષ્ટ રહેલું છે; બ્રહ્મવાદિને કહેવામાં અનિષ્ટ નથી. તે પશુ જેવો પ્રાકૃત પોતાને બહુ સારો માને છે. ‘અપર’=બીજા કહેવાથી આવો માણસ પણ એક પશુ જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે ‘ત્રયઃ પશૂનાં હસ્તાદાનાઃ’ (ત્રણ પશુના હસ્તથી લેનારા છે) તેનું વાક્યશેષ ‘પુરુષો હસ્તિમર્કટ’ ત્યાં પુરુષને પણ પશુની સાથે ગણ્યો છે, તેથી પુરુષ પણ પશુ થાય છે.(૧૮)

એમ ભજન ન કરનારની નીચની સથે તુલ્યતા કહી. તેનાથી ય નીચેને કહે છે:

શ્વવિડ્વરાહોષ્ટ્રવરૈઃ સંસ્તુતઃ પુરુષઃ પશુઃ ।

ન યત્કર્ણપથોપેતો જાતુ નામ ગદાગ્રજઃ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ : જેના કાનમાં ગદના મોટાભાઈ કૃષ્ણ સંભળાયા નથી તે પુરુષ પશુ છે. કૂતરાં, ભૂંડણાં, ગધેડાં, અને ઊંટોની તે સ્તુતિ કરાવે છે કે આવા પુરુષ કરતાં કૂતરાં, ભૂંડણાં, ઊંટ, ગધેડાં સારાં, એમ માણસો તેને સારાં કહે છે તે આને જોઈને કહે છે. તેથી તે ચાર અધમ પ્રાણીને સારાં કહેવરાવે છે. તે તેનાથી પણ નીચ છે, એમ સિદ્ધ થયું.

ભાવાર્થ : આ ચાર પ્રાણીઓ લોકમાં નિન્દિત છે, તેની સ્તુતિ કોઈ પણ કરતા નથી, પણ તે જ્યારે ભગવદ્દિમુખને જુએ છે ત્યારે આનાથી તો કૂતરાં ગધેડાં વગેરે સારાં એમ તેની ભલાઈને કહે છે. તે કૂતરાં, ગધેડાં વગેરે જાણે છે કે આ ભગવદ્દિમુખ અમને સારાં કહેવડાવે છે; તેથી તે ભલો માણસ છે એમ કૂતરાં, ગધેડાં, ભૂંડણાં, ઊંટ તેની સ્તુતિ કરે છે. જો કે કૂતરો પૂંછડું હલાવે છે, એક કટકા રોટલામાં પોતાની લાલચ બતાવે છે, પરન્તુ તેના ઘરમાં રહે છે, પોતાના સ્વામિનું હિત કરે છે, થોડાથી સંતોષ માને છે. પ્રાકૃત માણસ થોડાથી સંતોષાતો નથી. ખાય છે તેનું અહિત કરે છે, તેથી તે અધમ છે. એમ વિડ્વરાહ જગતમાં કોઈને કામમાં ન આવે એવી વિષ્ણુમાં આસક્તિ રાખે છે, તે ખરાબ સ્થાનમાં જ રહે છે, તેમ આ હરિવિમુખ પણ ખરાબ ખાનારો અને ખરાબ સ્થાનમાં રહેનારો છે. તે કરતાં વિડ્વરાહ સારો, કેમકે જેમાં કોઈ ભાગ ન પડાવે એવી અનુપયોગી વસ્તુથી પોતે જીવન ચલાવે છે. બહિર્મુખ તેમ ચલાવી શકતો નથી, પણ લોકોપયોગી વસ્તુમાં ભાગ પડાવે છે, તેમ બીજાના ભાગનું

પણ પોતે ખાઈ જાય છે. ઊંટ કાંટા વગેરે જેનો કોઈ ઉપયોગ ન કરે તેવું રક્ષા ખાનાર છે. તે સ્વામિનો ભાર ઉઠાવી અન્યત્ર પહોંચાડે છે. આ બહિર્મુખ તો સારું ખાય અને ભગવાન જે આપનાર છે તેની સેવા કરતો નથી. જો કે ગધેડાંને જ્યારે ગધેડી પાછલા પગની લાત મારે ત્યારે નિવૃત્ત થાય છે તો પણ તે સ્વામિના કામમાં હઠ નથી કરતો તેમ વાંકો ચાલતો નથી. તેના દોષ છે તે આ બહિર્મુખમાં છે, તે ગધેડાના ગુણ આનામાં નથી, તેથી તેના કરતાં ગધેડો ઉત્તમ છે એમ સમજો. “મોઘમન્નં વિન્દતે અપ્રચેતાઃ. અન્નેન પ્રાણાઃ. અન્નાત્ પ્રાણા ભવન્તિ” એ શ્રુતિમાં વ્યર્થ ખાનારો અને ભગવાનને ધરીને ખાનારો તેમાં વૃથા ખાનારો વૃથા જીવે છે, એમ કહ્યું છે. ખાવાનો ઉપયોગ જ્ઞાનભક્તિમાં છે; તેમાં વૈયર્થ્ય પક્ષમાં તુલ્યતા છે. તે બહિર્મુખને તો કૃષ્ણ કેવળ ભક્તિનો તેમાં પ્રકાશ કરવા પ્રકટ થાય છે તે આના કાન સુધી કદી પહોંચતા નથી, પ્રભુ તો પોતાના જનના કાનદ્વારા હૃદયમાં પધારે છે, તેથી આ બહિર્મુખ તદીય નથી એવો નિશ્ચય થાય છે. તેથી તેનામાં જ્ઞાન કે ભક્તિ નથી. ગદ તો માતાપિતાનાં દુઃખ મટ્યા પછી થયા છે. ભગવાનને જ્યાં દુઃખ દૂર કરનાર કહેવા હોય ત્યાં ભગવાનને ગદાગ્રજ કહેવાય છે. (૧૮)

૧.તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ દ્વિતીયાષ્ટકમાં આ શ્રુતિ છે. “મોઘમન્નં વિન્દતે અપ્રચેતાઃ સત્યં બ્રવીમિ વધ ઇત્સતસ્ય નાર્યમાં પુષ્યતિ નો સાખાયં કેવલાધો ભવતિ કેવલાદી” તે મન્ત્રમાં સ્ત્રીપુત્રાદિને કુક્ષિભર કહીને નિન્દા કરી છે.

૨.આગળના બે મન્ત્રો બૃહન્નારાયણીયો પનિષદમાં છે. “અન્નેન પ્રાણાઃ પ્રાણૈર્બલં બલેન તપઃ તપસા શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધયા મેધા મેધયા મનીષા મનીષયા મનો મનસા શાન્તિઃ શાન્ત્યા ચિત્તં ચિત્તેન સ્મૃતિઃ સ્મૃત્યા સ્મારં સ્મારેણ વિજ્ઞાનં વિજ્ઞાનેનાત્માનં વેદ્યતિ તસ્માદન્નં દદત્ સર્વાણ્યેતાનિ દદાતિ અન્નાત્પ્રાણા ભવન્તિ ભૂતાનાં પ્રાણૈર્મનો મનસશ્ચ વિજ્ઞાનં વિજ્ઞાનાદાનન્દો બ્રહ્મયોનિઃ” એમ એક પ્રકરણમાં બે વાર કહ્યું છે. તે બન્નેનો અહીં ઉપયોગ કહ્યો છે.

એમ આયુષ અને ભોગાયતન દેહની વ્યર્થતા કહીને હવે ઈન્દ્રિયની વ્યર્થતા કહે છે:

બિલે બતોરુકમવિક્રમાન્ યે ન શૃણુવતઃ કર્ણપુટે નરસ્ય ।
 જહ્વાડસતી દાર્દુરિકેવ સૂત ન ચોપગાયત્યુરુગાયગા થાઃ ॥૨૦॥
 ભારઃ પરં પટ્ટકિરીટજુષ્ટમધ્યુત્તમાંગં ન નમેન્મુકુન્દમ્ ।
 શાવૌ કરૌ નો કુરુતઃ સપર્યા હરેર્લસત્કાગ્ન્યનકંકણૌ વા ॥૨૧॥
 બહીષિત તે નયને નરાણાં લિંગાનિ વિષ્ણોર્ન નિરીક્ષતો યે ।

पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ ॥२२॥

श्वस्र्छवो भागवताऽङ्घ्रेशून्न ज्ञानु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु ।

श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वस्र्छवो यस्तु न वेद गन्धम् ॥२३॥

શ્લોકાર્થ : જે માણસના કાન ઉરુદ્ધમ ભગવાનના પરાક્રમને સાંભળતા નથી તેના કાન ઉંદરના દર જેવાં શરીરનાં દર છે. હે સૂત, જે જિહ્વા ભગવાનની કથાને કહેતી નથી તે અસતી દેડકી જેવી છે. માથા ઉપર પટ્ટ અને કિરીટ ધરાતો હોય પણ તે મસ્તક જો મુકુન્દને ન નમતું હોય તો તે માથે ભાર રાખ્યા બરાબર છે. જે સેવા કરતા નથી તેના બે હાથ મડદાંના હાથ જેવા સમજવા. પછી ભલે તેમાં સોનાની બંગડીઓ પહેરી હોય. વિષ્ણુના વિગ્રહનાં દર્શન ન કરે તે તો મોરપીંછના ચાંદલા કહેવાય, આંખો ન કહેવાય. મનુષ્યના પગ જો ભગવાનના ચરણની રજની જે ઈચ્છા ન રાખે તે તો જીવતાં છતાં તે જીવ વગરનો છે, શ્વાસ લેતો હોય છતાં જો ભગવાનના ચરણમાં ધરાતી તુલસીના ગંધને જો ન જાણે તો તે પણ જીવતું મડદું છે એમ જાણવું.

ભાવાર્થ : ‘અત’ ખેદને કહેનાર છે. ઉરુદ્ધમ ભગવાન્ અતિ વિચિત્ર ચરિત્રવાળા છે. તેના ચરિત્રને સાંભળતા નથી તે પુરુષના કાન નહિ પણ દેહનાં બે છિદ્ર છે (સર્પને રહેવા લાયક ભોણ છે.) તેમાં પોતાને જોઈતી ઈન્દ્રિય ન હોવાથી જીવનું બૂરું કરનાર સર્પરૂપ પ્રાકૃત ઈન્દ્રિય તેમાં વિદ્યમાન હોવાથી તે શરીરમાં બૂરું કરનારાં બે છિદ્રો છે, કાન નથી, એમ સમજો. જેમ તેવા ઘરમાં સર્પ પેસી જાય તો વખત ઉપર ઘરઘણીને કરડે તેમ લૌકિક કથા સાંભળતાં તે પ્રાકૃત કાનમાં પેસે તે જીવનો સર્વથા નાશ કરે. ‘તાસ્તાન્ ક્ષિપન્ત્યશરણેષુ તમઃસુ હન્ત’ એવું વાક્ય છે કે બહિર્મુખ ઈન્દ્રિયો જીવને નરકાદિકમાં નાખે છે. જિહ્વાને ભગવાને સર્વથી જુદી સારી રીતે રક્ષણમાં રાખી છે તે જો અસતી થાય તો એટલે તે ભગવાનનું નામ ન લે તો તે અસતી એટલે વ્યભિચારિણી થાય, કેમકે ભગવાન્ સિવાયનાં વખાણ કરે તે તેનો વ્યભિચાર છે, તેથી તે દેડકી ગણાય. દેડકાની જિહ્વા ભગવાને જુદી કરી નથી, તેને દાંત પણ મોઢામાં કર્યા નથી; તે તો સ્વરૂપથી રૂક્ષ છે, તે નાના કીડાઓને ખાય છે. જેમ ભગવદ્વિમુખની જિહ્વા પણ કોઈ તેનો નિયામક ન હોવાથી પારકાને મારવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી તેને દેડકી જેવી કહી છે. એવી દુષ્ટ છતાં તેનો વિષય ગાવાનો છે તે જો ભગવાનની કથાનું ગાન કરતી હોય તો તે સારી ગણાય; પણ તે તેમ કરતી નથી, તેથી તેને અસતી કહી છે. પટ્ટાભિષેક થાય તે રાજાનું માથું ક્યાંય પણ નમે નહિ તેવું આણનમ હોય. પટ્ટ અને કિરીટ તેની ઉપર રખાતા હોય, પ્રીતિથી માથા ઉપર રેશમી

પાગ અને સોનાના મુકુટ રખાતા હોય, પણ તે મસ્તક જો મોક્ષ આપનાર ભગવાનને નમતું ન હોય તો તે મસ્તક ઉપર ભાર રાખ્યા બરોબર છે, તે પોતે જ ભારરૂપ છે. સામાન્ય ઉપયોગ પણ તેમાંથી સિદ્ધ થતો નથી. ભોગ અને જીવનો તો પ્રથમ નિષેધ કહેલો છે જ. જેણે માથે મોટો ભાર રાખ્યો હોય તે પણ બીજાને માથું નમાવી શકતો નથી. હાથ પણ સેવા ન કરે તે પ્રાણ રહિત મડદાના હાથ હોય તેવા સમજવા. ઉપર શોભા કરે છે તે તો મડદાને પણ શ્મશાને લઈ જાય ત્યારે શણગારે છે, તેવો શૃંગાર સમજવો. તેવાં સોનાનાં કંકણ તેવાં સમજવાં. તેના અનાદરને કહેનાર 'વા' શબ્દ કહ્યો છે. નેત્ર મુખને શોભાવે છે. તે તેનું કામ ન કરે એટલે ભગવાનના રૂપનું પાન ન કરે તો મોરપીછમાં નેત્ર હોય તેવા તે નેત્રો સમજવાં. તે જેમ ભગવાનની કારીગરી બતાવનાર છે તેવાં આને પણ જાણવાં, પણ તેમાં ચૈતન્ય છે એમ ન સમજવું. ભગવાનની સૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે. ચેતન અને અચેતન. ભગવાનનું કામ ન કરે તે અચેતન કહેવાય. ચૈતન્ય તો ભગવદ્રૂપ છે. બર્હની પેઠે આચરે તે બર્હાયિત કહેવાય. ભગવાનનાં લિંગ બે છે: ભક્તો અને ભગવાનની મૂર્તિ. તે બન્નેને જે ન જુએ તે મોરપીછના ચાંદલા જેવા સમજવા. પગ પણ જો મંદિર સુધી ચાલતા ન હોય તો તે પણ વૃક્ષના જેવા સમજવા. તે પીવાના સાધન એટલે પગથી વૃક્ષ પાણી ખેંચે છે, તેમ બર્હિર્મુખના પગ પાણી ખેંચનાર નથી થતા તો પણ તે ભૂમિ ઉપર રહે છે તેટલા અંશમાં વૃક્ષ તુલ્યતા છે. તે વૃક્ષો જેમ ઊંચાં છે તેમ આ પગ પણ અવયવીને ઊંચે રાખે છે. જીવતો શબ કહ્યો તેમાં શબના બે ભેદ છે: અર્ધ જલમાં પડ્યો તે મરવાની આણી ઉપર હોય અને મરી ગયો હોય. તેમાં ભગવત્સમ્બન્ધી ચરણરેણુને જે મસ્તક ઉપર લેતો નથી તે જીવતો શબ છે. જે ભગવદ્ભક્ત ઘેર આવે તેને પૂજતો નથી. અથવા જેને ઘેર ભક્તો આવતા જ નથી તે તો કેવળ મરવાને માટે જ જીવે છે. જે ભગવત્પ્રસાદને મેળવતો નથી તે તો જીવતો પણ નથી. જીવનરૂપ ભગવદીય રસ છે તે તેને મળતો નથી. પણ તે શ્વાસ લે છે તે જેમ અર્ધ જળમાં જીવતો હોય, પણ તે ઘડી બે ઘડીમાં મરવાનો હોય તેવો છે, તે બીજાઓને પણ કામ કરતા અટકાવે છે. તેમજ વિષ્ણુના પદમાં નિષ્ઠાવાળી તુલસી છે. તેનો ગંધ જેણે કોઈ દિવસ લીધો નથી; ભગવાનના પ્રસાદ તરીકે તેનો ઉપયોગ નથી કર્યો તે, કેવળ સર્પના પુરચ્છને કાપો તો જુદું પડીને તરફડે છે, તેમ તે પણ કેવળ શ્વાસ લે છે, તેટલી ક્રિયા તેનામાં છે. તેમાં ભગવદુપયોગી ચેતન નથી. તે જીવનું મુડદું છે.(૨૩)

અન્ત:કરણની વિકલ્પતાને કહે છે:

तदश्मसारं हृदयं वतेदं यद्गुह्यमागौर्हरिनामधेयैः ।

न विक्रियेताऽथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुलेषु लर्षः ॥२४॥

श्लોકार्थ : ભગવાનનાં નામ લેતાં નેત્રમાં જલ ન ભરાય અને શરીરમાં રોમાંચરૂપ વિકાર ન થાય તે હૃદયને પાકા લોહ (અથવા ચક્રમક) જેવું સમજવું, જે કોઈ રીતે વિકૃત ન થાય એવા લોહ જેવું જાણવું.

ભાવાર્થ : ‘બત’ એવો ખેદવાચક અવ્યય કહ્યો છે કે ધીરજ એક ગુણ છે. ભગવાનનું ચરિત્ર સાંભળીને ધીર રહે તોપણ એ તેનું ધૈર્ય લોહ જેવું છે. પથ્થરના સારરૂપ લોહ છે. ભક્તિના આવેશમાં પોતાના હૃદયની પણ નિન્દા કરે છે, તેથી તેવા કઠણ હૃદયમાં ભગવાનના ચરણની સ્થાપના થવાનો સંભવ જણાતો નથી; માટે તેને પ્રક્ષાલન કરવું વ્યર્થ છે. પોતે ભગવાનનાં નામ લે અથવા બીજો કોઈ લેતો હોય તેને સાંભળે. તે દુઃખની અસર કાઢવા માટે ભગવાન હરિનાં નામ એટલે તેનાં વાચક પદોને સાંભળતાં હૃદયમાં વિકાર ન થાય. જેને ઘેર ભગવાન પધારવાના હોય તેના ઘરમાં બુલારી કાઢે, જળસિંચન કરે, પણ જ્યાં કોઈ આવનાર ન હોય ત્યાં તેવા સંસ્કારો નહોય. જેમ ચાંડાળના ઘરમાં પાણી ન છંટાય તેમ તે હૃદયમાં વિકારોથી પાણી ન આવે, રોમાંચ પણ ન થાય. તેવું જ્ઞાન થવા માટે વિકારોને કહે છે: અન્તઃકરણમાં વિકાર થાય ત્યારે તેને બે રીતે બીજો જાણી શકે. નેત્રમાં જળ આવે અને સ્વાડાં ઊભાં થઈ જાય ત્યારે તેના હૃદયમાં વિકાર થયો છે એમ જણાય છે. તેવો વિકાર એ ભગવાનના હોવાનો પરિણામવિશેષ છે. ત્યારે તેમાં વૈષ્ણવતા આવી સમજાય. તેમાં સ્વાડાં તો વૃક્ષરૂપ છે. તે ઊભાં થાય તે વૈષ્ણવ હોવાથી થાય, કેમકે અન્તઃકરણમાં રસ ભરાઈ જાય ત્યારે રોમકૂપથી વધારે હોય તે બહાર નીકળે. નેત્ર તો કમળ છે. તે તો જળવાણું હોય જ. તે પોતે પોતાની જગ્યાથી ખસે ત્યારે સુકાઈ જાય છે; માટે જળનો તેને સમ્બન્ધ છે.(૨૪)

તેથી સર્વ ઈન્દ્રિયો અને દેહાદિને સફલ કરવા માટે ભગવાનની કથા અમને તમે કહો, એમ શૌનક સૂતપૌરાણિકને કહે છે:

अथाऽभिवैद्यंग मनोऽनुकूलं प्रभाषसे भागवतप्रधानः ।

यदाह वैयासकिरात्मविद्याविशारदो नृपतिं साधु पुष्टः ॥२५॥

શ્લોકાર્થ : હે અંગ, માટે જે સારી રીતે રાજાના પૂછવાથી આત્મવિદ્યામાં નિપુણ વ્યાસના પુત્ર શુકદેવજીએ જે ઉત્તર આપ્યું હોય તે, તમે પણ ભગવદ્ભક્ત છો તેથી મનને અનુકૂળ હોય તેમ કહો.

ભાવાર્થ : ‘અંગ’ એમ કોમળ સંબોધન છે. અર્થ અને અભિપ્રાયનો વિચાર કરતાં પહેલાં સાંભળવા માત્રથી તમારા વાક્યમાં મનોહરતા (દેખાય છે) અનુભવાય છે, માટે તમે ભગવદ્ભક્તોમાં મુખ્ય છે. તમારા વાક્યમાં ભગવાનનો સમ્બન્ધ છે તોપણ તમે પરીક્ષિતના પૂછવાથી શુકદેવે જે કહ્યું તે અમને કહો, કેમકે તે બ્રહ્મવિદ્યામાં નિપુણ છે, અને વ્યાસના પુત્ર છે, અને રાજાને તોણે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે જ તે કહેવાવાળા થયા છે; તેથી તે લોક વેદ અને ભક્તિમાં વિરોધ ન આવે એવું બોલ્યા હોય, એમ કહ્યું.(૨૫)

ઈતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધમાં શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ શ્રીવલ્લભટીક્ષિત-વિરચિત
શ્રીસુબોધિની ટીકામાં તૃતીય અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૪

સાધનં દ્વિવિધં પ્રોક્તં ક્રિયાકર્તૃવિભેદતઃ ।
 પૂર્વાધ્યાયે ક્રિયાંગાનિ વર્ણિતાનિ દ્વિરૂપતઃ ॥૧॥
 પ્રશ્નેડપ્યુત્તરશેષત્વાત્ ક્રિયાયાશ્ચ નિરૂપણાત્ ।
 સ્વરૂપતો જ્ઞાનતશ્ચ કાર્યસિદ્ધિર્યતો દ્વિધા ॥૨॥
 સાધનં શ્રોતૃવક્રોશ્ચ વિમર્શીધિક્રિયા યતઃ ।
 તદુચ્યતે મુખ્યયોર્હિ પ્રશ્નસ્ત્વાદ્યે સસાધનઃ ॥૩॥
 જ્ઞાત્વાડથ નમનં દેવે ગુરાવપિ વિશેષતઃ ।
 સામાન્યમુત્તરં યદ્દિ તદ્વકતુરધિકારકૃત્ ॥૪॥
 અતોડધ્યાયે ચતુર્થે તુ પરીક્ષિચ્છુક્યોઃ ક્રમાત્ ।
 વિમર્ષણાધિકારો હિ વિચારાંગં નિરૂપ્યતે ॥૫॥
 વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિર્મમતાત્યાગ એવ ચ ।
 કથાયાઃ શ્રવણે શ્રદ્ધા સન્ન્યાસો જ્ઞાનમેવ ચ ॥૬॥
 પ્રશ્નાચ્ચતુષ્ટયં પૂર્વં શ્રોતુરંગમિલોચ્યતે ॥૬ ૧/૨॥

પૂર્વ અધ્યાયમાં ક્રિયા^૧ અને કર્તાના^૨ ભેદથી બે પ્રકારે સાધન^૩ કહ્યું. તેમાં ક્રિયાનાં અંગો^૪ બે કહ્યાં. એ બધું ત્રીજા અધ્યાયમાં આવેલું તેનો અનુવાદ કર્યો. (૧) શૌનકે પ્રશ્ન કર્યો છે તેનો ઉત્તર દેવાનો છે. તે ઉત્તરરૂપે સત્સંગ કહ્યો છે. અથવા શૌનકનો પ્રશ્ન ઉત્તર અપાવનારો છે. તેથી પોતે શ્રોતા છે એ કાર્ય સિદ્ધ થયું. તે કાર્યસિદ્ધિ સ્વરૂપ અને જ્ઞાનથી બે પ્રકારની છે. ‘આયુર્હરતિ વૈ પુંસામ્’ એનો સાર ક્રિયારૂપે કહ્યો. અને શૌનકને તેનાથી ભક્તિ સિવાયમાં વ્યર્થતા દેખાઈ એ જ્ઞાન થયું. તેનાથી સાધન, ગત અધ્યાયમાં કહ્યું. (૨)

હવે સાડાચાર શ્લોકથી ચતુર્થાધ્યાયનો અર્થ કહે છે, તેમાં પ્રથમ પરીક્ષિત અને શુકદેવ મુખ્ય શ્રોતા છે તે બન્નેને સાધન એક છે કે જુદાં એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રથમ શ્રોતાના સાધનનો નિર્દેશ કરે છે. (૩)

શ્રોતા સદ્બુદ્ધિથી પ્રશ્ન કરે તો તે વિમર્શ=મનનો અધિકારી છે. શુકદેવજી વક્તા ઉત્તર આપતાં પહેલાં દેવ અને ગુરુને નમસ્કાર કરે તો તે વિમર્શના વક્તા ગણાય. (૪)

તે બન્ને, આ અધ્યાયમાં શુકદેવ અને પરીક્ષિતનો વિચારમાં અધિકાર છે એ વાતને સિદ્ધ કરે છે. (૫)

શ્રોતાની બુદ્ધિ વ્યવસાયયુક્ત જોઈએ, મમતા છોડવી જોઈએ, કથાને

સાંભળવામાં શ્રદ્ધા જોઈએ, સંન્યાસ સાથે જ્ઞાન જોઈએ, એ ચાર શ્રોતાનાં અંગ પ્રશ્નની પહેલાં કહેવામાં આવે છે.(૬ ૧/૨)

૧.શ્રવણકીર્તનરૂપ ક્રિયા બે પ્રકારની કહી. શ્રી. લેખકાર, તે તે કામનામાં તે તે દેવનું ભજન તે ક્રિયા કહે છે સામાન્ય જીવની 'અકામઃ સર્વકામો વા' એ ભગવદીયની ક્રિયા. કર્તા પણ સામાન્ય અને અધિકારી એ બે પ્રકારે છે.

૨.શ્રવણ કરનાર અને કીર્તન કરનાર એમ બે કર્તા સમજવા.

૩.દષ્ટ અને અદષ્ટ એમ સાધનના બે પ્રકાર કહ્યા. ભગવાનમાં રતિ અને ભક્તોને સંગ એ શ્રવણાદિનાં અંગો સમજવાં. તે બન્નેને સિદ્ધ કરનારી કથા કહી, તેના સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાથી બે ભેદો છે. લેખકાર ઈન્દ્રિયપાટવાદિ અનેક અંગ કહે છે, તેના એ ભૂતસામાન્ય જીવ અને અધિકારી જીવ એ બે ભેદ ગણે છે.

એમ ત્રીજા અધ્યાયના અન્તમાં પરીક્ષિત અને શુકદેવની કથા સાંભળવાનો પ્રશ્ન શૌનકે કર્યો છે તેનો સૂત ચાર શ્લોકી ઉત્તર આપે છે:

॥ સૂત ઉવાચ ॥

વૈયાસકેરિતિ વચસ્તત્ત્વનિશ્ચયમાત્મનઃ ।

ઉપધાર્ય મતિં કૃષ્ણે ઔત્તરેયઃ સતીં વ્યધાત્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ : આત્માનો નિશ્ચય કરાવનાર શુકદેવજીનાં વચનોને પરીક્ષિતે હૃદયમાં રાખીને શ્રીકૃષ્ણમાં સતી મતિને ધારણ કરી.

ભાવાર્થ : પહેલાં ભગવાનમાં સતી મતિ ઉત્પન્ન થઈ. જો કે પ્રથમથી પરીક્ષિતની મતિ ભગવાનમાં તો હતી જ, તોપણ તે ભગવાનમાં શ્રદ્ધાને લીધે તે મતિ થઈ હતી, તેમાં ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહોતું, તેથી તે મતિ અસતી હતી. અત્યારે તો સામાન્ય ભગવત્સ્વરૂપને જાણ્યું ત્યારે, કોઈ ભગવાન છે, તે ફલરૂપ છે અને ભક્તિથી તે સાધ્ય છે, શ્રવણાદિથી સેવા કરવા યોગ્ય છે, તે સર્વરૂપ છે અને સર્વના અંદર પણ છે, તેનું ધ્યાન કરો તો તેના સાયુજ્યરૂપ ફળ થાય, તેથી તેના ભજન માટે બધી કામના કરવી, સાધન માત્રનો તેમાં ઉપયોગ કરવો, એ શુકનાં વચન સાંભળતાં નક્કી કર્યું; ભગવાન સર્વદા આરાધ્ય છે એવી સદ્બુદ્ધિ કરી.(૧)

પહેલાં પરીક્ષિતે સામાન્ય ઘર છોડેલ, પણ તેમાં મમતા રહી હતી, તેથી ન છોડ્યા જેવું હતું, તે આ શુકદેવજીએ હમણાં વચનો કહ્યાં, તેથી તેની વાસનાને પણ હૃદયમાંથી હાંકી કાઢી, તે કહે છે:

આત્મજ્ઞયાસુતાગાર પશુદ્રવિણબન્ધુષુ ।

રાજ્યે ચાડવિકલે નિત્યં નિરૂઢાં મમતાં જહૈ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ : દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, પશુ, દ્રવ્ય, બંધુ અને સમ્પૂર્ણ રાજ્યમાં દેહ થયેલી મમતાને પરીક્ષિત રાજાએ છોડી દીધી.

ભાવાર્થ : ‘મમતા’ સ્ત્રી પુત્રાદિમાં દેહ હતી, તે તેમાંથી નીકળીને ભગવાનમાં દેહ થઈ; તેથી મમતા અનિત્ય વિષયને છોડી ઉત્તમ નિત્ય ભગવદ્રૂપ વિષયને પ્રાપ્ત થઈ. ત્યાર પહેલાં મમતાનો વિષય સારો નહોતો તે પુત્રાદિને છોડી દીધાં. મૂળમાં ‘આત્મા’ કલ્પો છે તે દેહ સમજવો. જાયા સ્ત્રી, સુત એટલે પુત્ર, આગાર-ઘર, ગાયો દ્રવ્ય, અને બંધુઓ, રાજ્યો અને તેનાં સાધનો, સિંહાસનો, જેમાં આજ સુધી દેહ મમતા હતી કે આ મારાં છે તેને છોડ્યાં.(૨)

પપ્રચ્છ ચેમમેવાડર્થં યન્માં પૃચ્છથ સત્તમાઃ ।

કૃષ્ણાનુભાવશ્રવણે શ્રદ્ધધાનો મહામનાઃ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ : હે સત્તમો, તમે મને પૂછો છો તે જ અર્થ મોટા મનવાળા પરીક્ષિતે કૃષ્ણનો મહિમા સાંભળવા માટે શ્રદ્ધા રાખીને શુકદેવજીને પૂછ્યો.

ભાવાર્થ : ‘ચ’કાર કહેલું બધું લેવા માટે છે. તેણે કેટલુંક પૂછ્યું. કહેલા અર્થની સાધનતા સિદ્ધ કરવા પૂછ્યું. તેથી પહેલાં પૂછ્યું તેનો ઉત્તર મળ્યો; તેથી હમણાં પણ પૂછ્યું; અને પરીક્ષિતને પૂછ્યું, તેમાં સરસ્વતીનો સંવાદ થયો, એટલે તમે પૂછ્યું તે જ એમણે પૂછ્યું તે સંવાદ કહેવાય. તે કહે છે કે હે સત્તમો, સત્પુરુષોમાં અત્યંત ઉત્તમો, જે તમે મને પૂછો છો તે જ પ્રશ્ન શુકદેવને પરીક્ષિતે કર્યો. શુકનું વાક્ય સાધનરૂપ હતું તે તો તે પરીક્ષિતને અને તમને બન્ને શ્રોતાઓ છો તેથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ તે સારી થઈ; પરન્તુ કાંઈક અવાન્તર ભેદ છે. તમારે તેના વાક્યના પ્રકાર પ્રમાણે પદાર્થજ્ઞાન કરવું છે ત્યારે પરીક્ષિતને ભગવાનનું જ્ઞાન જ ઈષ્ટ છે. તે કહે છે કે કૃષ્ણનો અનુભાવ જાણવા માટે મોટા મનવાળો થયો; એટલે તેને સાંભળવામાં શ્રદ્ધા અને મનની વિશાળતા એ બે લાભ સાથે થયા. શ્રદ્ધાથી તે ગ્રહણ કરતો ગયો એ પણ મન એવું વધ્યું કે તેપૂરું ભરાઈ ન ગયું.(૩)

સંસ્થાં વિજ્ઞાય સંન્યસ્ય કર્મ ત્રૈવર્ગિકં ચ યત્ ।

વાસુદેવે ભગવતિ આત્મભાવં દદં ગતઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : સાતમે દિવસે પોતાનું મૃત્યુ છે એ જાણીને ધર્મ અર્ધ કામ એ ત્રિવર્ગનાં કામો છોડી દીધાં અને ભગવાન વાસુદેવમાં અન્તઃકરણની પ્રીતિને દેહ કરીને પૂછવા

લાગ્યો.

ભાવાર્થ : સાતમે દિવસે મરણ થશે એ જાણીને ધર્મ-અર્થ-કામોપયોગી કર્તવ્ય છોડીને તેનાં સાધનો પણ છોડી દીધાં. મોક્ષ આપનાર વાસુદેવ ભગવાનમાં અન્તઃકરણનો ભાવ એટલે પ્રીતિને દટ કરીને પૂછવા બેઠો. આત્મા અથવા સ્વરૂપની સત્તા આગળ કેવા રૂપમાં રહેશે તે આત્મપાણું પૂછ્યું.(૪)

॥ રાજોવાચ ॥

સમીચીનં વચો બ્રહ્મન્ સર્વજ્ઞસ્ય તવાડનઘ ।

તમો વિશીર્યતે મહ્યં હરેઃ કથયતઃ કથામ્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ : રાજા બોલ્યા: હે અનઘ, તમે સર્વજ્ઞ છો; તમારાં વચનો સારાં છે. હે બ્રહ્મન્, ભગવાનની કથા તમે કહો છો તેનથી મારું અજ્ઞાન દૂર થાય છે.

ભાવાર્થ : જો કે તમે સર્વજ્ઞ હોવાથી તમારાં વચનનો અર્થ હું જાણતો નથી, પણ તે વચનો સ્વરૂપથી સારાં છે, કેમકે આપ દોષરહિત છો; તેથી ‘બ્રહ્મન્’ કહ્યા છે. ‘અનઘ’=નિષ્પાપ એ અભિમાનના અભાવને માટે સંબોધન છે તોપણ મને સ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ તમ આપનાં વાક્ય સાંભળવાથી ઊડી જાય છે એ તો મને મોટો લાભ થયો ગણાય જ. મેં આપના કથન ઉપરથી આટલો નિશ્ચય કર્યો: તમે મારે માટે જ આ કહ્યું. તમારા વાક્યથી મારું અજ્ઞાન નાહું. તમે કહ્યું તે ભગવાનની કથા સમ્બન્ધી કહ્યું એ ત્રણ બાબતે મારો નિશ્ચયથયો.(૫)

અર્થનું જ્ઞાન નયતાં સન્દેહ થવાથી હવે વિશેષ પૂછે છે:

ભૂય એવ વિવિત્સામિ ભગવાનાત્મમાયયા ।

યથેદં સૃજતે વિશ્વં દુર્વિભાવ્યમનીશ્વરૈઃ ।

યથા ગોપાયતિ વિભુર્યથા સંચચ્છતે પુનઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : ફરીને હું જાણવા માગું છું: ભગવાન્ પોતાની માયા વડે અનીશ્વરના મનમાં ન આવે એવું જગત ઉત્પન્ન કરે છે, રક્ષા કરે છે અને સંહાર કરે છે.

ભાવાર્થ : ‘વિવિત્સામિ’ જાણવાની ઈચ્છા કરું છું, તેમાં પાંચ સન્દેહ છે: ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, આધાર અને સાધનનો, એમ પાંચ પ્રશ્નો છે. તેમાં ઉત્પત્તિમાં સન્દેહ કહે છે: આ જગતને કેમ સરજે છે? શું કુંભારની પેઠે બનાવે છે કે સિદ્ધપુરુષની પેઠે બનાવે છે અથવા પ્રકટ કરે છે? અથવા યોગિની પેટે મનથી કરે છે? અથવા કલ્પવૃક્ષની જેમ પ્રકટ કરે છે? તે ઉત્પત્તિમાં પાંચ પ્રશ્નો છે. તે જ પાંચેય રક્ષામાં

અને પ્રલયમાં પણ ચાલ્યા આવે છે. જે મેં પાંચ સન્દેહ કર્યા તે પાંચ ભગવાનમાં નથી સંભવતા કે જે ઉત્પન્ન કરે છે તે મનમાં પણ આવી શક્તું નથી. ત્યારે ભગવાન નથી કરતા એમ નિશ્ચય કાં કરી લેતા નથી? ત્યાં કહે છે કે તે 'વિભુ' છે. 'પુનઃ' શબ્દથી નાશ થાય તેનું ઉત્પાદન કરે છે અને ઉત્પન્ન થયું તેનો નાશ કરે છે.(૬)

યાં યાં શક્તિમુપાશ્રિત્ય પુરુશક્તિરયં પુમાન્ ।

આત્માનં ક્રીડયન્ ક્રીડન્ કરોતિ વિકરોતિ ચ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : અનન્ત શક્તિવાળા આ પુરુષ જે જે શક્તિઓને પાસે રાખીને જીવને રમાડતા પોતે રમે છે (ક્રીડા કરે છે) અને કાંઈક કરે છે, શ્રી પણ કરતા.

ભાવાર્થ : અહીં પેદા કરવાનો પદાર્થ કયો છે? કેવળ આત્મા જ છે કે તે શક્તિની સાથે છે? સાથે છે તો શું આત્મા જ ઉત્પન્ન થાય છે. કે શક્તિ થાય છે? એવો સન્દેહ થાય; તેમાં પણ કાલભેદ અને કૃતિભેદથી વ્યવસ્થા હોય તો એક કૃતિમાં જો શક્તિનો ઉપયોગ કરે તો બીજામાં બીજાનો કરે કે કેમ? એ પાંચમાં સન્દેહ થાય. તેના પણ અંદરના ભેદો છે. તેવી અનેક શક્તિ ભગવાનમાં છે. કાલના પણ અનન્ત ભેદો છે, કેમકે કાલાદિનો નિયામક આ પુરુષ છે. તે આત્માને જ કરે છે, વિરુદ્ધ પણ કરે છે, ન પણ કરે, જુદી જુદી જાતથી પણ કરે. અથવા આત્માને રમાડે છે અને કરે છે કાંઈક બીજું, અથવા ક્રીડા કરતા આત્માને જ કરે છે. 'ચકાર' મૂળમાં છે તેથી બીજા પણ પક્ષો પોતાના મનથી ઊભા કરવા.(૭)

એમ જો અનેક પ્રશ્ન શ્રોતાને થાય તો તેટલું ગુરુને પુછાય નહિ, કેમકે તે વધુ પડતું કહેવાય; તેથી બીજા કોઈને પૂછજો! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે:

નૂનં ભગવતો બ્રહ્મન્ હરેરહ્મુતકર્મણઃ ।

દુર્વિભાવ્યમિવાડ્ભાતિ કવિભિશ્ચાડપિ ચેષ્ટિતમ્ ॥૮॥

તથા ગુણાંસ્તુ પ્રકૃતેર્યુગપત્કમશોડપિ વા ।

બિભર્તિ ભૂરિશસ્ત્વેકઃ કુર્વન્ કર્માણિ જન્મભિઃ ॥૯॥

શ્લોકાર્થ : હે બ્રહ્મન્, અદ્ભુત કર્મવાળા હરિનું આ કામ ડાહ્યા પુરુષની પણ બુદ્ધિમાં ન આવે તેવું લાગે છે. તે પોતે એક છે છતાં તેવા તેવા પ્રકૃતિના ગુણને પોતે ધારણ કરે છે અને જન્મો વડે કર્મો કર્યા કરે છે; તે અનેક કર્મો કરે છે.

ભાવાર્થ : 'બ્રહ્મન્' એમ સંબોધન તો એટલા માટે આપ્યું કે આપ બ્રહ્મરૂપ છો તેથી મારા પ્રશ્નમાં કાંઈ અતિશય જોઈને પણ ક્ષોભ નહિ પામો. દુઃખ નથી દેતા પણ સુખ

આપે છે. એ બે વાત 'ભગવત્' અને 'હરિ' શબ્દથી બતાવી છે. વળી ભગવાનનું સામાન્ય ચક્ર પણ બુદ્ધિમાં એવું છે તે કયા ગુણો વડે કરે છે? તે પણ હરિ હોવાથી બીજાનાં દુઃખ નિવારવા કરે છે. તે બીજાનો છેડો નથી તેમ તેમના દુઃખોનો છેડો નથી. શું કરવાથી બધાંના દુઃખો જાય એ જાણાતું નથી. તેમાં પણ ભગવાન્ અદ્ભુત કર્તા છે: કરે બીજું અને થાય બીજું; એટલે ડાહ્યામાં ડાહ્યો પણ તેનામાં મૂંઝાય. તેની અનેક કલ્પનાઓ ત્યાં કામ ન દે. તેથી બીજો તે પ્રશ્નને ઉકેલી ન શકે તેથી તેને એ ન પુછાય. વળી કયા સાધનથી તે કરે છે? તમે કહો કે ગુણોથી કરે છે તો તે ગુણોને કમથી લે છે કે ત્રણને સાથે લે છે? બધા સાથે જન્મતા નથી તેમજ સાથે સાથે મરતા નથી. અથવા વારંવાર ગ્રહણ કરે છે? પ્રકૃતિના ગુણોને વધારીને તેના ઢગલાને ગ્રહણ કરે છે? અથવા પોતે એક છે તે અનેક થઈને એકી સાથે એવા ભેદથી ગ્રહણ કરે છે? વળી પોતે જ જન્મો લઈને કર્મો કરે છે? નાના જન્મો લઈને કર્મ કરાવે છે અને કરે છે? કર્મને અધીન થઈને કરે છે? (૮-૯)

એ પાંચ પ્રશ્ન કરીને સાકાંક્ષ હોય તેમ ઊસંહાર (સમાપ્તિ) કરે છે:

વિચિકિત્સિતમેતન્મે બ્રવીતુ ભગવાન્યથા ।

શાબ્દે બ્રહ્મણિ નિષ્ણાતઃ પરસ્મિંશ્ચ ભવાન્ ખલુ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ : આપ ભગવાન્ છો. માટે મારા સન્દેહને મટાડો, કેમકે આપ નિશ્ચયે વેદવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યામાં નિષ્ણાત (નિપુણ-કુશળ) છો.

ભાવાર્થ : મારે આ જાણવાની ઈચ્છા છે. તે યથાર્થ આપ મને કહો. શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ વિદ્યામાં આપ નિષ્ણાત છો. 'ખલુ' પ્રસિદ્ધિનો વાચક અવ્યય કહ્યો એટલે હું જ કહું છું એમ ન માનો, પણ આપ પ્રસિદ્ધ છો. એટલો અર્થ તે અવ્યયથી મળી શકે.(૧૦)

શુકદેવજી સાધન સહિત તેનો ઉત્તર આપે છે તે સૂતજી કહે છે:

॥ સૂત ઉવાચ ॥

ઈત્યુપામન્ત્રિતો રાજા ગુણાનુકથને હરેઃ ।

હૃષીકેશમનુસ્મૃત્ય પ્રતિવક્તું પ્રચક્રમે ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ : સૂતજી બોલ્યા: ભગવાન્ હરિના ગુણ કહેવા માટે શુકદેવજીને રાજાએ વિનંતી કરી ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ કરીને શુકદેવે તેને કહેવાનો આરંભ કર્યો.

ભાવાર્થ : ઉપામન્ત્રણ એટલે પ્રાર્થના. તે બધા સન્દેહને દૂર કરનાર ભગવાન્ છે. તે

હૃષીક ઈન્દ્રિયોના નિયામક છે. તેનું સ્મરણ કરી ઉત્તર આપવાનો ઉપક્રમ કર્યો. ‘ઉપક્રમ’ એટલે દેવતા અને ગુરુને નમસ્કાર કરવા. ‘ગુણાનુકથને ઉપામન્ત્રિતઃ’ ગુણોનું અનુકથન કરવાને આમન્ત્રણ આપ્યું, એમ સ્કન્ધના આદિમાં નથી કહ્યું તેનું કારણ આ છે. કહ્યા વગર કહેવાય નહિ એવી રીત છે.

સર્વશાસ્ત્રાર્થનિર્ધારઃ સપ્તભિર્નમનોક્તિભિઃ ।

પગ્ચભિઃ પ્રાર્થનાવાક્યૈઃ માહાત્મ્યં તસ્ય વણ્યતે ॥૧॥

એકેન વ્યાસનમનમેતાવચ્છુકભાષિતમ્ ।

અન્યત્કથાપ્રસંગેન પરોક્ત્યા વા નિરૂપિતમ્ ॥૨॥

નમનાદેવ ભગવાન્ સર્વસંશયવારકઃ ।

પ્રાર્થિતઃ કામનાં દદ્યાન્ નાન્યથેતિ દ્વયેરણમ્ ॥૩॥

શુકદેવજીએ સાત શ્લોકથી ભગવાનને નમન કર્યું. તેમાં સર્વશાસ્ત્રનો નિશ્ચય કર્યો છે. પાંચ પ્રાર્થનાવાક્યમાં ભગવાનનું માહાત્મ્યજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. (૧)

એક શ્લોકથી વ્યાસને (પોતાના પિતાને) નમન કરે છે. આટલી શુકદેવજીની ઉક્તિ છે. બીજું તો જ્ઞાના પ્રસંગને માટે બીજાની ઉક્તિથી નિરૂપણ કર્યું છે. (૨)

ભગવાનને નમન કરવાથી તે સર્વ સન્દેહનો નાશ કરે છે. જો તેની પ્રાર્થના કરો તો કામના પૂર્ણ કરે, તે સિવાય તે પ્રર્ષના ન પૂરે; માટે એ બતાવ્યાં.(૩)

જો કે રાજાએ પાંચ પ્રશ્નો કર્યા તથાપિ સર્વ સન્દેહ મટાડવા માટે ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું, તેથી તે તે સન્દેહની નિવૃત્તિપૂર્વક ભગવાનનો અનુવાદ કરીને નમન કરે છે. તેમાં પ્રથમ ઉત્પત્તિના પ્રકારમાં રાજાને સન્દેહ છે તે પ્રકારને કહેતા શુકદેવજી ૧૩ શ્લોકથી નમન કરે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

નમઃ પરસ્મૈ પુરુષાય ભૂયસે સદ્દુભવસ્થાનનિરોધલીલયા ।

ગૃહીતશક્તિત્રિતયાય દેહિનામન્તર્ભવાયાડનુ પલભ્યવર્ત્મને ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ : શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા: પરમપુરુષને નમું છું. જે સદ્ગુણ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશને માટે પ્રાણશક્તિને ધારણ કરે છે અને પ્રાણીઓના અંદર પ્રકટ થાય છે, જેના માર્ગને કોઈ જાણતો નથી એવા મોટા મહિમાવાળા ભગવાનને મારા નમસ્કાર છે.

ભાવાર્થ : પ્રથમ ભગવાન પર અસંગ ઉદાસીન એક હતા. ત્યાર પછી તે અસંગ હતા તે પુરુષ થયા. તેથી અશરીર અને વ્યાપક વિષ્ણુએ પુરુષશરીરનો સ્વીકાર કર્યો એ

કહ્યું. પછી ‘બહુ સ્યામ્’ હું બહુરૂપે થાઉં, એ ઈચ્છાથી એક જ બહુરૂપે થયા; ત્યાર પછી જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયને માટે ત્રણ પ્રકારથી પોતાની માયાના ગુણોને ધારણ કર્યા. ત્યાં ‘સત્’ કહ્યું છે તેથી ‘અસત્’થી ઉત્પત્તિ થતી નથી એમ બતાવ્યું. ‘અસત્’ની સત્તા માનવાની નથી. તેની ઉત્પત્તિ પાલન અને સંહાર લીલાઈ કરે છે. સદ્ગુણે ભગવાન્ પ્રકટે છે, સ્થિતિ કરે છે, લીન થાય છે. એથી ક્રમ પણ બતાવ્યો. સદંશ વ્યાપક છે, ઉત્પન્ન થતો અપરિચ્છિન્ન છે. એક સાથે જ દેશભેદથી એકત્ર ક્રમથી જેમ લીલા થાય તેમ કરે છે. પછી તેમાં અન્તર્યામિપણથી પ્રવેશ કરે છે. તે પણ બહારથી અંદર જતા નથી, પણ અંદર જ પ્રકટ થાય છે. નામ અને રૂપ એમ બે જાતની સૃષ્ટિમાં નામસૃષ્ટિ માટે બધું સર્જાને સર્વમાં પછી પ્રવેશ કરીને તે પણ કોઈ તેનો માર્ગ જાણે તેમ પ્રવિષ્ટ થઈને દેખાય છે; તેથી તેનું જ્ઞાન ગુરુ અને વેદાદિથી થાય છે.(૧૨)

એમ ભગવાનનાં મૂળરૂપ, સમષ્ટિરૂપ, વ્યષ્ટિરૂપ, અન્તર્યામિરૂપ અને ફલરૂપ એમ પાંચ રૂપ બતાવ્યાં તે સૃષ્ટિ સ્થિતિ લય ભોગ અને મોક્ષ એ પાંચ કાર્ય માટે પાંચ રૂપ થયાં છે. હવે અવાન્તરના પ્રયોજન વિષયક સન્દેહને દૂર કરતા શ્રીશુકદેવજી નમન કરે છે.

ભૂયો નમઃ સદ્વૃજિનચ્છિદે સતામસંભવાયાઽબિલસત્વમૂર્તયે ।

પુંસાં પુનઃ પારમહંસ્ય આશ્રમે વ્યવસ્થિતાનામનુમૃગ્યદાશુષે ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ : સત્પુરુષના પાપને મિટાવનાર, સત્પુરુષના સંસારને દૂર કરનાર, તેને ફલ આપવા માટે સર્વ સત્વમૂર્તિને ધરનાર, પરમહંસાશ્રમ પદમાં વસતા સન્યાસીઓને તેને જોઈતું તત્ત્વ આપનાર ભગવાનને હું પુનઃ પુનઃ નમન કરું છું.

ભાવાર્થ : અન્તરમાં રહીને પાપ નાશ કરે જ છે પણ બહાર રહીને પણ નાશ કરે છે એમ કહેવાય, માટે ‘ભૂયઃ’ પદ પ્રયોજ્યું છે. અથવા અત્યુપકારી હોવાથી નમસ્કારનું વિશેષણ ‘ભૂયઃ’ પદ છે; એટલે વારંવાર નમન હો, એવો તેનો અર્થ થાય. ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર અવતાર ધરે તે સત્પુરુષનાં દુઃખ દૂર કરવાના હેતુથી ધારણ કરે. જો કે બીજી રીતે પણ દુઃખ દૂર કરવાને ભગવાન્ સમર્થ છે તોપણ દુઃખ સર્વાત્મથી નિવૃત્ત ન થાય, તે દુઃખનો પ્રવાહ ભગવાનમાંથી છૂટા પડ્યા ત્યાંથી તેમનામાં પ્રવેશ કરીએ ત્યાં સુધી પ્રકટ કે અપ્રકટરૂપે રહે જ છે; તેને દૂર કરવાને તો ભગવાનનો સમ્બન્ધ જ સમર્થ થાય છે. તેથી મધ્યમાં પ્રકટ થઈ તે દુઃખ પરમ્પરાને દૂર કરે છે, તે સત્પુરુષને પુનર્જન્મ શરૂ કરવા માટે પધારે છે; પરબ્રહ્મને દેહ ધરવામાં કે પ્રકટ થવામાં બીજું

નિમિત્ત નથી જોઈતું. સત્પુરુષો ભગવાનના સમ્બન્ધથી સત્વને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે ચિદાનન્દને પામતા નથી. ફરીને જગતમાં ન આવે તો સત્વમાં પણ સન્દેહ રહે. તેનાં કરેલાં સાધનો તો સત્વરૂપ કરવામાં જ ખર્ચાઈ ગયાં; તેથી એવા સત્પુરુષોનો પુનર્જન્મ ન થવા માટે ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે. માટે દૂઃખ દૂર કરવું તો અલ્પ છે, પણ તેનો ભાવ પણ પોતે અંગીકાર કરે છે. સર્વ તત્ત્વો તેના સ્વરૂપમાં છે, સર્વાંશે સત્વગુણ ધરે છે તેથી સાધનની જરૂર હોય તો પોતે સર્વ સાધન કરે છે, અથવા દેવોને પ્રકટ કરે છે. એટલા માટે જ સત્વગુણનો આવિર્ભાવ થાય છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધિ થાય છે. અથવા બધા સાત્ત્વિક જીવો જે સ્વરૂપમાં છે, એવો અર્થ કરવો. તેથી અનન્ત જન્મ થાય તો તેના પ્રતિનિધિરૂપે સર્વ પ્રકારના સર્વ જીવોને ઉત્પન્ન કર્યાં; તેથી તેમને ભગવદવતારથી પ્રતિનિધિપણથી પોતાનો અવતાર છે, તેથી એના જેવો કોઈ ભક્તવત્સલ કોઈ નથી. એનાથી ભગવાનનું ભજનીય રૂપ કહ્યું. વળી કેવળ ભક્તના ઉદ્ધાર માટે જ ભગવાન્ પધારે છે એવું નથી, પણ જ્ઞાનીને માટે પણ પધારે છે. પારમહંસ્ય આશ્રમમાં હોય તે દરેક કલ્પના અન્તમાં સંન્યાસીરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ સનકાદિકના જ્ઞાનને પામીને પદાર્થને નજીક દેખાતા. દૂર છતાં દૂર છે, એવું જેને ભાન નથી, તેને માટે અતિ ક્લેશ પામતા જ્ઞાનીઓને શોધવા લાયક ક્રમમુક્તિ, સદ્યોમુક્તિ, અવાન્તર ભેદ અને સામીપ્યાદિને આપનાર અથવા અનુમૂગ્યના દેનાર. ‘દાશુષે’ એ વૈદિક પ્રયોગ કર્યો છે તેથી ફલને કેવળ વૈદિકતા કહી છે. અથવા અનુમૂગ્ય એટલે વિચાર કરવા યોગ્ય. આજ પણ અને કરોડો જન્મે પણ તે પદ વિચારણીય જ છે; તેથી તેવા જ્ઞાનીઓના ક્લેશ દૂર કરવા માટે પોતાનો આત્મા તેને આપે છે. બીજી રીતે ભગવાન્ આત્મા છે તે મળે નહિ. જ્ઞાનથી પણ આત્માપણથી ભાસે છે. બાળકને હથેળીમાં ચાંદો દેખાય તેમ, વારંવાર આન્તનિષ્ઠારૂપ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરનાર ભગવાનથી બહિર્મુખ થતા નથી. હંસો તો માનસે (સરોવરમાં) પણ રમે છે. પરમહંસો તો તેનાથી અન્તરતમ આત્મામાં રમે છે; આત્મ અને અનાત્મના સંઘાતમાં આત્માને શોધે છે; તેથી જ તે જ્ઞાનીઓને અનુમૂગ્ય રહે છે.(૧૩)

એમ અવતારનો સન્દેહ દૂર કરીને સર્વ વર્ણોને આવશ્યક ભજનીયપણાનો નિર્ધાર કરે છે. હવે પ્રયોજન વિષયક સન્દેહ દૂર કરતાં ભગવાન્ એક ભક્તિથી જ મળે છે, એ વાત યુક્તિપૂર્વક કહેતા નમન કરે છે:

નમો નમસ્તેઽસ્ત્વૃષભાય સાત્વતાં વિદૂરકાષ્ઠાય મુહુઃ કુયોગિનામ્ ।

નિરસ્તસામ્યાતિશયેન રાધસા સ્વધામનિ બ્રહ્મણિ રંસ્યતે નમઃ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ : ભક્તોના પાલક, ભક્તિ રહિતથી ઘણા દૂર રહેનાર, જેની તુલ્ય કે જેનાથી અધિક કોઈ નથી એવા ઐશ્વર્યની સાથે બ્રહ્મરૂપી સ્વધામમાં આવનારને મારા નમસ્કાર છે.

ભાવાર્થ : શુકદેવજી ભક્તિના ઊભરાથી બહુવાર નમસ્કાર કરતા તે જ પ્રાર્થના કરે છે. શાસ્ત્રમાં પૂર્ણ છે તેને ભગવાનનાં દર્શન થતાં તેણે નમસ્કાર કરવો યોગ્ય છે. એ સદુપદેશ આપતાં બીજું ભક્તનું કર્તવ્ય નથી, કેમકે તેનું બીજું વધારે શું કરી શકાય, તે વાત ‘ક્રિમાસનં તે ગરુડાસનાય’ એ શ્લોકથી કહી છે. તેથી એવા અમોને ભગવત્સાક્ષાત્કાર થાય તો અમે એવો નમસ્કાર કરીએ; એ પ્રાર્થનામાં કારણ એ જ છે. એ બધાં સાધનમાં નમનને મુખ્ય સાધન કહ્યું. તે નમસ્કાર તમારે માટે હો; તે મારે માટે ન હો. અથવા ‘તે’ પદથી ‘તેથી’ એવો અર્થ કરવો. આથી વધારે પ્રયોજન અમારે તમારી પાસે નથી, એ શાસ્ત્રસંગ્રહ છે. બધાં શાસ્ત્રો ભગવાનનાં દર્શન થાય તો નમસ્કાર કરવા એમ પોકારીને કહે છે તે શાસ્ત્રસંગ્રહનો અર્થ છે. ‘તદધીનવચને સાતિઃ’ એ પાણિનિના સૂત્રથી ‘સાત્’ પ્રત્યય અધીન અર્થમાં છે. જેમ કે ‘આત્મસાત્’ એટલે આત્માને અધીન; ‘ભસ્મસાત્ બ્રહ્મસાત્’ ભસ્મરૂપ, બ્રહ્મરૂપ એવા અર્થમાં થાય છે તે ‘સાત્’ વાળા ‘સાત્વત્’ કહેવાય; એટલે ભગવાનને અધીન ભક્તો. તેના ઋષભ એટલે શ્રેષ્ઠ સ્વામી ભગવાન્ છે. આવો અધીનતારૂપી ભાવ થયો તે ભગવાન્ સ્વામી છે તેથી નથી થયો, પણ નમન કરવા માત્રથી. નમન અધીનતામાં પરિણામ પામ્યું ત્યારે તેનામાં અધીનતારૂપ ધર્મ આવ્યો. ત્યારે અધીન હોય તેને તો ભગવાન્ સેવા પણ આપે; તેથી વંદન પછી દાસ્યભક્તિ થાય છે તેનું કારણ એમાં બતાવ્યું. જે લોકો યોગાદિ સાધનથી આપણે ભગવાનને મેળવીશું એમ કહેનારા કુયોગી છે. ‘કુ’નો અર્થ પૃથ્વી કરીને કહે છે કે તે લોકો પૃથ્વીમાં જ યોગ કર્યા કરો, કેમકે પૃથ્વીમાં રહેનારો બ્રહ્માણ્ડની બહારની વસ્તુને જાણી ન શકે. આ યોગ તો ક્ષુદ્ર છે; તે પૃથ્વીના ક્ષુદ્ર ફળને આપી શકે છે. માટે જ યોગના ફલમાં ‘અણિમાદિ’ સિદ્ધિઓ ગણાવી છે. યોગ તો, કરે તેને સ્વાધીન થાય છે. ભગવાન્ સ્વાધીન થતા નથી, પણ યોગના ઈશ્વર છે. માટે યોગમાં જેની બુદ્ધિ લાગી છે તેવા યોગીઓને કઈ દિશામાં ભગવાન્ છે એ દિશાનું પણ જ્ઞાન થતું નથી. તે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો તેનાથી પણ દૂર છે. આથી બીજાં સાધનોથી આ ભગવાન્ પ્રાપ્ત થતા નથી. એકવાર કુયોગ કરે પણ પછી દિવ્ય યોગ કરતો રહે તો ભગવાનને મેળવે પણ ખરો. પરન્તુ વારંવાર કુયોગ કર્યા કરે તેણે ભગવાન્ મળવાની આશા પણ ન રાખવી. કોઈ દિવસ પ્રાપ્તિની આશા નહિ એ ‘વિદૂરકાષ્ઠા’ શબ્દનો અર્થ સમજવો. તેમાં ‘મુહુઃ’

કહ્યું છે તેથી તેને ભગવાન્ મેળવવાનું સાધન જ નથી મળતું એમ કહ્યું. તેથી અન્વય વ્યતિરેકથી ભક્ત્યેકલભ્યપણું સિદ્ધ કર્યું છે. જ્યાં ભક્તિ ત્યાં ભગવાન, એ અન્વય કહેવાય. જ્યાં ભક્તિ નહિ ત્યાં ભગવાન્ નહિ એ વ્યતિરેક કહેવાય. વળી ભગવાનની પાસે કોઈ એક સિદ્ધિ છે એવી સિદ્ધિ ક્યાંય બીજે નથી. તેના જેવી પણ બીજી સિદ્ધિ નથી, તેનાથી અધિક પણ નથી. તે સિદ્ધિ ભગવાનને અધીન છે, તેથી તેની સાથે ભગવાન્ પોતાના ઘર આગળ જ રમ્યા કરે છે. તેનું ઘર અક્ષરાત્મક બ્રહ્મ છે. ‘રંસ્યત્’ પદનો અર્થ કરે છે કે પોતાનો રસ તેના સમ્બન્ધથી તેમાં પ્રકટ કરે છે, એટલે સ્વરૂપમાં રહ્યા સિવાય બીજે ક્યાંય પણ રમતા નથી. ભગવાનનો રસ સ્વરૂપથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. ઘર પણ તેનું જ છે. તેનું સાધન સામ્ય અને અતિશય વગરની સિદ્ધિ જ છે; તેથી તે રસની પ્રાપ્તિ બીજાને દુર્લભ છે, પણ ઘરના સેવકને તે સુલભ છે. તે તો પોતાને ઘેર તેને લઈ જઈને તેની સાથે રમશે જ. આ યુક્તિપ્રમાણે ભગવાન્ એક ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પોતાનું ધામ કહ્યું એટલે બીજો ત્યાં જઈ ન શકે, રહી પણ ન શકે. વળી તે બ્રહ્મ છે તેથી તેને છોડાય પણ નહિ. નિરન્તર રસપ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે, તેથી સાયુજ્યની અપેક્ષા રહેતી નથી, એટલે એવી ભક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી ભગવાનને નમન કરવું. એ કહેવા માટે કહે છે કે એવા ભગવાનને મારા નમસ્કાર હોજો. એવા ભગવાનને જાણીને નમવું યોગ્ય છે. શુક વગેરેને તે નમનમાં છેવટ છે એમ સૂચવ્યું તે પણ, આગળ પહોંચ્યા નથી પણ તે તેમને એવા જાણીને નમન કરે છે, તે માટે.(૧૪)

એમ પ્રેમભક્તિવાળાને કાંઈ કરવાનું નથી એમ કહીને બાહ્ય ભક્તિના ફલને નિયમિત કરીને નમન કરે છે :

યત્ કીર્તનં યત્ સ્મરણં યદ્ ઈક્ષણં યદ્ વન્દનં યચ્છ્રવાણં યદ્ અર્હણમ્ ।

લોકસ્ય સદ્યો વિધુનોતિ કલ્મષં તસ્મૈ સુભદ્રશ્રવસે નમોનમઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ : જેનું કીર્તન, જેનું સ્મરણ, જેનું દર્શન, જેનું વંદન, જેનું શ્રવાણ, જેનું પૂજન લોકના પાપને તરત દૂર કરે છે એવા કલ્યાણ યશવાળા ભગવાનને વારંવાર નમન હો.

ભાવાર્થ : બહારની છ પ્રકારની ભક્તિ સંસારીઓનાં પાપનો તત્કાળ નાશ કરે છે. ઈક્ષણ^૧ પાદસેવનસાધ્ય છે. અહીં પાપક્ષયમાં તારતમ્ય બતાવવા માટે ભક્તિનો ક્રમ જુદો રાખ્યો છે. તેમાં કીર્તન તો કહેનાર અને સાંભળનાર બધાનાં પાપને હરે છે, માટે શ્રવાણ કરતાં પણ મોટું કહેવા માટે કીર્તનને પહેલો નંબર આપ્યો છે. પછી તે

કીર્તનના મૂળરૂપ, જેનાથી કીર્તન કરી શકાય, પોતાના અન્તઃકરણ માત્રથી સિદ્ધ થાય, આધ્યાત્મિક પાપને દૂર કરીને અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરે, એવા સ્મરણને બીજો નંબર આપ્યો છે. એમ કીર્તન અને સ્મરણ કરતાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે જે ભગવાનનું દર્શન થાય તે કાંતો પ્રેમ હોય તો ભગવાન આવે અથવા પ્રેમની પ્રેરણાથી ભક્ત ભગવાન પાસે પહોંચે ત્યારે દર્શન થઈ શકે છે. જેમાં ભગવાનનો પ્રતાપ જોઈ શકાતા હોય તે ભગવાનનો પ્રતિનિધિ કહેવાય. પ્રીતિ તો થોડી હોય તો ભગવાનને તે ચલાવી ન શકે, એટલે ભગવાન ચાલીને ન આવે તો બહારથી તેનું દર્શન થાય. અથવા અન્તઃકરણમાં ભાવનાથી દર્શન કરવું. તે દર્શનથી આધિદૈવિક પાપ નિવૃત્ત થાય છે. “યદ્દેવાનાં ચક્ષુઃપ્રાગોસ્તિ” એ મન્ત્રમાં તે પાપનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. તે ભગવાનની દષ્ટિનો વિષય થાય તો તેની કૂર દષ્ટિ નિવૃત્ત થાય છે, એટલે તે દોષ મટે છે. પછી વંદન કરવાથી ભગવદીયના અપરાધરૂપ દોષ મટે છે. ખરી રીતે તો જીવ ભગવાનનો સેવક થયો, પણ તે ઘણો વખત સેવા વગર રહ્યો, તે સ્વધર્મ છોડ્યો તે અધર્મ થયો. તે અધર્મ દર્શન કર્યા પછી વંદન કરવાથી મટે છે. પછી ભગવદીયોના મુખથી ભગવદ્વાક્ય સાંભળવું, તેથી સર્વ વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ સમજાય; તેથી તેના અજ્ઞાનરૂપ મૂળ પાપ નિવૃત્ત થાય. તે માહાત્મ્ય જાણ્યા પછી ક્ષણ ક્ષણમાં પૂજન કરવાથી તે ભગવાનની માયાના મોહરૂપી પાપ નિવૃત્ત થાય છે. તે પૂજન શરણાગતિરૂપ છે. અનન્યતા નથી રહી તેથી અર્હણ કહ્યું. એમ ભક્તિમાર્ગના આવેશવાળા બીજા પણ એમ કરે તો તે પાપ જતાં સર્વપાપનિવૃત્તિરૂપ ફલ મળે છે. આ બધાનું મૂળ ભગવત્કીર્તન છે. તે ભગવત્કીર્તિ સુભદ્રા છે. ભદ્ર અને અભદ્ર તુલ્ય છે તેમાં અભદ્રનો નાશ કરે તે સુભદ્રા કહેવાય. પ્રથમ શ્રવાણ તો હૃદયમાં આવીને બધાં ભૂતોમાં ભટકતાં પણ પાપને મટાડી શકતું નથી, તેથી આ શ્લોકમાં પહેલું શ્રવાણ કહ્યું નથી. કીર્તન તો દેહનાં પાપોને કાઢવાનો સમર્થ હોવાથી પ્રથમ કહ્યું. એમ ક્રમ ફેરવવાનો હેતુ સમજવો. (૧૫)

૧. ઈક્ષણ નવવિધ ભક્તિમાં નથી, તેને અહીં ભક્તિમાં કેમ ગણ્યું, એ શંકા ન થવા માટે કહે છે કે પાદસેવન ભક્તિ ઈક્ષણસાધ્ય છે, તેથી ઈક્ષણ એ પાદસેવન ભક્તિમાં ગણાય છે, તેથી તેનો ભક્તિમાં ઉપયોગ છે.

એમ છ પ્રકારની ભક્તિ છ પ્રકારના પાપને દૂર કરે એમ કહ્યું. કીર્તિ જો બધાં પાપ દૂર કરે તો મોક્ષ ન કરી શકે, તેથી શાસ્ત્રનો વિરોધ આવે, તેથી પ્રકારાન્તરથી કીર્તિ મોક્ષપર્યવસાયી છે તે હવે કહે છે:

વિચક્ષણા યચ્ચરણાવસાદનાત્ સંગં વ્યુદસ્યોભયતોઽન્તરાત્મનઃ ।

વિન્દન્તિ હિ બ્રહ્મગતિં ગતકલમાસ્તસ્મૈ સુભદ્રશ્રવસે નમોનમઃ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ : વિચક્ષણ લોકો જેના ચરણનો આશ્રય કરી આ લોક પરલોકનો સંગ છોડી ગ્લાનિ રહિત થઈ બ્રહ્મગતિને પામે છે. એવા સુંદર યશવાળા ભગવાનને વારંવાર નમન હો.

ભાવાર્થ : અચતુરોને માટે ભક્તિના આ છ પ્રકાર કહ્યા, તે ભક્તિ કરતાં કરતાં તે વિચક્ષણ થાય છે, ત્યારે ભગવાનના ચરણમાં તે રહે છે, એટલે તે બીજાના ઉપયોગના રહેતા નથી. ત્યારે ચરણમાં જ રહીને આ લોક પરલોકના સંગને છોડે છે. જ્યારે એકમાં જ રહ્યા ત્યારે સંગની શિથિલતા થાય. તે પણ અન્તઃકરણથી ભગવાનમાં રહે; તેથી સંગ પણ અન્તઃકરણથી છૂટે છે, ત્યારે અન્તઃકરણને ખેંચનાર કોઈ ન રહ્યો, તેથી તે જીવને ભગવાન પાસે જવાનું સામર્થ્ય આવે છે. ચરણમાં જે ચોટ્યા તે ચરણની સાથે ચાલે, તેનાથી જુદા પડીને નથી ચાલતા, એટલે તે બ્રહ્મગતિને પામે છે, બ્રહ્મની સાથે ચાલે છે અથવા બ્રહ્મમાં જાય છે. અક્ષરને ભગવાનના ચરણરૂપ ગણો કે ગૃહરૂપ ગણો તોપણ તે શરણરૂપ તથા અક્ષરરૂપ તે બન્ને બને છે. તેથી માર્ગાન્તરથી પણ એવું સાધન કરો તોપણ સર્વતુલ્યતા થાય છે, કેમકે બન્નેનો એક જ અર્થ છે; માટે હવે જે કહેવાશે તે યોગ્ય જ કહેવામાં આવશે. ભક્તિની ગતિ જ્ઞાનરૂપ છે. તેથી જ જ્ઞાનને ક્રિયાપણું અને ધાત્વર્થપણું ઘટે છે. જ્ઞાનને ક્રિયાપણું ભગવાનની ક્રિયા વડે છે. ભગવાનને ઈન્દ્રિયો ન હોવાથી ભગવાનની ક્રિયા ઈન્દ્રિયજન્ય નથી, તેમ નિત્યક્રિયા પ્રસિદ્ધ નથી. યાગ તો ક્રિયારૂપે ભગવાન જ પ્રકટે છે. બીજા પદાર્થની પેઠે ક્રિયા પણ એક ભગવાનનું રૂપ છે. “તદેજતિ તન્નેજતિ” ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ તો, ભગવાન વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે તેથી ભગવાન ધર્મરૂપે પ્રકટે છે, તે રૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે; તેથી સચ્ચિદાનન્દની પેઠે ક્રિયા સ્વરૂપભૂત નથી બનતી; તેથી જ્ઞાન જ પ્રકાશ સ્વભાવવાળું હોવાથી જ તું હોય તેમ દેખાય છે. સ્મરણ કરતાં મન જાય છે એમ કહેવાય છે તેમ ભગવાનનું જ્ઞાન પણ ક્રિયાવાળું છે, તેથી ભગવાનની ગતિ-ચૈતન્યરૂપને તે જીવો પ્રાપ્ત થાય છે, અલભ્ય લાભની જેમ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ચિતિ તન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાત’ એ પ્રકારે ભગવાનને તેથી જ મુખ્ય સિદ્ધાન્તથી પણ ફલમાં ભેદ છે. ‘હિ’ આ અર્થ યોગ્ય છે એમ સૂચવે છે, કારણકે કીર્તિ મુક્તિમાં પરિણામ પામે છે. ‘ગતકલમ’ કહેવાથી જ્ઞાનાદિમાર્ગથી પણ અક્ષરરૂપ ફલને પામે છે છતાં ‘કલેશોધિકતરસ્તેષામ્’ એ ગીતાના કથન પ્રમાણે તેને કલેશ થાય છે, ત્યારે કીર્તનની પ્રણાડીથી જે ભગવચ્ચરણ

અક્ષરને પામે છે તેને ક્લેશ થતો નથી, એમ સમજવું. આમ બીજાં સાધનોથી ભક્તિની વિલક્ષણતા કહી. તેથી કીર્તિને આગળ કરીને અહીં નમન કર્યું છે કે સુંદર કીર્તિવાળા તે ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો. બહારની ભક્તિ કરનાર ઉપર પણ આવો મોટો અનુગ્રહ કરે છે, તેથી તેની આદરથી વારંવાર કીર્તિ ગાતા નમસ્કાર હો. એમ છેલ્લે ‘નમોનમઃ’ એમ બે વાર નમન કહ્યું છે. આ બે વાર નમન કહ્યું છે તે આદરસૂચક છે.(૧૬)

એમ જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગને સારી રીતે કહીને ભજનની આવશ્યકતાને બતાવતા શુકદેવજી સ્વરૂપનો સન્દેહ^૧ દૂર કરે છે:

તપસ્વિનો દાનપરા યશસ્વિનો મનસ્વિનો મન્ત્રવિદ્ઃ સુમંગલાઃ ।

ક્ષેમં ન વિન્દન્તિ વિના યદર્પણં તસ્મૈ સુભદ્રશ્રવસે નમોનમઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ : તપ કરનાર, દાન દેનાર, યશ માટે યત્ન કરનાર, ^૨વાવ કૂવા ધર્મશાળા કરાવનાર, મન્ત્ર જાણનાર, યોગીઓ તથા સદાચારથી ચાલનારા જેને અર્પણ કર્યા વગર તપ આદિના ફલને મેળવી શકતા નથી. એવા સુંદર કીર્તિવાળા પરમેશ્વરને મારાં વારંવાર નમન હો.

ભાવાર્થ : યશસ્વી એટલે કૂવા બગીચા વગેરે બનાવનાર, મન્ત્રોપાસકો અથવા યજ્ઞ કરાવનાર ‘મન્ત્રવિદ્’ શબ્દથી લેવા. સુમંગલ-સદાચારીએ છ કર્મમાર્ગીઓ ગણાવ્યા. તપ^૩ સંતાપ કરાવનારું છે. તે તો પાકની જેમ સાધનરૂપ છે, તે સુખ આપનાર નથી. દેહ અને ઈન્દ્રિયો ક્લેશ પામે તેથી સુખ નથી થતું તેવું શાસ્ત્રમાં વિધાન કર્યું છે, તેથી ફલ દેવામાં પણ દેનારનો સમ્બન્ધ તે કરાવી શકતું નથી. આજ્ઞા માત્રથી તે કરવાનું છે તોપણ પોતાના આત્માનું અર્પણ થાય છે. તે અદૃષ્ટદ્વારા ફળ આપે છે એમાં કાંઈ પ્રમાણ નથી. ‘કર્ષયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમ્’ એમ કહેવાથી તેમાં ક્લેશરૂપ બાધ છે. ‘મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ’ મારાથી જ જુદાં જુદાં ફલ બધાને મળે છે, એમાં ફલમાં હેતુ ભગવાન છે. પરમ્પરાકલ્પનામાં કાંઈ પ્રમાણ નથી. ભગવાનની ક્રીડામાં ઉપયોગને લાયક દેહ કરી આપે તેથી દેહ ભગવાનને યોગ્ય બને. જે કહેવામાં આવે છે કે ભગવાન સર્વના આત્મા છે, તે જીવનો ક્લેશ જોઈને ફલ આપે છે અથવા બીજાના ક્લેશ મટાડવા માટે ફલ આપે છે, તે ફલ ક્ષેમરૂપ ન સમજવું, કેમકે ભગવાન આપે એ ફલ સ્પર્ધા અસૂચાવાળું ન હોય. એમ બહુ ભાગવાળાનું પોતે એકને આપીને તપાવીને પાત્રને શુદ્ધ કરે તેમ અવશેષ રહે તેને શોધે છે. હવે દ્રવ્યદાનની વાત કહે છે:

તે પણ ભગવાને અર્પણ કરવું જોઈએ. એમ ન કરો તો પૈસાનો અનેકવિધ ઉપયોગ થતાં જે ઉદ્દેશથી દાન કર્યું હોય તે ફલને તે અપાવી ન શકે. જો તેનો ભગવાનમાં વિનિયોગ કરો તો ઘણાં તેમાંથી પોષણ થાય, અર્પણ ન કરો અને મોટી રકમ એકઠી કરો તો તેમાં ચોરી વગેરેનો ભય રહે છે, તેથી તેનાથી ક્ષેમપ્રાપ્તિ કોઈ રીતે થતી નથી. કૂવા બગીચા વગેરે બનાવવામાં ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે તે લોકને વિશ્રામ આપે છે. તેથી દાનની રીતે તેનો નિર્ણય સમજવો. મનસ્વી કહ્યા છે તેથી યોગી લેવાના છે. તે તો ‘કુયોગી’ના વિચારથી જ વિચારવાના છે. સર્વનો નિરોધ કરવામાં તો તેના વચનથી કર્યું છે એટલે કોઈ જાતનો દોષ નથી. ધર્મમાર્ગમાં પણ ‘ધર્મઃ ક્ષરતિ કીર્તનાત્’ ઈત્યાદિ વચનથી કરેલા ધર્મનો પણ નાશ થાય છે. તેથી જે કરવું તે ભગવાનને અર્પણ કરવું ઠીક છે. લોકમાં અમે પણ મોટા રાજાને આપવાથી ભોગ મળે તેનો કાળે નાશ થાય, ભગવદીયનો તો કાળ નાશ કરતો નથી. તેથી ભગવાન ભોગ કરે તો તે ભગવાનનું થાય અથવા તો પાછું મળે તો પ્રસાદરૂપે મળે; તો જ્ઞાન કે ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ થશે; તેથી સુભદ્ર યશવાળા ભગવાનને વારંવાર મારા નમસ્કાર હો. ત્રણ માર્ગમાં ભગવાનની કીર્તિ છે. બીજાનો તેમાં પ્રવેશ નથી, તેથી આદરથી તેમને નમસ્કાર કરે છે. (૧૭)

૧. કેવળ કર્મક શુદ્ધ કર્મવાળો કહેવાય કે ભગવાનને કાર્ય અર્પણ કરનાર શુદ્ધ કહેવાય એ સન્દેહને દૂર કરવા માટે આગળ કહેવામાં આવે છે.

૨. વાવ, કૂવામાં ‘આદિ’ શબ્દ કહ્યો છે તેથી કવિતા કરનાર પણ યશોગાન કરનાર હોવાથી તેમાં આવી જાય છે.

૩. કર્મ ભગવદર્પણ ન થાય તો ફલ ન મળે એમ ન કહેવાય. ગીતામાં કહ્યું છે કે ‘કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।’ એ વાક્યથી કેવળ કર્મથી સિદ્ધિ કહી છે. તો પછી તે કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરવાથી શો લાભ છે? ત્યાં કહે છે: કર્મ ભગવદર્પણ થાય તો જ ફલ આપનાર થાય છે. એ વાત કહેવા માટે પ્રથમ તપનો દાખલો આપે છે. તે કર્મના અવાન્તર ભેદરૂપ છે ‘તપ સંતાપે’ એ સંતાપાત્મક ‘તપ’ ધાતુ ઉપરથી તે શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. કારણકે તેમાં કૃત્ષ્ણાદિ કરવાનાં હોય છે તે સંતાપ કરનાર હોય છે, તે તો શરીરને પકાવે છે. પકાવવામાં તાપ આપવો પડે ત્યારે અનાજ ખાવા યોગ્ય થાય, તે ખાવાથી સુખ આપે છે, તેમ શરીરને તપાવવાથી તે તેના સુખના સાધનરૂપ ભોગને યોગ્ય થાય પણ સુખ આપનાર થતું નથી. તેના સાધનને સિદ્ધ કરવામાં તે ક્ષીણ થાય છે તેથી તપ સુખ આપે છે એમ તપને ન કહેવાય. એકલું તપ ફલ ન આપે એમ ન કહેવાય. ‘તપસા દેવા દેવતામગ્ર આયન્’ ઈત્યાદિમાં તપનું વિધાન શ્રુતિ કરે છે. તેના ફલનું પણ વિધાન છે તેથી દેવો દ્વારા તેનું ફલ મળશે! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેનું શ્રુતિએ વિધાન કર્યું તે ફલવાળું કહેવાય. તે દેવત્વાદિ યોગિ આપીને ક્ષીણ થાય. તેથી તપ ફલભોગ વખતે ન હોવાથી તે સુખ સાધનને ઉત્પન્ન કરીને ક્ષીણ થાય છે. ત્યાં શંકા કરે છે

કે ‘બ્રહ્મણો દર્શયન્ રૂપં’ ઈત્યાદિ વાક્યનો વિરોધ આવશે! ત્યાં કહે છે કે ભગવાને તપની આજ્ઞા કરી હોય તો ભગવાનના વિચાર પ્રમાણે તપ કરવું જોઈએ. અને તેમને તે અર્પણ કરે એવા અભિપ્રાયથી જ ‘તપ’ એવી ભગવાને બ્રહ્માને સમાધિમાં આજ્ઞા કરેલી; તેથી તું મારો થઈ તપ કરી મને અર્પણ કર એવી આજ્ઞાથી તપ છે; કેવળ તપનું તે ફલ સમજવાનું નથી. પણ બ્રહ્માએ તપ ભગવાનને અર્પણ કર્યું તેનાથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને જ ફલ આપ્યું. તે જ વાત સાતમા અધ્યાયમાં ‘તપ્તં તપઃ’ ત્યાં અને નવમા અધ્યાયમાં ‘દુસ્તોષઃ કૂર્યોગિનામ્’ ત્યાં એ વાત સ્પષ્ટ થશે. અદૃષ્ટ દ્વારા ફલ મળે છે એ વાતમાં અમો પ્રમાણ જોતા નથી. દૃષ્ટસમર્પણથી ફલ થાય છે એ પ્રત્યક્ષ છે તેને ન માનતાં અદૃષ્ટથી ફલ માનવું એ અન્યાય ગણાય. ગ્રહિલતાથી અદૃષ્ટને માનો તોપણ ‘કર્ષ્યન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામં’ એ વાક્યમાં ભૂતગ્રામકર્ષણથી અદૃષ્ટની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવદર્પણથી ભગવાન ફલ આપે તેમ ‘ફલમત ઉપપત્તેઃ’ એ ન્યાયથી ફલ તો ભગવાન જ આપે તો પછી અર્પણમાં વિશેષ શું? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાને કહ્યું છે કે મારા તરફથી સર્વ ફલ મળે છે; તો ભગવાન તેને પોતાની સેવામાં ઉપયુક્ત દેહ આપે ઈત્યાદિ કહીને તેનો નિર્ણય આપે છે કે ભગવાનના વિચાર પ્રમાણે તપ કરે તો ભગવદ્દીય કહેવાય. વિહિત તપ કરીને ભગવદર્પણ કરે તો શુદ્ધ કર્મ કહેવાય. તપ કરે પણ ભગવાનને તે અર્પણ ન કરે તો તે તપ અશુદ્ધ કહેવાય. અવિહિત કરે તો આસુર કહેવાય. એમ તપના ભેદનો વિવેક સમજવો. એવાં અનેક શંકાસમાધાન હોવાથી અત્રે જ વિરમીશું.

એમ સાક્ષાત્ ભગવાનના સમ્બન્ધીનો ભગવાનમાં પ્રવેશ થાય તેનો પ્રકાર કહ્યો, જેને ભગવાનનો સાક્ષાત્ સમ્બન્ધ નથી તેને ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રકાર હવે કહે છે, કારણકે જન્મમરણાદિ પ્રવાહને છોડવા માટે તે છે. તે જ ભગવાન કહેશે. ‘ઉદાસીનોરિવદ્ભયઃ’ (ઉદાસીનને શત્રુની જેમ હણી તેનો સંગ ન કરવો:) તેમાં ભગવાનનો આશ્રય કરનાર અને ભક્તનો આશ્રય કરનાર એક (મિત્ર) પક્ષમાં બીજા બીજા (શત્રુ) પક્ષમાં (મિત્ર શત્રુ ઉદાસીન તેમાં શત્રુ ઉદાસીન એક કોટી, મિત્ર એક કોટી, પહેલાં ગણાવ્યા તે એક કોટી, એમ બે કોટી સમજવી), એવો નિર્ધાર થાય છે તે કહે છે:

કિરાતહૂણાન્ધ્ર પુલિન્દ પુલ્કસા આભીરકંકા યવનાઃ ખસાદયઃ ।

યેડન્યે ચ પાપા યદપાશ્રયાશ્રયાઃ શુદ્ધ્યન્તિ તસ્મૈ પ્રભવિષ્ણુવે નમઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ : કિરાત હૂણ આન્ધ્ર પુલિન્દ પુલ્કસ આહીર કંક યવન અને ખસ વગેરે એ બધી હલકી જાતો તે તે દેશમાં રહેનાર છે. તે પાપી લોકો છે, તે પણ જે ભક્તનો આશ્રય કરવાથી શુદ્ધ થાય છે તે પ્રભવિષ્ણુ ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો.

ભાવાર્થ : કિરાત વગેરે તે તે દેશની પર્વતમાં રહેનારી અન્ત્યજની જાતો છે. તેનાં કામ

પણ દોષવાળાં હોય છે. તે ભક્તનો સારી રીતથી આશ્રય કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, ભક્તની પેઠે ભગવાનની સેવા કરવા લાયક થાય છે. બીજા પણ જેને પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકાર નથી તે પણ લાયક થાય છે. એ નવ પ્રકાર શ્લોકમાં કહ્યા છે. આઠ દિશામાં રહેતા તેમણે ભક્ત દ્વારા ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણ્યું તેથી તે સેવાયોગ્ય બન્યા, એ કહેવાથી ભગવાનનું પ્રભવિષ્ણુત્વ બતાવ્યું. ‘અપપરી વર્જને’ એ સૂત્રના જ્ઞાપકથી ‘અપ’ ઉપસર્ગ અતિશયાર્થમાં પણ ગણાય, અથવા વ્યાપ્તિ અર્થ થાય; અથવા ‘પરિતઃ’ (ચોતરફ) અર્થમાં; તેથી ભગવાન્ વિશ્વાધાર છે છતાં દુષ્ટ દૈત્યોના આશ્રયરૂપ થતા નથી.(૧૮)

એમ સ્વરૂપથી અને પ્રમાણથી સર્વ સન્દેહ નિવૃત્ત કરીને ફલ અને સાધનથી સર્વ સન્દેહ દૂર કરવા માટે તેનું માહાત્મ્ય કહે છે:

સ એષ આત્માડ્ડત્મવતામધીશ્વરસ્ત્રયીમયો ધર્મમયસ્ત પોમયઃ ।

ગતવ્યલીકૈરજશંકરાદિભિર્વિતર્ક્યલિંગો ભગવાન્ પ્રસીદતામ્ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ : આત્મજ્ઞાનીઓના તે આત્મા છે, અધીશ્વર છે, વેદમય છે, ધર્મમય અને તપોમય છે. બ્રહ્મા શિવ કપટ છોડીને તપાસતાં તેના લિંગનો તર્ક માત્ર કરી શકે છે. એવા ભગવાન્ પ્રસન્ન થાઓ.

ભાવાર્થ : પ્રથમ તો સાધનનો નિર્ધાર કહે છે કે આપ પ્રસન્ન થાઓ, સાધન અને ફલ ભગવત્પ્રસાદ છે, એ સાધનથી અને ફલથી નિશ્ચય થાય છે. બીજાં સાધનો તો ભગવાનનો પ્રસાદ મેળવવા સુધીમાં ક્ષીણ થઈ જાય છે. લોકને લઈને અને પોતાના અનુભવને લઈને બધાં શાસ્ત્રો રચાયાં છે. વેદનો અર્થ પણ લોકો અને આત્માનુભવને અનુકૂળ થાય છે.

અધિકારી પ્રમાણં ચ સન્તશ્ચ પ્રીતિહેતવઃ ।

એતેપ્યાપાતતઃ પ્રોક્તાસ્તસ્માત્સંપ્રાર્થનં વરમ્ ॥૧૧॥

સંપ્રાર્થને હિ સુમહાન્ સાધનં ફલમેવ વા ।

કાયાદિભિઃ કરોત્યેવ તસ્માત્સાધનનિશ્ચયઃ ॥૨॥

‘અધિકારી પ્રમાણ અને સત્પુરુષો એ ભગવાનની કરાવનાર પ્રીતિ છે, પણ તે ઉપર ઉપરથી પ્રીતિ કરાવનારાં છે; તેથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી શ્રેષ્ઠ છે. (૧)

પ્રાર્થનામાં પણ સાધન કે ફલ તે ભગવાન્ કાયાદિથી કરે છે, એ જ મુખ્ય સાધન છે; એટલે ‘યમેવૈષઃ’ એ શ્રુતિમાં કહ્યું તેમ પોતે જ દાન કરે તો તે પ્રસન્ન કરી શકે.(૨)

તેમાં અધિકરીઓ બે પ્રકારના છે: જે ભગવાનના પ્રસાદને લાયક તે આત્મવન્ત છે. ‘આત્મ’ શબ્દથી અન્તઃકરણ અને આત્મા બન્ને લેવાય. તેમાં જે આત્મવન્ત છે તેના ભગવાન્ આત્મા થઈને પ્રકાશે છે. જે અન્તઃકરણવાળા છે તે અન્તઃકરણને ભગવત્સુખરૂપ કરી શકે છે; તેના તો ભગવાન્ સ્વામી છે. અથવા તેના અન્તઃકરણને ભગવાન્ પ્રેરે છે તેથી તેની પાસે પોતાની સેવા કરાવે છે અથવા તેને યોગ્ય કરે છે. એ અધિકારીની વાત થઈ છે. પ્રમાણથી ત્રણ વેદ સ્મૃતિ અને પુરાણ લેવાં. તેમાં પણ વેદ મુખ્ય છે. તે વેદે ભગવાનને યજ્ઞરૂપે કહ્યા છે; તેથી વેદત્રયી યજ્ઞને કહે છે તેથી પ્રમાણ છે. સ્મૃતિઓ તો ધર્મને કહેનાર હોવાથી અને તેનું પ્રામાણ્ય ધર્મમાં હોવાથી ધર્મ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. પુરાણ તો તપને કહેનારું છે; જેટલાં ફલ કહે છે તે તપથી થાય છે એમ કહે છે. તે વેદ સ્મૃતિ અને પુરાણરૂપ ભગવાન્ છે. અર્થથી અને સ્વરૂપથી ત્રણરૂપ હોવાથી અધિકારીથી શું થાય અને પ્રમાણથી પણ શું થાય તે બન્નેનો ફલકોટિમાં પ્રવેશ છે. સત્પુરુષના આશ્રયમાં પણ તે જ છે, કારણકે બ્રહ્મા અને મહાદેવ સત્માં મોટામાં મોટા છે. બ્રહ્મા કે મહાદેવને, બ્રહ્માના પુત્રો કે તેના શિષ્યોને પણ તેના સ્વરૂપનો તર્ક જ છે, પણ તે આ જ ભગવાન્ એમ પ્રત્યક્ષ બતાવી શકતા નથી. તર્ક કરીએ તે પ્રમાણ હોય અને ન પણ હોય તે પણ પોતાનું માહાત્મ્ય જોઈને આપણી મોટાઈ ભગવાનની કૃપાથી છે તે ભગવાનના સાક્ષાત્કારથી તેના પ્રસાદના સ્વરૂપનો નિર્ણય કલ્પે છે, એટલે આ ભગવાન્ આમ પ્રસન્ન થાય છે એમ કલ્પના કરે છે. તેમાં પ્રમાણ ઘણા પ્રકારનાં છે. લોક પણ બહુ જાતના છે તેમાં એક નિશ્ચય થતો નથી. શબ્દ કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવત્, તેથી વિશેષ તર્ક કરે છે; તેથી જણાય છે કે કૃપા મેળવવાને માટે ભગવાનની જ પ્રાર્થના કરવી, બીજાને બોલાવવો નહિ; બીજો પ્રકાર ન કરવો. (૧૮)

૧. પહેલા શ્લોકથી, આત્મજ્ઞાની, અધિકારી, ત્રયીપ્રમાણરૂપ અને સત્પુરુષોમાં પ્રસન્નતાનું કારણપણું ઉપર ઉપરથી હોવાથી ભગવાનની પ્રાર્થના ચોક્કસ સાધન હોઈને તે જ કર્તવ્ય છે.

માટે પ્રાર્થના થઈ શકે છે, તેથી તે સિવાય બીજું ન કરવું એ નક્કી કર્યું. પ્રાર્થના કરતાં ભગવાન્ કોપ ન કરે, કેમકે લોકમાં અનધિકારી પ્રાર્થના કરે તેથી ક્રોધ થાય છે. જો કે ભગવાનનો પ્રસાદ સામાન્ય રીતે બીજાઓ માગતા નથી, તેથી ક્રોધ ન સંભવે, તોપણ સામાન્ય છતાં અનધિકારી ઉપર ક્રોધ થાય જ; માટે જ એવી રીતે તેનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રાર્થનાયોગ્ય સ્વરૂપને કહે છે:

શ્રિયઃ પતિર્યજ્ઞપતિઃ પ્રજ્ઞપતિર્ધિયાં પતિર્લોકપતિર્ધરાપતિઃ ।

પતિર્ગતિશ્યાઽન્ધકવૃષ્ણિસાત્વતાં પ્રસીદતાં મે ભગવાન્ સતાં પતિઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : લક્ષ્મીના પતિ, યજ્ઞના પતિ, પ્રજાના પતિ, બુદ્ધિના પતિ, લોકના પતિ, પૃથ્વીના પતિ તથા વૃષ્ણિ અન્ધક અને સાત્વત કુલના તો પતિરૂપ અને ગતિરૂપ એવા ભગવાન્ સત્પુરુષોના પતિ પ્રસન્ન થાઓ.

ભાવાર્થ : પતિની પ્રાર્થના થાય એ તો શંકાવગરની વાત છે, પછી તે ક્રોધ કરો કે પ્રસન્ન થાઓ; તેથી ભગવાન્ જેના પતિ છે તેણે તો ભગવાન્ પાસે માંગવું યોગ્ય છે. તેમાં ભગવાન્ છ પ્રકારના લોકોના પતિ છે. તે કહે છે: પહેલાં તો તે લક્ષ્મીના પતિ છે, અને લક્ષ્મીના અંશરૂપ સ્ત્રીઓ છે તેના પણ પતિ ભગવાન્ થયા, તેથી તેણે તો ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી. તેને તો ક્રોધ નહિ કરે, તેથી સ્નેહમાર્ગમાં ચાલતા બીજાઓ પણ જો પ્રાર્થના કરે તો ભગવાન્ ક્રોધ ન કરે, એ વાત સિદ્ધ થઈ. એમ ભગવાન્ યજ્ઞપતિ છે, તેથી યજ્ઞપુરુષો કામના કરે તો ભગવાન્ ક્રોધ નહિ કરે. તેથી યજ્ઞમાં ઘણે ઠેકાણે ‘યઃ પ્રાર્થયેત’ એવું વચન આવે છે. તે યજ્ઞના પતિ ભગવાન્ છે તેથી તેવાં વચનો છે. ભગવાન્ પ્રજાના પતિ છે. જે કેવળ લૌકિકો પ્રજારૂપ છે, સારી રીતે પેદા થયેલ છે તેના પતિ ભગવાન્ છે; તેથી સાધારણ પણ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી શકે. થોડાક વિશેષવાળાએ^૧ પણ પ્રાર્થના કરવી. તે ભગવાન્ બુદ્ધિઓના પતિ છે. જે કોઈ જ્ઞાન અથવા ક્રિયામાં બુદ્ધિને રોકે છે, શબ્દથી કે અર્થથી, તે પણ ભગવાન્ પાસે પ્રાર્થી શકે. વળી તે લોક એટલે સ્વર્ગાદિના પતિ છે. તે સ્વર્ગાદિમાં જન્મીને પણ ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી. તે પૃથ્વીના પણ પતિ છે; તેથી પૃથ્વી ઉપર રહેનારે પણ ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી.

સ્ત્રીભિશ્ચ યાજ્ઞિકૈલોકૈર્બુદ્ધિમદ્દિભઃ સ્થિતૈઃ ક્વચિત્ ।

અસાધનૈરપિ હ્યેતૈઃ પ્રાર્થનીયો હરિઃ પતિઃ ॥

સ્ત્રીઓ, યજ્ઞ કરનારા, બુદ્ધિવાળા લોકો ક્યાંય પણ રહ્યા હોય તો એ બધા સાધનરહિત હોય તો હરિ ભગવાન્ પતિ હોવાથી તેમની પ્રાર્થના કરે.(૧)

વળી તે ભગવાન્ અન્ધક વૃષ્ણિ અને સાત્વત નામના યાદવકુલના પતિ અને ગતિરૂપ છે. પહેલામાં તે આવી જાય છે છતાં પુનરુક્તિ કેમ? ત્યાં ફલને લાયક છે એમ કહેવા માટે અહીં જુદા ગણાવ્યા છે. પતિ કહેવાથી ફલરૂપ છે. ગતિ કહેવાથી તે પોતારૂપ સાધન બતાવે છે. તે ફલ પોતાનામાં આવીને સાધનરૂપ થાય તો ફલનો ભોગ થાય. પોતાના સુખમાં દૂર રહ્યો હોય તે, સાધન ન હોય તે અથવા સ્વતન્ત્ર હોય તે સુખરૂપ ક્રિયાનું કારણ ન થઈ શકે. તે ભગવાનને યાદવોએ પ્રાર્થના કરી, તેથી પોતે તેના પતિ હોવાથી તેની ક્રિયામાં સાધનરૂપ^૨ થયા; તેથી ભગવાન્ જેટલું કરે તેટલું

તેનું થાય; તેથી યાદવાના ભગવાન્ ફલમુખ પોતે છે એ સિદ્ધ થયું. તેના ઉપર ક્રોધ કરે એવી સંભાવના પણ ન કરાય. ‘ચ’કાર છે તેથી ક્રિયાથી પણ સાધ્ય થાય છે, તામસ રાજસ સાત્ત્વિક પુરુષને ભગવાન્ ભજનીય છે એમ બતાવવા માટે ત્રણ પ્રકારના યાદવો ગણાવ્યા. જ્યારે ગુણથી વ્યાપેલાં પણ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી તેને પામે છે તો પછી આપણા જેવાની તો વાત જ શી કરવી? એ કહેવા માટે ‘મને પ્રસન્ન થાઓ’ એમ શુકદેવજી બોલ્યા છે. તે ભગવાન્ ‘સતાં પતિઃ’ એટલે જે ભગવાનમાં છે છતાં ભગવાનના ગુણો દ્વારા ભગવાનનો આશ્રય કરનારા છે તેના પણ ભગવાન્ પતિ છે. બીજાઓ પ્રત્યે તો ભગવાનનું પતિપણું ગૌણ છે. યુક્તિથી અને શાસ્ત્રોથી તો ભગવાન્ સત્પુરુષોના જ પતિ છે; તેથી પણ શુકદેવજી કહે છે કે તે પ્રભુ મને પ્રસન્નથાઓ.(૨૦)

૧. થોડો વિશેષ એટલે મોટા કુલમાં જન્મ વગેરે સાધનોવાળાપણ પ્રાર્થના કરી શકે એમ કહ્યું.
૨. ‘સૌવીરરાજમહિર્ષી ભોજનામાહરદ્બલાત્’ એ મહાભારતના વાક્યથી પરાક્રમ કરે છે, તેથી યાદવોના ક્રિયારૂપ કહ્યા છે.

ત્યાં કહે છે કે તમને, ભગવદ્ગુણ કહો એમ પૂછ્યું, તેના જવાબમાં તો તમે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, તેનો અહીં શો ઉપયોગ અથવા તે ક્યાં ઉપયોગી છે? તેનો ઉત્તર શુકદેવજી કહે છે:

યદ્દ્વિધ્યનુધ્યાનસમાધિધૌતયા ધિયા નુ પશ્યન્તિ હિ તત્ત્વમાત્મનઃ ।

વદન્તિ ચૈતત્કવયો યથારુચં સ મે મુકુન્દો ભગવાન્ પ્રસીદતામ્ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ : જેના ચરણના ધ્યાનરૂપ સમાધિથી શુદ્ધ બુદ્ધિ થતાં લોક આત્માના સ્વરૂપને જાણે છે; ડાહ્યા પુરુષો જે તત્ત્વને કહી શકે છે, તે મુકુન્દ ભગવાન્ મને પ્રસન્ન થાઓ.

ભાવાર્થ : કેવળ પ્રાર્થના કર્યા વગર, ચરણનું ધ્યાનમાત્ર કરવાથી અને તડકામાં બેસીને સમાધિ કરવાથી બુદ્ધિને શુદ્ધ કરવાથી પણ સર્વ પ્રમાણથી ન જાણાય તેવું આત્માનું તત્ત્વ છે. તેનું આત્મતત્ત્વ ભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું છે. શુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિમાં પણ એ તત્ત્વ આવી શકતું નથી. બુદ્ધિ વસ્તુનો પ્રકાશ કરનારી છે. તે તે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તોપણ પોતાની ઉપરના આવરણથી અથવા તો વિષય ઉપરના આવરણથી વસ્તુના સ્વરૂપને બતાવી શકતી નથી. ઈન્દ્રિયોના આવરણમાં તો ઉત્પન્ન જ થતી નથી. બુદ્ધિની ઉત્પત્તિમાં વિષયમાત્ર કારણરૂપ છે. પરન્તુ જેવી બુદ્ધિ તેવા વિષયને કારણપણું નથી, એમ હોય તો શુક્તિમાં રજતનો ભ્રમ ન થાય;

તેથી વસ્તુમાત્રને આગળ કરીને બીજી સામગ્રીને વશ થઈને વસ્તુના ખરા કે ખોટા સ્વરૂપને બુદ્ધિ કહે છે. તેમાં શુદ્ધ બુદ્ધિ વસ્તુનું ખરું તત્ત્વ બનાવે છે. આ ભગવદ્ગણનાં સર્વ પદાર્થો નિત્ય છે. કારણપણાથી માનેલ બુદ્ધ્યાદિથી પદાર્થ દેખાય છે. તે પદાર્થ એક છે. તેમાં જાતિ કે વ્યક્તિનો ભેદ નથી. એક જ ઘટ અનેકરૂપે થાય છે, થાય છે અને જાય છે; કેમકે બધા પદાર્થો ભગવદ્ગણ છે. શબ્દ પણ નિત્ય છે એવું તો સર્વ વિદ્વાનોનું મત છે. તે મત કાત્યાયનાદિએ ‘નિત્યે શ્લોકાર્થસમ્બન્ધઃ’ ઈત્યાદિથી સિદ્ધ કરેલ હોવાથી અમારે તે સમ્બન્ધે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. ‘નિત્યે શ્લોકાર્થસમ્બન્ધઃ’નો અર્થ એ કે નિત્ય શબ્દની સાથે અર્થને સમ્બન્ધ છે. એવું તેનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. આશ્રય ન હોય તો જાતિ અને સમ્બન્ધની કલ્પના અત્યંત અપ્રામાણિક કહેવાય. દષ્ટ પદાર્થનું ખરું સ્વરૂપ ન જણાય તો શાસ્ત્રથી તેને જાણવું. માટે ઘડો એક છે પણ તે ભગવદ્ગણ હોવાથી અનેક રીતે થાય છે. ‘સ એકઘા ભવતિ’ એ શ્રુતિના બળથી જ્યારે સમજવામાં આવે ત્યારે પોતાની બુદ્ધિથી તેને જુદી રીતે માનવું પ્રમાણરૂપ ન ગણાય, કેમકે એમ માનવામાં બહુ કલ્પના કરવી પડશે. તેથી એક જ બુદ્ધિ બહુ પ્રકારે શુદ્ધ કરવાથી, શોધક દ્રવ્યથી ખૂબ ઘસવાથી શુદ્ધ નિર્મલ થાય છે. જેમ દર્પણને રાખથી ખૂબ માંજવાથી તેનો મેલ જતાં વસ્તુનું પ્રતિબિંબ લેવામાં દર્પણ યોગ્ય થાય છે, તેમ બુદ્ધિમાં ભગવાનનાં બે ચરણારવિંદને બન્નેને સાથે ઘસવાથી બુદ્ધિમાં શુદ્ધિ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. શોધક દ્રવ્યના તારતમ્યથી મળ જવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. નેત્રના અંજનમાં એ વાત પ્રસિદ્ધ દેખાય છે. એવાં અંજન બને છે કે જેને આંખમાં આંજવાથી દેવોનાં દર્શન થાય છે. તેવું અહીં પણ સમજવું. માટે ભગવાનના ચરણના ધ્યાનથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છે એ કથન યોગ્ય છે. બીજી રીતોથી બુદ્ધિને સંસ્કાર આપો એ બુદ્ધિ વસ્તુતત્ત્વને જણાવી શકતી નથી, કેમકે તેમ કરવાથી બુદ્ધિના દોષો જતા નથી. જેમ જેમ બુદ્ધિમાંથી દોષ દૂર થતા જાય તેમ તેમ તે બુદ્ધિ વસ્તુના ખરા સ્વરૂપને જોઈ શકે છે. માટે અભ્યાસ અને બારીકાઈથી જોવાનું વગેરે તેમાં ઉપયોગી છે. વિષય તો બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેમાં દોષ નથી જ. તેમાં પણ ભગવદ્વિષય અને આત્મવિષય નિર્દોષતમ છે. ‘અપહતપાપ્મા’ એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. ‘નુ’ એ નિશ્ચયાર્થક અવ્યય છે. ‘અનુધ્યાન’ એટલે તત્પરાયણ થઈ તેનું ચિંતન કરવું. તેમ ચિંતન કરવાથી પણ તદાત્મક થવાય છે, એ ‘સમાધિ’ શબ્દથી સમજવાનું છે. અહીં ‘સમાધિ’ શબ્દ અષ્ટાંગયોગાન્તર્ગત નથી. એ આત્મતત્ત્વને ડાહ્યા પુરુષો પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કહે છે. ‘કવિ’પદથી ઉત્પ્રેક્ષાનું સામર્થ્ય કહ્યું છે. કોઈ જેવી

પોતે ઉત્પ્રેક્ષા કરે તેવું બીજાને કહે છે, તેથી લૌકિક વાક્યથી ખરી વસ્તુ જણાતી નથી. ભગવાન્ ‘મુકુન્દ’ એટલે મોક્ષ આપનાર છે. ખરી વસ્તુની સ્ફૂર્તિ થવી એ મોક્ષનું અંગ ગણાય છે. તે ખરી વસ્તુ ત્યારે જ સમજાય છે કે જ્યારે ભગવાન્ મોક્ષ કરવાની ઈચ્છા કરે. એવી ભગવાન્ ઈચ્છા ક્યારે કરે કે જ્યારે તેના ચરણનું ધ્યાન કરે. તેથી જે કોઈ કાંઈપણ જાણવાને ઈચ્છે તો તેણે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી. સર્વ રીતે તે સમ્બન્ધમાં સિદ્ધિ મેળવવાની ઈચ્છાવાળાએ પ્રાર્થના કરવી જરૂરની છે. ભગવદ્ગુણોને જાણીને બીજાને કહેવા જ્ઞાનનું સાધન ભગવચ્ચરણનું અનુધ્યાન સમજવું. કેવળ ધ્યાન પણ નહિ પણ તે ધ્યાન સાથે પ્રાર્થના પણ કરવી. ભગવાન્ તો સ્વતન્ત્ર છે: ધ્યાન માત્રથી તેમ ન પણ કરે. તેથી કહે છે કે આપ પ્રસન્ન થાઓ. જો કે ભાગવત ક્યું તેનો પ્રસાર કરવામાં પ્રસાદ તો છે જ, પરન્તુ અમારે માટે ફરીને પ્રસાદ કરો તો અમને પણ તે ભગવદ્રૂપ સિદ્ધ થાય છે; તેથી ચરણના ધ્યાનની સાથે મને પ્રસન્ન થાઓ એવી પ્રાર્થના પણ કરવી.(૨૧)

એમ સામાન્ય રીતે પ્રસાદની પ્રાર્થના કરીને હવે આ ભાગવત પરીક્ષિતને કહેવામાં ઉપયોગી થાય તેવા પ્રસાદની હમણાં જરૂર છે, એવી પ્રાર્થના કરે છે:

પ્રચોદિતા યેન પુરા સરસ્વતી વિતન્વતાઽજસ્ય સતીં સ્મૃતિં હૃદિ ।

સ્વલક્ષણા પ્રાદુરભૂત્કિલાઽઽસ્યતઃ સ મે ઋષીણામૃષભઃ પ્રસીદતામ્ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ : સૃષ્ટિના આરંભમાં બ્રહ્માના હૃદયમાં સૃષ્ટિના સામર્થ્યના સ્મરણરૂપ પવિત્ર સરસ્વતીની જે પ્રભુએ પ્રેરણા કરવાથી બ્રહ્માના મુખથી ભગવદ્રૂપ લક્ષણવાળી સરસ્વતી નીકળી, ઋષિમાં શ્રેષ્ઠ તે ભગવાન્ મને પ્રસન્નથાઓ.

ભાવાર્થ : ઈન્દ્રિયોના વ્યાપાર કરતાં અવશ્ય ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. તેમાં પણ વાણી બોલતાં પહેલાં ભગવાનને વિનંતી કરવી. તેમાં પણ ભગવાનરૂપ પદાર્થ કહેવાનો હોઈ તેમાં તેની આવશ્યકતા છે, કારણકે પ્રથમ બ્રહ્માએ ભગવદ્ધ્યાન કરતાં પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે પોતાનો પ્રકાશ કરનારી વેદરૂપ સરસ્વતીને મુખ દ્વારા પ્રકટ કરી; તેથી ભગવાનના ગુણ કહેતાં નિત્ય વાણી બોલવી જોઈએ; તેથી આ વિષયમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરવાનું આવશ્યક છે. ત્યાં સન્દેહ કરે છે કે યોગથી પદાર્થોનું સ્મરણ કરી તેના વાચક પદોને બોલે તો ચાલે, ભગવાનનું ધ્યાન કરવાનું તેમાં શું કારણ છે? ત્યાં કહે છે કે ભગવાને બ્રહ્માના હૃદયમાં સતી સ્મૃતિનો વિસ્તાર, બ્રહ્માએ ધ્યાન કરવાથી જ કરેલો છે, તેથી યોગથી નહિ પણ ભગવાનના ધ્યાનથી કાર્યસિદ્ધિ બ્રહ્માને થઈ છે; તેથી ધ્યાન કરવું

આવશ્યક છે. અહીં વાક્ય અને તેનો અર્થ નિત્ય છે તોપણ પૂર્વાનુભૂત વિષયનું સ્મરણ આવશ્યક છે. સ્મરણ માત્ર પ્રમાણ નથી તેથી સ્મૃત પદાર્થોના અનુભવ સહિત સ્મૃતિ જરૂરની છે. યોગની પેઠે ભગવદ્ધ્યાનને પણ પ્રત્યાસત્તિ (સમ્બન્ધ) છે, તેથી પહેલાં ભગવાનના અનુભવરૂપ સ્મૃતિને ભગવદીય પદાર્થના નિર્માણને માટે કરીને પછી તે ભગવત્પ્રેરણાથી હૃદયમાં આવી મુખદ્વારા વેદરૂપ વાણી નકીળી. વાણી ભગવાનની સ્ત્રી છે. ભગવાનની આજ્ઞા વગર બહાર નીકળી ન શકે. આ વાર્તા કહેવા યોગ્ય નથી, તેથી 'કિલ' અવ્યય કહ્યો છે. તે વાણી એવી નીકળી કે ભગવાનના જેવું તેનું પણ સત્યત્વ બ્રહ્મશબ્દવાચ્યત્વ અનન્તત્વાદિ લક્ષણ થયું, અથવા પોતે વાણી જ જેને લક્ષણરૂપા થાય છે. વેદાદિનું અસાધારણ ચિહ્ન એ જ કે તે ભગવાનને કહે છે; તેથી પહેલાં અનુભવેલું સ્મરણ થતાં હૃદયમાંથી બહાર નીકળે છે તોપણ ભગવાન સર્વ ઈન્દ્રિયોના પ્રેરક હોવાથી તેની પ્રાર્થના કરે છે કે તે ભગવાન મને પ્રસન્ન થાઓ.(૨૨)

એમ શબ્દો ભગવાનને અધીન હોવાથી તે શબ્દો મારા મોઢાથી નીકળે એવી ઈચ્છાથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરીને હવે કહે છે કે વાણીનો અર્થ પણ ભગવાનને અધીન છે, તેથી અમારા મુખમાંથી નીકળેલ વાણીમાં ભગવાન તેના આભરણરૂપે પ્રવેશ કરે, એ માટે પ્રાર્થના કરે છ:

ભૂતૈર્મહદ્ભિર્થ ઈમાઃ પુરો વિભુર્નિર્માય શેતે યદમૂષુ પુરુષઃ ।

ભુક્તે ગુણાન્ પૌડશ પોડશાત્મકઃ સોડલંકૃષ્ટિ ભગવાન્ વચાંસિ મે ॥૨૩॥
શ્લોકાર્થ : જે ભગવાન પાંચ ભૂતોમાંથી આ શરીરો ઉત્પન્ન કરે છે તેમાં પોતે રહીને પાંચ ભૂત અને અગિયાર ઈન્દ્રિયરૂપ થઈને તેના રસને ભોગવે છે, તે ભગવાન મારા વચનને શોભારૂપ થાઓ.

ભાવાર્થ :

સ્થિતિભૌગશ્ય સર્વત્ર ભગવત્કર્તૃકૌ યતઃ ।

અતો વાચિ સ્થિતઃ કૃષ્ણસ્તાં ભુક્તામિતિકામના ॥

સર્વત્ર રહેવું અને ભોગવું એ ભગવાનથી જ બને છે, માટે મારી વાણીમાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણ તે વાણીનો ભોગ કરો એવી શુકદેવજીની કામના છે.(૧)

જો કે વિરાટ પુરુષ જ ગણાય છે એવી પ્રક્રિયા સર્વ પ્રસિદ્ધ છે, તો પણ પુરુષત્ત્વમાં કાંઈ તક્ષાવત નહિ છતાં તેનું ભગવત્ત્વ પોતે જ સિદ્ધ કર્યું પણ આ ભગવાનનું શરીર છે એમ અભિમાન ન થવા માટે વ્યજિટમાં પણ સમષ્ટિ જેવી

પ્રક્રિયા કહે છે. પંચમહાભૂત પોતાનાં બનાવેલાં છે. તેનાથી આ દેવ પશુ મનુષ્યના શરીરો બનાવી તેમાં પોતે જ શયન કરે છે, એટલે ઊંઘતા નથી પણ રહે છે. એમ ન કરે તો ભગવાન્ પુરુષ ન કહેવાય. ‘પુરિ શેતે’ એ વ્યુત્પત્તિથી પુરુષ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. આ શયન ઊંઘવા માટે નથી, પણ ભોગ માટે છે. તેથી જ જમણી આંખમાં ઈન્દ્ર, બીજી આંખમાં ઈન્દ્રાણી એ ઉપાખ્યાન ભોગાર્થ જ વેદમાં કહ્યું છે. અહીં તો શયન કરે તેમાં સ્પર્શમાત્ર નથી કરતા, પણ સોળ ગુણને સોળ રૂપે થઈને ભોગવે છે. જડ અને સૂકામાં રસ નથી હોતો. ભગવાન્ વ્યાપક અને આનન્દમય છે, તેથી સ્વરૂપથી સ્વરૂપનો અનુભવ કરે તેમાં રસ ન આવે. સ્ત્રી અને પુરુષોના અવયવોમાં તેવું જોવામાં આવે છે. તેથી પોલામાં રહેલા રસને પ્રકટ કરીને સ્પષ્ટ ભોગ માટે પોતે આત્માથી ભિન્ન થઈને તેમાં પોતે પ્રવેશ કરી બહુ પ્રકારે જુદા થઈને પરસ્પરના રસનો અનુભવ કરે છે. દેહ ધારણ કરવામાં પ્રયત્ન પડે એટલી ભોગમાં ખામી આવે. તે ન આવવા માટે સૂઈને ભોગવે છે. જોકે વિષયો પાંચ છે તોપણ ત્વચામાં કોઈ એક સ્થાનમાં સુખ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. ઈન્દ્રિયની સાથે વિષય જુદો કહ્યો તેથી ૧૬ કહ્યા. જ્યાં ઈન્દ્રિયો ગૌણ હોય ત્યાં વિષય મુખ્ય, જ્યાં વિષય ગૌણ ત્યાં ઈન્દ્રિયોને પ્રાધાન્ય સમજવું. ભોગમાં ક્યાંક ઈન્દ્રિયોને પ્રાધાન્ય હોય છે, ક્યાંક અપ્રાધાન્ય હોય છે, મહારાજના શરીરની જેમ. ભગવાનમાં તો બધું હોવાથી ષોડશાત્મા પોતે થઈને ભોગવે છે. એમ સર્વત્ર ભગવાનનું પૂર્ણ માહાત્મ્ય જણાય છે. મારાં વચનને શોભાવો. અહીં છાન્દાસ દીર્ઘ પ્રયોગ છે. એમ અનેકરૂપે થાય છે એવા ભગવાનને વાણીના અલંકાર માટે કેમ કહેવાય? ભગવાન્ પોતાથી પ્રાર્થ્ય છે. ‘વચાંસિ’ બહુવચન કહેલ છે, તેથી ભાગવતના સાત અર્થો છે એ અભિપ્રાય બહુવચનથી જણાય છે, ‘મે’ એક વચન કહ્યું તે મારામાં સાત અર્થો નથી પણ શ્રીભાગવતમાં સાત અર્થો છે, તે બતાવવા.(૨૩)

એમ ભગવાનની પ્રાર્થના કરીને પોતાના (પિતા) ગુરુ વ્યાસજીને નમન કરે છે:

નમસ્તસ્મૈ ભગવતે વાસુદેવાય વેદસે ।

પપુર્જાનમયં સૌમ્યા યન્મુખામ્બુરુહાસવમ્ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ : જે ભગવાન્ વાસુદેવ મોક્ષનો ઉપાય કહેનાર છે તેને હું નમું છું કે નટ લોકો જેના મુખકમળમાંથી નીકળેલા જ્ઞાનરૂપ માદકરસનું પાન કરે છે.

ભાવાર્થ : તે ભગવાનને મારા નમન હો. તે વ્યાસનો મોક્ષદાનને માટે અવતાર છે તેથી વાસુદેવ કહ્યા છે. શબ્દરૂપ સૃષ્ટિને વ્યાસ કરે છે તેથી તેને શબ્દના વેદા (બ્રહ્મા) કહ્યા

છે, એટલે મોક્ષનો ઉપાય તેમણે બતાવ્યો છે. વ્યાસના નમનનું કારણ કહે છે કે સર્વ વસ્તુના યથાર્થ જ્ઞાનને બતાવનાર ભારતાદિના જ્ઞાતાના કથનનું શાન્ત લોકો પાન કરે છે. સૌમ્યો કહ્યા તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠાને લાયક જ ક્રિયાનો અનુભવ કરી શકે છે. જેનું મુખ જ કમળ છે. તેમાં રહેલો મકરન્દરૂપી રસ પ્રપંચવિસ્મારક હોવાથી તેને આસવ કહ્યો છે. મોક્ષ ફલરૂપ છે. વક્તા ભગવાન છે તેથી મુખ અને આસવમદથી પાન ન કરવું જોઈએ તોપણ થઈ જાય છે. કામિનીના મુખની સુગન્ધમાં તેમ થાય છે, તેથી સર્વના ગુરુ અને ભગવદ્રૂપ વ્યાસજી હોવાથી સભામાં પણ નમસ્કાર કરે છે તે યોગ્ય જ છે.(૨૪)

એમ દેવતા અને ગુરુને નમન કરીને મોટા પ્રબંધથી તે ભાગવત કહેવાને માટે પહેલાં પ્રશ્ન કર્યો તેનો ઉત્તર શુકદેવજી આપે છે:

એતદેવાડડત્મભૂ રાજન્ નારદાય વિપૃચ્છતે ।

વેદગર્ભોડલ્યધાત્સાક્ષાદ્ યદાહ હરિરાત્ને ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ : હે રાજન્, એ તમે પૂછ્યું તે જ નારદના પૂછવાથી બ્રહ્માએ કહ્યું તે એ કે જે ભગવાને બ્રહ્માને કહ્યું હતું.

ભાવાર્થ : જે તમે મને પૂછ્યું તે જ નારદે બ્રહ્માને પૂછ્યું હતું. બ્રહ્મા પ્રમેય બળથી પુષ્ટ છે; જેના પેટમાં બધા વેદો છે; એટલે પ્રમાણબળથી પુષ્ટ તો છે તોપણ પ્રમેયબળ (સ્વરૂપબળ)થી વિશેષ બળવાળા થયા છે. જે ભગવાને પોતાને કહ્યું તે બ્રહ્માએ નારદને કહ્યું, એ ઉત્તરથી તમારો સન્દેહ દૂર થશે. પૂર્વની પેઠે સન્દેહ મટાડવા માટે બીજીવાર પૂછવું ન પડે તેથી તેમનું કહેવું કહ્યું. પહેલાં ઈન્દ્રિયોના દોષમાં તારતમ્યની વાત તો કરી છે, તેથી અહીં તેને કહેતાં પુનરુક્તિ નથી થતી. “સાક્ષાત્” એ બન્નેનું વિશેષણ છે, એટલે બ્રહ્માને સાક્ષાત્ ભગવાને કહ્યું અને નારદને સાક્ષાત્ બ્રહ્માએ, એમ બેમાં સમ્બન્ધ લેવો. ‘આત્મને’ એટલે બ્રહ્માને કહ્યું. પરમ્પરાથી કહેવામાં કહેનારમાં દોષ હોય તે વાણીમાં આવી જાય, તેથી સાક્ષાત્ કહેવાની જરૂર છે, તેથી પોતે પણ કહેવાનું બંધ કર્યું. દોષાભાવ કહ્યો તે પ્રાર્થના કરી. રાજાએ અને શુકદેવજીમાં તે કહેવાનું જ્ઞાન છે, તેથી તેમાં દોષ ન રહ્યો. આથી ઉત્પત્તિથી અને ઉપપત્તિથી બે વિચાર કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, એ સૂચવ્યું.(૨૫)

ઈતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધની શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત
શ્રીસુબોધિની ટીકામાં ચતુર્થ અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૫

(પ્રકરણ ૩. મનન : અધ્યાય પથી ૧૦)

વિમર્શઃ ષડ્ભિરધ્યાયૈઃ ક્રિયતે સ દ્વિધા મતઃ ।
ઉત્પત્યા ચોપપત્યા ચ તત્રાઽદ્યોઽપિ દ્વિધા મતઃ ॥૧॥
સ્થૂલાન્તર્યામિભેદેન મૂર્તામૂર્તવિભેદતઃ ।
સ્થૂલોઽપિ દ્વિવિધસ્તત્ર સ્થૂલમૂર્તવિમર્શને ॥૨॥
ઉત્પત્યા પચ્ચમાધ્યાયઃ સોપપત્યા નિરૂપકઃ ।
પુરુષઃ ક્રમતઃ શક્તિત્રયં ગૃહ્ણાન્ ભવાદિકૃત્ ॥૩॥
ઈત્યુક્ત્વા નારદાજ્ઞાભ્યાં જન્મભિર્નેતિ ગદ્યતે ।
એકીભૂતે પ્રવેશેન નિર્ગમાદપિ વિહ્વલઃ ॥૪॥
અથવા દાઢ્યતાસિદ્ધ્યૈ નારદઃ પૃચ્છતિ સ્ફુટમ્ ।
પ્રશ્નત્રયં નારદેન ક્રિયતે તત્ત્વનિર્ણયે ॥૫॥
આત્મનો જગતશ્યાઽપિ નિર્ધારો ભજનસ્ય ચ ।
દ્વયોર્નિધારશેષત્વં તેન પ્રત્યુત્તરં તતમ્ ॥૬॥
દ્વિતીયસ્ય દ્વિરૂપત્વં બહિરન્તર્વ્યવસ્થયા ।
વિરાજોઽન્તર્મુખત્વાદ્ધિ વિ પરીતેન વર્ણ્યતે ॥૭॥
સ્થૂલલિંગવિભેદો વા તેનાઽધ્યાયદ્વયં મતમ્ ।
પ્રથમસ્યોત્તરં પશ્યાત્ તદન્તર્યામિસંભવે ॥૮॥

હવે છ અધ્યાયથી વિમર્શ પ્રકરણ કહેવાય છે. તે વિમર્શ બે જાતનો છે. એક ઉત્પત્તિથી વિચાર અને બીજો ઉપપત્તિથી વિચાર એ તેના પ્રકાર છે. તેમાં ઉત્પત્તિના પણ સ્થૂલ અને અન્તર્યામી એવા બે ભેદ છે, અથવા મૂર્ત અને અમૂર્ત એવા ભેદો છે. સ્થૂલ મૂર્ત એટલે બ્રહ્માણ્ડ. તેના વિચારમાં યુક્તિ સહિત ઉત્પત્તિસાધક પ્રમાણ સહિત વિરાટોત્પત્તિમાં પાંચમો અધ્યાય નિરૂપક છે. સ્થૂલ મૂર્તરૂપ કાર્યની કારણાત્મકતા બતાવનારો છે. પુરુષ ક્રમથી સત્વાદિ ત્રણ શક્તિને ગ્રહણ કરીને ઉત્પત્તિ પાલન અને લય કરે છે, એમ નારદ અને બ્રહ્માએ કહ્યું. તે જન્મમાં નિમિત્તરૂપ^૧ થઈને જગતના કર્તા નથી, પણ અભિન્નનિમિત્તો પાદાનપણે છે એ વાત કહે છે. નારદ તો જ્ઞાનીઓના શિરોમણિ છે તે મૂર્ખના જેવો પ્રશ્ન કેમ કરે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રલયમાં જ્યારે બધું ભગવાનના પેટમાં ગયું ત્યારે બધું એક થઈ ગયું. પછી સર્ગ વખતે જેમ ગયું હતું તેમ નીકળવા લાગ્યું તેનાથી નારદ મૂઝાયા. ^૨આ કર્મના ભેદથી આમ સર્ગ થાય છે કે સ્વરૂપથી થાય છે એ સન્દેહમાં વ્યાકુલ થઈને

પૂછે છે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર વિસ્તારથી કેમ આપ્યો? નારદે ‘તદ્વિજ્ઞનીહિ,’ એથી આત્મનિર્ધારનો પ્રશ્ન કર્યો, ‘યદ્વિજ્ઞાન’ ઈત્યાદિથી જગતના તત્ત્વનો નિર્ધાર કરવા પ્રશ્ન કર્યો. ‘સ ભવાનચરદ્ ઘોરં’ એ શ્લોકથી ભજન નિર્ધારનો પ્રશ્ન કર્યો. આગળ ૧૩ પ્રશ્ન કરશે તે બધાનો ત્રણમાં અન્તર્ભાવિ થશે. તેમાં આત્મવિષયક અને જગદ્વિષયક પ્રશ્ન ભજનશેષ હોવાથી તેના ઉત્તરમાં વિસ્તાર થયો છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે આત્મવિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રથમ જોઈએ પછી જગદ્વિષયકનો ઉત્તર આપવો જોઈએ, તે અહીં જગતનો ઉત્તર પ્રથમ કેમ આપ્યો? ત્યાં કહે છે: વિરાટસ્વરૂપનું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાનનું પ્રયોજક છે, એટલે તે અન્તરંગ ગાણાય, તેથી અન્તરંગ બહિરંગ ન્યાયથી તેનો ઉત્તર પ્રથમ આપ્યો તે યોગ્ય કર્યું છે. જગત બહાર અંદરના ભેદે બે પ્રકારનું હોઈ તેના બે અધ્યાય છે. વિરાટનું વર્ણન પહેલું કર્યું તેનું કારણ કહ્યું. અથવા સ્થૂલ પ્રપંચ અને લિંગ પ્રપંચથી તેના બે ભેદ હોવાથી બે અધ્યાય છે. પ્રથમનો ઉત્તર સાતમાં અધ્યાયમાં અન્તર્યામીના નિરૂપણમાં કહેવાશે. (૧થી૮)

એમ પૂર્વ અધ્યાયમાં પરીક્ષિત અને શુકનું ફલમુખ સાધન કહ્યું, તે સાધનના વિચારને માટે હવે છ અધ્યાય કહેવામાં આવશે. તેમાં પાચમાં અધ્યાયમાં સ્થૂલરૂપનો ઉત્પત્તિથી નિર્ણય કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ તત્ત્વની દુર્જ્ઞેયતા કહેતાં નારદજી વક્તાને વખાણે છે:

॥ શ્રીનારદ ઉવાચ ॥

દેવદેવ નમસ્તેઽસ્તુ ભૂતભાવન પૂર્વજ ।

તદ્વિજ્ઞનીહિ યજ્ઞજ્ઞાનમાત્મતત્ત્વવિમર્શનમ્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ : હે પૂર્વજ, હે પ્રાણીઓને જન્મ આપનાર. હે દેવના દેવ, આપને નમસ્કાર હો. આત્માના તત્ત્વનો વિચાર હોય તેવું જ્ઞાન અમ્મ મને કહો.

ભાવાર્થ : આ નારદનો નમસ્કાર પ્રશ્ન કરવા માટે છે. નારદ જ્ઞાણવાની ઈચ્છાથી આવ્યા છે, તો તેણે દેવને નમસ્કાર કેમ ન કર્યા? તેનો ઉત્તર કહે છે કે હે “દેવના દેવ” એમ પિતાને સંબોધે છે, તેથી દેવતા અને ગુરુરૂપ બ્રહ્માને ગણ્યા છે, તેથી જુદો તેને નમસ્કાર નથી કર્યો. ‘અસ્તુ’ કહ્યું છે તેથી પ્રમેયની સમાપ્તિ સુધી મંગલ ચાલ્યા કરે. તેવા હેતુથી પ્રાર્થનામાં આજ્ઞાર્થનો પ્રયોગ કર્યો છે. બ્રહ્માજી આત્માનો ઉપદેશ કરશે એમાં હેતુજ્ઞાપક વિશેષણ કહે છે કે ભૂતોને આપ ઉત્પન્ન કરો છો, શુદ્ધ કરો છો, પોતે, વેદ અગ્નિરૂપ છે તેને પેટમાં રાખીને તેમાં સર્વ જીવોને શુદ્ધ કરીને પછી બહાર કાઢો છો, તેથી આપ શોધક છો. ‘પૂર્વજ’ એટલે ‘હે પિતા.’ સન્દેહ પડે

તે પૂર્વજને જ પુછાય, અથવા જગતથી પણ પહેલાં આપ ઉત્પન્ન થયા છો તેથી તમારાથી કોઈ મોટો નથી, માટે તમને જ પૂછું છું. એમ પહેલાં સ્તુતિ કરીને હવે પૂછવાનું છે તે કહે છે: તે વિશેષણથી આજ્ઞા કરો કે જ્ઞાન શું છે. બધા જ્ઞાન જ્ઞાન રહે છે, તે જ્ઞાન એટલે આત્મા કે આત્માનો સાક્ષાત્કાર? અથવા ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર? શ્રુતિના હેતુ અથવા પ્રવેશના કારણરૂપ? ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર કે કોઈ પરોક્ષ વસ્તુ છે અથવા સ્મરણરૂપ છે? તે બધામાંથી નિર્ધાર કરી આપ મને કહો, જેથી આત્માના ખરા અર્થનો વિચાર થાય. તેથી જ્ઞાનનાં બન્ને અંગો પૂછ્યાં. કયો આત્મા અને કયું તત્ત્વ, તેમાં પણ તે લોકપ્રસિદ્ધ નથી, પણ વિચારસાધ્ય છે, તેથી વિચાર પણ કહો. એમ ચાર પ્રશ્નો કર્યાં.(૧)

૧. જ્ઞાનપદિની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત એવું જ્ઞાન શું એ એક પ્રશ્ન તેનું સ્વરૂપ નિર્વિષય આત્મા તો આત્મા શું એ બીજો પ્રશ્ન. સવિષય હોય તો વિષયરૂપ તત્ત્વ શું એ ત્રીજો, વિમર્શનું લક્ષણ અને પરીક્ષા એ ચોથો પ્રશ્ન છે.

હવે હું તત્ત્વના ભેદને કહું છું:

યદ્રૂપં યદધિષ્ઠાનં યતઃ સૃષ્ટિમિદં પ્રભો ।

યત્સંસ્થં યત્પરં યચ્ચ યત્તત્ત્વં વદ તત્ત્વતઃ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ : હે પ્રભુ, તેનું જે રૂપ જેનામાં એ રહેતું હોય, જેનાથી તે ઉત્પન્ન કર્યું હોય, જેમાં તે લીન થતું હોય, જે તેનો નિયામક હોય, જે તેનું તત્ત્વ હોય, તે આર્થ કહો. ભાવાર્થ : અનારોપિત રૂપ તત્ત્વશબ્દવાચ્ય છે. તે સર્વ જગત તો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આત્મા પણ પ્રકટ થાય છે; તેથી સર્વ આરોપિત વિષય છે; તેથી તેનું રૂપ કહો, જે રૂપ-સ્વરૂપ છે જેનું. આરોપિત અને અનારોપિત અધિષ્ઠાનવાળાં હોય છે, શક્તિનો આરોપ છીપમાં કરાય તેમ; તેથી તેના આધારને પણ કહો. જગતનો તત્ત્વ શબ્દથી વ્યવહાર થાય છે. તત્ત્વનો પણ તત્ત્વથી વ્યવહાર થાય છે. તેનું મૂળ તત્ત્વ ન હોય તો તેવો વ્યવહાર સંભવે નહિ; તેથી જગતના કારણરૂપ તત્ત્વને કહો. વાદીઓ વિસ્ત્રદ્ધ કલ્પના કરે છે. તેથી જેનાથી થયું હોય તે તત્ત્વ કહો. વળી જેમાં તે રહે તે બતાવો અથવા સંસ્થા એટલે મૃત્યુ થાય તે કહો. વિચારના અંગપણાને કારણે જગતનો પ્રશ્ન છે. ત્યારે તત્ત્વમાં બે પ્રશ્નો, સૃષ્ટિમાં ચાર પ્રશ્નો છે. ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય અને સ્વરૂપ એ ચાર પ્રશ્નના વિષયો છે. તેનો ભાવ તત્ત્વ કહેવાય. ભગવાનનો ભાવ તે જ જગત તે જ આત્મા. અથવા સામાન્ય રીતે તત્ત્વનો વિચાર કરાય છે, તેથી એક અથવા અનેક રૂપ ફલ થશે. જેનાથી પર નિયન્તા એ 'યત્પર' કહેવાય.

આથી સ્થિતિ કહી છે. એક પક્ષમાં તે તત્ત્વ કિંપર છે. તે તત્ત્વનો ગ્રાહક કોણ છે? રૂપ બે જાતનું છે અને સ્વરૂપથી, તેમાં 'યદ્રૂપ' શબ્દથી પ્રમાણથી રૂપ પૂછ્યું. 'યચ્ચ' એનાથી સ્વરૂપથી રૂપ પૂછ્યું. તત્ત્વ જગતરૂપ હોય કે જગતથી જુદું હોય તો તેનાં છ અંગો પૂછ્યાં. આ ભેદોનું જ્ઞાન જેમ તત્ત્વથી થાય તેમ કહો.(૨)

આપ જેવું જાણો છો તેવું જ્ઞાન અમને કરાવો, એ અભિપ્રાયથી તેની સર્વજ્ઞતાને કહે છે:

સર્વં હ્યેતદ્ભવાન્વેદ ભૂતભવ્યભવત્પ્રભુઃ ।

ક્રામલક્ષ્વદ્વિશ્વં વિજ્ઞાનાવસિતં તવ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ : આ બધું આપ જાણો છો. ત્રણ કાલમાં થતાં પ્રાણીઓ પેદા કરનાર આપ છો. હાથમાં આમળાનું ફલ રાખવાથી તેનું જ્ઞાન થાય તેમ આ બધાને આપ જાણો છો.

ભાવાર્થ : થઈ ગયું અને થવાનું જ્ઞાન નહિ થાય, કેમકે તેવું જ્ઞાન તો કાલસાધ્ય છે, પરન્તુ આપ કાળરૂપ અથવા તેના નિયામક આપ છો. તે કહે છે: જેમ રેંટનાં ડબલાં કેટલાંક ભરેલાં હોય, કેટલાંક ઠાલાં હોય, તે ઠાલાં બૂડે ને ભર્યાં ઠલવાય, તેમ કાલમાં જગત ડૂબી જાય અને કાળમાંથી પાછું નીકળે, તેથી કાળની જે બહાર હોય તે સર્વ જાણે; જેમ જળમાં પડે અને તેની બહાર પણ રહી શકે. યોગ જ ધર્મથી પણ આપને બધું પ્રત્યક્ષ છે. જેમ હાથમાં આમળું રાખ્યું હોય તે સ્પષ્ટ દેખાય તેમ આપના જ્ઞાનમાં બધું રહેલું છે, અથવા આપે સર્વ પદાર્થનો નિશ્ચય કરેલો છે. 'આવેશિતમ્' પાઠ હોય તો આગળ કામ પડે માટે આપે સર્વ વસ્તુ જ્ઞાનમાં રાખી છે; હાથમાં આમળું હોય તેમાં કોઈને સન્દેહ થતો નથી, એમ અર્થ કરવો.(૩)

તમારે તમારું પોતાનું સ્વરૂપ પણ કહેવું તે કહે છે:

યદ્વિજ્ઞાનો યદાધારો યત્પરસ્ત્વં યદાત્મકઃ ।

એકઃ સૃજસિ ભૂતાનિ ભૂતૈરેવાઽઽત્મમાયયા ॥૪॥

આત્મન્ ભાવયસે તાન્યેવ પરાભાવયન્ સ્વયમ્ ।

આત્મશક્તિમવષ્ટભ્ય ઊર્ણનાભિરિવાઽકલમઃ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ : આ જ્ઞાન તમને કોનાથી પ્રાપ્ત થયું? તમારો આધાર શું? નિયન્તા કોણ? તમે કેવા છો? તમારું સ્વરૂપ શું? તમે એકલા પોતાની માયા વડે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરો છો? હે આત્મન, આપ તે બધાનું રક્ષણ પોતાની શક્તિથી કરોળિયાની પેઠે કરો છો,

તેનો નાશ કરો છો; એટલું કરતાં છતાં તમે ગ્લાનિ રહિત છો.
ભાવાર્થ : જેનાથી તમને આ જ્ઞાન મળ્યું હોય, એટલે તમને વિશેષ જ્ઞાન આપનાર કોણ? તમારો આધાર કયો? તમારો નિયામક કોણ? તમો કેવા રૂપવાળા છો? એમ ચાર પ્રશ્નો છે, તેનો ઉત્તર કહો કે જેવા બધા છે તેવો હું છું તો તેવા સાધારણ તમે નથી, કેમકે તમે એકલા જ દેવ પશું મનુષ્ય વગેરેને પૃથ્વીદિ ભૂતોમાંથી જ બનાવો છો. ‘આત્મમાયા વડે’ ઈત્યાદિ આગળના શબ્દ તમારી સ્વતન્ત્રતાનો હેતુ કહેનાર છે, અથવા તમારા માહાત્મ્યને કહેનાર છે. તે સર્વ શ્લોકનો જ ભાગ છે. પોતાની બધા રૂપ બનવાના સામર્થ્યવાળી માયા વડે તે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરો છો; આત્મામાં જ પાલન કરો છો, તેનો તમે પોતે જ નાશ કરો છો, ‘તાનિ ન પરાભાવયન્’ પાઠ હોય તો તેનો તિરસ્કાર કરતા નથી, અર્થાત્ તમે તમારી શક્તિ વડે જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશને કરો છો, અથવા આત્માને દુઃખી નથી કરતા અને ઉત્પત્તિ અને પાલન કરો છો. એ કરો છો, તે બધા જુએ છે. તેમ કરવામાં દષ્ટાન્ત આપે છે: જેમ પક્ષી આકાશમાં ઉડે તેમાં તેની શક્તિ સિવાયની બીજી મદદ ન હોય, તેમ આપ પણ સ્વશક્તિથી બધું કરો છો. ‘ઊર્ણાભિ’ (કરોળિયો) નામનો એક નાનો જીવડો થાય છે, એ તેના મોઢામાંથી લાળ કાઢે છે, તેમાંથી રમવાની જગ્યા બનાવી તેમાં રમે છે, પાછો તે લાળને પોતે ગળી જાય છે, છતાં તેથાકતો નથી, તેવા આપ છો.(૪-૫)

એવું તમારું પોતાનું સામર્થ્ય છે, બીજાની તમે મદદ માગતા હો એમ જાણાતું નથી. મને પણ એમ જ નિશ્ચય થાય છે, તે કહે છે:

નાડહં વેદ પરં ત્વસ્મિન્ નાપરં ન સમં વિભો ।

નામરૂપગુણૌર્ભાવ્યં સદસત્કિંચિદન્યતઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : તમારાથી જુદું એટલે તમારાથી અધિક ન્યૂન કે સમાન કાંઈ હોય એમ હું જાણતો નથી હે વિભો. નામ રૂપ અને ગુણથી સારું નરસું બીજાથી થતું હોય એમ મારા જાણવામાં નથી.

ભાવાર્થ : આ જગતમાં જે થાય છે તે તમારાથી જ થાય છે તે હું જાણું છું. તમારાથી શ્રેષ્ઠ, તમારાથી હીન કે તમારા જેવું કાંઈ નથી, કેમકે તમે જ સમર્થ છો. નામ-વેદ, રૂપ-જગત્, ગુણો બ્રાહ્મણાદિ, તેનાથી થતું સત્ અસત્ એટલે કાર્યકારણરૂપ તમારા સિવાય બનતું હોય એમ મારું માનવું ન્હી.(૬)

મારાથી જગત્ થાય છે તેથી તમારે શું છે? ત્યાં કહે છે:

સ ભગવાનચરદ્ ઘોરં યત્તપઃ સુસમાહિતઃ ।

તેન ખેદયસે નસ્ત્વં પરાશક્ત્યાં પ્રયચ્છસિ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : ઉપર કહ્યું તેવા આપ છો છતાં ઘોર તપ કરો છો, તે જોઈ મને ખેદ થાય છે. અને તમારો પણ કોઈ નિયામક હોય એવી શંકામાં અમને નાખો છો.

ભાવાર્થ : સ્વતન્ત્ર હોય તે ઘોર તપ કરે. બ્રહ્માનું તપ ઘોર કહ્યું તેથી ભગવત્તપ એ ન હોય. નરનારાયણકૃત તપ શાન્ત ગણાય છે. તેમાં પણ અતિ સાવધાન રહીને તપ કરો છો, તેથી સાધારણ તપ પણ નથી, ‘તમો મે હૃદયં સાક્ષાત્’ ‘યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ’ એ સ્વાભાવિક તપ છે. તેમાં અન્તઃકરણમાં ચિંતા ન રાખવી પડે. તેથી જણાય છે કે આપનાથી મોટો કોઈ હોય જેને માટે આટલી કાળજીથી તપ કરો છો, તેનાથી અમને દુઃખ થાય છે. અમને તો એમ હતું કે અમારા બાપ બધાના કરનાર કરાવનાર છે, તેનાથી પર કોઈ બીજું નથી; પરન્તુ જ્યારે તમને તપ કરતાં જોયા ત્યારે તમે જ સ્વતન્ત્ર છો એ વિચાર ચાલ્યો જાય છે. બીજો કોઈ એવો છે કે જેને પ્રસન્ન કરવા માટે તમારે પણ આવો શ્રમ લેવો પડે છે; તેથી સન્દેહ થાય છે કે તમારાથી બીજો કોઈ છે કે કેમ?(૭)

એ બધું કહો:

એતન્મે પૃચ્છતઃ સર્વ સર્વજ્ઞ સકલેશ્વર ।

વિજ્ઞનીહિ યથા ચેદમહં બુદ્ધ્યેડનુશાસિતઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ : હે સર્વજ્ઞ, હે સર્વના નિયામક, આ મારા બધા પ્રશ્નના ઉત્તર આપો; વિશેષ વિચાર કરીને કહો કે તમારા કહેવણી હું બધું જાણી શકું.

ભાવાર્થ : અહીં સુધીમાં નારદે ૧૩ પ્રશ્ન પૂછ્યા: જ્ઞાનનો પ્રશ્ન, આત્માનો પ્રશ્ન, તત્ત્વના છ પ્રશ્ન, બ્રહ્મવિષયક ચાર પ્રશ્નો, અને આ છેલ્લો ૧૩ મો છે. તે બધાનો વિચાર કરીને મને કહો, સમજાવો, તમારા ભાણાવવાથી હું જેમ સમજી જાઉં તેમ શીખવો. તમે સર્વજ્ઞ છો, તેથી કહેવાને સમર્થ છો, સર્વના ઈશ્વર છો, તેથી મને સમજાવવાનું સામર્થ્ય પણ આપનું છે. પ્રશ્ન માત્રથી ન કહે તેથી તે ભગવાનમાં ભાવવાળા છે એમ કહ્યું. આ વગર સમજ્યે પૂછ્યું છે એમ ન માનતા, પરન્તુ બાપ કહે તેવી રીતિથી પ્રશ્ન કર્યા છે. તે ઉપપત્તિ વિમર્શમાં કહેવામાં આવશે. એમ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આગળ વિચાર કર્તવ્ય છે એમ કહ્યું. હું જેમ સમજું એમ કહેવાથી સર્વ પદાર્થનું ઉત્પત્તિથી સ્વરૂપ એમ પૂછ્યું, નહિ તો ભગવાને ઉત્પત્તિ કહી નથી તેથી બ્રહ્મા પણ ન કહત; તેથી જેવો અધિકાર તેવા પદાર્થો કહી બતાવો એમ નિશ્ચય

કર્ચો.(૮)

એમાં પ્રથમ છેલ્લા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં બધા પ્રશ્નોનો વિષય એક છે તે વાત બ્રહ્માજી કહે છે:

॥ બ્રહ્મોવાચ ॥

સમ્યક્ કારુણિકસ્યેદં વત્સ તે વિચિકિત્સિતમ્ ।

યદહં ચોદિતઃ સૌમ્ય ભગવદ્વીર્યદર્શને ॥૯॥

શ્લોકાર્થ : હે વત્સ, તારો સન્દેહ સારો છે, કેમકે તું દયાવાળો થયો. કેમકે તે ભગવાનનાં પરાક્રમ કહેવાને મને પ્રેર્યો છે.

ભાવાર્થ : તમારા સર્વ પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર કે ભગવાન છે તે જ જ્ઞાન વગેરે છે. તેના બાર આન્તર ભેદ છે તે જ બાર સ્કન્ધોના અર્થરૂપે પર્યવસાન પામશે. તે કેમ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનના વીર્યના જ્ઞાનને માટે તમે મને પ્રેરણા કરી છે, તે જ્યારે સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાન થતો હોય તો જ ઘટે; પરન્તુ ગમે તે રીતે તે પ્રશ્નોના ઉત્તરરૂપ ભગવાન છે. તે ભગવાનનાં રૂપોનું આગળ વર્ણન કરીશું, તેથી જ તે પ્રશ્નોને બ્રહ્માએ વખાણ્યા છે. જો એમ ન હોય તો આટલા બધા સાથે પ્રશ્નની ઉપર તો કોપ જ થાય, પરન્તુ આમાં તો ભગવાનનાં વીર્યો કહેવાનાં છે, તેથી બ્રહ્માને કોપ ન થયો પણ તેનાં વખાણ કર્યાં. તે તમે દયાળુ ગણાઓ કે મને ભગવાનના ગુણ તરફ લઈ જાઓ છો, તેથી તમારા મનમાં તમારું શ્રેય કરવાનો વિચાર છે તે કરતાં આખા જગતને મુક્ત કરવાનો અને મને પણ કૃતાર્થ કરવા માટે તમે પ્રશ્ન કર્યાં છે, નહિ તો તમે પણ ભગવાનના છો તે આ બધું ન જાણતા હો એવું બને નહિ એવો બ્રહ્માના બોલવાનો અભિપ્રાય જણાય છે. ‘વત્સ’ એ સ્નેહનું બોલાવવું છે. માના સ્તનમાંથી દૂધ નીકળે તેમ બ્રહ્માના હૃદયમાંથી ભગવચ્ચરિત્ર નીકળ્યું એ બતાવે છે. વિચિકિત્સિત એટલે વિચાર કરેલ અથવા જાણવાને ઈચ્છિત, એવા અર્થમાં અહીં છે.(૯)

એમ પ્રશ્નનાં વખાણ કરીને સંતોષથી વક્તાના અધિકારને કહીને છેલ્લા પ્રશ્નનો ઉત્તર બ્રહ્માજી આપે છે:

નાડનૃતં તવ તચ્ચાડપિ યથા માં પ્રબ્રવીષિ ભોઃ ।

અવિજ્ઞાય પરં મત્ત એતાવત્વં યતો હિ મે ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ : મારા પણ આરાધ્ય દેવ છે તેને તમે ન જાણ્યા. તેથી મને જગતનો કર્તા

તમે માન્યો તે પણ કાંઈ ખોટું નથી.

ભાવાર્થ : જે તમે કહ્યું કે ‘તમારાથી કોઈ મોટો નથી’ તે તમારું બોલવું ખોટું તો નથી. ખોટું એટલે એક રીતે જાણીએ અને બીજી રીતે કહેવું, પણ ન જાણતા હોઈએ અને કહીએ તે ખોટું ન કહેવાય: તે તેવું બોલે તો તેને લોક કહે કે એ જાણતો નથી, એ ખોટું બોલે છે. એમ તો જાણતો હોય અને અન્યથા બોલે તેને જ ખોટું કહેવાય; તેથી તેનું બોલવું અને ખોટા બોલનારનું બોલવું તેમાં અપ્રામાણ્ય તો બન્નેમાં સરખું છે તોપણ અજ્ઞાનથી બોલનારને ખોટા બોલ્યાનો દોષ નથી લાગતો; તેથી તમે મને ‘મોટા છો’ તે અજ્ઞાનથી કહો છો તેમાં તમારો દોષ નથી, પણ તે સત્ય વચન તો ન જ કહેવાય. મારા માલેકને તમે જાણતા નથી, તેથી તમે મને જ મોટો કહો. એ તમારો માલેક ક્યો છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેનાથી હું આટલો મોટો ગણાઉં છું તે મારો નિયામક છે. તમે મારા જે ઉત્કૃષ્ટ ધર્મો ગણાવ્યા તે બધા ધર્મો તેના સમ્બન્ધથી મારામાં આવ્યા છે. તેનું નામ જ ભગવાન અને તે જ તમારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર.(૧૦)

એમ છેલ્લા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહી દઈને હવે શ્રમ પ્રશ્નનો ઉત્તર દે છે:

येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ।

यथाऽर्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतारकाः ॥११॥

શ્લોકાર્થ : જેણે પોતાના પ્રકાશથી જગતને પ્રકાશિત કર્યું છે તેને હું પ્રકાશું છું, જેમ સૂર્ય ચંદ્ર ગ્રહો નક્ષત્રો તારાઓ પ્રકાશ આપે છે તેમ.

ભાવાર્થ : ભગવાન જે રૂપથી જ્ઞાનરૂપ થાય છે તે રૂપને કહે છે: જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ છે; તે બધાને પ્રકાશ આપે છે; દીવાને પણ પ્રકાશ આપે છે, તેથી સર્વપ્રકાશ એવું ચૈતન્ય તે જ ભગવદ્રૂપજ્ઞાન કહેવાય. જે ભગવાન સ્વપ્રકાશ છે તેનાથી આ બધું પ્રકાશી રહ્યું છે. અથવા પોતાના આત્માને પ્રકાશ આપે તે “સ્વરોચિ:” કહેવાય. વિશ્વ તેણે જ પ્રકાશયુક્ત કર્યું છે. અવ્યક્તમાં લીન થયેલું વિશ્વ ભગવત્પ્રકાશથી પ્રકાશવાળું થયું છે. ત્યારે સ્થૂલતાથી બ્રહ્મ દેખાય છે; જેમ અગ્નિ તો મોટો છે, કેમકે કાષ્ઠ મોટું છે, પણ તે કાષ્ઠમાંથી મથીને અગ્નિ કાઢવો હોય તો ઘાસ વગેરે હલકી વસ્તુ તેની ઉપર રાખવાથી તે મોટો થાય. તે જ રીતે સૂર્ય અગ્નિ ચંદ્ર તારકો પ્રકાશ કરે છે. બીજા તો જડ છે તેમાં પ્રકાશ નથી. તે જ પોતે પ્રકાશે છે અને બીજાને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તેને જો ભગવાન પ્રકાશ આપે તો એમાં સન્દેહ કરવાનું જ ન રહે તે વાત આ શ્રુતિ કહે છે. ‘ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોડયમગ્નિ: ।

તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વ તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ” (તેને સૂર્ય પ્રકાશ આપતો નથી, ચંદ્ર તારાઓ પ્રકાશ આપતા નથી, વીજળી પ્રકાશ દેતી નથી તો અગ્નિ તો ક્યાંથી પ્રકાશ દે? તે જ પ્રકાશ કરનાર છે. તેની પછી બીજાઓ તેને પ્રકાશ આપે છે. તે ભગવાનના પ્રકાશથી જ બધું પ્રકાશે છે. તેમાં વીજળી ક્યારેક દેખાય છે, તેથી મૂળમાં વીજળી લીધી નથી. જેમ સૂર્ય જ્ઞાનથી પ્રકાશ પામેલાને પ્રકાશ આપે છે. ‘યદાદિત્યગતં તેજઃ’ એ ગીતાના વાક્યથી તેને પ્રકાશ આપનાર પણ ભગવત્તેજ છે. તેવું જ મારું પણ તમે સમજો. અગ્નિ વગેરે પણ તેવા જ સમજો. નક્ષત્રો અશ્વિનાદિ ૨૭ છે. બુધ વગેરે ગ્રહો છે. બાકીના તારક કહેવાય છે.(૧૧)

એમ જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાનને કહીને તેને બીજું કર્તવ્ય ન હોવાથી ભક્તિથી નમન કરે છે:

તસ્મૈ નમો ભગવતે વાસુદેવાય ધીમહિ ।

યન્માયયા દુર્જયયા માં બ્રુવન્તિ જગદ્ગુરુમ્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ : જેની દુર્જય માયા વડે જગત મને જગતનો ગુરુ કહે છે, એવા ભગવાન વાસુદેવને હું નમું છું.

ભાવાર્થ : લોકવેદમાં પ્રસિદ્ધ તે ‘તત્’ શબ્દ થાય છે. તેને ભગવાન કહ્યા તેથી તે ભગવાનનું જ્ઞાન ધર્મરૂપ નથી તેમ અંશરૂપ પણ નથી પણ તે સ્વરૂપાત્મક છે. તેનું પ્રયોજન તો મોક્ષ છે. તે કહે છે કે તે વાસુદેવ છે. ભક્તિ નમન છે, નિદિધ્યાસન અન્તરંગ સાધન છે, તેથી તેનું ધ્યાન કરીએ છીએ એમ કહ્યું. અથવા તેને અમારા નમસ્કાર હો. એમ જ્ઞાનની વાત કહી. સર્વને અજ્ઞાન છે તે યોગ્ય છે, તેમાં વિરોધ ન આવવા માટે કહે છે કે જે જ્ઞાનરૂપ ભગવાનની કોઈક શક્તિનું નામ માયા છે તે જગત્કર્તાની માયાથી જુદી છે. એ માયાનું કાર્ય જગતને મોહ કરવાનું છે. જગત્કર્તાની માયા તો મોહ નથી કરતી પણ જગતને વધારે છે. તે ભગવદાજ્ઞાથી કર્તા પણ થાય છે, નહિ તો કરણરૂપા રહે છે. તે માયાનું સામર્થ્ય એવું છે કે તે કોઈથી જિતાતી નથી, તેને પ્રાણિમાત્ર જીતી ન શકે. આ માયાને વેદની શ્રુતિઓએ ‘અજ્ઞાં જહિ’ એ વેદસ્તુતિના શ્લોકથી મારવાની પ્રાર્થના કરી છે. તે વેદો જ્ઞાનનો બોધ કરે છે, આ માયા તો ભુલાવે છે, મોહ કરે છે. તેનું ફલ મોટામાં પણ દેખાય છે. તે માયાના મોહને લઈને મને લોકો જગતનો ગુરુ કહે છે. ક્રિયાશક્તિ અન્યને અધીન છે તો પણ મને જગતનો ગુરુ કહે છે, એ જ ભગવાનની માયાનો મોહ સમજવો.(૧૨)

ત્યારે તો આ શક્તિ મોલ કરનારી હોવાથી પોતાના આશ્રયને પણ મોલ કરશે!
એવી શંકાના ઉત્તરમાં હવે કહે છે:

વિલજ્જમાનયા यस્ય સ્થાતુમીક્ષાપથેડમુયા ।

વિમોહિતા વિક્ત્યન્તે મમાડલમિતિ દુર્ધિયઃ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ : એ માયાના મોલમાં પડેલા દુર્બુદ્ધિને લીધે હું અને મારું એમ પોતાની મોટાઈ કર્યા કરે છે; તે ભગવાનની દષ્ટિના માર્ગમાંપણ આવતી લાજે છે.
ભાવાર્થ : તે ભગવાનની માયા છે એટલે કે સ્ત્રી છે તે પોતે ભગવાનની સાથે રમાણ સિદ્ધ કરવા માટે બીજાને મોલ કરે છે, એ તેના દોષને ભગવાન જાણે છે, તેથી ભગવાન સામે જોવામાં તેને લાજ આવે છે, તેથી જે ભગવત્સમ્મુખ જીવો છે તેને તે મોલ નથી કરતી. જે બહિર્મુખો છે તેઓની બુદ્ધિમાં મોલ કરે છે. તેનાથી મોલ પામેલા કરેલા હું અને મારું કરી લડાઈ કરે છે, કારણકે તે બુદ્ધિને જ મોહિત કરી દે છે.(૧૩)

એમ જ્ઞાન અને તેના પરિકરને કહીને હવે ‘આત્મા’ને કહેવા માટે તત્ત્વોને કહે છે:

દ્રવ્યં કર્મ ચ કાલશ્ચ સ્વભાવો જીવ એવ ચ ।

વાસુદેવાત્પરૌ બ્રહ્મન્ ન ચાડ્યોડ્યર્થોડસ્તિ તત્ત્વતઃ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ : દ્રવ્ય (ભૂતાદિ), કર્મ (જન્મનું નિમિત્ત), કાલ (ગુણક્ષોભક), સ્વભાવ (પરિણામનો હેતુ) અને જીવ એ પાંચે વસ્તુ, હે બ્રહ્મન્, વાસુદેવ ભગવાનથી જુદી નથી.

ભાવાર્થ : આ તત્ત્વ ઘણાં નથી. સર્વનું સ્વરૂપ એક જ છે. તેમાં બધાં પાંચ અંગવાળાં છે. તે પાંચનું તત્ત્વ જો ભગવાન જ હોય તો તેના કાર્યનું ખરું સ્વરૂપ ભગવાન જ ગણાય. તે પાંચ તત્ત્વોને ગણાવે છે: દ્રવ્ય એટલે અધિભૂત. સમવાયિ કારણ મહાભૂતાદિ. કર્મ જગતમાં જન્મઆપવાનું નિમિત્ત. ‘ચ’કારથી ભૂતસંસ્કારરૂપ (અદષ્ટરૂપ) કર્મ લેવું. કાલ પ્રકૃતિના ગુણનો ક્ષોભક અને ‘ચકાર’ છે તેથી નિમિત્તભૂત પણ કાલ લેવો, જે સર્વનો આધાર કહેવાય છે. સ્વભાવ પરિણામના હેતુરૂપ. જીવ ભોક્તા ભગવાનનો અંશ. ‘ચ’કારથી તે અભિમાનવાળી દેવતા લેવી. તેમાં કાલ કર્મ અને સ્વભાવ “તત્ત્વદીપ નિબન્ધમાં” અમે સારી રીતે કહ્યા છે.

જીવને પણ જુદો નિરૂપિત કર્યો છે. દ્રવ્ય તો અહીં કહીએ છીએ. પ્રકૃતિનું બધું કાર્ય આગળ નિરૂપણ કરાશે. એ બધા વાસુદેવથી જુદા નથી. તે દેવસ્વરૂપ હોવાથી તેનું તત્ત્વ કહેવા માટે સત્ત્વમૂર્તિ^૨ ભગવાનનું નિરૂપણ કર્યું છે. ‘તત્ત્વતઃ’ કહ્યું છે તેથી અન્યપણું પ્રતીત થાય છે, છતાં અન્ય નથી. પરમાર્થથી તે એક જ છે, કારણકે ‘અસ્તિત્ત્વ’ તેનું જ છે. આ નિરૂપણ કરેલો અર્થ અસંભવિત નથી એમ કહેવા સંબોધન ‘બ્રહ્મન્’ કહ્યું. તે બ્રહ્મરૂપ તમે જ છો. તમે બ્રહ્મ છો તો પછી બીજાના બ્રહ્મપણામાં સન્દેહ કેમ થાય? ‘ચ’કાર છે તેથી ધર્મનો પણ ભેદ નથી. ‘અન્ય’ શબ્દથી સ્વરૂપભેદ નિવૃત્ત કર્યો. ‘પર’ શબ્દથી અનુષ્ઠાન ભેદ નથી, ‘અર્થ’ કહેવાથી યુક્તિ કહી. શબ્દ અને અર્થને નિત્ય સમ્બન્ધ છે, તેમાં શબ્દો અને અર્થો નિત્ય છે તે જો ભગવદ્રૂપ હોય તો સદા એકરૂપ નિત્યપણું સિદ્ધ થાય. (૧૪)

એમ સર્વનું તત્ત્વ ભગવાન્ એમ ઉત્તર કહીને વિમર્શપૂછવો છે તેનો ઉત્તર દે છે:

નારાયણપરા વેદા દેવા નરાયણાંગજાઃ ।

નારાયણપરા લોકા નારાયણપરા મખાઃ ॥૧૫॥

નારાયણપરા યોગા નારાયણપરં તપઃ ।

નારાયણપરં જ્ઞાનં નારાયણપરા ગતિઃ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ : નારાયણપરાયણ વેદ છે. દેવો નારાયણના અંગથી ઉત્પન્ન થયા છે. લોકો નારાયણપર છે. યજ્ઞો નારાયણપર છે. યોગનું તાત્પર્ય નારાયણમાં છે. તપ નારાયણપર છે. જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા નારાયણ છે. બધાની ગતિ પણ નારાયણ છે. ભાવાર્થ : જો આ બધું ભગવાનથી જુદું હોય તો ઘણો વિચાર કરવો પડે તેમ છે. તેમ. સ્વરૂપથી, ‘અર્થથી, સાધનથી, ફળથી અને પરમ્પરાથી વિચાર કરવો પડે. દ્વિતીય કાણ્ડમાં^૩ પણ સાધનથી, કાર્યથી અને ફલથી ભગવાન્ જ છે; માટે કોઈ અંશમાં વિવાદ ન હોવાથી ભગવાન્ જ બધાનું ખરું સ્વરૂપ છે એ વાત વિચારથી સિદ્ધ થાય છે. તેમાં વેદનો વિચાર કરીએ તો તે ભગવાનના નિઃશ્વાસમાંથી^૪ ઉત્પન્ન થાય છે, પુનઃ તેમાં જ પ્રવેશ કરે છે. તેનું તાત્પર્ય નારાયણ હોય એ નિર્વિવાદ છે. મધ્યમાં પણ તે સ્વાર્થ દેખાડે છે. તે અર્થ પણ ભગવાન્ છે. તે મધ્યમાં પણ ભગવત્પરાયણ થાય છે. બીજું વૈદિક ચાર પ્રકારનાં પદો^૫ ભગવાનની બુદ્ધિમાં રહેલા અર્થને પોતાનામાં લઈને લોકમાં પુરુષના પ્રયત્નથી પ્રકટ થતાં તથા નાશ પામતાં ભગવદ્દૃષ્ટયસ્થ અર્થ કહે છે. પછી તેનું કામ પૂરું થયું એટલે તે ચતુર્વિધ પદ નિવૃત્ત

થાય છે. તે પદનો સ્વાર્થ તો ભગવાનની બુદ્ધિમાં રહેલા અર્થને લોકોને જણાવવો તે છે. તે માટે તે પ્રયત્ન કરે છે. તેથી તે મદાદિ ભગવદભિપ્રેતાર્થસાધક હોવાથી ભગવત્પર વેદ છે એ દેખીતું છે. તે વેદો શબ્દોથી, તેના અર્થોથી અને તેનાં નામોથી ભગવાનને કહેનાર છે? ત્યાં કહે છે કે પદો અને વાક્યોના સમ્બન્ધથી તેનો ઈચ્છિત અર્થ થઈ શકે છે. તે અર્થો વેદમાં વિધિ^૧ અર્થવાદ^૨ મન્ત્ર^૩ અને નામધેય^૪ એવા નામથી થાય છે. તેમાં વિધ્યર્થનું પુરુષપ્રવચનમાં (પ્રેરણામાં) તાત્પર્ય છે. અથવા પુરુષપ્રયત્નથી અભિવ્યક્ત થતા ભાવોમાં વિધિનું તાત્પર્ય છે. વિધેય અર્થની સ્તુતિમાં અર્થવાદનું તાત્પર્ય છે. મન્ત્રો પણ યાજ્ઞ્યા સિવાયના દેવતાના પ્રતિપાદનમાં અથવા સ્તુતિમાં ઉપયોગી છે.

નામધેય જ્યોતિષ્ટોમાદિ નામોમાં પણ તાત્પર્ય રહેલ છે. તે પોતપોતાનું કામ કરીને ઉપક્ષીણ થાય છે. તે બધાનું ભગવાનમાં તાત્પર્ય છે એમ કહી તે સંભવતું નથી! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ‘દેવા નારાયણાંગજાઃ’ સર્વ વેદ પૂર્વોક્ત ચારણ્યે પ્રવર્તતો યાગમાં ઉપયોગી છે, કેમકે વેદનો મહાવાક્યાર્થ યાગ છે. તેમાં યાગ કારણ છે, સ્વર્ગાદિ સાધ્ય છે. હમણાં પુરુષપ્રયત્નથી અભિવ્યક્ત થતા યાગો દેવતાપ્રીતિને સમ્પાદન કરે છે. જો તેમાં દેવતાપ્રીતિરૂપ વ્યાપાર ન માનીએ તો યાગનું કરણપણું જ રહેતું નથી. અષ્ટાદિ વ્યાપાર નથી, કેમકે યાગથી અદષ્ટ થતું નથી. થાય છે એવી કલ્પના કોઈ કરે છે તેમાં પ્રમાણ દેખાતું નથી. દષ્ટવ્યાપાર તો પ્રત્યક્ષ છે. તે યજ્ઞ કરનારો દેવતાનાં નામ લઈને દ્રવ્ય અગ્નિમાં હોમે છે, તેનાથી સ્વર્ગ મેળવે છે. દેવતાઓ બીજાઓનું હવિષ વિધિ વડે ગ્રહણ કરે તે કાંઈક ઉપકાર કરવાને યોગ્ય થાય છે, કેમકે લોકમાં કોઈ આપે તેને સામો બદલો આપવાની રીતિ પ્રચલિત છે. (દેવતાની પ્રીતિને વ્યાપાર) ન માનીએ તો દેવતાના ઉદ્દેશથી દ્રવ્યત્યાગને યાગમાં ન કહેવામાં આવે. આ દ્રવ્યના સંસ્કાર માટે પણ દેવતાનો ઉપયોગ છે એમ કહેવું પણ યોગ્ય લાગે છે. નિર્વાપથી લઈને તે દેવતાના સમ્બન્ધી વચનોને પ્રોક્ષણની જેમ સંસ્કારપરતા પણ સંભવે છે. જો કે દેવતાપદમાં ચતુર્થી વિભક્તિ છે, પણ તે તાદર્થ્ય ચતુર્થી નથી, કેમકે તે ઉપપદ વિભક્તિ છે. દેવની પ્રીતિ પણ અનિત્ય છે, કેમકે તે પ્રીતિ આપવાથી થઈ હતી તે ન આપવાથી જતી રહે, તેથી ‘દેવાઃ સ્વાર્થા ન સાધવઃ, યે ભજન્તિ યથા દેવાન્ દેવા અપિ તથૈવ તાન્,’ એ ન્યાયથી યાગ કર્યા પછી તે યજ્ઞમાન તો ઘણું જીવે તો દેવોને તેનું સ્મરણ કરાવનાર કોઈ ન રહે. એટલે અનિત્ય પ્રીતિવાળા તેને મરણ વખતે ભૂલી જાય, તેથી સ્વર્ગાદિ ન મળે. કોઈ સ્મારકની

કલ્પના કરીએ તો તેમાં ગૌરવ છે, કેમકે ચતુર્થી નિરર્થક ન થવા માટે તેનો અર્થ કહેવો જોઈએ તે બીજે સિદ્ધ છે, અને તેથી સમ્પ્રદાન અર્થ લઈએ. દેવતાનો યાગમાં ઉદ્દેશ પ્રસિદ્ધ છે. ‘યસ્યૈ દેવતાયૈ લવિર્ગૃહીતં સ્યાત્’ ત્યાં ‘અગ્નયે જુષ્ટં નિર્વપામિ ઈત્યાદિ’માં ‘અગ્નયે’ ત્યાં તાદર્થ્ય ચતુર્થી છે, કેમકે ત્યાં ‘નમઃ સ્વસ્તિ સ્વાહા’ પદ નથી. યાગમાં તો સ્વર્ગ ફલરૂપ છે, કેવળ દેવતાનો ઉદ્દેશ નથી. બીજા પણ અવાન્તર વ્યાપાર કહેવાના હોઈને “નમઃ સ્વસ્તિસ્વાહાસ્વધાલંબષડ્યોગાચ્ય” એ ઉપપદ વિભક્તિનું વ્યાકરણમાં પાણિનિએ સૂત્ર બાંધ્યું છે. માટે તે ઉપપદ વિભક્તિથી અહીં ચતુર્થી ‘સ્વાહા’ના યોગમાં છે. તેના યોગથી અહીં પ્રીતિ છે, તે નિત્ય હોવાથી ઉપર કહી અડચણ અહીં આવતી નથી. ત્યાં કહે છે કે અહીં પ્રીતિને વ્યાપાર ન માનો; તે તો બીજાનો ધર્મ છે, તે સ્વર્ગને મેળવી ન આપે. દેવો તો સ્વર્ગના અધિકારી હોવાથી સ્વર્ગરૂપ ફલને તેઓ આપી શકે. દ્રવ્ય આપવાથી દેવતા પ્રીતિ કરે તેને વ્યાપાર માનવો જોઈએ. તે દેવતા નિત્ય છે, ચેતન છે, જેને જેવું ફલ દેવું તે આપવાને સમર્થ છે. પરન્તુ તે અપુરુષાર્થરૂપ હોવાથી પુરુષને ઈચ્છિત નથી તેથી યાગ ^{૧૦}અન્યસિદ્ધ થતો નથી. તેથી મધ્યમાં દેવતા પરત્વેમાં પણ તે દેવતાઓ ભગવાનના શ્રીઅંગમાં રહેનારી હોવાથી દેવોને ભગવત્પરતા છે, તેથી કહ્યું “દેવા નારાયણાંગજાઃ” અંગની સેવા કરનારને અંગમાં મતલબ હોતી નથી પણ અંગીમાં હોય છે. જો કે અહીં અંગજ કહ્યા તેને અંગરૂપ કહેવા જોઈએ, પરન્તુ અહીં તો ભગવદ્વિગ્રહ જ અંગ છે, એટલે દેવોને અંગજ કહ્યા. પ્રીતિ પક્ષમાં પણ દૃષ્ટ ફલ છે તેથી અને પ્રામાણિકતાથી સ્મરણાદિની કલ્પનામાં ગૌરવરૂપ દોષ નથી આવતો. જ્યાં દેવતા વ્યાપારરૂપ કહ્યા ત્યાં સ્વર્ગાદિ ઉદ્દેશ્ય છે. તે સ્વર્ગથી લોક લો કે આત્મસુખ લો, તેનાથી ભગવદીયપણું વ્યભિચરિત થતું નથી, કેમકે લોક પણ ભગવદવયવ છે. મોક્ષ પણ “અસ્યૈવ આનન્દસ્ય અન્યાનિ ભૂતાનિ માત્રામ્ ઉપજીવન્તિ” એ શ્રુતિથી અમૃત પણ ભગવદાનન્દ છે. તે યાગ કરનારને સ્વર્ગાદિસમ્પાદનમાં ભગવદાનન્દના ઉપજીવક છે. એમ સ્વર્ગાદિ લોક અવાન્તર છે: તેથી તજ્જન્ય સુખ પણ ભગવત્પર છે. એમ સ્વર્ગાદિલોક અવાન્તર ફલ અને આત્મસુખ મહાફલ, એને માટે પ્રવૃત્ત થયેલ યોગ ભગવત્પર છે એ વાત શંકા વગરની છે; તેથી વેદના વાક્યાર્થના કથનમાં પણ ભગવત્પર તે વાક્યો છે એમાં વિવાદ નથી; તેથી ભગવત્પરતા વેદની વિચારી. હવે પુરાણની ભગવત્પરતાનો વિચાર કરવાનો રહ્યો, તે તો “ઈતિહાસપુરાણં વેદાનાં પગ્ન્યમો વેદ” ઈતિહાસ (મહાભારતાદિ) પુરાણો વેદમાં પાંચમો વેદ છે એમ કહ્યું

છે, તેથી તેનો વિચાર વેદના વિચારમાં આવી ગયો, છતાં કોઈ એમ કહે કે તે તો પાંચમો કલ્પો તેથી ચાર વેદમાં ન ગણાય, તેથી અહીં પાક્ષિક દોષ ગણી તેનું તાત્પર્ય ભગવાનમાં છે એ વાત કહે છે. પુરાણમાં ચાર અર્થો સાંખ્ય, યોગ, પશુપતિમત અને વૈષ્ણવમત એ વર્ણવ્યા છે. તેમાં છેલ્લો વૈષ્ણવમત તો વૈદિક, હોવાથી તેમાં શંકા નથી. યોગ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ છે. તે સ્વતઃ અપુરુષાર્થરૂપ છે, છતાં પુરુષાર્થના સાધનરૂપ છે. તેમાં વેદવિરુદ્ધાર્થની કલ્પના કરવાની નથી, કેમકે નહિ તો યોગ અપ્રમાણ ગણાશે. અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓ તેનું મુખ્ય ફળ નથી, એમ માનીએ તો તે મોક્ષ આપનાર નહિ હોવાથી યોગશાસ્ત્ર જ નહિ રહે. સિદ્ધિઓ તો ભગવાનમાં અન્તરાયરૂપ હોવાથી કાર્યનિર્ગમના કારણરૂપ છે એ આગળ કહેવાશે. તેથી મોક્ષને સાધતો પણ યોગ ભગવાનમાં ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધ કરીને ભગવાનને સાધે છે, કેમકે તેમાં સબીજ નિર્બીજ ધ્યાન ભગવાનના ચરણારવિંદનું થાય છે. તેથી પણ અવાન્તર વ્યાપાર કહેવાની ઈચ્છાએ કરી પૂર્વ જેમ ભગવત્પ્રીતિ અવાન્તર વ્યાપારરૂપ છે, એમ યોગ ચિત્તને સંસ્કાર કરે છે તોપણ ફલ તો ભગવાનને અધીન હોવાથી ભગવાનના મુખ તરફ તેને જોઈ રહેવું પડે છે. ‘યોગાઃ’ એમ બહુવચન મૂળમાં કહ્યું છે તેથી બધા યોગના ભેદો ભગવત્પર છે એ વાત આગળ ઉજ્જ સ્કન્ધમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. તે ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ છે તેથી સામાન્ય રીતે યોગની ભગવત્પરતા તો વિવાદ વગરની છે. તપ તો ભગવાનને ઉપયોગી છે. અને દેહેન્દ્રિયનું સમ્પાદક હોવાથી ભગવત્પર એમ ન માનીએ તો તપમાં કલેશ છે તે કલેશ પુરુષાર્થ પર્યવસાયી ન થાય. પશુપતિમત તો તપમાં જ ઉપક્ષીણ થાય છે. જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે: ઉપનિષત્પ્રતિપાદ અને સાંખ્યશાસ્ત્રથી સિદ્ધ. તે બન્ને જો કે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. ઔપનિષદ્જ્ઞાન સર્વ ભગવત્પર છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે તેથી આત્મારૂપે સર્વવિષયક છે. સાંખ્યજ્ઞાન સર્વની વ્યાવૃત્તિ કરીને આત્માને કહેનાર છે, તોપણ પ્રથમ જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત થાય તેને આત્માનાત્મસંસ્કારથી જુદા પાડીને આત્મા જણાવવો એ તેનું મુખ્ય કાર્ય છે. એમ ન માનો તો સર્વને આત્માપણું કહેવું એ આત્માના અજ્ઞાનથી અશક્ય થઈ પડે. જ્ઞાનીનું તાત્પર્ય જ્ઞેયમાં હોય છે. તે જ્ઞેય અહીં નારાયણ છે, કેમકે તે આત્મા છે, સર્વ છે અને બ્રહ્મ છે. ગતિ પણ પહેલાં કહી તેમ ભગવત્પર જ છે. તે ગતિ બ્રહ્મજ્ઞાનફલા છે. તે જ કહ્યું છે કે “વિન્દન્તિ હિ બ્રહ્મગતિં ગતકલ્માઃ” (બ્રહ્મરૂપ ગતિને મેળવે છે, છતાં તેમને કલેશ થતો નથી.) (૧૫-૧૬)

એમ વિમર્શ કરીને ‘યદ્રૂપમ્’ ઈત્યાદિ છ પ્રશ્નો આગળ વિસ્તારથી કહેશે તે પહેલાં ‘યદ્વિજ્ઞાન’ ઈત્યાદિ ચાર પ્રશ્નોનો ચાર શ્લોકી ઉત્તર આપે છે:

તસ્યાપિ દ્રષ્ટરીશસ્ય કૂટસ્થસ્યાડખિલાત્મનઃ ।

સૃજ્યં સૃજામિ સુષ્ટોડહમીક્ષયૈવાડભિચોદિતઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ : દ્રષ્ટા ઈશ્વર કૂટસ્થ સર્વના રૂપ તે ભગવાનની જ્ઞાનદષ્ટિથી પ્રેરેલો હું તેને સરજવાનું છે તે ઉત્પન્ન થઈને સરજું છું.

ભાવાર્થ : તેમાં પ્રથમ ‘યદ્વિજ્ઞાન’ એ પ્રશ્નનું ઉત્તર કહે છે: આ જ્ઞાન જગદ્રૂપ કાર્યના ઉપાય તરીકે છે. તેથી પૂર્વે આત્મરૂપ મોક્ષના ઉપાય તરીકે જ્ઞાન કહ્યું છે તેનાથી આ ગતાર્થ નથી. પ્રશ્ન એવો છે કે જેનાથી વિજ્ઞાન થાય છે તે ‘યદ્વિજ્ઞાન’ કહેવાય, માટે તે પ્રશ્નની પહેલાં તેનું વિજ્ઞાન કહેવું જોઈએ. ઉપાદાનના વિષયરૂપ પ્રથમ જ્ઞાન અને તેના સાધક પ્રકાશથી સાધનજ્ઞાન, એ બન્ને જ્ઞાન ભગવાનમાં છે. તે જ કહે છે: તે ભગવાનને જે સરજવાનું છે તે તેની પ્રેરણાથી હું સરજું છું. એવો શ્લોકનો સમ્બન્ધ છે. તેને સરજવાનું કારણ કહે છે કે તે દ્રષ્ટા છે. વિશ્વરૂપ કાર્ય ભગવાનનું સૃજ્ય છે. તે જ દ્રષ્ટા હોવાથી દ્રષ્ટા જ કાર્ય કરી શકે. કેવળ જ્ઞાન માત્રથી કાર્ય ન કરી શકાય; તેથી તે ઈશ છે તે સર્વ કરી લે. ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાનમાં ક્રિયા-જ્ઞાનશક્તિ છે પરન્તુ, વ્યાપાર કરતાં કલેશ થાય તો આત્મામાં વિકાર થઈ જાય તેથી, ભગવાનમાં કર્તૃત્વપણું સંભવે નહિ! એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ‘કૂટસ્થ’ છે. તે સર્વ કરે તો પણ ‘કૂટસ્થ’ જ રહે છે; તેમાં વિકાર થતો નથી, જેમ કામધેનુ કલ્પવૃક્ષ અને ચિંતામણિ અથવા યોગી જેમ મનથી સરજે છે. તેથી કૂટસ્થ હોય તે જ કર્તા થઈ શકે, તેથી પણ તમે શંકા કરો છો તેવું કાંઈ ભગવાનમાં વિકાર આવી શકે તેવું નથી. ત્યાં વળી કહે છે કે ભગવાન સૃષ્ટિ કરવાને યોગ્ય નથી, કેમકે પ્રયોજનનો તેમાં વિરોધ આવે. તે જ બતાવે છે કે તે કરે તો પોતાને માટે અથવા જીવને માટે જગત કરે. પોતાને માટે કરે અને જીવને ઉત્પન્ન ન કરે તો ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ આવે; બધા માર્ગોનો વિરોધ થાય. બન્ધ મોક્ષ ન હોવાથી વિચિત્રતા કે અજ્ઞાન ન થાય, તેથી ઉભયને માટે કરે છે. અથવા કેવળ જીવને માટે જગત કરે છે એમ માનવું જોઈએ. તેમાં પોતાના અંશ કરે તો પોતાનું આનન્દપૂર્ણપણું જતું રહે. પરાર્થ કરે તો વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય રૂપદોષ ભગવાનને લાગે! તે શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ભગવાન બધાના આત્મા છે; તેથી આત્માની સૃષ્ટિમાં વૈષમ્યાદિ દોષ નથી હોતા. તેમ આનન્દાદિનો વિરોધ પણ નથી, કેમકે અખિલ^૧ રૂપ તે જ છે. જે આત્માઓ ખિલ ન

થાય તેમને માટે સૃષ્ટિ કરે છે. ઉપભોગ પણ સમ્પાદન કરે છે, તેથી પોતાના પૂર્ણ આનન્દના પણ તે આત્મા છે. ભોગ કરીને તેમાં વધારો કરે છે, તોપણ તેમાં અનિષ્ટપણું કે ન્યૂનતા આવતાં નથી. તેથી બન્ને પ્રકારની સૃષ્ટિ ભગવાન્ કરી શકે તોપણ ઈશ્વર છે તે ભક્તિમાર્ગની વ્યવસ્થા કરવા માટે મને ઉત્પન્ન કરી નેત્રના ઈસારાથી મને જણાવી મારા દ્વારા સર્વ સરજીને પોતે તો મૂળ રૂપે જ રહ્યા, ત્યારે મેં તમને સરજવાનું હતું તે સરજ્યું, પરન્તુ તેમાં જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ જોઈએ તે ભગવાન્ પાસેથી લઈને મેં કર્યું છે. ‘ઈક્ષ્યા’ દષ્ટિથી પ્રેરણા કરવાથી મને અભય પ્રાપ્ત થયું. (૧૭)

ઉપરના શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે ભગવાન્ આ જગતના આધાર છે તથા નિયામક છે તે વાત કહી, પરન્તુ તેનું કારણ શોધવાનું છે કે ભગવાન્ તમને કે બીજાને કેમ ઉત્પન્ન કરે છે? વળી આત્મા તો એક છે તેમાં એક તો તાબેદાર અને બીજો તેનો નિયામક એ કેમ સંભવે? ત્યાં કહે છે:

સત્વં રજસ્તમ ઈતિ નિર્ગુણસ્ય ગુણાસ્ત્રયઃ ।

સ્થિતિસર્ગનિરોધષુ ગૃહીતા માયયા વિભોઃ ॥૧૮॥

કાર્યકારણકર્તૃત્વે દ્રવ્યજ્ઞાનક્રિયાશ્રયાઃ ।

બંધનન્તિ નિત્યદા મુક્તં માયિનં પુરુષં ગુણાઃ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ : ભગવાન્ જગતની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને સંહારનેમાટે પોતે નિર્ગુણ છતાં માયા વડે સત્વ, રજ અને તમોગુણને ધારણ કરે છે, કેમકે તે તેમ ગુણ ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ છે.

ભાવાર્થ : ‘અવસ્થિતેરિતિ કાશકૃત્સ્નઃ’ તેતે અવસ્થામાં રહેલ બ્રહ્મા જ તે તે શબ્દથી વ્યવહાર થાય છે. એવો કાશકૃત્સ્નનો મત છે તે અહીં સિદ્ધ થશે. જેમ કરોળિયો પોતે મોઢામાંથી એક લાળ બહાર કાઢે છે તે ગૌણ હોવાથી ગુણ શબ્દથી તેનો વ્યવહાર કરાય છે. ભગવાન્ સચ્ચિદાનન્દ છે તેમાં સત્માંથી સત્વ થયું. કેવળ ચિદ્રૂપથી નીકળ્યું તેમાં ક્રિયાશક્તિ મુખ્ય હોવાથી અને સદાનન્દન હોવાથી ‘રજઃ’ શબ્દવાચ્ય રજોગુણ થયો. આનન્દ નામના અંશથી તમ થયું. તે ભગવદ્રૂપ જ ભગવાને ઉત્પન્ન કર્યા. તે ગુણો પ્રથમ ભગવાનમાં હતા. પહેલાં હોય તો ભગવાનથી જુદા ગણાય. જેમ કાપુસમાં સૂત્ર નથી પણ તે પાછળથી કપાસના અવયવો પૂર્વાપર ભાવને પામે તેમાંથી સૂત્ર થાય છે, તેમ ભગવાનમાંથી જેમ જેમ કામ પડ્યું તેમ તેમ ગુણો થયા, એટલે ભગવાન્ નિર્ગુણ ઠર્યા. જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયને માટે પોતે તે

ગુણો સ્વસ્વરૂપમાંથી કાઢ્યા. તેનું ગ્રહણ પણ માયાથી કર્યું. આ માયા જગત્કર્ત્રી છે, મોહ કરનારી નથી, કેમકે તે વિભુની માયા છે. તે સર્વરૂપ ભગવાનની શક્તિ છે. સર્વ રૂપમાં ભગવાનના સમ્બન્ધથી સર્વની પ્રતિકૃતિરૂપા માયા છે. ભગવાન્ જગત કરે તેમાં તે કરણરૂપા છે. તે કરણાંશ માયાનો છે. કરણરૂપથી નીકળેલા ગુણો માયાએ ગ્રહણ કર્યા: તે ગુણો તેના પુત્રો હોય તેમ માયાને તાબે રહે છે, તેથી ભગવાનના અંશરૂપ જે જીવ તે માયામાં અથવા માયાના કાર્યમાં રમવાની ઈચ્છા કરે તેને તે બાંધે છે. તે કહે છે કે કાર્ય એટલે અધિભૂત દેહ, કારણ અધ્યાત્મ ઈન્દ્રિયો, કર્તા આધિદૈવિક-અન્તઃકરણ, તેનો ભાવ કાર્યકારણકર્તૃત્વ કહેવાય. એટલે તે સંઘાત દેહ નામથી બોલાય છે. જીવને દેહનું તે નિમિત્ત છે. જેમ કેવળ જીવ હતો તે આથી દેહરૂપવાળો થયો. તે ગુણો માયાએ ગ્રહણ કરીને પોતાની પાસે રાખ્યા છે. તે કહે છે કે દ્રવ્ય એટલે અધિભૂત, જ્ઞાન અધિદૈવ અને ક્રિયા અધ્યાત્મરૂપા. તે આધિભૂતાદિ ત્રણના આશ્રય એક એકનો એક આશ્રય છે. તે પોતપોતાના આશ્રયમાં જીવને બાંધે છે. આધ્યાત્મિકતાને છોડીને કેવળ તે થઈ શકતા નથી, પણ સર્વદા તેને બંધનમાં રાખે છે. બાંધવામાં કારણ તેને માયાનો સમ્બન્ધ છે. સમ્બન્ધ માત્ર જ કારણ હોય તો ભગવાનને પણ સમ્બન્ધ હોવાથી તેને બાંધે, પણ તે ગુણો તો ‘હું છું’ એમ અભિમાન કરે તેને બાંધે છે. તેને સાધનપણાથી કામને માટે ગ્રહણ કરે તેને તે માયા બંધન કરતી નથી, પણ જે તેમાં સ્વતન્ત્રતા દેખાડે છે: ‘તેનો પતિ હું છું’ તેને તે માયા બાંધે છે, પણ કરણરૂપે કાર્યને માટે ગ્રહણ કરનારને તે બાંધતી નથી. તેથી ગુણમાં બંધાયો તે તાબેદાર, ગુણનો કર્તા તે નિયામક, એમ એકમાં બે રૂપ થવાનું કારણ માયા કહી. (૧૮-૧૯)

એમ જીવ અને બ્રહ્મભાવનો ભેદ કહ્યો. એમ સામાન્ય ઉત્તર તો આપ્યો, હવે ‘પદાધાર’ વગેરે પ્રશ્નોનો વિશેષરૂપે ઉત્તર આપે છે:

સ એષ ભગવાંલ્લિંગૈસ્ત્રિભિરેતૈરધોક્ષજઃ ।

સ્વલક્ષિતગતિબ્રહ્મન્ સર્વેષાં મમ ચેશ્વરઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : જે માયાને વશ કરનાર છે તેને આ ત્રણ ગુણોથી કોઈ જાણી શકતું નથી. હે બ્રહ્મન્! જેને ભક્તો જ જાણી શકે છે, તે બધાના અને મારા ઈશ્વર છે.

ભાવાર્થ : માયા અને તેમાં કાર્ય દ્રવ્યજ્ઞાનાદિ તે વિશેષ આધાર છે, જ્યારે ભગવાન્ સામાન્યાધાર છે. તેનો ઉત્તર આપીને તે માયાવાળા કહેવાય છે તેથી વિશેષાત્મા પણ છે. તેથી ‘પત્પર’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર બાકી રહ્યો. નિયામકનું દર્શન કરે ત્યારે આ

પહેલાં મારા આત્મા છે એવું જ્ઞાન થતાં નિયમન નહિં થઈ શકે, તેથી તે ત્રણ ગુણો એને જાણતા નથી એમ કહ્યું છે; જો કે તે આત્મા જ આ છે. જે સ્રષ્ટા છે તે જ બંધાયો છે, તોપણ સ્રષ્ટા ભગવાન્ છે. આ તો ગુણો છે, જેનાથી ભગવાન્ જણાય. એ સ્વરૂપથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે ધુમાડાની જેમ લોકમાં પોતાને પ્રસિદ્ધ કરે છે; બીજાને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડે છે. તે બંધનરૂપ ત્યારે થતા નથી. બીજા કોઈથી તો જીવ બંધાતો નથી. ગુણો તો ત્રણ જ છે. તે ભગવાનને બાંધતા નથી તેનું કારણ ભગવાન્ અધોક્ષજ છે. તે જો ગુણોને જુએ અથવા તેની કૃતિમાં વ્યાપ્ત થાય તો તેને બાંધે, પણ તે તો ભગવાનમાં અસંભવિત છે; તેથી ભગવાનની ગતિને કોઈ જાણતું નથી. અથવા જે બંધાયા નથી તે જ તેને જાણે છે. ખરી રીતે તો ભગવાનની આગળ પાછળ ભક્તો સાથે જ હોય છે, એ નિશ્ચય છે. તેથી નારદને ‘બ્રહ્મન્’ સંબોધન આપ્યું છે કે તમે તેવા છો, છતાં તમારા અને મારા તથા બીજાના ભગવાન્ નિયન્તા છે, એ વાત સિદ્ધ કરી.(૨૦)

એમ ચાર પ્રશ્નો કહીને હવે છ પ્રશ્નો ‘યદ્ગ્ન’ ઈત્યાદિ કર્યા તેનો ઉત્તર આપે છે:

કાલં કર્મ સ્વભાવં ચ માયેશો માયયા સ્વયા ।

આત્મન્ યદચ્છયા પ્રાપ્તં વિબુભૂષુરુપાદદે ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ : હે આત્મન્, માયાના ઈશ પોતાની માયા વડે કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એની મેળે આવ્યા તેને પોતે જગદ્રૂપે થવા માટે ગ્રહણ કર્યા.

ભાવાર્થ : આ છ પ્રશ્નોમાં ત્રણનો ઉત્તર આ અધ્યાયમાં આપશે, જ્યારે ત્રણનો આગળના અધ્યાયમાં ઉત્તર મળશે. તેમાં પ્રથમ ‘યદ્ગ્ન’ એ પ્રશ્ન કર્યો છે તેનો ઉત્તર આપે છે. સ્વભાવથી જે થશે તે આગળ કહેવાશે. જે રૂપો દેખાય છે તેનાથી આ કાળ કર્મ અને સ્વભાવરૂપ જુદું છે. તે બધાનો આધાર તો તત્ત્વો છે. તેની સાથે ભગવાનથી આ કાળાદિ સૃષ્ટિ થઈ છે. તેમાં સર્વ જગતમાં કાળ કર્મ અને સ્વભાવ જણાય છે તે ભગવાને તેને પહેલાં ગ્રહણ કર્યા તેથી જણાય છે. એ કાળ કર્મ અને સ્વભાવ એ ભગવાનનાં વિશેષ રૂપો જ છે; એ અક્ષર બ્રહ્મના ભેદો છે. તે સર્વત્ર ભ્રમણ કરી રહ્યા છે. તે ફરતા ફરતા ભગવાન્ પાસે આવ્યા ત્યારે ભગવાને તેને ગ્રહણ કર્યા ને કરણરૂપા છે, કર્ત્રી નથી. તે પણ વ્યામોહિકા નથી, પણ ભગવાનની પોતાની છે. ભગવાન્ માયાને વશ રાખનાર છે, પરન્તુ માયામાં માયારૂપ નથી થયા. આ સૃષ્ટિમાં જીવને બંધનમાં અને ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયમાં ગુણોનો ઉપયોગ છે;

પોતાને અનેક રૂપ થવામાં ગુણનો ઉપયોગ નથી. વિશેષ રૂપ થવાને ઈચ્છતા ભગવાને તે ગુણોને ગ્રહણ કર્યાં. પછી તેને માયાએ ગ્રહણ કર્યાં ત્યારે તે માયાના તાબામાં આવ્યા. (૨૧)

તેથી તેનો નિયોગ કહે છે:

કાલાદ્ ગુણવ્યતિકરઃ પરિણામઃ સ્વભાવતઃ ।

કર્મણો જન્મ મહતઃ પુરુષાધિષ્ઠિતાદભૂત્ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ : કાળથી ગુણનો સમ્બન્ધ થયો, સ્વભાવથી ગુણનો સમ્બન્ધ થતા તે પરિણામવાળા ગુણો થયા કર્મોને ગુણોનો સમ્બન્ધ થતાં મહત્ત્વનો જન્મ થયો. તે બધામાં પુરુષે પ્રેવશ કર્યો ત્યારે થયું.

ભાવાર્થ : પહેલાં ગુણોને માયાએ રાખ્યા, પછી કાલાદિ ત્યાં આવ્યા તે પણ ગુણોમાં પ્રવિષ્ટ થયા; તેથી કાળને ગુણોનો સમ્બન્ધ થયો. પછી સ્વભાવનો સમ્પર્ક થયો ત્યારે તેનું પરિણામ આવ્યું તે ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ જન્મ રૂપે પરિણમ્યું; એથી સૃષ્ટિ પણ ત્રણ ગુણથી ત્રિપ્રકાર થઈ. કાળને ગુણનો સમ્પર્ક થયો તેમાં ભૂત ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન નામના ત્રણ ભેદ થયા તે સંવત્સરરૂપે થયો, તેમાં જ્યારે સ્વભાવ પેઠો ત્યારે અધિક થવો જોઈએ તેથી જ જડાદિ વસ્તુઓ થઈ. ઘડા ફૂરડાં વગેરે તે કાળમાં પરિણમ્યાં, સ્વભાવ મળવાથી તેટલું થયું. તેમાં જ્યારે કર્મ પેઠું ત્યારે ત્યારે જીવને રહેવા લાયક દેહાદિનો જન્મ થયો, તે બધાં થયાં તેમાં પુરુષનું અધિષ્ઠાન તો સર્વમાં સમજવું; તોપણ પરિણામ તો મહત્ત્વના જન્મમાં આવ્યું. તેનું બીજું નામ ન હતું, પણ સ્થૂળ હતું તેથી મોટું તત્ત્વ જાણી તેને ‘મહત્ કહ્યું છે. (૨૨)

એમ એક જીવને કાળ, કર્મ સ્વભાવ વડે દેહનો સમ્બન્ધ થયો. ભગવાનની પ્રેરણાથી ગુણો મહત્ત્વને લાગુ પડ્યા, તે હવે કહે છે:

મહતસ્તુ વિકુર્વાણાત્ રજઃસત્વોપબૃહિતાત્ ।

તમઃપ્રધાનાત્વભવદ્ દ્રવ્યજ્ઞાનક્રિયાત્મકઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ : મહત્ત્વમાં ગુણો પેઠા અને ભગવાને પ્રેર્યા ત્યારે મહત્ત્વ પણ વિકારવાળું થયું. તેમાં રજોગુણ સત્ત્વગુણ ગૌણ, અને તમોગુણ મુખ્ય છે, એવો દ્રવ્ય જ્ઞાન અને ક્રિયાત્મક પદાર્થ ઉત્પન્ન થયો.

ભાવાર્થ : કાળ, કર્મ અને સ્વભાવને ગુણોનો સમ્બન્ધ થતાં તેમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયો. તેમાં રજોગુણ અને સત્ત્વગુણ તો સહાયક થયા અને તમોગુણ પ્રધાન થયો.

તેમાંથી ત્રણ ગુણવાળો પદાર્થ થયો તે દ્રવ્ય જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ એક જ પદાર્થ થયો.(૨૩)

તેનું નામ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

સોડહંકાર ઇતિ પ્રોક્તો વિકુર્વન્ સમભૂત્ ત્રિધા ।

વૈકારિકસ્તૈજસશ્ચ તામસશ્ચેતિ યદ્દિભદા ।

દ્રવ્યશક્તિઃ ક્રિયાશક્તિર્જ્ઞાનશક્તિરિતિ પ્રભો ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ : હે પ્રભો! એ ત્રણ પદાર્થ એકરૂપે થયા તે અહંકાર કહેવાયો. તેમાં વિકાર થતાં સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસના ભેદથી દ્રવ્યશક્તિ ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ એવા તેના ભેદો થયા.

ભાવાર્થ : પહેલાં તો સ્થૂળ એક જ કાર્ય ઉત્પન્ન થયેલ તેને ભગવાને મહાન્ કહ્યું. આ તત્ત્વનો પેદા કરનાર બાપ તો મહાન્ છે. તે મોટાનો પુત્ર થયો તેનો તેને અહંકાર થયો. બીજા નામની તેને ખબર ન હતી. તેણે પોતાને અને પ્રકૃતિને જોયાં, તે બન્નેનો નામમાં ઉપયોગ કર્યો, એટલે અહંકાર કહ્યો. તેના બાપે અહંકાર નામ કહ્યું. તે પણ પ્રથમને થયું છે તેમ, કાલ કર્મ અને સ્વભાવનો સમ્બન્ધ થવાથી વિકૃત થયું. ગુણોને પ્રધાન ગુણભાવમાં કોઈ નિયામક ન હોવાથી તેણે સ્વતન્ત્ર રીતે પોતાના સ્વતન્ત્ર આધારને ત્રણ પ્રકારે વહેંચ્યો. તેના ભેદો સાત્ત્વિક રાજસ, તેના અવાન્તર ભેદ પણ ‘ચકાર’ છે તેથી લેવા. એમ તામસનું પણ સમજવું. એથી અહંકાર ત્રણ ભેદવાળો કહેવાયો. તેનું પોતપોતાના કાર્યનું સામર્થ્ય કહે છે કે તામસ અહંકારમાં દ્રવ્યજનનસામર્થ્ય છે. તે દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેનું ગૌણ નામ દ્રવ્યશક્તિ છે: દ્રવ્ય કરવામાં શક્તિ છે જેની, એમ રાજસ અહંકાર ક્રિયાશક્તિનું ઉત્પાદન કરનાર હોવાથી તેનું ગૌણ નામ ક્રિયાશક્તિ છે. સાત્ત્વિકાહંકારનું નામ જ્ઞાનશક્તિ છે. હે ‘પ્રભો’ એમ સંબોધનથી એ સૂચવ્યું કે તમારો અહંકાર જ્ઞાનશક્તિ છે.(૨૪)

આ ત્રણ કાલ કર્મ સ્વભાવના સમ્બન્ધવાળા છે, સૃષ્ટિ કરનાર છે, તેમાં પ્રથમ તામસ અહંકારને કહે છે:

તામસાદપિ ભૂતાદેવિકુર્વાણાદભૂન્નભઃ ।

તસ્ય માત્રાગુણઃ શબ્દો લિંગં યદ્ દ્રષ્ટૃદશ્યયોઃ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ : ભૂતાદિ એટલે તામસ અહંકારથી વિકૃતિ થઈને આકાશ થયો તેનો માત્રાગુણ શબ્દ થયો, જે દ્રષ્ટા અને દશ્યને કહેનારું લિંગ છે. શબ્દથી બન્ને જણાય

છે.

ભાવાર્થ : તામસ અલંકારનું ભૂતાદિ એવું બીજું નામ છે. પૃથ્વીથી આકાશ સુધીનાનું સામાન્ય નામ ભૂત છે. ભૂત એટલે થયેલું. એ ભૂતો તામસ છે, તેથી જે તામસ થાય છે તે ભૂતો કહેવાય છે. તેનું આદિકારણ તે ભૂતાદિ એટલે અલંકાર છે. તે પણ જ્યારે વિકૃત થાય છે, કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેને પ્રથમની પેઠે કાલાદિનો સમ્બન્ધ થયો ત્યારે કાંઈક કાર્ય થયું. તે અત્યન્ત તામસ હોવાથી પ્રકાશ અને પ્રવૃત્તિ રહિત હોવાથી ‘ન વિદ્યતે ભા: યસ્ય’ એવી વ્યુત્પત્તિ કરતાં, ‘ભા દિસૌ’ એ ધાતુને ‘અસ્’ પ્રત્યય અને આકાર લોપ કર્યાથી ‘નભસ્’ શબ્દ થયો. જ્યારે તેમાં પ્રકાશ કે પ્રવૃત્તિ નથી તો તેની પ્રતીતિ કેમ થાય વારુ? તેનો ગુણ શબ્દ છે. ‘મા’ નિષેધાત્મક ‘માયા’ તેને ‘ત્રાયતે’ રક્ષે તે ‘માત્રા’ કહેવાય. ભગવાનના આવરણરૂપ માયાની રક્ષા કરે તે “માત્રા” કહી, એથી માત્રામાં આસક્ત થયો તે ભગવાન પાસે પહોંચતો નથી; તેથી ‘વર્ણાત્મક શબ્દ છે એ વાતનો નિષેધ કર્યો, તેથી તે આકાશનો ગુણ છે: આત્માને બાંધનારો છે, કેમકે પહેલાં ગુણોને બંધક કહ્યા છે. માત્રા એટલે પરિણામ વિશેષ. સમગ્ર આકાશ વ્યવહારમાં શબ્દ માત્ર કહેવાય છે. શબ્દમાત્રથી આકાશનો વ્યવહાર થાય છે. વળી તે દ્રષ્ટા અને દશ્યનું સૂચન કરનાર લિંગ છે. માત્રાપણું અને ગુણપણું એ શબ્દમાં રહેલા ધર્મો છે, તે શબ્દનો અસાધારણ ધર્મ નથી; તેથી તે શબ્દનું અસાધારણ લક્ષણ નથી, પણ દ્રષ્ટ દશ્યનું બતાવનાર લિંગ શબ્દ છે. હાથી, હાથી, એમ પોકાર સાંભળતાં સ્વર ઉપરથી ઘરમાં રહેલો પુરુષ હાથી અને તેના જોનારને જાણી શકે છે કે દેવદત્ત સ્ત્રીને જોઈ રહ્યો છે.(૨૫)

તામસ અલંકારથી આકાશની ઉત્પત્તિ કહી. આકાશથી વાયુ વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે તેને હવે કહે છે:

નભસોઽથ વિકુર્વાણાદભૂતસ્પર્શગુણોઽનિલઃ ।

પરાન્વયાચ્છબ્દવાંશ્ય પ્રાણ ઓજઃ સહો બલમ્ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ : આકાશમાં વિકાર થતાં સ્પર્શગુણવાળો વાયુ થયો. તેનો પ્રધાન ગુણ સ્પર્શ અને તેના કારણ આકાશનો ગુણ શબ્દ તેનામાં આવ્યો, તેથી તે બે ગુણવાળો થયો. તે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત, ધનંજય વગેરે પ્રાણના દશ પ્રકાર છે. ઈન્દ્રિયશક્તિ ‘ઓજ,’ મનની શક્તિ ‘સહ,’ શરીરની શક્તિ ‘બલ’ એ બધાં તેનાં કાર્યો છે.

ભાવાર્થ : સ્પર્શ જેનો ગુણ છે એ વાયુ થયો. વાયુના બે ગુણો છે: તેનો સ્વાભાવિક

ગુણ સ્પર્શ છે; કારણમાંથી ઊતરી આવેલો શબ્દ ગુણ આગન્તુક છે. તેનામાં બે કાર્ય વધારે છે. પ્રાણના દશ ભેદ છે. ઈન્દ્રિયશક્તિ મન:શક્તિ અને શરીરશક્તિ તે ઓજ સહ અને બળ શબ્દથી વ્યવહાર્ય છે. તે તેનાં કાર્યો કહ્યાં. જો કે પ્રાણો રાજસ અલંકારનું કાર્ય છે એમ આગળ કહેશે, તોપણ તે દ્વાણેન્દ્રિયના સહકારી ગન્ધને ગ્રહણ કરનાર છે તે પ્રાણ અહીં લેવાનો છે. અથવા બુદ્ધિ અને પ્રાણ રાજસ અલંકારનું કાર્ય છે, એ મતાન્તર છે. પ્રાણાદિ રૂપ વાયુ છે. જ્યાં કાળ કર્મ અને સ્વભાવતઃ એમ ન કહ્યું હોય ત્યાં પણ તે લઈ લેવા; અથવા અલંકાર અને આકાશ એ કાળ કર્મનાં કાર્યો ન્ધી; લોકપ્રતીતિથી ત્યાં કાળ કર્માદિ કહ્યાં ન્ધી.(૨૬)

વાયુથી તો સાધનથી વિજ્ઞાતીય કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; તે નિમિત્તમાત્ર નથી, તેથી વિશેષરૂપે તેનું વર્ણન કરે છે:

વાયોરપિ વિકુર્વાણાત્કાલકર્મસ્વભાવતઃ ।

ઉદપદ્યત તેજો વૈ રૂપવત્સ્પર્શશબ્દવત્ ॥૨૭॥

તેજસસ્તુ વિકુર્વાણાદ્ આસીદમ્ભો રસાત્મકમ્ ।

રસવત્સ્પર્શવચ્ચાઽમ્ભો ઘોષવચ્ચ પરાન્વયાત્ ॥૨૮॥

વિશેષસ્તુ વિકુર્વાણાદમ્ભસો ગન્ધવાનભૂત્ ।

પરાન્વયાદ્રસત્સ્પર્શશબ્દરૂપગુણાન્વિતઃ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ : કાલ, કર્મ અને સ્વભાવથી વાયુમાં વિકાર થતાં તેમાંથી તેજ ઉત્પન્ન થયું. તેમાં રૂપ શબ્દ અને સ્પર્શ એ ત્રણે ગુણ આવ્યા. તેજનો વિકાર થતાં રસાત્મક જળ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયું. રૂપ અને સ્પર્શ પણ તેમાં આવ્યા. અને પરાન્વયથી શબ્દ આવ્યો. જળમાં વિકાર થતાં ગન્ધવાળો વિશેષ (પૃથ્વી) ઉત્પન્ન થયો તેમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એપાંચ ગુણ આવ્યા.

ભાવાર્થ : ‘ઉદપદ્યત’ નો અર્થ ઉત્પન્ન થયું. ‘વૈ’ નિશ્ચયાત્મક છે, એટલે એમાં સન્દેહ કરવા જેવું નથી, વધારે ગુણ થતાં તેમાં વિલક્ષણતા પ્રતીત થાય છે. વાયુમાંથી કાર્ય નથી થતું એમ માનવાનું નથી, કેમકે ‘વાયોરગ્નિઃ’ એમ શ્રુતિ કહે છે. તેજના ત્રણ ગુણ થયા. રૂપવાળું સ્પર્શવાળું અને શબ્દવાળું તેજ છે. તે ત્રણે ગુણોની પ્રતીતિ તેજમાં થાય છે. જે નૈયાયિકો વગેરે આકાશ વાયુમાં કાર્ય કારણ ભાવ માનતા નથી, પણ કારણ કાર્યભાવમાં વિવાદ કરે છે, તે શ્રુતિના વિરોધથી સિદ્ધાન્તમાં ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. જે વિજ્ઞાતીયથી વિજ્ઞાતીયનો આરંભ ન થાય એમ કહે છે તે તો તન્તુપટમાં વ્યભિચરિત જણાય છે. તન્તુ અને પટ એક જાતિવાળાં નથી.

તન્તુત્વ અને પટત્વ એક ન કહેવાય. તેમ અહીં પૃથિવી વગેરે જાતિઓ લેવાની નથી, કેમકે તે લેવામાં કોઈ નિયામક નથી; મોટા અગ્નિનું કારણ તો વાયુ ગણાય છે, તેમાં પણ વાયુના અવયવો જેમ લૂગડામાં તન્તુના અવયવો દેખાય તેમ દેખાતા નથી; તેથી શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષથી બાધિત શાસ્ત્ર ઉપેક્ષણીય છે. રસાત્મક એટલે રસતન્માત્રાવાળું પરાન્વયથી રૂપ સ્પર્શ અને ઘોષ આવે છે. ઘોષ શબ્દથી ધ્વયાન્મક શબ્દ લેવાનો છે. જળના વિકારથી વિશેષ (પૃથ્વી) ઉત્પન્ન થયો. આમાં સર્વથી વિલક્ષણતા છે. ગન્ધ તેમાં મુખ્ય ગુણ છે. કારણના ગુણો ચાર તેમાં આવ્યા એટલે પાંચ ગુણો તેનામાં છે.(૨૭-૨૮-૨૯)

વૈકારિકાન્મનો જજ્ઞે દેવા વૈકારિકા દશ ।

દિગ્વાતાર્કપ્રયેતોઽશ્વિવહ્નીન્દ્રો પેન્દ્રમિત્રકાઃ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ : સાત્વિકાલંકારથી મન ઉત્પન્ન થયું અને ઈન્દ્રિયોના દશ દેવો ઉત્પન્ન થયા. દિશા, વાયુ, સૂર્ય, પ્રયેતા, અશ્વિનીકુમારો, અગ્નિ, ઈન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર મિત્ર અને બ્રહ્મા એ દશ ઈન્દ્રિયો શ્રોત્ર ત્વક્ ચક્ષુ જિહ્વા ઘ્રાણ વાક્ પાણિ પાદ, પાયુ અને ઉપસ્થના ક્રમથી દેવતાઓ સમજવા.

ભાવાર્થ : સત્વ નામનો ગુણ ભગવાનના સદ્રૂપનો પ્રથમ વિકાર હોવાથી સાત્વિકની વૈકારિક સંજ્ઞા છે: વૈકારિક એટલે સાત્વિક, અલંકારથી મન અને દશ ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો થયા. આ સિદ્ધાન્તમાં મનને દેવતાની અપેક્ષા નથી. આત્મા તેની નજીક છે તે આત્મા જ તેની દેવતા છે. દિશાઓ વગેરે દશ દેવો, શ્રોત્ર વગેરે દશ ઈન્દ્રિયો હવે કહેવાશે. તેના તે ક્રમથી દેવો, “અશ્વિ” શબ્દથી અશ્વિની કુમારો લેવા. ‘મિત્ર’ અને ‘ક’ એ બે જુદા ગણવા.(૩૦)

રાજસ અલંકારના કાર્યને કહે છે:

તૈજસાત્તુ વિકુર્વાણાદિન્દ્રિયાણિ દશાલ્ભવન્ ।

જ્ઞાનશક્તિઃ ક્રિયાશક્તિર્બુદ્ધિઃ પ્રાણશ્ચ તૈજસૌ ।

શ્રોત્રં ત્વઘ્રાણદઙ્જિહ્વા વાગ્દોર્મૈર્દ્રાહ્ણિઘ પાયવઃ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ : રાજસ અલંકાર વિકૃત થતાં તેમાંથી દશ ઈન્દ્રિયો થઈ. જ્ઞાનશક્તિ, બુદ્ધિ અને પ્રાણ એ રાજસાલંકારનું કાર્ય; શ્રોત્ર ત્વક્ ઘ્રાણ દક્ જિહ્વા વાક્ હસ્ત મેદ્ અંઘ્રિ અને પાયુ એ દશ ઈન્દ્રિયો છે.

ભાવાર્થ : ઈન્દ્રિયો: ઈન્દ્ર એટલે આત્મા જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તે ઈન્દ્રિય કહેવાય.

આત્મા નજરે દેખાતો નથી, બીજી ઈન્દ્રિયોથી પકડાતો નથી, પરન્તુ તું દેવદત્ત, આ વિષ્ણુદત્ત, એમ વ્યવહારમાં આવે છે. તે સાંભળે છે જુએ છે એમ પ્રતીતિ થાય છે. તે ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા દશ છે. ત્યાં કહે છે કે જ્ઞાનેન્દ્રિય સાત્વિક હોવી જોઈએ. તેમાં જ્ઞાન પ્રધાન છે. કર્મેન્દ્રિયો જડ હોવાથી તામસ હોવી જોઈએ, છતાં તેમ ન કહેતાં તે બન્નેને રાજસ કેમ કહ્યાં તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અહીં ઈન્દ્રિયોને રાજસ કહેવાનું કારણ જુદું છે. બુદ્ધિ અને પ્રાણ એ રાજસ અહંકારનાં કાર્ય છે, તે પણ અસંગત કાં ન કલો? ત્યાં કહે છે કે બુદ્ધિ જ્ઞાનરૂપ છે. “સત્વાત્ સંજાયતે જ્ઞાનમ્” એ વાક્યથી બુદ્ધિને સાત્વિક કહેવી જોઈએ. પ્રાણ તે વાયુ છે. શ્વાસોચ્છ્વાસમાં તે વાયુ દેખાય છે. અમારા મતમાં બુદ્ધિ જ્ઞાન નથી, પણ જ્ઞાનની શક્તિ છે, જ્ઞાન કરાવનારી છે શક્તિ જેની એવી બુદ્ધિ છે. જે બુદ્ધિમાન હોય તેને પદાર્થજ્ઞાન હોય છે. આ સારી બુદ્ધિવાળો છે, પદાર્થોને જાણે છે, ત્યાં જ્ઞાનના કારણરૂપે બુદ્ધિને કહી છે. કાર્ય કારણના અભેદોપચારથી જ્ઞાન બુદ્ધિ પર્યાયરૂપ બની ગયાં છે. જો બુદ્ધિ ન હોય તો બાળકને પદાર્થજ્ઞાન સારી રીતે ન થઈ શકે. પ્રાણ પણ વાયુથી જુદો છે. “અથ હૈનમાસન્યં પ્રાણમૂયુઃ” ત્યાં પ્રાણરૂપ દેવતા જુદી માની છે. “યો વાયુઃ સ પ્રાણઃ” તે તો ભગવત્પ્રાણ વાયુરૂપ છે. તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યવાળી બુદ્ધિ જ્ઞાનથી જુદી છે. તે પોતે સાત્વિકી નથી. તે ઈન્દ્રિય માત્રથી સાધ્ય નથી. જો તે જ્ઞાનેન્દ્રિયથી સાધ્ય હોય તો તે બુદ્ધિ જ્ઞાનેન્દ્રિયને ટેકો આપનારી થાય છે તે ન થાય. જે સાત્વિક અદ્રવ્ય છે તે ઈન્દ્રિયસાધ્ય છે, એવી વ્યાપ્તિ છે; તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાની જેની શક્તિ છે, ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાની જેનામાં શક્તિ છે તે રાજસ અહંકારનું કાર્ય છે, તેથી તે બન્ને ઈન્દ્રિયો પણ રાજસ અહંકારના કાર્યરૂપ છે. તે ઈન્દ્રિયોને ગણાવે છે: લિંગ અને પગના બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ દેવો છે. મિત્ર પાયુના દેવ છે. બીજા ક્રમથી જાણવા. તેમ દિશા અને વાયુ કાન અને ત્વચાના દેવો. દ્રાણ અને નેત્રના જુદા છે. ઈન્દ્ર બાહુના દેવ છે. અશ્વિનીકુમાર નાસિકાના દેવ છે. પ્રચેતા જિહ્વાના દેવ છે. આંખના દેવ સૂર્ય છે. એવો ક્રમ સમજાવો.(૩૧)

એમ સર્વની ઉત્પત્તિ કહીને તે અધિષ્ઠાન છે તે કહેવા માટે તત્ત્વોની કાર્ય સૃષ્ટિને કહે છે:

યદૈતેડસંહતા ભાવા ભૂતેન્દ્રિયમનોગુણાઃ ।
 યદાયતનનિર્માણે ન શેકુર્બ્રહ્મવિત્તમ ॥૩૨॥
 તદા સંહત્ય ચાડન્યોન્યં ભગવચ્છક્તિચોદિતાઃ ।

સદસત્વમુપાદાય ચોભયં સસૃજુર્લદઃ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ : એ ભૂતો ઈન્દ્રિયો મન અને ગુણો જ્યાં સુધી છૂટાં રહ્યાં ત્યાં સુધી હે બ્રહ્મવિત્તમ! પોતાનું સ્થાન નિર્માણ કરવામાં સમર્થ ન થયાં ત્યારે તે અન્યોન્ય મલીને ભગવાનની શક્તિની પ્રેરણા વડે સદસત્વને લઈને આ બ્રહ્માણ્ડ બન્ને રીતે બનાવ્યું: સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિરૂપે.

ભાવાર્થ : જ્યારે તે ભાગો ભેગા ન થયા, કારણકે તે ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ હતા; તામસાદિ ભિન્ન સ્વભાવવાળા હોવાથી એકત્ર મળે નહિ, તે જ્યારે આગુને બનાવી ન શક્યા ત્યારે ભગવાનની પ્રેરણાથી તેણે બ્રહ્માણ્ડને ઉત્પન્ન કર્યું. ભૂતો ઈન્દ્રિયો મન અને ગુણોથી દેવો અથવા શબ્દાદિ લેવા. તામસોને આદિ અને અંતમાં ગણાવ્યા તે તામસ ઘણા છે એ બતાવવા માટે છે. આયતન એટલે ભગવાનનું શરીરરૂપ બ્રહ્માણ્ડ. ‘બ્રહ્મવિત્તમ’ એ સંબોધન આ બાબત આપ સર્વ જાણો છો તેમાં સમ્મતિ લેવા માટે કહ્યું છે. ‘તમપ્’ પ્રત્યય ભગવાનનો ઉત્કર્ષ બતાવવા માટે કહ્યો છે. ત્યારે તે ઈન્દ્રિયાદિ પરસ્પર મળીને ‘ચકાર’ છે તેથી ગુણભાવને પણ સ્વીકારીને ભગવાનની આજ્ઞાશક્તિની પ્રેરણાથી સત્ અને અસત્ એટલે ઉચ્ચ નીચ ભાવને પામીને અથવા કાર્યકારણ ભાવને અવલંબીને અથવા સદ્ બ્રહ્મ અસત્ જગત્ અથવા પ્રકાશભાવ અને અપ્રકાશભાવને પામીને, ‘ચકાર’ થી બીજા જીવગણો તથા તેના અદષ્ટો તેના સંસ્કૃત ભૂતો વગેરેને ઉભય સમષ્ટિ વ્યષ્ટિરૂપ જગતને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. અથવા સ્થૂળ શરીર અને લિંગ શરીરરૂપ બે રૂપે આ પ્રસિદ્ધ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું તે યોગ્ય છે. એ યુક્તતા કહેવા માટે ‘હિ’ કહ્યો છે. આ બાબતની યુક્તિઓ તૃતીય સ્કન્ધમાં કહેવામાં આવશે.(૩૨-૩૩)

તેણે આણ્ડ બનાવ્યું, ભગવાનને રહેવા માટે ત્યારે ભગવાન્ પધાર્યા તે કોને માટે ભગવાન્ પધાર્યા તે હવે કહે છે:

વર્ષપૂગસહસ્રાન્તે તદણ્ડમુદકેશયમ્ ।

કાલકર્મસ્વભાવસ્થોડજીવોડજીવમજીવયત્ ॥૩૪॥

સ એવ પુરુષસ્તસ્માદણ્ડં નિર્ભિદ્ય નિર્ગતઃ ।

સહસ્રોર્વદ્વિધિબાહુભઃ સહસ્રાનનશીર્ષવાન્ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ : હજારો વર્ષોને અન્તે જળમાં રહેલ તે અજીવ આણ્ડને કાલ કર્મ સ્વભાવયુક્ત અજીવ ભગવાને જિવાડ્યું. તે પુરુષ તે આણ્ડને ભેદીને તેમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેના હજારો સાથળ પગ બાહુ આંખો, હજારો મોઢાં અને મધ્માં હતાં.

ભાવાર્થ : વર્ષના સમુદાયનાં સહસ્ર એટલે પાંચ પ્રકારનાં હજાર વર્ષ ગયાં ત્યાં સુધી તે આણ્ડ જળમાં જીવ વગરનું રહ્યું. તેમાં કોઈ ભોગ કરનાર જીવે પ્રવેશ કર્યો નહોતો, એટલા માટે ભગવાને વિલમ્બ કર્યો. હવે તો આ આણ્ડ જો વધારે વાર જળમાં રહેશે તો જળમાં લીન થશે એમ જીવ રહિત ભગવાને તે આણ્ડને જીવયુક્ત કર્યું. પોતે તેમાં પ્રવેશ કરીને તેને પ્રાણયુક્ત કર્યું, ત્યારે તો ભગવાન્ અને પ્રાણના અધિષ્ઠાનવાળો વિરાટ પુરુષ કહેવા લાગ્યો. ત્યારે તે પુરુષ તેથી અથવા જળથી આણ્ડને ફોડીને, કેટલાક કહે છે કે કટાલને ભેદીને નીકળ્યા, કેટલાક કહે છે કે એ કટાલથી ગોલકને જુદાં કરીને નીકળ્યા. અર્થાત્ આણ્ડના કટાલ અને આત્માને જુદો કર્યો. ખરી રીતે કહીએ તો આણ્ડનું રૂપ બદલી તે પુરુષરૂપ થયા અને જેમ સુખ થાય તેમ ફરવા લાગ્યા. તે રૂપને કહે છે કે હજારો સાથળો હજારો પગો બાહુઓ આંખો જેને છે એવા, હજારો મોઢાં અને માથાવાળા થયા, તેથી ‘સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ’ એટલા પુરુષ સૂક્તના મન્ત્રના અર્થરૂપ તે થયા.(૩૪-૩૫)

તે પુરુષ સર્વના આધારરૂપ બન્યા તે કહે છે:

यस्येहाऽवयवैर्लोकान् कल्पयन्ति मनीषिणः ।

કટ્યાદિભિરધઃ સપ્ત સપ્તોર્ધ્વ જઘનાદિભિઃ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ : જેના અવયવો વડે ડાહ્યા પુરુષો લોકની કલ્પના કરે છે, તે કટિની નીચે અતળાદિ લોક અને જઘનથી ઉપર ભૂર્ભુવઃસ્વર્ મહઃ જન તપ સત્યલોકની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ : આટલું કહેવાથી ‘યતઃ સૃષ્ટ, યદ્રૂપ’ એ બે પ્રશ્નના ઉત્તર આવી ગયા. જેના અવયવો પાદ વગેરેથી લોકો પાતળાદિની કલ્પના ડાહ્યા પુરુષો ધ્યાનને માટે કરે છે. કટિથી પાછળના ભાગની વ્યવસ્થા લેવી. જઘનથી આગળ ઉપરના લોકની કલ્પના કરવી. નીચેનો ભાગ તો ઉપરના ભાગથી વિમુખ છે, એટલે કટિ અને જઘન બે ગણાય તેમાં વિરોધ ન્હી.(૩૬)

એમ સામાન્ય રીતે ઉદ્દેશ કહીને ભગવાનના બાહુ મુખ વગેરે અવયવની અંદર આવી જાય છે તોપણ મુખ્ય મુખ્યને આગળ કહે છે:

पुरुषस्य सुખं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बालवः ।

ઊર્વોર્વેશ્યો ભગવતઃ પદ્ભ્યાં શૂદ્રોઽવ્યજ્ઞયત ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ : આ પુરુષનું મુખ બ્રાહ્મણ છે. તેમની ભુજાઓ ક્ષત્રિયો છે. તેમના સાથળ

વૈશ્યો છે. અને બન્ને પગથી શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયેલ છે.
ભાવાર્થ : પુરુષનું મુખ બ્રહ્મ છે. ‘ઊર્વોઃ’ એમ ભેદથી કહ્યું છે તે તેને ભગવદ્ભાવ
નથી થતો એમ કહેવા માટે છે. વૈશ્ય શૂદ્રોને મુક્તિ ન થવા માટે પૃથગુક્તિ છે.
‘પદ્ભ્યામ્’ એ પાંચમી વિભક્તિ લેવી. એ બ્રાહ્મણાદિ અધિકારી પુરુષો તે તે
જાતિના અધિષ્ઠાતા દેવતારૂપ સમજવા.(૩૭)

હવે લોકની કલ્પના કરે છે:

ભૂલોકઃ કલ્પિતઃ પદ્ભ્યાં ભુવલોકોઽસ્ય નાભિતઃ ।

હૃદા સ્વલોક ઉરસા મહલોકો મહાત્મનઃ ॥૩૮॥

ગ્રીવાયાં જનલોકશ્ચ તપોલોકઃ સ્તનદ્રયાત્ ।

ભૂર્ધભિઃ સત્યલોકસ્તુ બ્રહ્મલોકઃ સનાતનઃ ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ : તે પુરુષના બે પગ વડે ભૂલોકની કલ્પના કરવી. એની નાભિથી ભુવલોક
જાણવો. હૃદયથી સ્વર્ગલોક; ઉરઃસ્થળ એ મહલોક કલ્પાય છે. તેની ગ્રીવામાં
જનલોક; તેની બે નાસિકામાં તપોલોક, તેનાં મસ્તકો વડે સનાતન સત્યલોક જેને
બ્રહ્મલોક કહે છે, તેની કલ્પના થાય છે.

ભાવાર્થ : પગ વડે સપ્તલોકપક્ષ કરે છે. પાદથી લઈને કટિ સુધી ભૂલોક, આની
નાભિમાં ભુવલોક, હૃદય નીચો ભાગ, ઊપડતો ભાગ ઉરસ; અહીંથી જ્ઞાનીનો વાસ
હોવાથી ‘મહાત્મનઃ’ એવું પુરુષનું વિશેષણ કહ્યું છે. મોટા આત્માઓ જ્યાં રહે છે.
તે મહાત્મા સ્તનદ્રરા એટલે નાસિકા બે લેવી. ‘સ્તન શબ્દે’ એ વ્યુત્પત્તિથી નાસિકા
લેવી. મસ્તકો ઉપર સત્યલોક લેવો. ‘તુ’ શબ્દથી મતાન્તરમાં ત્યાં બીજા લોકો કહ્યા
છે, તેનો અહીં નિષેધ કર્યો.(૩૮-૩૯)

હવે ચતુર્દશલોક પક્ષ કહેવા માટે પૂર્વે કહ્યા તે ઉપરના લોકો લેવા અને નીચેના
સાત હવે લેવા, તે કરે છે:

તત્કટ્વ્યાં ચાઽતલં કલ્પતમૂરુભ્યાં વિતલં વિભોઃ ।

જાનુભ્યાં સુતલં શુદ્ધં જંઘાભ્યાં તુ તલાતલમ્ ॥૪૦॥

મહાતલં તુ ગુલ્ફાભ્યાં પ્રપદાભ્યાં રસાતલમ્ ।

પાતાલં પાદતલત ઈતિ લોકમયઃ પુમાન્ ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ : તેની કટિમાં અતળની કલ્પના કરવી. ઊરમાં વિતળની કલ્પના કરવી. એ
વિભુની જાનુમાં (ગોઠણમાં) શુદ્ધ સુતળ કલ્પવું. ગોઠણની નીચેનો ભાગ જંઘા તેમાં

તળાતળ કલ્પવું. ઘૂંટીમાં મહાતળ, પગની ઉપરના ભાગમાં રસાતળ, પગ નીચેના ભાગમાં પાતાળની કલ્પના કરવી એમ પુરુષને લોકમય માનવા.
ભાવાર્થ : ઉપરના લોકો ઉત્તમ છે તેમાં ભગવાનના અવયવો કારણરૂપ છે. અતળમાં તો મયનો પુત્ર રહે છે. તેમાં મોહકબાહુલ્ય છે, તેથી તેમાં ઉપયોગ નથી. વિતળમાં મહાદેવ રહે છે, તેથી ભગવાનની મોટાઈ બતાવવા ‘વિભોઃ’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. તે મોટા એમ કે તે મહાદેવને પણ સુખનું દાન કરે છે. સુતળમાં ભગવાન રહે છે માટે તેને શુદ્ધ કલ્પું છે. અવયવો વડે કલ્પેલા લોકોનો ત્યાં નિવાસ હોવાથી ભગવાન લોકમય થયા. આ ઉપાસના માટે કથન નથી, કિન્તુ પુરુષનું સ્વરૂપ જ આવું છે. (૪૦-૪૧)

લોકત્રય પક્ષ કહે છે:

ભૂલોકઃ કલ્પિતઃ પદ્ભ્યાં ભુવલોકોઽસ્ય નાભિતઃ ।

સ્વલોકઃ કલ્પિતો મૂર્ધ્ના ઈતિ વા લોકકલ્પના ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થઃ પુરુષના બે પગ વડે ભૂલોક, નાભિ વડે ભુવલોક, મસ્તક વડે સ્વર્ગલોક એવી કલ્પના થાય છે. લોકો એપક્ષ પણ સ્વીકારે છે.

ભાવાર્થઃ કટિપર્યન્ત પગથી પૃથ્વીલોક, નાભિથી ગ્રીવા સુધીમાં ભુવલોક, અને ગ્રીવાથી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી સ્વર્ગલોક એમ ત્રણ લોક સ્વરૂપમાં કલ્પો તો તે પક્ષ પણ છે, કેમકે અહીં ગુણથી વિદ્યાથી અને યજ્ઞથી કલ્પના થાય છે. સાત્વિકનો ચતુર્દશલોક પક્ષ છે, રાજસોનો સપ્તલોક પક્ષ છે, તામસોનો ત્રિલોકપક્ષ છે.(૪૨)

ઈતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધની શ્રીલક્ષ્મણાભટ્ટાત્મજ શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત
શ્રીસુબોધિની ટીકામાં પંચમ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૬

અનિત્યે જનનં નિત્યે પરિચ્છિન્ને સમાગમઃ ।
નિત્યાપરિચ્છિન્નતનો પ્રાકટ્યં ચેતિ સા ત્રિધા ॥૧॥
ઉત્પત્તિઃ સ્થાનસમ્બન્ધરૂપા ષષ્ઠે નિરૂપ્યતે ।
સ્થૂલસ્થાડમૂર્તરૂપસ્ય તદભેદદશિઃ ફલમ્ ॥૨॥
નારાયણપરા વેદા ઈત્યનેન નિરૂપિતમ્ ।
સામાન્યેન તદેવાડત્ર વિસ્તરેણ નિરૂપ્યતે ॥૩॥
પૌરુષેણ ચ સૂક્તેન નિર્ધારિતમિહોદિતમ્ ।
કાર્યસ્ય વસ્ત્વભેદોડપિ માહાત્મ્યં પરતસ્તથા ॥૪॥
અમૂર્તરૂપં સાધર્મ્યં સર્વત્રૈવ હરેર્બૃહત્ ।
તેન સિદ્ધો વસ્ત્વભેદઃ સ્થૂલં ધ્યાનં ચ સિદ્ધ્યતિ ॥૫॥

આ ઉત્પત્તિ પ્રકરણ હોવાથી તેનો પ્રકાર બતાવે છે. તે અનિત્ય પદાર્થનો જન્મ થાય છે. નિત્ય અને પરિચ્છિન્ન વસ્તુનો સમાગમ થાય છે. નિત્ય છતાં જેનો પરિચ્છેદ નથી એનું પ્રાકટ્ય થાય છે. એટલે જન્મ સમાગમ અને પ્રાકટ્ય એ ઉત્પત્તિના ભેદ છે. (૧)

આ છટ્ટા અધ્યાયમાં સ્થૂલ અમૂર્તરૂપ સ્થાનના સમ્બન્ધરૂપ ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. તેનું ફલ અભેદજ્ઞાન છે. (૨)

તે પૂર્વ અધ્યાયમાં ‘નારાયણપરા વેદાઃ’ એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે. પણ ત્યાં સામાન્ય રીતે કહ્યું છે તેનો અહીં વિસ્તાર કર્યો છે. (૩)

આ ઉત્પત્તિનો પુરુષસૂક્તની સાથે નિર્ધાર કર્યો છે, એટલે વેદે કહ્યું છે તે જ શ્રીભાગવત વિસ્તારથી કહે છે એવું નક્કી થાય છે, કારણ કાર્યની અભિન્નતા પણ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનનું માહાત્મ્ય તેનથી કહેવાય છે. (૪)

સર્વત્ર અમૂર્તરૂપના સાધર્મ્યમાં ભગવાનનું રૂપ બૃહત્ અક્ષર છે તેથી વસ્તુમાં ભેદ નથી રહેતો. અને પૂર્વે કહેલ સ્થૂલ ધ્યાન પણ સિદ્ધ થાય છે. (૫)

પાંચમા અધ્યાયમાં પહેલાં કહેલ મૂર્ત પદાર્થની ઉત્પત્તિ કહી જેનો ઉદ્દેશ નથી કર્યો તે પણ ભગવદ્રૂપ છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું. અહીં અમૂર્ત (જીવો)નો મૂર્ત (દેહાદિ)ની સાથે સમ્બન્ધ કહેવાય છે. પહેલાં જે દેહાદિની ઉત્પત્તિ કહી છે તે પણ વિશિષ્ટ (દેહાદિ સાથે) ઉત્પન્ન થયા છે, તેમાં જે અમૂર્તરૂપ છે તેને જુદું કરી, સ્થૂલરૂપવાળા ભગવાન અમૂર્ત વિરાટમાં પેઠા તેનો સમ્બન્ધ બતાવે છે. આ જીવનું પ્રકરણ હોવાથી તેનું સાધન તથા ફલ ઉત્પત્તિથી કહેવાય છે. ભગવાનનું માહાત્મ્ય અમૂર્ત છે; તે પણ

અહીં કહે છે. તેમાં પ્રથમ બધા જીવના લિંગ શરીરની સામગ્રી ભગવાનના લિંગ શરીરમાં સમ્બન્ધવાળી છે તે બ્રહ્માજી બતાવે છે;

॥ બ્રહ્મોવાચ ॥

વાયાં વહ્નેર્મુખં ક્ષેત્રં છન્દસાં સપ્ત ધાતવઃ ।
 હવ્યકવ્યામૃતાન્નાનાં જિહ્વા સર્વરસસ્ય ચ ॥૧॥
 સર્વાસૂતાં ચ વાયોશ્ચ તન્નાસે પરમાયને ।
 અશ્વિનોરોષધીનાં ચ ઘ્રાણે મોદપ્રમોદયોઃ ॥૨॥
 રૂપાણાં તેજસાં ચક્ષુર્દિવઃ સૂર્યસ્ય ચાઽક્ષિણી ।
 કર્ણૌ દિશાં ચ તીર્થાનાં શ્રોત્રમાકાશશબ્દયોઃ ॥૩॥
 તદ્ગાત્રં વસ્તુસારાણાં સૌભગસ્ય ચ ભાજનમ્ ।
 ત્વગસ્ય સ્પર્શવાયોશ્ચ સર્વમેધસ્ય ચૈવ હિ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : બ્રહ્માએ કહ્યું : વાણી અને અગ્નિનું સ્થાન મુખ છે. ગાયત્યાદિ સાત છન્દનું સ્થાન ત્વચ્ચર્માદિ સાત ધાતુઓ છે. હવ્ય (દેવને આપવાનું અન્ન), કવ્ય (પિતૃઓને આપવાનું અન્ન), અમૃત (તે બન્નેને આપ્યા પછી બચેલું મનુષ્ય અન્ન) તે બધાં અન્ન અને મધુરાદિ સર્વ રસનું સ્થાન જિહ્વા સ્થાન છે. બધા પ્રાણ અને પવન વિરાટ પુરુષની નાસિકા સ્થાન છે. ઓષધિઓનું અશ્વિનીકુમારોનું અને મોદ પ્રમોદનું નાસિકામાં રહેલ ઘ્રાણ ઈન્દ્રિય સ્થાન છે. રૂપ અને તેજનું સ્થાન નેત્રમાં રહેલ ચક્ષુ ઈન્દ્રિય છે. ધુલોક અને સૂર્યનું સ્થાન પુરુષની આંખ છે. દિશાઓ અને તીર્થોનું સ્થાન સમષ્ટિ પુરુષના કાન છે. આકાશ અને શબ્દનું સ્થાન શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય છે. વસ્તુના સાર અને સૌભાગ્યનું સ્થાન તે પુરુષનું શરીર છે. સ્પર્શ અને વાયુનું સ્થાન તેનું ત્વચ્ચેન્દ્રિય છે. સર્વ યજ્ઞનું સ્થાન પણ તે જ છે.

ભાવાર્થ : તેમાં આપણી વાગિન્દ્રિય અને તેના અધિષ્ઠાતા અગ્નિ એમનું ક્ષેત્ર ભગવાનનું મુખ છે. મુખ એટલે જેમાં ભોજનનો કોળિયો મૂકવામાં આવે છે તે ભગવાનને બે મુખ છે: ઈન્દ્રિયરૂપ એક અને ગોલકરૂપ. એક તેમાં ગોલકને બ્રાહ્મણપણું પહેલાં કહ્યું છે. આ ઈન્દ્રિયરૂપ મુખવિવર વાણી અને અગ્નિનું ક્ષેત્ર છે. તે તત્ત્વોમાંથી થયેલા ભગવદ્દેહના તત્ત્વને કહેવા માટે પૂર્વે કહેલ છે. પાતાલાદિની પણ ભગવદવયથી ઉત્પત્તિ અને ભગવાનમાં સ્થિતિ થાય છે, તેથી પાતાલાદિરૂપ પણ ભગવાન છે. અહીં તો જગતને ઉદ્દેશીને ભગવાનપણાનું વિધાન થાય છે. પહેલાં તો ભગવાનને ઉદ્દેશી જગત કહેવાયું. આધારપણાથી ભગવાન કહેવાના છે, તેથી છન્દો અમૂર્ત છે તેમનું સ્થાન ભગવાનના જે અમૂર્ત અવયવો છે તે ક્ષેત્રરૂપ છે.

ગાયત્રી જગતી ઉષ્ણીક ત્રિષ્ટુભ્ અનુષ્ટુભ્ પંક્તિ અને બૃહતી, સાત ધાતુઓ ત્વચા માંસ રુધિર મેદ મજ્જા સ્નાયુ અને અસ્થિરૂપ દેવો છે. એમ ભગવન્મુખમાં મુખ સમ્બન્ધી સર્વ પદાર્થો શબ્દ અને અર્થરૂપનો સમ્બન્ધ કહીને તેમાં રસના નામની ઈન્દ્રિય છે તેનો સમ્બન્ધી કહે છે. સ્વ્ય કવ્ય અમૃતરૂપ અન્નનું સ્થાન રસનેન્દ્રિય છે. તે કહે છે કે હવ્ય એટલે દેવોનું અન્ન. આ અન્નમાં જ મન્ત્રથી હવ્યનો આરોપ થાય છે; ત્યારે પુરોડાશાદિ લૌકિક હોય છે તે હવ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે. એવું જ કવ્ય પિતૃઓનું અન્ન અમૃત. અતિથ્યાદિ જમ્યા પછી બચેલું અથવા વગર માગ્યે મળેલું પણ અમૃત કહેવાય છે. બ્રાહ્મણભોજનથી બચેલું પણ અમૃત કહેવાય. અથવા તે પ્રાણાદિ દ્વારા જ્ઞાનસાધક હોવાથી અમૃત કહેવાય છે. તે બધાનું સ્થાન ભગવાનની જિહ્વા છે. છ પ્રકારના મધુર તિક્ત લવણ કટુ આમ્લ કષાય એ રસનું સ્થાન પણ તે જ છે. સ્વ્યમાં પણ તે રસો હોય છે. આપણી ઈન્દ્રિયો અને તેના અધિષ્ઠાતા વસ્તુનું સ્થાન પણ તે જ છે. તેથી હવ્યાદિ વ્યતિરિક્ત રસનું સ્થાન ભગવાનની જિહ્વા નથી એ વિચારથી પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ કહે છે કે ‘સર્વરસસ્ય ચ’ કહ્યું છે તેથી સર્વનું સ્થાન ભગવાનની જિહ્વા છે. તેમ જ આપણા બધાના પ્રાણવાયુના અને તેનો અધિષ્ઠાતા વાયુ ‘ચકાર’ છે તેથી ઘ્રાણ સમ્બન્ધી સર્વના ક્ષેત્ર તરીકે તેનું નાસાસ્થાન છે. એના પુટ બે છે તે આધિદૈવિક છે. “પરમ” કહેવાથી આધિદૈવિકનો લાભ થાય છે. બે નાસાના પુટ સર્વના સ્થાનરૂપ સમજવા. તેમાં ઘ્રાણ નામનું ઈન્દ્રિય છે તે અશિવનાદિનું ક્ષેત્ર છે. વ્રીહિ વગેરે ઓષધિનું સ્થાન પણ તે જ છે. ‘તસ્માલોમશા અન્તરતઃ પ્રાણાઃ ઈતિશ્રુતેઃ ।’ એવી શ્રુતિ છે. ઓષધિઓ દર્ભ જેવી છે તેનું સ્થાન ભગવાનની નાસિકામાં રહેલી ઘ્રાણ ઈન્દ્રિય છે. ‘ઘ્રાણં’ કહેવું જોઈએ ત્યાં ‘ઘ્રાણે’ એમ દ્વિવચન કહ્યું છે તેનું કારણ કે મોદ અને પ્રમોદ નામના સુગન્ધવિશેષનું પણ તે જ સ્થાન છે; તેમાં દૂરથી વાતો હોય તે મોદ કહેવાય; પ્રમોદ તો બધા ગન્ધને નીચે રાખી ઉપર આવે; તે બન્નેનું સ્થાન ઘ્રાણઈન્દ્રિય છે. અનેકવિધ રૂપનું-નક્ષત્રાદિ તેજનું ભગવાનની આંખ જે ગોલકરૂપ છે તે સ્થાન છે. સ્વર્ગ અને સૂર્યનું, ‘ચકાર’ છે તેથી તેના સમ્બન્ધીનું સ્થાન પણ આંખો ઈન્દ્રિયરૂપ સમજવી. અથવા ગોલકના ભેદથી ઈન્દ્રિયના અંશમાં પણ ભેદ આવે. દિશાઓ જે આપણા કાલના આધિદૈવિક છે, ‘ચકાર’ છે તેથી ઈન્દ્રિયરૂપ ગંગાદિ તીર્થનું કર્ણ ગોલકરૂપ સ્થાન માનો. આકાશ અને શબ્દનું સ્થાન શ્રોત્ર નામનું ઈન્દ્રિય માનો. કર્ણશબ્દકુલીમાં રહેલો આકાશ તેમાં શબ્દ થાય, તે કાનથી સંભળાય, તે વિષય અને તેના આધારનું સ્થાન ભગવાનનું શ્રોત્રેન્દ્રિય સમજવું. વસ્તુમાં જે સારરૂપ જેવાં કે

સોના હીરા વગેરે અથવા ઉત્કૃષ્ટ એટલે પરમાર્થથી દેવતારૂપ સૌન્દર્યનું, તે સમ્બન્ધી બીજાનું પણ ભગવાનનું શ્રીઅંગ સ્થાન છે. ‘ભાજન’ શબ્દ મૂક્યો છે તે વ્યવહારદશામાં પણ તેનું સ્થાન છે એમ સમજવા માટે મૂક્યો છે. ભગવાનની ત્વક્ ઈન્દ્રિય સ્પર્શાદિના સ્થાનરૂપ સમજવી. મેઘ-પવિત્રતા. એ બધાની પવિત્રતા ભગવાનના ત્વગિન્દ્રિયમાં રહે છે. લોકમાં તો જળથી શુદ્ધિ થાય છે તે જળ અહીં ભગવાનના સ્વેદરૂપ છે, તેથી ભગવાનની પવિત્રતામાં સન્દેહ ન કરવો. ‘એવ’કારથી ત્વચા જ તેનું સ્થાન છે, બીજું નથી, એમ નક્કી કર્યું. મૂળમાં ‘હિ યુક્તાર્થે’ છે. ૩-૪.

લોમાન્યુદ્દિભજજાતીનાં યૈર્વા યજ્ઞઃ સુસંભૃતઃ ।

કેશશ્મશ્રુનખાન્યસ્ય શિલાલોહાભ્રવિદ્યુતામ્ ।

બાહુવો લોકપાલાનાં પ્રાયશઃ ક્ષેમકર્મણામ્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ : જેનાથી યજ્ઞની તૈયારી થાય છે. તે વનસ્પતિઓનું સ્થાન પ્રભુનાં સ્વાડાં છે. શિલા, લોહ, વાદળ, વીજળીનાં સ્થાન પ્રભુના કેશ અને દાઢી-મૂછ છે. મોટે ભાગે કલ્યાણ કરનારા લોકપાલોનું સ્થાન પ્રભુના બાહુઓ છે.

ભાવાર્થ : ભગવાનનાં રોમ (સ્વાડાં) છે તે ઉદ્દભિજજાતિનું સ્થાન છે. તેનાથી યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે. તેની અંદર ધાવણો ખેરિયો ખાખરો એવી જાતો છે તેનું સ્થાન ભગવાનનાં રોમ છે અથવા બેડાં વગેરે પાપવૃક્ષોનું સ્થાન ભગવાનમાં રોમ નથી તેથી કહ્યું છે કે જેનાથી યજ્ઞ થાય છે. અથવા પીપળા વગેરે લેવાં. હવે શિલા લોહ અભ્ર વાદળાં વીજળીઓ તેનું સ્થાન ભગવાનના કેશ દાઢી મૂછ અને નખો છે. તેમાં શિલાનું સ્થાન નખ, લોહાનું સ્થાન નખ, વાદળાંનું સ્થાન કેશ, વીજળીનું સ્થાન ભગવાન વિરાટની દાઢી મૂછો, કેમકે તે ‘હિરણ્યશ્મશ્રુ’ છે. બાહુઓ ભગવાનના ઈન્દ્રિયરૂપ છે. તે પાલન કરનારા દેવો ઈન્દ્રાદિનાં સ્થાન છે. બીજા પણ ધર્મકર્તાઓનાં સ્થાન ભગવાનના બાહુ છે, કેમકે તે જ જગતની રક્ષા કરનારા છે. ‘સપ્તભિધર્ષિતે મહી’ એવું વાક્ય છે. ‘પ્રાયશઃ’ એમ કહીને સકામ કર્મ કરનારનું સ્થાન તે નથી થતો એમ જણાવ્યું છે.(૫)

વિક્રમો ભૂર્ભૂવઃ સ્વશ્ય ક્ષેમસ્ય શરણસ્ય ચ ।

સર્વકામવરસ્યાપિ હરેશ્ચરણ આસ્પદમ્ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : ભગવાનનો વિક્રમ ભૂઃ ભૂવઃ સ્વઃ છે. ક્ષેમ અને શરણનું પણ સ્થાન તે જ

છે. સર્વકામ અને વરનું સ્થાન ભગવાનનું ચરણ છે.

ભાવાર્થ : ભગવાનનો પગ મૂકવો તે વિક્રમ કહેવાય છે. તે પૃથ્વી, ભુવઃ અને સ્વર્ગનું સ્થાન છે. ભૂરાદિ શબ્દો અવયવો છે, તેથી છટ્ટી વિભક્તિમાં પણ તેનું રૂપ રહે. લોકમાં મળેલાંને સાચવી રાખવું તેને ક્ષેમ કહે છે. અને શરણ આશ્રિતનું રક્ષણ કરવારૂપ અર્થમાં વપરાય છે. ‘ચ’કારથી પ્રપત્તિ અને ભક્તિનું પણ સ્થાન ભગવાનનો પાદન્યાસ છે. જો કે પગ સ્થાન છે તોપણ પગ એકલો નહિ પણ ક્રિયા કરતો પગ તેનું સ્થાન છે. સર્વ કામનું સ્થાન, દેવના પ્રસાદરૂપ વરનું સ્થાન, ‘અપિ’ શબ્દથી અણિમાદિનું સ્થાન અને મોક્ષનું સ્થાન ભગવાનનું ચરણ છે.(૬)

અપાં વીર્યસ્ય સર્ગસ્ય પર્જન્યસ્ય પ્રજાપતેઃ ।

પુંસઃ શિશ્ન ઉપસ્થસ્તુ પ્રજાત્યાનન્દનિર્વૃતેઃ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : જલ, વીર્ય, સર્ગ, વૃષ્ટિ, પ્રજાપતિ એ બધાનું સ્થાન પુરુષનો શિશ્ન છે. પ્રજા અને આનન્દના સુખનું સ્થાન તેમાં રહેલ ઉપસ્થ ઈન્દ્રિય છે.

ભાવાર્થ : જલનું વીર્યનું સૃષ્ટિનું મેઘનું પ્રજાપતિનું આ કહેનાર બ્રહ્માનું સ્થાન-હમણાં સૃષ્ટિનો અભિનિવેશ જતો રહ્યો છે તેથી ‘મારું’ એમ ન કહ્યું એ બધાનું સ્થાન ભગવાનની ગુહ્યેન્દ્રિય ગોલકરૂપ છે તે સમજવું. તેમાં ઈન્દ્રિય ઉપસ્થ છે. અહીં ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષથી આ વાતને જુદી પાડે છે. અથવા લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ છે તે અહીં લેવાનું નથી એમ કહેનાર ‘તુ’ શબ્દ છે. પ્રજા નિમિત્ત જે આનન્દ-પોતાની સ્ત્રીમાં ઋતુકાલમાં સંભોગ કરતાં જે આનન્દ અને કામ શાન્ત થાય તે બન્નેનું સ્થાન ભગવાનનું ‘ઉપસ્થ’ ઈન્દ્રિય છે. અથવા ‘પ્રજાતિ’ શબ્દથી વીર્યપાત લેવો; સ્પર્શનું સુખ તે આનન્દ; નિર્વૃત્તિ કામની શાન્તિઃ એ ત્રણનું સ્થાન ‘ઉપસ્થ’ છે.(૭)

પાયુર્યમસ્ય મિત્રસ્ય પરિમોક્ષસ્ય નારદ ।

હિંસાયા નિર્જ્ઞતેર્મૃત્યોર્નિરયસ્ય ગુદઃ સ્મૃતઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ : હે નારદ, યમ મિત્ર અને મળત્યાગનું સ્થાન ભગવાનનું પાયુ ઈન્દ્રિય છે. હિંસાનું નિર્જ્ઞતિનું, મૃત્યુનું, નરકનું સ્થાન ગુદા છે.

ભાવાર્થ : ભગવાનની પાયુ યમાદિનું સ્થાન છે. યમ પિતૃના રાજા છે. મિત્ર પાયુના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. પરિમોક્ષ એટલે મળત્યાગ કરવો, એટલે વ્યવહાર સહિત ઈન્દ્રિયનું કાર્ય કહ્યું. ‘નારદ’ એ સંબોધન કહ્યું તે, જેટલા કલહ કરનાર છે તેનું પણ તે સ્થાન છે એ બતાવવા માટે નારદને સંબોધ્યા છે. અથવા નારદ હરીતકીરૂપ છે.

કલહ ન હોય ત્યાં કલહ કરાવી તે દ્વારા તે કલહને મટાડનાર છે. પ્રાણિવધનું સ્થાન તે છે. નિર્મૂલ્ય દિશાના પતિરૂપી દેવતા છે. મૃત્યુ મારનાર છે. નરકનું સ્થાન તે જ છે. ખરાબનું તે સ્થાન છે એમ કહેતાં શુકને ભય લાગ્યો તેથી કહ્યું કે તે ‘સ્મૃત’ છે એટલે પુરાણાદિમાં એ પ્રમાણે કહ્યું છે. પાયુ અને ગુદા તે ઈન્દ્રિય અને ગોલકરૂપે ભિન્ન સમજવાં.(૮)

પરાભૂતેરધર્મસ્ય તમસશ્યાપિ પશ્ચિમઃ ।
 નાડ્યો નદનદીનાં ચ ગોત્રાણામસ્થિસંહતિઃ ॥૮॥
 અવ્યક્તરસસિન્ધૂનાં ભૂતાનાં નિધનસ્ય ચ ।
 ઉદરં વિદિતં પુંસો હૃદયં મનસઃ પદમ્ ॥૧૦॥
 ધર્મસ્ય મમ તુભ્યં ચ કુમારાણાં ભવસ્ય ચ ।
 વિજ્ઞાનસ્ય ચ તત્ત્વસ્ય પરમાત્મા પરાયણમ્ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ : પરાજય, અધર્મ, અજ્ઞાન, અથવા અન્ધકાર એ બધાનો આશ્રય વિરાટ પુરુષનો પાછળનો ભાગ છે. ભગવાનની નાડીઓ નદ અને નદીઓનાં સ્થાનરૂપ છે. પર્વતો ભગવાનના અસ્થિરૂપ છે. પ્રકૃતિ ક્ષારાદિ સમુદ્રો પંચમહાભૂતો અને પ્રલયમાં પ્રવેશ કરવાનું સ્થાન ભગવાનનું ઉદર છે. મનનું સ્થાન ભગવાનનું હૃદય છે. ધર્મનું મારું તારું શનકાદિકુમારોનું શિવનું વિજ્ઞાનનું સ્થાન પરમાત્મા પોતે છે.

ભાવાર્થ : પરાભૂતિ એટલે હારવું. અધર્મ પાપ કરવું. તમ અજ્ઞાન અથવા અન્ધકાર. તેનું ભગવાનનો પૃષ્ઠ ભાગ સ્થાન છે. ‘ચ’કાર છે તેથી સંસારનું સ્થાન પણ તે જ છે. ભગવાનની નાડીઓ નદ અને નદીના આશ્રયરૂપ છે. પર્વતોનું સ્થાન ભગવદસ્થિસંગાત છે. પ્રકૃતિનું ક્ષારાદિ સાત સમુદ્રોનું પંચમહાભૂતોનું અને આપણું સ્થાન-પ્રલયમાં પ્રવેશ કરવાનું સ્થાન, ‘ચ’કારથી પ્રલયનું સ્થાન ભગવાનનું પેટ છે. તેમાં પ્રમાણ કે તે ‘વિદિત’ જાણેલું છે. આગળ પણ ભગવાનનું હૃદય આપણા મનનું સ્થાન છે.

ધર્મનું એટલે બ્રહ્માના સ્તનથી થયેલો ધર્મ છે તેનું, હું ચતુર્મુખ, તું એટલે નારદ, અથવા તારું જે ભક્તિજનક રૂપ છે તેનું સ્થાન ભગવાન છે; તેથી ભક્તોનું પણ તે જ સ્થાન છે. શનકાદિ કુમારો, મહાદેવ, ‘ચ’કાર છે તેથી જ્ઞાની (શુકાદિ), વિજ્ઞાન એટલે મહત્ત્વ ‘ચ’કારથી સૂત્ર લેવું. એ બધાનું સ્થાન પરમના આત્મા અન્તઃકરણનું છે.(૮-૧૦-૧૧)

એમ સર્વ પરિચ્છિન્નોની ઉત્પત્તિ કહી જેને માટે આ કહ્યું તે સાડાત્રણ શ્લોકથી કહે છે:

અહં ભવાન્ ભવશ્યૈવ ય ઈમે મુનયોઽગ્રજાઃ ।

સુરાસુરનગા નાગાઃ ખગા મૃગસરીસૃપાઃ ॥૧૨॥

ગન્ધર્વાપ્સરસો વૃક્ષા રક્ષોભૂતગણોરગાઃ ।

પશવઃ પિતરઃ સિદ્ધાઃ વિદ્યાધ્રાશચારણા દ્રુમાઃ ॥૧૩॥

અન્યે ચ વિવિધા જીવા જલસ્થલનભૌકસઃ ।

ગ્રહક્ષેતવસ્તારાસ્તડિતઃ સ્તનયિત્નવઃ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ : હું તું શિવજી અને બીજા આ તમારા મોટાભાઈઓ સનકાદિ તથા મરીચ્યાદિ સુર, અસુર, નાગ, નગ, પક્ષીઓ, મૃગો, સર્પો, ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ, વૃક્ષો, રાક્ષસો, ભૂતગણો, ઉરગો. પશુઓ, પિતૃઓ, સિદ્ધો, વિદ્યાધરો, ચારણો, વૃક્ષો, બીજા નાનાવિધ જીવો, જળચર, સ્થળચર અને આકાશમાં ફરનારા ગ્રહો, ધૂમકેતુઓ, તારાઓ, નક્ષત્રો, વીજળીઓ, મેઘોની ગર્જનાઓ, એ બધા પુરુષરૂપ છે, એમ આગળ સમ્બન્ધ છે.

ભાવાર્થ : બ્રહ્માદિ બધા ભગવત્સ્વરૂપ છે. સમુદાય ભગવાન્ છે. પ્રત્યેક ભિન્ન છે એમ કેટલાક કહે છે. હવે પછી ફલનિરૂપણ કરવા માટે અધિકારી અને સાધનનું નિરૂપણ કરતાં પુરુષસૂક્તમાં જે કહેલ છે તે જ પ્રકારે અહીં નિરૂપણ કરે છે. ‘પુરુષ એવેદં સર્વમ્’ એ પુરુષ સૂક્તના વાક્યમાં ગુણત્રયકાર્ય ત્રણ શ્લોકથી જણાવે છે. તેમાં હું એટલે બ્રહ્મા, ‘ભવાન્’નારદ, મહાદેવ, ‘ચ’કાર છે તેથી તેના સમ્બન્ધીઓ, ‘એવ’ કહ્યો છે તેથી તેમાં સન્દેહ કરવા જેવું નથી એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે, કેમકે વિશેષરૂપે પણ તે બધા ભગવદ્સ્વરૂપ છે. જે આ મરીચ્યાદિ મુનિઓ, બીજા પણ મુનિઓ તમારા તે મોટાભાઈઓ સનકાદિકો છે એ બધા શુદ્ધ સત્વના કાર્યરૂપ છે. સુરો મિશ્ર તત્ત્વના કાર્ય છે. અસુરો રજોગુણ મિશ્રના કાર્યરૂપ છે. પર્વતો વગેરે તમોમિશ્ર કાર્યરૂપ છે. નગ એટલે પર્વત. નાગ એટલે હાથી. ખગ પક્ષીઓ. મૃગ હરણ વગેરે. સરીસૃપ સર્પો, એ બધા શુદ્ધ તામસ છે. ગન્ધર્વો અને અપ્સરાઓ રજોમિશ્ર કાર્ય છે. યક્ષ રક્ષ આદિ તમોમિશ્ર કાર્ય છે. ઉરગ જાતિસર્પો, પશુઓ સત્વામિશ્ર. પશુમાં ગાય વગેરે, સિદ્ધ વિદ્યાધર અને ચારણ અન્તરિક્ષમાં સત્વાદિપ્રધાન કાર્યો છે. દ્રુમ કેવળ તામસો છે. બીજાં વિવિધમાં મત્સ્યાદિ જળમાં રહેનાર, સ્થળમાં રહેનાર, ગ્રહો બુધ વગેરે, વૃક્ષો, અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રો, ધૂમકેતુઓ, તારા, તે વગરનાં નક્ષત્રો, વીજળીઓ અને મેઘનાં ગર્જિતો એ બધાં પુરુષરૂપ છે એમ આગળના શ્લોકમાં

અન્વય છે.(૧૨-૧૩-૧૪)

સર્વને ઉદ્દેશથી કહીને તેમાં પુરુષત્વનું વિધાન કરે છે:

સર્વ પુરુષ એવદં ભૂતં ભવ્યં ભવચ્ચ યત્ ।

તેનેદમાવૃતં વિશ્વં વિતસ્તિમધિતિષ્ઠતિ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ : જે થયું હશે અને થાય છે તે બધું પુરુષ છે. આ બ્રહ્માણ્ડ તેનાથી મપાયેલ છે. તેનાથી એક વેંત પોતે વધે છે.

ભાવાર્થ : પહેલાં કહેવાયું તે બધું પુરુષરૂપ છે. આ જે જડ દેખાય છે તે બધું પુરુષ જ છે. ત્રણ કાલને અધીન પુરુષરૂપ નહિ હોય એ શંકા કરીને કહે છે કે થઈ ગયું, થશે અને થાય છે તે ત્રણ કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલ પણ તેમાં લેવાં. ‘યત્’ જે પ્રસિદ્ધ છે, તે સર્વ પુરુષ છે તે શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી યુક્તિ કહેવાની જરૂર નથી. આથી પુરુષસૂક્તની ‘પુરુષ એવદં સર્વમ્’ એ અર્ધી ‘ઋષ્યા’નો અર્થ કહ્યો. ભગવાનને વિશ્વ જેવડા કહીએ તો તેનું માપ થઈ ગયું ગણાય, માટે તેને અપરિચ્છિન્ન કહેવા માટે કહે છે કે તેનાથી વિશ્વનું માપ લેવાય છે, તે વિશ્વ ભગવાનને માપી નથી શકતું. જ્ઞાતિની^૧ પેઠે પરિચ્છેદનું વારણ કરે છે, કેમકે જ્ઞાતિ તેટલામાં રહીને તેને વ્યાપ્ત થાય છે. આ પુરુષ તો તેટલામાં રહીને એક વેંત વધારે રહે છે. ‘અત્યતિષ્ઠદ્ દશાંગુલમ્’ એમ પુરુષસૂક્ત દશાંગુણ અધિક કહે છે. વેંત બાર આંગળની થાય છે. તે ઝીણી આંગળીઓ બાર થતી હશે એ હિસાબે વિતરિત કહી છે. અથવા તો વેંતનાં દશ આંગળ ગણતા હશે. અંગૂઠો અને ટચલી આંગળીની વચ્ચે સહેજ આંગળ અન્તર દેખાય છે, આથી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ધ્યાનમાં સમ્પૂર્ણ ભગવાન્ જણાઈ રહે છે, તેથી વિશ્વાત્મક સ્થૂલ છે. વિતરિતરૂપ જુદા છે. પ્રમાણમાં તુલ્ય થાય છે. આઠ વેંતનો પુરુષ થાય. સર્વત્ર તો પ્રભુ આઠ વેંત થાય, એક વેંત વધારે પણ થાય. માટે જેટલા ભગવાન્ તેટલું બધું જગત. પછી પ્રભુ તેનાથી પણ અધિક છે, તેથી તે માપમાં આવતા નથી. વેંત ભરમાં જ રહે છે એમ પણ નથી. તેથી પણ અધિક છે, તેથી તે આટલા જ છે એમ ચોક્કસ થતું નથી.(૧૫)

૧.અહીં જ્ઞાતિથી પરિચ્છેદ કહ્યો છે. તે સિદ્ધાન્તમાં જ્ઞાતિને પદાર્થાન્તર માનતા નથી પણ સામાન્ય દષ્ટાન્તમાં તેને અહીં લીધું છે. પરપ્રસિદ્ધ છે તેથી બોધ થવા માટે લીધી છે.

ત્યાં રહ્યા પછી છતાં અધિકમાં વ્યાપ્ત થાય છે તેમાં દષ્ટાન્ત કહે છે:

સ્વધિષ્ણયં પ્રતપન્ પ્રાણો બહિશ્ચ પ્રતપત્યસૌ ।

એવં વિરાજં પ્રતપન્ તપત્યન્તર્બહિઃ પુમાન્ ॥૧૬॥

ભાવાર્થ : જેમ સૂર્ય પોતાના મંડલને પ્રકાશ આપતો બહાર પણ પ્રકાશ ફેંકે છે તેમ આ પુરુષ પણ વિરાજને પ્રકાશ આપતાં અંદર અને બહાર પણ પ્રકાશ કરે છે.

શ્લોકાર્થ : જેમ સૂર્ય પોતાના મંડલને તપાવે છે અને બહાર આખા બ્રહ્માંડને તપાવે છે. પ્રાણ એટલે આસન્ય, મુખમાંથી નીકળતો વાયુ શરીરને અંદર સજીવન કરીને બહાર પણ ફૂંકાડા મારે છે, નિઃશ્વાસ નાખે છે, કાષ્ટને અગ્નિવાળાં કરે છે. ફૂંકવાથી તેમ થાય છે. એમ પુરુષ વિરાજને તપાવીને તેની બહાર પણ તપાવે છે. પ્રાણાદિની મધ્યમાં પ્રકાશન-શક્તિ નથી, કેમકે તે અંદરથી પોલા નથી હોતા; તેથી મંડળની વચ્ચેનો ભાગ જ તપાવે છે. આ પુરુષ તો બ્રહ્માંડની મધ્યમાં પણ પ્રકાશ કરે છે; પુરુષ સ્ત્રીને^૧ સર્વત્ર પ્રકાશ કરે છે.(૧૬)

૧.અહીં પુરુષને સ્ત્રી કહ્યો. નૃસિંહપુરાણમાં કહ્યું છે કે ‘સ એવ વાસુદેવોયં સાક્ષાત્પુરુષ ઉચ્યતે, સ્ત્રીપ્રાપ્તિતરત્સર્વ જગદ્બ્રહ્મપુરઃસરમ્’ તેથી ભગવાન્ જ પુરુષ છે, બાકીનું બધું તેનાં પ્રકાશથી પ્રકાશવાળું છે; તેથી અહીં સ્ત્રીને પ્રકારે છે એમ કહ્યું છે.

તે અપરિચ્છિન્ન અને સ્વપ્રકાશ છે એમ કહ્યું એથી તેનું બ્રહ્મપણું સિદ્ધ થઈ ગયું; તે પ્રપંચ અને નિષ્પ્રપંચને ફલ આપનાર છે એ સિદ્ધ કરવા માટે બન્નેના સ્વામી તે છે એ હવે કહે છે:

સોડમૃતસ્યાભયસ્યેશો મર્ત્યમન્નં યદત્યગાત્ ।

મહિમૈષ તતો બ્રહ્મન્ પુરુષસ્ય દુરત્યયઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ : તે પુરુષ નિત્ય સુખ અને મોક્ષસુખના ઈશ્વર હોવાથી તે વિરાટ શરીરથી પર છે; તેથી કોઈથી નાશ નથાય એવો પુરુષનો મોટો મહિમા છે.

ભાવાર્થ : તે પુરુષ નિત્ય સુખ અને મોક્ષસુખના સ્વામી છે, બન્ને દેવાને સમર્થ છે. તેનું તેવું સામર્થ્ય કહે છે કે મરણાત્મક વિરાટ શરીરથી પર થઈને તે રહે છે, માટે અમૃત આપી શકે. અન્ન એટલે ખવાય તે, એટલે પ્રાણીઓ મૃત્યુ અને કર્મનું ફળ એ અર્થ થાય. તે બધાને છોડી આગળ વધ્યા છે તેથી તે મોક્ષ આપવાને સમર્થ છે. “ઉતામૃતત્વસ્યેશાનઃ” એ અ અર્ધો મન્ત્ર કહ્યો. “અન્નેનાતિરોહતિ” અન્નના કારણથી તિરોભાવને પામતા નથી, મૃત્યુથી અથવા પોતાના કાર્મથી તિરોભાવને પામે છે. આની એ વ્યવસ્થા નથી. ત્યાં કહે છે કે જે સર્વ છે તે સર્વથી જુદા નથી; જે સર્વ નથી અથવા જુદો છે તે સર્વ નથી. પ્રપંચનું અર્ધપરિચ્છેદકપણું નથી. એમ હોય તો તે નિજ્ઞાનન્દનો ઈશ ન થાય. માટે અવિરોધ થાય એવું સમર્થન થતું નથી. પરસ્પર

વિસ્તૃત્તધર્મશ્રય રહે ત્યાં સુધી અભેદ ન થાય! એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે વિસ્તૃત્ત ધર્મના આશ્રય છે એ ભગવાનનો મહિમા છે. વિસ્તૃત્ત ધર્મો આશ્રયનો ભેદ કરી શકતા નથી. એક આશ્રયમાં જ બન્ને થાય છે. પણ ધર્મનો પરસ્પર વિરોધ હોય તે લોકની જેમ કાર્ય ન કરી શકે તે જ પોતાના આશ્રયનો મહિમા વધારે છે. સર્વત્ર સમર્થ હોય તે જો કોઈ વાતે અસમર્થ થાય તો તેનો મહિમા વધે છે, કે જેને લીધે તે પોતાનું કાર્ય કરવાને સમર્થ થતો નથી. તેથી ભગવાન્ વિસ્તૃત્ત ધર્મના આશ્રય છે, એ પણ એક તેનો મહિમા છે. તે ધર્મ ભગવાનમાં જ છે, બીજામાં નથી. તેનું કાર્યસાધકત્વ નથી, તેથી તે મહિમાની કોઈ પ્રતિબંધકતા નથી, કેમકે ધર્મ એવો છે કે કોઈ તેની સમાન કે તેથી વધે તેવો નથી. બન્ને ધર્મો અવિસ્તૃત્ત રીતે કેમ રહે? બોલવામાત્રમાં જ વિરોધ છે, તેથી વિસ્તૃત્ત ધર્મના પ્રભુ જે આશ્રય છે, તેથી જ ભગવાનનો મહિમા છે, કેમકે તે અલૌકિક છે, તે મહિમાનો છેડો નથી. કોઈ તેને બુદ્ધિથી કે શક્તિથી અતિક્રમ કરવાને સમર્થ થતો નથી. લોકમાં બન્ને કાર્યો કરે છે તે દેખાય છે, ‘બ્રહ્મન્’ સંબોધન માહાત્મ્ય સૂચન માટે કહ્યું છે. સૂક્તમાં તો મહિમાનું ‘એટલાપણું’ કહીને તેનાથી પુરુષનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે. મોટાઈથી માહાત્મ્ય વધે છે, તે જ દુરત્યયાર્થરૂપ છે. (૧૭)

એમ ભગવાનનો અપરિચ્છેદ કહ્યો તેનાથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહ્યું, તેથી પ્રભુ અમૃત અને અભયરૂપ ફલના સ્વામી છે, એમ કહ્યું. લોકમાં તે જ્યાં સુધી એ મહિમાને પ્રકટ ન કરે, ત્યાં સુધી તે વૃથા કહેવાય. તે પ્રકટ કરવા માટે પુરુષભેદ અને ફલભેદને હવે કહે છે:

પાદ્મૈષુ સર્વભૂતાનિ પુંસઃ સ્થિતિપદો વિદુઃ ।

અમૃતં ક્ષેમમભયં ત્રિમૂર્ધનોઽધાયિ મૂર્ધસુ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ : સ્થિતિ એટલે ત્રણ લોક છે પગમાં જેને. તે સ્થિતિપાત્ ભગવાન, તેના ચરણમાં બધા લોકો છે, અને ત્રિમૂર્ધના મૂર્ધરૂપ મહર્લોકની ઉપરના ત્રણલોકમાં અમૃત ક્ષેમ અને અભય (જન, તપ, સત્ય,) લોક રહ્યા છે.

ભાવાર્થ : પગ એટલે ભૂરાદિલોકમાં સર્વભૂતોનો નિવાસ છે. આ કથનથી સ્થાનભેદથી ફલભેદ થશે એ સૂચવ્યું. સર્વલોક સર્વ અવયવમાં કહેવાથી પગમાં બધાં લોક કેમ આવી શકે? એ શંકાના ઉત્તરમાં “પુંસઃ સ્થિતિપદઃ તિષ્ઠન્ત્યસ્મિનિતિ ષ્ઠાઃ ભૂરાદિ” લોકો સ્થિતિ શબ્દથી કહ્યા છે. તે છે પગમાં જેના તે ‘સ્થિતિપાત્’ કહેવાય. સર્વલોકો અવયવો છે તે અવયવી ભગવાનના ચરણ છે. તે તે સ્થાનના

આધારરૂપે ભગવાન્ રહ્યા છે. તેમાં પ્રમાણ કહે છે કે ‘વિદુઃ પાદોડસ્ય સર્વાભૂતાનિ’ એ ભગવાનના માહાત્મ્ય માટે સર્વભૂતોને ભગવાનનો એક પાદ કહ્યો છે. અથવા ‘પાદ’ શબ્દથી પાદમાં રહેલા પુરુષો લેવા. “તાત્સ્થ્યાત્ તદ્વ્યપદેશઃ” (તેમાં રહ્યા તે તેના નામથી કહેવાય) એવો ન્યાય છે, તેથી પુરુષો વગેરે સર્વ ભૂતો ભગવાનના પાદ છે. એકવચન જાતિના હિસાબથી કહ્યું છે. એમ ભગવાનના અવયવમાં સર્વ જીવની સ્થિતિ કહીને તેમાં ભગવાનના ફલની સ્થિતિ કહે છે: ભગવાનમાં ચાર સુખ છે, એક અનિત્ય સુખ છે: ત્રણ જાતનાં નિત્યસુખ છે. એ નિત્યસુખ ત્રણ કહ્યાં તેનાં નામાન્તર અમૃત, ક્ષેમ અને અભય છે. તેનું સ્થાન ત્રણ લોકનું મસ્તક મહર્લોક, તેની ઉપરના ત્રણ લોક જન, તપ, અને સત્યલોક, તેમાં અમૃત ક્ષેમ અને અભયને રાખ્યાં છે. અહીં આ વ્યવસ્થા છે. ત્રણ લોક ભૂ: ભુવ: સ્વર્ગ લોકમાં અનિત્ય સુખ છે. મહર્લોકમાં સ્થાનત્યાગરૂપ દુઃખ છે. “યાન્ત્યુષ્મનામહર્લોકાજ્જનં ભૃગ્વાદયોર્દિતાઃ” એવું વાક્ય છે, એટલે પ્રલયમાં જ્યારે ત્રિલોકી બળે છે ત્યારે ત્યાં તાપ લાગતાં દુઃખી થયેલ ભૃગ્વાદિ જનલોકમાં ચાલ્યા જાય છે. જનલોકમાં અમૃતસુખ છે તેનો પ્રલયમાં નાશ થતો નથી. તપોલોકમાં કેવલ ક્ષેમ છે. ત્યાં અક્ષેમ જોવું પડતું નથી. જનલોકમાં તો મહર્લોકથી નાસીને જનલોકમાં આવે છે તેનું દુઃખ જનલોકવાસીઓને જોવું પડે છે. જનલોકમાં સ્વતઃ દુઃખ નથી, કેમકે તેને તપોલોકમાં જવું પડતું નથી. તેથી ત્યાં ક્ષેમ છે. સત્ય લોકમાં અભયસુખ છે. તે મોક્ષની નજીક આવી જાય છે, તેથી ત્રણ લોકમાં નિત્ય સુખ કહ્યું. આ અભયસુખ જ્ઞાનીઓ અને સંન્યાસીઓને મળે છે, તે આગળ કહેવામાં આવશે. “ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ” એ મન્ત્રનો આવો જ અર્થ છે. આનું ત્રણ પાદનું અમૃત દિવ-ઉપરના લોકમાં છે. ત્રણ લોકના અભિપ્રાયથી ‘દિવિ-દિવમાં’ શબ્દ અહીં કહ્યો છે.(૧૮)

એ સુખના ભોગવનારને વિશે કહે છે:

પાદાસ્ત્રયો બહિશ્ચાસન્નપ્રજાનાં ય આશ્રમાઃ ।

અન્તસ્ત્રિલોક્યાસ્ત્વ પરો ગૃહમેધોડબૃહદ્વ્રતઃ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ : આ ભગવાનના ત્રણ પાદ ત્રણ લોકની બહાર છે, જે બ્રહ્મચારી વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી પ્રજારહિત કહેવાય તેના આશ્રમ છે. ત્રણ લોકોની અંદર તેનાથી જુદો ગૃહસ્થાશ્રમી કે જેને બ્રહ્મચર્યવ્રત ન્થી હોતું તે રહે છે.

ભાવાર્થ : ભગવાનના ચાર વર્ણો તે ચાર પાદ ગણાય છે, કેમકે ભગવાન્ તેમાં રહે છે. તેમાં ત્રણ પાદ બ્રહ્મચારી વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી, તે ત્રણ લોકની બહાર રહે છે.

‘ચ’ છે તેથી ઈચ્છાથી ત્રણ લોકની અંદર પણ આવે છે. તે ત્રણ સંન્યાસી વાનપ્રસ્થ અને બ્રહ્મચારીમાં એક સાધર્મ્ય છે તે એ કે જેને પ્રજા નથી થતી તે અપ્રજ કહેવાય છે, તે ગૃહસ્થ નથી કહેવાતા. તેમના આશ્રમો છે. આશ્રમના ધર્મથી તે પુત્રાદિરૂપે થતા નથી, પણ તે વાંઝિયા નથી, તે ત્રણ સુખનો ભોગ કરનારા છે. હવે નિત્ય સુખના ભોક્તાને વિશે કહે છે: ત્રણ લોકની અંદર ઉપર ગણાવ્યા કરતાં નીચા દરજ્જાનો ગૃહસ્થાશ્રમ કહે છે; એટલે જેની ઘરમાં જ બુદ્ધિ છે. એ બહારનો દોષ છે. બ્રહ્મચર્ય તે રાખતા નથી એ અંદરનો દોષ છે. મોટું ઉચ્ચ વીર્ય રાખવાનું જેને પ્રત નથી તે ‘અબૃહદ્વ્રત’ કહેવાય છે.(૧૮)

એમ ચાર વર્ણોનું સ્વરૂપ અને ફલ કહ્યું, હવે તેની વિલક્ષણતા બતાવે છે:

સૃતી વિચક્રમે વિશ્વઙ્ સાશનાનશને ઉભે ।

યદવિદ્યા ચ વિદ્યા ચ પૂરુષસ્તૂભયાશ્રયઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : બે માર્ગો તે એક કર્મનું ફળ ભોગવે છે, બીજો કર્મફલને છોડી દે છે; જેમાં એકને અવિદ્યા કહે છે જ્યારે બીજાને વિદ્યા કહે છે. તે ઉભયનો આશ્રય પુરુષ એટલે ભગવાન કરે છે; તે માર્ગે ચાલે છે.

ભાવાર્થ : તે સ્વભાવથી જ તેવા થયા નથી, પણ ભગવાન જ બે માર્ગે ચાલે છે. તેને લઈને લોકો પણ તેમનું અનુગમન કરે છે. તે જ કહે છે કે તે બે માર્ગો છે. તેમાં વિશેષ કરીને ભગવાન ફરે છે. એવા ફરે છે એક માર્ગમાં કોઈ ભાગમાં તે ન કર્યા હોય એવા રહેવા દેતા નથી. તે બેને જુદા પાડનાર ધર્મને કહે છે કે એક તો કર્મફલને ભોગવનાર છે, બીજા કર્મફલને ભોગવતા નથી. બે જણ આમાં છે, બીજો કોઈ નથી. ભગવાનને બે માર્ગમાં ચાલવાની જરૂર શું? ત્યાં કહે છે કે ભગવાનને ચાલવામાં બે શક્તિ કામ દે છે: એકનું નામ અવિદ્યા છે, બીજાનું નામ વિદ્યા છે. તેમાં અવિદ્યા કર્મફલ ભોગવનારના માર્ગમાં છે અને વિદ્યા કર્મફલ નહિ ભોગવનારના માર્ગમાં છે. ભગવાન તો બન્નેનો આશ્રય કરી બન્ને માર્ગમાં ચાલે છે. જો બન્નેમાં ન ચાલે તો બે ભગવચ્છક્તિ કહેવાય છે તે ન કહેવાય. ‘ચ’ છે તેથી તેમનું કાર્ય તેમની સામગ્રી તેમાં જ રહે છે, બીજા માર્ગમાં જતી નથી.(૨૦)

એમ માર્ગના ભેદથી ભોગવનારનો ભેદ કહીને તે પુરુષથી આ વિરાટ પુરુષ જુદો છે એમ કહે છે કે તે ભગવાન્થી આ વિરાટ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે:

તસ્માદ્દણ્ડં વિરાટ્ જજ્ઞે ભૂતેન્દ્રિયગુણાત્મકઃ ।

તદ્દ્રવ્યમત્યાગાદ્વિશ્વં ગોભિઃ સૂર્ય ઈવાતપન્ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ : તે ભગવાનમાંથી અધિભૂતાદિ ભેદવાળું, ત્રણ ગુણવાળા ભૂતઈન્દ્રિય-ગુણવાળું આશુ ઉત્પન્ન થયું. તે પોતે તે આખા પ્રદેશને વ્યાપીને તેનાથી બહાર નીકળી રહ્યા, તે જેમ સૂર્યપોતાના મંડળીને તપાવી બહાર પ્રકાશ આપે છે તેમ.

ભાવાર્થ : તે પર પુરુષ નારાયણથી આરુડ એટલે બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું. તે નારાયણ આધિદૈવિકથી આ બ્રહ્માંડ આધ્યાત્મિક થયું. તે આરુડથી વિરાટ ઉત્પન્ન થયો; તે ભૂત ઈન્દ્રિય અને ગુણયુક્ત થયો. ભૂત એટલે અધિભૂત એટલે દ્રવ્ય, અને ઈન્દ્રિયો અધ્યાત્મ, ગુણો અધિદૈવ; અથવા મહાભૂતો ઈન્દ્રિયો અને તેના વિષયો થયા. શરીર ઈન્દ્રિય અને વિષયથી ભોગ કરનાર વિરાટ થયો. તે પણ તેના બાપની જેમ આક્રમણ કરવા લાગ્યો. તે વિશ્વાત્મક બ્રહ્માંડ શરીરનું તેણે આક્રમણ કર્યું. જેમ ભગવાન શરીરને વ્યાપીને દશ આંગળ વધ્યા હતા તેમ આ વિરાટ પણ દશ આંગળ વધ્યો. બ્રહ્માંડને પણ વ્યાપ્ત થયો, તે કેવળ સ્વરૂપની મોટાઈનું સામ્ય નથી પણ પ્રકાશમાં પણ તે ભગવાન જેવો છે. જેમ સૂર્ય પોતાના કિરણોથી પોતાના મંડળને તપાવતો બહાર પણ તપાવે છે તેમ આ પણ પોતાના શરીર (બ્રહ્માંડ)ને પ્રકાશતો બહાર પણ પ્રકાશયુક્ત થાય છે.(૨૧)

એમ બે પ્રકારનું વિશ્વ કહ્યું; નિયમ નિયામકભાવ માટે બે પુરુષ કહ્યા. તેમાં અમૂર્તોનો સમાગમ કહ્યો. યજ્ઞરૂપ ભગવાનનો પણ સર્વ પદાર્થમાં સમ્બન્ધ છે; તે યજ્ઞ સાધનભૂત પદાર્થો ભગવાનથી જુદા હોય તો સર્વરૂપ ભગવાન થયા ગણાય, એમ શંકા કરીને તે બધાનું તત્ત્વ ભગવાન છે, એ હવે કહે છે:

યદાસ્ય નાભ્યાન્નભિનાદહમાસં મહાત્મનઃ ।

નાવિદં યજ્ઞસંભારાન્ પુરુષાવયવાદતે ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ : જ્યારે તે મહાત્માના નાભિકમળમાંથી હું ઉત્પન્ન થયો ત્યારે તેના અવયવો સિવાય બીજા યજ્ઞમાં ઉપયોગી પદાર્થોને મેં ન જોયા.

ભાવાર્થ : જો અહીં આ વાત ન કહેવામાં આવે તો જૈમિનિ-સિદ્ધાન્તની રીતે પદાર્થને બનાવનારાં ભગવત્સ્વરૂપાત્મક વાક્યો અર્થવાદરૂપ ગણાય, તો મોટા કષ્ટથી બધું ભગવદ્રૂપ કહ્યું તે ન કહ્યા જેવું થઈ જાય; તેથી યજ્ઞોપયોગી પદાર્થો પણ ભગવાનના અવયવરૂપ છે, તે બ્રહ્મા પોતે જ કહે છે. જ્યારે આ ભગવાનની નાભિમાં એક કમળ થયું તેમાં હું પણ કમળમાં થયો, ત્યારે મેં વિચાર કર્યો કે જેની નાભિમાંથી હું થયો તે મોટા છે તો તેનું મારે આરાધન કરવું જોઈએ. મોટો આત્મા અથવા

અન્તઃકરણ જેનું હોય તે મહાત્મા કહેવાય છે. આનું આરાધન કરું તો તે મોટું ફલ આપશે. પણ આરાધન કેમ કરવું? શું તેને આપીએ કે તે રાજી થઈ જાય? ત્યારે બ્રહ્માએ યોગ જ ધર્મથી જાણ્યું કે ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા હોય તો યજ્ઞ કરવો જોઈએ. તે યજ્ઞ કેમ થઈ શકે? તે પણ વેદને જોવાથી જાણાયું કે સામગ્રી ભેગી કરી પશુ અને પુરોડાશથી યજ્ઞ કરવો. પણ તે પશુ અને પુરોડાશ ક્યાંથી લાવવા? તે પણ યોગ જ ધર્મથી મેં જાણ્યું કે ભગવાનના શ્રીઅંગ વગર પશુ પુરોડાશ વગેરે કાંઈ નથી; ત્યારે તે યજ્ઞરૂપે પ્રકટ થયા. આથી સાધનરૂપ પણ ભગવના છે એ વાત કહી.(૨૨)

તેના અવયવોમાં યજ્ઞમાં ઉપયોગી ક્યા ક્યા પદાર્થો જોયા તે જાણાવે છે:

તેષુ યજ્ઞસ્ય પશવઃ સવનસ્પતયઃ કુશાઃ ।
 ઈદં ચ દેવયજનં કાલશ્યોરુગુણાન્વિતઃ ॥૨૩॥
 વસ્તૂન્યોષધયઃ સ્નેહા રસલોહમૃદો જલમ્ ।
 ઋથો યજૂંષિ સામાનિ ચાતુર્લોત્રં ચ સત્તમ ॥૨૪॥
 નામધેયાનિ મન્ત્રાશ્ચ દક્ષિણાશ્ચ વ્રતાનિ ચ ।
 દેવતાનુક્રમઃ કલ્પઃ સંકલ્પઃ સૂત્રમેવ ચ ॥૨૫॥
 ગતયો મતયશ્ચૈવ પ્રાયશ્ચિત્તં સમર્પણમ્ ।
 પુરુષાવયવૈરેતે સંભારાઃ સંભૃતા મયા ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ : તેમાં યજ્ઞનાં પશુઓ, વનસ્પતિઓની સાથે દર્ભો, દેવયજનની ભૂમિ, ઉત્તમ ગુણવાળો કાળ, વસ્તુઓ, ઓષધિઓ, સ્નેહો (ઘી વગેરે), રસો, લોહાં, મૃત્તિકા, જળ, ઋવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, હે સત્તમ! તેના સ્વરૂપમાં ચાતુર્લોત્ર, નામધેય, મન્ત્રો, દક્ષિણા, વ્રતો, દેવતાનો અનુક્રમ-યજ્ઞ કરવાના કલ્પસૂત્રાદિ ગ્રન્થો, સંકલ્પો, સૂત્રો, ગતિ, બુદ્ધિ, પ્રાયશ્ચિત્ત, સમર્પણ, એ બધા યજ્ઞોપયોગી પદાર્થો મેં પુરુષના અવયવોમાંથી લીધા.

ભાવાર્થ : તે યજ્ઞના પદાર્થો ભગવાનના અવયવોથી મળ્યા. તેનાં નામનિર્દેશપૂર્વક કહે છે: પશુઓ-બકરાં વગેરે. વનસ્પતિમાંથી યૂપ થાય. તેની સાથે દર્ભો. ત્યારે વનસ્પતિ અને કુશને જુદા ગણો તો વનસ્પતિથી પિપ્પલ વૃક્ષો, કુશથી દર્ભ લેવા. આ દેવને આરાધન કરવાની ભૂમિને દેવયજન કહેવાય. ‘ઈદં’ કહ્યું તેથી યજ્ઞ કરીને ત્યાં જ શૌનકાદિક ભાગવતની કથા કહે છે એમ જાણાય છે. ‘ચ’કારથી તેથી બીજા દેવના પૂજનની જગ્યાઓ પણ જોઈ. વસંતાદિ કાળ જોયો. ‘ચ’કારથી નૈમિત્તિક કાળ-યોગ વિશેષ પણ જોયો. એ કાળ મોટા ગુણવાળો જોયો. શ્રુતિ કહે છે કે જો તે વખતે

સૂર્ય ન પેદા થાય ને આગળ ચંદ્ર ઊગે, તો ધાન્યની સંપત્તિ થાય. કાળના બીજા પણ ઘણા ગુણો વેદમાં કહ્યા છે. એવા ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળો કાળ. વસ્તુઓ એટલે પાત્રો વગેરે. ડાંગર વગેરે ઓષધિઓ. ઘી વગેરે સ્નેહો. દહીં, મધ વગેરે રસો. દાતરડાં વગેરે લોઢાનાં હથિયારો. મૃત્તિકાઓ મહાવીર નામનું ધર્મપાત્ર થાય છે તેને માટે. જળો વસતીવરી વગેરે. (પ્રોક્ષણમાં કામ લાગતું જળ વસતીવરી કહેવાય છે.) ઋષિ, યજુઃ, સામ એ ત્રણ વેદના મન્ત્રો. હોત્રાદિ ચતુર્ગુણ સાધ્યકર્મ ચાતુર્હોત્ર કહેવાય. અથવા ચાર હોત્રાદિ જેના કારણ છે એવું કર્મ ચાતુર્હોત્ર કહેવાય. અહીં “સત્તમ” સંબોધન વિશ્વાસ માટે કહ્યું છે. નામધેય-જ્યોતિષ્ટોમાદિ. મન્ત્રો સ્વાહકારાદિ. ‘ચ’કાર છે તેથી નિગદો લેવા. દક્ષિણા ગાયો. ‘ચ’કાર છે તેથી બીજા વર આપવા તે દક્ષિણા ગણાય છે. વ્રતો એટલે દીક્ષા વગેરે. ‘ચ’કાર છે તેથી માંસભક્ષણાદિના નિષેધરૂપ વ્રતો લેવાં. દેવતાનો અનુક્રમ ઈજ્ય દેવમાં આ પ્રથમ, આ બીજા, એમ તેમને પૂજવાનો ક્રમ: કાળી ડોકવાળો અગ્નિ, તેને માટે ઈત્યાદિ. કલ્પ-કલ્પસૂત્રો. સંકલ્પ એટલે કામનાનો વિષય બતાવવો. સૂત્ર ન્યાયનાં સૂત્રો અથવા કર્મ કરવાની પદ્ધતિ. ગતિ વિષ્ણુક્રમાદિ. મતિઓ દેવતાનાં ધ્યાન. ‘ચ’કાર છે તેથી કર્મના અભિસમીક્ષણાદિ. પ્રાયશ્ચિત્ત અજ્ઞાણતા પાપ થાય તેને દૂર કરવાને માટે કર્મ. સમર્પણ સંસ્થા અથવા નિવેદન. એટલા યજ્ઞમાં પદાર્થો જરૂર જોઈએ તે પુરુષના અવયવોમાંથી કર્યા. અહીંની અવયવાદિની વ્યવસ્થા તૃતીયસ્કન્ધમાં કહેવામાં આવશે. એ બધા પદાર્થો પુરુષના અવયવોમાંથી એકઠા કર્યા. મેં કર્યા, એનો અર્થ એવો કે સાધારણ પુરુષ આટલા પદાર્થોને એકત્ર ન કરી શકે, એ મેં કર્યો તેમ જાણવાનું છે.(૨૩-૨૬)

તે પછી શું કર્યું તે કહે છે:

ઈતિ સંભૃતસંભાર: પુરુષાવયવૈરહમ્ ।

તમેવ પુરુષં યજ્ઞં તેનૈવાયજમીશ્વરમ્ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ : એમ યજ્ઞોપયોગી પદાર્થો એકત્ર કરીને જે પુરુષના અંગમાંથી તે પદાર્થો લીધા તે યજ્ઞરૂપ પુરુષ ઈશ્વર છે તેમને તેપદાર્થો વડે યજન કર્યું.

ભાવાર્થ : ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પુરુષના અવયવોમાંથી બધા પદાર્થો ભેગા કરીને તે યજ્ઞરૂપ ભગવાનનું તેનાથી જ યજન કર્યું. યાગ ફલને માટે નહિ પણ ઈશ્વર માટે કર્યો. જેમ યાગ મેં કર્યો તેમ સર્વે યાગ ફલની આશા વિના કરવા જોઈએ. યજ્ઞના પદાર્થોને ભક્તિથી ભગવાનના અવયવમાં પ્રકટ કરીને ભગવાનની પ્રીતિને માટે

તેનાથી ભગવાનનું પૂજન કરવું; કર્મ કરવું. ભગવાનને કાંઈક સ્વાર્થ માટે પણ કર્તવ્ય છે. જેમ પુરુષને પોતાને માટે બધાં કામ કરવાનાં હોય છે તેમ ભગવાનને પોતાને માટે બધા યજ્ઞો કરવાના હોય છે. તે જો ભગવાનના અવયવથી ઉત્પન્ન થાય તો (પશું વગેરે ભગવાનથી થાય) તો તે ભગવાનને માટે ફલરૂપ થાય. જો કે લૌકિક પદાર્થો પણ તેમ જ ઉત્પન્ન થયા છે છતાં તે સર્વને માટે છે, તેથી તે પદાર્થો યાગના ફલને સિદ્ધ કરાવી શક્તા નથી મધ્યમાધિકારી, તે યજ્ઞ માટે છે એમ જાણી, તેનાથી યાગ કરે તો તેને ફલ મળે છે. પણ તે ફલ ભગવાનને અર્પણ કરવું જોઈએ. જો અજ્ઞાનથી તે પદાર્થોથી યાગ કરે તો તેનું ફલ ભગવાન ગ્રહણ કરતા નથી. બીજાની ચીજથી થાય તેનું ભગવાન ફલ ગ્રહણ ન કરે. જે પદાર્થો યાગને માટે મેળવ્યા નથી પણ સાધારણ રીતે પ્રાપ્ત થયા છે તેનાથી તો ફલ ન જ મળે. કદાચ ફલ થાય તો કાકતાલીય ન્યાયથી ફલ થાય, તો તે પદાર્થો ઉપયોગમાં આવે. એમ યાગના ચાર ભેદ થયા: ઉત્તમ મધ્યમનિકૃષ્ટ અને નિષ્ફલ, એ ભેદથી ચતુર્વિધ યાગ થયો. તેમાં પશુઓ ભગવાનના ઊરુ દેશમાંથી ઉત્પન્ન થયાં. સ્વાડામાંથી વૃક્ષો થયાં. પસીના સાથે રોમો દર્ભો થયા. પગ વડે દેવયજ્ઞનભૂમિ થઈ. કાલ પાપણમાંથી થયો. વસ્તુઓ ઓષ્ઠથી થઈ. સ્નેહો દષ્ટિથી થયા. રસો જિલ્વાથી થયા. નાસિકાથી મૃત્તિકા થઈ. જલ નાડીમાંથી થયું. ઋક્ષ યજુઃ સામ કાન અને મસ્તકમાંથી થયા. ચાતુર્લોત્ર કર્મ બાહુથી થયું. મોઢેથી નામ થયાં. મસ્તકના અવયવથી મન્ત્રો થયા. દક્ષિણા અને ગાયો વામ ઊરુપ્રદેશમાંથી થયાં. વ્રતો મનથી થયાં. પર્વમાંથી દેવતાનો અનુક્રમ થયો. બલમાંથી કલ્પ થયો. સંકલ્પ બુદ્ધિથી થયો. પ્રાણથી સૂત્ર થયું. અથવા વિહાર યોગરૂપ સૂત્ર સમજવું. વિક્રમથી ગતિ થઈ, જ્ઞાનેન્દ્રિયથી મતિ થઈ. કર્મેન્દ્રિયોથી પ્રાયશ્ચિત્ત થયું. આત્માથી સમર્પણ થયું. બીજા પણ યજ્ઞના પદાર્થો જેમ યોગ્ય લાગે તેમ તર્કથી સમજી લેવા. માટે વેદમાં સર્વ યજ્ઞના પદાર્થો ભક્તિવાળો સાક્ષાત્ જોઈ શકે છે. પછી તે પદાર્થોમાંથી તે તે પદાર્થોને જુદા કરી ગ્રહણ કરે છે. ત્યાર પછી યાગ કરે છે. જો એમ ન હોય તો ‘અપશ્યત્’ જોયું, ‘આહરત્’ લીધું, ‘અયજત્’ યજ્ઞ કર્યો. એ પ્રયોગો વ્યર્થ થાય. (૨૭)

તતસ્તે ભ્રાતર ઈમે પ્રજાનાં પતયો નવ ।
અયજન્ વ્યક્તમવ્યક્તં પુરુષં સુસમાહિતાઃ ॥૨૮॥
તતશ્ચ મનવઃ કાલે ઈજ્જરે ઋષયોઽપરે ।
પિતરો વિબુધા દૈત્યા મનુષ્યાઃ ક્તુભિર્વિભુમ્ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ : પછી તમારા મરીચ્યાદિ નવ ભાઈઓ કહેવાય છે તેમણે સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ રીતે તે યજ્ઞ પુરુષનું યજ્ઞન કર્યું. સારી રીતે ચિત્તની એકાગ્રતાથી તે કામ કર્યું. પછી મનુ અને બીજા ઋષિઓએ તેના કાળમાં યજ્ઞો કર્યા. પિતૃઓ દેવો દૈત્યો અને મનુષ્યોએ યજ્ઞો કરી વિભુ યજ્ઞેશ્વરને પ્રસન્ન કર્યા.

ભાવાર્થ : મેં કર્યા પછી તમારા ભાઈઓ મરીચ્યાદિ પ્રજાના પતિઓ છે તેમણે નવવિધ પ્રજાના પોતે નવવિધાથી સ્વામી બનીને યજ્ઞથી ભગવાનનું આરાધન કર્યું. તેમાં સાત્વિક-સાત્વિકમાં ભગવાન્ પ્રકટ થયા અને તામસ-તામસોમાં ભગવાન્ અપ્રકટ રહ્યા. મધ્ય વર્ગમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બન્ને રીતે સાવધાન થઈને યજ્ઞ કર્યા. સાવધાન કહેવાનું કારણ એટલું જ કે બીજાને માટે પદાર્થો હોય તેને યજ્ઞાર્થમાં મેળવવા નહિ, તેને માટે ચિત્તને સાવધાન રાખવું જોઈએ. પદાર્થો યજ્ઞાર્થ છે તેનું જ્ઞાન થવા માટે સમાહિત રહેવું પડે; તેને ઉત્પન્ન કરવા માટે સાવધાની રાખવી પડે. ત્યાર પછી ઘણો કાળ ગયા પછી મનુઓએ યજ્ઞો કર્યા; બીજા ઋષિઓએ કર્યા. આ સત્વ આદિ બીજા વર્ગના સમજવા. ત્રીજી કક્ષામાં પિતરો વિબુધો દૈત્યો રાજસ સાત્વિક તામસો, મનુષ્યો ચોથા વર્ગમાં; તે ગુણસન્નિપાતરૂપ એક પ્રકારના છે. તે ભ્રમથી કરે તોપણ કામિત કાંઈક ફલ મેળવે છે, કેમકે ભગવાન્ સમર્થ છે. તેથી કહ્યું કે ‘વિભુમ્ ।’ સમર્થ છે તે કાંઈક આપે જ. ‘કતુભિઃ’ એથી બાર દિવસે સિદ્ધ થતો યાગ લેવો.(૨૮-૨૯)

એમ સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ ભગવાનમાંથી કહીને સ્થિતિને કહે છે:

નારાયણે ભગવતિ તદિદં વિશ્વમાહિતમ્ ।

ગૃહીતમાયોરુગુણઃ સર્ગાદાવગુણઃ સ્વતઃ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ : ભગવાન્ નારાયણમાં આ જગત રહ્યું છે. સૃષ્ટિ કરવામાં માયાના મોટા ગુણોને ધારણ કર્યા છે છતાં તે સ્વતઃ નિર્ગુણ છે.

ભાવાર્થ : વિશ્વાધારથી ભગવદાધારાવાન કહેવા માટે નારાયણ કહ્યા છે. ‘આપો નારા ઈતિ પ્રોકતાઃ’ એ ન્યાયથી પુરુષ નારાયણ છે, તે આ લૌકિક વૈદિક જગત નારાયણમાં છે. (પાણી એ ‘નાર,’ તેમાં રહે છે તે ‘નારાયણ.’)(૩૦)

જો ભગવાન્ ઉત્પત્તિ કરે અને પાળે છે તો પ્રલય પણ તે જ કરે, તો પછી બધું તે કરે તો તમારો તમને શો ઊયોગ છે? ત્યાં કહે છે:

સૃજામિ તન્નિયુક્તોઽહં હરો હરતિ તદ્વશઃ ।

વિશ્વં પુરુષરૂપેણ પરિપાતિ ત્રિશક્તિધૃક્ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ : તેની આજ્ઞાથી હું જગતને ઉત્પન્ન કરું છું. મહાદેવજી તેને તાબે રહીને જગતનો લય કરે છે. તે ત્રણ શક્તિવાળા ભગવાન્ પુરુષરૂપથી જગતનું પાલન કરે છે.

ભાવાર્થ : ભગવાન્ પ્રકાર બતાવવાને માટે પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. પછી પરસ્પર પેદા કરવા માટે મને આજ્ઞા કરે છે. સંહાર કરવા માટે મહાદેવને આજ્ઞા કરે છે. તેથી જેઓને ભગવાને ઉત્પન્ન કર્યો, તેના વંશનાં જે હોય તેને ભગવાન્ જ મારે; મહાદેવ તેને ન મારે; તે માટે ભગવાન્ અવતાર ધરે છે. પાલન તો ભગવાન્ જ કરે છે. તે પુરુષરૂપે વિશ્વનું ચારે તરફથી પરિપાલન કરે છે. તેને અનુસરીને હર સંહાર કરે છે. તેથી તેને “વશ” કહેલ છે. જો કે ઉત્પત્તિ પ્રલય બ્રહ્મા અને શિવ કરે છે, તોપણ તે કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાનમાં જ છે. તે કહેવા માટે કહ્યું કે તે ત્રણ શક્તિને ધારણ કરનાર છે.(૩૧)

એમ ત્રણ અંશ કહીને માહાત્મ્ય કહેવા માટે શ્રમ કહ્યું છે તેનો ઉપસંહાર કરે છે:

ઈતિ તેઽભિહિતં તાત યથેદમનુપૃચ્છસિ ।

નાન્યદ્ભગવતઃ કિંચિદ્ભાવ્યં સદસદાત્મકમ્ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ : જે તમે પૂછ્યું તે બધું મેં તમને કહ્યું. હે તાત, ભગવાન્ વગર કાર્ય કારણાત્મક જગત વગેરે કાંઈ થતું નથી.

ભાવાર્થ : તમે આટલું જ પૂછેલું હતું. માહાત્મ્ય કહેવાનું તો તેમાં આવી જાય છે, તે આગળ હું કહીશ. તમે જેટલા મને પ્રશ્નો કર્યા, તે સ્વરૂપથી કે પ્રકારથી કર્યા તે બધાનો ઉત્તર ભગવાન્ જ છે, કેમકે ભગવાન્ વિના કાંઈ બીજું નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે સર્વના આધારરૂપ અને સર્વ વસ્તુના સ્વરૂપરૂપ તો બીજાઓ પણ ભગવાનને માને છે તો પછી આ ભાગવત માર્ગમાં શું વિશેષ છે? ત્યાં કહે છે કે જે ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થશે, જેમાં ક્રિયાનો વ્યાપાર થાય છે તે ભગવાન્ છે. વારુ, બ્રહ્મવાદમાં સર્વ બ્રહ્મ છે, તેથી આ માર્ગમાં વિશેષ શું છે? ત્યાં કહે છે, સદસદ્વ્યવહારયોગ્ય ઘટાદિ અને શશશુંગાદિ, અને ભ્રમનો વિષય હોય તે પણ બ્રહ્મ છે; તેથી જ્યાં મિથ્યા જ્ઞાન હોય, તેના વિષય પણ ભગવાન્ છે. જો તેમ ન હોય તો તેનું ભાન અને જ્ઞાન થાય છે તે ન થાય, અને પછીનો વ્યવસાય^૧ પણ ન થાય.(૩૨)

૧.ઘડાને જાણ્યા પછી ‘ઘટામહં જાનામિ’ એવું માન અપ્રત્યક્ષથાય છે તે અનુવ્યવસાય કહેવાય.

એમ પૂર્વે કહેલું સમાપ્ત કરી તેનું માહાત્મ્ય કહેતાં પ્રથમ તેના ધર્મોનું માહાત્મ્ય કહે છે:

ન ભારતી મેંડગ મૃષોપલક્ષ્યતે ન વૈ ક્વચિન્મે મનસા મૃષા ગતિઃ ।

ન મે હૃષીકાણિ પતન્ત્યસત્પથે યન્મે હૃદૌકણ્ડ્યવતા ધૃતો હરિઃ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ : હે અંગ, મારી વાણી ખોટી પડતી નથી. મારા મનમાં કાંઈ ખોટી વાત આવતી નથી. મારી ઈન્દ્રિયો ખોટે રસ્તે જતી નથી. મેં ઉત્કંઠાવાળા હૃદયમાં હરિને ધારણ કર્યા છે, તેને લીધે એ બધું સામર્થ્ય મારામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ : હૃદયમાંથી ભગવાન્ તિરોધાન થતાં તે ખોટી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી મેં પ્રેમથી ઊછળતા હૃદયમાં ભગવાનને ધારણ કર્યા છે. ત્યાં ભારતી પણ છે, તે ભગવાનને આલિંગન કરીને મારા મોઢામાંથી નીકળે છે. તેની સાથે ભગવાન્ છે તેથી તે કોઈ દિવસ ખોટી નથી પડતી. ભાવી પદાર્થમાં પણ તે ખોટી નથી પડતી, તેમ મારા મનમાં જે આવે તે પણ ન થાય એમ ન બને. તે જ કહે છે કે મારા મનનું ખોટે રસ્તે જવું નથી. પરમ્પરા સમ્બન્ધમાં પણ માહાત્મ્ય કહે છે: એનું કારણકે હું ભગવાન્ સાથે બંધાયો છું. મારા અભિમાનમાં મન વગેરે બંધાયાં છે, એમ બતાવવા માટે સર્વત્ર મેં એમ કહ્યું છે. મારી ઈન્દ્રિયો ખોટે માર્ગે ચાલતી નથી. વાણીના સમ્બન્ધમાં તો ભગવાન્ હૃદયમાં સ્થાપન નથી કર્યા તેથી તેનો વ્યભિચાર ૧+ નથી. અર્થાત્ હૃદયમાં બ્રહ્મા પણ ખોટું બોલે. ભગવાનને આલિંગન કરતી વાણી નીકળે તે જ ખોટી ન ઠરે એવું કથન તાત્પર્ય છે, તેથી વ્યભિચાર નથી એમ કહ્યું છે. હૃદયમાં ધારણ કરેલ ભગવાન્ ભલું જ કેમ કરે? ત્યાં કહે છે કે તે હરિ છે. ઉત્કંઠાવાળા હૃદયથી આ અર્થ કહ્યો છે. તેથી ભગવાનનો પ્રેમ ચિત્તમાં કરવો. પ્રેમવાળું ચિત્ત સર્વત્ર રહેતા ભગવાનને ખેંચી લાવશે. જેમ રસેન્દ્રિયવાળી જીલ્વા દ્રવ્યમાં રહેલા રસોને પોતે એકઠા કરી લે છે, તે રસનું જ્ઞાન પહેલું તેને હોતું નથી, તેમ ભક્તિવાળું ચિત્ત પોતાની મેળે ભગવાન્ જ્યાં હશે ત્યાંથી તેમને ખેંચી લાવશે. જેમ મન રૂપને આંખથી ખેંચશે, જેમ મન રસને રસનથી ખેંચશે, તેમ મન ભગવાનને પ્રેમથી ખેંચે છે.૩૩

૧.બ્રહ્મા કહે છે કે મારી ઈન્દ્રિયો ખોટે માર્ગે જતી નથી. પણ બ્રહ્માએ નીતિશાસ્ત્ર કર્યું છે તેમાં હિંસાના યોગો કહ્યા છે, કામશાસ્ત્રમાં પારા વગેરેની દવા લેવાથી કામાદિ સુખ થવાનું બ્રહ્માએ કહ્યું છે તે મહાભારતમાં અને કામશાસ્ત્રમાં જોવામાં આવે છે; તેથી બ્રહ્માની વાણીનો નિન્દિત માર્ગમાં પાત કેમ ન કહેવાય? ત્યાં કહે છે કે વાણીમાં ભગવાન્ હોય ત્યાં સુધી તેને ખોટો વિચાર ન આવે, પણ ભગવાન્ ન હોય તેવે

વખતે લખાયેલું ખોટું થાય તો તે વાણીનો વ્યભિચાર ન કહેવાય. તે વાણી મનની ઉપલક્ષિકા છે. વાણી અને મન ભગવાનમાં ન હોય ત્યારે નીકળેલી વાણી ખોટી હોય; પણ તેના ધારણ સુધી તો વાણી ખોટી નથી નીકળવાની; તેથી તેમાં વ્યભિચાર નથી, એમ કહ્યું છે.

ભગવાન કેવળ ભક્તિથી જ મળે છે તેમાં બીજું પ્રમાણ નથી એ જણાવવા માટે કહે છે:

સોડહં સમામ્નાયમયસ્તપોમયઃ પ્રજાપતીનામભિવન્દિતઃ પતિઃ ।

આસ્થાય યોગં નિપુણં સમાહિતસ્તં નાધ્યગચ્છં યત આત્મસંભવઃ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ : તે જ હું વેદાભ્યાસ નિયમથી કરનારો, તપોમય પ્રજાપતિઓને નમસ્કરણીય પિતા, બ્રહ્મા, નિષ્કામયોગથી નિશ્ચલ ચિત્ત કરીને મેં ભગવાનને મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તોપણ તે મને મળ્યા નિહ; કેમકે હું તેનાથી જ ઉત્પન્ન થયો છું.

ભાવાર્થ : ભગવાનને જાણવામાં પ્રમાણ પ્રથમ તો વેદ છે. સાધન મનન-નિદિધ્યાસનરૂપ તપ છે. અન્તરંગ સાધન યોગ છે. તેનું ફલ ચિત્તની એકાગ્રતા-તે જ્યારે થઈ ત્યારે ઉત્તમાધિકારીને ભગવત્સાક્ષાત્કાર થાય, એ વાત માનવા જેવી નથી. પુનઃ પુનઃ વેદની આવૃત્તિ કરવી તે સમામ્નાય કહેવાય. ‘સમ્’ અને ‘આડ્’ ઉપસર્ગ સહિત ‘મ્ન’ ધાતુ અભ્યાસ અર્થમાં છે. તે અર્થવિધાન સાથે વેદાભ્યાસનો બોધ કરે છે. એવો હું થયો એટલે વારંવાર વેદ ભણ્યો; તેના અર્થ જાણીને તે રૂપ થઈ ગયો. તેના વિકારરૂપ અથવા તેથી વ્યાપ્ત થયો એવો ‘મયટ્’ પ્રત્યયનો અર્થ થયો. વળી તપોમય થયો: ભગવાનને મેળવવાનાં સાધનો બધાં કરી ચૂક્યો. તે તપ કામ્ય નહિ પણ સહજ હતું. પ્રજાપતિને નમન કરવા લાયક હું. તેનો પતિ હોય તે પ્રજાપતિએ નમન કરવા લાયક થાય. તેનો પતિ એટલે તેને ઉપદેશ કરનાર હું, તેથી અર્થને પણ હું જાણું છું. પ્રજાપતિ શબ્દથી મારું જ્ઞાન કેવળ વ્યુત્પત્તિજન્ય નહિ પણ પરમ્પરાજન્ય છે, એ પણ બતાવ્યું; તેથી તેમાં પ્રતારણાનો સંભવ નથી. પ્રજાપતિનો પતિ હોય તે પ્રજાપતિને છેતરે નહિ એમ અંગ સહિત પ્રમાણ બતાવ્યું. પ્રમાણ ભગવાનના સાક્ષાત્કારમાં મનને સહકાર આપે, તેથી મન પણ ભગવાનને ગ્રહણ કરે એવું હતું, કેમકે નિપુણ યોગથી તેને સિદ્ધ કર્યું હતું. નિપુણ કહ્યો તેથી સિદ્ધિ આપી ભ્રમ કરનારો યોગ મેં નહોતો કર્યો, પણ ચિત્તશોધક યોગ કર્યો હતો. ભગવાનને જાણવાનાં એટલાં મારે સાધનો હતાં છતાં હું તેને ન મેળવી શક્યો,

કારણકે હું આત્માથી ઉત્પન્ન થયો છું. એટલે એમ પણ મારો અધિકાર ઉત્કૃષ્ટ છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન ભક્તિથી વશ થાય છે તેમ જ જાણવામાં પણ આવે છે, બીજી રીતે તે જણાતા નથી તેમ વશ પણ થતા નથી, એ નિશ્ચય છે.(૩૪)

ત્યારે ભગવાનની ભક્તિને માટે બધાએ શું કરવું જોઈએ? ત્યાં કહે છે:
નતોડસમ્યહં તચ્ચરણં સમીયુષાં ભવચ્છિદં સ્વસ્ત્યયનં સુમંગલમ્ ।

યો દ્યાત્મમાયાવિભવં સ્મ પર્યગાત્ યથા નભઃ સ્વાન્તમથાપરે કુતઃ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ : શરણે જનારના સંસારનો નાશ કરનાર, કલ્યાણ કરનાર, સારા મંગલ કરનાર એવા તેના ચરણને હું નમું છું જે ભગવાન પોતાની માયાના વૈભવના પારને પામતા નથી. તો બીજા કેમ પામે, જેમ આકાશ પોતાના અંતને જાણતું નથી.

ભાવાર્થ : તેના ચરણને હું નમું છું. નમન સિવાય હુંયે કાંઈ સાધન જાણતો નથી, તેના બીજા તો તેવું સાધન ક્યાંથી જાણી શકે? નમનથી શું થાય? ત્યાં કહે છે કે તેના ચરણની પ્રાપ્તિને માટે સારી રીતે જે કાંઈ પણ ક્રિયા કરે છે, તેના સંસારને તે ચરણ દૂર કરે છે, સંસાર પાછો ન થવા માટે તેને છોટે છે. પ્રવાહ ચાલતો હોય તેને મૂળમાંથી રોકો તો આગળ પ્રવાહ બંધ થાય જ, તેથી મૂળછોટ કહ્યો. કેવળ દુઃખ જ દૂર કરે છે એટલું જ નથી પણ મંગળ પણ સારી રીતે કરે છે. આ લોકના કલ્યાણનું તે ચરણસ્થાન છે. આમુખિક કલ્યાણનું તે સૂચક છે, એટલે ‘સુમંગલ’ કહ્યું છે; માટે ચરણમાં નમન જ કરવું જોઈએ. તેનાથી જ અર્થ સિદ્ધ થશે. ભગવાન અથવા તેના ગુણો આવા જ છે એમ જાણતું નથી. તેમાં ગુણના જ્ઞાનમાં અશક્યતા બતાવે છે. જે ભગવાન આત્માની પોતાની સાધનભૂતા માયાના વિભવને પોતે જાણતા નથી. એટલે પોતે બધા ગુણો ન જાણે એમાં અજ્ઞાનતાનો દોષ આવે તેનું નિવારણ કર્યું, કેમકે જેનો અંત હોય છતાં તેના અંતને ન જાણે તો સર્વજ્ઞતાની હાનિ થાય, પણ જે અનન્ત છે તેના અંતને ન જાણે તેમાં તેની સર્વજ્ઞતાને દોષ લાગતો નથી. માયાનો વૈભવ તો ભગવાનનો આપેલો છે તેને ભગવાન કેમ ન જાણે? ત્યાં દષ્ટાન્ત આપે છે કે જેમ આકાશ પોતાના અંતને જાણતો નથી. સસલાને શીંગડું ન જ હોય. હવે તેના શીંગડાંને ન જાણે તેનાથી તે અજ્ઞાની ન કહેવાય, કેમકે તે વસ્તુ નથી જ; તેમ માયાના વૈભવનો અંત નથી. તેના અંતને ન જાણે તો તેની સર્વજ્ઞતામાં ન્યૂનતા નથી આવતી. જેવું આકાશ તેવા ભગવાન સમજવા.(૩૫)

એમ ગુણનું અજ્ઞાન બતાવીને સ્વચ્છનું પણ અજ્ઞાન બતાવે છે:

નાહં ન યૂયં યદતાં ગતિં વિદુર્ન વામદેવઃ કિમુતાપરે સુરાઃ ।

યન્માયયા મોહિતબુદ્ધયસ્તિવદં વિનિર્મિતં ચાત્મસમં વિચક્ષ્મહે ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ : હું અને તમે જેની સાચી ગતિને જાણતા નથી તેમ શિવજી મોટા ખરા પણ તેની ગતિને ન જાણો તો બીજા દેવો તો તેની ગતિને ક્યાંથી જાણો? જેની માયામાં મોહિત થયેલ બુદ્ધિવાળા આપણે આ ભગવાને બનાવેલા જગતને આપણી બુદ્ધિને અનુસરીને જાણીએ છીએ.

ભાવાર્થ : ભગવાનને કોઈ જાણશે એમ ન માનવું, કેમકે અમે મોટા અધિકારીઓ છતાં સર્વ પ્રકારે તેને ન જાણીએ તો બીજા તો ક્યાંથી જ જાણો? તેમાં હું બ્રહ્મા, તમે સનકાદિ મારા બધા પુત્રો જેની સત્યરૂપ ગતિને જાણતા નથી; ભગવાનનું જ્ઞાન તો દૂર રહ્યું પણ ભગવાન જે માર્ગે ચાલે છે તે માર્ગને પણ આપણે જાણતા નથી. જેમ દેવની ગતિને મનુષ્યો જાણતા નથી, તેમ આપણે ભગવાનની ગતિને જાણતા નથી. મહાદેવ તો ગુણના અવતાર અને સર્વના ગુરુ છે. ‘ઈશ્વરાજ્ઞ જ્ઞાનમન્વિછેદ્’ એવું વાક્ય છે, તેથી તે જાણતા હશે? ત્યાં કહે છે કે ‘ન વામદેવઃ’ વામદેવ-મહાદેવ પણ તેની ગતિને જાણતા નથી. બીજા તો તેનાથી હીન છે. અજ્ઞાનમાં યુક્તિ કહે છે: જેની માયાથી બુદ્ધિને મોહ થાય છે. બુદ્ધિ જ્ઞાનેન્દ્રિયને ગ્રહણ કરે તો જ્ઞાન થાય. જો બુદ્ધિ મૂંઝાઈ ગઈ હોય તો જ્ઞાનની વાત જ દૂર રહી, તો ઈન્દ્રિયો વૃથા થાય! ત્યાં કહે છે કે ભગવાને કરેલા આ પ્રપંચને પોતાની બુદ્ધિને અનુસરીને કહેવા લાગે છે. આથી કાર્ય બતાવ્યું છે, તેથી ભગવાન નથી એમ તો કોઈ કહી શકશે નહિ જ, તેથી તે પક્ષ ઊડી ગયો. “આત્મસમ” એમ કહેવાથી સારી રીતે જાણતા નથી. અન્યથા વિશેષાનુમાનથી ભગવાનના બધા વિષયો જાણી શકે, કેમકે જગત ભગવાનના સર્વ ગુણોની પ્રસિદ્ધિરૂપ છે.૩૬

એમ જ્ઞાનમાર્ગ દુર્જેય છે એમ કહીને ભક્તિમાર્ગ જાણવો અશક્ય છે, એ વાત હવે કહે છે:

યસ્યાવતારકર્માણિ ગાયન્તિ હ્યસ્મદાદયઃ ।

ન યં વિન્દન્તિ તત્ત્વેન તસ્મૈ ભગવતે નમઃ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ : જેના અવતારો અને કર્મોને આપણે બધા ગાઈએ છીએ પણ જેને યથાર્થ રૂપમાં આપણે જાણી નથી શકતા તે ભગવાનને હું નમન કરું છું.

ભાવાર્થ : સાક્ષાત્ ભક્તિ તો હાલમાં નથી જ. પરમ્પરાભક્તિ કોઈ રીતે કોઈએ કરવી. પરમ્પરાભક્તિમાં ગુણનું કીર્તન ઉત્તમ છે. તેથી આપણે બધા ભગવદવતારનાં કર્મોને

ગાઈએ છીએ. અવતાર કહ્યો તેથી ભગવાનમાં કર્મોને કોઈ જાણતું નથી. “કર્મ” પદ કહ્યું તેથી ગુણ તો જાણતા જ નથી. ગુણો ઉત્કર્ષને કહેનારા છે. કયા ભગવાનના ધર્મો ભગવાનની સર્વોત્તમતા કે ઉત્કર્ષને સાધે છે તે જ્ઞાન થવું જ દુર્લભ છે. “અવતાર” પદથી શરીરથી અને આકૃતિથી ભગવાન ગૂઢ છે, તેથી કાર્યના જ્ઞાનની પેઠે ભક્તિ પણ સોપાધિક છે, એમ કહ્યું. ત્યારે શા માટે કહે છે? ત્યાં કહે છે કે ગાન કરવાથી સુખ થાય છે; તેથી બીજું ગાવા કરતાં પણ ભગવદ્ગુણગાનમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એ જોયેલ છે, તેથી ગુણગાન કરાય છે. ‘હિ’ શબ્દ આ અર્થને કહે છે. તત્ત્વ એ રૂપ જ છે, તોપણ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી જાણાતા ભગવાન કોઈ છે એમ નક્કી કરીને બન્ને માર્ગમાં કર્તવ્ય ન હોવાથી તેને નમન જ કરવું, બીજું ન કરવું. નમન પણ ‘જેવા હે હરે આપ છો તેવાને હું નમું છું’ એમ કહીને કરવું.(૩૭)

એમ ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહીને પહેલાં કહેલી સૃષ્ટિનો ઉપસંહાર કરતાં તત્ત્વોને પણ સમાપ્ત કરે છે:

સ એષ આદ્યઃ પુરુષઃ કલ્પે કલ્પે સૃજત્યજઃ ।

આત્માત્મન્યાત્મનાત્માનં સંચચ્છતિ ચ પાતિ ચ ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ : એ જ આદ્ય પુરુષ પોતે અજ છતાં કલ્પ કલ્પમાં આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. તે પોતે આત્મા (વ્યાપ્ત) છે. તે આત્મામાં આત્માને મારે છે અને રક્ષણ કરે છે.

ભાવાર્થ : જેને આપણે નથી જાણતા તે આ જ હમાણાં અમારી બુદ્ધિમાં સ્થિતિ કરીને બધું કરે છે, તેને સરજવાનું કારણકે તે આદ્ય છે. પોતે પુરુષ છે એથી સાધન કહ્યું. ‘કલ્પકલ્પમાં’ કહેવાથી સૃષ્ટિ એકવાર કરે છે એવું નથી. પોતે જન્મતા નથી તેથી સદા એકરૂપ રહે છે. ઉપાદાન, કારણ અને કર્તા પોતે જ છે. આત્મા સ્વયં કર્તા છે. આત્મામાં એટલે સ્વરૂપ આધારમાં આત્માના પોતે કરણરૂપ થઈને ‘આત્માનમ્’ એટલે આ વિશ્વરૂપ કર્મને કરે છે. આથી બીજી વિભક્તિઓના અર્થો જાણી લેવા. કેવળ ઉત્પન્ન જ નથી કરતા પણ મારે પણ છે, રક્ષા કરે છે. બે ‘ચ’કાર ભિન્નવિષયત્વને ઉડાવી દેનારા છે. જ્યારે હરે ત્યારે ત્યારે પણ ઉત્પન્ન કરે છે, એમ એકમાં બીજાનો સમ્બન્ધ કહેવા માટે ‘વા’ કહ્યો છે. આમાં યુક્તિ તો મહાયોગ સિદ્ધ થાય તો પોતાની ઈચ્છાથી તે બહુરૂપ થાય છે, તે છે. ભગવાનમાં તો યોગાદિકની જરૂર નથી, કેમકે સ્વરૂપ જ તેવા સામર્થ્યવાળું છે.(૩૮)

ત્યાં કહે છે કે આ ભગવન્માર્ગ કહ્યો તે બહુ સારો નથી. એના કરતાં જ્ઞાનમાર્ગ જ બ્રહ્માત્મસ્વરૂપભૂત ઉત્તમ છે, તે જાણી શકાય તેવો છે, એવી શંકા કરી તે પક્ષનો અનુવાદ કરી તેને દૂષણ આપે છે, બે શ્લોકી:

વિશુદ્ધં કેવલં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ સમ્યગવસ્થિતમ્ ।

સત્યં પૂર્ણમનાદ્યન્તં નિર્ગુણં નિત્યમદ્રયમ્ ॥૩૯॥

શ્લેષે વિદન્તિ મુનયઃ પ્રશાન્તાત્મેન્દ્રિયાશયાઃ ।

યદા તદેવાસત્તર્કૈસ્તિરોધીયેત વિષ્ણુતમ્ ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ : તેને તત્ત્વથી જાણતા નથી. તે તત્ત્વને કહે છે કે તે વિશુદ્ધ છે, વિષયાકારશૂન્ય છે. સર્વાન્તર છે. સન્દેહાદિરહિત છે. સ્થિર છે, સત્ય છે, પૂર્ણ છે, આદ્યન્તરહિત છે, નિર્ગુણ છે, નિત્ય છે, દ્વૈતભાવરહિત છે. હે શ્લેષે પ્રશાંત મુનિઓ તેને જાણો છે. પણ તે શાન્ત ઈન્દ્રિય અન્તઃકરણ મન હોય ત્યારે. જ્યારે પ્રકાશમાન જ્ઞાનને નાસ્તિકના તર્કથી જુએ છે ત્યારે તે જ્ઞાન હૃદયમ્થી જતું રહે છે.

ભાવાર્થ : તે બાર ધર્મો દેહથી આત્માને જુદો પાડનાર છે. તે જાણવાથી હું અને મારું એવો દેહાદિનો અસદ્ભાવ નિવૃત્ત થાય છે, કેમકે તેવું મોહથી થાય છે. એ ફલશે. તેમાં દેહ તો અત્યન્ત મલિન છે, મળ મૂત્રથી ભરેલો હોવાથી અશુદ્ધ પણ છે. આત્મા તો શુદ્ધ છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બન્ને એક ન ગણાય. આ કથનથી આત્માને કાંઈ સંસ્કારો જરૂરના નથી. તેમ દેહમાં ગમે તેટલા સંસ્કાર કરો તોપણ તે વ્યર્થ જ છે. એથી પહેલાં તો સર્વ સાધનોને છોડી દેવાં જોઈએ, એમ સૂચન કર્યું. આ આત્મા કેવળ છે. તે કોઈની સહાય વગરનો છે. દેહને તો સ્ત્રીપુત્રાદિ ઘણાનો પક્ષ છે. આત્માને એક જાણે તો પુત્રાદિની ચિંતા દૂર ભાગે છે. તેથી વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે. એમ પરિત્યાગ અને વૈરાગ્ય કહ્યું. વળી આ આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે. દેહ તો જ્ઞેય છે, તેથી જ્ઞાનને માટે પણ પ્રયત્નની જરૂર નથી, કેમકે આત્મા જ્ઞેય નથી, જાણવા યોગ્ય નથી. શાસ્ત્ર તો દૂરથી આત્માનો પરિચય કરાવનારાં છે, તેથી આત્માથી સ્વયંજ્ઞાત થાય છે; તેથી જ તેની સત્તા મનાય છે. તેથી તે પોતે પ્રમાણરૂપ થઈ શાસ્ત્ર સમ્બન્ધથી આત્માને પ્રમાણરૂપ કહે છે. તેથી શાસ્ત્રો આત્માનો બોધ કરનારાં છે એમ લોકમાં કહેવામાં આવે છે. જ્યારે આત્માનો એવો ભાવ જાણ્યો તો પછી જ્ઞાનને માટે પણ યત્ન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી, એ કહેવામાં આવ્યું. આ આત્મા પ્રત્યક્ છે, એટલે આન્તરમાં જણાય છે; દેહ તો પરાક્ છે, એટલે બહારથી જણાય છે. જ્યારે આત્માને એવો જાણ્યો ત્યારે યોગ પણ વૃથા છે. તે યોગ તો પોતાની વૃત્તિમાં આત્મસ્ફૂર્તિ કરાવે છે અને તેનાથી આત્માનું અન્તસ્ત્વ બતાવે છે. જેમ લાકડામાં

અગ્નિ છે, મથન કરો તો બહાર આવે. ત્યાં કહે છે કે દેહમાં છુપાયેલા આત્માને પ્રસિદ્ધિમાં લાવે છે, માટે યોગનો ઉપયોગ તો છે. ત્યાં કહે છે કે જેવો આત્મા છે તેવો જ તે સારો રહે છે, બહાર તેને પ્રકટાવવો સારો નથી, કેમકે તે દેહથી જુદી જાતનો છે; દેહ તો ખરાબ છે. જેવો છે તેવા આત્માને હૃદયમાં રહેવા દેવો એમ પણ ન કહેવું, કેમકે તેને સંસ્કારો આપીને ઉત્તમ બનાવવો જોઈએ, કેમકે તે આત્મા અચળ છે. તેને હૃદયમાં લાવવા માટે આવાપ અને ઉદ્ધાપ-(ઉપયોગી પદાર્થ લેવો અને અનુપયોગીને છોડી દેવો)-રૂપ મનન કરવું ન જોઈએ જે ચંચળ હોય તેને યુક્તિથી સ્થિર કરવો જોઈએ. આ આત્મા તો અચળ છે, તેને આવાપોદ્ધાપ કરવાની જરૂર નથી. દેહથી જુદી જાતનો છે તે વાત તો કહેવામાં આવી ગઈ છે, કેમકે તે તો સર્વથા ચંચલ જ છે. આ કથનથી તેની નાડીના શોધનદ્વારા દેહને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવો વ્યર્થ છે. વળી આ આત્મા સત્ય છે, એટલે સદ્રૂપ છે, સદા એક રૂપ છે; દેહ તો એકરૂપ રહેતો નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે. આથી કાળાન્તરે આત્માનો અન્યથાભાવ થશે, તેથી યોગાદિથી અન્યથાભાવ મટાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પક્ષ પણ નકામો છે. વળી આ આત્મા પૂર્ણ છે, દેહ તો પરિછિન્ન છે; તેથી આત્મા ન ઘટે એને માટે પ્રયત્ન કરવો પણ વૃથા છે, એમ બતાવ્યું, કેમકે આત્મા સ્વતઃ પૂર્ણ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે પૂર્ણ હોય, સદા એકરૂપ હોય, એવા આકાશાદિને પણ આવરણ આવે છે; તેને દૂર કરીએ ત્યારે તેની વિશાળતા જણાય છે; તેમ આત્માને પણ ઉપાધિથી મુક્ત કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ! એમ શંકા કરે તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે જેને આદિ અને અન્ત હોય, જેની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય થતાં હોય તેનો ઘટપટમાં અન્વય થાય તેવાની ઉપાધિ મટાડવી જોઈએ, અહીં તો અન્તઃકરણ કે શરીર કે બીજું કોઈ આત્માને ઢાંકનાર નથી, કેમકે આત્મા અવિકારી છે, અસંગ છે, અવ્યવહાર્ય છે. તેને આવરણ કોણ ઓઢાડી શકે વારુ? કોઈ પણ રીતે આત્માની ઉત્પત્તિ કે પ્રલય ન હોવાથી ઉપાધિ દૂર કરવા માટે પણ આત્માને માટે પ્રયત્નની જરૂર નથી. દેહાદિ તો આત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે; તે આત્માના ઉપાધિરૂપ નથી. જ્યારે આત્માનું સ્વરૂપ આવું જાણીએ ત્યારે દેહને જુદો કરવાનો પ્રયત્ન પણ વૃથા થાય છે. ત્યાં કહે છે કે દેહને માટે યત્ન ન કરો, પણ ગુણનો ક્ષોભ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી સર્વદા એક સ્થિતિમાં રહેવા માટે ગુણક્ષોભને મટાડવાનો યત્ન તો કર્તવ્ય છે. ત્યાં વળી કહે છે કે આત્મા તો નિર્ગુણ છે, આત્માને ગુણો હોતા નથી, આ સત્વાદિતો પ્રકૃતિના ગુણ છે. બીજાના ગુણો આત્માને ક્ષોભ ન કરાવી શકે, કેમકે તે ગુણોને આત્માનો સમ્બન્ધ જ થતો નથી, તેથી ગુણોના ક્ષોભને દૂર

કરવાનો યત્ન પણ કર્તવ્ય નથી. વળી એ આત્મા એવા સ્વભાવનો જ છે, કોઈ દિવસ ફરતો નથી. તે કહે છે કે તે નિત્ય છે, જેટલા આત્માને ઓળખાવવાના ધર્મો કહ્યા તેની સાથે આત્મા નિત્ય છે, તેમાં તે ધર્મો પ્રકટ થતા નથી, પણ ઉત્પત્તિશિષ્ટ છે; તેથી તે ધર્મો તેમાં લાવવા માટે પણ યત્ન કરવો યોગ્ય નથી. જો આત્મા આનન્દમય ન હોય તો ભગવત્સાયુજ્ય કે બ્રહ્મતાને માટે યત્ન કરવો જોઈએ; અહીં તો આત્મા જ બ્રહ્મ કે ભગવાન છે: ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ વિજ્ઞાનમય:’ એમ શ્રુતિ કહે છે. ‘અહમાત્મા ગુડાકેશ’ હે ગુડાકેશ, હું સર્વનો આત્મા છું, એમ ગીતામાં કહ્યું છે. તેથી ભગવત્સાયુજ્ય કે બ્રહ્મભાવને માટે યત્ન કરવાનો નથી. તે અદ્વય છે. આત્મા દ્વિ-રૂપ નથી; પુરુષ અને ઈશ્વરમાં આણુ પણ વિલક્ષણતા નથી. “જે નાનાપણું તેમાં જુએ છે તે મૃત્યુ પછી મૃત્યુને પામે છે.” “હું જુદો તે જુદો” એમ બોલનારની વેદ નિન્દા કરે છે. આત્મામાં ભેદ નથી, ધર્મોથી જુદાઈ તો ક્યાંથી જ હોય? સર્વત્ર એકરૂપ, સર્વત્ર અક્ષોભ્ય છે, સર્વત્ર એક રૂપ, સર્વત્ર નિશ્ચલ, સર્વત્ર શ્રેષ્ઠ, સર્વત્ર હૃદયમાં જણાય તેવો સર્વત્ર, જ્ઞાનપૂર્ણ, સર્વત્ર અસંગ ઉદાસીન અને શુદ્ધ છે. એ તેનો પરિચય કરાવનારા ધર્મોથી આત્માને જાણે તો જીવ કૃતાર્થ થાય છે, પછી તેને કાંઈ કર્તવ્ય કરવાનું બાકી રહેતું નથી. એમ આત્માના જ્ઞાનનો માર્ગ બતાવીને તે પક્ષ હવે દૂષણ આપે છે: હે નારદ, તમે મન્ત્રના દ્રષ્ટા અને સર્વસિદ્ધાન્તને જાણનારા છો, તો આત્મા આવો છે તેટલું જાણવું તે તમારે શું વધારે છે? પણ દેખાતાં અનર્થનો ઉપાય શોધી તેની નિવૃત્તિ તો કરવી જ જોઈએ, આવા આત્માને જો સંસાર થાય તો મોક્ષ એવી ચીજ નથી એમ સમજો. જો સંસાર ભ્રમથી થતો હોય તો તેવો ભ્રમ પણ દૂર કરવો જોઈએ. આવા ભાવનું જ્ઞાન થાય છે તો તેને નિવૃત્ત કરવાના પક્ષમાં પણ જ્ઞાન પ્રમાણની સાથે સમ્પાદન કરવું જોઈએ. તે પ્રમાણમાં વેદ ન આવી શકે. બલુવાદીઓ તેમાં એકમત થઈ શકતા નથી, પરન્તુ પ્રમાણ સહિત યોગ્યુક્ત મન જ આત્માનું અસંગોદાસીનત્વ બતાવી શકે તે પક્ષને સ્વીકારીને તેને પણ દૂષણ આપે છે: મુનિઓ જ્યારે મનન શીલવાળા થાય છે, મન અને અન્તઃકરણને શાન્ત રાખે છે, અન્તઃકરણને ચોખ્ખું રાખે છે, ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખે છે, તે લોકો મનન કરે તેમાં આત્મા તેને ભાસે છે, તે ગુણસ્વરૂપ ખોટા તર્કો વડે કુચુક્તિથી નાશ થાય ત્યારે આત્મા હૃદયમાં ભાસતો બંધ થાય છે. સદા તે આત્માનું અનુસન્ધાન રહે તો સંસાર કોઈ વખતે દેખાય નહિ, તેમ આત્માનું અનુસન્ધાન કરવા છતાં સંસાર દેખાયો તો તે આત્માનો ક્યારે પણ મોક્ષ ન થવાનો, તેમ જ શાસ્ત્ર પણ ફલ વગરનાં થઈ જાય, તે દષ્ટ અનનુપપત્તિ ન આવવા માટે

આત્માનો મોક્ષ થાય છે એમ માનવું જોઈએ. જે મુનિઓ ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણને શાન્ત કરી હૃદયમાં ધ્યાન કરે છે તેને આત્માનો ભાસ હૃદયમાં થાય છે, ત્યારે તેને સંસાર થતો નથી; બીજાને હૃદયમાં આત્મા સ્ફુરતો નથી તેને સંસાર થાય છે. એમ અપરોક્ષ અને પરોક્ષ કથામાં પણ તર્કસહિત વેદાદિ પ્રમાણવડે સત્તર્કથી આત્મા સ્ફુરે, અસત્તર્કથી આત્માનો વિખલવ થઈ તિરોભાવ થાય તેમ ન થવા માટે તેનું નિયમન કરવું જોઈએ. જે કરવાથી અસત્તર્કથી પણ તેનું જ્ઞાન થાય જ. પ્રશ્નાદિ તો પહેલાંથી થઈ ન જ શકે, કેમકે તેનાં સાધનોનો અભાવ છે. સાધન વગર પણ પ્રશ્નાદિ થાય તો તો સર્વદા થવા જોઈએ, તેથી એક સાધન એવું શોધવું કે જે કોઈ દિવસ કામ કર્યા વગર રહે નહિ. જે તે સાધન ભક્તિ હોય તો આત્માના વિચારથી બસ છે, કેમકે ભક્તિ પોતે જ સ્વતન્ત્ર રીતે મોક્ષ આપનારી છે. તે જેની ભક્તિ કરીએ તે પોતે જ આત્મા છે, તેથી ભક્તિ વગરનો જ્ઞાનમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. ભક્તિ થઈ તો જ્ઞાનમાર્ગની કાંઈ જરૂર નથી; તેથી ભક્તિ થાય તોપણ જ્ઞાન વૃથા છે અને ભક્તિ ન થાય તોપણ જ્ઞાન વૃથા છે, તેથી આત્મા કહ્યો. જેને બાર વિશેષણ આપ્યાં એ પણ ભગવાનનું એક સ્વરૂપ ગણાય, તેથી ભગવાનનો મહિમા વધે છે, અથવા તો આત્મા ભગવાનની વિભૂતિ છે એમ માનો, તેથી બાળકની હથેળીમાં જેમ ચંદ્ર બતાવે છે તેવી આત્મબુદ્ધિ સમજવી. તે આત્માને સાંભળવાથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી એવો આ શ્લોકનો ભાવર્થ થયો. (૩૯-૪૦)

એમ મતાન્તરનો પરિહાર કર્યો, હવે અવતારનાં કર્મો ગાવાનું પ્રથમ કહ્યું છે તે અવતારો ક્યા એ જાણવું જરૂરી છે, ત્યાં કહે છે:

આદ્યોડવતારઃ પુરુષઃ પરસ્થ કાલઃ સ્વભાવઃ સદસન્મનશ્ચ ।

દ્રવ્યં વિકારો ગુણ ઈન્દ્રિયાણિ વિરાટ્ સ્વરાટ્ સ્થાસ્નુ ચરિષ્ણુ ભૂમ્નઃ ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ : પર ભગવાનનો પ્રથમ અવતાર પુરુષ છે. કાલ, સ્વભાવ, સદસદ્ભાવવાળું મન, દ્રવ્ય, પાંચ ભૂત, અહંકાર, ત્રણ ગુણો, ઈન્દ્રિયો, વિરાટ્, સ્વરાટ્, સ્થાવર, જંગમ એ બધા ભગવાનના અવતાર કહેવાય છે.

ભાવર્થ : પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનો પહેલો અવતાર પુરુષ પ્રકૃતિનો ભર્તા, બીજા કાલ, ત્રીજો સ્વભાવ, સદસત્ કર્મ અથવા પ્રકૃતિ અને મન. આ મન આધિદૈવિક જે સંકલ્પ વિકલ્પદ્વારા કામને ઉત્પન્ન કરી સૃષ્ટિ કરે છે. તે પછી બીજા અવતારો જેવાકે પાંચ ભૂતો, અહંકાર, સત્વાદિ ત્રણ ગુણો, પાંચ વિષયો, દશ ઈન્દ્રિયો, વિરાટ્ બ્રહ્માંડદેહ, સ્વરાટ્ તેનો અભિમાની, સ્થાવર, જંગમ એ સર્વ ભૂમા-અતિ સમર્થના અવતારો

છે. અવતાર એટલે મૂલ સ્થાનમાંથી અહીં ઊતરવું તે ભગવાન પૂર્વે એક હતા તે અહીં સર્વરૂપે પધાર્યા, તેથી સર્વ તેનાં અવતારરૂપ છે.(૪૧)

ભગવાન પુરુષોત્તમ છે, તે સજાતીયોથી ઉત્કર્ષવાળા હોય તો તે સજાતીયો વિશે આગળ કહેવાશે તે ગણાવે છે:

અહં ભવો યજ્ઞ ઈમે પ્રજેશા દક્ષાદયો યે ભવદાદયશ્ચ ।

ભૂલોકપાલા ભુવલોકપાલાઃ સ્વલોકપાલાસ્તલલોકપાલાઃ ॥૪૨॥

ગન્ધર્વવિદ્યાધરચારણેશા યે યક્ષરક્ષોરગનાગના થાઃ ।

યે વા ઋષીણામૃષભાઃ પિતૃણાં દૈત્યેન્દ્રસિદ્ધેશ્વરદાનવેન્દ્રાઃ ।

અન્યે ચ યે પ્રેતપિશાચભૂતકૂમાણ્ડયાદોગણ પક્ષ્યધીશાઃ ॥૪૩॥

યત્કિંચ લોકે ભગવન્મહસ્વદ્ ઓજઃસહસ્વદ્બલવત્ક્ષમાવત્ ।

શ્રીહીર્વિભૂત્યાત્મવદદ્ભુતાર્ણુ તત્ત્વ પરં રૂપવદસ્વરૂપમ્ ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ : હું શિવજી, યજ્ઞ આ પ્રજાપતિઓ દક્ષાદિ વગેરે તમે તથા તમારા ભાઈઓ સનકાદિ ભૂલોકના પાલક, અન્તરિક્ષ લોકના પાલક, સ્વર્ગલોકની પાલક તથા પાતાલાદિક લોકપાલો, ગન્ધર્વો, વિદ્યાધરો, ચારણોના ઈશો, યક્ષો, સર્પનાગના નાથો, ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠો, પિતૃઓ, દૈત્યેન્દ્રો, સિદ્ધેશ્વરો, દાનવેન્દ્રો, બીજા પ્રેત પિશાચ ભૂત કૂમાણ્ડ જલજંતુઓ પશુઓ પક્ષીઓ જે કાંઈ બળવાળું, ઈન્દ્રિયશક્તિવાળું, મનઃશક્તિવાળું, ક્ષમાવાળું, લાજવાળું, લક્ષ્મીવાળું, અદ્ભુત રૂપવાળું જે કાંઈ રૂપવાળું અરૂપવાળું આકાશાદિ તે બધું ભગવદ્રૂપ છે.

ભાવાર્થ : પોતાથી હલકા પોતાના સેવકોથી ઉત્કર્ષ ઘણાનો હોય છે, તે બધા ભગવાનના અવતારો ગણાય છે. તેમાં પ્રથમ હું બ્રહ્મા, મહાદેવ, યજ્ઞ-નારાયણ, આ મરીચ્યાદિ પ્રજાના પતિઓ. તેમાં દક્ષ મુખ્ય છે, કલ્પાન્તરમાં દક્ષ આદિ છે. નારદને કહે છે કે તમારા જેવા ભક્તો, ‘ચક્ર’થી સનકાદિ એ બધા સ્વભાવથી ઉત્કૃષ્ટ છે. હવે અધિકારીઓને ગણાવે છે, તેમાં ઉત્કૃષ્ટ પૃથ્વીલોકના પાલક. ભૂલોક એવું પાઠાન્તર છે, તે પક્ષમાં ‘ભૂઃ’ અવ્યય લેવું. અન્તરિક્ષ લોકપાલો, સ્વલોકપાલો, ઉપરના લોકના પાલકો, તળલોકપાલો, નીચેના લોકપાલો, ગન્ધર્વોના જે ઈશો, યક્ષોના નાથો. ‘રક્ષોરગ’માં સન્ધિ આર્ષ છે. ગાન્ધર્વાદિ રાજસ છે, યક્ષાદિ તામસ છે, ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ સાત્વિકો, પિતૃઓના સન્નિપાતો દૈત્યેન્દ્રો રાજસ સાત્વિક તામસો છે. હવે તમોમિશ્ર તામસોને ગણાવે છે: પ્રેત પિશાચાદિ તેમનું સ્વરૂપ તૃતીય સ્કન્ધમાં કહેવાશે. પ્રેતના ઉપરીઓ જે કાંઈ ઉચ્ચોદર્મભગાદિ, ભાગ્ય ઐશ્વર્ય વગેરે,

તે વાળું ગમે તે વસ્તુમાત્ર અથવા પ્રાણિમાત્ર મહઃ તેજઃ ઓજઃ ઈન્દ્રિયશક્તિ સહમનઃશક્તિ. ઓજસૂ સાથે સહઃ મન અને ઈન્દ્રિયો અન્યોન્ય ઉપકાર કરનાર હોય તે બન્ને શક્તિને એક કરીને કહી છે. ઓજઃસહસ્વત્ કહ્યું તેનું એ જ કારણ છે. બલ દેહાદિની શક્તિ, ક્ષમા સહિષ્ણુપણું, એ બધા ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થો અહીં કહેવાના છે. શ્રી-શોભા, હી-લજ્જા, વિભૂતિ-લક્ષ્મી, આત્મા-બુદ્ધિ એ ચાર જેમાં હોય તે અને અદ્ભુત વર્ણવાળું વિચિત્ર રૂપવાળું ગાય વગેરે જે કાંઈ મૂર્તરૂપ હોય, પ્રકાશવાળું હોય, તે પરમતત્ત્વ સમજવું. જે અસ્વરૂપ અમૂર્ત આકાશાદિ તે પણ તત્ત્વ છે, અસ્વરૂપ અને રૂપવત્તાથી તે પણ પ્રસિદ્ધ છે.(૪૨-૪૩-૪૪)

એમ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મવાળું જે કાંઈ લોકમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલું છે તે બધું ભગવાનના અવતારરૂપ છે એમ કહીને સાક્ષાત્ સચ્ચિદાનન્દરૂપ-ઐશ્વર્યાદિ સર્વ ગુણ સહિત તે ભગવદવતારમાં મુખ્ય ગણાય, હવે હું તને કહું છું:

પ્રાધાન્યતો યાનૃષ આમનન્તિ લીલાવતારાન્ પુરુષસ્ય ભૂમ્નઃ ।

આપીયતાં કર્ણકષાયશોષાનનુકમિષ્યે ત ઈમાન્ સુપેશાન્ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ : હે ઋષિ, જે ભગવાનના અવતારોને લોક પ્રાધાન્ય આપે છે તે અવતારો ભૂમા, અન્તર્યામિરૂપ દ્વિતીય ધ્યાનમાં કહેલ છે તેના અવતારો કહેવાય છે તે સુન્દર અવતારોને હું કમથી કહીશ. તે કાનના મેલનો નાશ કરનારા છે, તેનું તમે શ્રોત્રથી પાન કરો.

ભાવાર્થ : ‘ઋષે’ એમ નારદને સંબોધ્યા છે, તે તમારો તેવા શ્રવણમાં અધિકાર છે તેવું સૂચક સંબોધન છે. જો કે ભગવત્સૃષ્ટિમાં સર્વ અવતારરૂપ છે એ મુખ્ય પક્ષ છે, પરન્તુ તેને અવતાર કહેવામાં લોકો તૈયાર નથી, લોકમાં તેની અવતારમાં ગણત્રી નથી, તેથી પ્રાધાન્યથી લોક જેને અવતાર કહે છે તેનું લીલાવતાર એવું નામ છે. તે અવતારો કોના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે જે ભૂમા પુરુષ બ્રહ્માંડથી અધિક અન્તર્યામિરૂપ દ્વિતીય અધ્યાયમાં કહેલ છે તેના આ બધા અવતારો છે. સત્, ચિત્ અને આનન્દ-દેહ જીવ અને અન્તર્યામી છે તેમાં દેહ અને જીવનું વર્ણન સત્ ચિદ્રૂપે થઈ ગયું. અન્તર્યામીના આનન્દમાં અવતારરૂપનું વર્ણન અમો અત્રે કહીએ છીએ તેનું પાન કરો. તે બહાર રાખવા જેવું નથી તેથી હૃદયમાં ઉતારીને રાખો. એટલે સર્વાન્તર કરવા લાયક તે અવતારો છે. તેથી શુકદેવજીએ ‘આપીયતામ્’ એમ કહ્યું છે. તેના શ્રવણનું વિશેષ ફલ છે તે કર્ણના દોષને બાળનાર છે. જો કે સર્વ ચરિત્ર ભગવાનનું છે, પરન્તુ લૌકિક દોષથી કાન દોષવાળા થઈ જતાં ભગવચ્ચરિત્રમાં રુચિ

થતી નથી. તેમાં આ વિશેષ ચરિત્ર કાનના દોષનું નિવારક છે, તેથી આજે સાંભળવાથી રુચિ ઉત્પન્ન થશે. માટે જ હું અનુક્રમે કહીશ. તમે અધિકારી છો તેથી તમને કહીશ. ‘ઈમાન્’ આ એટલે તે અવતારો મારી બુદ્ધિમાં છે તેને મોટા આડમ્બરથી કહીશ, કેમકે તે અતિસુંદર છે; તેથી પ્રતિજ્ઞા કરીને કહેવાનું તે જ કારણ છે.(૪૫)

ઈતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધની શ્રીલક્ષ્મણાભટ્ટાત્મજ શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત
શ્રીસુબોધિની ટીકામાં છટ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૭

એવમાત્માતિરિક્તાનામુત્પત્યા નિર્ણયઃ કૃતઃ ।
આત્મનોડપિ હરેરત્ર નિર્ણયો વિનિરૂપ્યતે ॥૧॥
સૂક્ષ્મધ્યાનં પૂર્વમુક્તં તસ્યાત્ર વિવૃત્તિઃ સ્ફુટા ।
સપ્તમે ક્રિયતે યેન તદ્ધર્મા વસ્તુતો મતાઃ ॥૨॥
ઉપાસનાયાં સર્વસ્ય હરેર્ધર્મસ્ય નિર્ણયઃ ।
સ્વરૂપગુણભેદેન બોધનાર્થમિહોચ્યતે ॥૩॥
મુખ્યસ્ય ચ ફલં ત્વત્ર નિર્ણાતિં વિનિરૂપ્યતે ।
માહાત્મ્યાદિ તદંગં ચ વિશિષ્ટં તેન સિદ્ધ્યતિ ॥૪॥

એમ આત્મા-ભગવાન્ સિવાયના અનિત્ય અને નિત્ય છતાં પરિચ્છિન્ન એવા ભેદથી જુદા સર્વ પદાર્થોનો જન્મ અને સમાગમથી નિર્ણય કહ્યો. પૂર્વ બે અધ્યાયથી બન્નેનો નિર્ણય કહ્યો, હવે આત્મા હરિનો પણ તેના વ્યાપક રૂપથી નિર્ણય-તેના ધર્મથી અને મૂળરૂપથી પ્રાકટ્યરૂપ ઉત્પત્તિનો યુક્તિ સહિત નિર્ણય આ સાતમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે. (૧)

પૂર્વે ભગવાનનું સૂક્ષ્મરૂપ પ્રાદેશમાત્રાદિ કહ્યું છે તેનું અહીં વિસ્તારથી વર્ણન આ સાતમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે, તેથી તે પ્રાદેશાદિ ધર્મો ભગવાનમાં કલ્પિત નથી પણ ખરા છે તેની સણે ધર્મોનો ભેદ છે એ કહેવા માટે અહીં કહ્યા છે. (૨)

કથામાત્રથી તે ધર્મોની વિવૃત્તિ થઈ એમ કેમ મનાય? ત્યાં બે કારિકાથી તેનો ઉત્તર આપે છે કે ઉપાસનામાં ભગવાનના ધર્મો સ્વરૂપથી ગુણથી જાણવા માટે અહીં કહ્યું છે. ઉપાસ્યનું સ્વરૂપ તથા તેના ધર્મો જાણીને પછી તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ, તેથી ધર્મરૂપ અવતારનું સ્વરૂપ તથા તેના ગુણોનો નિર્ણય જાણવા માટે અહીં આ અધ્યાયમાં કર્યો છે. (૩)

એમ કહેવાથી મુખ્ય ભક્તિમાર્ગમાં તો સ્નેહ પ્રયોજક છે, તેમાં ગુણાદિની અપેક્ષા નથી એ પણ સૂચવ્યું છે. અહીં અવતારનું માહાત્મ્ય કહેવાથી અવતારીનું ફળ પણ કહ્યું છે. તે અવતારીના માહાત્મ્યરૂપ ફલ કહ્યું એવો અર્થ કરવો. તે અવતારીના અંગરૂપ અવતારનું માહાત્મ્ય અહીં કહેવાય છે. તે કહેવાથી અવતારવિશિષ્ટ અવતારીનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. (૪)

એમ જડ અને જીવનો નિર્ણય કહીને અન્તર્યામીના ધર્મ સહિત ખંડથી ઉત્પત્તિ કહેવાય છે તે એક એક ધર્મનું એવું માહાત્મ્ય જાણવાથી તે ધર્મ વિશિષ્ટ અવતારીનું

માહાત્મ્ય કહેવાશે, અન્તર્યામિસ્વરૂપમાં ‘પ્રાદેશમાત્રં પુરુષં વસન્તમ્’ ઈત્યાદિ શ્લોકથી નિરૂપણ કર્યું છે તે ભગવાનના સ્વરૂપના એકેક પદના ભિન્ન અવતારો કહે છે, તેમાં પ્રથમ પ્રાદેશમાત્ર ભગવદ્ધર્મ ઉત્પન્ન થયો તેનું જે રૂપ બન્યું તેનું વર્ણન પ્રથમ શ્લોકથી બ્રહ્માજી નારદજીને કહે છે:

॥ બ્રહ્મોવાચ ॥

યત્રોદ્યતઃ ક્ષિતિતલોદ્ધરણાય વિભ્રત્ કૌડીં તનું સકલયજ્ઞમયીમનન્તઃ ।

અન્તર્મહાણૈવ ઉપાગતમાદિદૈત્યં તં દંષ્ટ્રયાઽદ્રિમિવ વજ્રધરો દદાર ॥૧॥

શ્લોકાર્થ : બ્રહ્માજી બોલ્યા: અનન્ત ભગવાન્ જ્યાં પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાનું વિચારવા લાગ્યા ત્યાં તેણે સકલયજ્ઞમયી વારાહ સમ્બન્ધી તનુને ધારણ કરી અને મોટા સમુદ્રમાં આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષને, ઈન્દ્ર જેમ પર્વતને તોડે તેમ દાઢ વડે ચીરી નાખ્યો.

ભાવાર્થ : બ્રહ્માજીને સૃષ્ટિ કરવી હતી તેના આધારરૂપ પૃથ્વી સમુદ્રમાં ચાલી ગઈ હતી તેને ઉપર લાવવાની ચિંતા મનમાં થઈ કે હું જલમાં ગયેલી પૃથ્વીને ઉપર કેમ લાવી શકીશ? ત્યારે બ્રહ્માએ ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું. તે ધ્યાનમાં અન્તર્યામી ભગવાન્ પ્રાદેશમાત્ર હતા તે પ્રકટ થયા. તે પ્રાદેશમાત્ર હૃદયમાં પ્રકટ્યા તે નાસિકાના છિદ્રદ્વારા અંગૂઠાના ટેરવા જેવડા થઈને બ્રહ્માની નાસિકામાંથી નીકળ્યા. બહાર નીકળ્યા પછી મોટું રૂપ કર્યું એ ભગવાનનું પ્રાદેશમાત્ર રૂપ સ્થાન સાપેક્ષ હતું, સ્વાભાવિકરૂપ ન હતું તે કહેવાઈ ગયું છે. ભગવાન્ અનન્ત છે તેને દેશ કાલથી માપી શકાતા નથી. તેણે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો, એટલે જ્યારે હું ભૂમિને ઉપર લાવીશ એમ વિચાર્યું ત્યારે તેણે રૂપ ગ્રહણ કર્યું. તેને રૂપગ્રહણમાં દેશ કાલ કે વસ્તુની અપેક્ષા નથી. બ્રહ્માના અન્તઃકરણમાં પૃથ્વીના ઉદ્ધારની ઈચ્છાથી અન્તઃકરણમાં રૂપ ધર્યું તે અન્તર્યામી હોવાથી તેને રૂપ લેવામાં કાંઈ બીજી વસ્તુની જરૂર પડતી નથી, તેથી પ્રથમ જ વરાહરૂપે થયા. જ્યાં વિચાર આવ્યો ત્યાં જ રૂપ કર્યું. પ્રયોજન પૃથ્વીને ઉપર લાવવી એ જ હતું. પૃથ્વીનું તળ કહ્યું તેથી તેને બનાવીને સરખી કરી છે. પહેલાં બ્રહ્મા કમળની પાંખડી ઉપર બેઠા હતા તેણે વરાહરૂપ કરી કેટલીક માટી એકઠી કરી કમળના પત્ર ઉપર ઢગલો કરેલો તે પૃથ્વી હતી તે જળમાં ડૂબી ગઈ, “સોપશ્યત્ પુષ્કરપર્ણ તિષ્ઠત્. સોમન્યત. અસ્તિ ચૈતત્ યસ્મિન્નિદમધિતિષ્ઠતીતિ. સ વરાહો રૂપં કૃત્વોપન્યમઞ્જત્. સં પૃથ્વોમધ આચ્છત્. તસ્યા ઉપહત્યોદમજ્જત્. તત્પુષ્કરપર્ણો પ્રથયત્. યદપ્રથયત્ તત્પૃથિવ્યૈ પૃથિવીત્વમિતિ શ્રુતે:” (તૈ.બ્રા.૧.૧.૩૧૮)” (બ્રહ્માએ જોયું તો કમળપત્ર દીઠું. તેણે વિચાર કર્યો કે

આની નીચે પૃથ્વી હોવી જોઈએ. જેની ઉપર આ કમળની પાંખડી રહી હોય, તે વરાહ થઈ જલમાં ગયા. ત્યાં નીચે પૃથ્વીને જોઈ. તેને દાઢથી હાથથી એકઠી કરી કરી કમળની પાંખડી ઉપર રાખી. તે પહોળી કરીને રાખી. તે જ પૃથ્વીનું પૃથ્વીપણું છે) એમ શ્રુતિ કહે છે, તેથી ભગવાને પણ વરાહ સમ્બન્ધી તનુ ધર્યું. જલમાંથી બહાર લાવવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં જ છે. તે ભૂમિ સર્વ યજ્ઞમયી હતી. યજ્ઞ મૃગ છે. તે વનવાસી હોય. સુવ વગેરે પદાર્થોનો ઘાટ તેના મુખ જેવો હોય છે, તેથી પશુમાં પણ ભગવાને વરાહપણું સ્વીકાર્યું. તે મન્યુ કહેવાય છે, “પશૂનાં વા એષ મન્યુર્યદ્રરાહ:” જે વરાહ નામનો પશુ છે તે પશુનો મન્યુ (ક્રોધ) છે, એ શ્રુતિ પશુનો મન્યુ હોવાથી તે સર્વયજ્ઞમયી ગણાય છે. આ સકલ યજ્ઞમયી તનુ છે તે આગળ ઉપર કહેવાશે. અહીં રૂપ ગ્રહણ કર્યું તેથી જ તેનું કાર્ય કહેવાયું, તેથી કાર્યાન્તર છે તેનું નિરૂપક કહે છે: યજ્ઞમાં વેદવિરોધીઓને મારવા જોઈએ, કેમકે દૈત્યો જ ભૂમિને પાતાળમાં લઈ ગયા છે, “અસુરા વા ઉત્તરતઃ પૃથિવીં પર્યાચિકીર્ષન્ ઈતિ શ્રુતે:” (અસુરો ઉત્તરથી પૃથ્વીને લેવાની ઈચ્છા કરતા હતા) તેથી તેનો વધ કરવો જોઈએ. તે તો ઘણા છે તેમાં કોને મારવો? ત્યાં “મુખ્યે કાર્યસંપ્રત્યયઃ” (મુખ્યથી કામ લેવું) એ ન્યાયથી પ્રથમ જ દૈત્યપણાને પામેલ આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષને ચીરી નાખ્યો. તેને ચીરવામાં હેતુરૂપ દૃષ્ટાન્ત કહે છે: જેમ પર્વતોને પાંખો હતી તેથી તે બધા પૃથ્વી ઉપર પડી પૃથ્વીનો નાશ કરતા હતા તેને શત્રુ ગણી ઈન્દ્રે તેની પાંખો કાપી નાખી, તેમ ભગવાને હિરણ્યાક્ષને ભૂમિનું અનિષ્ટ કરતો હતો તેથી માર્યો. તેને સમુદ્રમાં માર્યો તે કહ્યું કે ત્યાં આવ્યો કે તરત માર્યા. દાઢથી માર્યો એટલે તેની મુક્તિ ન થાય, કેમકે દાઢ એ યમનું રૂપ છે. જે આગળ હૃદયથી માર્યો કહ્યું છે તે ચીરવાનું સ્ત્રી.(૧)

એમ પ્રાદેશમાત્રનો અવતાર કહીને પુરુષરૂપનો અવતાર કહે છે:

જાતો રુચેરજનયત્ સુયમાન્ સુયજ્ઞ આકૃતિસૂનુરમરાનથ દક્ષિણાયામ્ ।

લોકત્રયસ્ય મહતીમહરદ્યદાર્તિ સ્વાયંભુવેન મનુના હરિરિત્યનૂક્તઃ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ : રુચિ પ્રજાપતિથી આકૃતિ નામની સ્ત્રીમાં સુયજ્ઞ થયા. તેણે દક્ષિણા નામની પોતાની સ્ત્રીમાં સુયમ નામનો દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા. તે સુયજ્ઞે લોકની પીડાને મટાડી ત્યારે તેની માના બાપ મનુએ હરિ નામથી તેને બોલાવ્યા.

ભાવાર્થ : ભગવાન્ યજ્ઞરૂપ છે. તેના ધ્યાનરૂપ કર્તાના અધિષ્ઠાતાનું એક રૂપ છે અને બીજું નામ છે. તેમાં યજ્ઞનું રૂપ વરાહમાં દેખાયું. નામ યજ્ઞનારાયણ કહેવાયું. તે યજ્ઞનારાયણ પુરુષરૂપે છે. પુરુષનાં રૂપો પોતાની રુચિથી કર્યા, તેથી રુચિ નામના

બ્રહ્માના પુત્રથી પોતે થયા. તેનો ભગવદવતાર થવામાં નિયામકરૂપ કહે છે કે બીજા જો ઉત્પન્ન થાય તો તે કાળે કરીને જુવાન થાય, સ્ત્રી પરણે તેમાં કાળે પુત્રો થાય. આ સુયજ્ઞે તો તે મન્વન્તરના સુયમ નામના દેવોને તરત ઉત્પન્ન કર્યા. સ્ત્રી તો દક્ષિણા નામની તેની સાથે જ જન્મી હતી. તેનું નામ સુયજ્ઞ હતું. સુન્દર યજ્ઞ જેનાથી થાય તે સુયજ્ઞ કહેવાય. વરાહ યજ્ઞરૂપ છે. આ સુયજ્ઞ દેવતારૂપ છે. આકૃતિ મનુની મોટી દીકરી હતી. બહારની ક્રિયા આકૃતિ કહેવાય. યજ્ઞ પણ બહારની ક્રિયાથી જ દેખાય છે. પહેલાં યજ્ઞના ભોગવનાર દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા, ફરીને અધિકારી દેવોને પણ ઉત્પન્ન કર્યા તે ‘અથ’ શબ્દ કહ્યો છે તેથી જણાય છે. દક્ષિણામાં બાહ્ય દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા. પહેલાં દેવો તો સ્વતઃ ઉત્પન્ન કર્યા છે. હવે અવતારનું કારણ બતાવે છે: જગતમાં વૃષ્ટિ ન હતી; યજ્ઞો થતા ન હતા; મોટી મુશ્કેલી જગતને હતી તે સુયજ્ઞે મટાડી; એટલે વૃષ્ટિ કરી, યજ્ઞ પ્રચલિત કર્યા, વૈદિક કર્મનો પ્રચાર કર્યો. એ ત્રણ કાર્ય કરી બધાંનાં દુઃખો દૂર કર્યા. અથવા દૈત્યોના ઉદ્બોધથી લોકોને બચાવ્યા; તેને મારીને કાયમનું સુખ કરી આપ્યું. તે મન્વન્તરમાં ઈન્દ્ર અધિકારી જોઈએ, તે ન હતો, તે ઈન્દ્રનું કામ પોતે બજાવ્યું, તે સુયજ્ઞ સ્વાયંભુવ મનુની દીકરીના દીકરા, તે એવી શરતે મનુએ કન્યા રુચિ પ્રજાપતિને આપી કે અમારી કન્યામાં પુત્ર થાય તે મારો પુત્ર થાય, તે શરતે તેને પરણાવી, તેમાંથી સુયજ્ઞ થયા, તે મનુના પુત્ર કહેવાયા, એટલે તે પુત્રિકાપુત્ર, થયા. પોતે સુયજ્ઞ રુચિ બ્રહ્માના પુત્ર તેથી બ્રાહ્મણપુત્ર થાય, અને તેને પુત્ર તરીકે રાખ્યા મનુ રાજાએ, એટલે તે ક્ષત્રિય પણ થયા. ભગવાનનો અવતાર ન હોય તો એક જ માણસ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એક જ કાળે ન રહી શકે. તેથી બ્રહ્માના પુત્ર અને સુયજ્ઞના માતામહ મનુએ પહેલાં યજ્ઞ નામથી બોલાવેલા છતાં તેણે ઈન્દ્રનું કામ કર્યું તેથી તેને હરિ (ઈન્દ્ર) કહ્યા. એક માણસ બે અધિકાર ન કરી શકે, તેથી ‘યજ્ઞ’ શબ્દ અને ‘હરિ’ શબ્દથી તે બે પુરુષરૂપ ભગવાન થયા; અલૌકિક યજ્ઞ અને સર્વ લોકાત્મક હરિથયા.(૨)

ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું છે ત્યાં ‘વસન્તં’ એવું ભગવાનને વિશેષણ આપ્યું છે, તેનો અર્થ કેવલ નિવાસ થાય છે. તે સ્વરૂપનો નિર્ધાર કરે છે. કોઈ પણ કાંઈ પણ કર્યા વગર ક્યાંય ઘડીભર પણ રહી શકતો નથી. તે ગીતાજીમાં કહ્યું છે ‘નહિ કશ્ચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્’ તેથી કેવલ સ્થિતિને માટે પોતે એવી રીતે રહીને બીજાને તેમ રહેવાની શિક્ષા આપતાં એક સાંખ્ય નામનું શાસ્ત્ર કર્યું તે હવે કહે છે:

જજ્ઞે ચ કર્દમગૃહે દ્વિજ દેવહૃત્યાં સ્ત્રીભિઃ સમં નવભિરાત્મગતિં સ્વમાત્રે ।

ત્રિયે યયાઽઽત્મશમલં ગુણસંગપંકમસ્મિન્વિધૂય કપિલસ્ય ગતિં પ્રપેદે ॥૩॥

શ્લોકાર્થ : હે દ્વિજ, કર્દમમુનિની સ્ત્રી દેવલૂતિમાં નવ કન્યાઓની સાથે ભગવાન કપિલદેવ ઉત્પન્ન થયા. તેણે પોતાની માતાને સાંખ્યજ્ઞાન આપ્યું, તેનાથી તે પોતાનાં પાપો આ જન્મમાં જ છોડી ક્ષિલની ગતિને પ્રાપ્ત થયાં.

ભાવાર્થ : કેવલ સ્થિતિ બતાવવાને માટે થયા. જેમ સર્વ કરે છતાં કાંઈ ન કરે એવો બોધ આપતા સર્વત્ર થયા તોપણ ન થયા જેવા કપિલ દેવજી થયા. કર્દમને ઘેર થયા. બ્રહ્માની છાયાથી કર્દમ થયા. બ્રહ્માની છાયામાંથી થયા પણ ન થયા હોય તેવાને ઘેર કપિલદેવ થયા. તે તેવું રૂપ દેખાડવા માટે તેને ઘેર પ્રકટ થયા છે. કર્દમ (કાદવ)નું ઘર જલ હોય. તેથી અતિ શુદ્ધમાં તેની ઉત્પત્તિ કહી. અથવા કમળનું પાન પાણીમાં રહે, પણ પાણી તેને લાગે નહિ, તેમ નિર્લેપ રહેવા માટે કર્દમગૃહ કહ્યું. ‘કૃ’ઘાતુને કર્તાર્થમાં ‘વિચ્ પ્રત્યય’ને ગુણ અને લોપ કર્યાથી ‘કઃ’ થાય છે. તેનો અર્થ કૃતિકર્તા છતાં ‘દમઃ’ દમ એવું ઈન્દ્રિય નિયમનનું નામ છે, તેથી કરે અને ન કરે એવો ‘કર્દમ’ શબ્દનો અર્થ, તે જ તેનું રૂપ વ્યુત્પન્ન થયું. એમ સ્વરૂપથી જે થાય તે જગતમાં સાંખ્યશાસ્ત્રને પ્રવર્તાવે. ‘દ્વિજ’ સંબોધન નારદને કહ્યું તે તમારામાં તેવું નથી તે બાબત તેને શરમાવવા કહ્યું છે. તે કર્દમથી મનુની બીજી કન્યા દેવલૂતિમાં થયા. ‘દેવાનાં લૂતિર્યસ્યામ્’ દેવોને આલ્વાન જેમાં થાય; એટલે તે સર્વ દેવતામયી છે. આ નામથી તેનું સૌન્દર્ય ભારી હતું એમ બતાવ્યું. ત્રણ ગુણના અભિમાની દેવો કર્તૃપણાનું નિનિત્ત સાથે લાવ્યા, તેથી પોતે અકર્તા અને તે કન્યાઓ કર્ત્રી થઈ. તે નવ કર્દમની કન્યાઓને પોતે બેન કહી. તે જેમાં સંબદ્ધ થાય તેને કર્તા ઠરાવ્યો. સમ્બન્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તેમાં કર્તૃપણું ન આવે એવો સાંખ્યનો સિદ્ધાન્ત બતાવ્યો. હવે અવતારનું પ્રયોજન બતાવે છે: જેના હૃદયમાંથી સાંખ્યશાસ્ત્ર નીકળે તે જ મુખ્ય અધિકારી એ પોતે ઉત્પાદક છે એવી બુદ્ધિ ન થવા માટે આત્મસ્વરૂપ સાંખ્ય માતાને કહ્યું. આસુરિ મુનિ પણ સાંખ્ય ભણ્યા, પણ તેણે તો પ્રચાર કર્યો, તેથી તેનો તે શાસ્ત્રમાં મુખ્યાધિકાર ન ગણાય. માતા દેવલૂતિ કપિલોપદેશની મુખ્યાધિકારિણી છે. જેવો ઉપદેશ મળ્યો તે ક્ષણમાં જ ગુણના સંગરૂપી દોષને તે ક્ષણે છોડી તે કપિલ જેવી બની ગઈ, તેથી સ્ત્રી હતી પણ માતા હોવાથી આત્માનો ઉપદેશ તેને કર્યો. આત્માની ગતિ એટલે જ્ઞાન માતાને કરાવ્યું. મા હતી એટલે તેને ઉપદેશની જરૂર હતી. કપિલ ભગવાનના અવતાર હતા તે ગુરુ થઈ ઉપદેશ આપે તેમાં દોષ નથી. આ સાંખ્યજ્ઞાન નિત્યસિદ્ધ છે, પરન્તુ અન્તઃકરણના દોષને લીધે તે થતું નથી. તેથી અન્તઃકરણમાં મોહરૂપ પાપ ગયું કે તે જ્ઞાન દેખાયું. અથવા આ ઉપદેશ થયો કે પાપ

નાહું. કપિલની ગતિ એટલે સાંખ્યસિદ્ધાન્તસિદ્ધ અનુભવ પ્રાપ્ત થયો.(૩)

એમ ભગવાનની ‘નિશ્ચલસ્થિતિરૂપ’ ‘ચતુર્ભુજત્વ’નું નિરૂપણ કરે છે:

અત્રેરપશ્યમભિકાંક્ષત આહ તુષ્ટો દત્તો મયાહમિતિ યદ્ભગવાન્ સ દત્તઃ ।

યત્પાદપંકજપરાગપવિત્રદેહા યોગર્ષિમાપુરુભયીં યદ્દૃહૈહયાદ્યાઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : પ્રજાની ઈચ્છાથી અત્રિ તપ કરતા હતા ત્યાં ભગવાન પધાર્યા. હું મારું સ્વરૂપ તમને આપું છું એમ કહ્યું તેથી તે દત્ત ભગવાન થયા, જેના ચરણની રજના પ્રતાપે જેના દેહો પવિત્ર થયા છે એવા યદુ અને સહસ્રાર્જુન સઘોમુક્તિ અને કર્મમુક્તિરૂપ યોગસમૃદ્ધિને પામ્યા.

ભાવાર્થ : ત્રણ નથી જેને તે ‘અત્રિ’ કહેવાય. ત્રણ પુત્રો અવશ્ય થવા જ જોઈએ તે ન હોવાથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરી; અથવા સ્ત્રી અને સ્વયં છે પણ પુત્ર નથી તેથી ‘અત્રિ’ છે તે પોતે છે અને ત્રણ પુત્રો થાય તો ચતુર્ભુજ થવાય. ચાર ક્રિયાશક્તિઓ, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય અને તપ એ ચાર ભુજરૂપ ભગવાન છે, તેથી તે ચતુર્ભુજ છે. “યોગસ્તપશ્ય વંશશ્ય ભગવદ્ભક્તિરેવ ચ, એતાઃ ક્રિયાશ્યતસ્રો હિ ભગવદ્બાહુષુ સ્થિતાઃ, અથવા દાતૃદેયત્વમાત્મનો બોધયત્યસૌ, અતઃ આત્મપ્રદઃ કૃષ્ણશ્યચતુર્ભુજ ઈતોરિતઃ” (યોગ તપ વંશ અને ભગવદ્ભક્તિ એ ચાર ક્રિયારૂપ ભગવાનની ચાર ભુજઓ છે. અથવા પોતે દાતા અને દેય બન્ને છે. તે બતાવવા માટે કૃષ્ણ પોતે આપનાર હોવાથી તે ચાર ભુજા ધરનાર પોતે ચતુર્ભુજ નામધારી છે. તે જ કહે છે કે પોતાની અપગતિ ન થાય તે માટે (અપગતિ ત્યાજ્યતિ ઈતિ અપત્યમ્) આકાંક્ષા કરે છે એવો ‘અપત્ય’ શબ્દનો અર્થ થાય છે એટલે પોતાના બાપને દુર્ગતિ ના કરાવે તે “છોકરો” કહેવાય. તેથી પુત્રાન્તરથી અથવા તેના પોતાનાથી પિતૃલોક પ્રાપ્ત કરે તો દુર્ગતિ જ થાય, કેમકે મોક્ષ ન થાય; તેથી ભગવાને વિચાર્યું કે આ અત્રિ પુત્રની ઈચ્છા કરે છે તેની સિદ્ધિ માટે હું મારો આત્મા જ તેને આપું. એમ નહિ કરું તો તેને અપત્યત્વની ઈચ્છા છે તે સિદ્ધિ નહિ થાય, કેમકે લૌકિક છોકરો બાપની દુર્ગતિને રોકી ન શકે! તેની ચારે તરફથી ઈચ્છા ‘અભિકાંક્ષા’ એટલે અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ તે બન્ને એક પાસેથી મેળવવાની અત્રિની ઈચ્છા છે; તેથી અત્રિને પ્રસન્ન થયા. ભગવાનનું દત્ત નામ કહ્યું તેનું તાત્પર્ય કહે છે કે હું તમને પુત્ર નથી આપતો, પણ આત્મા જ આપું છું, એટલે ‘મયા અહં દત્તઃ’ મેં મને આપ્યો. એમ કર્તા અને કર્મ ભગવાન સિવાય કોઈ એક ન હોઈ શકે. લોકમાં કર્તા હોય તે પોતાના વગરની બીજી વસ્તુ આપી શકે. ભગવાન પોતે પોતાને આપી શકે, તેથી ભગવાને કહ્યું કે ‘મયા

આત્મા દત્તઃ' એથી તેમને ત્યાં ભગવાન્ અંશથી થયા તેનું નામ 'દત્ત' રાખ્યું છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં આત્મા વગેરે 'અદેય' માં ગણેલા છે: “ધર્મદાસો જ્યેષ્ઠપુત્રો ભાર્યા સ્વાત્મા તથૈવ ચ । સર્વસ્વં ગુરુવર્ગશ્ચ નૈવ દેયમતિ સ્થિતિઃ” (ધર્મદાસ, મોટો દીકરો, સ્ત્રી, પોતાનો દેહ, સર્વસ્વ અને ગુરુવર્ગ 'અદેય' છે એવી ધર્મની મર્યાદા છે.) ભગવાને આત્મા કેમ આપ્યો? તે ભગવાન્ છે માટે આત્મા આપ્યો. પૂર્વ શ્લોકમાં જીવના ધર્મો ક્યાં તે ભગવાનના ધર્મો નથી, ભગવાન્ તો આત્માનું દાન કરનાર છે. જો તેવા ન હોય તો લોકને ભજવા લાયક તે ન રહે, તેથી ભગવાને અત્રિને આત્મા આપ્યો તે 'દત્ત' થયા. દત્તાત્રેય એવું બાપના નામ સાથે પોતાનું નામ છે. અવતારનું પ્રયોજન કહે છે કે જેના ચરણની રજથી જેના ભૂતોને સંસ્કાર થયો છે તેવા ક્ષુદ્રદેહવાળા બન્ને જાતની યોગસમૃદ્ધિને (સઘોમુક્તિ-ક્રમમુક્તિરૂપા) પામ્યા. તેમાં અણિમાદિ ક્રમમુક્તિમાં છે. અથવા ભક્તિ જ્ઞાનરૂપ બે પ્રકાર પામ્યા. કોણ પામ્યા કે યદુના ગુરુ અવધૂત અને હૈહય સહસ્રાર્જુન, એ યાદવ હતો તેણે ઐહિક સમૃદ્ધિમાં હજાર હાથ મેળવ્યા હતા, મોક્ષ પણ મેળવ્યો હતો. તે બધા પુષ્ટિમાર્ગ 'નિષ્ઠ હોવાથી મર્યાદાનો વિરોધ દોષરૂપ નથી. આદિ શબ્દથી પ્રહલાદ વગેરે લેવા. તેથી ભગવાનના બાહુની ચારની સંખ્યામાં ઉપર કહ્યો ભાવ સમજવાનો છે.(૪)

૧.યદુરાજાએ બાપની આજ્ઞા ન માની. યયાતિએ પોતાના ભોગ માટે પુત્રની યુવાવસ્થા માગી તેનો યદુએ નિષેધ કર્યો છે, એ મર્યાદાવિરોધ. સહસ્રાર્જુન જમદગ્નિના આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે તેનો સેનાસહિત મુનિએ સત્કાર કર્યો તેના કારણમાં તેની 'હવિર્ધાની'ને જાણી ત્યારે ઋષિની મરજી વિસ્ત્રદ તે ગાયને બળત્કારે લઈ ગયો, તે મર્યાદાવિરોધ. તેનો પરિહાર ભગવત્કૃપારૂપ પુષ્ટિમાં અંગીકાર હોવાથી મર્યાદાના ભંગના દોષો તેને લાગતા નથી પણ કૃપાપાત્રોને તે દોષો ભૂષણરૂપ છે.

‘કઞ્જરથાંગશંખગદાધરમ્’ એ પદના અવતારને હવે કહે છે:

તપ્તં તપો વિવિધલોકસિસૃક્ષયા મે

આદૌ સનાત્ સ્વતપસઃ સ ચતુઃસનોઽભૂત્ ।

પ્રાક્કલ્પસંપ્લવવિનષ્ટમિહાઽઽત્મતત્ત્વં

સમ્યગ્જગાદ મુનયો યદ્યક્ષતાઽઽત્મન્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ : નાના લોક સૃજવાની ઈચ્છાથી મેં પૂર્વે તપ કરેલ તે તપનું ભગવાનમાં અર્પણ કર્યું તેનાથી ચાર સન થયા (સનક સનાતન સનન્દન સનત્કુમાર) તેણે

પૂર્વકલ્પ પ્રલયમાં નષ્ટ થયેલ આત્મતત્ત્વને સારી રીતે કહ્યું, જેના કથનમાત્રથી મુનિઓ આત્મામાં તેનો અનુભવ કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ : આ સનકાદિ ચાર ભગવાનની ભુજામાં રહેલ આયુધરૂપ છે. તે આયુધ તત્ત્વરૂપ છે. તેમાં મુખ્ય તત્ત્વ ગદા, જલતત્ત્વ શંખ, તેજતત્ત્વ સુદર્શન, કાવ્યતત્ત્વ કમળ. તેજ જળ અન્ન(પૃથ્વી) પ્રાણ એ (પૃથ્વી-અપ્તેજ વાયુ) ચાર તત્ત્વરૂપ છે. તે સ્વરૂપથી તત્ત્વ છે તે કાવ્યરૂપે અહીં કહ્યાં છે. કેવળ તત્ત્વના હોય અને કાર્યાવેશ ન હોય તો તે આયુધ ન કહેવાય. તે જેનાવડે તે આયુધ થાય છે તે કહે છે. (‘તપ્’ ભગવાનનું હૃદય છે) “તપો મે હૃદયં સાક્ષાત્” ઈત્યાદિ વાક્યોથી ભગવાનને સાધનમાં તપ છે. તે ક્રિયાથી સાથે રહી વ્યાપાર કરે છે, તેથી હાથથી કમળને ધારણ કરે છે. તે ભગવાનનું તપ પણ વિલક્ષણ છે. તે કહે છે: મેં પ્રથમ ચતુર્વિધ ભૂતનાં શરીરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ મેળવવા તપ કર્યું. તે સૃષ્ટિ નહોતી બની ત્યારે તપ કરેલું. તેનાથી કાંઈ ન થયું ત્યારે તે તપને મેં ભગવાનને અર્પણ કર્યું. તે તપદાનથી (‘સનાત્’ દાનાત્ ‘ષણુ દાને’ ધાતુ છે) તેનું જ્યારે દાન થયું ત્યારે તે ભગવાન્ જ ચાર સનવાળા થઈને જન્મ્યા. સનક સનન્દન સનાતન સનત્કુમાર એ ચાર નામમાં સન શબ્દ છે. આવેશ પક્ષમાં પણ એ ઘટે છે. ચારે મૂર્તિમાં એક ભગવાન્ આવિષ્ટ થયા છે. અવતારનું પ્રયોજન કહે છે: “યજ્ઞ: સાંખ્યં ચ યોગશ્ચ જ્ઞાનં ત્વત્ર નિરૂપ્યતે” (યજ્ઞ સાંખ્ય યોગ એ પૂર્વ ચાર શ્લોકમાં કહ્યા, જ્ઞાન આ શ્લોકથી કહેવાય છે.) પૂર્વકલ્પમાં આત્મજ્ઞાન નાશ પામ્યું હતું તેને આ કલ્પમાં સનકાદિએ સારી રીતે કહ્યું. સમ્યક્નો અનુભવપર્યન્ત એવો અર્થ છે. મુનિઓ શ્રૌત્રપ્રકારથી મનન કરતાં છતાં તે માર્ગથી આત્માને જોતા ન હતા તે સનકાદિના કહેલા જ્ઞાનથી આત્માને જોવા લાગ્યા; તે જ્ઞાનથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા લાગ્યા. ‘આત્મન્’ ત્યાં દ્વિતીયા અથવા સપ્તમીનો લોક સમજવો. ત્યારે પોતાના આત્મામાં ભગવાનને જોવા લાગ્યા, એવો અર્થ થાય. સાધારણો ‘ભક્તિમાર્ગના અધિકારીઓ આ માર્ગથી યુક્ત થાય છે એ કહ્યું “યે યે હતાશ્ચક્રધરેણ રાજન્” એ વાક્યથી. તે પહેલાં પણ ભગવાનના વૈકુંઠમાં સ્થિતિ કરવા યોગ્ય હતા. તે કોઈ કારણથી ન ગયા તેને આયુધદ્વારા ત્યાં પહોંચાડ્યા. આનાથી સ્મરણાર્થ પણ કહ્યો.(૫)

૧.સનકાદિના અવતારરૂપ આયુધ કહ્યાં. સનકાદિ જ્ઞાનોપદેશ કરી તેમ કરે પણ શત્રુને મારવા એ આયુધનું કાર્ય કહ્યું નહિ! ત્યાં કહે છે કે ‘સાધારણા:’ એટલે એવા ભક્તોના દેહ છોડાવીને ભક્તિ આપે છે, તે કાર્ય આયુધ કરે છે, આયુધો શત્રુને મારે છે, આ તો ભક્તોને મારે છે, તેને તત્ત્વરૂપ કેમ કહેવાય? શત્રુ બુદ્ધિનો પ્રકાર છે. ભક્ત પણ આત્મીય બુદ્ધિરૂપ છે. તે સાધારણ

હો કે શત્રુ હો તે સ્થાનથી ચૂક્યા હોય તો તેને ઠેકાણે લાવવામાં તે લાકડીનું કામ કરે છે; તે તેનું આયુધપણું છે.

‘પ્રસન્નવક્ત્રમ્’ એ ધર્મનું ઉત્પત્તિવડે નિરૂપણ કરે છે, ‘ધર્મસ્ય’ એ બે શ્લોકોથી, કેમકે તેમાં પ્રસાદ અને વક્ત્રભેદ એ બે ભાવ છે. કેવો ભગવત્પ્રસાદ અને કેવું શ્રીમુખ, તે બન્ને આ અવતાસી જણાશે:

ધર્મસ્ય દક્ષદુહિતર્યજનિષ્ટ મૂર્ત્યા નારાયણો નર ઈતિ સ્વતપઃપ્રભાવઃ ।

દષ્ટ્વાડડત્મનો ભગવતો નિયમાવલોપં દેવ્યસ્ત્વનંગપૃતના ઘટિતું ન શેકુઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : ધર્મને દક્ષની કન્યા મૂર્તિમાં સ્વતપના પ્રભાવવાળા નારાયણ અને નર નામના બે રૂપે અવતાર થયો. તેની પાસે કામની સેનારૂપ અપ્સરાઓ તપના ભેગાર્થે આવ્યાં પણ તે ભગવાનનો નિયમલોપ કરવાને સમર્થ ન થયાં; અથવા પોતાના નિયમનો સ્ત્રીઓને ગર્વ હતો તે ગર્વ ના ચાલ્યો.

ભાવાર્થ : ભગવાનનો પ્રસાદ અને મુખ તે ધર્મમાં જ પ્રકટે. તેમાં પણ બાપનો અંશ મુખ. તે જ કહે છે કે ધર્મની પત્ની દક્ષની પુત્રી મૂર્તિમાં અવતર્યા. તેમાં દક્ષ યજ્ઞમાં ડાહ્યા છે. તેમાં જે ક્રિયાશક્તિ શ્રદ્ધાદિથી જુદી સાક્ષાત્ મૂર્તિરૂપ તે જ મૂર્તિ તેમાં બે રૂપ પ્રકટ્યાં: એક નારાયણ અને બીજા નર: ‘આપો નારા ઈતિ પ્રોક્તા:’ એ ન્યાયે ભગવન્મુખ જળમાં રહ્યું છે. નર એ સૂત્રાત્મા જીવ જળનો પિતા. એક જ અવતારનાં બે નામ છે: એક જળના આધાર, બીજા જળના પિતા. મોટું બે પ્રકારનું હોય છે: જળના આધારરૂપથી સર્વ રસ ગ્રહણ કરે, સૂત્રાત્માથી વાણીથી વ્યવહાર કરે. એમ બે ભેદવાળું મુખ નર નારાયણ રૂપે પ્રકટ થયું. મુખને એવી રીતે પ્રકટ થવામાં જે ગુણ જોઈએ તે કહે છે: તપ એ મુખનું કાર્ય છે. ‘તપો નાનશનાત્ પરમ્’ ભૂખ્યા રહ્યા જેવું બીજું તપ નથી. તેથી બીજા અવયવોથી કરેલું તપ ઉત્કૃષ્ટ નથી. વાણીનું નિયમન અને અશનનું નિયમન એ મોટું તપ છે. તે મુખનો પ્રતાપ છે. એ ગુણ તપ અને બીજો તેનો પ્રતાપ, તે સહજ દોષના અભાવરૂપ છે. તપની સાથે રહેનારો સહજદોષ ક્રોધ છે. તે ક્રોધનો અત્યન્ત પ્રભાવ હોય તે તપનો અનુભવ કહેવાય. સકામતા તે તપનો બહારનો દોષ કહેવાય. તેનો અભાવ એટલે નિષ્પાપ એ તપનો ગુણ કહેવાય. તે મુખનો પ્રસાદ એટલે જે આપણો દોષ કરે તેને વરદાન આપવું. તે વાત એકાદશ સ્કન્ધમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે, અહીં દોષનો અભાવ માત્ર કહેવાશે. આ ભગવાન્ આત્મા છે. પોતાને પોતે જુએ તેમાં કામ થવાની રીત નથી. તેથી ભગવાન્ આત્મા હોવાથી તેમાં પોતાના સહજ ધર્મનો લોપ જોઈને

(વિપરીત રીતે નાશ થાય તે અવલોપ કહેવાય.) આત્માથી સહજ બંધક કર્મો પણ મોક્ષ આપનારાં થાય છે. તોપણ તે અપ્સરાઓ ભગવાનની સમીપમાં પોતાનામાં જ દોષો જોઈ મોહિત થઈ તેથી ક્રોધ કરવા લાગી, તેથી તેણે જે સંકલ્પ આવતી વખતે કરેલો તે સિદ્ધ ન થયો. તે કાંઈ ન કરી શકે એવી નહોતી, પણ તે દેવીઓ હતી; એનું બીજાને મોહ કરવાનું વ્રત હતું; તે વ્રતનો ભગવાન પાસે ત્યાગ થયો. તે ઉપાસના કરીને પોતાનું વ્રત સિદ્ધ કરે એ વાત તો દૂર રહી. તેની ક્રિયાશક્તિને બતાવે છે કે તે કામની સેના છે. કામ અંગરહિત છે. ‘તુ’ શબ્દ છે તેથી સ્ત્રીઓ અબળા નથી પણ બળવાળી છે. કામ ન કરે તેથી નથી. અંગરહિતની સેના છે તે અંગનાશથી ડરતી નથી. અમૂર્ત પ્રકારે તે ઘાત કરનારી છે. તેવી સ્ત્રીઓ ભગવાનનો સમ્બન્ધ પણ ન કરી શકી. સ્ત્રીઓએ કરેલો કોઈ ક્ષોભ ભગવાનમાં નથયો.(૬)

એમ બહારનો દોષ દૂર કરીને આન્તરિક દોષ (માનસિક દોષ) કૈમુતિક ન્યાયથી દૂર કરે છે:

કામં દહન્તિ કૃતિનો નનુ રોષદષ્ટ્યા રોષં દહન્તમુત તે ન દહન્ત્યસહ્યમ્ ।

સોડયં યદન્તરમલં પ્રવિશશિભભેતિ કામઃ કથં નુ પુનરસ્ય મનઃ શ્રયેત ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : મહાદેવ જેવા મહાપુરુષો કામને બાળી ભસ્મ કરે છે, રોષથી કામને બાળે છે, પણ ક્રોધ પોતાને બાળનાર અસહ્ય દોષ છે તેને તે બાળી શકતા નથી. તે ક્રોધ અહીં ભગવાનના અન્તઃકરણમાં આવતાં અત્યન્ત ભય પામે છે તો તેના મનમાં કામ તો ક્યાંથી આવી શકે?

ભાવાર્થ : આ સ્ત્રીઓ દેહ પાડીએ અથવા અર્થ સિદ્ધ કરીએ એવા નિશ્ચયથી આવેલી એટલે જો દેહ પડશે તો અમે કામની સેનારૂપે સિદ્ધ થઈશું, અર્થ સિદ્ધ થશે તો સેનાપણું સિદ્ધ થશે. તે તેના બન્ને વિચારો સિદ્ધ ન થયા, તે આશ્ચર્ય કહેવાય. તેનો બ્રહ્મા પોતે વિચાર કરે છે કે કામાદિને જીવનાર બીજા નથી પણ તે કામના ષડ્વર્ગ જ છે. તેમાં જે જે નાના છે તે પૂર્વ પૂર્વને જીતનારા હોય છે, તેથી જે કામને જીતનાર છે તે રોષદષ્ટિથી કામને બાળે છે. રોષ એટલે ક્રોધ. ક્રોધથી કામ બળે પણ બીજી રીતે તે કામને જીતી શકતા નથી, એટલે કામને બાળે તે ક્રોધને આશ્રય આપે છે. ‘નનુ’ સંબોધનમાં છે. તે કામ કરતાં ક્રોધ દુષ્ટ છે. તે કહે છે કે કામ તો હૃદયમાં વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારે ક્રોધ જ્ઞાનમાં વ્યાપ્ત થાય છે, તેથી જ્ઞાન નાશ થાય તે મોટું નુકશાન ગણાય; તેથી તેમ કરનારા કૃતી-ભાગ્યવાળા ન ગણાય. કામ અને ક્રોધમાં સમાન ધર્મ એક છે તે પરલોકના બન્ને નાશક છે તે. છતાં ક્રોધ આત્માને બાળે છે,

તેથી બાળનારને (ક્રોધ)ને બાળતા નથી અને ને બાળનારને (કામને) બાળે છે, તેથી તેઓ ગાંડા છે. ક્રોધ થોડો દાહ નથી કરતો. તે કામને જીતનારો ક્રોધ નારાયાણના હૃદયમાં આવતાં ભય પામે છે: હું પણ કામની જેમ શરીર વગરનો બનીશ; ત્યારે કામ તો તેના હૃદયમાં ક્યાંથી જ આવી શકે? ક્રોધ તો મલિનમાં પ્રવેશ કરે છે. ભગવાનનું હૃદય તો અમળ નિર્મળ છે માટે પ્રવેશ કરતાં ડરે છે. ‘તે મારો પણ નાશ કરશે’ એ શંકાથી તેના હૃદયથી દૂર રહે છે; તેથી એમ કહ્યું કે કામક્રોધકૃત પદાર્થો ભગવન્મુખમાં પ્રવેશ કરતા નથી; તે ભગવાનને પ્રસન્નતાના કારણરૂપ બનતા નથી. જેટલો અર્થ નર અને નારાયાણનો તેટલો અર્થ મુખ અને પ્રસાદનો સમજવો.(૭)

એમ પ્રસન્નમુખના અવતાર કહીને ‘નલિનાયતેક્ષણ’નું નિરૂપણ કરે છે:

વિદ્ધં સપત્ન્યુદિતપત્રિભિરન્તિ રાજો

બાલોડપિ સન્નુપગતસ્તપસે વનાનિ ।

તસ્મા અદાદ્ધ્રુવગતિં ગૃણતે પ્રસન્ને

દિવ્યાઃ સ્તુવન્તિ મુનયો યદુપર્યધસ્તાત્ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ : ઉત્તાનપાદ રાજાની પાસે ધ્રુવ ગયો ત્યારે સુરચિના વચનરૂપી બાણથી તે વીંધાયો તેથી તે વનમાં ગયો. તેની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલ ભગવાને ધ્રુવને સ્થિર સ્થાન આપ્યું, જે સ્થાનની મુનિઓ સ્તુતિ કરે છે અને તેની ચારે તરફ ઉપર નીચે ફરે છે.

ભાવાર્થ : નલિન સરખા મોટા નેત્રવાળા કહ્યા તેથી નેત્ર અને તેની મોટાઈ કહેવી જોઈએ. તેમાં ભગવાન વૈકુંઠમાં રહ્યા તે નેત્ર. તેની મોટાઈ જ્યોતિશ્ચક્ર છે. તે ભગવાન તેમાં રહી સર્વને જોઈ શકે છે. તેનું કમલની જેમ દીર્ઘત્વ વિચારણીય છે. કમળ ખીલ્યું હોય તો મોટું દેખાય. તેમાં વિકાસ તપ જેવો છે. જેમ જલમાં રહ્યું કમળ ફૂલે તેમાં સૂર્યની અપેક્ષા છે તેમ ઉત્તમાધિકારી વનમાં રહે તો ભગવાનનું નેત્ર વિકાસ પામે ત્યારે તે જોઈ શકે છે. તેમાં પણ ભગવાનની ઈચ્છાથી તેવું સકામ જ બહાર જુએ છે. કામ પણ કલેશથી થયો હોય, તપ પણ જગતને પ્રકાશક હોય તો એમ બને છે; માટે અહીં ધ્રુવની કથા કહે છે. માતાની સોફ્યના વચનથી ધ્રુવને અસહ્ય વેદના થઈ. અપર માએ રાજાની સમીપમાં વાણીરૂપી બાણો ફેંક્યાં. ‘બેટા, રાજાના ખોળામાં બેસવાને તું લાયક નથી.’ આ વચનબાણે ધ્રુવ વીંધાયો. મર્મનો ભેદ કરનાર બાણો વીંધે છે. ‘પત્રી’ કહ્યા તેથી જેનો ઉપાય ન થાય તેવા ઊડીને ચોંટે છે, તેથી વિવેકાદિથી તે ઘા સ્વાય તેવો નથી એ કહ્યું. બહારનો પણ ઉપાય તેમાં

નથી રહ્યો, કેમકે રાજાની પાસે તેણે કહ્યું એટલે તેની ફરિયાદ રાજા પાસે કરવા જેવું નથી, કેમકે તેણે એ બનાવ નજરે જોયો છે. તેથી ધ્રુવની દીનતા બતાવી. આ દીનતા ભગવદ્દર્શનમાં બીજા છે. બીજું બીજા કહે છે કે તે બાળક છે. તપ કરવા વનમાં નીકળી પડ્યો તે અધિકાર બતાવ્યો. સર્વ વનમાં તપ કરીશ એવા દઢ વિચારથી ગયો છે તેથી વનને બહુવચનમાં કહ્યું છે. તેને ભગવાને ફલ આપ્યું તે દષ્ટિનો વિકાસ કહેવાય. ધ્રુવગતિથી ફલની નિશ્ચયતા કહી. સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયા. તે નેત્રનાં કિરણ અંદર પેઠાં. તે ભગવાન તેના તપથી પ્રસન્ન નથી પણ બાળક સ્તુતિ કરે છે તે જોઈને પ્રસન્ન થયા. એમ ન હોય તો ‘નિવર્તયિષ્યે પ્રતિયાત સ્વધામ’ એ વચન વ્યર્થ થાય. ભગવાન અન્યથા નિવૃત્ત કરતા નથી એમ નથી. શક્તિમાન છે. સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઈ બાળકને ધ્રુવગતિ આપી. ત્યાં શંકા કરે છે કે સ્તુતિ અને ધ્રુવગતિ તેને શો સમ્બન્ધ છે? તપ તો ભોગરૂપ ફળવાળું હોવાથી તેમ કરી પણ શકે? ત્યાં કહે છે કે દિવ્ય લોકો તેની સ્તુતિ કરે છે. તે ધ્રુવ નિન્દાના વચનથી દુઃખી થયો, તો તેણે તપ કર્યું, સ્તુતિ કરી: ભગવાને તેને સ્તુતિ સર્વદા થાય એવું સ્થાન આપ્યું, જે સ્થાનને સ્વર્ગમાં રહેનારા સપ્તર્ષિઓ પણ નીચે રહીને સ્તુતિ કરે છે. જો આ સ્થાન ભગવત્પ્રસાદથી ન મળ્યું હોય અને તપથી અથવા આગ્રહથી મળ્યું હોય તો તેની ભગવદીયો સ્તુતિ ન કરે. તેમાં પણ પોતે નીચે રહીને ઉપર રહેતાની સ્તુતિ કેમ કરે? ન કરે, પણ વધારામાં તેની ઈર્ષ્યા કરે. ભગવાન પ્રસન્ન થયા તેથી જ ધ્રુવને પશ્ચાત્તાપ થયો છે. (૮)

એમ ‘નલિનાયતેક્ષણ’નું નિરૂપણ કરીને ‘કદમ્બકિન્જલકપિશંગવાસસમ્’નું નિરૂપણ કરે છે:

યદ્વેનમુત્પથગતં દ્વિજવાક્યવજ્રવિષ્ણુષ્ટપૌરુષભગં નિરયે પતન્તમ્ ।

ત્રાત્વાર્થિતો જગતિ પુત્રપદં ચ લેભે દુગ્ધા વસૂનિ વસુધા સકલાનિ યેન ॥૮॥

શ્લોકાર્થ : વેન રાજાએ વેદવિરુદ્ધ રસ્તો લીધો ત્યારે બ્રાહ્મણોનાં વાક્યરૂપી વર્જોના પ્રહારથી તેનાં ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ નષ્ટ થયાં અને નરકમાં પડવા લાગ્યો, તે વખતે ભગવાનની મુનિ લોકોએ પ્રાર્થના કરી તેથી ભગવાન જ તેના પુત્રપદને પામ્યા અને વસુધામાંથી બધા પદાર્થો પ્રભુએ દોહીને પેદા કર્યા.

ભાવાર્થ : અહીં પીતામ્બર અને કદમ્બની તુલ્યતા નિરૂપણ કરવાની છે. કદમ્બને વર્ષાઋતુમાં કિંજલકો થાય છે. વરસાદ પૃથ્વીને તાપથી સંતાપ થાય ત્યારે આવે. જેમ વૃષ્ટિ સંતાપને હરનારી છે તેમ પૃથ્વીએ કરેલો દોહ સર્વ સંતાપનો હારક છે. તે પીતામ્બર રૂપ છે. રાજા સ્વભાવથી પૃથ્વીને ઢાંકનારો હોય છે. તેની આજ્ઞાથી પૃથ્વી

સુરક્ષિત રહે છે. તે જો સારી રીતે પૃથ્વીનો રક્ષક ન હોય તો પૃથ્વી તેજલીન થાય. તેજ તેનું પીતપાણું કહેવાય. આ પૃથ્વી વેનનો પુત્ર થયો. “પુન્નામ્નો નરકાત્ ત્રાયતે પિતરં સુતઃ” પુન્નામના નરકથી પુત્ર બાપને તારે છે, તેથી તે પુત્ર કહેવાય છે. તેમાં બીજા નરકથી રક્ષા કરે છે કે નહિ તે વાત શંકાસ્પદ છે, કેમકે તેવું જોવામાં નથી આવતું. આ પુત્ર તો નરકથી બાપને બચાવે એ ચોક્કસ છે. નરકો પાયુસ્થાનો છે, તેને આચ્છાદન કરે એ પીતામ્બર કહેવાય, દુઃખ આવ્યું ત્યારે રક્ષણ કહેવાય. તેના માટે આના પિતાને દુઃખ થયું. તે કહે છે કે વેનરાજાએ અન્યાયનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો તેથી તે બ્રાહ્મણોનું બૂરું કરવા લાગ્યો, ત્યારે બ્રાહ્મણોનાં વાક્યરૂપ વજ્રવડે જેનાં પૌરુષ અને ભાગ્ય નષ્ટ થયાં છે તેથી ભાગ્યથી કે પુરુષાર્થથી તેનો નિસ્તાર થવાનો નથી, તેમ પ્રજાપાલનરૂપ ધર્મથી પણ નિસ્તાર ન થાય, કેમકે તે અવળે માર્ગે ચડી ગયો હતો; તેથી તેમાં દોષ છે અને ગુણ નથી; તેથી તે નરકમાં પડવા તૈયાર થયો. તે વખતે તેના હાથના મથનથી પ્રકટ થઈને પ્રભુએ જગતનું પાલન કર્યું અને બ્રાહ્મણોએ પ્રાર્થના કરવાથી ભગવાન પુત્ર થયા. હવે અવતારચરિત્ર કહે છે. તેણે બધા ધનને પૃથ્વીમાંથી દોહીને કાઢ્યું. વસુને માટે વસુધાને દોહી. જોકે બીજી વસ્તુઓ બીજાએ દોહી છે તોપણ તે આમના આશ્રયથી દોહી તેથી ‘સકલાનિ યેન’ કહ્યું. એમ વેદરૂપ પીતામ્બર સર્વકામપૂરક છે એ બતાવ્યું; નરકથી પાલન કરનાર છે તે પણ બતાવ્યું. ‘પડેલી’ કહી તેથી સર્વદુઃખનિવૃત્તિ પ્રસંગથી કહી. ‘પ્રજનન એટલે પીતામ્બર ગુહ્ય ગોપન કરનાર છે તે ગોપન તેનું સ્વાભાવિક છે. તેનું રેખાકારપાણું ‘સર્વ ગુણોના સદ્ભાવથી છે.’ (૮)

૧. જીતેન્દ્રિય સ્વભાવથી તેણે બધાનું રક્ષણ કર્યું.

૨. કદમ્બના કિંજલકો રેખાકાર હોય છે તેમ અહીં રેખાકાર ગુણો છે.

એમ પિતામ્બરનું નિરૂપણ કરીને ‘લસન્મહારત્નહિરણ્મયાંગદમ્’ એ વિશેષણના અવતારને કહે છે:

નાભેરસાવૃષભ આસ સુદેવિસૂનુઃ

યો વૈ ચચાર સમદ્ગજડયોગચર્યામ્ ।

યત્પારમહંસ્યમૃષયઃ પદમામનન્તિ

સ્વસ્થઃપ્રશાન્તકરણઃ પરિમુક્તસંગઃ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થઃ નાભિથી (મેરુદેવી) સુદેવીમાં ઋષભદેવ થયા, જે સમાનદષ્ટિવાળા બ્રહ્મદષ્ટિવાળા થયા અને યોગનું તેમણે આચરણ કર્યું. જેને ઋષિઓ પારમહંસ્ય

જ્ઞાન કહે છે. તે બ્રહ્મમાં સ્થિતિવાળા, શાન્તઈન્દ્રિયોવાળા અને મુક્તસંગ હતા. ભાવાર્થ : નાભિ રાજાએ બ્રાહ્મણોની પ્રાર્થના કરી તેના યજ્ઞમાં પ્રકટ થયેલ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી, તેથી ભગવાન્ તેના પુત્ર થઈને પધાર્યા. નાભિની સ્ત્રી સુદેવીના તે પુત્ર થયા. ‘અસૌ’ કહ્યા તે બ્રહ્માની બુદ્ધિમાં હતા તેથી તેમ કહ્યું. તેનું નામ ઋષભ હતું. તેમના ચરિત્રમાં તો જડયોગ તેણે આચારમાં દેખાડ્યો, તેણે સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ જોયો. તે જડયોગના આચારનું રૂપ કહે છે: જેને લોકો ‘પરમહંસ’ પદ કહે છે, તે પરમહંસ માર્ગમાં ચાલનારનાં આવશ્યક સાધનોને કહેતાં પોતે તેવા થયા. પહેલાં તો તેણે બધાનો સંગ છોડ્યો. તેનાથી તેની ઈન્દ્રિયો શાન્ત થઈ, તેનાથી તે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરીને રહ્યા. તેથી તેના દોષ ગયા એ વાત કહી. ગુણ તો સમદેહ, તેથી તે ગુણદોષથી રહિત થયા. અથવા સર્વભૂતમાં વાસુદેવદષ્ટિવાળા થયા. દેવતા અને ક્રિયાની વચ્ચે અંગદ (બાજૂબંધ) બંધાય છે, તેમાં પણ તે દેવતાના ભાગમાં રહે છે. કોણીની ઉપરનો ભાગ તે પ્રતદ કહેવાય. ઈન્દ્ર દેવતા (બલના આધાર)નો ભાગ તે છે, તેની જગ્યાએ અંગદ બંધાય છે. આ ઋષભે કર્મ છોડ્યાં હતાં, કેમકે તે બ્રહ્મવિદ્ હતા. નાભિના પુત્ર થયા તે હિરણ્મયરૂપે યજ્ઞમાં દેખાયા હતા તેથી હિરણ્મય^૧ કહ્યા છે. મોટાં રત્નો તો તેના પુત્રો છે. તે જ્ઞાન અને કર્મની વચ્ચે રહે છે, તેથી અંગદ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અથવા સ્વસ્થત્વાદિ રત્નો સમદેહ સુવર્ણ જડયોગચર્યા આ કૃતિ આ પરમહંસનું પદ છે. રત્નો તો તે ગુણો છે. માટે ઋષભનું યત્કિંચિત્ કાર્ય તે બધું અંગદનું કાર્ય જાણવું. ત્રણ અધ્યાયથી પંચમસ્કન્ધમાં તેનું ચરિત્ર કહેવાશે. તેમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં તેની શોભા, બીજામાં મહારત્નરૂપ તેનાં વાક્યો અને ત્રીજામાં હિરણ્મયમયત્વ એટલે બ્રહ્મભાવ કહેવામાં આવશે.(૧૦)

૧. ‘અથ તમાવિષ્કૃતભુજયુગદ્વયં હિરણ્મયં પુરુષવિશેષં’ એમ પંચમ સ્કન્ધમાં વર્ણન છે તેને અનુસારે રત્નાદિ કહ્યા છે. બીજો પક્ષ શ્લોકોક્ત વિશેષણથી કહ્યો છે.

એમ અંગદનું નિરૂપણ કરીને ‘સ્ફુરન્મહારત્નકિરીટકુણ્ડલમ્’ એ વિશેષણના અવતારને હવે કહે છે:

સત્રે સમાસ ભગવાન્ હયશીર્ષનામા સાક્ષાત્સ યજ્ઞપુરુષસ્તપનીયવર્ણઃ ।

છન્દોમયો મખમયોઽખિલદેવતાત્મા

વાયો બભૂવુરુશતીઃ શ્વસતોઽસ્ય નસ્તઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ : મારા યજ્ઞમાં ભગવાન્ હયગ્રીવ નામના સાક્ષાદ્દેવપુરુષ સોના જેવી કાન્તિવાળા વેદમય યજ્ઞમય સકલ દેવતામય થયા, જેની નાસિકાથી શ્વાસ લેતાં

પવિત્ર વેદવાણી પ્રકટી હતી.

ભાવાર્થ : હયગ્રીવ કિરીટકુણ્ડલરૂપ છે. તેનાં બે ભેગાં રૂપો છે. તે બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તાવિનાર છે. કિરીટ-ઘોડાનું મસ્તક અને કુણ્ડલ બાકીનો દેહ બે મળીને હયગ્રીવ એટલે કિરીટકુણ્ડલ ગણાય. તે બન્ને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ છે. સાંખ્ય યોગનો આધારભૂત મનુષ્ય દેહ છે તે અગ્નિસાધ્ય કર્મ (યજ્ઞ)માં પ્રકટ્યા છે. કુણ્ડલાદિ પણ તેવાં જ છે. તે જ ત્રણ રૂપને કહે છે: તેમાં છન્દોમય અને મખમય એ બે કુણ્ડલ છે, અને અખિલ દેવતાત્મા તે મુકુટ છે. અખિલ-ન્યૂનતારલિત દેવો બ્રહ્માદિ તે ભગવાનનાં મસ્તક જે પરમેષ્ઠીનું સ્થાન કહેવાય છે ત્યાં રહે છે. જે હયગ્રીવ કરે છે. તે બધું કુણ્ડલ મુકુટનું કાર્ય છે. તેનું સ્વરૂપ બ્રહ્મા કહે છે: મારા યજ્ઞમાં હયગ્રીવ ભગવાન પ્રકટ્યા. તે હયગ્રીવ નામે પ્રસિદ્ધ ભગવાન થયા. દ્વૈત્ય પણ હયગ્રીવ નામે થયો છે તે કોઈ ન સમજે, તેથીમૂળમાં હયગ્રીવને ‘ભગવાન’ કહ્યા છે. યજ્ઞમાં બીજા કોઈનો આવિભાવ ન થાય, તેથી હયશીર્ષ સાક્ષાત્ યજ્ઞપુરુષ પ્રકટ્યા સર્વ યજ્ઞના અધિષ્ઠાત્રી દેવતા, જેનો સુવર્ણ વર્ણ હતો. તપનીય એટલે સોનું. યજ્ઞ પણ અગ્નિસાધ્ય, તેથી તેને તપનીયવર્ણ કહ્યા. વેદાત્મક છે એમ કહેવા માટે તેને છન્દોમય કહ્યા. મખમય એટલે યજ્ઞાત્મા. અખિલ દેવતાના આત્મારૂપ એટલે પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફળરૂપ એવો અર્થ થયો. બધા દેવતા સાધન છે, આત્મા ફળ છે. અવતારનું પ્રયોજન બતાવતાં કહે છે કે કલ્યાણીવાણી વેદરૂપવાળી શ્વાસ લેતાં જેના બે નાકમાંથી નીકળે છે. ભગવાનના જે રત્નો મોટાં સ્પુર્યાં તે જ વાણીરૂપ-પવિત્ર વેદવાણીરૂપ છે.(૧૧)

એમ કિરીટકુણ્ડલના અવતારને કહીને હવે ‘ઉન્નિદ્રહૃત્પંકજકર્ણિકાલયે યોગેશ્વરાસ્થાપિતપાદપલ્લવમ્’નો જે અવતાર થાય છે તે કહે છે:

મત્સ્યો યુગાન્તસમયે મનુનોપલબ્ધઃ ક્ષોણીમયો નિખિલજીવનિકાયકેતઃ ।

વિસંસિતાનુરુભયે સલિલે મુખાન્મે

આદાય તત્ર વિજહાર હ વેદમાર્ગાન્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ : સત્યવ્રત રાજાએ સંધ્યાનું જલ લીધું તેમાં અંજલિમાં યુગાન્તના વખતે મત્સ્ય દેખાયો તે મોટો થતાં પૃથ્વીમય થયો અને સમગ્ર જીવદેહનો આશ્રયરૂપ થયો. પ્રલયજળના ભયને લીધે મારા મુખથી પડેલા વેદને હયગ્રીવ દ્વૈત્ય લઈ ગયો તેને મારી વેદને પોતાની પાસે રાખી પ્રલયજળમાં વિહર્યા.

ભાવાર્થ : મત્સ્ય પલ્લવરૂપ છે. સત્યવ્રતાદિ તેના શિષ્યોએ ગુરુના ચરણજ્ઞાનાત્મક

પલ્લવને હૃદયમાં સ્થાપન કર્યો. જ્યારે પ્રલયનો સમય આવ્યો ત્યારે દ્રવિડેશ્વર સત્યવ્રત રાજા એ(તે મનુની સંજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ થશે) તેથી થવાનું નામ મનુ છે-હમણાં તો સત્યવ્રત છે, તે મત્સ્ય ભગવાનની કૃપાથી તે આગળ મનુ થવાના જ. તેને હાથની અંજલિમાં બારીક મત્સ્યનું બચ્ચું દેખાયું. તેની ઉત્પત્તિ અહીં નથી કહી તેથી 'જોયો' એમ કહ્યું છે. તેને પાદત્વ કહેવા માટે ક્ષોણીમય કહ્યા તે આધ્યાત્મિક પૃથ્વીને ઉઠાવીને ફરશે. નૌકારૂપ પૃથ્વી થાય તો બોજાને તારે તેથી ભગવાનનો ચરણ (પૃથ્વી) નાનું વહાણ બન્યો. ભગવાનનો ચરણ બધાનો આશ્રય થાય છે તે જ કહે છે કે બધા જીવો જે વિષયથી ખણિડત થયા નથી, તેના સમુદાયને રહેવાના સ્થાનરૂપ છે, તેથી બધાં બીજો અને સપ્તર્ષિઓ અને સત્યવ્રત એ પૃથ્વીરૂપી નૌકામાં બેઠા. તે ચરણનું રૂપ કહ્યું. તેથી સંસાર સમુદ્રને તરવામાં એ નાનું વહાણ છે. તેના અવતારના ચરિત્રને કહે છે: પ્રલયના મોટા ભયમાં બ્રહ્માના મુખમાંથી પડી ગયેલ વેદોને હયગ્રીવ નામનો દાનવેન્દ્ર પાસે હતો તે લઈ ગયો તેને મત્સ્ય ભગવાને માર્યો અને તેની પાસેથી વેદો લીધા, પછી જળવિહાર કર્યો. બીજા જ્ઞાન અને ભક્તિને કહેનારા વેદો તેની પાસેથી લીધા. 'હે' અવ્યય પ્રસિદ્ધિ કે આશ્ચર્ય કહેનારું છે. શિષ્યોનાં હૃદયો વેદમાર્ગો વડે પ્રકુલ્લ થાય છે. યજ્ઞોપયોગી વેદો હયગ્રીવ ભગવાને ઉદ્ધૃત કર્યા. સર્વોપયોગી વેદોનો ઉદ્ધાર મત્સ્ય ભગવાને કર્યો એ વિશેષ સમજવો.(૧૨)

‘શ્રીલક્ષ્મણમ્’ વિશેષણના અવતારને કહે છે:

ક્ષીરોદધાવમરદાનવયૂથપાનામુન્મથનતામમૃતલબ્ધય આદિદેવઃ ।

પૃષ્ઠેન કચ્છપવપુર્વિદધાર ગોત્રં નિદ્રાક્ષણોઽદ્રિપરિવર્તકષાણકણ્ડુઃ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ : દેવો અને દાનવો અમૃત મેળવવા માટે ક્ષીરસાગરનું મથન કરવા લાગ્યા ત્યાં આદિદેવ ભગવાન પ્રકટ થયા, ડૂબતા મન્દચરણને પોતાની પીઠ ઉપર ધર્યો તેને ફેરવવાથી ભગવાનની ચેળ મટવા આવી એટલે નિદ્રા આવવાનો વખત પણ થઈ ગયો.

ભાવાર્થ : અમૃતને અને લક્ષ્મીને કૂર્મ ભગવાને આપ્યાં છે. જેટલું કાર્ય કૂર્મનું તેટલું શ્રીવત્સનું કાર્ય. જેમ બ્રાહ્મણના પગનો સ્પર્શ તેમ મન્દર પર્વતના પાદનો સ્પર્શ. જેમ સર્વ બ્રાહ્મણોએ વિચાર કરીને ભગવાનના ચરણનો આશ્રય કર્યો તેમ દાનવોએ અને દેવોએ મન્દર કૂર્મ ઉપર રાખ્યો. જેવું ઘર્ષણ છે તેવો શાસ્ત્રાર્થ નિર્ણય છે. ક્ષીરસાગરમાં અમર અને દાનવોના સેના પતિઓ મથન કરવા લાગ્યા. તે અધિક મથન તો અમૃત મેળવા માટે કરતા હતા. ત્યાં આદિદેવિક દેવ, દેવોનો પક્ષ કરનારા

કાચબાના શરીરને ધારણ કરનાર ભગવાન્ પોતાની પીઠ ઉપર મન્દર પર્વતને લેવા લાગ્યા. મન્દર તો મોટો ભારરૂપ તેને શા માટે ધર્યો? ત્યાં કહે છે કે તેને નિદ્રાનો સમય હતો માટે ધર્યો કે ઉપર ઘસાય તો જલદી નિદ્રા આવે. આ તો તમે વિપરીત બોલો છો; નિદ્રા આવતી હોય તેનો બધો ભાર ઉતાર્યો એકચિત્ત થાય? ત્યાં કહે છે કે ભગવાનની પીઠ ઉપર મન્દર ફર્યો ત્યારે તેને ખંજવાળ આવતી હતી તે શાન્ત થઈ, તેથી પર્વત ધર્યો. ઘસવાથી સુખ થાય તો તરત નિદ્રા આવી જાય. ભગવાને બધા દેવોને અમૃત આપવા માટે પર્વતને પીઠ ઉપર ધારણ કર્યો, તેમ સર્વ બ્રાન્તોના પુરુષાર્થની સિદ્ધિને માટે પરીક્ષક બ્રાહ્મણ (ભૃગુ)ના ચરણનું ધારણ કર્યું છે. (૧૩)

‘કૌસ્તુભરત્નકન્ધરમ્’ એ વિશેષણના અવતારને કહે છે:

ત્રૈવિષ્ટપોરુભયલાસનૃસિંહરૂપં કૃત્વા ભ્રમદ્ભ્રુકુટિદંધ્રકરાલવક્રમ્ ।

દૈત્યેન્દ્રમાશુ ગદયાડભિપતન્તમારાદૂરૌ નિપાત્ય વિદદાર નખૈઃ સ્ફુરન્તમ્ । ૧૪ ।

શ્લોકાર્થ : દેવના મોટા ભયને મટાડવા માટે ફરતી ભમરથી અને દાઢથી ભયંકર મુખવાળા નૃસિંહ પ્રકટ થયા. ગદા સાથે લડવા માટે સાથે આવતા હિરણ્યકશિપુને દૂરથી ખોળામાં નાખીને તેને નખોવડે ચીરી નાખ્યો.

ભાવાર્થ : કૌસ્તુભ નામનું રત્ન કંઠમાં છે એવો અવતાર તો નૃસિંહનો છે. જેમ કંઠમાં પહેરેલા કૌસ્તુભનાં કિરણો કાંધ ઉપર પડે તે કેશવાળી જેવા દેખાય છે તેમ નૃસિંહજી, ભગવાનના આભરણમાં વપરાતા કૌસ્તુભરૂપ છે. ભગવાન્ કૌસ્તુભને કંઠમાં પહેરે છે તે દૈત્યોને મારવા માટે અને ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ધરે છે. બધા ભગવાનના જીવોનું સમષ્ટિરૂપ કૌસ્તુભ છે: ‘ચૈત્યસ્ય તત્ત્વમમલં મણિમસ્ય કણ્ઠે’ (જીવનું વિશુદ્ધતત્ત્વ તે ભગવાનના કંઠ કૌસ્તુભ મણિ છે) એવું શ્રીભાગવતનું વચન છે-તેથી ભગવાન્ જો તેમને પોતાનાં કંઠમાં ન સ્થાપન કરે તો મૃત્યુના સાધનરૂપ કર્મ કરતાં કરતાં તે જીવો મરી જાય; તેથી મૃત્યુરૂપી હાથીને પાછો વાળનાર નૃસિંહરૂપી કેસરી સિંહ છે. પ્રલ્લાદના રક્ષક અને તેના શત્રુ હિરણ્યકશિપુના મારક ભગવાન્ છે. દેવોનો મોટો ભય મટાડે તે તે ‘ત્રૈવિષ્ટપોરુભયલા’ કહેવાય. તે ભગવાન્ નૃસિંહરૂપ થયા. ગ્રામવાસી અને જંગલવાસી એવા બે જાતના ભક્તો. નર ગ્રામવાસી અને સિંહ વનવાસી, તે બન્નેનો ઉદ્ધાર કરવા બે જાતનું એકરૂપ ભગવાને ધર્યું. કૌસ્તુભ પણ તેવો છે. ચંચલ ભ્રુકુટીથી ભયંકર કરાલ દાઢોથી બિરાવનાર નૃસિંહનું મુખ છે. હિરણ્યકશિપુને ખાવાને કાળ આવ્યો છે તે ભ્રુકુટીમાં બેઠો છે, તેથી ભ્રુકુટી ચંચળ થાય છે. તેની સાથે દાઢો પણ ભય આપે છે. દાઢમાં યમ અથવા દાઢ જ યમ છે તેનો

પણ પરાભવ થાય છે. તે બન્નેથી યુક્ત મુખ છે એમ કહેવાથી જે કોઈ ભક્તનો દ્રોહ કરનાર છે તે બધા આવું ભયંકર મોઢું જોઈને તે ભક્તનું અલિત નહિ કરે. તેથી ભક્તનો (પ્રહલાદનો) શત્રુ દૈત્યેન્દ્ર કહ્યો. તે સામો જ આવે છે. પ્રહાર માટે હાથમાં ગદા લઈને આવે છે. તેને દૂરથી સાથળ ઉપર લઈને નખોવડે ચીરી નાખ્યો. તેની મુક્તિ ન થવા માટે નખથી ચીર્યો છે. સાથળ ઉપર લીધો તે કામના પ્રાકટ્ય માટે છે, એવી રીતે કૌસ્તુભ ભક્તના શત્રુને સંસારમાં અથવા કામમાં જોડે છે. ‘સ્કુરતમ્’ એટલે આમ તેમ ફરતા તેવા દૈત્યને માર્યો.(૧૪)

“અમ્લાનલક્ષ્મ્યા વનમાલયાઙ્ગિયતમ્” આ વિશેષણના અવતારને ‘અન્તઃસરીસિ’ એ બે શ્લોકો કહે છે:

અન્તઃસરસ્યુરુબલેન પદે ગૃહીતો ગ્રાહેણ યૂથપતિરમ્બુજહસ્ત આર્તઃ ।

આહેદમાદિપુરુષાઙ્ગિલલોકનાથ તીર્થશ્રવઃ શ્રવણમંગલનામધેય ॥૧૫॥

શ્રુત્વા હરિસ્તમરણાર્થિનમપ્રમેયશચકાયુધઃ પતગરાજભુજધિઙ્ગઃ ।

ચક્રેણ નકવદનં પરિપાટ્ય તસ્માદ્દસ્તે પ્રગૃહ્ય ભગવાન્ કૃપયોજ્જહાર ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ : તળાવની અંદર અતિ બળવાન પગથી પકડેલો યૂથપતિ ગજેન્દ્ર હાથમાં કમલ લઈ ‘હે પુરુષ, હે અખિલલોકનાથ હે તીર્થશ્રવ, હે શ્રવણમંગલનામધેય’ એમ બોલ્યો. હરિ ભગવાન્ આર્તનાદ સાંભળી ‘કોઈ શરણાર્થી મને યાદ કરે છે’ એમ વિચાર કરતા હાથમાં ચક્ર લઈ ગરુડ ઉપર સવાર થઈ આવ્યા. ચક્રથી ગ્રાહનું મુખ ચીરી હાથીને હાથથી ખેંચી તળાવની બહાર કૂપા કરીને મૂકી દીધો.

ભાવાર્થ : જે હરિ નામના ગજેન્દ્રનો મોક્ષ કરનાર ભગવાન્ છે તે વનમાળા છે. ભક્તો ગજેન્દ્રનો મોક્ષ કર્યો એ કીર્તિ સાંભળીને સર્વથા ભગવદ્ભજનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વનમાલા પણ કીર્તિમયી છે. તેની કાંતિ ઝાંખી પડી નથી. તેમાં દેવની સલાયતા કે વરદાન નથી. ગજેન્દ્રને કેવળ ભગવાને મોક્ષ કર્યો છે. તેણે તેને માટે દેવોની પ્રાર્થના કરી નથી. તે હાથીના, ભગવાનને પ્રીતિ થાય તેવા લૌકિક ગુણો પણ નથી; તેથી તેને બચાવ્યો તે કેવલ ભગવાનની કૃપા જ; તેથી જ અમ્લાનપણું કહ્યું. ભગવાને તેની પ્રાર્થના સાંભળ્યા પછી તેમને વિલમ્બ સહન ન થયો તેને માટે વિશેષણો કહે છે. તે તળાવમાં પડેલો હતો. દેવલમુનિના શાપથી તે ગ્રાહ થયો પણ અત્યન્ત બળવાળો હતો. તેને પગથી પકડ્યો તેથી દોડી છુટાય તેવું નહોતું. તે ગ્રાહ હતો તેથી અનિવાર્ય પ્રતિબંધરૂપ તે હતો. તે હાથી મોટા હાથણીના સમુદાયનો પતિ હતો. તે મરતાં બધી હાથણીઓ મરી જાય. અથવા બીજાં તેને છોડાવી શકે તેવાં નહોતાં. તે હાથમાં

(સૂંઢમાં) કમળ લઈને ઊભો હતો, તેથી તેમાં એ વખતે કૂરતા નહોતી. કમળ ભગવાનને ધરવા માટે હાથમાં રાખ્યું હતું. અથવા સન્મુખ થવા માટે ભેટ ધરવામાં કમલ હતું. ગરીબાઈ દેખાડી તેથી તેનામાં બચવાનું સાધન કોઈ રહ્યું ન હતું. બીજા કોઈ તેવા ઉપર કૃપા ન કરે. તે કહે છે કે આદિપુરુષ, એનાથી તમારે મારી રક્ષા અવશ્ય કરવી જોઈએ, કેમકે આપ મૂળપુરુષ છો. બીજાને કહેવાય નહિ. સર્વલોકનું પાલન કરવું તમારે હાથ છે, તેથી બીજાને કહી ન શકાય. ‘દુઃખ થાય એવા તાજા પાપ તારામાં છે તો હું શું કરું?’ એમ ભગવાન કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા આપ છો. તમારી કીર્તિનું સ્મરણ કરતાં અમારાં બધાં પાપો ધોવાઈ જાય છે. ભગવાન છોડાવે તેમાં કેવળ પુરુષાર્થ નથી; પરન્તુ વૈકુણ્ઠમાં પહોંચે એવો દેહ થવો જોઈએ, તેમાં તો સારાં કર્મો પૂર્વનાં જોઈએ; તે ન હોય તો અમે શું કરી શકીએ? એમ ભગવાન કહે તો કહે છે કે આપનું નામ સાંભળતાં જ મંગળ કરનાર છે; તેથી તમારા નામમાત્રથી સર્વ સારું કરે એવું ભાગ્ય સિદ્ધ થાય છે. એમ ચાર પદ નિરૂપણ કર્યાં, તે વૈકુણ્ઠમાં રહેતા ભગવાને સાંભળ્યાં, દૂરથી જ કોઈ દુઃખી મારું શરણ માંગે છે. કોઈ ન જાણે તેમ ગજેન્દ્રના ઉદ્ધાર માટે ભગવાન ચાલી નીકળ્યા. તેને જાણીને કોઈ દેવ જેવો હોય તો તેને બહાર ફેંકી દેતો? ત્યાં કહે છે કે કોઈ દેવનું સામર્થ્ય એમાં ચાલતું નથી. વળી તે હાથમાં ચક્ર રાખે છે, ચક્રથી મારીને મુક્તિ આપે છે. ગરુડની ઉપરથી ઊતરે છે, તેથી તેનો કાળ થયા પછી ગ્રાહની મુક્તિ નહિ થાય તે કહ્યું. ગજેન્દ્ર તે મર્યો એમ જાણ્યું નથી, કેમકે ગરુડ કાળરૂપ છે. આવીને ચક્રથી ઝૂડનું મોઢું ચીરી નાખ્યું, તેની સાથે તે હાથીને ભગવાને બહાર નથી કાઢ્યો, પણ હાથથી હાથીની સૂંઢ પકડી તેને બહાર કાઢ્યો. સ્પર્શમાત્રથી તે હાથી ચારભુજવાળો થઈ ગયો તેને સાથે લઈ લીધો. ભગવાને હાથથી પકડ્યો ત્યાં બ્રાહ્મણનો શાપ ચાલ્યો નહિ; તેથી જીવ કાંઈ સાધન કરી શકતો નથી, પણ ભગવાન કૃપા કરે છે. પારકા દુઃખને મટાડવાની ઈચ્છા કૃપા કહેવાય. એમ ભગવાનની કીર્તિ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરે છે. આ ભગવચ્ચરિત્ર જ આગળ જતાં ભક્તિનું કારણ બનશે. પ્રલ્લાદ તેનો કારણ તરીકે વિચાર કરશે, તે ઉપરથી કીર્તિથી પ્રેમ થાય છે એ વાત સિદ્ધ થશે. (૧૫-૧૬)

એમ વનમાલાનો અવતાર કહીને તેનું અગ્નિતપણું પ્રેમનું જનક છે એટલું કહ્યું. ‘વિભૂષિતં મેખલયા’ એ વિશેષણનો અવતાર બે શ્લોકી કહે છે:
જ્યાયાન્ ગુણૈરવરજોડપ્યદિતેઃ સુતાનાં લોકાન્ વિચક્રમ ઈમાન્ યદથાધિયજ્ઞઃ ।
ક્ષમાં વામનેન જગૃહે ત્રિપદચ્છલેન યાચ્ચામૃતે પથિ ચરન્ પ્રભુભિર્ન ચાલ્યઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ : અદિતિની પ્રજામાં નાનો પણ ગુણોમાં મોટો વામનાવતાર છે. તે યજ્ઞનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે. તેણે લોકોનું વિક્રમણ કર્યું અને બધી પૃથ્વી ૩ પગલામાં લઈ લીધી. ધર્મમાં ચાલતો હોય તેની પાસેથી યાચના કર્યા વગર ભગવાન્ પણ લઈ ન શકે તેથી તેમ કર્યું.

ભાવાર્થ : વામન ભગવાનની મેખલારૂપ છે. મેખલા કટિબંધક છે. ‘સ જઘનાદસુરાનસૃજત ઈતિશ્રુતે:’ (તે ડૂંટીના નીચેના ભાગથી અસુરોને ઉત્પન્ન કરે છે) ‘જઘન આત્મમુખ્યાન્’ એવું વાક્ય છે. તે દૈત્યને બંધન કરવા માટે માયાને અંદર રાખીને શોભા ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી આકુંચન પ્રસરણ (રબરના જેવા ધર્મવાળા) ધર્મવાળા વામનજી કટિસૂત્રરૂપ છે; તેથી તેમનું ગુણપ્રધાનભાવથી નિરૂપણ કર્યું છે. અદિતિના છોકરામાં નાના છે. અદિતિ ભૂમિરૂપ છે. જો કે તેને સર્વરૂપા કહે છે, તે વાક્ય તેની સ્તુતિપર છે; તેથી આ અદિતિ મુખ્ય છે. તેના પુત્રો તેની રક્ષા અને તેની કીર્તિને કરે છે. રક્ષા અને કીર્તિરૂપ પીતામ્બર છે. તે પીતામ્બરને મેખલા દઢ કરી દે છે. પણ તે નાનો છતાં ગુણમાં મોટો છે. ઉત્કર્ષ કહેનાર વાક્યો ગુણ કહેવાય. ભગવાન્ જગતના પ્રેરક છે, કર્તા છે, નિયન્તા છે, કાળચેષ્ટારૂપ છે. તે કયા ધર્મો છે કે જે તેનો ઉત્કર્ષ કરે છે? ત્યાં કહે છે કે વામનજીના ગુણો તેવા છે. તે મેખલાના ગુણ કહેતી વખતે કહેવામાં આવશે. ભગવાનને બ્રહ્માંડરૂપ કહ્યા છે ત્યાં ઉર:કંઠાદિરૂપે ઉપરના લોકો કહ્યા છે. તેમાં પોતે જ ચઢાઈ કરવી તે યુક્તિ સાથે બુદ્ધિમાં આવી શકતું નથી; તેથી બીજા ધર્મો બુદ્ધિમાં આવી શકે તેવા છે. સર્વરૂપ ભગવાન્ પોતાનું આક્રમણ કરે એ બુદ્ધિમાં ન આવે, તેથી બલિરાજાની પાસે પગ પ્રસારવો તે મારી ઈચ્છાથી તમે સ્વર્ગાદિ ભોગવવાના થયા છો. ખરી રીતે તો ચરણના અવયવરૂપ લોકના ભોગવનારા છો, તેને ઉપર આક્રમણ કરવું સ્વાભાવિક નથી. મેખલા ઉપરનીચેનો ભેદ બતાવનારી છે. “ઊર્ધ્વ વૈ પુરુષસ્ય નાભ્યૈ મેધ્યમવાચીનમમેધ્યં યન્મધ્યતઃ સન્નદ્યતિ મેધ્યં ચૈવાસ્યામેધ્યં ચ વ્યાવર્તયતીતિ શ્રુતે:” (પુરુષની નાભિની ઉપર પવિત્ર છે, નેચીનો ભાગ અપવિત્ર છે. જે મધ્યમાંથી બાંધે છે, તેથી મેધ્ય અમેધ્યને નિવૃત્ત કરે છે.) તેથી મેખલા પવિત્ર અને અપવિત્ર ભાગનો પરિચ્છેદ બતાવે છે. તેથી દૈત્યો સ્વર્ગમાં જાય તે ઠીક નહિ, તેથી તેને ત્યાં જતા અટકાવે છે. તેથી યુક્તિથી અને ખરેખરી રીતે દૈત્યોનું ઉપર જવું સંભવિત નથી, વિશેષતાથી ફરવાનું સુતરામ્ અસંભવિત છે. વિશેષ તો એ કે ભગવાને ચરણ ઉપાડીને બીજે સ્થાપન કર્યો તેમાં કેટલાક લોક પડી ગયા તેને ત્યાં પડતા અટકાવી રાખ્યા. પાડનારી ક્રિયા પાળનારી બની તે આશ્ચર્ય કહેવાય. હવે બીજો વિશેષ કહે છે. પહેલામાં લોક

અને પરમાર્થથી અલૌકિક કહ્યું. હવે પોતે યજ્ઞરૂપ થઈ યજ્ઞની સ્થાપના કરતાં યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરે છે. એ વેદમાં પણ અલૌકિક છે. પોતે યજ્ઞના અધિદેવ છે. એમ સર્વ પ્રકારે બુદ્ધિમાં ન આવે તેવું નિરૂપણ કરીને હવે પોતાના સ્વરૂપથી અને સ્વભાવથી વિસ્ફુલ્લ કરે છે તે કહે છે: પોતે વામન એટલે ઠીંગણા તે પોતે બહુ થોડી ભૂમિને પણ ટપી ન શકે. તે બધી પૃથ્વીને ટપી ગયા, તે મોટું આશ્ચર્ય. નમન કરીએ તો મેખલા કટિથી જુદી પડે, તે પણ ત્રણ ડગલાંમાં ત્રણ લોકનું આક્રમણ કર્યું, ભગવાનને ત્રણ પગ તો નથી, છળથી ભ્રમ થાય. માન એટલે માપ લેવું હોય તો તેને અડકતું જાય તો માપ થાય. ભગવાને બુદ્ધિથી માપ કર્યું નથી. ચરણને તો બહાર કાઢ્યો, તેથી ચરણથી માપ્યું ન કહેવાય. તેથી ભગવાનને ત્રીજો પાદ છે એમ કલ્પના થાય છે. વામનજી બલિ સાથે વાક્યો બોલ્યા તેમાં ભ્રમ કરે એવાં પદો બોલ્યા, તેથી લોકમાં બીજી રીતે સમજાય, તેથી ભૂમિની માગણી એ એક જાતનું છળ છે. માયા તે અસુરોનો ભગવાન છે તેથી ભગવાને સત્ય કહ્યું તે અસુરને છળ લાગ્યું, તેથી મૂળમાં ‘છળ’ શબ્દ કહ્યો છે. એમ ભગવાનના મોટા ગુણોનું નિરૂપણ કરીને તેમાં ભગવાને યાચના કરી તે દોષનું નિરાકરણ કરે છે: માગવું બે જાતનું છે- એક તો સેવક સ્વામી પાસે માગે, બીજું સ્વામી સેવક પાસે માગે. તેમાં સેવક માગે તો પ્રભુનો દોષ ગણાય, પણ પ્રભુ માગે તેમાં સેવકને દોષ ન લાગે. ખરી રીતે તો અહીં પ્રભુની યાચના છે. ખરી રીતે તો ધન પ્રભુનું છે તે બીજાની પાસે રાખ્યું છે, તે જોઈતું હોય ત્યારે તેની પાસેથી માગવું જ જોઈએ. પોતે જ તેને આપ્યું છે તો માગી લેવું એ રસ્તે ચાલવા જેવું છે. બળથી લેવું એ તો તે ન આપે તો તેમ થાય. તેમાં તેને સ્થાનથી ઉચ્ચાલિત ન કરાય. યાચના કરતાં ન આપે તો તેને ઉખેડી શકાય, તેથી ભગવાને ભૂમિ લીધી. તે ભૂમિના દૈત્યો જ સ્વામી હતા, તેથી તેને બાંધ્યો. એમે ન બાંધે તો પાતાલાદિમાં તેનું સ્વામિત્વ હોવાથી તેનું ગ્રહણ ભગવાન ન કરી શકે; ન બાંધે તો બલિરાજ તેની ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવે; તેથી તેને બાંધ્યો છે. આથી છળનું સમર્થન કર્યું. એક અંશની યાચના કરી બે અંશ તેની પાસે ત્યાગ કરાવ્યા. ત્રણની યાચના એ છળ છે. ‘સન્નિયોગશિષ્ટ’ (સાથે હોવાથી) ત્રણની માગણી કરી છે. જો એમ ન કરે તો શેષાભ્યનુજ્ઞા થાય; અથવા બે ક્રિયા જ રહે; તેથી મેખલા (વામન) ભૂમિનું ગ્રહણ કરે તે યોગ્ય જ છે.(૧૭)

ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાન ભક્તિમાર્ગવિસ્ફુલ્લ કેમ વર્ત્યા? ભગવાનના ગુણો ભક્તિ કરાવનારા છે તેને ભક્તો જ ગાય છે, આદર કરે છે. ભગવાન ભક્તિ વિસ્ફુલ્લ

કરતા નથી એ શાસ્ત્રાર્થ છે, તેથી આ ચરિત્રને ગૌણપણું છે તોપણ બે પ્રકૃતોપયોગી ગુણવાળું ચરિત્ર છે તે કહે છે:

**નાડર્થો બલેરયમુરુકમપાદશૌચમમ્ભઃ શિખાધૃતવતો વિબુધાધિપત્યમ્ ।
યો વૈ પ્રતિશ્રુતમૃતે ન ચિકીર્ષદન્યદાત્માનમંગ શિરસા હરયેડભિમેને ॥૧૮॥**

શ્લોકાર્થ : હે અંગ, ઉરુક્રમ ભગવાનના ચરણામૃતને પોતાના મસ્તક ઉપર ધરનાર બલિ રાજાને ઈન્દ્રનું પદ ભાવિ તથા અત્યારે છે તે બન્ને ભગવાને આપ્યાં તે કાંઈ વધારે નથી. જેણે ત્રીજા પગને માટે ભગવાનને પોતાનું મસ્તક આપ્યું, જેને ગુરુએ રોક્યો, શાપ આપ્યો તોપણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી ડગ્યો નહિ તેને આ આપ્યું તે કાંઈ હિંસાબમાં નથી.

ભાવાર્થ : ભક્તિનો વિરોધ ત્યારે આવે જ્યારે કાંઈ ભક્તિથી પ્રતિકૂળ હોય. મેખલાથી કટિબંધન કરવું તે કટિસ્થાનને અનભિમત નથી. ભક્તનું ધન ભગવાનના ઉપભોગમાં આવે તેનાથી ભક્તને દુઃખ થતું નથી, કેમકે ભક્તનું બધું ભગવાનને માટે જ છે. લોકરીતેથી તે વિરોધ જાણાય તે તો દોષ નથી પણ ગુણ છે. પણ ભક્ત જો તેને વિરુદ્ધ માનતા હોય તો તેના મનમાં તે દોષ દૂર કરવો જોઈએ. અભિમાનવાળા ભક્તોને પણ જે અભિપ્રેત હોય તે છોડાવવું એ તેના સુખને માટે છે. આ ભક્ત બલિરાજા પોતે જ બલિ એટલે પૂજારૂપ છે. તેને ઈન્દ્રનું સ્થાન ભગવાને કૃપા કરીને આપ્યું તે તેનો પુરુષાર્થ કાંઈ ઉત્તમ ફલરૂપ ન ગણાય. પૂજા પણ સમ્બન્ધમાં ન આવે તો ભગવાનની પ્રીતિને સમ્પાદન કરનારી થતી નથી; તેથી દૈત્યોનો સમ્બન્ધ અહીંથી છોડાવવા માટે વિચાર કરી તેનો વિભાગ કરવો યોગ્ય છે. આ ત્રણલોક બલિરાજાના છે, પણ તેને અર્થરૂપ નથી. જો એમ હોય તો તેણે પહેલાં તે રાખ્યા કેમ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન પધારે ત્યારે તેના ચરણમાં ધરવા માટે બલિરાજાએ તેને સ્વીકાર્યા હતા. હમણાં તેણે ચરણ ધોયા અને ત્રણ લોક ચરણમાં ધરી દીધા. તેના ચરણનું જળ પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યું તેથી તેમાં ભગવદીયપણું આવ્યું; અથવા તેવા શરીરની પ્રાપ્તિ થવાની યોગ્યતા તેમાં આવી. ત્રણકક્ષા ઉપર પહોંચ્યો હોય તેને પહેલી કક્ષા પુરુષાર્થરૂપ ગણાતી નથી. ભગવાને તેને જબરીથી ત્રીજી કક્ષામાં લીધો નથી. આ (ભગવાન) કાંઈ પ્રત્યાક્રમણને (પાછું લેવાને) ઈચ્છતા નથી, ભગવાન તો બલિની પાસે જ રહ્યા છે. પણ શ્રુતિના કથનનું પાલન કરવા માટે ‘સ વૈ વિષ્ણુક્રમાન્ ક્રમેત ય ઈમાન્ લોકાન્ ભ્રાતૃવ્યસ્ય સંવિજ્ય પુનરિમં લોકં પ્રત્યારોહેદ્ ઈતિશ્રુતેઃ, યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે ઈત્યાદિ વાક્યાત્’ (તે ખરી રીતે વિષ્ણુક્રમનું આક્રમણ કરે છે તે આ લોકોને શત્રુ પાસેથી જીતી જે પોતે તે લોકથી

પાછો આવે) (જે મને જેવી રીતે ભજે હું તેને તેમ ભજું છું એમ ગીતા કહે છે.) તેમ કરવાથી દાન સફલ થાય છે. પાત્રમાં દાન આપ્યું હોય તો તે અનન્ત ગુણવાળું થાય છે, તેથી અનન્ત બ્રહ્માણ્ડના આધાર ભગવાન્ બલિરાજાને સિદ્ધ થયા. તેથી પૂર્વે ત્રણ લોકનો સ્વીકાર કરેલો તે તેને ફલરૂપ નથી ગણ્યો. પ્રથમ ત્રણ લોકનું રાજ્ય મહાદેવજીને ભગવાને આપેલું, પછી તે તો ચરણોદક(ગંગા)ને મસ્તક ઉપર સ્થાપન કરી ઐશ્વર્યાદિથી વિસ્કત થઈ ચરણનું જ ધ્યાન કરવા લાગ્યા. આ બલિએ પણ એમ જ કર્યું. ભગવાનના ચરણનું જળ મહાદેવને પણ સરખું જ છે. જેમ બલિરાજાને ઈન્દ્રપદ અર્થરૂપ નથી તેમ મહાદેવને પણ નથી. તે બન્નેએ દાસ્ય માટે તેમ કર્યું છે તે ચરણોદકધારણને હેતુ કર્યો તેથી સિદ્ધ થાય છે. દાનાદિ તેને પુરુષાર્થ નથી, કારણકે તે અન્યશેષ છે. જેણે પોતે કરેલો સંકલ્પ પાળવા માટે બહુ વિચાર કરેલો, છેલ્લે ત્રીજા પગને માટે પોતાનું માથું પણ આપ્યું, આવો માણસ ત્રિલોકની કામના ન કરે. ભગવાને એને જે કર્યું તે તેનું દૈત્યત્વ છોડાવવા માટે કર્યું. દેવોમાં સત્ય રહ્યું છે, દૈત્યોમાં ખોટું (અનૃત) રહ્યું છે, તે એના અનૃતને આણે સત્ય કર્યું ત્યારે તે સત્યમાં રહી ભગવદ્ધર્મને પ્રાપ્ત થયો. રૂપનો ભેદ પણ ન કર્યો; પોતાનો દેહ પણ ભગવાનને અર્પણ કર્યો. ‘હે અંગ’ એમ સંબોધન આપ્યું તેથી એમ કહ્યું કે તેની ઉપર ભગવાનનો સ્નેહ હતો. મસ્તકની સાથે આત્માનું સમર્પણ કર્યું; બ્રહ્મજ્ઞાનની સાથે દેહાર્પણ કર્યું, એમ સૂચવ્યું. આણે પોતાના દેહને મસ્તકની સાથે ભગવાનનો કર્યો. આ શરીર તો હવે ભગવાનનું કામ કરે નહિ, મારું કે બીજાનું કામ કરે, એ ‘અભિ’ શબ્દનો અર્થ કહ્યો. જેવો તેનો મનોરથ હતો તેવી તેને સિદ્ધિ થઈ, જેમ ભગવાનને આપેલું વસ્તુ બાંધીને તેને માટે રાખે છે તેમ ભગવાને બલિને બાંધીને રાખ્યો; એટલે ભક્તિમાં વિરોધ નથી. તેથી એ ગુણોને લઈને બલિને ભગવાનમાં મોટી ભક્તિ થઈ. એમ ન હોય તો જ્યવિજ્યની પેઠે તેને ભગવાન્ સાથે ઈર્ષ્યા થાય. તેથી એ બધા ગુણો હોવાથી વામન મેખલારૂપ છે. તે મેખલાથી વિભૂષિત સર્વત્ર તેનો ભક્તિમાં ઉપયોગ, તેથી માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહમાં તેનું ફલ છે.(૧૮)

હવે ‘અંગુલીયકૈર્વિભૂષિતમ્’ એ વિશેષણના અવતારનું ક્ષન કરે છે:

તુભ્યં ચ નારદ ભૃશં ભગવાન્ વિવૃદ્ધભાવેન સાધુપરિતુષ્ટ ઉવાચ યોગમ્ ।

જ્ઞાનં ચ ભાગવતમાત્મસતત્ત્વદીપં યદ્વાસુદેવશરણા વિદુરઞ્જસૈવ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ : હે નારદ, તમારા વધતા ભાવથી ભગવાને તમારી ઉપર પ્રસન્ન થઈને યોગ તમને કહ્યો. ભાગવતજ્ઞાન પણ તમને ભગવાને આપ્યું, જેને ભક્તો જલદીથી જ્ઞાણી

જાય છે.

ભાવાર્થ : અંગૂઠીઓ દસ અથવા વીશ થાય છે. આંગળીમાં પહેરવાનું ઘરેણું જેને વીંટીઓ કહે છે. જેટલાં નારદે જોયાં તેટલાં ભગવાનનાં રૂપો છે. નારદ પ્રત્યે ભગવાનના અવતારો ‘દર્શનં યાન્તિ ચેતસિ’ એ વાક્યથી અનન્ત અવતારો છે. અંગુલીયકો ચાર હાથમાં વીશ આવે. જે ભગવાનને અનન્ત ભુજાવાળા ગણીએ તો વીંટીઓ અનન્ત જોઈએ. તે નારદે અને નારદ જેવા બીજાએ જોયેલી છે. તેને અંગુલીયક કહ્યું તે અવયવના અન્તમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. તે ભક્તો સંસારના છેડે બેઠા હોય છે. તેથી સર્વાત્મા ભગવાનના ભક્તો અંગુલીનાં ઘરેણાંરૂપ છે. તે આંગળીઓ સર્વ શરીરની ઉપકારક છે. સર્વકામ તેનાથી જ થાય છે. તે મહાધનવાળાં છે તેથી તે અંગુલીયક બહુ કીમતી છે. તે ધન શું છે તે આગળ અમે કહીશું. હે નારદ, તમારા ઉપયોગ માટે અને બીજાના ઉપયોગ માટે ભગવાને તમને યોગ કહ્યો, કારણ કે તમારી ઉપર બહુ ખુશી થયા તેથી તે યોગ પણ કીમતી છે. કોઈ રીતે રાજી ન હોય તે પોતાનું મૂલ્ય ન આપે. ચાર આંગળી અને એક અંગૂઠો તે ચાર આંગળીના સમાન વીર્યવાળો એક અંગૂઠો થાય છે. અંગૂઠાનું મૂલ્ય ભક્તિ છે. યોગ જ્ઞાન સેવા અને શારીર જ્ઞાન એ ચાર આંગળીઓનાં મૂલ્ય છે. ચારથી ભક્તનું હિત કરનાર ભક્ત પમાય છે. ભક્તિથી પણ તે જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે નિરન્તર ભાવ વધવાથી નિરન્તર શ્રવણાદિમાં તે તે માર્ગથી પ્રીતિ થાય તે. બધા હૃદયને પૂર્ણ કરી દે અને જ્યારે ઉભરાય ત્યારે બહાર તે પ્રેમનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તે વધ્યો કહેવાય. તેનાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. ગુણો અને ભગવાન ઊંડા ઊતરવાના સ્થાનરૂપ છે. તેથી સારી રીતે ભગવાન રાજી થયા. રાજી થયા પછી પણ ભક્તિનો પ્રવાહ વહેતો રહ્યો. તેથી સારી રીતે ભગવાનને સંતોષ થયો, અપરિતોષ ન રહ્યો. તે સંતોષ તો નિત્ય થયો તે એટલો વધ્યો કે તેનો અને તેના સમ્બન્ધીનો પણ તે ઉદ્ધાર કરે; ત્યારે ભગવાને તમને યોગ કહ્યો. યોગ એટલે ઉપાય. જે ઉપાયથી ભગવાનનાં દર્શન થાય. બહાર દર્શનમાં તો ભક્તિ જ કારણ છે. અંદર દર્શનનું કારણ યોગ છે. વિદ્યમાન દર્શનમાં બે કારણ: એક તો ભગવાનનું જ્ઞાન અને જીવોને આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરાવવું. ‘ચ’કાર છે તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન પણ દર્શનમાં કારણરૂપ છે. બ્રહ્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન બ્રહ્મમીમાંસામાં કહ્યું છે. ભગવાન નિર્ધર્મક અને સર્વધર્મવિશિષ્ટ પોતાની મેળે પ્રકટ થાય છે. ભાગવતથી પુરુષોત્તમ જ્ઞાન થાય છે અથવા પુરુષોત્તમજ્ઞાન તે જ ભગવાનનું જ્ઞાન છે. જીવનું તત્ત્વ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે. તેનો પ્રકાશ સ્વતઃ પ્રકટ થવાથી અથવા વૃત્તિજ્ઞાનથી થાય છે. તે જ્ઞાન જ દીપ છે; તેની સાથે એ આત્મસત્વદીપ

કહેવાય; બ્રહ્માત્મજ્ઞાન કહેવાય. ‘ચ’કાર છે તેનાથી ક્રિયાયોગ પણ લેવો. તેનું ફલ એમ આગળ કહેવામાં આવશે. ત્યાં શંકા કરે છે કે યોગ યજ્ઞ જ્ઞાનાદિ તો પ્રથમથી સિદ્ધ છે; બહુ લોકોએ તેનો પ્રકાશ પણ કરેલો છે; તેને માટે ભગવાનના અવતારની શી અગત્ય છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે નારદને માટે ભગવાને જે પંચરાત્રાદિ કથાં તે એવાં છે કે વાસુદેવના આશ્રયવાળા ભક્તો વાસુદેવ જેના અધિષ્ઠાતા દેવ છે તેને શરણ જવા માત્રથી તપ આદિના અભાવમાં પણ તરત સુગમ માર્ગથી ભગવાનને જાણી શકે છે. આશ્રયમાત્રથી સુગમતાથી તેને જાણવામાં આવે છે. અથવા ભગવદ્ભક્તો ભગવત્પરાયણ હોવાથી કર્મયોગ જ્ઞાનને માનતા નથી તેને માટે ભગવાને તે કથાં છે. ભગવાને કથાં એટલે પરમશ્રદ્ધાથી તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તે માર્ગમાં ચાલતો કૃતાર્થ થાય છે. એમ ન રહે તો ગેરરસ્તે ચાલતાં ગાંડા બને છે, કેમકે ભક્તિમાં મદ કરવાનો ગુણ છે. એટલા માટે ભગવાન્ ભક્તિના સાધક શાસ્ત્રોને કહે છે.(૧૯)

‘નૃપુરંકણાદિભિર્વિભૂષિતમ્’ એ વિશેષણનું નિરૂપણ કરે છે. ‘ચક્રં ચ’ એ શ્લોકથી. અહીં ‘આદિ’શબ્દ કહ્યો છે, તેથી બાર અંગનાં ઉપયોગી આભરણો લેવાના છે. તેમાં પગનાં નૃપુર અને હાથનાં કંકણોવડે ધ્યાન કરવું, તેમ કંઠના અને મુકુટ વગેરે મસ્તકના આભરણો છે તે બધાં બાર અંગને લીધે બાર ભાગમાં વહેંચાયાં છે, તે મન્વન્તરના અવતારરૂપે છે, જોકે મેખલા અને વનમાળાનું કથન આમાં આવવું જોઈતું હતું; તો જ મનુની સંખ્યા પ્રમાણે ૧૪ થાત; તોપણ તે બન્નેમાં વિશેષ પ્રયોજન હોવાથી તેને જુદાં કથાં છે. આને પણ ‘મહાધનાનિ’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે તેથી સર્વમન્વન્તરમાં ભગવાન્ યોગાદિકનો ઉપદેશ કરે છે એમ સૂચવ્યું છે. તે જ હવે કહે છે:

ચક્રં ચ દિક્ષવલિતં દશસુ સ્વતેજો મન્વન્તરેષુ મનુવંશધરો બિભર્તિ ।

દુષ્ટેષુ રાજસુ દમં વ્યદધાત્સ્વકીર્તિં સત્યે ત્રિપૃષ્ઠ ઉશર્તી પ્રથયંશચરિત્રૈઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : મન્વન્તરમાં મનુવંશને ધારણ કરીને દશ દિશામાં પોતાની આજ્ઞારૂપી ચક્રને ફેરવે છે, દુષ્ટ રાજાઓને દંડ આપે છે અને પોતાની કીર્તિને જન તપ સત્યલોક સુધી પોતાનાં ચરિત્રોથી પ્રસિદ્ધ કરીને જ પ્રજાનું પરિપાલન કરે છે.

ભાવાર્થ : મન્વન્તરમાં ભગવાન્ પોતાના તેજ (પાલનસામર્થ્ય)ને ધારણ કરે છે; સર્વમન્વન્તરને તેના અંગો છ છે તેની સાથે પાલન કરે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે મનુના વંશજો તો વિદ્યમાન છે તો સર્વાંશો ભગવાનને પાલન કરવાની શી જરૂર છે? તેના

ઉત્તરમાં કહે છે કે મનુના વંશને ભગવાન્ જ ધારણ કરે છે. મન્વન્તરમાં ૭૧ ચતુર્યુગ-કાલ જાય છે. તેમાં કલિયુગમાં શૂદ્રાદિભાવ થતાં તેનો નાશ થાય છે, તેથી ભગવાન્ જ તેને પાળે છે. ‘દેવાપિ: શતનોરાસીન્મસ્શચૈક્ષવાકુનન્દન:’ (ભા. ૧૨-૨-૩૭) તેમને ભગવાને પુન: શિક્ષા આપીને લોકરક્ષણાર્થ બેસાડ્યા તેમ ભગવાન્ જ મનુની શિથિલતામાં પૃથ્વીને પાળે છે. ઋષિ વગેરે વિદ્યમાન હોય તો ભગવાનને પાળવાનું કામ માથે કેમ આવે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ચાર પ્રકારના છે, મનુ-ઋષિ-દેવ-ઈન્દ્ર ભેદથી. તે પોતે સ્વરૂપથી રહે છે પણ આજ્ઞામાં રહેતા નથી. તેથી કહે છે કે તે મુનિઓને ભગવાન્ આજ્ઞા ચક્રરૂપ ધારણ કરીને કરે છે, કેમકે ‘સર્વે પુરુષશાસના:’ પુરુષના હુકમમાં બધાને રહેવું પડે છે. ‘ચ’કાર છે તેથી સ્વતન્ત્રતાથી પણ ભગવાન્ પાલન કરે છે. ‘આજ્ઞા’ એટલે સેનાને લોકનિયમન માટે રક્ષામાં સહાયતાને માટે રાખે છે. તે આજ્ઞારૂપી ચક્ર દશદિશાઓમાં ભગવાન્ સ્થાપન કરે છે. જેને જ્યાં રાખવો ઘટે તેને ત્યાં રાખે છે. તેનું વિશેષ કાર્ય એ છે કે જે પાલક દોષ કરે છે તેને દંડ આપે છે; તેથી લોકની રક્ષા કહી. એમ લોક અને વેદની રક્ષા કહીને ભક્તિની રક્ષાને કહે છે: જેમ પૃથ્વીને પાતાળમાંથી ઉઠાવીને કમળના પત્ર ઉપર મૂકી તેમ : ત્રણલોકમાં પોતાની કીર્તિ હતી તેને ત્રણલોકના પૃષ્ઠભૂત સત્યલોકમાં પહોંચાડી. અહીંથી લઈને ત્યાં પહોંચાડવાનું કારણ કે તે કીર્તિ સુંદર હતી. તે અહીં ત્યાં સુધી પ્રાકૃતધર્મ અને પ્રાકૃતબુદ્ધિથી તે કીર્તિ જળમાં ડૂબી હોય તેવી હતી. જળમાં ડૂબે તે શુદ્ધ થાય, તેને સત્યલોકમાં પહોંચાડી. સત્યલોકના જીવોને ઉપકાર કરવા માટે જ્ઞાન અને ભક્તિવાળાં ભગવચ્ચરિત્રો ત્યાં ગવાય છે. ત્યાં રહેલા બધા ભગવાનને જાણે છે. તેથી ભગવાન્ સર્વલોકમાં વિખ્યાત છે, તે તેના અવયવના ઘરેણારૂપ થાય છે. ‘આદિ’શબ્દ કહ્યો છે તેથી મન્વન્તરોમાં ભગવાનના ઘણા અવતારો થાય છે, એમ પણ તેનાથી સૂચના કરવામાં આવી છે.(૨૦)

હવે ‘સ્નિગ્ધામલૈ: કુઞ્ચિતનીલકુન્તલૈ: વિરોચમાનાનનહાસપેશલમ્’ એ વિશેષણના અવતારોને ‘ધન્વન્તરિ:’ ઈત્યાદિ પાંચ શ્લોકથી કહે છે. કુંતલના ધર્મો અને કુંતલોથી શોભાયમાન મુખ છે તે મુખ હસવાથી ભગવાન્ સુંદર લાગે છે. તેમાં હાસપેશલ શ્રીરઘુનાથજી તે હાસનો અવતાર છે. સર્વને મોહ કરે તેવા સુન્દર છે. તેનું કાર્ય ગુપ્ત છે તે આગળ કહેવામાં આવશે. કુંચિતનીલકુંતલરૂપ પરશુરામ છે. તેણે ઘણાં ચરિત્રો કર્યાં તેથી તે અનેકરૂપવાળા છે. તે કુંતલમાં રહેલો ધર્મ સ્નેહ અને શુદ્ધિ તે રૂપ ધન્વન્તરિ છે. તેણે અમૃત આપ્યું અને વૈદ્યકશાસ્ત્ર આપ્યું, તેથી સર્વને

સ્નેહવાળા અને શુદ્ધિવાળા કર્યા. દેવો લૂખા હતા તેને ભગવાને અમૃત આપીને સ્નેહવાળા કર્યા. વૈદ્યક શાસ્ત્રથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે તે વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમાં વિવાદને સ્થાન નથી. બન્નેનાં કાર્ય, પૃથ્વી ઉપર આવે તો થાય. તેથી તે હતા ત્યાં રઘુનાથજી પધાર્યા. તેવા મુખમાં હાસ્યરૂપ ભગવાન્ છે. જે ભગવાનના હાસ્યથી કામ થાય તે રઘુનાથજી કરે. તેમાં ભગવાનનું મુખ તો ધર્મના આધારરૂપ બ્રાહ્મણો છે. તેમાં ‘આરોગ્યે ધર્મસિદ્ધિઃ સ્યાદ્રક્ષા ચ ધનુષો ભવેત્’ (શરીર નવું હોય તો ધર્મસિદ્ધિ થાય, અને ધનુષથી રક્ષા થાય.) તેથી ધન્વન્તરિ અવતર્યા તેનું ચરિત્ર કહે છે:

ધન્વન્તરિશ્ચ ભગવાન્ સ્વયમેવ કીર્તિનામ્ના નૃણાં પુરુરુજાં રુજમાશુ હન્તિ ।

યજ્ઞે ચ ભાગમમૃતાયુરવાપ રુદ્રમાયુશ્ચ વેદમનુશાસ્ત્યવતીર્ય લોકે ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ : મહારોગી લોકોના રોગોને નામ લેવા માત્રથી રોગમુક્ત કરે છે એવી ધન્વન્તરિની મોટી કીર્તિ છે. કીર્તિરૂપ જ સમજો. યજ્ઞમાં તેનો ભાગ અટકાવ્યો હતો તે તેમણે મેળવ્યો. તેમણે લોકમાં આયુર્વેદ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવી એથી લોકોને મરતા બચાવ્યા, અમૃત કર્યા.

ભાવાર્થ : ધન્વન્તરિ દેખીતી રીતે ઉપકારક હોવાથી પોતે જ કીર્તિરૂપ છે. ‘ચકાર’ છે તેથી તેનું સ્ત્રીરૂપ પણ છે. બન્ને ભગવાન્ છે. તેનો ધર્મ કીર્તિ થવો જ જોઈએ, તોપણ સ્વયં કીર્તિરૂપ છે. તેનો ધર્મ જ માત્ર કીર્તિરૂપ નથી. ધન્વન્તરિ નામનું સ્મરણ કરવાથી જ બધા રોગ ચાલ્યા જાય છે. માણસને રોગ થવાનો સંભવ હોવાથી ‘નૃણામ્’ કહ્યું, અથવા નામનો ઉચ્ચાર મનુષ્ય જ કરે. ખરી રીતે તો શાસ્ત્રમાં રોગના ઉપાયો લખેલા તે કરવાથી બધાના રોગો મટે છે. તેનું નામ પણ શાસ્ત્ર છે. જે દેવો ઉપકાર કરનાર છે તે વાયુ વગેરેના યજ્ઞમાં ભાગ ઠરાવેલા છે, તેમ આણે પણ આરોગ્યરૂપ ધર્મ કર્યો તેથી તેને યજ્ઞમાં ભાગ મળ્યો. ‘બર્હિરનુપ્રહરતીતિ વાચિ સ્વાહા’ એ મન્ત્રથી દર્ભથી અનુપ્રહરણ કર્મ કરાય છે. તેમાં વાણીનું દેવતાત્વ ‘શાન્તિ’થી છે^૧, એ ફલથી સંભવતું નથી. તેથી ધન્વન્તરિએ કહેલી વાણી ભાગ માગે છે, તેથી ધન્વન્તરિનો યજ્ઞમાં ભાગ થયો છે. ભાગ રોકાઈ ગયો હતો તેથી પહેલાં દર્ભનું હથિયાર બનતું નહિ હોય એમ જણાય છે. ‘ન બર્હિરનુપ્રહરેત્’ એમ અગ્નિહોત્રમાં તેના અનુપ્રહરણનો નિષેધ છે. મોત વખતે તેનું અનુગ્રહણ થાય છે. સારી રીતે રહેવું તે આરોગ્ય હોય તો રહેવાય, તેથી બર્હિ જ તેનો ભાગ છે. બીજું હોય તો તે વિચારણીય છે અથવા બીજી શાખાઓમાં તેની સ્પષ્ટતા હશે તેમણે

આયુર્વેદ કર્યો. જ્યાં મથનથી પ્રકટ થયા ત્યાં જ તિરોધાન થયું. પછી કાશીરાજને ત્યાં અવતરીને ‘ધન્વન્તરિદેઈર્ધ્યતમઃ’ એમ કહ્યું છે તે ત્યાં જન્મ્યા અને તેણે આયુર્વેદ કર્યો. ‘ચક્રાર’ છે તેથી બીજા પણ ગ્રન્થો કર્યા. આ અવતાર ધર્મરૂપ છે, આને ધર્મપિણું નથી. તેનો ઔષધાદિદ્વારા પરમ્પરાથી ઉપયોગ છે.(૨૧)

૧.વાણી તો શાન્ત છે તેને ફલ કોઈ ન આપે, કેમકે બોલવા માત્રથી ફલ મળતું નથી પણ ધન્વન્તરિની વાણી બોલવા માત્રથી ફલ આપનારી હોવાથી તે માટે તેને ભાગ આપ્યો.

હવે કુંતલના સ્વરૂપને કહે છે:

ક્ષત્ર ક્ષયાય વિધિનોપભૃતં મહાત્મા બ્રહ્મધ્રુગુઙ્ગિઝતપથં નરકીર્તિલિપ્સુ ।

ઉદ્ધન્ત્યસાવનિક્ષુટકમુગ્રવીર્યં ત્રિઃસપ્તકૃત્વ ઉરુધાર પરશ્વધેન ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ : દૈવે ક્ષત્રિયોના ક્ષય કરવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે તે બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરવા લાગ્યા; નરકના ભોગ ભોગવવાની ઈચ્છા કરતા થયા; વેદમાર્ગને છોડતા થયા; પૃથ્વીને કંઠરૂપ બન્યા; ત્યારે મહાત્મા પરશુરામે તે ક્ષત્રિયોનો ફરસીથી એકવીશ વાર નાશ કર્યો.

ભાવાર્થ : કુંચિતનીલત્વ એ કુંતલનો ધર્મ છે. કુંચિત એટલે વાંકડિયા. નીલ એટલે શ્યામતા. ક્ષત્રિયોને મારે તે કુટિલતા. ભૂમિના કંટકનો ઉદ્ધાર કરે તે તેમાં શ્યામતા છે. અથવા ચાર વિશેષણવિશિષ્ટ કુંતલ એ ધન્વન્તરિ છે, કેમકે અમૃત તે લાવ્યા. તેથી તે સ્ત્રી બન્યા; તેથી યજ્ઞભાગને ભોગવ્યો અને અવતાર ધર્યો તે ચાર વિશેષણથી તે વિશિષ્ટ છે. મથન કરતાં પ્રકટ્યા તેથી શ્યામતા. સ્ત્રી રૂપ ધર્યું તે કુટિલતા. યજ્ઞભાગ ભોગવ્યાથી અમલતા. આયુર્વેદ કરવાથી સર્વમાં સ્નેહ બતાવ્યો. પોતે ઘણા અવતાર લીધા તેથી બહુવચન કહ્યું છે. મુખપાણું પરશુરામને છે. તે અગ્નિનો અવતાર છે, તેથી બધા ક્ષત્રિયના ભક્ષક છે. ધર્મની રક્ષા કરવાથી વિશેષ રોચમાન છે. ક્ષત્રને વિધિએ ક્ષય થવા વધાર્યું અથવા પોતાની પાસે રાખ્યું, જેમ પશુને પાસે રાખે છે તેમ. ‘ભવાય નાશાય’ એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે મારવા માટે જ ભગવાને ક્ષત્ર ઉત્પન્ન કર્યું? તેથી જ તેમણે બ્રાહ્મણનો દ્રોહ કર્યો. બ્રાહ્મણનો દ્રોહ ક્ષત્રિય કેમ કરે? ત્યાં કહે છે કે પોતાનો માર્ગ તેઓએ છોડ્યો. સન્માર્ગ છોડવાથી બ્રાહ્મણનો દ્રોહ કરવાની તેની બુદ્ધિ થઈ. તેમ થયું હોય તો સન્માર્ગ બતાવી તેને પાછા ઠેકાણે લાવવા જોઈએ! તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે એવું તો ભાગ્ય હોય તો થાય ને આ તો નરકના દુઃખોનો અનુભવ કરવાની ઈચ્છા કરે છે, પરલોકના દુઃખને કબૂલીને પણ ખરાબ માર્ગે ચાલવું છે, તેને સદ્બોધ કામનો નહિ. તેને બોધ આપવાથી તે અટકે નહિ; માટે ભગવાન તેને મારીને દૂર કરે છે. આથી જે ભાગ તેનો અપવિત્ર છે તેને શુદ્ધ કરે છે

એ સૂચન કર્યું, કેમકે ભગવાન મહાત્મા છે. તેને થોડો દ્રોહ કાંઈ કરે તે પણ પ્રયોજન માટે કરે તો તે મહાત્માના હૃદયને બાધા કરતો નથી. મૂઢ્ઢ લોકો દષ્ટમાં વિશ્વાસ રાખે છે; મહાત્માઓ તો છેવટમાં તેનો અન્ત શેમાં આવશે તે જોનારા છે. આ પરશુરામ યજ્ઞ કરનાર છે તે જ આ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરે છે. તે મારવાલાક જ છે, કેમકે પૃથ્વીના તે કંટકરૂપ છે. પૃથ્વી ભગવાનના ચરણરૂપ છે. બધા પોતાના પગમાં કાંટો વાગે તેને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે. જો કે તે સર્વાત્મા છે તેથી કાંટાની વ્યથા તેને થાય તોપણ તે ઉગ્રવીર્ય છે. કૂરતા દેખાડ્યા વગર કંટકોદ્ધાર થઈ ન શકે તેથી તે નિર્દય ન કહેવાય. સાત વાર નાશ કર્યો ત્યારે પૃથ્વી નિષ્કંટક થઈ. પુનઃ બ્રાહ્મણોથી તેમને ઉત્પન્ન કરાવી ફરીને સાતવાર માર્યા, તેવી રીતે ત્રીજી વખતે પણ માર્યા. તે પણ તીખી ધારવાળી ફરસીથી માર્યા. શસ્ત્રથી મારે તે પરલોકને માટે. પરશ્વધ એટલે ફરસો (કુવાડો.) ધાર તીખી તેથી બહુધા પછાડ્યો તોપણ તેની ધાર ખરી નહિ, તેથી મારવામાં પરશુરામને પરિશ્રમ નથી પડ્યો એમ પણ કહેવામાં આવ્યું. (૨૨)

હાસપેશલત્વનું નિરૂપણ કરે છે:

અસ્મત્પ્રસાદસુમુખઃ કલયા કલેશ ઈક્ષ્વાકુવંશ અવતીર્ય ગુરોર્નિદેશે ।

તિષ્ઠન્ વનં સદયિતાનુજ આવિવેશ

યસ્મિન્ વિરુદ્ધ દશકન્ધર આર્તિમાર્છત્ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ : અમારી ઉપર કૃપા કરવામાં તત્પર એવા રામચંદ્રજી પોતાના અંશો સાથે માયાના પતિ પ્રકટ્યા; ગુરુ એટલે પિતાની આજ્ઞાથી સીતા અને લક્ષ્મણને સાથે લઈ વનમાં ગયા. જેની સથે વિરોધ કરીને રાવણે પોતાના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો.

ભાવાર્થ : હાસના ૩ પ્રકાર છે: બીજાનો ગર્વ મટાડનાર, બીજાને મોહ કરનાર, અને ત્રીજો કૃપા કરનાર. તેમાં કૃપા કરનાર હાસને કહે છે કે રઘુનાથજીનાં ચરિત્ર અનન્ત છે, તથાપિ હાસમાં ઉપયોગી ત્રણગુણના કાર્યરૂપ ત્રણ ચરિત્ર જ ઉપલક્ષણ વિધિથી અહીં કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ સાત્વિક ચરિત્ર કહે છે. બ્રહ્માદિ ઉપર કૃપા કરવા પ્રસન્નમુખવાળા છે. આથી બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી ભગવાન પધાર્યા છે એ કહ્યું. કલા એટલે પરમ કાંતિ અથવા સીતાની સાથે પ્રકટ્યા. જે સર્વ કલાનિધિ વૈકુંઠવાસી તે જેની કલાથી થાય છે. હાસ તો થોડું કામ હોય ત્યાં થાય છે. તેથી લોકરક્ષા એ અલ્પકાર્ય છે. તેને માટે ભગવાનની કોઈ કળા વૈકુંઠમાં રહીને સર્વનું પાલન કરે છે, તેથી ભગવાન રઘુનાથ પૂર્ણરૂપે પ્રકટ્યા છે. કલા એટલે ઋષિ વગેરે લેવા. તેમને જ્યારે સંકટ પડ્યું ત્યારે ભગવાન તેના પતિ હોવાથી, આ સ્વરૂપથી તે તેનો નિસ્તાર કરવો

એમ ધારી પોતે પધાર્યા એ સૂચના કરી. અથવા કલા સંકર્ષણાદિ તેના ઈશ પોતે વાસુદેવ પ્રકટ્યા. સર્વ કળામાં નિપુણ લક્ષ્મીની સાથે પ્રકટ્યા છે; ત્યારે જ સુન્દર દેખાયા. તે ભગવાન્ ઈક્ષ્વાકુના વંશમાં પ્રકટ્યા. ઈક્ષ્વાકુ ભક્ત હતા તે વાત નૃસિંહ પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે, જેને માટે બ્રહ્માના સ્થાનમાંથી શ્રીરંગજી પધરાવ્યા છે. તેનો ઉદ્ધાર કરવા તેના કુલમાં પ્રકટ્યા. દેવના હિતનું કાર્ય કરવું, ધર્મજ્ઞાનાદિ સહિત પધારવું, પોતે પધારી ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવો, ગુરુની આજ્ઞા માની વનવાસ કરવો, ઈત્યાદિ સાત્વિક કાર્યો તેનો અનુભાવ તો રાવણે વિરોધ કર્યો તેને માર્યો તે છે. સત્વનો વિરોધ આવે ત્યાં તપનો લય થાય તે યોગ્ય કહેવાય. ગુરુ દશરથ તેની આજ્ઞામાં પોતે વત્યા. વ્રત પાળે તેમ આજ્ઞા પાળી. તેને વનમાં કાંઈ કામ નહોતું છતાં વનમાં તેમની આજ્ઞાથી રહ્યા, તેથી વનને કર્મ કહ્યું; એટલે વસવું એ જ કામ હતું. સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે વનમાં રહ્યા. ‘કલયા કલેશઃ’ ઈત્યાદિથી જેટલા આવ્યા તેટલા વનમાં ગયા. અથવા વનમાં તેમને કોઈની સલાયની જરૂર ન પડી. બહુકાલ ત્યાં રહ્યા તેથી ‘આવિવેશ’ એમ કહ્યું. આથી જ જે રઘુનાથની સાથે રાવણે નિમિત્ત માત્ર વિરોધ કર્યો તે વિરોધના કારણ ભગવાન્ ન હતા. ભગવાન્ વિરોધ કરી તેના વિરોધમાં નિમિત્ત થયા. તે વૈરના પોતે પ્રયોજક ન હતા. તે રાવણે રઘુનાથજી સાથે વિરોધ કર્યો ત્યારે તે દશમાથાવાળો હતો તોપણ મર્યો. મોટાપણું કે બહુપણું હોવાથી વિસ્તાર થતો નથી એ તેનાથી બતાવ્યું. આર્તિ એટલે પીડા અથવા શોક ચિન્તા વગેરે લેવાં. ત્રણ કાર્ય માટે વનવાસ કર્યો હતો. દેવની કામના રાવણ મારવાની હતી તેથી સીતાને સાથે લીધા; તેનું હરણ કરવાથી તેને માર્યો ઈન્દ્રજીતને જીતવા માટે લક્ષ્મણને સાથે લીધા હતા. આ બધો દેવનો સંકલ્પ પૂરો કર્યો, નહિ તો સ્ત્રી સાથે પુરુષનો વનવાસ મુખ્ય ન ગણાય. પુરુષ સાથે સ્ત્રીનો વનવાસ પૂર્ણ ન કહેવાય; તેથી ભગવાનને રાવણે વિયોગ કરાવ્યો તે વિરોધથી દેવનું કાર્ય ભગવાને કર્યું પહેલું દુઃખ તો ખરાદિ રાક્ષસોને માર્યા ત્યારેથયું.(૨૩)

એમ ભગવાનનું સાત્વિક ચરિત્ર કહીને હવે રાજસ ચરિત્ર કહે છે:

યસ્મા અદાદુદ્ધિઙ્ઠભયાંગવેગો માર્ગ સપદ્યરિપુરં હરવદ્દિદ્ધક્ષોઃ ।

દૂરે સુહૃન્મથિતરોષસુશોણદષ્ટ્યા તાતપ્યમાનમકરોરગનકચકઃ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ : શિવજીની પેઠે શત્રુના પુરને બાળવાને રામચંદ્ર સમુદ્ર કિનારે આવ્યા ત્યારે સ્ત્રીના વિયોગથી જેની લાલ આંખ થઈ છે તેવા રામની દષ્ટિ પડવાથી સમુદ્રનાં માછલાં મગર કરચલા વગેરે તપવા લાગ્યાં, એવા સમુદ્રને ભયથી અંગમાં કંપ થયો;

એવી સ્થિતિમાં તેણે ભગવાનને રસ્તો આપ્યો.

ભાવાર્થ : સમુદ્રે જેને માર્ગ આપ્યો. સમુદ્રના શરીરમાં ભય પેસી ગયો, તેથી અંગમાં કંપ થયો. અથવા ભય એટલે મૃત્યુ, તેનાં અંગો શોષ વગેરે એથી તે મરવા જેવો થઈ ગયો. તે જ વખતે શત્રુના પુર લંકામાં હરની પેઠે અથવા મહાદેવ સહિત લંકાને બાળવાને ઈચ્છતા, જેના સુહૃદ (સીતા અથવા ભરત) દૂર છે તેનાથી ક્રોધમથનથી લાલ આંખો થઈ, તેનાથી અત્યન્ત તાપ પામતા મગર વગેરેનો સમુદાય જેમાં છે એવો સમુદ્ર કહ્યો. અહીં એવી વાત છે કે રાવણ જ્યારે સીતાને લઈ ગયો ત્યારે રાવણને મારવા રઘુનાથજીને લંકામાં આવવું પડે તેને સમુદ્ર વચમાં વિઘ્નરૂપ હતો. તે તો સૂર્યવંશીઓએ કરેલો તેથી તેમાં પગ ન મુકાય, તેથી સમુદ્રને કાંઠે ભગવાન પ્રાયોપવેશ કરી બેઠા. તેમણે વિચાર કર્યો કે અમારા વંશીઓએ સમુદ્ર કર્યો તે અમને ઊતરવાનો ઉપાય ન જાણે તો તે રાક્ષસોને ક્યાંથી મારી શકે? માટે રામચંદ્ર અહીં જ રહે તો ઠીક એમ સમુદ્ર વિચારી કાંઈ ન કર્યું. ત્યારે ભગવાને તો બાણ ધનુષમાં સાંધ્યું. તે વખતે તેનામાં નેત્ર લાલ થઈ ગયાં, તેથી સમુદ્રને ડર લાગ્યો, તેથી તેણે માર્ગ કાંઈ પ્રીતિથી આપ્યો નથી. ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણાવવા માટે ભયાદિક તેમાં પેઠાં ત્યારે સમુદ્રે માર્ગ આપ્યો. પોતાનો ભક્ત જાણી મહાદેવ જો રાવણને સહાય કરે તો મહાદેવ સાથે લંકાને બાળવી. એથી રાવણવધ તો સાધારણ છે. પુરને જ બાળવું એટલે સુધી વિચાર કર્યો, કેમકે સીતા જે નગરમાં રહ્યાં છે તે દુઃખ ભોગવે છે ત્યાં બધાંને દુઃખ થવું જોઈએ. ભગવાનને પોતાનાં સુહૃદો દૂર હતાં તેનું દુઃખ હતું. જો દહીંને મથું ન હોય તો ક્યાંય ઘાટું પાણી ક્યાંય મઠો એમ રહે, પણ મથન કરીએ તો એકરૂપતા થાય. એની પરીક્ષા કરવા માટે તેનું હિત કરવા માટે અથવા પરમાર્થથી પહેલાં બહુ વિચાર કરતાં સીતાનો ઉદ્ધાર મુખ્ય કર્તવ્ય હોવાથી રોષને પ્રતિબંધ કરે એવો વિવેક રામના મનમાં ન આવ્યો. એ બતાવવા ‘મતિથ’ પદ કહ્યું છે. રામની દષ્ટિ માત્રથી સમુદ્ર તપી ગયો, એથી રામનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું. આ રાજસ ચરિત્ર છે માટે તેમાં રોષની ઝા કરી છે.(૨૪)

એમ રાજસ ચરિત્ર કહીને તામસને કહે છે:

વક્ષસ્થલસ્પર્શરુગણમહેન્દ્રવાહનૈર્વિઙ્મિબતકકુબ્જયરૂહાસમ્ ।

સદ્યોઽસુભિઃ સહ વિનેષ્યતિ દારહર્તુર્વિસ્ફૂર્જીતૈર્થનુષ ઉચ્ચરતોઽધિસૈન્યો૨૫।।

શ્લોકાર્થ : ઈન્દ્રનો હાથી ઐરાવત રાવણની છાતીમાં દાંત મારવા ગયો, તેના દાંતના ભૂકા ઊડી ગયા, તે દિશાઓમાં પડ્યા, તેથી દિશાઓ ધોળી થઈ ગઈ, એવો રાવણ

મનમાં માને છે કે મારા જેવો કોણ છે, તેથી હસે છે. અને સ્વપર સૈન્યમાં ફરે છે. તેના પ્રાણની સાથે તેના ગર્વનો ભગવાન્ રામચંદ્ર ધનુષના ટંકાસ્ટ્રી નાશ કરશે. ભાવાર્થ : તે રઘુનાથજી રાવણના તેના પ્રાણની સાથે ગર્વને દૂર કરશે. તેનું કારણ કે તે ભગવાનની સ્ત્રી સીતાને ઉઠાવી ગયો છે, તેથી તે આતતાપી છે. તેને મારવામાં બાણની જરૂર નથી, પણ ધનુષના ટંકાર માત્રથી તે મરી જશે. બન્ને સેનાની વચ્ચે ઉચ્ચતાથી ફરતો બાણરૂપ મળને છોડતો તેથી તેની ગતિનું નિવારણ કર્યું. ધનુષના માહાત્મ્ય માટે હાસને વિશેષણ આપે છે: વક્ષસ્થળનો સ્પર્શ કરતાં ઐરાવતના દાંતો ભાંગી ગયા, તેનાથી દિશાનો જય તો પ્રસિદ્ધ થયો. તેનાથી રાવણને હસવું આવ્યું. તેનાં બે સામર્થ્ય: એક રાવણના શરીરનું સામર્થ્ય બીજું શત્રુજયરૂપ સામર્થ્ય. તેમાં અહીં શરીરના સામર્થ્યથી શત્રુજયને હસે છે. જેની છાતીનો સ્પર્શ માત્ર થતાં ઐરાવતના દાંતોનો લોટ થઈ દિશાઓમાં ઊડી ગયો, તેથી દિશાઓ ધોળી થઈ ગઈ, તેને શત્રુ જીતવો શા હિસાબમાં છે? તેથી દિશાઓને જીતનાર કરતાં પણ આનું ઘણું સામર્થ્ય છે તેનો આને ગર્વ છે. તે ગર્વ તો અભિમાનીના પ્રાણની સાથે ગયો. તે કહે છે કે ભગવાનના હાસની આગળ કોઈ હસે નહિ તેથી રાવણને માર્યો તે યોગ્ય કર્યું છે. એમ શ્રીરઘુનાથજીનું ચરિત્ર ઉપલક્ષણ વિધિથી નિરૂપિત કર્યું. ભગવાનના હાસનો અવતાર શ્રીરામચંદ્ર છે એ વાત સિદ્ધ કરી.(૨૫)

એમ હાસપેશલનું નિરૂપણ કરીને હવે “અદીનલીલાહસિતેક્ષણોલ્લસદ્ ભૂભંગસંસૂચિતભૂર્યનુગ્રહમ્” એ પદનિરૂપ્ય ભગવાનના અવતરણનું ‘ભૂમે: સુરેતર’ ઈત્યાદિ દશ શ્લોકથી વર્ણન કરે છે. જો કે એક અવતારમાં અપરિમિત ચરિત્રો છે. તોપણ વિચારમાં જે ચરિત્રનો ઉપયોગ હશે તે કહેવામાં આવશે. તેમાં ઉદ્દેશમાં દશ પદાર્થો કહ્યા છે: “અદીનત્વ-લીલાત્વ-હસિતત્વ-ઈક્ષણત્વ-ઉલ્લસત્વ-ભૂત્વ-ભંગત્વ-સંસૂચિતત્વ-ભૂરિત્વ-અનુગ્રહત્વ” આ દશ વિશેષણોની લીલા દશ પ્રકારે વર્ણન કરે છે તે એક કૃષ્ણાવતારની જ લીલા છે. તેથી “યાવાન્ વા આત્મા તાવાન્ અયમ્ ઈતિ શ્રુતે:” (આ આત્મા જેટલો છે તેટલો જ આ છે) તેથી દશવિધ લીલા એકની હોવાથી તે એક જ લીલા છે એમ સૂચવ્યું છે. તે ઉપપત્તિથી નિરૂપણ કરીશું ત્યાં તેના નામસંકીર્તનપૂર્વક કહીશું. તેમાં ‘અદીનત્વ’ એ ‘સર્ગ’ છે. દીન રહે છે તે વસ્તુના અભાવને લીધે રહે છે. ભગવાન્ તો યથાસુખ વસ્તુરૂપે પોતે જ પ્રકટ થઈ શકે છે તે ભગવાનમાં અદીનપણું છે. આપણી પાસે એક વસ્તુ ન હોય ત્યાં સુધી તે સમ્બન્ધે આપણા મનમાં દીનતા રહે; તે મળી એટલે દીનતા જતી રહે છે.

પરાર્થસૃષ્ટિ પક્ષમાં પણ સૃષ્ટિમાં આવ્યો તેની દીનતા રહેતી નથી. ‘વિસર્ગ’ તો લીલા સ્પષ્ટરૂપે છે. હસિત ‘સ્થાન’ છે તે ભગવાન્ નાટ્ય જેમ પ્રહસનરૂપથી તે તે મર્યાદાવડે તે તે સ્થાનમાં તેને રાખે છે. પોતે હસવા માટે તેમ કરે છે; નહિ તો પરમાર્થથી ભગવત્સ્વરૂપમાં કોને મર્યાદા કહેવી તે ન કહી શકાય. ઈક્ષણ ‘પુષ્ટિ’ લીલા. ભગવાન્ ઈક્ષા કરે તે જ પુષ્ટ થાય છે. ‘ભૂરૂપ ઊતિ’ લીલા છે. જેવી મનમાં વાસના હોય તેમ ભ્રુકુટી ચાલે છે. ‘ભંગ’ એ સદ્ધર્મ. એ બધાને પોતાના સ્થાનથી ભગાડે છે, તે આગળ વિસ્તારથી કહીશું. ઉલ્લસત્વ ‘ઈશાનુકથા’ છે. તેમાં વંશ છે તે ભગવાનનો ઉલ્લાસ છે. ક્રમ પ્રમાણે લો તો ‘ઊતિ ઉલ્લાસ,’ જેમ પ્રહલાદ અને ધર્મ તે પ્રમેય અને પ્રમાણના ઉલ્લાસો છે, તે પક્ષ સદ્ધર્મ ભૂરૂપ થઈ જાય. ભંગ એટલે વંશ. આત્માનો ભંગ વંશમાં થાય છે. સસૂચન ‘નિરોધ’ છે તે આગળ કહેવામાં આવશે. ભૂરિપણુ ‘મુક્તિ’ છે. એક ભગવાન્ જ મુક્ત છે. બીજા પણ મુક્ત થાય છે. ‘અનુગ્રહ-આશ્રય’ જે સર્વથા અનુગ્રહ વગરનો હોય તેને કોઈ પોતાનામાં રાખે નહિ. આ દશ પ્રકારની લીલા કૃષ્ણની છે, તેથી આ અવતાર પણ છે અને અવતારી પણ છે; તેથી સર્ગરૂપ અદીનત્વ પ્રથમ કહે છે:

ભૂમે : સુરેતરવરૂથવિમર્દિતાયાઃ કલેશવ્યયાય કલયા સિતકૃષ્ણકેશઃ ।
જાતઃ કરિષ્યતિ જનાનુપલક્ષ્યમાર્ગઃ કર્માણિ ચાત્મમહિમોપનિબન્ધનાનિ ॥૨૬॥
શ્લોકાર્થ : અસુરોની સેનાના પાદપ્રહારથી દળાયેલી ભૂમિનો કલેશ દૂર કરવા માટે ભગવાન્ સિત કૃષ્ણ કેશ પ્રકટ્યા, જેના માર્ગને કોઈ જાણી શકતું નથી, તે પોતાનો મહિમા વધારનારાં કર્મો કરશે.

ભાવાર્થ : ભગવાન્ અશરીર છતાં શરીરનો સ્વીકાર કરે તે સર્ગ કહેવાય. તેમાં જેનાથી કોઈ દીન નથી એવો બીજો અર્થ કારણપણાથી પ્રવિષ્ટ થાય છે. તેમાં ત્રણ પ્રકારના ભક્તો દીન ગણાય છે, તે ભગવાનને પૃથ્વી ઉપર ઉતારવામાં કારણ છે. તે કહે છે કે ભૂમિ એટલે પૃથ્વી. સુરથી ઈતર એટલે દૈત્ય-દાનવ-રાક્ષસો. સુરેતર શબ્દથી ધર્મનાશક બધા લઈ લેવા. તે ધર્મનાશકોએ પૃથ્વીને બહુ રીતે દુઃખી કરી. “પ્રકટઃ પરમાનન્દો યદા ભૂમેસ્તદૈવ હિ । મર્દનકલેશહાનિઃ સ્યાદિત્યાનન્દસમાગમઃ ॥ (પૃથ્વીને એટલી ક્લિષ્ટ કરી કે જ્યારે પરમાનન્દ પૃથ્વી ઉપર પધારે તો જ તેનું દુઃખ દૂર થાય, તેથી પરમાનન્દ પધાર્યા છે)” તે પૃથ્વીના કલેશને દૂર કરવા માટે કલાથી એટલે બલદેવની સાથે સિત અને કૃષ્ણ કેશ છે જેના તે વૈકુણ્ઠમાં રહે છે તે પૃથ્વી ઉપર આવ્યા એમ કોઈ કહે છે. ખરી રીતે તો જે સિતકૃષ્ણકેશ છે તે ગોવિન્દની કળા વડે છે. સંકર્ષણરૂપ તે છે, સંહારરૂપ તામસ શક્તિવડે સિતકૃષ્ણની કલાવડે પ્રકટ્યા.

કલાવડે કૃષ્ણ કેશરૂપે પણ પ્રકટયા. કૃષ્ણકેશ પ્રકટ થાય એ પણ પ્રયોજન છે. તે પ્રયોજન ખરું પણ તેટલું જ એમ ન કહેવાય, કેમકે મર્દનકલેશ દૂર કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય નથી “તાવિમૌ વૈ ભગવતો હરેરંશાવિલાગતૌ” (તે બન્ને ભગવાન્ હરિના અંશ અહીં પધાર્યા) એ વાક્યનો વિરોધ આવે. “તદા વાં પરિતુષ્ટોડહમમુના વપુષાડનઘે” (આ શ્રીઅંગથી હું તમને બન્નેને પ્રસન્ન થયો) એ વાક્યનો વિરોધ આવે; માટે મર્દનકલેશહાનિને માટે આનન્દમય અહીં પ્રકટયા. પુત્ર થઈને વંશ વધારવા પ્રદ્યુમ્ન થયા, ધર્મની રક્ષા માટે અનિરુદ્ધ (નારાયણના અંશ) ભૂમિભાર નિરારકણને માટે સિતકૃષ્ણકેશ અંશથી પ્રકટયા. જેના માર્ગને માણસો જાણતા નથી એવા પ્રદ્યુમ્ન વંશ કરનાર. કર્મ કરશે તે અનિરુદ્ધ. ચાર વ્યૂહનાં ચાર કાર્ય ‘ભારવ્યાવાવ ચ’ એમાં ‘ચ’કારથી સૂચિત ક્યાં છે. તેથી એક રૂપથી ચતુર્મૂર્તિનું ચરિત્ર વર્ણન થાય છે. એક જ ચરિત મોક્ષ અને ભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે: ભૂમિનો ભાર હરવો, વસુદેવનો કામ પૂર્ણ કરવો અને ધર્મની રક્ષા કરવી. વિસ્તાર તો પ્રકરણ ભેદથી કહેવાશે. એમ ચતુર્મૂર્તિ ભગવાન્ થયા. આથી બધાં વાક્યો જેમ બોલાયા છે તેનું સમર્થન થયું, એમ ન કરીએ તો પ્રત્યેક વાક્ય જેવાં કે-‘તયોરેકો બલભદ્રો બભૂવ ।’ (તે બેમાં એક બળદેવ થયા) ઈત્યાદિ વાક્યોનો વિરોધ આવે. ‘જન્મ’ અને કર્મ પોતે કરશે. ત્રિવિધદુઃખ દૂર કરવા માટે કરશે. ‘ભૂમિમાતા તથા ચાન્યે દુઃખભાજો હરિપ્રિયા: । કંસાદે: કાલતો જ્ઞાનાત્ ત્રિધાદુઃખં ચ તદ્ગતમ્’ (ભગવાનનાં પ્રિય એવાં માતા પૃથ્વી અને બીજા ભક્તો, તેને કાલથી જ્ઞાન થતાં તેણે દુઃખ આપ્યું. તેની તરફનું ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ થયું) એમ કહેશે. ભૂમિ તો કાર્યરૂપ પણ થાય છે તેથી વિચાર કરીને તે કહી છે. અદિતિ માતા છે, તેને ભૂમિપણું સ્પષ્ટ છે. બીજા પણ ભૂમિના સમ્બન્ધથી દુઃખવાળા છે. જનના લક્ષ્યમાં ન આવે એવો જેનો માર્ગ છે. અહીં ‘જન’ શબ્દથી સાધારણ માણસ લેવાં. તે એવાં કે ભગવન્માર્ગ છે એમ અટકળે પણ ન જાણે. એ ન જાણે એવી રીતે ભગવાન્ પધારશે અને કર્મો કરશે. જ્ઞાન અને ભક્તિ કહેશે એ વાત પણ ‘ચ’કારથી લેવી. અનિરુદ્ધના ચરિત્રને માટે કર્મોને વિશેષણ આપે છે કે પોતાનો મહિમા જેમાં (કલ્પો) હોય. આત્મા હોવાથી જ્ઞાનજનક છે. ‘મહિમન્’ પદથી ભક્તિજનકતા છે. ‘ઉપ’ સમીપમાં બાંધતો હોવાથી ધર્મ છે. ત્રણથી ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ જાય છે. એમ ભગવાનનું ચરિત્ર ભગવાનનું માહાત્મ્ય સૂચવે છે. એથી બધા અદીન થશે.(૨૬)

લીલા નિરૂપી, પહેલાં કહ્યું તેનું વિચાર કરતાં કારણ કહે છે:

તોકેન જીવહરણં યદુલૂકિકાયાસ્ત્રૈમાસિકસ્ય ચ પદા શકટોડપવૃત્તઃ ।
 યદ્વિંગતાડન્તરત્વેન દિવિસ્પૃશોર્વા ઉન્મૂલનં ત્વિતરથાડર્જુનયોર્ન ભાવ્યમ્ ॥૨૭॥
 શ્લોકાર્થ : બાલ્યાવસ્થા એટલે ૬ દિવસના થયા ત્યાં પૂતનાને મારી, ત્રણ માસના
 થતાં ગાડાને પગે ઊંધું વાળ્યું. અને ઘૂંટણે ચાલતાં આકાશમાં પહોંચે એવા
 અર્જુનવૃક્ષને ઉખેડી નાખ્યાં, તે કામ બધાં ભગવાન્ વિના બીજાની બને તેવાં ન્હી.
 ભાવાર્થ : જો આ ભગવાન્ ચતુર્મૂર્તિ ન હોય તો તે ચાર ચરિત્ર કર્યા તે ન કરી શકે.
 પૂતનાના પ્રાણરૂપી દૂધનું પાન કરી તેનો મોક્ષ કર્યો, શકટને ઊંધો વાળ્યો, યમલાર્જુન
 સુધી પહોંચવું અને તેને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવા તેમાં તે વાસુદેવ ન હોય તો
 પૂતનાને મોક્ષ ન આપી શકે, સંકર્ષણ વિના સ્પર્શ કરતાં માત્રથી નાશ ન કરી શકે,
 અનિરુદ્ધ ન હોય તો નારદના શાપથી યમલાર્જુનને મુક્ત કરવા તે વૃક્ષની પાસે આવી
 તે બન્નેની વચ્ચે પેસી ન શકે. પ્રદ્યુમ્ન વિના તેના શાપનું મૂળ કાઢી નાખી દેવતાનો
 જન્મ આપી ન શકે. તે આમણે કર્યું, માટે આ ભગવાન્ ચતુર્મૂર્તિ છે. તે ગણાવે છે કે
 તે બાળક હતા (ત્યારે પૂતનાના પ્રાણ હયાં. જ્યાં કાર્ય થાય છે ત્યાં તેનું સાધન
 અવશ્ય હોય છે. જ્યાં સાધન વિના સાધ્ય થાય તે પરબ્રહ્મરૂપ ગણાય એમ માનવું
 જોઈએ, કેમકે પરબ્રહ્મ સર્વ થવાને સમર્થ છે. ઉલૂકની સ્ત્રી ઉલૂકિકા કહેવાય અથવા
 તેની દીકરી ઉલૂકિકા ગણાય. તે દિવાભીત એટલે ઘૂડ હોય. તે સન્માર્ગની શત્રુ હોય,
 વિરુદ્ધ હોય, તેથી પ્રમાણબળ તો તેની મુક્તિમાં મળતું નથી. તેણે જીવોનું હરણ કરી
 પોતાનામાં લીન કર્યાં. ચોરે તે પોતાનામાં લાવે. “ઈહેવ સમવનીયન્તે પ્રાણાઃ”
 (અહીં જ પ્રાણને રાખે છે.) ભગવાને તેના જીવનું હરણ કરી જીવને સ્વસ્વરૂપમાં
 રાખ્યો એ તેની મુક્તિ, તેથી પ્રમાણબળ ન હોવાથી તે મુક્ત થઈ એમાં સ્વરૂપબળ જ
 કારણ છે. અહીં પ્રમેય શુદ્ધ પરબ્રહ્મ જ છે. તે કોઈ વાતે ન્યૂન હોય તો
 સન્માર્ગવિરોધીને મુક્તિ આપી ન શકે; તેથી સાધન ન હતું છતાં મુક્તિરૂપ સાધ્ય
 સિદ્ધ કર્યું, તેથી સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ છે એ વાત સિદ્ધ થઈ. વળી ત્રણ
 માસના થયા. કાળના ત્રણ અવયવ જ ભગવાનના પરિચ્છેદક થયા. તે સ્વભાવથી
 અસમર્થ હોવાથી મૂર્તિમાં ભેદ પાડે છે. તે કાળના અવયવોએ એક ગાડાનું સ્વરૂપ
 બનાવ્યું; તેમાં વિહાર કર્યો, અને તેનો નાશ કર્યો, તેથી તે ત્રિમૂર્તિ થયા. ત્રણને નાશ
 કરવાનું સાધન તેની પાસે ન હતું, એ કહેવા ‘પદા-પગે’ એમ કહ્યું. સંકર્ષણને તે
 યોગ્ય હતું. અપર્વત=ઊંધું પડવું, એ મોટા બળને સાબિત કરનાર છે; તેથી
 ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ સંપૂર્ણ છે એમ બતાવ્યું. આંબાના કોમળ પત્ર જેવો ચરણ
 કહ્યો તેથી સાધનના અભાવમાં સાધ્યસિદ્ધિ કહી. તેનાથી પૂર્ણ ક્રિયાશક્તિ અને

બાહ્યત્વ કહેવામાં આવ્યું. એક જ્ઞાનભક્તિનું પ્રતિપાદન કરીને ભક્તિમાર્ગનું સમર્થન કરવા માટે અચિન્ત્ય સામર્થ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે: ઘૂંટણથી ફરતા બે અર્જુન વૃક્ષ સુધી પહોંચ્યા, તેટલાથી જ તે આકાશને પહોંચેલાં વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખેડ્યાં. એ ત્રણ કાર્ય પુરુષોત્તમ વિના બીજાથી બને તેવાં નથી. પૂતનામાં મુખનો સમ્બન્ધ હતો. શકટમાં ચરણનો સ્પર્શ હતો. અર્જુનમાં તો તેટલો પણ સમ્બન્ધ નથી, પણ પારમ્પરિક સમ્બન્ધ છે. ઊખલી વૃક્ષને અડકી છે. દોરડાને ઊખલીનો સમ્બન્ધ છે. દોરડાને ભગવાનના શ્રીઅંગનો સમ્બન્ધ છે. જો ભગવાને બળ વાપર્યું ગણીએ તો પહેલાં જ દોરડું તૂટવું જોઈએ. અલ્પબળ હોય તો તૂટે નહિ અથવા ઊખલી ભાંગવી જોઈએ. ભગવાનનો સમ્બન્ધ વિચારીએ તો બધાનો નાશ થવો જોઈએ, તેમાં પણ વૃક્ષો મૂળમાંથી ઊખડી ગયાં તે તો ન ઊખડવાં જોઈએ. વાંકું ચાલે તો મધ્યમાંથી ભાંગવું જોઈએ. આ બધું પ્રથમ કહ્યું તેમ પરબ્રહ્મસાધક છે અથવા ભગવાનની ઈચ્છાશક્તિને સિદ્ધ કરનારી બધી બાબતો છે. ભગવાનની આ લીલામાં જ્ઞાનક્રિયા અને ઈચ્છા છે. ‘ઈતરથા ન ભાવ્યમ્’ આ પદોને કેટલાક બધામાં યોજે છે, ખરી રીતે તો તે પદની યોજના અહીં જ યોગ્ય છે, આગળ સમ્બન્ધનો બોધ કરનાર પદ નથી. (૨૭)

એમ લીલાનું નિરૂપણ કરી ‘હસિત’નું નિરૂપણ કરે છે:

યદ્વે વ્રજે વ્રજપથૂન્ વિષતોયપીથાન્ બાલાનજીવયદનુગ્રહદષ્ટિવૃષ્ટ્યા ।
 તચ્છુદ્ધયેડતિવિષવીર્યવિલોલજીહ્વમુચ્ચાટયિષ્યદુરગં વિહરન્ હૃદિન્યામ્ ॥૨૮॥
 શ્લોકાર્થ : વ્રજનાં પશુઓએ કાલિન્દીનું ઝેરી જલ પીધું તેથી તે મરી ગયાં. તે બધાં પશુ અને ગોપબાલોને અનુગ્રહની દષ્ટિમાત્રથી જિવાડ્યાં અને કાલિન્દીજીને શુદ્ધ કરવા માટે મહાઝેરી સર્પને ત્યાંથી દૂર કરવા તે કાલીચહ્દમાં વિહાર કરી તેને દૂર કરશે. ભાવાર્થ : વ્રજ-ગાયો બાંધવાની જગ્યામાં વ્રજનાં પશુઓ અને બાળકો અથવા પોતાનાં પશુઓ તેમણે ઝેરી જળનું પાન કર્યું, જેમ સોમપાનથી મરણ ધર્મવાળા અમર થાય છે તેમ વિષરૂપી જળ પીનારને પણ ભગવાને મરણથી ઉગાર્યા. પશુઓ અને બાળકોને જિવાડ્યા એ એક પક્ષ છે. અનુગ્રહની દષ્ટિની વૃષ્ટિ કરી એ સાધન કહ્યું, તે યમુનાજીને શુદ્ધ કરવા માટે. અતિ તીક્ષ્ણ ઝેર હોવાથી જેની જીહ્વા ચંચળ થાય છે તે કાલીચને વિહાર કરતાં ભગવાન ત્યાંથી કાઢશે. અહીં ‘ઈ’ નો લોપ છાન્દસ છે. ‘ઉચ્ચાટયિષ્યતિ’ ને બદલે ‘ઉચ્ચાટયિષ્યત્’ કહ્યું છે, અથવા નુમ્નો અભાવ છે. વિહરતા ઉખેડતા જીવાડે છે એવો શ્લોકનો સમ્બન્ધ છે. અહીં પશુપાળનું જીવન

અનુગ્રહદષ્ટિની વૃષ્ટિરૂપ સાધન વડે કર્યું એમ કહ્યું. એ થોડું અલૌકિક છે. વિહાર કરવો તે ગરુડ ઉપર બેસીને ફરે તો સિદ્ધ થઈ શકે. યોગીઓ પણ દષ્ટિ વડે જિવાડે છે. ‘ઉચ્ચાટયિષ્યત્’ ઉપસર્ગ અને નિપાત સાથે ‘અટ્’ ધાતુનો આ પ્રયોગ છે. ‘આટયિષ્યત્ લૂઠ્ક્રિયાતિપત્તૌ’ જ્યારે ‘તેને દૂર કરશે ત્યારે’ જિવાડે અન્યથા તેને દૂર ન કરે તો જિવાડવા જેવા થાય. આ ચરિત્ર હાસ્ય માટે થાય છે. અમે કૃષ્ણને પાળીએ છીએ એવી ગોપબાલોની બુદ્ધિ છે તે આજે તેને ભગવાને પાળ્યા. પોતે કાલીયહૃદમાં પડ્યા કે જોઉ છું કે તે બાળકો અથવા વ્રજસ્થો મને કેવી રીતે બચાવે છે? જ્યારે તે કાંઈ ન કરી શક્યા ત્યારે તેને હસે છે. અથવા પશુ એ જ પાળા એટલે ગોપો પણ ગાયો જેવા છે. તે આધિદેવિકો છે. તેને જિવાડ્યા. (પશુઓના આધિદેવિકો તે છે) તે અપરાધી હતા તેને કાળે મર્યા. તેણે ભગવાનના ભક્તો પશુઓને ઝેરી જળ પિવરાવ્યું તે તેનો અપરાધ હતો. કાળ ભક્તનો દ્રોહ કરે તેને જ ગળે છે, અપરાધ ન કરે તેને કાળ ગળતો નથી. તે પણ પાછા ભક્ત હોય તેને તો ન જ ગળે. દેડકાં વગેરે મરેલાં હોય તે વૃષ્ટિથી જીવતાં થાય છે; તેથી અહીં ભગવદ્દષ્ટિની વૃષ્ટિ કહી છે. તેની ઉપર અનુગ્રહ કર્યો તેણે તેમાં બ્રહ્મત્વ આણ્યું. બીજો કોઈ આધિદેવિક ઉપર અનુગ્રહ ન કરી શકે તે ન બને તેથી તેની સંભાવના થઈ છે. લૌકિક સાધનમાં મન્ત્રાદિથી વિષ દૂર થઈ શકે છે. પછી તે જીવે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. અહીં તો જીવો વિષવાળા રહ્યા છતાં તેને જીવતા કર્યા એ ભગવત્કાર્ય છે એમ કેટલાક કહે છે. હાસ્ય છે, તેમાં કાંઈ ચિન્તા જેવું શી.(૨૮)

હાસનું વર્ણન કરીને હવે ઈક્ષણનું નિઝાણ કરે છે:
 તત્કર્મ દિવ્યમિવ યન્નિશિ નિઃશ્યાનં દાવાગ્નિના શુચિવને પરિદ્વ્યમાને ।
 ઉન્નેષ્યતિ વ્રજમિતોડવસિતાન્તકાલં નેત્રે પિધાય્ય સબલોડનધિગમ્યવીર્યઃ ॥૨૯॥
 શ્લોકાર્થ : તે ભગવાનનું કર્મ અલૌકિક જેવું જણાય છે. તે કર્મ એ જ કે રાતમાં બધું વ્રજ નિદ્રામાં હતું તેવામાં વનમાં અગ્નિ પ્રકટ્યો ત્યારે તો નક્કી કાળ આવ્યા જેવું થયું, ત્યારે બધાને નેત્રો બંધ કરાવી બળભદ્ર સાથે રહેતા કૃષ્ણે તેમને આક્રમમાંથી મુક્ત કર્યા.
 ભાવાર્થ : ભગવાનનું કર્મ દેવોના જેવું છે. દેવલોકમાં થાય તે દિવ્ય કહેવાય; એટલે લૌકિકમાં ન બને તેવું-અલૌકિક કર્મ છે, કેમકે તે ઈન્દ્રાદિથી બને તેવું નથી, કેમકે ગ્રીષ્મઋતુમાં દાવાગ્નિ લાગ્યો વન બળવા લાગ્યું, તેની મધ્યમાં રાતમાં નિદ્રામાં સૂતેલા વ્રજને ભગવાને ત્યાંથી અન્યત્ર ખસેડ્યું. ‘ઈતઃ’ એટલે જ્યાં સૂતા હતા

ત્યાંથી બીજી જગ્યાએ પહોંચાડ્યું. તે લોકોએ ધાર્યું કે હવે બચવાનો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી, તેથી કાલ આવી ગયો છે. આ ભગવાનનું ચરિત્ર દાવાગ્નિમાંથી રક્ષા કરવારૂપ છે. બે વાર દાવાગ્નિથી વ્રજવાસીઓને ભગવાને બચાવ્યા છે: એક તો કાલીયને હૃદમાંથી વિદાય કરીને વનમાં રાત રૂઢ્યા ત્યાં વનમાં દાવ લાગ્યો તેનાથી બચાવ્યા; બીજીવાર મુંજાટવીમાં ગાયોને ચરાવતા હતા ત્યાં પણ ભગવાને બચાવ્યા છે; તેમાં એક ઠેકાણે આંખો મિચાવીને મુંજાટવીથી બહાર કાઢ્યા. પ્રથમ દાવાગ્નિનું તો ભગવાન પાન કરી ગયા અને તેમને બચાવ્યા છે. ઈક્ષણ પણ બે આંખથી થાય છે, તેથી તે લીલા ભગવાને બે વાર કરી છે. તે બન્ને સંકટથી છોડાવશે. એ બધાં વિશેષણો બન્નેમાં સાધારણ છે. ‘ઉન્નયન’ એટલે દેવને માટે જુદું કરવું. તેઓની સ્વાર્થને માટે ભગવાને રક્ષા કરી અગ્નિ પીવો અને અગ્નિને અન્યત્ર લઈ જવો અથવા અગ્નિથી અન્યત્ર લોકોને લઈ જવા એ બ્રહ્મધર્મ છે. અહીં અગ્નિ પીધો એમ કહ્યું નથી તે પુનઃ પ્રશ્ન ન કરવા માટે જો અગ્નિ પીધો એમ કહે તો પૂછે કે ભગવાને અગ્નિ કેમ પીધો, તે અમને કહો. તેથી તે કર્મ દિવ્ય જેવું કહ્યું. તેનું સ્વરૂપ ન બતાવ્યું, કેમકે તેનું સ્વરૂપ દેવગુહ્ય છે.(૨૮)

એમ ઈક્ષણનું વર્ણન કરીને ‘ઉલ્લસત્વ’નું નિરૂપણ કરે છે:

ગૃહ્ણીત યદ્યદુપબન્ધમમુખ્ય માતા શુલ્બં સુતસ્ય ન તુ તત્તદમુખ્ય માતિ ।
યજ્જૃમ્ભતોડસ્ય વદને ભુવનાનિ ગોપી

સંવીક્ષ્ય શંકિતમનાઃ પ્રતિબોધિતાડસીત્ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ : આ કૃષ્ણની માતા યશોદાએ જે દોરડું તેને બાંધવા માટે લીધું તે તેને પૂરું ન થયું; વળી તે કૃષ્ણે બગાસું ખાધું તેમાં મુખ ખુલ્લું થતાં તેમાં યશોદાએ બ્રહ્માણ્ડ જોયું; તેથી તેને શંકા થઈ ત્યારે તેનો સન્દેહ ભગવાને જ દૂર કરી તેને જ્ઞાન કરાવ્યું. ભાવાર્થ : આ ચરિત્ર ભગવાનના બ્રહ્મપણાને કહેનાર છે. બીજા તો યોગમણિ મન્ત્રાદિથી અને તેવાં છે તે ચોક્કસ ભગવત્સાધક ચરિત્રો ન કહેવાય; આ બે ચરિત્ર ભગવાનનું બ્રહ્મપણું સિદ્ધ કરે છે, તે આણુભાષ્યમાં બે અધિકરણથી કહ્યું છે. જે સર્વાત્મ નથી તે રૂપે બન્ધનને યોગ્ય નથી એમ ન કહેવાય. જે બાંધવા માટે દોરડું યશોદાએ લીધું તેવાં બધાં આને બાંધવામાં ઉપયોગી થતાં નથી. ભગવાન જ તેની આદિ અને અન્તમાં વિદ્યમાન હોય છે. બહુ દોરડાં જોડી દે તેના આદિ અને અન્તમાં ભગવાન હોવાથી દોરડું ભગવાનને પોતાની અંદર લઈ શકતું નથી, પણ ભગવાન

દોરડાના આદિ અન્તમાં આવી જાય છે. તે ભગવાનનું દેખાતું પેટ તે સર્વ વસ્તુનું સ્થાન છે, વસ્તુના સ્વરૂપભૂત છે. તે વસ્તુના આદિ અન્તમાં આવી જાય છે, તેથી માપ થઈ શકતું નથી તે યોગ્ય છે. વળી ભગવાને બગાસું ખાધું તો મુખારવિન્દ ખુલ્લું થયું, તેમાં યશોદાએ બધા લોક જોયા, તેથી તેને પોતાના પુત્રપણામાં શંકા થઈ; કાંઈ ભગવત્વનો બોધ પણ તેને થયો. આ બે ચરિત્રોથી ભગવાન વિશ્વના આધાર છે અને અનુભવમાં મોહ કરનાર છે. જે સર્વ ભૂતમાં રહીને સર્વ ભૂતને પોતાનામાં અંદર લઈ લે છે તે અન્તર કહેવાય. તે ગોકુલમાં રહીને ગોકુલને પોતાની અંદર રાખે છે. આ યશોદાએ જોયું તે માયાથી દેખાયું નથી. તે તો શ્રુતિસિદ્ધરૂપ છે. યશોદાને પણ તે રૂપનો અનુભવ થયો છે. તેણે વિચાર કર્યો તો ‘અથો અમુષ્યૈવ મમાર્ભકસ્ય’ એ વાક્યથી બ્રહ્માધર્મની તેને સ્ફૂર્તિ થઈ છે. ત્યારે તેને શંકા થઈ અને જ્ઞાન પણ થયું. બોધમાં આ મારો પુત્ર છે એવું જ્ઞાન થયું. અનુભવ સ્મૃતિરૂપ સંસ્કારને ન ઉત્પન્ન કરે; તે તે ભગવાનની માયા વગર ન બને; આ જ ભગવાનનો ઉલ્લાસ. જૃમ્ભા (બગાસું) ભગવાને જ મોહું ખુલ્લું કરવા બનાવી છે, તેથી બીજી રીતે મુખવિકાસ થાય તોપણ જગત્પ્રદર્શન અને તે જ વખતે પુત્રત્વનું પ્રતિબોધન છે. પ્રથમ દર્શનમાં તો વિસ્મય પામ્યાં ત્યાં અધ્યાય સમાપ્તિ થઈ; ‘વ્યતનોદ્વૈષ્ણવીં માયામ્’ એમ ત્યાં કહ્યું છે. એમ આ ચાર શ્લોકથી ચતુર્વ્યૂલવિશિષ્ટ ચતુર્મૂર્તિનું (સંકર્ષણ અનિરુદ્ધ પ્રદ્યુમ્ન વાસુદેવજીનું) સ્વરૂપ બતાવ્યું; અથવા બધા બધામાં છે, એમ માનવું; એટલે દરેક વ્યૂહમાં ઈતર ત્રણ છે, એમ માનવું.(૩૦)

એમ ઉલ્લાસનું નિરૂપણ કરીને હવે ભ્રૂનું વર્ણન કરે છે ‘તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિધિષ્ણયમ્’ એવું વાક્ય છે, તેથી ભગવત્કૃત ફલને કહે છે, કેમકે ઉપર કહ્યા વાક્યથી બ્રહ્મલોક પણ ફળ છે. દુઃખનો અભાવ અને સુખ છે. દુઃખની સીમા નરકાદિ અને સુખની સીમા વૈકુંઠ, તે બન્ને સાધનરહિતને ભગવાન આપે છે. તે વિચારથી તેને ભગવત્વ છે. તેમાં પ્રથમ દુઃખનો અભાવ કહેવાય છે.

**નન્દં ચ મોક્ષ્યતિ ભયાદ્દરુણસ્ય પાશાદ્ગોપાન્ બિલેષુ પિહિતાન્ મયસૂનુતા ચ ।
અહ્યાપૃતં નિશિ શયાનમતિશ્રમેણ લોકે વિકુણ્ઠમુપનેષ્યતિ ગોકુલં સ્વમ્ ॥૩૧॥**
શ્લોકાર્થ : ભયરૂપ વરુણના બન્ધનથી નન્દરાયજીને ભગવાન છોડાવશે. મયનો પુત્ર વ્યોમાસુર તે ગોપરૂપે આવી ગોપોને લઈ ગુફામાં ભરતો ગયો તે ગોપોને ભયથી ભગવાન મુક્ત કરશે. ગોકુલને પોતાનું કર્યું છે. તે ગોકુલવાસીઓ દિવસના ગૃહઉદ્યોગ કરી રાતનાં ખૂબ નિદ્રા લે છે. અલૌકિક સાધન કાંઈ કરતા નથી છતાં સ્વકીય હોવાથી

તેને વ્યાપિ વૈકુંઠમાં પોતાની પાસે લઈ જશે.

ભાવાર્થ : નન્દને ભયથી એટલે સર્વરૂપ ભયથી અને વરુણનો સેવક બાંધીને લઈ ગયો તે વરુણપાશથી ભગવાન્ પોતાના બાપ થાય છે તેથી છોડાવશે. નન્દની એકાદશીવ્રતમાં અને અમ્બિકાની યાત્રામાં રક્ષા કરી તેથી ભગવાન્ સિવાય અન્ય કર્તવ્ય તે અસ્વધર્મ છે એમ કહ્યું. ભગવાનની સેવા એ જ સ્વધર્મ છે એમ કહ્યું. તે ભગવાન્ આત્મા તેથી તે પરબ્રહ્મ છે. 'નન્દં ચ' ત્યાં 'ચ'કાર છે તેથી યશોદાજીનો ઉદ્ધાર કરીને નન્દનો પણ સારી રીતે ઉદ્ધાર કરશે; અથવા નન્દને બે વાર સંકટમાંથી બચાવ્યા છે, વરુણના પાશથી જે ભય આવ્યું તેનાથી બચાવ્યા. બીજાનાં પણ દુઃખ દૂર કર્યા તે કહે છે. વ્યોમાસુર ગોવાળિયાનો વેષ કરી આવ્યો. તે રમતમાં કેટલાક બાળક ઘેટાં થયા, કેટલાક ચોર થયા. તે થઈ ઘેટા-રૂપ ગોપોને લઈ ગુફામાં રૂંધી રાખ્યા. તે ગુફામાંથી પાતાળનો માર્ગ છે, તેથી ભોણમાં પૂર્યા એમ કહ્યું છે, અથવા ભોણમાં સર્પ હોય તે ત્યાં રહે તેને પોહોંચાડી દે. 'ચ'કાર છે તેથી બીજા પણ ઉપદ્રવો તેની ઉપર થાય તે પોતે વિચારી જોવા. એમ દુઃખનો અભાવ કહીને હવે પરમ સુખને કહે છે કે ગોકુલસ્થો દિવસે તો ધંધો કરે છે અને રાતનાં સૂએ છે, તે પણ નિર્ભર નિદ્રામાં રાત આખી કાઢે છે. એમ રાત કે દિવસે પરલોકસાધન કરતા નથી તે બધાને પોતાના વ્યાપિ વૈકુંઠમાં લઈ જશે. આ ચરિત્ર યોગથી ન બને, ન માયાથી, ન કાળથી થાય. મણિમન્ત્રાદિથી પણ વૈકુંઠમાં ન જઈ શકાય. તેથી આ બ્રહ્મચરિત્ર છે. ગોકુલને ભગવાને પોતાનું માન્યું છે, તેથી તેને વૈકુંઠમાં પોતાની પાસે રાખે.(૩૧)

એમ 'ભ્ર' નું નિઝાણ કર્યું; હવે 'ભંગ'ને કહે છે:

ગોપૈર્મખે પ્રતિહતે વ્રજવિપ્લવાય દેવેડભિવર્ષતિ પશૂન્ કૂપયા રિરક્ષુઃ ।
ધત્તોચ્છિલન્દ્રમિવ સપ્ત દિનાનિ સપ્તવર્ષો મહીધ્રમનઘૈકકરે સલીલમ્ ॥૩૨॥
શ્લોકાર્થ : હે નિષ્પાપ! ઈન્દ્રનો યાગ બંધ કર્યો ત્યારે વ્રજનો નાશ કરવા ઈન્દ્રે વ્રજ ઉપર વૃષ્ટિ કરી. ત્યારે ભગવાને વ્રજભક્તોના રક્ષણની ઈચ્છા કરી પોતે સાત વર્ષના હતા, છતાં સાત દિવસ સુધી એક હસ્તથી ઉચ્છિલીન્દ્ર (ચોમાસામાં ટોપા થાય છે તે)ની જેમ લીલાથી ગિરિરાજ ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ કર્યો.

ભાવાર્થ : પૂર્વસિદ્ધ ફલનો અહીં ભંગ કહેવાય છે. યજ્ઞથી રક્ષા કરે, તે યજ્ઞનો ભંગ કરીએ તો દુઃખ દે. દેવતા પ્રસન્ન થાય તે યાગનું ફળ છે. તેનું ફળ ચોક્કસ છે તે કહ્યું. તેના પ્રતિઘાત કહે છે: ગોવાળો સદા ઈન્દ્રનો યજ્ઞ કરે છે, તે ગોવાળિયા પાસે ભગવાને યજ્ઞ બંધ કરાવ્યો ત્યારે તેનો રક્ષક દેવ ન રહ્યો. જ્યારે વરસાદ આવવા

લાગ્યો, વ્રજનો નાશ થવા લાગ્યો. આથી દેવપ્રતીતિ યાગનું ફલ છે એ વાત સાર્થી થઈ. શ્રીઆચાર્યચરણ કહે છે કે મર્યાદા મૂકવી તે ક્યાં મૂળ કે સમર્થનું અવલમ્બન કરીને મૂકવી; નહિ તો મર્યાદામાં રહેવું. ત્યારે ભગવાનને રક્ષા કરવાની ઈચ્છા થઈ. તે સાત વર્ષના હતા. તેણે સાત દિવસ સુધી ગોવર્ધનને એક હાથમાં ધારણ કર્યો. “હે અનઘ!” એવું સંબોધન મારા કહેવામાં તમને વિશ્વાસ છે એમ સૂચવવા માટે છે. ‘ઘર્તા’ એટલે ધારણ કરશે. ઉચ્છિલીન્દ્ર (ચોમાસામાં ખરાબ પદાર્થમાંથી છત્રી જેવા ટોપા થાય છે, તે ઘણા હલકા હોય છે) તેનું દષ્ટાન્ત. હલકા હોય માટે પર્વત પણ ભગવાનને તેવો હલકો લાગ્યો. અલૌકિક વર્ષાથી અહીં અલૌકિક ઉચ્છિલીન્દ્ર પેદા થાય છે, તે ઘણા હલકા હોય છે.) તેનું દષ્ટાન્ત. હલકા હોય માટે પર્વત પણ ભગવાનને તેવો હલકો લાગ્યો. અલૌકિક વર્ષાથી અહીં અલૌકિક ઉચ્છિલીન્દ્ર પેદા થયા છે, તેથી ઈન્દ્રને ભગવાને બોધ કર્યો. “સાત દિવસ” એમ કહે છે તે એકે સપ્તતન્તુ યજ્ઞનો બાધ કર્યો તે દુઃખ આપે છે. જ્યાં ધર્મનો બોધ હોય ત્યાં સાત દિવસ કહેવાય છે. જો દુઃખ મટાડવું હોય તો સાત દિવસ નિરન્તર દુઃખ થાય. આમ સારું થાય. ન મટવાનું હોય તો સાતમે દિવસે તેનું ફલ મળે. ભગવાન ગિરિરાજ ઉઠાવ્યો ત્યારે સાત વર્ષના હતા. પ્રકારે વહેંચાયેલા કાળને પહોંચી વળ્યા. તેથી જ યજ્ઞભંગ કર્યો તેનું ફલ અન્યથા કર્યું. સાંગવેદથી મર્યાદા ઉત્પન્ન થાય છે. છ અંગ અને એક આત્મા એ સાત અંગ છે. આ સંવત્સર પ્રજાપતિ સાંગ વેદના ચાલક છે. તેનો અતિક્રમ કરીને પછી તેના યજ્ઞનો અતિક્રમ કર્યો. કાળ કાંઈ ભગવાનને માપી શકતો નથી. સાત ધર્મનાં વેષ્ટન એ જ સાત ધર્મો છે. આ ભંગાત્મક ધર્મ સમાપ્ત થયો. એક હાથમાં લીધો એટલે એક ક્રિયાશક્તિ તો રાખી લીધી છે. ‘તૈરયં સાધ્યતાં મખઃ’ એવું વાક્ય ત્યાં કહ્યું છે. જો એમ ન હોય તો એમ જ ગોવર્ધનને ઠેકાણે મૂકી દે. ખરી રીતે તો યાગ કાંઈ ન કરી શકે, પણ ભગવાન જ તે કરનાર હોવાથી ઈચ્છાથી ગોવર્ધન અધર રહ્યો. હાથનો તો દેખાવ છે કે હાથ વિના અધર ન રહે એમ શાસ્ત્ર કહે છે. તે શાસ્ત્ર સાચા કરવા માટે હાથ ગ્રહણ કર્યો છે તોપણ બધા ભક્તો માંહે ભરાઈ રહ્યાં, ભૂખ્યા રહ્યાં, તે ન રહેવા માટે લીલા કરી તે વેણુવાદન લીલા કરી; વેણુ સાત છિદ્રવાળી છે તેમાં અમૃત પૂરી ભક્તોના કર્ણ દ્વારા તેમાં ઉતાર્યું; તેથી તેના પ્રાણ બચ્યા. અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ ફલ પણ તેને પ્રાપ્ત થયાં, તેથી નિરોધનું કે ઉપવાસનું દુઃખ તેને ન થયું. (૩૨)

એમ ભંગનું નિરૂપણ કરીને હવે સંસૂચન કહે છે:

ક્રીડન્ વને નિશિ નિશાકરરશ્મિગૌર્યાં રાસોત્સુકાઃ કલપદાયતમૂર્ચ્છિતેન ।
 ઉદ્દીપિતસ્મરુજાં વ્રજભૃદ્વધૂનાં હર્તુર્હરિષ્યતિ શિરો ધનદાનુજસ્ય ॥૩૩॥
 શ્લોકાર્થ : ચંદ્રનાં કિરણોથી અજવાળી રાતમાં વનમાં રાસનો ઉત્સવ કરવા માટે ક્રીડા
 કરતા, અને અવ્યક્ત મધુરપદવાળા વેણુના તાનથી વ્રજસીમન્તિનીના મનમાં કામના
 રોગને ફેલાવતા ભગવાન્ ગોપીજનોને હરણ કરનાર કુબેરના નોકર શંખચૂડના
 મસ્તકને ઉડાવી દેશે.

ભાવાર્થ : આ સંસૂચન છે. એ સ્વરૂપમાં ફલનું સૂચન કરે છે. ગોપીઓ આમાં
 દૃષ્ટાન્તરૂપ છે તેણે ભગવાનને મેળવ્યા છે. ગોપીસમ્બન્ધવાળું ભગવચ્ચરિત્ર
 ફલસૂચક છે. વૃન્દાવનમાં રાતના સમયે જ્યારે લૌકિક વૈદિક બધા કામ સમાપ્ત થાય
 ત્યારે ભગવાન્ રમે છે. તેને નિવૃત્ત કરનારી ભક્તિ છે; તેથી ‘નિશાકર’ શબ્દ કહ્યો
 છે. તેનાં કિરણો ભક્તિના પ્રકારો છે. આ ચંદ્ર મનોરૂપ છે. તે મનની ઈચ્છારૂપ
 કિરણોએ ભક્તિના પ્રકારોને કિરણોથી રાત્રિઓ ઉજ્જ્વલ થઈ ગઈ છે. રંગ લાગ્યો
 છે તેથી સર્વનિવૃત્તિ થઈ ગઈ છે. આવી નિવૃત્તિ હોય તે સમય ભગવાનની ક્રીડાનો
 હેતુ કહેવાય; તેથી જ ભગવાનને રાસ કરવાની ઉત્કંઠા થઈ. રસ એટલે રસપૂર્ણ
 પદાર્થ અન્યસમ્બન્ધ રહિત. એને વિચાર કરીએ તો ઘણી ભગવત્પ્રિયાઓએ કરેલ
 નૃત્યવિશેષ રાસ કહેવાય; અથવા તેનો ભાગ રાસ કહેવાય. તેમાં કેવળ શૃંગારરસનો
 અભિનિવેશ જોઈએ, જેમ ભક્તના ગુણો અને સૌન્દર્યમાં જ મનનો આગ્રહ
 જોઈએ; ત્યારે ભગવાને અંદર રસથી પૂર્ણ થઈ તે ભક્તોને રસ પ્રકટ કરવા માટે
 અવ્યક્તમધુરપદવાળી મૂર્છના (તાન) કરી. તે મૂર્છના બીજાઓના હૃદયમાં રસ
 રહેવાને માટે વિવર (છિદ્ર) કરેલ છે. તે છિદ્રમાં ભગવાનનો સમ્બન્ધ ન હોવાથી રસ
 ન ભરાયો ત્યારે ભગવાનના સ્મરણથી માંહે સ્મર પેઠો તેને વિષય ન મળ્યો તે
 રોગરૂપ થયો. બધા રસ પૂરનારાઓને + પોતાનો વિષય ન મળતાં ખાવાની
 ઈચ્છામાં ખાવાનું ન મળવાથી તે રોગરૂપ થાય છે તેમ તે પણ રોગરૂપ થાય છે. જો
 રસ પૂરણ થયા કરે તો દેહનો નાશ કે મૃત્યુ ન થાય. તેથી આ ગોપીઓનો મુખ્ય
 અધિકાર નથી એ વાત કહી. ભગવાન્ જેના વિષય છે એવા કામમાં ભગવદ્દર્મનો
 પ્રવેશ થતો નથી, તેથી એવી ગોપીઓને ભગવત્સમ્બન્ધમાં પ્રતિબન્ધ કરનાર કામનો
 અધિદેવરૂપ ધનદ (કુબેર) રૂપ અર્ધાધિષ્ઠાત્રી દેવતાનો ભાઈ તે કુબેરથી નાનો હોવાથી
 તે પણ અર્ધાધિષ્ઠાત્રીરૂપ થયો; તે એ ગોપીઓના કામમાં પ્રતિબન્ધક થયો; છતાં
 ભગવાન્ પોતાની ઈચ્છાથી રાસમાં પ્રવૃત્ત થયા. વ્રજવધૂના હરનાર શંખચૂડનું મસ્તક
 ભગવાને ઉડાવી દીધું. ત્રણ ગુણવાળાને કામ હોય તે એવા રોગ જેવો થાય; ત્યારે જ

તેને પ્રતિબંધ નહે; પરંતુ ગુણત્રયથી પર ભગવાનમાં આસક્ત હોય તેને નહિ. તેથી તેનું મસ્તક ભગવાને કાપી નાખ્યું. કલા એટલે અવ્યક્તમધુર પરમાનન્દને અભિવ્યક્ત ન કરતાં તેની પ્રતિપાદિકા. તે કલા તે શબ્દબ્રહ્મરૂપ સ્વરો છે. તેનું સ્થાન એટલે ગીત વગેરે; અથવા તેવા તેના પદો. તેમાં વાક્યાર્થનું પ્રાધાન્ય નથી હોતું પણ પદનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે. તે પદોની મૂર્છના લંબાવે છે એટલે તેના લાંબા તાન મારે છે. સ્વરની મૂર્છનાઓ સંગીતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેનું વિસ્તૃતપણું એ સર્વના ચિત્તમાં પ્રવેશની યોગ્યતા. ‘મૂર્છિત’ શબ્દ છે તેથી રસાન્તર અથવા અવિવેકાદિ નહિ થાય એમ સૂચવ્યું છે. તેથી સ્ત્રીભાવનો તેણે અતિક્રમ કર્યો છે, તેથી તેને પ્રતિબંધનિવૃત્તિ ન થઈ; તેથી જ શંખચૂડ ઉઠાવી ચાલતો થયો. એમ મુખ્ય અધિકારના અભાવમાં પણ ભગવાન્ સ્વરૂપાત્મક ફલ આપે છે, તેથી ગોપીઓ સમ્બન્ધી ચરિત્રો સંસૂચક થાય છે.(૩૩)

૧.૨સપૂરક પદાર્થ નિત્ય સેવવા યોગ્ય છે. ખાવાની ઈચ્છા થતાં ખોરાક ન મળે તો તેને રોગ થાય છે, તેમાં તે ગોપીઓને ભગવાનની ઈચ્છા થઈ પણ ભગવાન્ ન મળ્યા ત્યારે તેને તે ઈચ્છા રોગરૂપ થઈ, ઘણું કરીને ભ્રમરગીતમાં જે ‘ધારયન્ત્યતિકૃચ્છ્રેણ પ્રાયઃ પ્રાણાન્ કથંચન’ એ કહ્યું છે તે આ ગોપીઓ છે.

એમ સંસૂચન કહીને હવે ભૂરિભાવને કહે છે, અથવા ભૂરિ અનુગ્રહને કહે છે:

યે ચ પ્રલમ્બરખરદર્દુરકેશચરિષ્ટમલ્લેભકંસયવનાઃ કુજ પૌણ્ડ્રકાઘાઃ ।

અન્યે ચ શાલ્વકપિબલ્લવલદન્તવક્રસપ્તોક્ષશમ્બરવિદૂર થરુક્મિમુખ્યાઃ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ : પ્રલંબ, ખર, દર્દુર, કેશી, અરિષ્ટ, મલ્લ, કુવલયાપીડ, કંસ, યવન, ભૌમ, પૌણ્ડ્રક અને બીજા શાલ્વ, દ્વિવિદ, બલ્લવ, દન્તવક્ર, સાત આખલા, શંબર, વિદૂરથ, રુક્મિ જેમાં મુખ્ય છે, તેને ભગવાન્ મારીને ફળ આપે છે. (એમ પછીના શ્લોકથી આનો સમ્બન્ધ લેવાનો છે.)

ભાવાર્થ : આ સર્વ દૈત્યો અને દૈત્યાંશ રાજાઓને ભગવાને માર્યા ત્યારે તે ભગવાનના ધામમાં ગયા. જે પ્રલંબાદિને બળભદ્રે માર્યા તેમાં પણ ભગવાનનું મુખ જોતાં પ્રાણ છોડનારા તે છે. ધર્મયુદ્ધમાં અર્જુનના બાણથી મરાયા તે પણ વૈકુંઠ પહોંચ્યા. બીજા પ્રલંબાદિ તે દેખાયા નહિ એટલે અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં લીન થયા, અથવા પ્રથમ શ્લોકમાં કહેલા ભૂરિરૂપ પ્રકૃતિમાં પહોંચ્યા. તે વ્યાપક હોવાથી તેનું ભૂરિપણું જાણવાનું છે. બીજા શ્લોકમાં કહેલા ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા. અથવા આ બન્ને આવેશવાળા પ્રકૃતિને પામ્યા. અભિમાનીઓ તો તેમના ઘરમાં પહોંચ્યા. ખર એટલે ઘૈનુક. દર્દુર

કોઈ બીજો છે. જેવો બક તેવો તે છે. અથવા તો જળમાં રહેનાર બકને જ દર્દુર કહ્યો. ‘બકદર્દુર’ એવો પાઠ હોય તો દર્દુરથી અઘાસુર લેવો, એમ કેટલાક કહે છે. અરિષ્ટ વૃષભાસુર, ચાણુર વગેરે મલ્લો, કુવલયાપીડ હાથી, યવન કાળયવન, અથવા ભગવાને મુચુકુન્દ પાસેથી આવી જેને મથુરામાં માર્યા તે યવનો સમજવા. કુજ નરકાસુર, પૌણ્ડ્રક મિથ્યા વાસેદુવ, ‘આદિ’ શબ્દથી કાશીરાજા વગેરે લેવા. એ સ્વભાવથી જ મરેલા હતા. તેમાં કોઈ દેવાન્તરના વરથી પુષ્ટ થયેલો ન હતો. તેથી વરપુષ્ટથી તે જુદા પડે છે. હવે વરપુષ્ટોને ગણાવે છે: શાલ્વ, કપિ દ્વિવિદ, તે રઘુનાથજીનો ભક્ત હતો, તેના ભક્તોનો સંગી હતો, પણ દુઃસંગથી બગડેલો તેથી માર્યો. શંબર તો સો માયાનો જાણનાર હતો. અથવા અહીં બલ્લવ લેવો. તે પણ યજ્ઞમાં વિઘ્નકર્તા હોવાથી ઋષિઓથી ડરતો ન હતો તેથી વધ પ્રાપ્ત હતો. આખલાઓમાં દૈત્યો પેઠેલા તે સાત આખલા હતા તે ભગવત્સ્પર્શ માત્રથી મર્યા, તેથી તેને માટે ભગવાને સાત રૂપો કર્યા. તે એક વખતે જ મારવાના હતા ત્રિપુરની પેઠે. એમ ન કરે તો તે છૂટા મરે તેવા ન હતા. અથવા ભગવાનનાં દર્શન કરી દૈત્યો મર્યા. આખલા પાછળથી મર્યા. અથવા સાત આખલા જુદા હતા. વિદૂરથ દન્તવક્ત્રનો ભાઈ. રુક્મિ ભગવાનનો સાળો. તે જેમાં મુખ્ય છે એવા બિન્દ અનુબિન્દ વગેરે. એ એકેકને ભગવાને, તેમના ભાઈ અથવા પુત્રોએ યુદ્ધમાં મારેલા છે.(૩૪)

ભગવાન જેમાં સારથી થયા હતા તે યુદ્ધમાં બીજા નિમિત્તથી મર્યા તેને કહે છે:

ये वा मृधे समितिशाविन आत्तयापाः काम्बोजमत्स्यकुरुकैकयसृञ्जयार्षाः ।

यास्यन्त्यदर्शनमલं बलपार्थभीमव्याजाल्वयेन हरिणा निलयं तटीयम्॥३५॥

શ્લોકાર્થ : લડાઈમાં હથિયાર હાથમાં લઈને યુદ્ધથી શોભનારા છે, બીજા કાંબોજ મત્સ્ય કુરુ સૃજ્ય અણ્દિશના રાજાઓ, બલ, અર્જુન, ભીમ, એવા નામના મિધ વડે ભગવાન જ તેને મારીને તેનેપોતાના ધામમાં લઈ જશે.

ભાવાર્થ : આ શ્લોકમાં ગણાવેલા બધા ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરનાર છે. તેને ભગવાનમાં દ્રેષ છે, તેથી તેને મુક્તિ યોગ્ય છે. બીજાઓ તો નિમિતાન્તરથી માર્યા છે, તેથી ‘યે વા’ એમ કહ્યું છે. તે બધા યુદ્ધમાં પરાક્રમ બતાવનારા છે. ‘સમિતિ’ એમ સપ્તમીઓ અલુક છે. તે સંગ્રામમાં હાથમાં ધનુષ લઈને ઊભા રહે છે, તેથી તેની ધર્મનિષ્ઠતા કહી છે. કાંબોજથી અર્ણાન્ત સુધીના તે તે દેશના ક્ષત્રિયો સમજવા. અર્ણ શબ્દથી દશાર્ણ લો તોપણ ચાલે. સૃજ્ય એટલે પાંચાળદેશના

રાજાઓ. ‘સૃજ્યાધાઃ’ એવો પાઠ હોય તો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે લેવા. એકે એક બન્ને પક્ષમાં મરાયા. એમ ન હોય તો પાંડવોના પક્ષમાં મર્યા તેની મુકિત થવી ન જોઈએ. પહેલાં તો તેનું અદર્શન થયું. પછી ભગવાન્ અહીં રહ્યા ત્યાં સુધી ગુપ્ત રહ્યા. પછી ભગવાનની સાથે તેઓ ગયા. આમાં પ્રલંબને બળભદ્રે માર્યો, ખરને પણ તેણે માર્યો છે. મલ્લ અને યવનને બળભદ્ર અને કૃષ્ણે માર્યા. શંબરને પ્રદ્યુમ્ને માર્યો. રુકિમને બળભદ્રે માર્યો. કાંબોજ વગેરેને ભીમ વગેરેએ માર્યા. અહીં બધે બલ પાર્થ ભીમ જણાવ્યા છે, તેથી બલભદ્ર પાર્થ ભીમ પણ ભગવાનનાં જ નામ સમજો; પરન્તુ નામનો ભિષ્ કર્યો છે, તેથી બળ ભીમ પાર્થએ વ્યાજ નામ છે જેના એવો સમાસ કરવો, આને માર્યા એ ભગવચ્ચરિત્ર છે, કેમકે ભગવાન્ આત્મા છે. આથી જ તેને ઘેર જવાનું હનન વગેરે ન કહીને જ કહ્યું. ‘જાતઃ કંસવધાર્થાય’ ત્યાં વધ શબ્દ છે, તેનું શું? તે તો દેખાય છે, તેવું તેથી કહ્યું છે, અથવા બીજા કલ્પની તે વાત છે.(૩૫)

એમ ભૂર્યનુગ્રહનું નિરૂપણ કરીને ચિન્તામયનું નિરૂપણ કરે છે:

કાલેન મીલિતદશામવમૃશ્ય નરુણાં સ્તોકાયુષાં સ્વનિગમો બત દૂરપારઃ ।

આવિહિતસ્વનુયુગં સ હિ સત્યવત્યાં વેદદ્રુમં વિટપશો વિભજ્યતિ સ્મા૩૬ ।

શ્લોકાર્થ : કાલે કરીને જ્ઞાન નષ્ટ થતાં લોકો અલ્પ આયુષવાળા થશે; તે પોતાનો વેદ ભણી ન શકે એ વિચારથી દરેક યુગમાં સત્યવતીથી પ્રકટ થઈ વેદરૂપી વૃક્ષોની શાખાઓને વિભાગ વ્યાસરૂપે કરશે.

ભાવાર્થ : ભગવાનની ચિન્તા એ જ વ્યાસરૂપ છે. વ્યાસ ચિન્તન કરીને બધા વેદના અર્થનો નિશ્ચય કરીને ભગવત્સ્વરૂપનો લોકમાં ઉપદેશ કરે છે. ‘કાલે’ એટલે દ્વાપરયુગ બેઠો ત્યારે લોકનું જ્ઞાન ઢંકાઈ ગયું, એવા લોકો પોતાના વેદનો પૂરો અભ્યાસ ન કરી શકે, એટલે તેનું તાત્પર્ય એ ન સમજી શકે, એ જાણી વ્યાસજી પ્રકટ્યા. અનુયુગનો સમ્બન્ધ ‘શાખામાં ભાગ પાડશે,’ સાથે છે. દરેક દ્વાપરના અન્તમાં વેદનો વિભાગ વ્યાસજી કરે છે. તેથી પુરાણો પણ એક ચતુર્યુગની વ્યવસ્થાને કહેનારા છે, એ સૂચન કર્યું. શાખા પ્રમાણે વહેંચ્યા એટલે તેમાં કાંઈ બનાવટ ઘરની કરી નથી. શાખાનું સ્વરૂપ નિબન્ધમાં કહ્યું છે. ‘એક ભગવાનના સ્વરૂપને કહેનાર વેદના સમુચાય દે શાખા’ એવું લક્ષણ છે. વેદનું વૃક્ષપાણું પણ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. ‘સ્મ’ પ્રસિદ્ધિને કહેનાર છે; એટલે આ બાબતમાં વધારે કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી, એવો ભાવ છે.(૩૬)

હવે બુદ્ધનું નિરૂપણ કરે છે:

દેવદ્વિષાં નિગમવર્ત્મનિ ધિષ્ઠિતાનાં પૂર્ભિર્મયેન વિહિતાભિરદશ્યમૂર્ભિઃ ।
લોકાન્ ધનતાં મતિવિમોહમતિપ્રલોભં વેષં વિધાયં બહુ ભાષ્યત ઔપધર્મ્યમ્ ॥૩૭।
શ્લોકાર્થ : દેવોના શત્રુઓ વૈદિકમાર્ગમાં નિષ્ઠા રાખી જેનો વેગ જણાતો નથી એવી મયદાનવ પાસે નગરીઓ કરાવી લોકોને મારવા લાગ્યા તેઓની મતિમાં મોહ કરાવે તેવો અને અતિ લોભ ઉત્પન્ન કરાવે તેવો પાખંડ વેષ કરી પાખંડ ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યો.

ભાવાર્થ : આ બુદ્ધ કહ્યા. તેથી બ્રહ્મા નારદને કહે છે તે વખતે બુદ્ધાવતાર થયો છે. તેનું સ્વરૂપ અત્યારે જે છે તે જ સમજવું. તેથી આ બ્રહ્મા કથા કલિમાં જ કહી રહ્યા છે.

વેદમાર્ગવિરોધેન યેષાં કરણમણ્વપિ ।

તે હિ પાષણ્ડનો જ્ઞેયાઃ વેદાર્થસ્ય વિનિન્દકાઃ ॥

“વેદમાર્ગથી આણુ માત્ર પણ વિરોધવાળી જેની કૃતિ હોય તેને પાખંડી જાણો; તે જ વેદના નિન્દક છે એમ સમજો.”

દેવોના દ્રેષી દૈત્યો, તે જ દેવનો દ્રેષ કરે, એ કહેવાથી દેવની પ્રાર્થનાથી બુદ્ધનો અવતાર થયો એ કહેવામાં આવ્યું. તે દૈત્યો વેદમાર્ગમાં વ્યવસ્થિત રહ્યા હતા. જો કે દૈત્યોને મોહ કરાવવા વેદે ઘણા પ્રકારો કહ્યા છે, પરન્તુ સામાન્ય રીતે વેદથી વિરુદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધાવતાર છે. તે માર્ગમાં દૃઢ રહેલા હતા. અમે જ વેદ જાણનાર છીએ એમ લોકને મોહ કરવા માટે પોતાને વૈદિક બતાવવા; તે માર્ગમાં આવે તેને મોહ કરાવતા હતા. ત્રણ ત્રણ પુર બનાવ્યાં છતાં જેની માયા કોઈ જાણી ન શકે તે મય. ‘મૂર્’ માયાનું નામ છે. તેને ‘સ્ત્રિયાં કિતન્’ એ સૂત્રથી ‘તિ’ સ્ત્રી પ્રત્યય લાગે તો ‘મૂર્તિ’ થાય. જ્યાં માયા અદશ્ય રહે તે તે ‘અદશ્યમૂર્’ કહેવાય, તેના વડે, એમ ત્રીજી વિભક્તિમાં ‘અદશ્યમૂર્ભિઃ’ એ ત્રિપુરનું વિશેષણ બને છે. તે માયાઓ મય નામના દાનવની કરેલી અથવા પ્રવતવિલી છે, તેથી તે દૈત્યો લૌકિક અને વૈદિક બન્ને માર્ગોનો નાશ કરે છે. તે પાખંડનો સર્વથા નાશ કરવા માટે બુદ્ધનો અવતાર થયો. કેવલ લોકને મારવારૂપ દેવદ્રોહનું તેમનું આચરણ નથી. યજ્ઞાદિ ન કરવાનો ઉપદેશ આપી પોતે જ દેવ બનવાનો તે ઉપદેશ કરે છે, તેથી તે ભગવાનની સૃષ્ટિને રૂપાન્તરમાં ફેરવી નાખે છે. તેનો સ્વરૂપથી નાશ કરે તો પાછી એની સૃષ્ટિ થાય, તેથી નહિ મારતાં તેની બુદ્ધિને બદલાવી દે છે; એટલે મોહ ઉત્પન્ન કર્યો, બુદ્ધિમાં લોભ

પેદા કર્યો, થોડું સાધન કરતાં અત્યન્ત ફલ બતાવનારાં શાસ્ત્રો બનાવ્યા, બુદ્ધનો વેષ કર્યો, હું સર્વજ્ઞ છું એમ લોકોને બતાવીને તેને હૃદયની વાતો કહી તેના મનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને મતિનો મોહ કર્યો; મતિમોહ સાથે મતિમાં લોભ પણ પેદા કર્યો; તેમ કરવાથી જે બુદ્ધિ છે તેને બદલવી અને જે નથી તે બુદ્ધિમાં લાવવું એ કામ તેણે કર્યું. ઉપધર્મનો ભાવ તે ‘ઔપધર્મ્ય,’ એટલે પાખંડ. ‘ઉપધર્મસ્તુ પાખંડઃ’ એ સપ્તમ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે.(૩૭)

યદ્યાલયેષ્વપિ સતાં ન હરેઃ કથાઃ સ્યુઃ પાખંડિનો દ્વિજજના વૃષલા નૃદેવાઃ ।
સ્વાહા સ્વધા વષડિતિ સ્મ ગિરો ન યત્ર

શાસ્તા ભવિષ્યતિ કલેર્ભગવાન યુગાન્તે ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ : બીજા યુગોમાં ભગવાનની કથાઓ સર્વત્ર ઘરની બહાર થતી; દ્વાપર આવ્યો ત્યારે સત્પુરુષોના ઘરમાં થવા લાગી. કલિ વધશે ત્યારે સત્પુરુષોના ઘરમાં પણ કથા નહિ થાય. ત્યારે લોકને શિક્ષણ આપનાર કલિયુગ થશે. કલિયુગના આરંભમાં જ પરીક્ષિત રાજામાં ભગવાન્ આવિષ્ટ થયા, તેથી તેણે કલિનો નિગ્રહ કર્યો, પરન્તુ જેવો જોઈએ તેવો કલિ પકડાયો નહિ, કેમકે તે વખતે ભગવત્કથાનો પ્રચાર હતો, તેથી કલિમળના સમુદાયને પહોંચી વળનાર અથવા દૂર કરનાર તે વખતે બહુ હતો. કલિયુગે કેવળ ધર્મનો અભાવ કર્યો એટલું જ નથી પણ કલિના પ્રભાવથી વૈદિક ધર્મ પણ લોકમાંથી ગયો. ધર્મને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રાહ્મણો છે, તેનું પાલન કરી ચલાવનાર ક્ષત્રિયો છે. તે બન્ને તો કલિમાં નષ્ટ થઈ ગયા. ત્રિવર્ણદ્વિજો પાખંડી થયા. તે પાખંડ ધર્મો કરે છે અને બોધ કરે છે. રાજાઓ શૂદ્ર થઈ ગયા, તેઓ પણ ધર્મનાશક થયા, તે વૃષલો કહેવાયા. વૃષલ એટલે મ્લેચ્છ એવો પણ અર્થ થાય છે. ધર્મને તેઓ નાશ કરવા માટે ગ્રહણ કરે છે, અથવા વેદનો નાશ કરવા માટે વૈદિક કર્મો કરે છે. તે માનુષ દેવો છે, એથી પાલન યોગ્ય અને પાળનાર અને દોષવાળા છે. હવે તો ધર્મનો દેખાવ હતો તે પણ ગયો છે; સર્વત્ર વિધિના છલ થાય છે; અનુકરણના રૂપમાં વિધિઓ થાય છે તે ધર્માભાસો થાય છે. તેમાં દેવો પ્રત્યક્ષ થતા નથી તેથી યાગ ન કહેવાય. પણ ‘સ્વાહા’ વગેરે શબ્દો સંભળાય છે તે પણ જ્યારે સંભળાતા અંધ થશે ત્યારે ભગવાન્ અવતરશે. એ વાત કહે છે: સ્વાહા એટલે દેવને આપવા માટે હોમવું; સ્વધા એટલે પિતૃઓને આપવાનું અને ‘વષટ્’ એ યાગો છે. તે રાજસ તામસ અને સાત્વિક છે. ‘સ્મ’ કહ્યો તેથી એ પ્રસિદ્ધ છે એમ બતાવ્યું. તે માત્ર વાણીથી બોલાય છે માટે ‘ગિરઃ’ કહ્યું છે. તેનો અર્થ તે કર્મ કરનાર લોકો જાણતા

નથી. ઘરમાં અથવા દેશમાં આ શબ્દો સંભળાતા અંધ થશે ત્યારે કલિનો અવતાર થશે. ધર્માભાવ, ભક્તિનો અભાવ, આત્માસધર્માભાવ અને વેદનો અભાવ થશે; તે પાછો સત્યયુગ થશે ત્યારે તેમની પ્રવૃત્તિ થશે; તેથી “યુગાન્ત”માં કહ્યું; એટલે ચાર યુગ પૂરા થયા પછી તે સત્યયુગમાં બધા ભગવાનના ધર્મો પ્રકટથશે.(૩૮)

એમ સર્વ અન્તર્યામીને સર્વધર્મસહિત ઉત્પત્તિથી વિચારીને “યાવન્મનો ધારણયાવતિષ્ઠતે” એ અંશનો વિચાર કરતાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે:
સર્ગો તપોઽહમૃષયો નવ યે પ્રજેશાઃ સ્થાનેઽથ ધર્મમખમન્વરાવનીશાઃ ।
અન્તે ત્વધર્મહરમન્યુવશાસુરાઘા માયાવિભૂતય ઈમાઃ પુરુશકિતભાજઃ ॥૩૯॥
 શ્લોકાર્થ : અનેક શક્તિને ધારણ કરનાર ભગવાન જ્યારે સૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે તપને અને મરીચ્યાદિ પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન કરે છે; ત્યારે ધર્મને યજ્ઞને મન્વન્તરને દેવોને અને રાજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે જગતના સંહારનો વિચાર કરે છે ત્યારે મન્યુવશ દેવોના પ્રતિપક્ષી અસુરોને ઉત્પન્ન કરે છે. તે બધો તેમની માયાનો વૈભવ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ : એવી ભગવન્મૂર્તિના ધ્યાનથી મન સ્થિર રહે તેનું કારણ ભગવાનનું માહાત્મ્ય છે. મોટાઓ ઘણીવાર ક્યાંય રહેતા નથી. સ્થિર મનથી મોટાઓનું ચિન્તન થાય. સારી રીતે સ્ફૂર્તિ ન થાય તો અપરાધ પડે. મોટાઓને ધારણ કરવામાં ગભરાટ થાય. તેથી ત્રણ રીતે તેનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં પ્રથમ મોટાઓ સદા એક જગ્યાએ રહેતા નથી તેનું શું કારણ છે? તે સર્વ વખતે એક રૂપમાં રહેતા નથી. પોતાના ગુણો વડે કાળના ભેદથી પોતે નાના પ્રકારના રૂપવાળા થાય છે; તેથી જ તે સર્વદા એકરૂપ રહેતા નથી. તે જ્યારે સૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે ભગવાન આટલાં રૂપો કરે છે. તપ, હું બ્રહ્મા, મરીચિ પ્રભૃતિ ઋષિઓ, પ્રજાને પેદા કરવામાં જે સમર્થ હોય છે. ત્રણ ગુણોની સૃષ્ટિ તેથી ત્રણ ગણાવ્યા. ઋષિથી વેદો પણ લઈ શકાય. તે ગણીએ તો ચતુર્મૂર્તિ સૃષ્ટિ કરે છે. તેમાં તપ વાસુદેવ છે. “યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ” (જેનું જ્ઞાન મય તપ છે.) પ્રજાના ઈશો સંકર્ષણરૂપ છે. ઐશ્વર્યની પ્રતિષ્ઠા ત્યાં છે. સૃષ્ટિ કરતાં પણ સ્થિતિમાં ઘણું કાર્ય છે. તેમાં પાંચ રૂપો કહે છે. સ્થાન એટલે મર્યાદાના પાલનમાં. તે જુદું હોવાથી ત્યાં ‘અથ’ શબ્દ કહ્યો છે. તેમાં પ્રથમ ધર્મ એટલે અનિરુદ્ધ; મખ-યજ્ઞ; ધર્મ અહીં આચારરૂપ લેવાનો છે. પ્રમાણ શબ્દ સાંભળ્યા પછીની પ્રવૃત્તિ તે ધર્મ. યજ્ઞ તો પ્રયત્નથી વ્યજ્ઞિત થાય છે. તે ભગવદ્રૂપ અને અનન્ત રૂપવાળો છે. ઉત્પત્તિમાં જે વેદ ગ્રહણ કર્યો છે તેનો આ પાલનમાં સાંગ અર્થ

લીધેલો છે. મનુ ધર્મને લોકમાં પ્રવર્તાવે છે, કેમકે તે અનન્ત:સદ્ધર્મ કહેવાય છે. દેવો સ્વર્ગની રક્ષા કરે છે. રાજાઓ પૃથ્વીની રક્ષા કરે છે. સંહારમાં તો તેના કરતાં પણ વધારેની જરૂર પડે છે તે અનાદરથી કહે છે: સંહાર માટે અધર્મ. શિવ યજ્ઞના નાશક છે. મન્યુવશો સર્પો વગેરે મનુના પ્રતિપક્ષીઓ છે. અસદ્રૂપ અસુરો દેવના શત્રુઓ છે. ‘આદિ’ શબ્દથી ભૂમિ ઉપર નાશ કરનારા પ્રાણીઓ ચોર વાય વગેરે લેવાં. તે બધા અસુરોનો પક્ષ કરનારા છે તે ‘આદિ’ શબ્દથી લેવા. ભગવાન્ એમ અનેકરૂપ કેમ થાય છે? ત્યાં કહે છે કે તે માયાની વિભૂતિ છે. માયામાં અથવા માયા વડે વિભૂતિ એમ અર્થ કરવો. માયા પ્રથમ કહી છે. આ માયા જગતના કારણરૂપ છે. ભગવાન્ જ્યારે જગદ્ગ્રૂપે થાય છે, ત્યારે તે ભગવાન્ને તેમ થવામાં નિમિત્ત થાય છે, તેવી તેવી આકૃતિ માયા બનાવી દે છે. અથવા ભગવાનની સેવા કરતાં ઊંચી જાતનાં સાધનો બનાવી આપે છે. અથવા જેનો ભગવાન્ કર્તા છે તે જગતનું તે માયા કારણ બને છે, ત્યારે તેને નિમિત્ત કરીને આટલાં રૂપો ભગવાન્ કરે છે. જો એમ ન થાય તો તે માયાનું કારણપણું ન કહેવાય. ત્યાં શંકા કરે છે કે એ બધી વિભૂતિઓ આવે તો તેનું કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય! તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે માયા એવી ઘણી શક્તિઓને રાખે છે. સર્વ થવાને સમર્થ એવી તે ભગવાનની માયા છે. તેના એક કાર્યમાં પણ સર્વ સામગ્રી વિદ્યમાન છે. સર્વ કાર્ય એકકાલાવચ્છેદથી કરે છે. વિલંબમાં કારણ નથી. ભગવાનની ઈચ્છા બધાનું કારણ છે તોપણ તે ઈચ્છા દેખાતી નથી, તેનાં નિયામક આ રૂપો છે. અથવા ઈચ્છાનાં બોધક આ રૂપો છે. આ વિભૂતિઓ નિયત સામર્થ્યવાળી હોવાથી પૂર્વે કહ્યો તે દોષ સંભવતો ન્હી.(૩૮)

એમ ભગવાનના પ્રતિક્ષણ જુદાં જુદાં રૂપ થાય તેમાં એક પ્રકારની ધારણા પણ રહેતી નથી, તેથી મૂળમાં ‘યાવન્મનો ધારણયાવતિષ્ઠતે’ ભા.૨-૨૧૨ ત્યાં ‘યાવત્’ શબ્દ લખ્યો છે; એથી મોટા બહુકાલ સુધી રહેતા નથી તે કહ્યું. હવે અવ્યવસ્થિત મનથી મોટાનું ચિન્તન ન કરવું એપક્ષને વ્યક્ત કરે છે:

વિષ્ણોનુ વીર્યગણનાં કતમોર્હતીહયઃ પાર્થિવાન્યપિ કવિર્વિમમે રજાંસિ ।
ચસ્કમ્ભ યઃ સ્વરહસાસ્બલતાત્રિ પૃષ્ઠં યસ્માન્ત્રિસામ્યસદનાદુરુક્મ પયાનમ્ ॥૪૦॥
શ્લોકાર્થ : કોઈ ડાહ્યો પુરુષ હશે તે પૃથ્વીના રેણુને ગણશે ખરો પણ વિષ્ણુનાં પરાક્રમોની ગણના કોણ કરી શકે? કોઈથી તે ગણના થાય તેવી નથી. જે વિષ્ણુ વામનાવતારમાં પગ માંડવા લાગ્યા ત્યારે લોકસહિત સત્યાદિ સ્થાનો તેના વેગથી

બહુ કમ્પવા લાગ્યા તેને પોતે થોભી રાખ્યાં.

ભાવાર્થ : બધાના મન સ્થિર નથી માટે 'કોડર્હતિ' એમ કહ્યું. મનનું તેમાં સામર્થ્ય નથી. તેમાં અસામર્થ્ય હોવાથી યોગ્યતા પણ નથી. જીવને તપ યોગ વગેરે કરવાથી સામર્થ્ય વધે અથવા મનને બહુ સહાય મળે તોપણ સ્વાભાવિક ધર્મ છૂટ્યા વગર બ્રહ્મા પણ ભગવન્માહાત્મ્ય જાણવાને પદાર્થોમાં સામર્થ્ય છતાં ભગવાનનો એક અંશ જાણવામાં પણ સામર્થ્ય નથી દેખાતું. ત્યાં કહે છે કે મન જો એમ જાણ્યા કરે તો જ્ઞાન થાય. જ્ઞાનથી નિશ્ચિત પદાર્થ જાણવામાં આવે તો ભગવાનને જાણવાનું પણ સામર્થ્ય તેમાં આવે. ત્યાં 'નુ' કહે છે કે આવે એમ તમે તર્ક કરો, પણ નક્કી ન કરી શકો. તેથી 'નુ' મૂક્યો. સામર્થ્યનું કારણ કહે છે કે પૃથ્વીના રજકણને કોઈ ગણી શકે ખરો. તેને વિસ્તારથી કહે છે કે કાર્યસૃષ્ટિમાં સમર્થ જીવોની ગણનામાં બ્રહ્મા મુખ્ય છે તેને તત્ત્વોની સહાયતા મળી તેથી તે તત્ત્વોએ બ્રહ્માંડ કર્યું. તે અદૃષ્ટથી સંસ્કારવાળા પરમાણુઓનો ઢગલો તેમાંથી જુદો પાડ્યો. બ્રહ્માંડના ઉપાદાન કારણનું તેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હતું. ભગવાનની ઈચ્છાથી તેનામાં એવું સામર્થ્ય હતું, તેથી તેણે બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કર્યું. તેનામાં પરમાણુ ગણવાનું સામર્થ્ય છે. તેની સાથે વિલક્ષણતાને પણ તે જાણે છે; તેથી તે ગુણોને ગણી શકે એમ કહે તો તેનું નિરાકરણ કરે છે કે કોઈ કવિ હોય તે તેમ કરે; તેથી 'કવિ'પદ મૂક્યું છે. તેના રજ તો ન ગણાય, કેમકે તે દુર્લભ છે. દરેકની ઉપર ધ્યાન ન આપી શકાય. તે અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી અશક્ય પણ ન થાય. તેવું સામર્થ્ય નથી તેનું કારણ કહે છે કે જેનો પરિચ્છેદ હોય, જેને કોઈથી મપાતું હોય, તે વસ્તુના ગુણ ગણી શકાય, તેનું વર્ણન થઈ શકે; ભગવાનનો તો એક પણ ગુણ અમાપ છે; મન પણ તેની પાસે સ્થૂળ છે, નિરવયવ છે, અસંગિ છે. તે ગુણ ત્રણ લોકથી બ્રહ્મલોક સુધીમાં છે. તે પોતાના વેગથી કોઈથી જણાય નહિ એવી રીતે ચરણ ઉઠાવવાથી ચાલતાં મોટો કમ્પ થયો. એવું ત્રિપૃષ્ઠ બન્યું. ત્યાંથી ત્રણ ગુણો જ્યાં સમાન થયા છે એવા બ્રહ્મલોકમાં તે કમ્પ પહોંચ્યો. તે પડતાં ભગવાને તેના સ્થાન ઉપર જ સ્થિત રાખ્યું, તેથી પડતા ગુણથી રક્ષણ કર્યું; તે બીજાથી ન થઈ શકે. મનમાં એવાત આવે નહિ તેમ તેનો છેડો પણ મળે નહિ. સંખ્યાનો પરિચ્છેદ નથી તે આગળ કહેવાશે.(૪૦)

મોટાના ગુણો મનમાં ન આવે તેથી તેની ધારણા કરવાનું કહ્યું. ધારણા તો જેમ મનમાં આવે તેવી કલ્પના કરી તે રૂપની ધારણા થાય છે. મોટાઓને ધારણાથી

વિક્લવતા થાય છે, તેથી તે તેમ કરતા નથી એમ જે કહ્યું તેને માટે ભગવાનની મોટાઈનું વર્ણન કરે છે:

નાન્તં વિદ્યામ્યહમમી મુનયોઽગ્રજાસ્તે માયાબલસ્ય પુરુષસ્ય કુતોઽપરે ચે ।
ગાયન્ ગુણાન્ દશશતાનન આદિદેવઃ

શેષોઽધુનાપિ સમવસ્યતિ નાસ્ય પારમ્ ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ : એવા ભગવાનના અન્તને હું નથી પામતો, તમારા મોટાભાઈઓ સનકાદિ નથી પામતા તેવા માયાના બળવાળા તે પુરુષ છે. તેનો બીજા તો પાર ક્યાંથી પામે? સહસ્રવદન શેષ ભગવદ્ગુણ ગાય છે તોપણ તે આજ સુધી તેના ગુણના પારને પામતા નથી તો એક જીભવાળો જીવ તો શું ગાઈ શકે?

ભાવાર્થ : હું બ્રહ્મા, સર્વદા ભગવદ્ગુણને જાણાવનાર જગતનો કરનાર છું ને આખો જન્મ સૃષ્ટિનું કાર્ય કરું છું; કેટલુંક કાર્ય પુત્રદ્વારા પણ કરું છું. પોતે પહોંચી જાય ત્યારે પોતે અથવા બીજા પાસેથી કામ લે, પણ તે કામનો અન્ત કોઈ જોઈ નથી શકતો. મુનિઓનું પણ તેમ જ જાણવું. યોગ પણ મારી અંદર રહેલા ફલનો સાધક છે. મારા પુત્રો અને તારા ભાઈઓ સનકાદિ અથવા મરીચ્યાદિ યોગથી તેટલું જ કરી શકે. તે તો મારા અંશરૂપ હોવાથી મારા કરતાં ઓછું કરી શકે. તેના ગુણો ગણાતા નથી. તેનું કારણ કહે છે કે ક્ષણ માત્ર કોટિ બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવી માયા જે ભગવાનના બળથી તેવી શક્તિવાળી ગણાય છે, કેમકે માયાના તે ધણી છે, ભગવાન તેનામાં સ્થાપે છે તેટલા તેજને તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે; તો તેનાથી ઓછા પરાક્રમવાળા કાલાદિ તો ક્યાંથી તેના મહિમાના પારને પામે? કાલ તો ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ છે, આપણે તો શું કરી શકીએ? પુરુષના કરતાં અપર કાલ વગેરે, તેના કરતાં ઊતરતા અસ્મદાદિ. આપણને તો પ્રથમથી અનન્તત્ત્વ જ્ઞાન થવાથી આપણે તેના ગુણ ગણવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ શેષ તો વેદની અભિમાનિની દેવતા છે, હજાર મુખવાળા છે, એક પદાર્થને હજાર રીતે કહી શકે છે. તે આદિ દેવ છે. તેના કહેલા બધા દેવો છે. જેટલા ભગવાન છે તેમાંથી બાકી રહ્યું તે બધું શેષ કહેવાય. તેણે સૃષ્ટિનો આરંભ થયો ત્યારથી ગુણ ગણવાનો આરંભ કર્યો તે આજ સુધી હજુ ગણ્યા જ કરે છે તોપણ તેના એક ગુણનો પણ તે પાર પામી શક્યાન થી કે આગળ હવે આ ગુણ કેટલા છે તેને જાણતા પણ નથી. તે તો અનન્ત છે. સૃષ્ટિની અગાઉ પણ તે છે જ. આ ભગવાનના અથવા તેના ગુણોના પારને પામતો નથી. બહુ ગુણ ગણવાનો સંકલ્પ હતો તેમા એકનો પણ અન્ત તેણે ન જોયો. એમ ભગવાનનું સર્વ રીતે મોટાપણું કહીને તેની ધારણા કરવી પણ અશક્ય છે, તેથી ‘યાવત્’ કહ્યો

છે.(૪૧)

ભગવાન્ એવા જ હોય તો તો ક્ષણમાત્ર પણ ધારણા ન થાય, એવી આશંકા કરીને હવે કહે છે:

યેષાં સ એવ ભગવાન્ દયયેદનન્તઃ સવાત્મનાશ્રિતપથો યદિ નિર્વ્યલીકમ્ ।

તે દુસ્તરામતિરન્ત્યથ દેવમાયાં નૈષાં મમાલમિતિધીઃ શ્વશુગાલભક્ષ્યે ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ : જે સર્વાત્મ ભાવથી નિષ્કપટ થઈને અનન્તના ચરણનો આશ્રય કરે તેની ઉપર ભગવાન્ દયા વિચારે તો તે દુસ્તર એવી ભગવાનની માયાને તરી જાય. તર્યો ક્યારે જાણવો કે કૂતરાં શિયાળિયાને ખાવા લાયક આ દેહમાં જેને હું અને મારું એવી બુદ્ધિ ન હોય તે માયા તર્યાનું લક્ષણ છે. તે જેનામાં જોવામાં આવે તે માયાને તરે છે. ભાવાર્થ : સર્વ માર્ગના પ્રવર્તક ભગવાન્ છે, મોક્ષને આપનાર છે, તેની ધારણા અવશ્ય પ્રવર્તાવવી જોઈએ. જે પુરુષોને ભગવાન્ પોતાના ગણે છે તેમાં ધારણા કરવાની યોગ્યતા છે. તે પણ સાધનબળથી કરે એમ કહેવાનું નથી, પણ તે ભગવાન્ દયા કરે તો તેના વડે તે ધારણા કરી શકશે. તે ભગવાન્ કે જે સર્વ માર્ગના પ્રવર્તક છે. તેમાં ગુરુ વગેરેની ક્રિયા પણ ભગવાન્ પોતાની ઈચ્છાથી જ દયા કરે છે. નિયમ વગર કરણની પ્રાપ્તિમાં તે અત્યન્ત દુઃખી થાય તેથી દીનતા તેમાં આવે છે. સર્વમાં એવી દયા કેમ નથી કરતા? ત્યાં કહે છે કે તે પોતે અનન્ત છે. જો બધાને દયા કરે તો બધાના ગુણો ઓછા થતાં સર્વમુક્તિનો પ્રસંગ આવે, તો ભગવાનનું અનન્તપણું ન રહે. એવા દયાવાળાને ધારણા શા માટે કરાવવી પોતે વગર ધારણા કર્યે તેને ફલ આપે તો? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ સાધનથી કાર્ય કરે છે, તેના સાધનનો ઉપદેશ કરે છે. ભગવાનની દયાને બતાવનારી ધારણા છે. ભગવાનને હૃદયમાં ધારણા કરે તેની ઉપર ભગવાન્ દયા કરશે. ત્યારે ભગવાનની ઈચ્છા દયાને અનુકૂલ રહેવાથી બીજા સાધનોની સિદ્ધિ એની મેળે થઈ રહેશે. તેથી સર્વ ભાવપૂર્વક ભગવત્પ્રપત્તિ કરવી. તે કહે છે કે સર્વાત્મ પ્રકારે જેણે ચરણનો આશ્રય કર્યો છે. તેમાં ફલની ઈચ્છા કે કોઈ જાતનું કપટ ન હોવું જોઈએ. સર્વાત્મા છે તેથી નિષ્કામ ભક્તિ કરનારને શું ફલ થાય છે. તેથી કહ્યું કે કપટ છોડીને ભજવા. પૂર્વે માયા દુસ્તર હતી તેથી ‘અથ’ શબ્દ વચમાં મૂક્યો એટલે માયા તો દુસ્તર છે તો પણ ભગવાનની દયાવાળાને તરવામાં વાંધો નથી. તે પ્રકાર બતાવવા ‘અથ’ શબ્દ ભિન્નપ્રકમાર્થ છે. અથવા તે દયાવાળો દુસ્તર માયાને તરે છે. ત્યારે ભગવદ્ભક્તિ અને જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. ‘અથ’ ત્યાર પછી. દેવમાયા દેવદ્યોતન કરનારની માયા. ક્રીડા કરવા માટે જે માયા તેને પછી તરે

છે. ત્યારે ભગવાનના સાયુજ્યને પામે છે. તે માયાને તર્યો તેનું અભિજ્ઞાન શું તે કહે છે: તે તર્યો ત્યારે જાણો કે જ્યારે કૂતરાં શિયાળિયાને ખાવા લાયક દેહમાં હું અને મારું એવો ભાવ ન હોય. આ તે તર્યાનું નિશાન છે. જેને હુંપણું કે મારાપણું એવું દૌર્જન્ય દેહમાં ન હોય. સર્વત્ર મોટા કામમાં સર્વ રીતે જ્ઞાન થયા પછી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, તે ‘અહ્નાં વિધાન્યામ્’ ત્યાં કહ્યું છે. કૂતરાં શિયાળને ખાવા લાયક દેહને કહ્યો તેથી તેનું છોવટમાં બીજાની તે વસ્તુ છે, તેનું છોલ્લું ફળ કૂતરાં ખાય તે જ છે. બીજાં તેનાં ફલો અવાન્તર છે, તેમ દેહનો પોતે ઉપયોગ કરે તે અવાન્તર ફલરૂપ છે; તેથી પોતે ઉપયોગ કરે તે પણ અવાન્તર ફલ છે. માટે ફલને માટે ઉપયોગ ન કરવો એવો હેતુ પણ સૂચવ્યો છે. શ્વશૃંગાલ એથી ગ્રામ આરણ્યકો ભક્ષક છે એ ઉપલક્ષણ વિધિથી કહ્યા છે; તેથી જ્યાં દેહ રહે છે ત્યાં દેહના આશ્રિત બધા લેવાય; તેથી મત્સ્યાદિ પણ લઈ શકાય. તેવાનાં અપમૃત્યુ હોતાં નથી. ગ્રામારણ્ય ભેદથી તે જ ભક્ષક છે. તેના ઉપરોધથી કાગડા વગેરેનો ત્યાં પ્રવેશ થવાનો નથી. બહુધા દેહનો વિનિયોગ સંભવે છે, તેથી અહીં ઉપલક્ષણ છે એવો નિશ્ચય છે.(૪૨)

‘યાવન્મનો ધારણયાવતિષ્ઠતે’ એ પદનું સારી રીતે નિરૂપણ કર્યું. ‘ઐકેકશોંગાનિ ધિયાનુભાવયેત્’ એ વાક્યનું હવે નિરૂપણ કરે છે; ‘વેદાહમંગ’ એ ચાર શ્લોકો વડે તે કહે છે:

વેદાહમંગ પરમસ્ય હિ યોગમયાં યૂયં ભવશ્ય ભગવાન્ દૈત્યવર્યઃ ।

પત્ની મનોઃ સ ચ મનુશ્ય તદાત્મજાશ્ય

પ્રાચીનબર્હિ ઋષુરંગ ઉત ધ્રુવશ્ય ॥૪૩॥

ઈક્ષ્વાકુરૈલમુચુકુન્દ-વિદેહ-ગાધિરધ્વમ્બરીષ-સગરા ગયનાહુષાદ્યાઃ ।

માન્ધાત્રલર્ક-શતધન્વનુરન્તિદેવ-દેવવ્રતો બલિરમૂર્તરયો દિલી પઃ ॥૪૪॥

સૌભર્યુતંક-શિબિ-દેવલ-પિપ્લાદાઃ સારસ્વતોદ્રવ-પરાશર-ભૂરિષેણાઃ ।

યેડન્યે વિભીષણ-હનૂમદુ પેન્દ્ર-દત્તપાર્થાષ્ટિષેણાવિદુર-શ્રુતદેવવર્યાઃ ॥૪૫॥

તે વૈ વિદન્ત્યતિતરન્તિ ચ દેવમાયાં સ્ત્રીશૂદ્રહૂણશબરા અપિ પાપજીવાઃ ।

યદ્યદ્ભુતકમપરાયણશીલશિક્ષાસ્તિર્યગ્જના અપિ કિમુ શ્રુતધારણા યે ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ : તેની યોગમાયાને હું જાણું છું. હે અંગ, તમો નારદ-સનકાદિ પણ જાણો છો. ભગવાન્ શિવજી જાણો છે, દૈત્ય શ્રેષ્ઠ પ્રહ્લાદ જાણો છે. મનુની સ્ત્રી, મનુ પોતે, તેમના પુત્રો, પ્રાચીનબર્હિષ રાજા, ઋષુ, વેનનો પિતા અંગરાજા, ધ્રુવ, ઈક્ષ્વાકુ, પુરુવા, મુચુકુન્દ, જનકરાજા, ગાધિરાજા, રઘુ, અંબરીષ, સગર, ગય,

નલુષ વગેરે તેની યોગમાયાને જાણે છે. માન્ધાતા, અલર્ક, શતધન્વા, અનુ, રન્તિદેવ, દેવવ્રત, ભીષ્મ, બલિ, અમૂર્તસ્ય દિલીપ, સૌભારિ, ઉતંક, શિબિ, દેવલ, પિપ્પલાદ, સારસ્વત દર્ધીચિ, ઉદ્ધવ, પરાશર, ભૂરિષેણ અને બીજાઓ વિભીષણ, હનુમાન, ઉપેન્દ્ર, દત્ત, પરીક્ષિત, પાર્ધ અર્જુન, આર્ષ્ટિષેણ, વિદુર, શ્રુતદેવ વગેરે એ બધા દેવની માયાને જાણે છે અને તે માયાના પારને પામે છે. સ્ત્રી, શૂદ્ર, દૂણ, ભીલો વગેરે પાપ જીવો પણ જાણે છે. અદ્ભુતપરાક્રમ પ્રભુનાં શીલ અને શિક્ષાને પશુઓ પણ જાણે છે તો સાંભળેલું યાદ રાખનારા જાણે તેમાં તો શું કહેવાનું હોઈ શકે?

ભાવાર્થ : ત્રણ પ્રકારના ભક્તો ત્રણ શ્લોકથી ગણાવ્યા, ભક્તો તો અનેક છે. પણ આટલા તો ભગવાનના અંશને ધારણ કરનારા છે. એવાઓમાં એક અંશ ધારણ કરવાની સિદ્ધિ છે. પૂર્વ અધિકાર સિદ્ધ થયા પછી ઉત્તરાધિકાર સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રથમ બ્રહ્મા અને છેલ્લા શુક પક્ષી છે. તેમાં પ્રથમ શુકનો અધિકાર સિદ્ધ થાય પછી ક્રમે કરીને બ્રહ્મા સુધીના અધિકારો સિદ્ધ થાય છે એ વાત જ પગથી શરૂ કરીને કહે છે. પ્રથમ ચરણની સેવા બ્રહ્માને મળી છે. તેણે પ્રથમના ચરણને ધોયું, પૂજા કરી અને ગંગાને ઉત્પન્ન કરી છે. હાસ-શુકાદિક ભગવાનના ચિત્ર રૂપો છે. તેમાં પ્રથમ પરમ સાત્વિકોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેની પછી રાજસો, છેલ્લે તામસો ગણાવ્યા છે. ભગવાનના જ્ઞાનમાં ભક્તિમાર્ગ મુખ્ય છે, તેથી ભક્તોને જ અહીં ગણાવ્યા છે. તે બધાનું ઉપર ઉપરથી સ્વરૂપ હું જાણું છું. તે પુરુષોત્તમના ભક્તો છે. જગત ઉત્પન્ન કરવાની જેને આજ્ઞા થઈ છે તે અહીં યોગમાયા લેવાની છે. તે પ્રથમ તો આજ્ઞા પ્રમાણે કરનારી છે. તેનું સ્વરૂપ જાણવાથી ભગવાન જણાય છે. તેની મારકૃત લોકમાં ભગવાન પ્રકટ થાય છે. બ્રહ્મા જાણે છે તેમાં ગુણોથી સૃષ્ટિ થાય છે તે ગુણ સિદ્ધ થવા માટે બ્રહ્મા બધું કરે છે, તે વાત 'હિ' શબ્દથી સૂચવી છે. માયાનું આધિદૈવિકપણું બતાવવા તમે કહ્યા તેથી નારદ અને સનકાદિને લેવા. ભવ મહાદેવ. તે ત્રણ સાત્વિકો છે. ભવને ભગવાન કહ્યા; તેનો આચાર ભક્તિવિરુદ્ધ છે છતાં તેને અભક્ત ન કહેવાય એ બતાવવા માટે ભગવાન કહ્યા છે. જ્ઞાનનિષ્ઠ સનકાદિને એક રૂપે ગણ્યા છે. પછી 'અથ' શબ્દ કહી દૈત્યવર્ય કહ્યા એટલે સનકાદિ દૈત્યવર્ય છે એ વિચારથી ત્યાં દૈત્યવર્ય ગણાવ્યા જણાય છે, નહિ તો તેને રાજસમાં ગણ્યા હોત. દૈત્યવર્ય પ્રહ્લાદ તે મુખ્ય ભક્ત છે તેથી ભિન્ન ક્રમથી કહેવા માટે 'અથ' શબ્દ મૂક્યો છે. મનુની સ્ત્રી શતરૂપા. 'કાયં' ત્યાં સ્ત્રીલિંગનો પ્રથમ પ્રયોગ છે. 'કા ઈયમ્ કોયં'

એ બે પ્રયોગમાં એકના વિશેષણનો અને એકના વિશેષ્યનો લોપ બતાવ્યો છે તેમાં સ્ત્રી નિર્દેશ પ્રથમ છે તે જ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. (તૃતીય સુબો.૧૨-૪૮-જુઓ.) અહીં સર્વત્ર ‘ચ’કારો તેના સમ્બન્ધીઓને લેવા માટે કહ્યા છે. તે મનુનાં છોકરાં પ્રિયવ્રત ઉત્તાનપાદ આકૃતિ દેવલૂતિ વગેરે. ત્રણ વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રસિદ્ધ. અંગ વેન રાજાનો બાપ. ધ્રુવને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ એ વાત સ્પષ્ટ છે. ઈશ્વાકુ વગેરે રાજસો છે. નલુષ યયાતિ રાજા. “આદિ” થી યદુ વગેરે લેવા. માન્ધાતાથી રન્તિદેવ સહિત રાજાઓની સાથે દેવવ્રત ભીષ્મ લેવા. સૌભર્યાદિક તેની પછીના તેને મત્સ્યઅંગ જોતાં ગૃહસ્થ થવું પડ્યું હતું. ઉત્તંક ભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. પિપ્પલાદ કોઈ છે. સારસ્વત દધીચિ. ઉપેન્દ્ર દત્ત પરીક્ષિત. બીજા પણ તે તે પ્રસિદ્ધ છે. તેમનું ફલ કહે છે: તે બધા એને ભગવાનની માયા જાણીને તેને તરે છે. આપણા લોકોને માયા તરવાનો ઉપાય બતાવે છે: તામસોમાં સ્ત્રીઓ સાત્વિકીઓ છે. શુક રાજસ છે. દૂણ તામસ છે. શબર વગેરે તેનાથી પણ નીચ છે. પાપ કરીને જીવે છે તે પાપજીવો છે. તે માયાને જાણે છે અને તરે છે. જો તે અદ્ભુત કર્મવાળા ભગવાનના સેવક બને તો તરે. તેનાં શીળને શીખ્યા હોય તો જ તરે, અન્યથા નહિ. પદને ઉપાડીને બીજે રાખવો તે પાદવિક્ષેપ કહેવાય. આ અદ્ભુત છે. પગમાં ક્રિયાશક્તિ રહી છે. તે ભગવાન સામાન્ય રીતે કોઈને પણ વશ થઈ શકે છે. ખરા તત્પરાયણ તો તે કહેવાય કે ક્ષણ માત્ર પણ જેનું ચિત્ત ભગવાનને છોડી બીજામાં ન જાય. તે અનન્યચિત્ત કહેવાય. જો ક્ષણ માત્ર ભગવાનને છોડે તો તે અદ્ભુતક્રમવાળા હોવાથી ક્ષણમાં ત્યાંથી બીજે ચાલ્યા જાય. તેણે પણ વાણીથી શિક્ષણ આપ્યું હોય તે કામ દેતું નથી, પણ તેનાં શીળની સાથે શિક્ષણ આપવું જોઈએ કે જેમ તેઓ ભગવત્પરાયણ છે તેવા જ સ્વભાવથી તે ભગવત્પરાયણ થાય, તો તે ભગવદીયો બને છે. સ્ત્રીઓ ભગવદીય બને તેમાં આશ્ચર્ય માનવાનું નથી, કેમકે પશુઓ પણ ભગવાનને ભજીને મુક્ત બને છે. જેમ નામ ભણાવવાથી શુક વગેરે નામ લે છે. શ્રુત એટલે સાંભળ્યું હોય તેવું બોલી દે તે શ્રુતધારણ કહેવાય; એટલે સાંભળેલા અર્થના જ્ઞાનમાં તેનું સામર્થ્ય હોય છે. તેથી અંશથી ભગવાનના જ્ઞાનમાં તો સર્વ અધિકારીઓ છે. સર્વ રીતે જ્ઞાન તો કોઈને થતું નથી. તેમાં પણ ભગવદ્ભક્તનો સંગ ન હોય તો કોઈ જાણી જ ન શકે.(૪૩-૪૬)

એમ એક એક ધારણનું સ્વરૂપ ઉત્પત્તિ વડે કહેવાયું. ‘જીતંજીતં સ્થાનમપોઠ્ઠ

ધારયેત્' (જીતેલા સ્થાનને છોડી આગળ આગળ ધારણા કરવી) એ વાક્યનો અર્થ ઉત્પત્તિથી 'શશ્વત્' એ બે શ્લોકથી વિચારે છે:

શશ્વત્પ્રશાન્તમભયં પ્રતિબોધમાત્રં શુદ્ધં સમં સદસતઃ પરમાત્મતત્ત્વમ્ ।
શબ્દો ન પત્ર પુરુકારકવાન્ ક્રિયાર્થો માયા પરૈત્યભિમુખે ચ વિલજ્જમાના ॥૪૭॥
તદ્દૈ પદં ભગવતઃ પરમસ્ય પુંસો બ્રહ્મેતિ યદ્દિદુરજસ્ત્રસુખં વિશોકમ્ ।
સંઘ્ર્નિયમ્ય યતયો યમકર્ત્તેતિં જલ્હુઃ સ્વરાડિવ નિપાનખનિત્રમિન્દ્રઃ ॥૪૮॥
શ્લોકાર્થ : પરમપુરુષ પરબ્રહ્મનું તે પદારવિન્દ છે. પદને દશ વિશેષણોથી બતાવે છે કે તે નિત્ય છે. શાન્ત છે, જ્ઞાન માત્ર છે, શુદ્ધ, સમ, કાર્યકારણથી પર છે, આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ છે, જ્યાં કારકવાળો શબ્દ પણ પહોંચતો નથી, માયા તેની સામે જોતાં લજ્જાય છે. જે પરબ્રહ્મ શોક રહિત સુખરૂપ છે. મનને નિયમમાં રાખી યતિઓનાં સાધનોને છોડે છે. જેમ ઈન્દ્ર કૂવો ગાળવાનાં સાધનો કોદાળી પાવડાને રાખતો નથી, કેમકે તે જળનો રાજા છે, તેમ યતિઓ મનને ભગવાનમાં રાખીને યોગ તપ આદિ સાધનોને છોડી દે છે.

ભાવાર્થ : તે જ ભગવાનનો અંશ સ્નાધીન થાય જે આપણને આત્મારૂપે સ્કુરે. જો બુદ્ધિથી આપણે નક્કી કર્યો હોય તો બુદ્ધિ જાય તેની સાથે તે જતો રહે છે. પાદાદિનું સ્વરૂપ તેવું જ છે. તેમાં જો પ્રથમ ચરણનું સ્વરૂપ વિચાર્યું તો બીજું પોતાની મેળે જણાશે. તેથી લક્ષણો વડે પ્રથમ પગના સ્વરૂપને કહે છે. તે પરમ પુરુષ ભગવાનનું પદ છે. દશ ધર્મો ભગવાનના ચરણમાં કહ્યા તે દશ લીલારૂપ છે, તેથી પ્રત્યેક અવયવમાં દશ લીલા કહેવાય છે. તેમાં ભગવાનનું ચરણ કેવું? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જે સર્વદા (શશ્વત્) તે ચરણારવિન્દ. જે (જે કાલથી મપાય છે) સર્વદા નથી તે ચરણ નથી. ગુણનો જેને ક્ષોભ નથી. સત્વને પણ દયાદિથી ક્ષોભ થાય તે ન થવા માટે શાન્તની પહેલાં 'પ્ર' મૂક્યો છે, એટલે પ્રશાન્ત કહ્યું છે. પ્રેર્ય પણ તે છે અને પ્રેરક પણ તે જ છે; એટલે તેનો અભેદ કહ્યો છે. દ્વિત્વ નથી. અહીં કાલ સર્વનો પરિચ્છેદ કરે છે. તેનું પરિચ્છેદકપણું અહીં નથી તે કહે છે: ભગવચ્ચરણ અભય છે, તેથી તેમાં સંસારનો ભાવ ન હોવાથી દોષ પણ તેમાં નથી. તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે કે પ્રતિબોધ માત્ર શુદ્ધ અને સમ છે. પ્રતિબોધ એટલે અનુભવ રૂપ. માત્ર શબ્દ કહેવાથી પ્રમાતા પ્રેમ અને પ્રમાણ ભાવ તેમાં નથી. ત્રણ ભાવ રહિત સ્વરૂપ છે. શુદ્ધ એટલે આનન્દરૂપ, સમ એટલે સદ્રૂપ, તેથી સચ્ચિદાનન્દ રૂપ ચરણનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે આ ચરણ સર્વ વ્યવહારથી પર છે તેને ચાર વિશેષણોથી સિદ્ધ કરે છે. વ્યવહાર પણ ચાર રીતે થાય છે: પ્રપંચત્વથી, આત્મીયત્વથી, શબ્દત્વથી, શ્લોકાર્થત્વથી એમ ચાર

પ્રકારે વ્યવહારગોચર થાય. તેવું આ પદમાં નથી, કેમકે તે કાર્ય અને કારણથી પર છે, અથવા પ્રકૃતિથી પર છે. આત્માનું ન થાય એટલે આત્મ શબ્દથી પણ તેનો વ્યવહાર થતો નથી. આત્માનું પણ તે પરમ તત્ત્વ છે. વ્યવહાર તેનો કરેલો તે બીજામાં તેનો વ્યવહાર થાય. આત્મા તો સિદ્ધ હોવાથી તેમાં વ્યવહાર થતો નથી. શાબ્દિક વ્યવહારનો નિરાસ કરે છે: ભગવત્પદમાં કર્મ કરણત્વાદિ ન હોવાથી તે કારક નથી; ક્રિયારૂપ કે ક્રિયાવ્યંગ્ય ન હોવાથી ધાતુ નથી; પ્રયત્નરૂપ ન હોવાથી પ્રત્યયરૂપ નથી, તેથી શબ્દમાં પ્રધાનરૂપ ન હોવાથી નામ કે આખ્યાત ન હોવાથી ઉપસર્ગ નિપાત તો દૂરથી જ ઊડી ગયું. ‘કારકવાન્ ક્રિયાર્થઃ’ નામ અને આખ્યાત (ક્રિયા)નો સમ્બન્ધ કહેવાથી વાક્યાર્થ પણ ‘પદ’ નથી. ભગવાનની આજ્ઞારૂપ માયાથી વ્યવહાર થઈ શકે તો જીવાદિની જેમ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ દ્વારા વ્યવહાર્યત્વ થાય, તે પણ અહીં નથી, કેમકે ભગવાનથી માયા તો દૂરથી પાછી ફરે છે, કેમકે તેને લાજ આવે છે. માયા ભગવચ્ચરણની દાસી છે. ભગવાન્ જ્ઞાનરૂપ છે. આ માયા મોહ કરનારી છે ભગવાન્ તે લોકોને મોહ કરે છે, તે તે જાણે છે. જે ભગવાનની સન્મુખ છે, ભગવાનના અનુચર છે, જ્ઞાનીઓ છે, ભક્તો છે, તે બધાથી માયાને શરમ આવે છે. વિશેષ લાજે એ અંશ માત્ર પણ કાર્ય ન કરી શકે એમ જણાવ્યું ‘વિ ઉપસર્ગ’થી. એ દશ પદોથી ભગવાનના ચરણનું લક્ષણ કહીને તેની હવે પ્રસિદ્ધિ કહે છે જે ભગવાનના ચરણને વેદાન્તમાં ‘બ્રહ્મ’ કહે છે. વેદાન્તનો વિચાર કરનારા તે બ્રહ્મ છે એમ કહે છે. તેમાં કાંઈક ઈશ્વરતા દેખાય ત્યારે તે ભગવાન્ કહેવાય છે. જ્યારે બધાને નિયમમાં રાખનાર થાય ત્યારે પરમ કહેવાય છે. તે પણ તે જ પદ છે. તે જ્યારે ભોક્તા થાય ત્યારે પુરુષ કહેવાય છે. એમ બ્રહ્મને જાણનારા તે ચરણને બ્રહ્મ કહે છે. એમ તેની પ્રસિદ્ધિ કહીને તેનું ફલ કહે છે: પરમાનન્દ અને દુઃખનો અભાવ એ ફલ છે. તે બન્નેરૂપ પણ તે પદ છે. તેનાં સાધનોને કહે છે કે સાથે ચાલે તે મન; તે આત્માને સંસારમાં લઈ જાય છે. તે મનને નિયમમાં લઈને તેનો સંસારમાં ખેંચવાનો ભાવ તેમાંથી છોડાવીને (આ આન્તર સાધન કહ્યું) બહારનું સાધન સંન્યાસ કરે. એમ દોષાભાવથી ફલ મળતાં સુધી પદનું નિરૂપણ કરીને ‘વિજીતપદ’ નો અર્થ વિચાર્યો હવે ‘જીતં જીતં સ્થાનમ્’ એનો અર્થ કહે છે: તેમાં જીતેલાં સ્વાધીન કરેલાં પદોનો ત્યાગ ન કરવો. એમ કરતાં પહેલાં પ્રયાસ વ્યર્થ જાય માટે તેમ ન કરતા જીતેલું સ્થાન ભગવાનના ચરણરૂપ, તેના સાધનસમુદાયને છોડી દેવો. સસાધન પદ જીતાયું તેને (પદને) સ્થાપન કરવું, સાધનપ્રયત્નનો ત્યાગ કરવો. ત્યાં શંકા કરે છે કે આ ત્યાગ

કરવાનું કારણ શું? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આગળ અવયવોને સ્વાધીન કરવા માટે તે પ્રયત્ન કરવો અને પૂર્વ પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો તેને છોડવો. તેના દૃષ્ટાન્તમાં કહે છે કે જેમ ઈન્દ્ર મેઘનો રાજા છે તે કૂવો ખોદવાનાં સાધનો છોડી દે છે તેમ ભગવાનના ચરણની પ્રાપ્તિને માટે કરેલાં શુદ્ધ સાધનો પણ માહાત્મ્યથી કર્યા હોય તે મહાફલ મળ્યા પછી શુદ્ધ પદાર્થ સાધકને છોડી દે તેમ છોડી દેવાં. સ્વરાટ્ સાધક-સાધનને ગ્રહણ કરે છે. એમ ઉત્તરત્ર સર્વાશિમાં ફલ મળે ત્યારે ઈન્દ્ર થઈ ઐશ્વર્ય મેળવીને સર્વ છોડી દે.(૪૭-૪૮)

એમ ઉદ્દેશાધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલા ભગવત્સ્વરૂપનો ઉત્પત્તિ વડે વિચાર કર્યો, સાધનાધ્યાયમાં ‘અકામઃ સર્વકામો વા’ એ શ્લોકમાં તે જ સ્વરૂપ ફલસાધકરૂપે કહ્યું છે તે અંશનો ઉત્પત્તિથી વિચાર કરે છે:

સ શ્રેયસામપિ વિભુર્ભગવાન્ યતોઽસ્ય ભાવસ્વભાવવિહિતસ્ય સતઃ પ્રસિદ્ધિઃ । દેલે સ્વધાતુવિગમેઽનુવિશીર્યમાણે વ્યોમેવ તત્ર પુરુષો ન વિશિર્યતેઽજઃ ॥૪૮॥
શ્લોકાર્થ : તે સમર્થ ભગવાન્ શ્રેય આપનાર છે. ભાવ અને સ્વભાવવાળા જગતની તેનાથી પ્રસિદ્ધિ થઈ છે. દેહના ધાતુઓ જ્યારે ચાલ્યા જાય ત્યારે દેહ પડે, તેમાં રહેલા આકાશની જેમ દેહમાં રહેલો આત્મા નાશપામતો નથી.

ભાવાર્થ : તે ભગવાન્ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ છે. એવા છે છતાં કોઈ કામના કરે તો તેને સ્વર્ગાદિ પણ આપે છે, કેમકે તે બધા શ્રેયના (ફળના) દેનાર તે જ છે. વિભુ કહ્યા એટલે ઉત્પન્ન કરવાને દેવાને સ્વતન્ત્ર છે. તે ભગવાન્ પરમાનન્દરૂપ છે તોપણ છ ગુણોને તે ધારણ કરે છે. આ જગત ભાવથી અને સ્વભાવથી બનાવ્યું છે તે તેના સદ્રૂપમાંથી જ બન્યું છે. સર્વ જગત બે પ્રકારનું છે: એક ભાવથી થયેલું અને બીજું સ્વભાવથી થયેલું. ભાવ એટલે ધાતુનો અર્થ ક્રિયા; અથવા ક્રિયાથી અભિવ્યક્ત થતો ભાવ; તેનાથી કેટલુંક જગત સિદ્ધ થાય છે. સામાન્ય ક્રિયાભાવ તેના વિકારો તે ભાવવિકાર કહેવાય. ‘અસ્તિ, જાયતે, વર્ધતે, વિપરિણમતે, અપક્ષીયતે, નશ્યતિ’ એ છ ભાવવિકારો છે. તે દેહાદિને છે. જે નિત્ય નિરતિશયરૂપ છે તે અક્ષય કાલાદિરૂપ છે, તે સ્વભાવ વિહિત કહેવાય, તે સ્વતઃસિદ્ધ છે. એમ ક્રિયાથી થતા અને સ્વતઃસિદ્ધ એવા તે બધા ભગવાનના સદ્રૂપથી થયા છે. બીજાથી સત્સંપત્તિ થતી નથી તેથી ભગવાન્ સર્વ ફલના ઉત્પાદક છે, દાતા પણ તે જ છે તે યોગ્ય છે. એમ સ્વરૂપથી લઈને ફલ ભગવાનનું હોય તો વિચાર કરવો વ્યર્થ તેથી તે જીવનનું ફલ છે એમ માનવું જોઈએ. તે વિચારતાં જીવ કોણ તેનો વિચાર કરવો. તેમાં દેહવાળો તે

જીવ એમ લોક વેદમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી દેહના સમ્બન્ધવાળો જીવ એવો નિશ્ચય થાય છે. તે સંનિયોગશિષ્ટ ન્યાયથી દેહની સાથે આવે છે, દેહ જતાં ચાલ્યો જાય છે એમ માનવું જોઈએ. એમ ન હોય તો દેહથી જુદો પણ દેખાવો જોઈએ તે દેખાતો નથી. ‘અશરીરં વાવ સન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ’ (શરીર વગર પ્રિય કે અપ્રિયનો સ્પર્શ કરતો નથી), તેથી દેહવગર કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. દેહના અન્વયમાં અન્વય અને વ્યતિરેકમાં જીવનો વ્યતિરેક હોવાથી તે આત્માને આ દેહમાં જે ફલ મળે તે બીજા દેહમાં ન મળે, એ મતનું ખંડન કરે છે: આ તે દેહ છે, આત્મા નથી, પણ આત્માના આવરણરૂપ છે. તેના સમ્બન્ધથી જ આત્માને સુખ દુઃખ ભોગવવાનાં છે. ‘નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ’ એ વાક્યથી તે સર્વમાં જનારો છે એમ સંભળાય છે. તેથી જેમ ઘડો આકાશનો ભેદ પાડનાર છે તેમ દેહ જીવનો ભેદ પાડનાર છે. તેની જેમ ઉત્પત્તિ નથી તેમ દેહનાશમાં તેનો નાશ પણ નથી. તેથી જ્યારે ત્યારે તેને ફલ મળે તે તેનું ફલ કહેવાય. દેહ તો તેના આરંભક ધાતુઓ ચાલ્યા જાય ત્યારે છૂટો પડી જાય છે. તેના ઉત્પાદક ધાતુ સંસ્કૃત ભૂતોના અવયવો અન્ન વગેરે તો તેને વધારનારા છે તે ધાતુઓ સ્વસમવેત ફલ ઉત્પન્ન કરીને કૃતાર્થ થાય છે, એટલે નિવૃત્ત થાય છે; ત્યારે તેની સાથે પ્રકટ થયેલો આત્મા જતો રહે છે. તે આત્મા દેહ સાથે થયો, દેહ ધાતુઓથી થયા, તેથી ફલમાં કાંઈ શંકા કરવા જેવું નથી. (૪૮)

હવે તે કહેલા અર્થને સમેટી લે છે:

સોડયં તેડભિહિતસ્તાત ભગવાન્ વિશ્વભાવનઃ ।

સમાસેન હરેર્નાન્યદ્ અન્યસ્માત્ દ્સચ્ચ યત્ ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ : તે ભગવાન્ વિશ્વનું પાલન કરનાર છે. હે તાત, તેનું સ્વરૂપ મેં તમને કહ્યું. ટૂંકામાં કહીએ તો હરિથી બીજું કાંઈ નથી, તેથી આ સર્વરૂપ છે; કારણ રૂપ એનાથી બીજું કાંઈ નથી.

ભાવાર્થ : મેં અત્યાર સુધીમાં તમને જે કહ્યું તેમાં ભગવાન્ જ કહ્યા. તે ભગવાન્ દશવિધ લીલાવાળા છે. ભગવાન્ છ ગુણવાળા છે. સૃષ્ટિ સ્થિતિ લય અને મોક્ષ, અથવા ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ એ ચાર મળી દશ થાય. તેના વડે વિશ્વને પાળે છે. એવા વિશ્વપાલક ભગવાન્ આટલા ગ્રન્થથી મેં તમને વિસ્તારથી કહ્યા. તેથી તમારું શ્રવણ મેં સમ્પાદન કરાવ્યું. એમ વિસ્તારથી કહીને જલદીથી સહેલાઈથી બુદ્ધિમાં આવવા માટે સંક્ષેપથી કહે છે: મેં જે વિસ્તારથી તમને કહ્યું તેનો સંક્ષેપથી અર્થ-તે ભગવાન્ સર્વ છે, ભગવાનથી સર્વ છે. આ સારું લગાડવા માટે હું કહેતો નથી. તે કહે છે કે હરિ

જ સર્વ છે; હરિથી જુદું કાંઈ નથી; હરિથી જ બધું થાય છે; તેના સિવાય કોઈથી કાંઈ થતું નથી; સારું નરસું ઊંચું નીચું બધું તે જ છે; ‘ચ’કારથી કાલ પણ તે જ છે. ‘યદ્’ એટલે જે પ્રસિદ્ધ છે તે તે જ છે.(૫૦)

એમ સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી કહીને શાસ્ત્રનો ઉપસંહાર કરે છે:

ઈદં ભાગવતં નામ યન્મે ભવતોદિતમ્ ।

સંગ્રહોઽયં વિભૂતીનાં ત્વમેતદ્વિપુલીકુરુ ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થ : ભગવાને કહેલ તે ભાગવત નામનું આ પુરાણ મેં તમને કહ્યું. આમાં ભગવાનની વિભૂતિઓનો સંગ્રહ છે તેનો તમો વિસ્તાર કર્યો.

ભાવાર્થ : મેં આ કહ્યું તે ભાગવત. ભગવાને કહેલું અથવા જેનું ફલ ભગવાન છે તેનું નામ ભાગવત છે. તૃતીયાનો અર્થ કરે છે: જે ભગવાને મને કહ્યું હતું. પોતે સ્વયં કહેલ તેથી તેનું નામ ‘ભાગવત’ નામ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાને સ્વરૂપનું સર્વ વર્ણન કરી બતાવ્યું ત્યારે તમે કેમ કહો છો કે આટલું જ ભાગવત? આ તો વિભૂતિનો સંગ્રહ છે; સંકોચ કરીને કહ્યું છે. સંક્ષેપ અને વિસ્તાર અધિકારને અનુસાર કહેવામાં આવે છે. તેમાં તમે ઉત્તમાધિકારી હોવાથી સંક્ષેપથી તમને બધું કહ્યું છે. તમે બીજાને કહો તો આને વિસ્તારથી કહેજો.(૫૧)

વિસ્તાર કરવાનું કારણ કહે છે:

યથા હરૌ ભગવતિ નૃણાં ભક્તિર્ભવિષ્યતિ ।

સર્વાત્મન્યખિલાધાર ઈતિ સંકલ્પ્ય વર્ણય ॥૫૨॥

શ્લોકાર્થ : સર્વાત્મા અખિલના આધાર હરિ ભગવાનમાં લોકોને ભક્તિ થાય તેવો સંકલ્પ કરીને તમે વર્ણન કરો.

ભાવાર્થ : માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહનું નામ ભક્તિ કહેવાય છે. માહાત્મ્યજ્ઞા ન થયા વગર તે ભક્તિનો ઉદય થતો નથી. માહાત્મ્યજ્ઞાન કરાવવામાં વિસ્તારની જરૂર છે. માહાત્મ્ય જણાવીને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે વિસ્તારની જરૂર છે. બીજું શું પણ લોકોને જેમ ભક્તિ થાય તેમ કહેવું. આથી અધિકારને અનુસાર પદાર્થનું વર્ણન કરવું એમ કહ્યું. ત્યાં શંકા કરે છે કે માહાત્મ્ય કહ્યા છતાં સમ્બન્ધ ન થાય ત્યાં સુધી ભક્તિ ક્યાંથી થાય? ત્યાં કહે છે કે આત્મા પરમપ્રેમનો વિષય છે. બીજે તો પ્રેમ દેખાય છે તે તેને લઈને દેખાય છે. તો ભગવાનમાં નિરુપાધિક પ્રેમ કેમ થશે? ત્યાં કહે છે કે તે સર્વાત્મા છે. આ ભગવાન સર્વ જગતના

આત્મા છે. જેવી રીતે તે સર્વાત્મા છે તે પૂર્વે કહ્યું છે, એમ આત્મા હોવાથી તે સ્નેહના વિષય છે એમ કહીને પુત્રાદિ સર્વ વિષય સ્નેહ પ્રતિપાદન કરવા માટે ભગવાને કરેલા ઉપકારને બતાવે છે. સર્વના આધારરૂપ ભગવાન સર્વ પ્રકારે છે, તેથી તેમાં સ્નેહ થવો યોગ્ય છે. જ્યારે લોકોમાં ભગવાનના ગુણ વિસ્તારથી કહેવા ત્યારે બીજા ફલનો ઉદ્દેશ મનમાં ન રાખવો, પણ ભગવદ્ભક્તિનો જ વિચાર રાખવો; તે પણ આ ગુણોના શ્રવણથી સર્વને ભક્તિ થાઓ એમ મનમાં નિશ્ચય કરી ગુણો કહેવા. તેથી એવો સંકલ્પ કરીને વર્ણન કર, એમ કહ્યું. એક એક પદાર્થને બહુ પ્રકારે વર્ણન કરી બતાવો.(૫૨)

ત્યાં કહે છે કે વિસ્તારથી કહેતાં સાંભળનારને ભક્તિ થાય, મને શો લાભ થાય? ત્યાં કહે છે:

માયાં વર્ણયતોઽમુખ્ય ઈશ્વરસ્યાનુમોદતઃ ।

શ્રુણ્વતઃ શ્રદ્ધયા નિત્યં માયયાત્મા ન મુહ્યતિ ॥૫૩॥

શ્લોકાર્થ : આ ઈશ્વરની માયાનું વર્ણન કરે અથવા વર્ણન કરતા હોય તેને અનુમોદન આપે ને શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરે તો તેનો આત્મા માયક્ષી મોહિત નહિ થાય.

ભાવાર્થ : આ ભગવાનની માયા છે, કેમકે સર્વ સામર્થ્યો જ અહીં કહેવાનાં છે. દશ પ્રકારની ભગવાનની લીલા એ પણ ભગવાનની શક્તિઓ છે. એ માયાનું વર્ણન કરે તેનો આત્મા મૂંઝાય નહિ. ત્યાં શંકા કરે છે કે માયાનું વર્ણન કરનારને આત્મામાં મોહ પેદા થાય, પણ માયા વર્ણવે અને અમોહ થાય એમ તો કહેવાય નહિ! આ તો ઈશ્વરની માયા છે તેથી મોહ નહિ કરે, એટલું જ નહિ પણ બીજા માયાનું વર્ણન કરતો હોય તેને અનુમોદન આપનારને પણ મોહ નહિ થાય. સારી રીતે નિરૂપણ કરનારને મોહ ન કરે, પણ સારી રીતે સાંભળનારને પણ મોહ નહિ થાય. જો કે અહીં મુખ્ય ફલ ભક્તિ છે. તે ન થાય તોપણ અન્તઃકરણમાં માયાનો મોહ તો નહિ જ થાય; તેથી લોકોના ઉપકારને માટે અને પોતાના સ્વાર્થને માટે શ્રવણાદિક કરવું, એ વાત સિદ્ધ થઈ.(૫૩)

અર્ધ્યાય ૮

એવં નિર્ધારભજનમુત્પત્યા ચ વિમર્શનમ્ ।
દ્વયં સિદ્ધં વિરાટ્બ્રહ્મરૂપયોસ્તત્ત્વનિશ્ચયે ॥૧॥
ઉપપત્યા વિમર્શસ્તુ ત્રિભિરદ્ય નિરૂપ્યતે ।
આક્ષેપસિદ્ધાન્તકૃલૈઃ સોપપત્તિસ્ત્રિધા યતઃ ॥૨॥
અષ્ટમે સંદિહાનસ્ય પ્રશ્ન આક્ષેપગર્ભિતઃ ।
રાજ્ઞો નિરૂપ્યતે પ્રશ્નાસ્તન્મૂલા અપરેડપિ ચ ॥૩॥

એમ નિર્ધારપૂર્વક ભજન અને ઉત્પત્તિથી વિચાર એ બે, વિરાટ્ અને બ્રહ્મના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરતાં સિદ્ધ થયાં (૧)

હવે ઉપપત્તિથી વિચાર ત્રણ અધ્યાયથી કરાય છે. આક્ષેપ સિદ્ધાન્ત અને ફલવડે યુક્તિપૂર્વક ત્રણ પ્રકારે કહેવામાં આવે છે. (૨)

આઠમા અધ્યાયમાં સંદેહ કરતા પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન આક્ષેપગર્ભ છે. બીજા પાણ રાજાના પ્રશ્નો આક્ષેપમૂલક છે, તે કહેવાય છે.(૩)

કહ્યા પ્રકારે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ રૂપનો આક્ષેપ કરવાથી સર્વ સિદ્ધ નહિ થાય, એવી શંકા કરતાં રાજા કથાને માટે શુકદેવજીને છ શ્લોકથી પ્રોત્સાહન આપે છે. ‘બ્રહ્મણા ચોદિતઃ’ એ શ્લોકથી :

॥ રાજોવાચ ॥

બ્રહ્મણા ચોદિતો બ્રહ્મન્ ગુણાખ્યાનેડગુણસ્ય ચ ।

યસ્મૈ યસ્મૈ યથા પ્રાહ નારદો દેવદર્શનઃ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ : રાજા પરીક્ષિત બોલ્યા: હે બ્રહ્મન, દેવના જેવા દર્શનવાળા નારદજીને ગુણાતીત ભગવાનના ગુણ કહેવા માટે બ્રહ્માએ પ્રેર્યા, તેણે જેને જેને ગુણો કહ્યા તે મને કહો.

ભાવાર્થ : પૂર્વાધ્યાયના અન્તમાં બ્રહ્માએ કહ્યું કે તમે આ ભગવત્સ્વરૂપને વિસ્તારથી કહો એમ નારદને કહ્યું. તે થોડું સંક્ષેપથી કહેતાં પાણ મોટી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વિસ્તારથી કહેતાં તો શું થશે? એમ થવાથી પરમ આદરથી રાજા પૂછે છે: હે બ્રહ્મન, આપ સર્વજ્ઞ છો તેથી બધું જાણો છો એને માટે ‘બ્રહ્મન્’ સંબોધન કહ્યું. બ્રહ્માએ પ્રેરેલા નારદે ગુણ કહેવા માટે જેને જેને જે પ્રકારે કહ્યું તે પ્રકારથી આપ મને કહો, એમ શ્લોકનો સમ્બન્ધ છે. તે અગુણ એટલે ગુણથી પર ભગવાનના ગુણગાન માટે તેને પ્રેર્યો છે. ભગવાનનું નાનું રૂપ અગુણ છે. ‘ચ’કારથી સ્થૂલરૂપ પાણ નિર્ગુણ

સમજવું. તેના ગુણો એટલે તેનો ઉત્કર્ષ કહેનાર ધર્મોને કહેવાની બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી. ત્યારે તેના અનેક પ્રકાર કહેવાય તે જેને જેને જેજે પ્રકાર તેણે કહ્યા તેથી ‘પરમૈ’ પરમૈ’ બે વાર કહ્યું છે. તે કહેવાનું તેનામાં સામર્થ્ય છે, એટલે તેને “દૈવદર્શન” કહ્યા છે. દેવો પણ જેનાં દર્શન કરે છે એવા નારદ છે.(૧)

શુકદેવજી રાજાને કહે કે નારદે જેને જેને કહ્યું તે તમને કહું તેનાથી તમને શો લાભ છે? એના ઉત્તરમાં કહે છે:

એતદ્વેદિતુમિચ્છામિ તત્ત્વં વેદવિદાંવર ।

હરેરદ્ભુતવીર્યસ્ય કથા લોકસુમંગલાઃ ॥૨॥

કથયસ્વ મહાભાગ યથાહમભિલાત્મનિ ।

કૃષ્ણો નિવેશ્ય નિઃસંગં મનસ્ત્યક્ષ્યે કલેવરમ્ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ : હે તત્ત્વજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠ, અદ્ભુત વીર્યવાળા કૃષ્ણાનું તત્ત્વ જાણવાની હું ઈચ્છા રાખું છું, તેથી આપ જગતનું મંગળ કરનારી કૃષ્ણકથા મને કહો કે, હે મહાભાગ, જેના વડે હું મનને નિઃસંગ બનાવી કૃષ્ણમાં લગાડીને આ દેહને છોડી દઉં.

ભાવાર્થ : આ તત્ત્વ કેવા અધિકારમાં કેમ કહેવું? એ પોતાના અધિકાર અને પરમતત્ત્વને જાણવા માટે જરૂરનું છે. એમ હું કેમ જાણું? હુંતો મારા અધિકાર પ્રમાણે જાણું! એવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે વેદમાં સ્વાધિકારથી અને અન્યાધિકારથી પદાર્થો કહેવાયા છે. તે બધા પદાર્થો બ્રાહ્મણોના જાણવામાં છે. વસંતાદિ કાળ, જેવા કે ઋષિઆધાનના મન્ત્રો, અશ્વમેધાર્થી યજ્ઞો, વળી સ્તોમાદિ નૈમિત્તકો કહ્યા છે તેમ આ શાસ્ત્ર પણ સર્વાધિકારથી પ્રવૃત્ત થયું છે, તે તે અધિકારને અનુસારે પદાર્થોને કહે છે. વેદને અનુસારે તે તે અધિકારને અનુસારે વ્યવસ્થા થાય છે તે સર્વ વેદને જાણનારા સમજે છે. તે સંબોધનથી બતાવે છે કે “આપ વેદ્યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ છો.” એમ પૂર્વોક્ત પદાર્થ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરીને હવે પોતાને ઈચ્છિત બીજો પ્રશ્ન દોઢ શ્લોકથી કહે છે કે આપ હરિની કથા મને કહો. ‘કથયસ્વ’ એ ક્રિયાપદ આત્મનેપદી હોવાથી મને પણ તે કથામાંથી લાભ થશે એમ સૂચના કરી છે. ત્યાં શંકા ઉઠાવે છે કે સર્વ દુઃખના હરનાર ની કથા સર્વ પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેને અહીં વિશેષ કહેવાથી શો લાભ છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે નું ચરિત્ર એટલું બધું સરળ નથી, કેમકે તે કરે છે બીજું અને થાય છે બીજું. એવું ન સમજાય તેવું છે, તેથી તે સ્વરૂપથી નાના પ્રકારનું છે. તેનું પરિણામ પણ જુદા રૂપમાં આવે છે, તેથી ભગવાનનાગુણો પૃથક્ કરીને કહેવા જોઈએ. વળી તે ની કથા લોકનું સારી રીતે મંગળ કરે છે. કેટલીક વસ્તુ

માત્ર પુરુષને મંગળરૂપ હોય છે; જેવાં કે રક્ષાબંધન અલંકાર વગેરે. કેટલાક ઘરનું મંગળ બનાવનાર હોય છે; જેમકે ઘરનો શણગાર. કેટલાક પ્રસંગો કુલનું મંગળ કરનારા હોય છે; જેવા કે પુત્રજન્મ. કેટલાક ગામ કે દેશના મંગળસૂચક હોય છે. ગામની રક્ષા અને દેશની વૃષ્ટિ મંગળસૂચક છે. કથા તો સર્વના મંગળની સૂચિકા છે; પ્રાણીઓનાં અને લોકનાં પરમ કલ્યાણ કરનારી છે. “હે મહાભાગ!” એ સંબોધનથી શુક્રદેવજીને સૂચવ્યું કે આવું મોટું ભાગ્ય તો આપનું જ છે; તે બીજા કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી. આપ જ એવા મોટા ભાગ્યથી શોભો છો કે સાક્ષાત્ ભગવત્પ્રાપ્તિ કથા કહેવાનો આપનો અધિકાર છે. બીજા તો તુર્ય ક્ષણવાળી કથાઓને કહેનારા છે. આપ મહાક્ષ્ણ મોક્ષ તેને આપનરી કથા કહો છો, તેથી આપના ભાગ્યનો કાંઈ પાર નથી. પહેલાં જેવો અધિકાર હોય તેમ કહેવાનું કહ્યું છે, તેથી મારો જેવો અધિકાર હોય તેવું આપ મને કહો. તેમાં મારો મનોરથ એટલો છે કે આ લોક પરલોકના સર્વ વિષયોમાંથી મનને કાઢી એકત્ર કરી માં રાખીને પછી પ્રાણને છોડું. આ જન્મમાં આટલું જ કર્તવ્ય છે. આમ કરવાથી જે થશે તે આગળ કહેવાશે. ત્યાં શંકા કરે છે કે એ તો કરનું સરલ છે; તેમાં શાસ્ત્રની જરૂર નથી; કૃષ્ણને તમે જોયા છે; મન તો મોટાઓને સ્વાધીન હોય છે, તો મનને તમે કૃષ્ણમાં લગાડો; વિલમ્બ શા માટે કરવો જોઈએ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણને આપણે જાણીએ છીએ તેવા તે નથી; એટલે આપણે તેનું સ્વરૂપ જાણતા જ નથી. આપણે તેને પરિચ્છિન્ન જાણીએ છીએ. તે સર્વના આત્મા છે. તેને સર્વના આત્મા જાણીએ તો તેને જાણ્યા કહેવાય. તે તો આપણે જાણી શક્યા નથી. ‘તં યથાયથોપાસતે’ એ શ્રુતિમાં છે કે જેવી ઉપાસના કરો તેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. તેથી સર્વ ફલ તો તેને સર્વરૂપ જાણીએ ત્યારે થાય. તેમ જાણવું તો સર્વાત્મપાણથી તેની ઉપાસના કરો તો જણાય. એવું ન જાણીએ ત્યાં સુધી તો તે સંપૂર્ણ જાણ્યા ન ગણાય. સર્વ પ્રકારે જાણવાથી સર્વથી રક્ષા થાય. તેથી કેવળ સાધારણ મન માં જોડવાનું નથી. તેમ કરીએ તો મન અશુદ્ધ હોવાથી ક્ષણ પણ અશુદ્ધ થાય. તેથી જેમ મન નિઃસંગ થાય, જેમ અસંભાવના વિપરીત ભાવના મટી જાય, હૃદયમાં સર્વાત્મકતા સ્ફુરે, તેવી જાતનો ઉપાય આપ મને બતાવો.(૨-૩)

મન જો માં પહોંચ્યું તો આગળ બધું કાર્ય આપોઆપ સિદ્ધ થશે તે કહે છે:

શુણ્વતઃ શ્રદ્ધયા નિત્યં ગૃણતશ્ચ સ્વચ્છૈતમ્ ।

કાલેન નાતિદીર્ઘેણ ભગવાન્ વિશતે હૃદિ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : જે શ્રદ્ધાથી નિત્ય તેનું શ્રવણ કરાય અને તેની લીલાઓનો ઉચ્ચાર થાય તો બહુ થોડા કાળમાં હૃદયમાં જરૂર પધારે.
ભાવાર્થ : માણસનું મન જે કોઈમાં ચોંટે છે, તે બે રીતે ચોંટે છે: એક તો તેમાં ચાહના થવાથી અથવા કોઈ બતાવે કે તમો આમાં મન રાખો તો પછી તેમાં ચાહના ન હોય તોપણ મન રાખવું પડે. તે મન જ્યારે તેમાં રાખો ત્યારે તેનું તે શ્રવણ કરે. તેની વાત બીજાને કહે તે કીર્તન થયું. તેમાં શ્રદ્ધા રાખે, માટે શ્રવણાદિ બન્યા કરે. તે સારું પહેલાં મન તેમાં રાખવું જોઈએ. શ્રદ્ધા શ્રવણ અને કીર્તનનું અંગ છે. ઘણો વખત આદરપૂર્વક શ્રવણ કરવાથી શ્રવણક્રમ આપનાર થાય છે. તે દીર્ઘકાળ સુધી અન્તર ન પડવા દેવું. તે શબ્દો શ્રવણની નિત્યતાને બતાવનારા છે. પછી તેને મોઢેથી બોલવું અને ‘ચ’કાર છે તેથી સ્મરણ કરવું. ધર્મી વગર ધર્મ હૃદયમાં આવે નહિ માટે પોતાના ગુણોની સાથે જલદી હૃદયમાં પધારે છે, કેમકે તેવા ભક્તને પોતાનો ગણ્યો છે. આ ભક્તિશાસ્ત્ર પણ કહ્યું છે. તેમાં પોતે હૃદયમાં પધારવાના આ ઉપાયો કહ્યા છે.(૪)

તે હૃદયમાં પધારે તો શું થાય? તે કહે છે:

પ્રવિષ્ટઃ કર્ણરન્ધ્રેણ સ્વાનાં ભાવસરોરુહમ્ ।

ધુનોતિ શમલં કૃષ્ણઃ સલિલસ્ય યથા શરત્ ॥૫॥

ધૌતાત્મા પુરુષઃ કૃષ્ણપાદમૂલં ન મુચ્યતિ ।

મુક્તસર્વપરિક્લેશઃ પાન્થઃ સ્વશરણં યથા ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : પોતાના ભક્તોના ભાવરૂપ તળાવમાં પ્રકટેલા કમળરૂપ કાળના છિદ્ર વાટે ભગવાન હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે. તે પ્રવિષ્ટ થયેલ કૃષ્ણ તે હૃદયમાં પધાર્યા પછી જેમ ચોમાસામાં ડોળાયેલા જલને શરદ્ શુદ્ધ કરે તેમ કૃષ્ણ પણ જે હૃદયમાં પેસે છે તેને શુદ્ધ કરે છે. જ્યારે જીવ-આત્મા થી શુદ્ધ થયો ત્યારે તે જીવ કૃષ્ણના ચરણના મૂળને છોડે તેમ નથી, જેમ મુસાફર ઘરમાં આવ્યો તે ઘરને છોડતો નથી.

ભાવાર્થ : કીર્તનમાં પણ શ્રવણ રહ્યું છે, કેમકે મુખમાંથી ગુણો નીકળે છે. તેથી કણ્ઠરૂપી છિદ્ર કહ્યાં છે. “રન્ધ્ર” શબ્દ પ્રવેશના કારણમાં વપરાયો છે. એકવચન અત્યન્ત સાવધાનથી શ્રવણ કરવા માટે કહ્યું છે, કારણકે લોકમાં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવાનું હોય ત્યાં એક કાન ધરવામાં આવે છે. ત્યારે ઈન્દ્રિય એક મુખ થાય છે. ‘સ્વાનામ્’ એટલે જે લોકોએ ભગવાનને આત્માર્પણ કર્યું છે. તે “સ્વ” શબ્દથી લેવાના છે. કેવળ ભગવાન હૃદયમાં જ પ્રવેશ કરતા નથી પણ ભાવરૂપ કમળમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલાક ભાવ એટલે રતિ કહે છે. ‘ભૂ’ધાતુનો સામાન્ય અર્થ સત્તારૂપ છે. એ

સત્તારૂપ ભગવાન્ છે. એમ ભાવથી ભગવાન્ એવો અર્થ કરવો, એમ બીજાઓ માને છે. તે કારણરૂપ અવિનાશી ભાવ છે. તે નિરન્તર સાંભળતાં હૃદયરૂપ બની જાય છે. તેનો ભક્તિ વડે જ્યારે વિકાસ થાય ત્યારે તે સરોવરરૂપ થઈ જાય છે. સાધન ભક્તિ શ્રવણસંપુટથી તો બીજરૂપ થઈને તે સરોવરમાં આવી જાય તો પ્રેમથી હૃદય તો ભર્યું રહે છે, તેમાં તે બીજભાવ પડ્યો પડ્યો વધે છે, કેમકે શ્રવણાદિ થતાં તે બીજભાવ કમળરૂપ થઈ જાય છે. તે કમળ ભગવાનને બિરાજવાનું આસન થાય છે. તે જ આસન નું ઘર કલો કે કે કમળ કલો. ભગવાન્ જ્યારે તેમાં પેસે છે ત્યારે સર્વ શમલ તે દૂર કરે છે. જો કે પાપનો ક્ષય તો થયા પછી ભગવાન્ હૃદયમાં પધારે છે તોપણ તેમાં શમલ રહે છે. ‘શં અલં યસ્માત્ શં’ શબ્દથી શમાદિ લેવા અથવા સુખ લેવું. તે છે પૂર્ણ જેમાં એટલે આ લોક પરલોકના સુખનો ભોગ તો થયો નથી તે પુણ્યમાં પણ પાપ છે. તે પાપ ‘નાંતરીયક’ કહેવાય. તે ભોગનું સાધન થાય છે તે પાપવાળું હોય છે. તે પાપ શબ્દરૂપ કહ્યું તેને ભગવાન્ હૃદયમાં પધારી દૂર કરે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે શમાદિ સાધક પણ રહ્યા નહિ તો જ્ઞાન નહિ થાય તો પછી કામ આગળ કેમ ચાલશે? ત્યાં કહે છે કે હૃદયમાં જે પધાર્યા છે તે સ્વયં પુરુષાર્થરૂપ સદાનન્દ છે. તેને જ્ઞાનાદિ સાધનની જરૂર નથી. તેને દષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરે છે. પ્રથમ ભાવને સર કહ્યું તે જળ અહીં લેવું. ‘યથા શરદ્’ એટલું દષ્ટશન્ત છે. જેમ લૌકિક પ્રેમરૂપ જળને પણ ભગવાન્ શુદ્ધ કરે છે. જ્યારે અન્તઃકરણ સર્વ દોષરહિત થાય છે, ત્યારે પુરુષ નીરોક થાય છે; તે કૃષ્ણના ચરણને છોડતો નથી. નીરોગ છે; જેમ ખાવાની ઈચ્છા અન્નગ્રાહિકા છે. માટે ભગવાને અન્તઃકરણનું નામ આત્મા રાખ્યું છે. તે આત્મા કૃષ્ણને જ પકડે છે. દોષને લઈને અન્યને પકડે છે, જેમ આંખોમાં દોષ હોય તો વિકૃત જોવાય છે. જ્યારે હૃદયના ધ્યાનમાં શમલને ભગવાન્ દૂર કરે ત્યારે ભક્તિમાર્ગને અનુસારે મન પદાર્થોનું ગ્રહણ કરે છે; તેથી ‘કૃષ્ણપાદમૂલમ્’ એ પદ કહ્યું છે. ‘મૂલ’ પદ છે તેથી ભક્તિનો આ સર્વ વિલાસ સદાનન્દમૂલક છે. એ સૂચવ્યું છે. પછી વ્યાપિ વૈકુંઠમાં શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દમાં તે રસામૃતથી તૃપ્ત થઈને જીવ સદા ત્યાં રહે છે, એ ફલિત થયું. પાછા ફરવાની તો શંકા જ નથી, કેમકે તેના સર્વ કલેશ તો દૂર થયા છે. અવિદ્યાદિને વશ થઈને રોજરોજ બ્રહ્મા પાસે જાય છે છતાં પાછા સંસારમાં આવે છે. અહીં ‘પરિ’ શબ્દ કહ્યો છે, તેથી કલેશની શંકા થતી નથી. ‘સર્વ’ શબ્દથી જીવનું અભીષ્ટ સર્વ સિદ્ધ થવાથી કલેશ પણ દૂર થયો છે. ‘પાન્થ’ શબ્દ કેવળ માર્ગને બતાવે છે. શરણ એટલે ઘર. ‘સ્વ’ શબ્દથી પારકાને

અધીન રહેવાથી જે કલેશ થાય તે આને થવાની સંભાવના નથી, કારણકે તે સ્વીય સ્વકીય બન્યો છે. ભગવાનને અધીન એ પણ કલેશ છે એ શંકાનો ઉત્તર તો દષ્ટાન્તથી જ આપાઈ જાય છે.(૫-૬)

એમ સ્વાર્થને માટે ભગવાનમાં મન રાખવાનો ઉપાય પરીક્ષિતે પૂછ્યો. સન્દેહ કરે એવા બીજા સાધારણ પ્રશ્નો કરે છે. અસંભાવના વિપરીત ભાવના દૂર કરવા માટે ‘યદ્ધાતુ’ ઈત્યાદિ શ્લોકથી. અહીં પહેલાં ત્રણ પદાર્થો કહ્યા: ભગવાનનાં બે રૂપ ફલ માટે અને જીવ. તેમાં જીવમાં એક પ્રશ્ન કર્યો. સૂક્ષ્મ ભગવાનમાં નિઃસંદિગ્ધ પદાર્થો નિરૂપણ કરવાથી વિશેષ રૂપે બુદ્ધિમાં નહિ ઊતરવાથી તેમાં શંકા જ ઉત્પન્ન થતી નથી. સ્થૂળ રૂપમાં તો સર્વ પ્રશ્નો ખરેખરા સંભવે છે. તેથી પ્રશ્ન બે જ છે. તેનો ઉત્તર બે અધ્યાયથી આપે છે. તેમાં પ્રથમ જીવમાં સન્દેહથી પૂછે છે.

યદ્ધાતુમતો બ્રહ્મન્ દેહારમ્ભોઽસ્ય ધાતુભિઃ ।

યદચ્ચયા હેતુના વા ભવન્તો જાનન્તે યથા ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : હે બ્રહ્મન્, જીવમાં ધાતુઓ નથી છતાં તેને ધાતુઘડિત દેહ થાય છે તે કોઈ કારણે થાય છે વા ભગવદિચ્છાથી થાય છે તે આપ જેવું જાણતા હો તેવું કહો. ભાવાર્થ : ખરી રીતે આ જીવ ધાતુઓવાળો નથી, ધાતુનો સમ્બન્ધ તેમને નથી. પ્રથમ દેહને ઉત્પન્ન કરનારા ધાતુઓ કહ્યા. તે ધાતુઓ સાથે આ જીવને અદષ્ટકારક સમ્બન્ધ નથી, કેમકે પ્રથમ સૃષ્ટિમાં ધાતુઓની વાત નથી. અનાદિ કહો તો ભગવચ્છાસ્ત્રનો વિરોધ આવે છે. ‘અસંગોયં પુરુષઃ’ એ શ્રુતિથી આ જીવ કોઈથી જોડાતો નથી. ભગવાનની ઈચ્છાથી તેમ થાય એમ કહો તો હિતાકરણાદિ દોષ ભગવાનને લાગશે; તેથી કોઈ રીતે જીવને ધાતુનો સમ્બન્ધ સંભવતો નથી; તેથી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. ‘બ્રહ્મન્’ એ સંબોધન ધાતુના ઉપાદનને છેદનારનું આપને જ્ઞાન હશે, એ બતાવવા માટે છે. આ જીવને દેહનો આરંભ ભગવાનની ઈચ્છાથી થાય છે અથવા અકસ્માત્ થાય છે? કોઈ કારણથી થાય છે અથવા અનાદિ અવિદ્યાથી થાય છે? એમ છ કોટિવાળો પ્રશ્ન છે. આનો નિર્ણય આપે કરવો. બહુવાદીઓ જુદી જુદી રીતે કહે છે, તેથી આપ જાણતા હો તેવું કહો.(૭)

પ્રશ્નનો અર્થ એ થયો કે જીવને દેહનો સમ્બન્ધ કેમ થયો, ઈશ્વરને પણ દેહ સમ્બન્ધ શા માટે. ઈચ્છાથી તે દેહ ગ્રહણ કરી શકે પણ તેવી ઈચ્છા કરવાનું કારણ? એ પ્રશ્નના પ્રયોજનનો પ્રશ્ન કહેવા માટે દેહસમ્બન્ધ સ્થિર કરવા માટે કાર્યહેતુ

અનુમાનને પ્રમાણરૂપપણાથી કહે છે:

આસીદ્યદુદરાત્પદ્મં લોકસંસ્થાનલક્ષણમ્ ।

પાવાનયં વૈ પુરુષઃ ઈયત્તાવયવૈઃ પૃથક્ ॥૮॥

તાવાનસાવિતિ પ્રોક્તઃ સંસ્થાવયવવાનિવ ।

અજઃ સૃજતિ ભૂતાનિ ભૂતાત્મા યદનુગ્રહઃ ॥૯॥

શ્લોકાર્થ : જે ભગવાનના ઉદરથી પદ્મ થયું તે લોકરૂપ થયું તે પણ પુરુષમાં જેટલા અવયવ છે તેટલા અવયવવાળો પુરુષ દેહ થયો. પોતે અજન્મા રહીને ભૂતો ઉત્પન્ન કરે છે.

ભાવાર્થ : આ પ્રતિજ્ઞા માત્ર તો નથી. લોકોને જેટલા અવયવાદિ હોય છે તેવા અવયવવાળો તે થયો. તેના ઉદરમાંથી લોકને રહેવા માટે કમળ થયું. લોક છે તો તેના આધારરૂપ પદ્મ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે આઘેય આધાર વગર ન રહે, તેથી પદ્મ ઉદરમાંથી થયું તો ભગવાનને પણ શરીર તો ખરું એમ કહી શકાશે. તે સાકાર બ્રહ્મ કેવળ પ્રકટ થયું છે એમ તો કહી ન શકાય. તેટલા પરિમાણવાળો આ પુરુષ પણ છે. જો તેનો આવિર્ભાવ માનીએ તો આ પ્રાકૃત દેહનો પણ માનવો જોઈએ. તેનો તિરોભાવ થાય તો તેનાથી કરેલા કર્મનાં ફલનો સંભવ નથી. ઈયત્તા એટલે એટલાપણું, જેમકે બે હાથ બે પગ વગેરે. ‘પૃથક્’ એટલે દેહથી જુદા અથવા બ્રહ્મના હાથ પગ જુદા એવો અર્થ કરવો. તેવો ભગવાનનો પણ દેહ તેટલો જ જેટલો તમે પૂર્વે કહ્યો છે. પહેલાં તો હજાર ભુજા હજાર મસ્તક આંખ વગેરે કહ્યાં છે, તે પ્રાકૃતવત્ કેમ કહેવાય? ત્યાં કહે છે કે જો બાહુનું સહસ્રપણું કહ્યું તે બાહુ તો કહેવાય, તેથી તે પ્રાકૃત જેવું જ ગણાય. વળી આ દેહરૂપ નથી, પણ દેહથી જુદો છે; બ્રહ્માની ઉપર કૃપા કરીને પ્રસાદરૂપે થયેલ છે; તેથી કહે છે કે તે બ્રહ્મા અજ છે. તે જે ભગવાનના અનુગ્રહવાળો છે, અનુગ્રહરૂપ છે, તેથી તે ભૂતના આત્મારૂપ છે, એટલે વ્યષ્ટિ જીવોનો તે આત્મા છે. વ્યષ્ટિઝ્ઞ ભૂતોને તે ઉત્પન્ન કરે છે.(૮-૯)

આ સામર્થ્ય બ્રહ્માનું પોતાનું હોય એ શંકાને દૂર કરે છે:

દદશે યેન તદ્રૂપં નાભિપદ્મસમુદ્ભવઃ ।

સ ચાપિ યત્ર પુરુષો વિશ્વસ્થિત્યુદ્ભવાપ્યયઃ ॥૧૦॥

મુક્ત્વાત્મમાયાં માયેશઃ શેતે સર્વગુહાશયઃ ।

પુરુષાવયવૈર્લોકાઃ સપાલાઃ પૂર્વકલ્પિતાઃ ॥૧૧॥

લોકૈરમુખ્યાવયવાઃ સપાલૈરિતિ શુશ્રુમ ।

યાવાન્ કલ્પો વિકલ્પો વા યથાકાલોડનુભીયતે ॥૧૨॥

ભૂતભવ્યભવચ્છબ્દ આયુર્માનં ચ યત્સતઃ ।

કાલસ્યાનુગતિર્યા વૈ લક્ષ્યતેડણ્વી બૃહસ્પતિ ।

યાવત્યઃ કર્મગતયો યાદશીદ્વિજસત્તમ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ : નાભિકમળમાં થયેલ બ્રહ્મા જેના રૂપને જોઈ શક્યા, જેમાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય થાય છે, તે બ્રહ્મા પોતાની માયાને છોડીને ત્યાં શયન કરે છે. સર્વના હૃદયમાં રહેનાર તે જ માયાને છોડી શયન કરે છે, કેમકે તે માયાનો ત્યાગ કરી શકે છે; તેથી તે માયાના ઈશ છે. પુરુષના અવયવથી આપે પહેલાં લોકો કહ્યા છે. તેના પાલકો પણ ભગવાનના તે તે અવયવના દેવો છે. એમ કહ્યું છે. બીજીવાર એમ કહ્યું કે લોકો વડે આ જ પુરુષના અવયવોની કલ્પના કરી છે, એમ પણ આપે પ્રથમ કહેલું અમે સાંભળ્યું છે. જેટલા સમયમાંથી કલ્પ થાય તેનું પરિણામ કલો. વિકલ્પ કોને કહેવો તે કલો. તેનો કેટલો કાળ તે પણ કલો. થયું થશે થાય છે તે કાળનું સ્વરૂપ કલો. પુરુષના આયુષનું માન કલો. કાળની સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ ગતિ કલો. હે દ્વિજસત્તમ, કર્મની જેટલી ગતિઓ થતી હોય તે બધી મને કહી બતાવો.

ભાવાર્થ : તે બ્રહ્માના કારણરૂપ નારાયણનું સ્વરૂપ બતાવો. જેની કૃપાથી તે રૂપનું દર્શન થાય છે તે બતાવો. નારાયણના પ્રસાદથી નાભિકમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા છે. તે બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ અને તેની સ્થિતિ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ છે એ વાત કહી, તે બ્રહ્માનું શયન કરે છે. તે વડે તે ભગવાનનો અનુગ્રહ તેનામાં સ્થિર છે, તેથી બ્રહ્માના શયનને કહે છે: બ્રહ્મા જ્યાં શયન કરે છે તે બ્રહ્માનું માહાત્મ્ય કહે છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ જેનાથી થાય છે. પહેલાં તો ભૂતોની સૃષ્ટિ કહી હવે તો પ્રલયના અન્ત સુધીના બધા ભાવવિકારો કહ્યા, એટલો વિશેષ કહેવાયો. આત્માની માયા એટલે (બધું કરવાનું સામર્થ્ય) રાત પડે ત્યારે તે સામર્થ્યને છોડીને સૂએ છે. તેનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે જ નિશા થાય છે. તેમ કરવાનું કારણ કહે છે કે તે માયાના નિયન્તા છે. તેને વશ રાખવા માટે જ તેને છોડે છે. ઈશ એટલે તે માયાના પોતે પતિ છે. તેથી કાર્યરૂપા માયાના કાર્યને છોડાવી તેની સાથે પોતે તદ્ભોગાર્થ શયન કરે છે. અથવા માયાને છોડવાનું તેમાં સામર્થ્ય છે તે વાત તેનાથી કહી. ત્યાં પ્રશ્ન કરે છે કે માયાનો નિયામક તો અન્તર્યામી છે તો તમે તેને માયાના ઈશ કેમ કહ્યા? ત્યાં કહે છે કે સર્વના હૃદયમાં તે વાસ કરીને રહ્યા છે, તેથી તે માયાના ઈશ છે. તો પછી તેને દેહનો સમ્બન્ધ કેમ થયો? એ પ્રશ્ન છે. તે પણ નારાયણ જ કહેવાય છે. તે પ્રલયકાલમાં શયન કરે છે. ત્યાં સૂએ છે, ત્યારે પ્રાકૃતના જેવી તેની અવસ્થા

થઈ, તેથી તેને દેહવાળા સિદ્ધ થયું. એમ જીવ અને બ્રહ્મને દેહનો સમ્બન્ધ કેમ થયો તે વાત પૂછીને હવે શુકદેવજીનાં અને બ્રહ્માનાં વાક્યોમાં અવાન્તર વૈલક્ષણ્ય દૂર કરવા માટે પૂછે છે: ‘ભૂલોક: કલ્પિત: પદ્ભ્યામ્’ (બે પગથી ભૂલોકની કલ્પના કરી) એવી રીતે અવયવથી લોકની કલ્પના કહી છે. તમે તો કહ્યું કે ‘પાતાલમેતસ્ય હિ પાદમૂલમ્’ (આ ભગવાનનું પાતાળ એ પાદતળ છે) એમ લોકથી અવયવો કહ્યા, તે વિસ્તર જણાય છે; તેનો નિર્ણય કરી આપો. જો કે આપના કથનમાં અને બ્રહ્માના કથનમાં એકવાક્યતા હશે તોપણ અમને સંદેહ થયો તે દૂર થવો જોઈએ. એવા હેતુથી ‘અમે સાંભળ્યું છે’ એમ ‘શુશ્રુમ’ પદ કહ્યું છે. હવે તેને અનુરૂપ પદાર્થો કહે છે. કલ્પ એટલે પ્રાકૃત કલ્પ. વિકલ્પ એટલે વૈકૃત કલ્પ, જે કલ્પમાં બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં બ્રહ્માને સૃષ્ટિનું જ્ઞાન થાય છે અથવા જાગ્યા પછી સાવધાન થાય છે. તેનું પ્રમાણ તથા સ્વરૂપ બતાવો. કાલના અનુમાનનું જ્ઞાન, ઘટિકાનું જ્ઞાન, ‘દ્વાદશાર્ધપલોન્માનમ્’ ઈત્યાદિથી કહેશે. ‘યાવાન્ યથા’ એ પદો યથાયોગ્ય સર્વત્ર યોજી લેવાં, તેથી ભૂત ભવ્ય અને ભગવચ્છબ્દ ‘યાવાન્ યથા’ એમ વાક્યની યોજના કરવી. એ કાળનું વિશેષણ છે. ભૂત ભવ્ય અને ભવત્ શબ્દ જેનાથી થાય છે એવો કાળ કેમ અનુમાનથી લેવો, એમ પૂર્વની સાથે સમ્બન્ધ લેવો. ભૂતાપિ પદના પ્રયોગ થાય છે, તેથી કાળનું સ્વરૂપ પૂછે છે. આયુષનું પરિણામ કહો, એમ આગળ સમ્બન્ધ લેવો. સત્ એટલે દેવ પશુ અને મનુષ્યો. ‘સત્’ એ પદ વિદ્યમાન ધર્મને કહેનાર છે; એથી કોણ પ્રકટ ક્યાં સુધી રહેશે એ પ્રશ્ન પૂછવો સંગત થાય છે; નહિ તો વૈનાશિક પ્રક્રિયાનો અનંગીકાર કર્યો છે તે બધા કાલ સુધી બધાની આવરદા રહેવી જોઈએ. હવે બીજો પ્રશ્ન કરે છે: કાલની સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ ગતિ કહો. થોડો કાલ અને મોટો કાલ કેમ જણાય તે કહો. સ્વભાવથી કાલ જણાતો નથી પણ કાર્ય દ્વારા કાલનું અનુમાન થાય છે. આ કાર્ય અમુક વખતે થયું, તે જ કાલની અનુમતિ કાર્યમાં જાય છે. તે અનુવર્તન કહેવાય. તેમાં સૂક્ષ્મ સ્થૂલ કાર્યો નિત્ય હોવાથી તે કાલની અનુગતિ તમે કહો. સૂર્યની ગતિ ઉપરથી કાલ ચાલે છે તે કહેશે. ત્યાં શંકા કરે છે કે કાલમાં ભેદો જ નથી! ત્યાં કહે છે કે કાલનો ભેદ દેખાય છે સર્વત્ર આ વખતે, એમ કાલની અનુવૃત્તિ જણાય છે; નહિ તો આકાશની પેઠે તે કોઈ રીતે વ્યવહાર્ય ન થઈ શકે. તેની સૂક્ષ્મગતિ અને સ્થૂળગતિ છે. હમણાં ગયો, ઘણા દિવસે ગયો, તે પ્રયોગોથી કાલ ચાલે છે. પણ તેનું નિયામક શું છે તે કહો. નાના પ્રકારનાં કર્મો કેમ પ્રવૃત્ત થાય છે તેના પ્રકાર બતાવો. કર્મોથી નાના પ્રકારની યોગિ પ્રાપ્ત થાય તે; તેથી કર્મની જેટલી

ગતિઓ હોય તેને કહો. પરિણામ અને પ્રકારના વિષયમાં પ્રશ્ન છે. હે “દ્વિજસત્તમ” એમ શુકદેવજીને સંબોધન કર્યું છે. આપ મોટી કર્મગતિથી ઉત્તમોત્તમ બન્યા છો એમ તેનાથી સૂચિત કર્યું છે.(૧૦-૧૩)

તે જાણવાની આવશ્યકતા છે એમ સૂચવે છે:

યસ્મિન્ કર્મસમાવાયો યથા યેનોપગૃહ્યતે ।
 ગુણાનાં ગુણિનાં ચૈવ પરિણામમભીષ્તામ્ ॥૧૪॥
 ભૂપાતાલકકુલ્યોમગ્રહનક્ષત્રભૂભૃતામ્ ।
 સરિત્સમુદ્રદ્વીપાનાં સંભવશ્ચૈતદોકસામ્ ॥૧૫॥
 પ્રમાણમણ્ડકોશસ્ય બાહ્યાભ્યન્તરભેદતઃ ।
 મહતાં ચાનુચરિતં વર્ણાશ્રમવિનિશ્ચયઃ ॥૧૬॥
 અવતારાનુચરિતં યદાશ્ચર્યતમં હરેઃ ।
 યુગાનિ યુગમાનં ચ ધર્મો યશ્ચ યુગેયુગે ॥૧૭॥
 નૃણાં સાધારણો ધર્મઃ સવિશેષશ્ચ યાદૃશઃ ।
 શ્રેણીનાં રાજર્ષીણાં ચ ધર્મકૃચ્છ્રેષુ જીવિનામ્ ॥૧૮॥
 તત્ત્વાનાં પરિસંખ્યાનં લક્ષણં હેતુલક્ષણમ્ ।
 પુરુષારાધનવિધિર્યોગસ્યાધ્યાત્મિકસ્ય ચ ॥૧૯॥
 યોગેશ્વરૈશ્વર્યગતિર્લિંગભંગસ્તુ યોગિનામ્ ।
 વેદોપવેદધર્માણામિતિહાસ પુરાણયોઃ ॥૨૦॥
 સંખલવઃ સર્વભૂતાનાં વિક્રમઃ પ્રતિસંક્રમઃ ।
 ઈષ્ટાપૂર્તસ્ય કામાનાં ત્રિવર્ગસ્ય ચ યો વિધિઃ ॥૨૧॥
 યો વાનુશાયિનાં સર્ગઃ પાષણ્ડસ્ય ચ સંભવઃ ।
 આત્મનો બન્ધમોક્ષશ્ચ વ્યવસ્થાનં સ્વરૂપતઃ ॥૨૨॥
 યથાત્મતન્ત્રો ભગવાન્ વિક્ષીડત્યાત્મમાયયા ।
 વિસૃજ્ય વા યથા માયામુદાસ્તે સાક્ષિવદ્વિભુઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ : જેમાં કર્મનો સમુદાય જેવી રીતે ગ્રહણ થાય છે તેમાં ગુણો સત્વાદિ અને ગુણી જીવમાં જે જે રૂપે પરિણમે છે તે કહો. પૃથ્વી પાતાળ દિશાઓ આકાશ ગ્રહો નક્ષત્રો પર્વતો સરિત્ નદીઓ સમુદ્ર અને દ્વીપોનો ઉદ્ભવ. તેનાં સ્થાનો વગેરે કહો. આંડકોશનું કેટલું પ્રમાણ છે તે કહો. બહારથી અને અંદરથી તેનું માપ કહો.

મોટાઓનાં અનુચરિતો કલો. વણાશ્રમના ધર્મોના શો નિશ્ચય છે? યુગો કેટલા? તેનાં માપ શા? યુગ યુગના ધર્મો, તે તે યુગના અવતારોમાં આશ્ચર્ય કરનારાં ચરિત્રો પણ કલો. મનુષ્યોના સાધારણ ધર્મો, વિશેષ ધર્મો, તે તે શ્રેણીઓથી જીવનારના ધર્મો, રાજર્ષિઓના ધર્મો, આપત્કાળના ધર્મો, એ બધા ધર્મો વિસ્તારથી કલો. પ્રકૃત્યાદિ તત્ત્વોની સંખ્યા કલો. સ્વરૂપલક્ષણ તેના કારણથી લક્ષણો કલો. દેવપૂજાનો પ્રકાર કલો, યોગસાધનાનો વિધિ બતાવો. યોગેશ્વરોનાં ઐશ્વર્યો, તેની અર્ચિરાદિ ગતિ કલો. લિંગશરીરની નિવૃત્તિ કેમ થાય તે કલો. વેદો ઋષ્યાદિ, ઉપવેદો આયુર્વેદાદિ, તેના ધર્મો, ઈતિહાસ-પુરાણો કેટલાં તે કલો. સર્વ ભૂતોનો નાશ (અવાન્તર પ્રલય) કેમ થાય, સ્થિતિ કેમ થાય, મહાપ્રલયમાં પાછું ભગવાનમાં જગત કેમ આવી જાય, ને કામનાથી વાવ કૂવા ધર્મશાળા યજ્ઞ યાગ કરવા તેનું શું ફળ? ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ વિધિ બતાવો. ભગવાનના સૂતેલા જીવો કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બતાવો. જીવના બંધ અને મોક્ષનો ક્રમ બતાવો. પોતાને સ્વાધીન એવા ભગવાન પોતાની માયા વડે કેવી ક્રીડા કરે છે. તે માયાને છોડીને ઉદાસ થઈ સાક્ષીની જેમ કેમ રહે છે તે કલો. આ મારું પૂછેલું અને જે ન પૂછાયું હોય તેવું બધું તેના ખરા રૂપમાં આપ મને કહેવાને યોગ્ય છે. હે મહામુને, હું આપને શરણે આવ્યો છું.

ભાવાર્થ : ‘યસ્મિન્ કર્મસમાવાય’ : એ પ્રશ્નાન્તર છે. ‘સત્વાદિ’ ગુણોનાં પરિણામો દેવો પશુઓ મનુષ્યો વગેરે થવાની ઈચ્છા રાખતા હોય. ગુણી એટલે કાર્યો. ગુણના સમુદાયની વચ્ચે કર્મનો સમવાય એટલે શુક્લ કૃષ્ણ અને લોહિત કર્મોનું મિશ્રણ થાય છે, તે સમ્બન્ધી પ્રશ્ન છે. શુક્લ કર્મ દેવોમાં જ હોય છે. કૃષ્ણ કર્મ પાતાળવાસીઓમાં જ હોય છે, અથવા અન્તરિક્ષમાં રહેનાર કૃષ્ણકર્મવાળા હોય છે. સમવાય-મનુષ્યમાં કહેવામાં આવશે. તેમાં ગુણો સરખા પ્રમાણમાં મળે તેવા ઓછાવત્તા મળે તે કલો. વળી કર્મસમવાયનો હેતુ કલો? કર્મના પ્રેરક કોણ છે, કોણ તેનો સ્વીકાર કરે છે? જીવ ભગવાન કે કાલાદિ? તે કલો. ગુણીઓના પરિણામની ઈચ્છા રાખનારને કહેવા માટે ગુણ અને ગુણીનું સાથે નિરૂપણ કર્યું છે; જેમકે દેવો અવતરે, ઈન્દ્ર પણ અવતરે, પૃથ્વી પાતાળ અને તેમાં રહેતા જીવોની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે તે કલો. કેટલો કેમ થાય છે તે વિગત સહિત કલો. બ્રહ્માણ્ડ કેટલું લાંબું પહોળું છે, તેનું માપ આપો. કોશ કલો છે તે કમળનાં પાંદડાં ખુલ્લાં થયા નથી તેથી કોશ-કળી કલો. તેના પત્રની જગ્યાએ લોકો રહ્યા છે. લોક ઉપર અને નીચે કયા કમથી રહે છે તે પણ કલો. બ્રહ્માણ્ડનું બહારથી માપ કેટલું, અંરદનું માપ કેટલું,

જેમકે સૂર્ય અને અંડ ગોલની વચ્ચે પચીશ કરોડ યોજનનું અંતર છે, એમ કહ્યું છે તેવું તેનું માપ આપો. બાહ્ય માપમાં પૃથ્વીયાદિ દશ ગુણ ઉત્તરોત્તર અધિક છે એમ કહ્યું છે, તેવાં અંદર બહારનાં માપ આપો. સત્પુરુષોનું અનુચરિત એટલે ભક્તિ, અને ‘ચ’કારથી જ્ઞાનીઓના ધર્મો કહો. વર્ણો અને આશ્રમોનો આચારથી અને સ્વરૂપથી નિશ્ચય કહો. અવતારોનાં ચરિત્રો કહો. તેમાં પણ આશ્ચર્યકર ચરિત્ર કાલીયમનાદિ ગોવર્ધનોદ્વરણાદિ કહો. યુગો કેટલા તેનાં નામો, સંવત્સરના ભેદથી યુગનું માન કેટલું તે કહો. મનુષ્યના સાધારણ ધર્મો સત્ય વંચનાદિ, સવિશેષ યાગાદિ ધર્મ, સુધાર, દરજી, સોની, મોચી વગેરે શિલ્પોપજીવીઓના, રાજર્ષિઓના-મન્વાદિ જે રાજા હોવા છતાં ઋષિરૂપ થઈ જાય છે, તેમના સાધારણ-વિશેષ ધર્મો કહો. ધર્મ પાળવાનું સંકટ હોય તે વખતે કેમ વર્તવું તે (આપદ્ધર્મ) કહો. કેવળ જીવવાળા ધર્મ કરવાને સમર્થ નથી, તેને કેમ જીવવું તે કહો. તત્ત્વો કેટલાં તેની સંખ્યા કહો, એટલે સાંખ્યશાસ્ત્ર કહો. તેના વ્યાવર્તક ધર્મો એટલે લક્ષણો, તેમાં પણ તેનું હેતુપૂર્વક લક્ષણ કેવું તે કહો. ભગવાનની સેવા કરવાનો પ્રકાર કહો. યોગનો વિધિ કહો. આધ્યાત્મિક યોગનો વિધિ કહો. યોગનાં આઠ અંગ છે. આધ્યાત્મિક યોગ તો શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન તેમાં વધારે હોય ત્યારે બને છે. ‘ચ’કાર છે તેથી રાજયોગાદિનાં લક્ષણો કહો. યોગેશ્વરનાં ઐશ્વર્ય અને ગતિ જેમ કર્દમનાં, તે કહો. યોગીઓના લિંગશરીરનો ભંગ કેમ થાય તે કહો. જેમ ‘ન દેહં બુબુધે ગતમ્’ (દેહ ગયો તેનું જ્ઞાન ન રહ્યું.), ‘દેહં તુ તં ન ચરમઃ સ્થિતમુત્થિતં વા’ ઈત્યાદિમાં કહ્યા પ્રમાણે દેહનું ભાન નથી રહેતું તે કહો. વેદો ચાર, ઉપવેદ આયુર્વેદ ધનુર્વેદ વગેરે, ધર્મો એટલે ધર્મશાસ્ત્રો, ઈતિહાસ મહાભારતાદિ, પુરાણો બ્રાહ્મ પાદ્મ વગેરે. એ બધાનાં લક્ષણો અને પરિણામો બતાવો. સંખલવ એટલે આ જગતનો બ્રહ્માણ્ડનો નાશ કેમ થાય છે તે બતાવો. પ્રતિસંક્રમ એટલે કારણમાં કાર્યનો પ્રવેશ, ઈષ્ટ યાગાદિ કર્મરૂપે થતું, પૂર્ત એટલે ખાતાદિ. તે બન્નેનું ફલ એક જ હોવાથી તે સાથે લીધા છે. બીજા કામને માટે કામ્ય કર્મો કરવાનો પ્રકાર અથવા કામ એટલે ભોગ કરવાનો પ્રકાર, કેટલા વિષયો ભોગવવા, કેટલા ન ભોગવવા, તે કહો. ત્રિવર્ગ-ધર્મ અર્થ અને કામના વિધિઓ કહો. સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થરૂપે ત્રિવર્ગ અહીં કહ્યો છે, તેથી પુનરુક્તિ દોષ અહીં નથી. તે બધાનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર કહેવાશે. નિત્યવિધિ નૈમિત્તિક વિધિ વગેરે કહો. અનુશાસી જીવો થાય છે તેની ઉત્પત્તિ કહો. જે ભગવાન્ પોદ્ધ્યા પછી શયન કરે છે. ત્રિલોકીમાં કર્મ કરનાર દૈત્યો દાનવો જ્ઞાનીઓ તેને અનુસરનારા બીજા જીવો અનુશાસી કહેવાય છે.

તે અનુશાસીનો કેટલો સર્ગ, તે કલો. વેદમાર્ગનો વિરોધી પાખંડ માર્ગ. ‘ચ’કાર છે તેથી વિધર્મ ઉપધર્મ ઉપમા છળ વગેરેની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ તે કલો. આત્મા (જીવ) અનુશાસી સિવાયના, તેમનો બંધ અને મોક્ષ બતાવો. જ્ઞાનીઓનો મોક્ષ, દૈત્યોના બંધ થાય, અથવા બન્ને ફળ બન્નેને થાય, તે કલો. બંધ મોક્ષ વગરનો આત્મા કેમ રહે છે, કેમ રૂપમાં દેખાય છે? તે પણ કલો. આનો ઉત્તર ‘અશરીરં વા વસન્તમ્’ એ શ્રુતિને અનુસારે આપશે. ભગવાન્ સ્વતન્ત્ર છે છતાં આ બ્રહ્માણ્ડમાં આવ્યા છે. તે પોતાની આત્મામાયા વડે ક્રીડા કરે છે. ભગવાન્ અહીં અવતાર લઈ શા માટે ક્રીડા કરે છે? અથવા વૈકુંઠમાં અથવા બીજે કેમ ક્રીડા કરે છે? માયાનો સમ્બન્ધ કરે ત્યારે કેવા ચરિત્રો કરે છે? અથવા માયાને છોડીને ભગવાન્ ઉદાસ થાય છે, બધાને સાક્ષિરૂપે જુએ છે. તે ઉદાસીન સાંખ્ય સિદ્ધાન્તથી જાણાય એવું એક રૂપ છે. તેવું મૂળરૂપ છે કે બીજી જાતનું છે એ પૂછવાનો પ્રશ્ન છે. બન્ને રૂપ કરવાને સમર્થ હોવાથી આ પ્રશ્ન કરવો પડ્યો છે. તે આપ વિભુ છો તેથી કહેવાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું.(૧૪-૨૩)

એમ અત્યન્ત ઉપયોગી પ્રશ્નો કહીને સામાન્ય બીજા પૂછતાં સમાપ્તિ કરે છે:

સર્વમેતચ્ચ ભગવન્ પૃચ્છતો મેડનૂર્પૂર્વશઃ ।

તત્ત્વતોડર્હસ્યુદાહર્તુ પ્રપન્નાય મહામુને ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ : હે મહામુનિ, હે ભગવાન, મેં આ પૂછ્યું છે તેના ખરા સ્વરૂપો ક્રમથી મને કહેવાને આપ યોગ્ય છો, કેમકે હું આપને શરણે આવ્યો છું.

ભાવાર્થ : એ પૂર્વે પૂછ્યું તે, ‘ચ’કાર છે તેથી ન પૂછ્યું હોય તેવું, પણ કલો. “ભગવન્” એ સંબોધન છે: હું આપને પૂછું છું તે આપ કલો. પ્રશ્નના ક્રમથી ઉત્તર માગું છું. જેમ જેમ જાણવાની ઈચ્છા થઈ તેમ પ્રશ્નો કર્યા છે. તેના ક્રમથી ઉત્તર મળે તો મનનું સમાધાન તેવી જ રીતે થાય. તેથી પ્રશ્નના ક્રમથી કહેવાની વિનંતી કરી છે. અમારા અધિકારને અનુસારે કહેવાની જરૂર નથી, પણ તે પ્રશ્નના ખરેખરા ઉત્તર કલો. તેથી બીજા મતોને પણ ઉડાવી દીધા. જો કે આ બધું સાંભળવાનો મારો અધિકાર નથી છતાં તમે તે બધાનો ઉત્તર કહેવાને યોગ્ય છો. કદાચ શુકદેવજી કહે કે શ્રોતાનો અધિકાર જોવો જોઈએ! તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે હું તો આપના ચરણમાં પ્રપત્તિવાળો છું. પ્રપત્તિ કરીને ચરણમાં રહ્યો હોય તેને બધું કહેવું જોઈએ. આ કાંઈ સારું લગાડવા માટે હું કહેતો નથી, તે આપ જાણો છો, કેમકે આપ મહામુનિ છો. મુનિ હોય તે અન્તઃકરણમાં રહેલા વિચારને જાણે છે. મહામુનિ તો, થવાની વાત હોય તેને પ્રથમથી જાણી લે છે. મને જે તત્ત્વજ્ઞાન હવે પછી થવાનું છે, અને મારી

પ્રપત્તિનું શું ફલ, તે બન્નેને આપ જાણો છો, તેથી 'મહામુને' એ સંબોધન આપ્યું છે.(૨૪)

અહીં તો સર્વ મુનિઓ છે. બધા સર્વજ્ઞો છે. તે બધા નાના પ્રકારથી બોલનારા છે. જેમ તેનું બોલવું પાક્ષિક પ્રમાણરૂપ છે, તેમ મારું પણ સમજો! ત્યાં કહે છે: આપે એવી શંકા ન કરવી. તે કહે છે:

અત્ર પ્રમાણં ભગવાન્ પરમેષ્ઠી યથાત્મભૂઃ ।

પરે ચેહાનુતિષ્ઠન્તિ પૂર્વેષાં પૂર્વજૈઃ કૃતમ્ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ : આ વિષયમાં આપ જ પ્રમાણરૂપ છો. ભગવાનથી થયેલ બ્રહ્મ જેમ જગતમાં પ્રમાણરૂપ ગણાય છે તેમ. બીજાઓ તો પોતાના પૂર્વજોએ કર્યું તે પ્રમાણે કરતા ચાલ્યા જાય છે.

ભાવાર્થ : અહીં પ્રમાણ શબ્દ અબાધિત જ્ઞાનમાં છે, અથવા બાધયોગ્ય સિવાયના જ્ઞાનમાં મૂક્યો છે. તે સમ્બન્ધી પ્રમાતા. અથવા પ્રમાનું સાધન અથવા પ્રમાનો વિષય એ બધું પ્રમાણ ગણાય છે. કેટલાક તો પ્રમાણ શબ્દના અર્થ ઘણા કરે છે. તેમાં જેના જ્ઞાનપ્રમાણ્યમાં વ્યભિચાર નથી આવતો ઉત્પત્તિથી લઈને મરણપર્યન્ત, તે પ્રમાણ કહેવાય છે. જેમ આ અર્થમાં એટલે વેદ સિવાયના પ્રમેયમાં જેમ બ્રહ્મા પ્રમાણરૂપ ગણાય. જેમ ઋષિઓના વાક્યમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે તેવો વિરોધ બ્રહ્માના વાક્યમાં જોવામાં આવતો નથી, તેથી તેનું બોલવું પરમ પ્રમાણરૂપ છે. તે કહે છે કે તે આત્માથી ઉત્પન્ન થયા છે. પરમસ્થાન બ્રહ્મલોકમાં રહે છે, તેથી પરમેષ્ઠી કહેવાય છે. તે ઉત્પત્તિથી અને સ્થિતિથી ભગવત્પર હોવાથી તેનું પરમપ્રમાણ્ય છે. એમ ભગવાન્ પણ પ્રમાણરૂપ છે. કેવળ ભગવાનના વચનને કેમ પ્રમાણ્ય ગણાય? માનો તો સર્વલોક કેમ માને? ત્યાં કહે છે કે મારાથી પણ જે મોટા છે, જે પરમાર્થને મેળવીને બેઠા છે, તેવા પણ આપના કથનમાં વિશ્વાસ રાખી આપ કહો તેમ કરે છે. આ ભક્તિમાર્ગમાં તો એમ ચાલે છે. પૂર્વે થયેલાના પૂર્વજોએ કરેલું છે, એટલે તમે કરેલું બધાએ માન્યું છે, અને તે પ્રમાણે વર્તનમાં મૂક્યું છે, તેથી તમારું વાક્ય સર્વત્ર પ્રમાણ છે. અથવા અમારે તો સાક્ષાત ભગવાન્ પ્રમાણ છે. બીજાઓ તો પોતાના પૂર્વે થઈ ગયેલા પૂર્વજોએ કરેલું તે કરે છે. 'ચ તુ' ના અર્થમાં છે. તે લોકો પ્રમાણનો વિચાર કાંઈ પણ કરતા જ નથી. પરીક્ષિત કહે છે: અમને તો તમારા કથનમાં કોઈ જાતનો સન્દેહ ઉત્પન્ન થતો નથી.(૨૫)

શુક્રદેવજીને રાજા કહે છે કે તમારા વચનથી જ જીવું છું. આપ બોલો નહિ તો મરણ જ થાય, કેમકે તક્ષક નાગનો મને મોટો ભય છે તેને મેં સાંભળ્યો છે:

ન મેડસવઃ પરાયન્તિ બ્રહ્મન્નનશનાદમી ।

પિબતોડચ્યુતપીયૂષમન્યત્ર કુપિતાદ્ દ્વિજાત્ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ : હે બ્રહ્મન્! હું ખાતો નથી, છતાં મારા પ્રાણ દેહમાંથી જતા નથી, કારણકે ભગવાનરૂપ અમૃત અથવા ભગવાનની કથારૂપ અમૃતને હું સેવું છું. તે બધાથી રક્ષા કરે, પણ કોપથી બ્રાહ્મણ તક્ષકને મારી પાસે મોકલે તેનાથી તે તે અમૃત મારી રક્ષા નહિ કરી શકે.

ભાવાર્થ : મારા પ્રાણો ભૂખ વેઠવાથી પણ દેહમાંથી જતા રહેતા નથી. “બ્રહ્મન્” એવું સંબોધન આપ તે વાત જાણો છો એવી સૂચના માટે કહ્યું છે. ભૂખ પ્રાણનાશક છે. ‘અમી’ કહીને પ્રાણને બાધા થાય છે તે બતાવે છે. પોતે રાજા છે તે તો એક ઉપવાસથી કલેશ પામે છે. પ્રાણ નથી જતા તેનું કારણ કહે છે કે તમારા તરફથી મળતું અચ્યુત ભગવાનરૂપ અમૃત અથવા અચ્યુતની કથારૂપ અમૃતનું હું પાન કરું છું, તેથી પ્રાણ ટકી રહ્યા છે. તેનાથી પોતાનો ઉત્તમ અધિકાર બતાવ્યો છે. ત્યાં કહે છે: જેમ આ અમૃત ભૂખનું નિવારણ કરે છે તેમ શાપનું પણ નિવારણ કરશે જ! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે, કોપ પામેલ બ્રાહ્મણથી મારા પ્રાણનો પ્રઘાતક તક્ષક નક્કી થયો છે, તે પ્રાણ લીધા વગર જાય તેમ નથી. જો એમ ન કરે તો તે કોપ તે બ્રાહ્મણનો જ નાશ કરે. મૃત્યુની ઉપર ચઢેલો ક્રોધ એકનો જરૂર નાશ કરે. બ્રાહ્મણ મરે તે કરતાં હું ક્ષત્રિય મરું તે શ્રેષ્ઠ ગણાય; તેથી અમારી કામનાથી સર્વ નિવારક ભગવત્કથાપીયૂષ છે, તોપણ તે તક્ષકને પાછો નહિ વાળે.

આ બધું ઉપર ઉપરથી પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ અધ્યાય વિચારનો અધ્યાય છે, તેમાં વિચારમાં ઉપયોગી કોઈ પદાર્થ કહેવો જોઈએ. તેમાં ઉત્પત્તિવિમર્શ ગયો. હાલમાં ઉપપત્તિવિમર્શના પ્રકરણની શરૂઆત થઈ છે, તેમાં ઉપપત્તિ આક્ષેપ સિદ્ધાન્ત અને ફલના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. તેમાં પ્રથમ આક્ષેપ અહીં કહેવાય છે. તે જો સર્વાક્ષેપક થાય તો તે શ્રોતાને અધિકાર ઉપરથી પાડી દે; તેથી સાત અધ્યાયમાં જે પ્રમેય કહેવામાં આવ્યું તેમાં સમ્મતનું તેના છેવટ સુધી પોતાને જ્ઞાન છે, તે જ્યાં છેવટનું જ્ઞાન છે ત્યાંથી આક્ષેપ કરે છે; તેથી આ આખો અધ્યાય પૂર્વપક્ષાધ્યાય છે એમ માનવું. જો એમ ન માનીએ તો કાંતો પૂર્વાધ્યાય ૨૬ જાય, કાંતો શ્રોતા નાલાયક ઠરે, અને આટલા પ્રશ્નોની સંગતિ ન થાય, એથી અનન્ત પ્રશ્નો કરવા પડે. તે બધા

પ્રશ્નોનો અહીં આક્ષેપ કરે છે. બીજા એના છેવટના વિચારથી પોતાની બુદ્ધિમાં આવ્યા છે એ વાત કહે છે. એમ ન હોય તો ‘શૂણ્વતઃ’ ઈત્યાદિ શ્લોકથી કહેલું પ્રમેય, શુકે કહ્યું નથી તે અપ્રામાણિક ઠરે, અથવા ગુરુમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે; તેથી સાત અધ્યાયો અહીં પૂર્વપક્ષરૂપે વિચારાય છે. તેમાં પ્રથમ ‘શ્રોતવ્યાદીનિ’ એ ત્રણ શ્લોકથી સાધારણ અધિકારનું નિવારણ કરીને અભય ઈચ્છનારને જે ઉપાય કહ્યો તે ઘટતો નથી. બ્રહ્માએ અનેક અધિકારને લઈને પ્રમેય કહેવાના ઉપદેશ કર્યો છે. તે જ કહે છે: ‘બ્રહ્મણા નોદિતઃ’ (શ્લો.૧) આ જ તત્ત્વ અધિકારભેદથી સર્વ નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે. તેમાં કોઈનો અધિકાર અને કોઈનો નહિ, એવો પક્ષ સંભવતો નથી. ‘સર્વેડધિકારિણો હ્યત્ર વિષ્ણુભક્તૌ યથા નૃપ’ એ વાક્યનો વિરોધ આવશે; તેથી જ ‘એતદ્વેદિતુમિચ્છામીતિવચનમ્.’ વળી જે કહ્યું કે કેવળ ભગવાનનું શ્રવણ કરવું, તે પણ ન ઘટે, કેમકે અદ્ભુતવીર્યનું જ શ્રવણ કરવાનું છે, નહિ તો કહેવાશે તે ફલ મળે નહિ. ચરિત્રમાત્રમાં ભગવાન સ્વતઃ સ્વભાવથી પ્રવિષ્ટ છે, તેથી કોઈને સંસાર ન થવો જોઈએ, અને ભક્તિશાસ્ત્ર ફલરહિત થાય. તે જ કહે છે-‘હરેરદ્ભુતવીર્યસ્ય’ (શ્લો.૨) અદ્ભુતવીર્યની કથા પણ અદ્ભુતવીર્યવાળી હોય છે. તેમ છે તો શ્રવણાદિને દષ્ટદ્વારતા છે. એમ ન માનો તો અદષ્ટની કલ્પના કરવાનો વખત આવે. દોષો પ્રતિબંધક થાય તેથી ફલ પણ ન મળે. ‘ગુણાનુષ્કતં વ્યસનાય જન્તોઃ’ એ વાક્યનો વિરોધ આવે. તે જ કહે છે કે-‘યથાહમખિલાત્મનિ’ શ્રવણાદિ વડે ભગવાનમાં મનનો નિવેશ થતાં આ જન્મમાં એટલું જ ફલ થાય. જન્માન્તરમાં તો બીજું ફલ થાય. વળી કહ્યું કે થોડા વખતમાં કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, તે બંધબેસતું નથી. દષ્ટોપાયમાં ભગવાનને બહુ કરવાનું રહે છે. તે જ કહે છે: ‘શૂણ્વતઃ ઈતિ’ (શ્લો.૪) સ્વાર્થને માટે તો મનનો જ નિવેશ જોઈએ. માટે જ નિર્ધાર કરીને બોલે છે: ‘ત્યક્ત્યે કલેવરમિતિ’ (શ્લો.૩.) તેણે ભગવાનને મનથી પકડ્યા છે તે બીજા જન્મમાં સેવોપયોગી દેહ આપશે. ત્યારે ‘સ્વાનાં ભાવસરોસ્હત્વ’ (શ્લો.૫) થશે. બહાર હોય તે અંદર જાય ત્યારે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે; અંદર હોય તેનાથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. જેમ લાકડામાં અંદર અગ્નિ રહ્યો છે પણ તે બહારથી અગ્નિ તેને ન લાગે ત્યાં સુધી અંદર રહેલો અગ્નિ તેનું કાર્ય ન કરી શકે. તે જ ‘વિશતે ઈતિ’ (શ્લો.૪) શ્લોકોથી કહેવામાં આવ્યું. જો એમ ન હોય તો બીજી પ્રક્રિયાથી રાગનો અભાવ સો જન્મે પણ ન થાય, કેમકે શરીર અને ઈન્દ્રિયો ગુણોના કાર્યરૂપ છે, આ પ્રક્રિયામાં આગ્રહથી પેઠો હોય તે દોષને દૂર કરી શકે છે, ત્યારે અવયવો શિથિલ થતાં મૂળ

બંધમાંથી છૂટા થતાં ગુણથી દોષને દૂર કરી શકે છે. ત્યારે અવયવો શિથિલ થતાં મૂળબંધમાંથી છૂટાં થતાં ગુણોથી આગળ કાર્ય થાય; તેથી ‘ધુનોતિ’(શ્લો.૫) એમ કહ્યું. તે વખતે બીજું અભય થાય છે. ‘ન ભયં યસ્માત્’ એટલે અભયરૂપ ભગવાન્ મનથી પ્રાપ્ત થયેલ છે, તેથી મૃત્યુ ગ્રહણ કરે એવું શરીર રહ્યું તેથી ‘ન વિદ્યતે ભયં યસ્યેતિ’ એમ બીજું ફલ મળે છે. સિદ્ધાન્ત અને ફલથી આગળ દશમ સ્કન્ધનો અર્થ ભણતાં ‘ન ભયં યસ્માત્’ એ વિગ્રહ પ્રમાણે સ્વયં ભયનાશક થશે, તે આગળ કલેશે: ‘મૃત્યવો નૈવ ધક્ષ્યન્તિ મૃત્યુનાં મૃત્યુમીશ્વરમ્ ।’ નહિ તો પ્રથમ પક્ષમાં પર્યવસાન થાય તો ગુરુની કાંઈ જરૂર ન પડવી જોઈએ, તેથી એ ત્રણ અભયના પ્રકારો આને જ થાય છે. આપે કહ્યું કે જીવને સ્વભાવ અને ક્રિયા વડે અનર્થ થાય છે, તે પણ અસંગત લાગે. સ્વભાવથી જ જીવને દેહસમ્બન્ધ થાય છે કે ઈશ્વરઈચ્છાથી થાય છે? જો સ્વભાવથી દેહસમ્બન્ધ થાય તો જીવનો સંસાર કરી છૂટે નહિ; તેથી તેનો મોક્ષ કોઈ વખતે પણ થાય નહિ. જો કલો કે ઈશ્વરઈચ્છાથી દેહનો સમ્બન્ધ થાય છે તો તેની જોખમદારી જીવને માથે રહેતી નથી, કેમકે એ દેહ તો ભગવાને આપ્યો છે. તે ભગવાન્ છોડાવે ત્યારે છૂટે. એ વિચારથી ‘યદધાતુમતો બ્રહ્મન્’ (શ્લો.૭) એ શંકા કરવી પડી છે. વળી ભગવાનમાં જે ચાર વિશેષણો આપ્યાં કે આ વિશેષણવિશિષ્ટ ભગવાન્ શ્રોતવ્ય છે, તે વિશેષણો ભગવાન્ સર્વાત્મા હરિ અને ઈશ્વર કહ્યા તે પણ સંભવતું નથી, કેમકે ‘આસોદ્યદુદરાત્પન્ન’ (શ્લો.૮)એ વાક્યમાં જે સાંભળવા યોગ્ય કહ્યા એના પેટમાંથી કમળ થયાનું કહ્યું, તે તો પદ્મના આધાર થયા, પદ્મથી જુદા થયા, જગતનું આધાર પદ્મ થયું, તે ભગવાન્ સર્વના આત્મા ન થઈ શકે. તમે તેને ઔપચારિક પ્રયોગ કરીને સર્વાત્મા કહો તો તે ગૌણ પ્રયોગ ફલસાધક ન થાય. બીજું તો શું, તેને ભગવાન્ જ ન કહેવાય તે જ કહે છે: ‘યાવાનયં વૈ પુરુષઃ’ (શ્લો.૮) એ વાક્યથી પ્રાકૃત શરીર જેવું તેનું શરીર કહ્યું છે. હરિપણું પણ તેમાં સંભવતું નથી. ‘અજઃ સૃજતિ ભૂતાનિ’ (શ્લો.૯) બ્રહ્મા ભગવાનનો અનુગ્રહ મેળવીને સૃષ્ટિ કરે છે, કેમકે તેનો જીવની જેમ જન્મ નથી. તે મોટા કામમાં પડ્યો છે તેમાં મૂંઝાયો છે. તે ભૂતોનો આત્મા થાય છે. તે તે સ્વભાવને પામે છે. તે વાત આગળ ‘શયાનો બહુચિન્ત યા’ એ વાક્યમાં કલેશે. વળી ‘ઈશ્વર’પણું પણ તેમાં સંભવતું નથી. ‘સ ચાપિ યત્ર પુરુષઃ’ એ વાક્યથી તેને કામ ઘણા છે, તેમાં ગૂંચવાયો છે. માયાને લેવીને છોડવી તેનો કલેશ છે. તેને સૂવું, ગૂઢ સ્થાનમાં રહેવું એ બધું દુઃખ છે. વળી ‘પાતાલમેતસ્ય હિ પાદમૂલમ્’ (૨-૧-૨૬) કહ્યું તે પણ સંગત થતું નથી.

તે કહે છે કે ‘પુરુષાવયવૈરેતે’ (૨-૬-૨૬) એ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી બન્ને અસંગત સમજો. વળી કહ્યું કે ‘ઈન્દ્રાદ્યો બાહવઃ’ (૨-૧-૨૮) એ પણ ઘટે નહિ. કલ્પના ભેદો વિદ્યમાન છે. દરેક કલ્પમાં ઈન્દ્રાદિ ઘણા થાય છે. બાહુ પણ નિશ્ચયાત્મક કહેવાશે નહિ. અધિકારમાં પણ અધિકારી કાયમનો નથી હોતો તેથી તે દોષ પૂર્વવત્ સમજવો. ઈન્દ્રત્વ ધર્મ બાહુરૂપ નથી. જે ‘આહુઃ’ (૨-૧-૨૮) એ શબ્દથી પ્રમાણ કહ્યું તે પણ એના જેટલું અસંગત છે, કેમકે વિકલ્પો ઘણા છે. વિકલ્પો યુગભેદો છે અથવા એક બ્રહ્મકલ્પના અવાન્તર કલ્પો છે, તે બન્ને દરેક કલ્પમાં જુદા હોવાથી બાહુ ઈન્દ્ર છે એમાં પ્રમાણપૂર્વક વ્યવસ્થા થતી નથી. વળી તે કહ્યું કે શ્લોકમાં ભગવાનના બે કાન તે દિશાઓ છે. તે દિશાઓ ચોક્કસ નથી તેથી તેને કાન કહેવાને ઘટતું નથી. દિશાઓનો કરનાર સૂર્ય છે. ‘સૂર્યોણ હિ વિભજ્યન્તે દિશઃ’ એ વાક્ય છે તેથી જે દિશામાં સૂર્ય ઊગે તે પૂર્વ દિશા કહેવાય. તેથી સૂર્ય તો કાલના માનરૂપ છે. તેનો વિચાર કરીએ તો દિશાઓ જ નથી તો તેને કાન કહેવાનું કેમ બની શકે? વ્યવહાર તો ગૌણ રીતે પણ સાધી શકાય છે. પણ પદાર્થનો નિર્ણય કરવો તેમાં ઉપચાર ચાલે નહિ. વળી ત્યાં જ કહ્યું કે શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિય છે, તે પણ ઘટતું નથી. શબ્દોની પ્રવૃત્તિ તો કાળના ભેદથી થાય છે, તેથી જ કહ્યું ‘ભૂતભવ્યભવચ્છબ્દઃ’ (૨-૮-૧૩.) આ બધા શબ્દો એક કાલે સાથે પ્રવર્તતા નથી, તેથી શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ નિયત છે એમ તો ન જ કહેવાય. જો તમે શબ્દવિશેષ તે જ શ્રોત્રેન્દ્રિય કહેતા હો તો ભગવાનમાં સર્વ રૂપનો ઉપસંહાર કરો છો તે ખોટો ઠરે. વળી (૨-૧-૨૮) કહ્યું કે અશ્વિનીકુમારો તેની નાસિકા છે. તેમાં અશ્વિનીકુમારોએ આયુર્વેદ ભૂતલમાં પ્રવર્તાવ્યો છે. તે આયુષનું સ્વરૂપ વિચારવું જોઈએ. કેમ આયુષને ભગવાન આપે છે? તે નિયત છે કે અનિયત છે? બન્ને રીતે અશ્વિનીકુમારોને આયુષ સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી. તેથી આયુષનું માન વિચારીએ તો અશ્વિનીકુમારોનો જ તેમાં પત્તો નથી, તો નાસિકાની વાત જ ક્યાં કહેવી? એમ ‘ઘ્રાણોડસ્ય ગન્ધો મુખાગ્નિરિદ્ધઃ’ (૨-૧-૨૮) ગન્ધ અને અગ્નિ ત્રિક્ષણાવસ્થાયી છે, તેથી કાલની સ્થૂલ વા સૂક્ષ્મ ગતિ વિચારીએ તો ગન્ધ અગ્નિ અને દિવ એ સંભવતા નથી. વળી (૨-૧-૩૦) કહ્યું કે ‘ચક્ષૂરભૂત્ પતઙ્ગઃ’ સૂર્ય ઈશ્વરની આંખ છે; ‘પક્ષ્માણિ વિષ્ણોરલંબી ઉમે ચ’ એ પણ એવું જ છે, કેમકે કર્મોની ગતિનો વિચાર કરીએ તો કોઈ કર્મને લીધે સૂર્યને અહીંથી પાછું ફરવું પડે તો સૂર્યો તો અનન્ત છે, દિવસ રાતની વ્યવસ્થા સૂર્યની ગતિ ઉપરથી થાય છે, તે ગતિ

પણ કર્મરૂપ છે, તેથી ભગવાનની ચક્ષુરિન્દ્રિય કે બે પાંપણો સંભવે જ નહિ. ‘યાદશી:’ (૨-૮-૧૩.) એ તેનો અવાન્તર ભેદ છે. વળી કહ્યું કે ‘તદ્ભૂવિષ્ણુમ્ભ: પરમેષ્ઠિધિષ્ણુયમિતિ’ (૨-૧-૩૦.) તે બ્રહ્માનું સ્થાન પણ કર્મસાધ્ય છે. તે જ વાત ‘યસ્મિન્ કર્મસમાવાય:’ એ (૨-૮-૧૪) શ્લોકથી કહી છે. આ બ્રહ્માએ ગુણો અને ગુણીઓના કર્મનો સમુદાય કહ્યો છે. તેમાં ભગવાનની ભુક્ટિનો વિલાસ ક્યાંથી કલ્પાય? એ વાત ઉપરથી ‘આપોડસ્ય તાલૂ રસ એવ જીલ્લા’ (૨-૧-૩૦) એનો પણ આક્ષેપ કરી લેવો. તેથી જે કોઈ ઈન્દ્રિયો ગોલકરૂપે કહ્યાં, ઈન્દ્રિયોરૂપ પણ કહ્યાં તે બધાનો આ ન્યાયથી આક્ષેપ કરવો. વળી ‘આપોડસ્ય તાલૂ’ ત્યાંથી આરંભીને ‘અસુરાનીકવર્ય:’ (૨-૧-૩૬) ત્યાં સુધી કહેલા પદાર્થો વિશેષ સામાન્ય વિચારથી અર્થ વગરના થાય છે, તેથી વિશેષ પદાર્થો જે આધાર અને આધેયરૂપ બને છે તે દશ પદાર્થોને હવે કહે છે: ‘ભૂપાતાલ’ ઈત્યાદિ (૨-૮-૧૫.) એ દશ પદાર્થોનો પોતાના કાર્યની સાથે વિચાર કરીએ તો સામાન્ય રીતે બ્રહ્માણ્ડ જ આવે છે; ભગવાન કે તેના અવયવ દેખાતા નથી. તે કોઈ રીતે બ્રહ્માણ્ડની ભગવાનના અવયવમાં સંગતિ બેસતી નથી, તેથી સિદ્ધ બ્રહ્માણ્ડને દૂર ક્રેંડી તે જગ્યાએ પુરુષપણાની કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે. હવે ‘અસુરાનીકવર્ય:’ એ પદનો ‘મહતાં ચાનુચરિતમ્’ (૨-૮-૧૬) એ પદથી આક્ષેપ કરે છે. ‘બ્રહ્માનનં’ (૨-૧-૩૭) એ વાક્યથી વર્ણાશ્રમનો વિશેષ નિશ્ચય કરે છે. વળી ત્યાં જ ‘નાનાભિધામિજ્યગુણો પપન્ન:’ એ કહ્યું, તેમાં જે યજ્ઞ કહ્યો તેને ભગવત્કર્મરૂપ કહ્યો. તે અપ્રાકૃત અને નિત્ય હોવાથી તેમાં પ્રથમ કહ્યા દોષો સંભવતા નથી. તે ઘટે છે એનો વિચાર કરીને નવ પદાર્થનો વિચાર કરતાં તેનો પણ રદિયો અપાઈ જશે, તેથી નવ પદાર્થોને પૂછે છે: ‘અવતારાનુચરિતમ્’ (૨-૮-૧૭) એ બે શ્લોકોથી યાગ એટલે દેવતાને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો. એ યાગ શબ્દનો અર્થ આ થાય છે: તેમાં દેવતા, દ્રવ્ય અને ક્રિયા એ ત્રણ પદાર્થો છે; દેશકાલાદિ છ અંગ મળીને નવ થાય છે. તેમાં દેવતાનો વિચાર ભગવાનના અવતારો કહેવાથી થઈ ગયો. તે અવતાર લોકમાં થાય છે માટે તે લૌકિક થયો. યુગોનો વિચાર કરવો રહ્યો. તે બધો વિચાર થતાં કવ્યનો વિચાર તેમાં દ્રવ્યનું નિરાકરણ થઈ જશે; જેમકે ‘યજ્ઞવાસ્ત્વભ્યવાય તે પશ્યન્ પુરોડાશં કૂર્મભૂતં સર્પન્તમિતિ.’ તે કર્મ ક્યારે થાય? તે યુગોમાં થાય કે યુગથી જુદા કાલમાં થાય? યુગવિશેષમાં થાય એમ કહો તો તે પહેલાં તો દ્રવ્ય હતું નહિ, તેથી યાગ સિદ્ધ જ નહિ થાય, એ બીજે પણ સમજી લેવું. યુગનું માન વિચારીએ તો યાગો તો અન્યથા થઈ શકે માટે ક્રિયા જ ઘટતી નથી; જેમ

ત્રેતાના આરંભમાં યજ્ઞો થયા. વળી યુગનો ધર્મ તે કાલ. ‘નૃણાં સાધારણો ધર્મઃ’ (૨-૮-૧૮) તેનાથી દેશ લેવો. ત્યાં જ ‘સવિશેષો યાદશઃ’ એ પદોથી દ્રવ્યો ગુણના ભેદથી ભિન્ન ગણાવ્યાં, તે બે પ્રકારે ગણાવ્યાં છે. ‘શ્રેણીનાં’ એ શ્લોકથી ક્તઓ કહ્યાં. ‘રાજર્ષીણામ્’ એ શ્લોકથી મન્ત્રો કહ્યા. ‘ધર્મકૃચ્છ્રેષુ જીવિનામ્’ (ત્યાં જ) એનાથી કર્મો કહ્યાં. તેથી દેશકાલાદિ છમાં ધર્મપ્રયોગ કર્મગીતા બતાવવા માટે કહ્યો છે. વળી ‘ઈવાવસાવીશ્વરવિગ્રહસ્ય’ (૨-૧-૩૮) તેનો પણ તત્ત્વથી વિચાર કરતાં તેનું ખંડન થઈ જાય છે. તત્ત્વોના એક ભાગમાંથી બ્રહ્માણ્ડ બન્યું તેમાં કહ્યું કે ‘ન યતોડસ્મિ કિંચિત્’ (ત્યાં જ) એ ઘટતું નથી. હવે બીજા અધ્યાયનો આરંભ થયો. તેમાં પ્રથમ કહ્યું ‘એવં પુરા ધારણયાત્મયોનિઃ’ (૨-૨-૧) તે ઘટતું નથી, કેમકે તત્ત્વનાં લક્ષણનો વિચાર કરતાં તેની અસંગતિ સ્પષ્ટ છે. તેનું લક્ષણ એટલે સૃષ્ટિ કરવાનું સામર્થ્ય, તે જ તેનો અસાધારણ ધર્મ છે. તેને જાણતાં તેના અંશો બ્રહ્મમાં પ્રવિષ્ટ થતાં કાર્ય સિદ્ધ થાય છે તો પછી જ્ઞાનાદિ વ્યર્થ છે. વળી કહ્યું કે ‘શાબ્દસ્ય હિ બ્રહ્મણ એષ પન્થાઃ’ (૨-૨-૨.) એ પદ્મથી વૈરાગ્યને આગળ કરીને પોતાના હૃદયમાં વસતા ભગવાનનું ચિન્તન કરવું. તે પણ તત્ત્વના હેતુપૂર્વક લક્ષણોનો વિચાર કરીએ તો પૂર્વ અસંગત ઠરાવ્યાં તેમ આનું પણ ઠરે. તેમાં ચિત્ત મહતત્ત્વરૂપ છે. તેમાં મહતત્ત્વ વિદ્યમાન હોય તો ચિત્તમાં ભગવાન્ રહે તેથી સ્વચિત્તમાં સિદ્ધ કોણ છે? આત્માની સિદ્ધિ તો ત્યાં કોઈ રીતે થઈ શકતી નથી. ‘ચિત્તં તન્મહદાત્મકમ્’ એ તેના કારણનું લક્ષણ કહ્યું છે. વળી કહ્યું કે ‘કેચિન્સ્વદેહાન્તર્હૃદયાવકાશે’ (૨-૨-૮) એ પણ પુરુષની પૂજાનો વિચાર કરતાં ‘મનોમયી મણિમયી’ એ વાક્યથી માનસી મૂર્તિ તે ઠરે છે. તે ભગવાન્ કેમ કહેવાય? સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ધારણાની સિદ્ધિ માટે બે યોગ કહ્યા. તે પણ યોગના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો ચિત્તની વૃત્તિઓને એકત્ર રોકતી તે યોગ કહેવાય. તેથી તે પણ અસંગત છે. વળી ‘સ્થિરં સુખં યાસનમાસ્થિતો યતિઃ’ એ કહ્યું, તે પણ ઘટતું નથી. જીવતો યોગી સર્વ લેકમાં જઈ શકે તે મર્યા પછી કેમ જાય? મરવાની જરૂર જ શું રહે? જેમ કર્દમ જીવતાં જ બધે ફરીને ઘેર આવી ગયા, તેને મરવાની કાંઈ જરૂર ન પડી. ઐશ્વર્ય પદ વડે, અર્જુન વગેરે તે જ દેહથી સ્વર્ગમાં ગયા હતા, તે લેવા. વળી કહ્યું કે ‘આનન્દમાનન્દમયોડવસાને’ (૨-૨-૩૧) તે પણ યોગીના લિંગશરીરના નાશનો વિચાર કરીએ તો અસંગત દેખાય છે. વળી કહ્યું કે ‘ભગવાન્ બ્રહ્મ કાત્સ્ન્યેન’ (૨-૨-૩૪) તે પણ વેદનો વિચાર કરતાં અસંગત લાગે છે. જો ભગવાન્ સર્વના આત્મા છે તો સર્વનો પ્રેમ પણ તેમાં સિદ્ધ જ છે; તેને માટે ઉપદેશ દેવો વૃથા છે. જો બધાનો

પ્રેમ તેમાં નથી તો તે બધાનો આત્મા પણ નથી. ત્યાં કહે કે ભગવાન્ આત્મા છે પણ અજ્ઞાનથી તે આત્મા જાણાતા નથી, તેથી તેને આત્માપણથી લોક જાણાતા નથી; જેમ પરનો આત્મા પણ આત્મા છે છતાં અજ્ઞાનથી તેને પર જાણે છે તેમ. વળી તમે પ્રેમને માટે યત્ન કરવાનું કહ્યું તે ઘટતું નથી. વળી કામનાના ભેદથી દેવતાન્તરભજન કહ્યું તે પણ વેદાદિનો વિચાર કરતાં અસંગત જણાય છે. વેદમાં એને માટે બીજું સાધન કહ્યું છે. ભક્ત માટે નિરૂપણ તો ભક્તિના નિરાકરણથી નિરાકૃત થયું. વળી ઉત્પત્તિથી વિચાર કર્યો તે પણ સંપ્લવાદિ(પ્રલય)ના વિચારથી તેનું નિરાકરણ થઈ જશે. આ જગતનો પ્રલય થાય કે વૃદ્ધિ થાય, અથવા કારણમાં લય પામે, તો પછી ભગવાનથી ઉત્પન્ન થયું તેનો શો હેતુ સિદ્ધ થયો? માટે તે કરતાં પોતાની મેળે થાઓ અને જાઓ, અથવા બીજી રીતે થાઓ; તેમાં કાંઈ ભગવાનથી થવામાં વિશેષ દેખાતો નથી. જ્ઞાનાદિના સ્વરૂપનો નિર્વાલ થવા માટે ભગવાનના અવયવોની કલ્પના કરી તે પણ ઈષ્ટાપૂર્તના વિચારથી ઊડી જાય છે. લૌકિક કે અલૌકિક પદાર્થથી યોગ સિદ્ધ થાય તો ભૂતસંસ્કાર ભગવત્સંસ્કાર કે આત્મસંસ્કારમાં ફલથી કોઈ વિશેષ જાણાતો નથી. ભગવદીયપણાની તો અન્યથા સિદ્ધિ થાય છે. વળી કહ્યું કે ભગવાન્ આત્માને સરજે છે, તે અનુશાસીની સૃષ્ટિનો વિચાર કરતાં તે વાત ટકી શકતી નથી. તે ભગવાનથી વિલક્ષણ કહેવાય છે. ‘તત્ત્વં પરં રૂપવદસ્વરૂપમ્’ તે પણ પાખંડ ધર્મનો વિચાર કરતા ઘટી શકતું નથી. દૈત્યોને મોલ કરવા માટે પાખંડની ઉત્પત્તિ કહી છે. તે દૈત્યો ભગવાન્ કે કોઈ બીજા તે જાણવું જોઈએ. તે જો ભગવાન્ છે એમ કહો તો તે ભગવલ્લીલા કહેવાય, તે પાખંડ જ ન કહેવાય: ભક્તિ પણ નિરાકૃતા થાય છે. પાખંડ સ્થિર થાય તો પણ દૈત્યો ભગવાન્ ન થઈ શકે. વળી કહ્યું કે ‘કર્ણકષાયશોષાન્’ તે પણ અસંગત જણાય છે. ચિદાત્માનો બન્ધ મોક્ષ વિચારાય છે. બન્ધ અને મોક્ષ ભગવાનની ઈચ્છાથી થાય છે. પછી કાનના દોષને શોષવાની શી જરૂર છે? ભિન્નતાથી રહેવાનું કહો તો બધાં સાધનો વ્યર્થ થાય છે, કેમકે તે બધું ભગવદ્રૂપ છે. અવતારનું વર્ણન પણ વ્યર્થ છે. ભગવાનનું માયામાં ક્રીડન તે જ અવતરણ, તેથી સર્વ જગત ભગવાનનો અવતાર ઠરે છે. તે અવતારમાં વિશેષ શું છે? માયાનો ત્યાગ કરે તે તો અવતારની લીલાને પણ છોડી દે. વળી કહ્યું છે કે તમે આને વિસ્તારથી કહો, તે પણ સંભવતું નથી. એમ કહેવું ન જોઈએ. જેમ આપ ભક્તિથી કહો છો તે શું કોઈની પ્રેરણાથી કહો છો? તમારામાં પ્રામાણ્ય સિદ્ધ છે, તે ‘અત્ર પ્રમાણમ્’(૨-૮-૨૫) એ શ્લોકથી કહ્યું છે. વળી કહ્યું કે ભગવાનની માયાને

વાર્ણવતાં ઘણું કરીને મારા પ્રાણ જતા નથી. હું સાંભળું છું તોપણ મને તક્ક ભક્ષી જશે એમાં ફેર નથી.(૨૬)

આવા પૂર્વપક્ષ કરી ભગવન્માહાત્મ્ય સ્થિર કર્યું ત્યારે શુકદેવજીને સંતોષ થયો પણ ક્રોધ ન થયો તે કહે છે:

॥ સૂત ઉવાચ ॥

સ ઉપામન્ત્રિતો રાક્ષા કથાયામિતિ સત્પતેઃ ।

બ્રહ્મરાતો ભૃશં પ્રીતો વિષ્ણુરાતેન સંસદિ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ : સૂત બોલ્યા: એમ જ્યારે પરીક્ષિતે શુકદેવજીની પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાનની કથામાં પ્રેરાયેલા શુકદેવજી સભામાં અત્યન્ત પ્રસન્નતાથી તેને કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ : તે શુકદેવજી ઉપામન્ત્રિત એટલે પ્રાર્થના કરી. ‘ઉપામન્ત્રયન્ત રાજ્યેન પિતરો યમ્’ ઈત્યાદિ સ્થળે એવા અર્થનો નિશ્ચય થયો છે. ઈતિનો અર્થ-એવા પ્રકારની કથામાં એવો કરવો, એટલે મુક્તિપૂર્વક ભગવાનના ગુણો નિરૂપણ કરવા. તેમ કરવાથી ભગવાનને પરમ સુખ થાય છે, કારણકે તે સતના પતિ છે. એમ થવાથી સન્દેહ વગરનો લીલાનો નિશ્ચય જણાય છે. એથી આ પ્રશ્ન સંતોષ આપનારો છે. તેમાં પણ આ શુકદેવજી “બ્રહ્મરાત” છે એટલે વેદે રક્ષિત છે. આપણને એ યુક્તિ બતાવશે, તેથી ઘણા ખુશી થયા. મારો જન્મ સફલ થયો એમ રાજાએ કહ્યું. રાજા પણ “વિષ્ણુરાત” છે. વિષ્ણુએ એટલા માટે જ તેની બ્રહ્માસ્ત્રથી રક્ષા કરી છે. તેથી તે મને સન્દેહ રહિત થઈને જાણશે, તેથી તો જન્મ સફળ કરવા માટે સભામાં જ શુકદેવજીને પ્રશ્ન કર્યો.(૨૭)

એમ યુક્તિપૂર્વક કથા કહેવી તેમાં લૌકિકી યુક્તિ કારણરૂપ નથી, તેથી ઉપપત્તિરૂપ ભાગવત જ શુકદેવજીએ કહ્યું, તે કહે છે:

પ્રાહ ભાગવતં નામ પુરાણં બ્રહ્મસંમિતમ્ ।

બ્રહ્મણે ભગવત્પ્રોક્તં બ્રહ્મકલ્પ ઉપાગતે ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ : બ્રહ્મકલ્પમાં ભગવાને કહ્યું હતું તે ભાગવત નામનું પુરાણ વેદની તુલ્ય છે. તે ભાગવત પુરાણ શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યું.

ભાવાર્થ : જેનું નામ ભાગવત છે એ પુરાણ શુકદેવજીએ પ્રસન્ન થઈ પરીક્ષિતને કહ્યું. પુરાણ નામથી પ્રમાણ બતાવ્યું. તેથી ‘બ્રહ્મસંમિત’ યુક્તિવાળું કહ્યું. ત્યાં શંકા કરે છે

કે ભાગવતો કેટલાં છે? બહુ જગ્યાએ જુદી રીતે ભાગવત કહેવાય છે, તેથી શંકા થતાં પૂછ્યું છે. તે ભગવાને બ્રહ્માને કહ્યું એ ભાગવત સમગ્રો. ભાગવત વિષયાત્મક તો અનેકઠા છે; વિચારાત્મક બે પ્રકારનું છે. તેમાં ઉત્પત્તિના પ્રકારથી કહેલું તે બ્રહ્માએ નારદને કહ્યું. ઉપપત્તિના પ્રકારથી બ્રહ્માને ભગવાને કહ્યું છે. આ સ્થૂલ ભાગવતમાં બધા પ્રકારો બતાવ્યા છે. ભાગવતની પ્રવૃત્તિ અનેક પ્રકારે થઈ છે તે બતાવવા માટે તેમાં બીજાના પ્રકારને તો બ્રહ્મા પોતે જાણી લે તેમાં તો યુક્તિ જ બતાવવાની બાકી રહે તે કહેવા માટે કહે છે: બ્રહ્મકલ્પ આવ્યો ત્યારે તે કલ્પમાં શબ્દ બ્રહ્મથી સર્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે, જે ઉત્પત્તિ ભાગવતમાં કહેવામાં આવી છે.(૨૮)

તેથી અન્યવિષયક પ્રશ્નને ભાગવતથી જુદો પાડીને પછી ભાગવતની ઉપપત્તિ કહેશે, તે વાત કહે છે:

યદ્યત્પરીક્ષિત્વભઃ પાણ્ડુનામનુપૃચ્છતિ ।

આનુપૂર્વ્યેણ તત્સર્વમાખ્યાતુમુપચક્રમે ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ : પાણ્ડુમાં શ્રેષ્ઠ એવા પરીક્ષિત રાજાએ જે જે પ્રશ્નો કર્યા તે બધાને પ્રશ્નના ક્રમવડે કહેવાનો શુકદેવજીએ આરંભ કરી દીધો.

ભાવાર્થ : પાણ્ડુના મધ્યે શ્રેષ્ઠ ભગવદ્ભક્તોમાં મુખ્ય પરીક્ષિત રાજા છે. તેમણે જે જે પ્રશ્નો શુકદેવજીને પૂછ્યા, પહેલાં કહ્યાં કારણો તેના પ્રશ્નો વગેરે પૂછ્યા તેને ક્રમથી કહેવાનો શુકદેવજીએ આરંભ કર્યો. જેટલી તેના મનની ઈચ્છા હતી તેવા તેને ઉત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો. ‘ચ’કાર છે તેથી નહિં પૂછેલી યુક્તિઓ વધારેમાં કહી.(૨૯)

ઈતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધની શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત
શ્રીસુબોધિની ટીકામાં આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૯

નવમે તૂતરં પ્રાહ જવબ્રહ્મસ્વરૂપયોઃ ।

સંદેહપૂર્વકં પૂર્વકથનસ્યાપિ વસ્તુતામ્ ॥૧॥

પારંપર્યકથા ચાસ્ય શુદ્ધ્યાધિક્યવગમ્યતે ।

નાન્યથેત્યસ્ય સંદેહનાશનાય નિરૂપિતા ॥૨॥

પહેલાં જવ-બ્રહ્મ-સ્વરૂપમાં સંદેહ કર્યો, તેનો ઉત્તર આ નવા અધ્યાયમાં કહે છે. પૂર્વે કહેલ સ્થૂલરૂપાદિનું વાસ્તવરૂપ પણ પ્રથમ અહીં કહેવામાં આવે છે. (૧)

શુક પરીક્ષિત નારદ વ્યાસ બ્રહ્મા વગેરેની કથા કહી એનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રોતા અને વક્તાની અધિક શુદ્ધિ હોય તો ભાગવત સમગ્રાય છે; બીજી રીતે ભાગવતની કથા સમજાતી નથી. એ કથા બતાવવા પરમ્પરાની કથા સંદેહ ન થવા માટે કહી છે.(૨)

બીજા સંદેહ જવબ્રહ્મસંદેહમૂલક છે; તેથી પ્રથમ જવસંદેહનું વારણ કરે છે: 'આત્મમાયામૃતે' ઈત્યાદિ ત્રણ શ્લોકો વડે. વળી તેમણે શંકા કરી કે 'યદધાતુમતઃ'(૨-૮-૭) એ શ્લોકથી આ જવને દેહનો સમ્બન્ધ કેમ થયો? જવત્વ કેમ અન્ય શબ્દથી પ્રાપ્ત થયું? તેમાં જવત્વ થતાં ઘણા હેતુઓ દેહના સમ્બન્ધમાં થશે તેથી પ્રથમ જવપણું સિદ્ધ કરે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

આત્મમાયામૃતે રાજન્ પરસ્યાનુભવાઙ્ગસા ।

ન ઘટેતાર્થસમ્બન્ધઃ સ્વપ્નદ્રષ્ટુરિવાત્મનઃ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ : શ્રીશુકદેવજી બેલ્યા: હે રાજન્, પર અને અનુભવરૂપ આત્માવાળા આ જવને દેહનો સમ્બન્ધ તેવી રીતે ઘટી શકતો નથી, સ્વપ્ન જોનારને જેમ માયા વગર થઈ ન શકે.

ભાવાર્થ : અહીંથી શ્રીઆચાર્યચરણ ભગવત્સ્વરૂપ જવની બુદ્ધિમાં આવવા માટે શ્રુતિપ્રતિપાદિત સૃષ્ટિપ્રક્રિયા પ્રથમ બતાવે છે. ભગવાને જ્યારે સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે તેના સ્વરૂપાત્મક સચ્ચિદાનન્દમાંથી સદાનન્દ એક તરફ રહ્યા જ્યારે ચૈતન્યાંશ બીજો ભાગ બન્યો. તેની માયા બે પ્રકારની છે એ પ્રથમ કહ્યું છે. તેમાં ચિદ્રૂપની માયા વ્યામોહિકા છે. તે સ્વપુરુષને મોહમાં નાખીને તેને જવપણું કરી આપે છે. "જવતીતિ જવઃ" 'જવ્' ધાતુ પ્રાણધારણાર્થક છે. જે પ્રાણોને ધારી રાખે, પ્રાણને રાખવાનો પ્રયત્ન કરે, તે જવ કહેવાય. તે માયામાં મોહીને વ્યાકુલ

થયો; તે સદાનન્દની કરેલી સૃષ્ટિમાં જે સૂત્રાત્મક ‘આસન્ય’ નામનો દશ પ્રકારનો પ્રાણ છે તેને અવલંબીને રહે છે, ત્યારે તે પુરુષ જીવ કહેવાય છે. આથી સમજાશે કે ઈશ્વર જીવ કેમ થયો. ‘જીવ્’ ધાતને ‘અય્’ પ્રત્યય લાગવાથી “જીવ” શબ્દ બન્યો છે. આ ચૈતન્ય (જીવ) બોધરૂપ છે તોપણ આનંદરૂપથી જુદો પડ્યો ત્યારે ચૈતન્યની માયા મોહિકા છે તેણે આનંદ અપાવીશ એમ તેને સમજાવ્યો. તે મોહમાં પડ્યો કે મને આનાથી આનંદની પ્રાપ્તિ થશે. તેણે પ્રાણ અપાન વ્યાન ઉદાન કૃકલ દેવદત્ત ધનંજય નાગ કૂર્મ એ દશ પ્રાણ એટલે દશ ઈન્દ્રિયોને જે ટેકો આપે તે દશ પ્રાણરૂપ કહેવાય, તેવો થઈને વ્યામોહિકા માયાને અધીન થઈને રહ્યો, એટલે તે ચિદંશ જીવ કહેવાયો. આ વિભાગ શ્રુતિએ કહ્યો છે. “બહુ સ્યામ્ પ્રજાયેય” આ શ્રુતિ તૈત્તિરીયોપનિષદમાં છે. તે ભગવાનને બહુ થવાની ઈચ્છા થઈ એમ કહે છે. ભગવાનની ઈચ્છા પણ થાય છે, તેમાં ‘સત્’ અંશની ક્રિયારૂપ શક્તિ છે; ચિત્ અંશની શક્તિ મોહ કરનારી માયા છે; આનંદરૂપની શક્તિ જગત્કારણરૂપ માયા છે. એ ત્રણ શક્તિઓ સચ્ચિદાનન્દના ભાવરૂપ સમજવી; એટલે ભાવાર્થક પ્રત્યય સાથે સત્વ અથવા સત્તા કહેવાય. તેમ જ ચિદાનન્દનું સમજવું. તે ભગવાનનો ભાવ તો સ્વરૂપથી બનેલો સમજવો. ત્યાં કહે છે કે જો ભગવાનરૂપ ઈચ્છા કહી, ભાવ પણ ભગવત્સ્વરૂપ કહ્યો તે બધું નિત્ય હોવાથી કોઈ દિવસ જગતનો અંત નહિ આવે! ત્યાં કહે છે કે તે સર્વદા થયા કરશે એવી શંકા ન કરશો, કેમકે તે ઈચ્છા થવાનું કારણ કાલ છે. તે કાલ નહિ હોય ત્યાં સુધી તે થશે નહિ. કાલે કરી ઈચ્છા થઈ ને બહુભવન થયું તોપણ કાળ તેનો નિયામક હોવાથી સર્વને પોતાને વશ કરશે, તેથી સર્વદા તે થયા નહિ કરે. તે કાલ થયો ત્યારે ઈચ્છા વગેરે થયાં. તે બધાને એક રૂપે પોતે સ્થાપન કરે છે, તેમાંથી એક ઈચ્છારૂપ અંશ પરિગ્રહ કરે છે ત્યારે ‘સોડકામયત’ શ્રુતિના કહ્યા પ્રમાણે ઈચ્છા કાળરૂપ બને છે. તે સચ્ચિદાનન્દને પણ પોતે સમુદાયમાંથી જુદો પાડે છે, તેમ ભગવદંશને પણ પોતે જ જુદા કરે છે. તે સચ્ચિદાનન્દરૂપ ધર્મો પોતાના ધર્મને ભેદીને જુદા થાય છે, ત્યારે ભગવાન સર્વત્ર પાણિપાદાન્ત થાય છે. તેનો આકાર બંધાય છે. તે પોતાની માયાથી જુદો થયો છતાં તેનાથી એકત્રિત હોય તેમ અખંડ દેખાય છે, કેમકે તેના કરતાં કાર્ય રૂપ અલ્પ છે. તે ત્રણ રૂપો પૂર્ણ શબ્દથી વ્યવહાર્ય છે; તેથી સદ્રૂપનું દરેક કાર્યમાં પર્યવસાન દેખાય છે. ‘પ્રજાયેય’ એ ઈચ્છાથી ઉચ્ચ નીચ ભાવે થતાં તેમાં ‘આનંદ’ શ્રેષ્ઠ હોવાથી સચ્ચિત તે આનંદના સેવક બનીને તેની સેવા કરવા લાગ્યા. તે બન્નેના ધર્મો જ્ઞાન અને ક્રિયા તે

ભગવાનની શક્તિરૂપે થયા ત્યારે આનંદ પોતે જ્ઞાન-ક્રિયા-શક્તિમાન થયો. તેમાં ચિદંશની શક્તિ આનંદમાં થઈ તે જ્ઞાન ધર્મને મોલ કરે છે, ત્યારે તે ભગવદંશ જીવ થઈ જાય છે. સદંશ તો તેની ક્રિયા નામની શક્તિ જતાં અવ્યક્તરૂપ થઈ ગયો, એટલે તે પ્રકૃતિરૂપે થઈ જાય છે. મૂળભૂત સદંશની ક્રિયાના અંશરૂપ ક્રિયાથી તે બધા પ્રકટ થાય છે. તે ક્રિયાઓના તિરોભાવમાં તેનો તિરોભાવ થાય છે, એટલે તે નિરન્તર થયા કરતા નથી. ત્યારે તેમાં મૂળ ઈચ્છાથી થયેલ શબ્દ પણ રહે છે, તેથી વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થતો નથી. આ સદંશની વાત થઈ. એમ ચિદ્રૂપ જ્ઞાનશક્તિના અંશરૂપ જ્ઞાન વડે પ્રકટ થાય છે અને તિરોધાન થાય છે, તેનો પ્રયત્ન તો અપરાધીન છે તેથી તેનો મોક્ષ થતો નથી પણ જીવને છોડાવવાનો ભગવાન જ્યારે વિચાર કરે છે ત્યારે તેને પૂર્ણ જ્ઞાનશક્તિનું દાન કરે છે તેનાથી મોલિકા માયા તેનાથી છૂટી પડે છે, તેથી તેનો પ્રયત્ન પણ છૂટી જાય છે, સ્વરૂપમાં નિષ્ઠા રાખીને રહે છે. તે માયાને અધીન હતો તેમ અધીન રહેતો નથી છતાં તે પોતે જગતનો કર્તા તો થતો નથી. તેની તે માયા શક્તિ નથી. તેનો ઉત્કર્ષ પણ થતો નથી. આનંદ જ ઉત્કૃષ્ટ છે; હીનતા તો ઉપરથી દેખાય છે. આનંદની સાથે તે મળે છે ત્યારે આનંદ પણ થાય છે. તે આનંદ સ્વધર્મરૂપે જો તેને સ્વીકારે તો તે આનંદમાં મળી શકે. આ પ્રક્રિયા સર્વ શ્રુતિવાક્યોને અનુકૂળ અને શ્રુતાર્થાપત્તિથી સિદ્ધ છે. તેનો સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે. બીજી પ્રક્રિયાઓમાં વાક્યોનો બાધ થાય છે. જીવના ભેદોને આગળ કહીશું. તે જ વાત આ શ્લોકમાં કહી કે આત્મા એટલે ચિદ્રૂપની માયા મોલ કરવાની છે. તેના વિના આને દેહનો સમ્બન્ધ ન હોય. “રાજન્” એવું સંબોધન રાજસ છો તે તમને સ્વરૂપનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય! એવી દયાથી સંબોધ્યા છે. એટલે ચૈતન્યને મોલ થયો કે દેહનો સમ્બન્ધ થયો, કેમકે તેનો અનુભવાત્મા છે; પરન્તુ સામર્થ્ય તો ભગવાનમાં ગયું છે, તેથી મોલ થયો છે. એમ થયું હોત તો જેમ દેહ ન થાત તેમ મોલ પણ ન થાત. મોલ ન થાય ત્યાં સુધી શક્તિ ભલે ગઈ હોય પણ દેહનો સમ્બન્ધ ન થઈ શકે. તે મોલ થયો કે તરત દેહસમ્બન્ધ થાય. એ શક્તિ સહજ છે. તેને દોષમાં પર્યવસાન થયું તે તેના હીન ભાવને લઈને થયું છે. જીવને સામર્થ્યનો લાભ થાય તોપણ તે જ્યાં સુધી જુદી રહે ત્યાં સુધી તેનો હીન ભાવ મટે નહિ. તે જ્યારે વ્યામોલ કરે ત્યારે દેહ પ્રાપ્ત થયા વગર ન રહે. મોલિતને અર્થસમ્બન્ધ થાય તે વાત દૃષ્ટાન્તથી બતાવે છે: લોક નિદ્રામાં મોલિત થાય ત્યારે ભગવાને કરેલી માયિકી સ્વપ્નસૃષ્ટિને જુએ છે અને તેનું અભિમાન પણ કરે છે. નિદ્રા સર્વ પ્રકારે પ્રકટ થતી નથી. મૂળ ભગવાનની માયા વડે જલદી તિરોધાન પામે

છે, ત્યારે તે જીવ નિદ્રામાંથી જાગે છે. એમ સ્વપ્નદષ્ટાન્તથી તેનો વ્યામોહ કહીને પ્રવૃત્ત દાષ્ટાન્તિકમાં વિશેષ કહે છે કે ‘અઙ્ગસાઃ’ એવાં સ્વપ્ન જન્મમાં કરોડો થાય છે. આ સ્વપ્ન તો કરોડો જન્મમાં એકનું એક ચાલ્યા કરે છે એ આમાં વિશેષ છે.(૧)

૧. ‘બહુ સ્યામ્’ એ ઈચ્છા થતાં સ્વરૂપના વિભાગ થયા. તે જ બૃહદારણ્યકમાં ‘યથાગ્નેઃ ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલ્લિગાઃ’ ઈત્યાદિથી વિભાગ બતાવ્યો છે. અને ‘પ્રજ્ઞાયેય’ એ બીજી શ્રુતિ કહી તેથી પોતે જ ઉચ્ચ નીચ ભાવે પ્રકટવાની વાત કરી છે, એમ ન માનીએ તો બહુભવન તો પ્રથમ કહ્યું છે, તો પછી આ શ્રુતિમાં ‘પ્ર ઉપસર્ગ’ મૂકવાની કાંઈ જરૂર ન રહે. પુરુષવિદ્ય બ્રાહ્મણમાં બ્રહ્મક્ષત્રાદિરૂપતા કહી છે તે અહીં પ્રકર્ષ પદાર્થથી લેવામાં આવે તો કાંઈ ખોટું નથી. તેથી ઈચ્છા કરવામાં અને ઉચ્ચ નીચ ભાવથી લીલા કરવામાં વેદ પ્રમાણરૂપે કહ્યો છે. એથી આ પ્રક્રિયા સપ્રમાણ છે એ વાત સિદ્ધથઈ.)

એમ તેનો સમ્બન્ધ બતાવીને તે માયાનું કાર્ય બતાવે છે:

બહુરૂપ ઈવાભાતિ માયયા બહુરૂપયા ।

રમમાણો ગુણેષ્વસ્યા મમાહમિતિ મન્યતે ॥૨॥

શ્લોકાર્થ : બહુ રૂપવાળી માયા વડે પોતે બહુ રૂપવાળો દેખાય છે. આ માયાના ગુણોમાં રમતો પોતે હું અને મારું એમ માને છે.

ભાવાર્થ : તે આભાસરૂપ મૂળ માયા ઘણા રૂપોવાળી થાય છે, તેની સાથે સમ્બન્ધમાં આવતો જીવ પણ ઘણા રૂપવાળો થાય છે. ‘ઈવ’ શબ્દ કહ્યો છે તેથી તે સારી રીતે સ્વરૂપ કરી શકતી નથી તેથી “બહુરૂપા જેવી કહી છે.” ત્યારે જીવ આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેના ગુણોમાં રમવા લાગે છે. તેના ગુણોનો પોતે સ્વીકાર કરે છે, તેથી દેહમાં હું એવો ભાવ કરે છે: તેના ગુણોમાં ‘મમતા’ બતાવે છે. માયામાં ‘અહં’ભાવ બતાવે છે. આ બે શબ્દો સમ્બન્ધ બતાવનારા છે, તે તેના સ્વરૂપમાં અર્થનું સમર્પણ કરે છે.(૨)

એમ વ્યામોહિકા માયાનું કાર્ય બતાવીને તે માયાને છોડવાનો ઉપાય હવે બતાવે છે:

યદિ વાવ મહિન્નિ સ્વે પરસ્મિન્ કાલમાયયોઃ ।

રમતે ગતસંમોહસ્ત્યક્ત્વોદાસ્તે તદોભયમ્ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ : જ્યારે કાલ અને માયાર્થી પર એવા ભગવાનમાં સંદેહ રહિત બનીને રમે છે

ત્યાં હું અને મારું છોડી દેલાદિ અને તેને આપનારી માયાને પણ છોડી ઉદાસ થઈને રહે છે.

ભાવાર્થ : જ્યારે એટલે મૂળ ભગવાનને એ માયાથી છોડાવવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે- 'વાવ' એ નિશ્ચયાર્થક અવ્યય છે-પોતાના મહિમારૂપ ભગવાન આનંદમાં કાળ અને મોહિકા માયાના નિયામક તે બન્નેના કાર્યથી પોતાની ઈચ્છાથી જીવને છોડાવે છે; ત્યારે તે જીવ આનંદરૂપ ભગવાનમાં પ્રસન્નતાથી રમે છે. તેમાં પણ ભગવાન એને પોતાનું માહાત્મ્ય બતાવતા નથી, તેથી તે ભગવાનના સ્વામિત્વમાં સંદેહ ન આવે તો તેને પછી સંદેહ થતાં નથી પણ કાળ અને મોહિકા માયાના સમ્બન્ધે છોડી દે છે. તેના ગુણો તેના કાર્ય દેલાદિને પણ છોડે છે અથવા હું અને મારું એવો ભાવ છોડી દેલગોલાદિમાં ઉદાસીન રહે છે. એમ જ્યારે આસક્તિ છોડી દે ત્યારે તેનો તેમાંથી નિસ્તાર થાય છે.(૩)

એમ જીવસંદેહ દૂર કરીને હવે બ્રહ્મસંદેહનું 'આત્મતત્ત્વવિશુદ્ધ્યર્થમ્' (૨-૯-૪) ત્યાંથી લઈને 'ન વિમુહ્યતિ કર્લચિત્' (૨-૯-૩૬) ત્યાં સુધીમાં તેનું વારણ કરે છે:

આત્મતત્ત્વવિશુદ્ધ્યર્થ યદાહ ભગવાનૃતમ્ ।

બ્રહ્મણો દર્શયન્ રૂપમવ્યલીક્રતાદતઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : આત્મતત્ત્વની શુદ્ધિ માટે ભગવાને જે સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મને બતાવ્યું તે તેના ખરા વ્રતથી પ્રસન્ન થઈને બતાવ્યું છે.

ભાવાર્થ : અહીં પણ મુક્તિ તો અમે સૃષ્ટિપ્રક્રિયામાં કહી ગયા છીએ; આગળ તો સ્વરૂપ જ કહેવાનું છે. તેમાં પ્રથમ બ્રહ્મને પણ દેહનો સમ્બન્ધ થાય તો તે જીવ જેવો થઈ જાય એવું દૂષણ કહ્યું. અથવા દેહસમ્બન્ધ થતાં પરિછિન્નતામાં સર્વાત્મતાની અનુપપત્તિ થાય તેવું અહીં નિરાકરણ કરે છે. આત્માનું તત્ત્વ એટલે ખરું સ્વરૂપ, તેની શુદ્ધિને માટે લૌકિકના જ્ઞાનથી લૌકિક ભાવ થતાં અન્યથાપ્રતિભાન લક્ષણ બુદ્ધિ થાય. તેને દૂર કરીને સારા જ્ઞાનરૂપ વિશેષ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા માટે બ્રહ્માને ભગવાને જે કહ્યું એટલે કેવળ વાણી કહી, આટલું જ નહિ પણ ખરું પોતાનું આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્માને બતાવીને કહ્યું, તે સ્વરૂપદર્શન સાથે કહેવાનું કારણ તો એટલું જ કે ભગવાન બ્રહ્માના નિષ્કપટ વ્રતથી પ્રસન્ન થયા હતા, અથવા સેવા કરી હતી અથવા તેમનો ઉપચાર કર્યો હતો.(૪)

એમ ભગવાનનું વચન વક્તવ્યતાથી કહીને સંતોષને માટે બ્રહ્માનું નિષ્કપટ વ્રત બતાવે છે:

સ આદિદેવો જગતાં પરો ગુરુઃ સ્વધિષ્ણયમાસ્થાય સિસૃક્ષયૈક્ષત ।

તાં નાધ્યાગચ્છદ્ દશમત્ર સંમતાં પ્રપચ્યનિર્માણવિધિર્યયા ભવેત્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ : જગતના પરમ ગુરુ તે આદિદેવ બ્રહ્મા પોતાના બ્રહ્મલોકમાં બેસીને સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છાથી જોવા લાગ્યા, પણ જેનાથી પ્રપંચનું નિર્માણ થાય એવી બુદ્ધિ તેને સૂઝી નહિ.

ભાવાર્થ : ‘વ્રત’ શબ્દ કોઈ નિયમવિશેષમાં વપરાય છે, અહીં તો તે ‘વ્રત’ શબ્દ સર્વ ઈન્દ્રિયોના અને પ્રાણના વિષયોને છોડાવવામાં અને તેમ કરીને નિરોધ કરવામાં વાપર્યો છે. તે જો સ્વરૂપથી અને ફલથી એકરૂપ હોય તો તે નિષ્કપટ કહેવાય. બ્રહ્મા તો ‘હું ભગવાનને માટે સૃષ્ટિ કરીશ’ એમ સંકલ્પ કરીને પછી સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થયા. તે સાધનો ભગવદ્રૂપ હોઈને તેમની ઈચ્છાનુરૂપ કાર્ય કરે તેથી બ્રહ્માને સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છા છે તેવું ભગવાનને કરવું નથી. તેથી બ્રહ્માને તે સૃષ્ટિના પદાર્થો બુદ્ધિમાં સ્કુર્યા જ નહિં ત્યારે તે નજીક ન હોવાથી તેનો સાક્ષાત્કાર ન થયો. તે જ કહે છે કે તે બ્રહ્મા પ્રસિદ્ધ છે. તેના જેવો બીજો ન હોવાથી તેના સંદેહને મટાડનાર કોઈ ન હોવાથી તે સંદેહ રહી ગયો. પોતે જ આદિદેવ હોઈને દેવાન્તરોપાસના પણ નથી થઈ શકી. ગુરુ પણ બીજો નથી કે તેના ઉપદેશથી બ્રહ્માનું કાર્ય સિદ્ધ થાય, કેમકે આખા જગતના પોતે જ ગુરુ છે. કોઈ તીર્થ પણ એવું નથી કે જ્યાં રહેતાં બુદ્ધિવિકાસ પામે. તે કહે છે કે પોતાના સ્થાનમાં બેસીને વિચાર્યું કે બધામાં મોટો તો હું છું માટે આ સાધનો શા માટે જોઈએ. તેથી મંગળ કર્યા વગર જ સૃષ્ટિ કરવા સાધનો જોવા લાગ્યા. ત્યારે ભગવાનની વિરુદ્ધ ઈચ્છા હોવાથી સાધનો ઉપસ્થિત ન થતાં તેને માટે અનુમાનાદિનો ઉપયોગ કરી ન શક્યા. તે જ કહે છે કે જેનાથી પ્રપંચ થાય તેવું તેણે કાંઈ જોયું નહિ, કેમકે ઉપાદાનવિષયક અપરોક્ષ જ્ઞાન જ તેમાં સાધન હોઈ શકે; તેવું સાધન મળ્યું નહિ. (૫)

બધા પ્રકારે તો જ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય. ત્યારે બ્રહ્મા જ્ઞાનને માટે ચિંતન કરવા લાગ્યા. જેમ ભગવાનનું ચિંતન કરતાં ભગવાન પ્રત્યક્ષ થાય તેમ સાધનના ચિંતનથી સાધન પણ પ્રત્યક્ષ થાય. એથી એમ બતાવ્યું કે જે સાધનનું ચિંતન કરે છે અને

સાધનના સાધનને વિચારતો નથી તે ગાંડો છે. એ વાત સિદ્ધ કરી. ત્યારે ભગવાને વિચાર્યું કે બ્રહ્મા મારે માટે પ્રયાસ કરે છે; એમ ધારી ભગવાને તેને સાધનનો ઉપદેશ કર્યો. તે ભગવાનના શ્રીમુખથી નીકળેલું વાક્ય મન્ત્રરૂપ ગણાય તે મન્ત્રોદ્ધારના પ્રકારથી બતાવે છે:

સ ચિન્તયન્ દ્રવ્યક્ષરમેકદામ્ભસ્યુ પાશુણોદ્ દ્વિર્ગદિતં વચો વિભુઃ ।

સ્પર્શેષુ યત્પોડશમેકવિંશં નિષ્કિંચનાનાં નૃપ યદ્ધનં વિદુઃ ॥૬॥

નિશમ્ય તદ્વક્રદિદક્ષયા દિશો વિલોક્ય તત્રાન્યદપશ્યમાનઃ ॥

સ્વધિષ્ણયમાસ્થાય વિમૃશ્ય તદ્ધિતં તપસ્યુપાદિષ્ટ ઈવાદધે મનઃ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : હે રાજન, તે બ્રહ્મા એક દિવસ ચિંતન કરતા હતા તેટલામાં સ્પર્શનો ૧૬ મો અને ૨૧ મો એ બે અક્ષર બે વાર બોલાયા તે પોતે વિભુ હોવાથી સાંભળ્યા. જે બે અક્ષરો સાંભળ્યા તે નિષ્કિંચનોના ધનરૂપ ગણાય છે. બ્રહ્માએ તે સાંભળ્યા પણ તે બોલનાર કોણ? એ વિચાર મનમાં આવતાં ચારે તરફ જોયું તેમાં બીજું કોઈ દેખાયું નહિ ત્યારે પોતાના સ્થાનમાં આવી પોતાના હિતનું તે છે એવો વિચાર કરી ‘મને તપ કરવાનો આમાં ઉપદેશ છે’ એમ નક્કી કરી તપ કરવાનું બ્રહ્માએ મન કર્યું. શ્લોકાર્થ : પ્રથમ કહ્યા પ્રકાર વડે બ્રહ્મા ચિંતન કરવા લાગ્યા. જેમ કોઈ માણસ જલની અંદર રહીને બોલતો હોય તેના વાક્ય જેવા બે અક્ષરો બ્રહ્માના સાંભળવામાં આવ્યા. બે અક્ષરો જેમાં છે એવું એક પદ તેણે સાંભળ્યું. તે પણ બે વાર બોલેલું સાંભળવામાં આવ્યું. આ કહેવાથી પદમાં ભેદ નથી તેમ પદ નિત્ય છે એ વાત કહી. તે બે વાર બોલેલું પદ બે વાર બોલાયાથી વાક્યરૂપ થયું; તેથી ‘વચઃ’ કહ્યું. બ્રહ્મા તો વ્યાકુલ અને ચિંતાવાળા હતા. તેણે પાણીમાં બોલાયેલું વાક્ય કેમ સાંભળ્યું? તેનો નિર્ધાર કેમ કરી શક્યા? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે બ્રહ્મા વિભુ છે. તે બે અક્ષરોનો ઉદ્ધાર કરે છે. સ્પર્શમાં જે સોળમો અને એકવીસમો અક્ષર કહેવાય છે. સ્વરસ્વતન્ત્ર અને વ્યંજન સહિત એમ બે રીતે કહેવાય છે. તેમાં બે અક્ષર સ્વતન્ત્ર કહ્યા તેથી સાંગ સ્પર્શદ્વય થયું. તેમાં પણ પ્રથમ છોડવાનું કારણ ન હોવાથી તે સ્પર્શો અકાર સાથે સ્પર્શોચ્ચારથી થયા. તેમાં ‘ક’ થી ‘મ’ સુધીના અક્ષરો ‘સ્પર્શ’ કહેવાય છે. તે પચીસ છે. કુ ચુ ટુ તુ પુ એવા પાંચ તેના વર્ગ છે; એટલે ક ખ ગ ઘ ઙ એ ‘કુ’ રહેવાય, એમ સ્પર્શના પાંચ વર્ગ મળી ૨૫ અક્ષરો થાય છે. તેમાં ચોથા વર્ગનો પહેલો વર્ણ ‘ત’ અને પાંચમા વર્ગનો પહેલો તે ‘પ’ તે પ્રથમ ‘ક’થી ગણતાં સોળમો અને એકવીસમો થાય. બે મળવાથી ‘તપ’ થાય છે. તે બે અક્ષરનો અર્થ કહે છે કે તે નિષ્કિંચનનું ધન છે. અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરનાર તાપને ઉત્પન્ન કરતું કૃચ્છ્રાદિ એ ‘તપ’

ધાતુનો અર્થ છે. તેને બનાવનાર ‘અસૂ’ પ્રત્યય અહીં નથી છતાં ધાતુ માત્ર લક્ષણથી સંતાપાર્થક અહીં લીધો છે. તે જ કહે છે કે જેને કાંઈ નથી તે ‘અકિન્ચન’ કહેવાય. કિન્ચન એટલે તાપને મટાડે એવું કાંઈ ન હોય તે તપના કરનારા ‘અકિન્ચન’ હોય છે. તેનું તે બે અક્ષરો (તપ) ધન છે. ‘હે નૃપ’ એમ સંબોધન તેના ધનના માહાત્મ્યને બતાવવા માટે છે. સર્વ પ્રકારે તેનું રક્ષણ યોગ્ય હોવાથી તેને નિષ્કિન્ચનનું ધન કહ્યું છે. અથવા તે ધનનું કાર્ય કરે છે માટે તપને ધન કહ્યું છે, તેથી લોકમાં તપોધનની જાત પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસિદ્ધિ ‘વિભુઃ’ એ ક્રિયા કહ્યા ઉપરથી પ્રસિદ્ધિ કરી તપ નામનું પદ સ્પષ્ટ વાર્ણવાળું બોલાયું એટલે વાયુજલની અથડામણથી ‘તપ’ શબ્દનો ભાસ થયો એમ માનવાનું નથી, પણ કોઈ બોલનાર ‘તપ’ એમ બોલ્યો તે કાનથી શબ્દ ગ્રહણ થયો. તે બોલનારને જોવાની ઈચ્છા થતાં દિશાઓમાં જોયું પણ કોઈ બીજી વ્યક્તિ જોવામાં ન આવતાં પોતે મોઢેથી બોલ્યા નથી એ પણ ખાત્રી કરી તે બોલનારને શોધી કાઢવા માટે સ્થણાન્તરમાં ભ્રમણ પણ કર્યું, પણ ન જણાતાં પોતાના આસન ઉપર બ્રહ્મા આવ્યા, બોલનારની ચિંતા છોડી તે પદના અર્થનો વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમાં ચાર જાતના (નામ આખ્યાત નિપાત ઉપસર્ગ) પદમાં એ આખ્યાત (ક્રિયાપદ) છે એ ચોક્કસ કર્યું. બીજાનું એવું રૂપ ન થાય તેથી ‘લોટ્’ લકાર પરસ્મૈપદ મધ્યમ પુરુષનું એકવચન બેવાર બોલાયું એમ નિશ્ચય કર્યો. લોડર્થ વિચારતાં વિધિનિમન્ત્રણાદિ અર્થમાં હોઈને પ્રથમ અર્થને છોડવાનું કારણ ન હોવાથી તે વિધિનાઅર્થમાં એટલે ‘મને તપ કરવાની મારા કર્તાએ આજ્ઞા કરી’ એવો નિશ્ચય કરીને તે પરોક્ષ અને અપરોક્ષમાં ‘લિટ્’ અને ‘લોટ્’નું વિધાન થાય છે, પ્રેર્ય પરોક્ષ કે અપરોક્ષ હોય તેમાં પ્રથમ પુરુષ અને મધ્યમ પુરુષમાં પ્રયોગ થાય છે, ભવચ્છબ્દમાં પરોક્ષમાં આજ્ઞા થાય છે, પ્રત્યક્ષમાં મને જોઈને મને ‘તપ કર’ એમ આજ્ઞા કરી એ ઉપદેશ પોતે ગ્રહણ કર્યો, અને તપ કરવાનું બ્રહ્માએ મન કર્યું.(૬-૭)

તે બ્રહ્માએ ત્યારે તપ કર્યું એ વાત કરે છે:

દિવ્યં સહસ્ત્રાબ્દમમોઘદર્શનો જીતાનિલાત્મા વિજીતોભયેન્દ્રિયઃ ।

અતપ્યત સ્માખિલલોકતા પનં તપસ્તપીયાંસ્તપતાં સમાહિતાઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ : સફલ દર્શનવાળા બ્રહ્માજીએ સમાધિ કરી વાયુ અને મનને જીત્યાં. જ્ઞાન ક્રિયારૂપ બન્ને ઈન્દ્રિય વર્ગોને વિશેષ રૂપે વશ કરીને તપ કરનારના મધ્યે શ્રેષ્ઠ એવા તે બ્રહ્મા દેવતાનાં હજાર વર્ષ સુધી બધા લોકોની જડતા દૂર કરવા માટે ઉગ્ર તપ કરવા

લાગ્યા. એટલે બ્રહ્માએ અનશનપૂર્વક એવું તપ કર્યું કે તેનાથી બીજા લોકો તપી ઊઠ્યા.

ભાવાર્થ : સન્તાપ કરનાર યોગ, પ્રાણ અને જ્ઞાન છે. બ્રહ્માને એ ત્રણે સિદ્ધ થયાં છે. તે ત્રણને વિશેષણરૂપે કહે છે. તેમાં ‘અમોઘદર્શન’ વિશેષણથી જ્ઞાન કહ્યું અથવા જે તેણે પદાર્થનિર્ધાર કર્યો તે એ જ્ઞાનને લીધે કર્યો એ નિરૂપણ કરે છે. ‘જીતાનિલાત્મા’ એ વિશેષણથી યોગથી જનિત તપ:શુદ્ધિ કરી. ‘વિજીતોભયેન્દ્રિય’ એ વિશેષણ ઈન્દ્રિયોની શુદ્ધિને કહે છે. જીત્યા છે વાયુ અને અન્ત:કરણ જેણે-વિશેષ જીત્યાં છે જ્ઞાન અને કર્મેન્દ્રિયો જેણે એવા થઈને બ્રહ્માજીએ આહાર છોડી દીધો; પ્રાણનો નિરોધ કરી આત્માને સંતપ્ત કર્યો; ત્યારે તેમાં રહેલા લોકો તપી ગયા. જેમ ઘણો તાપ પડવાથી લૂગડાની આર્દ્રતા ઊડી જાય અને ગરમ થાય તેમ લોકોની જડતા ગઈ અને તે પણ તપી ગયા. તે જ કહ્યું કે તેણે એવું તપ કર્યું કે સમગ્ર લોકો તપી ગયાં. તપમાં જે સહજ દોષ ક્રોધ ગ્લાનિ ઉદ્વેગ વગેરે તે બ્રહ્માને ન થયા. તેનું કારણકે તે તપસ્વીઓમાં અતિ તપ કરનાર બ્રહ્મા છે. ફલમાં સાવધાન છે જેમ રસોઈઓ રસ પ્રકટ થયો જાણે ત્યારે તેમાં મહેનત પડી હોય તેનો વિચાર કરતો નથી, પણ તેની નજર રસ પેદા કરવામાં હોય છે, તેમ બ્રહ્માનુંપણ સમજવાનું છે.(૮)

એમ કર્યું ત્યારે ફલથયું તે કહે છે:

તપમૈ સ્વલોકં ભગવાન સમાહિત: સંદર્શયામાસ પરં ન યત્પરમ્ ।

વ્યપેતસંકલેશવિમોહસાધ્વસં સ્વદષ્ટવદ્દિભવિભુધૈરભિષ્ટુતમ્ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ : જેનાથી કોઈ ઉત્તર નથી, જેમાં કલેશ મોહ કે ભય નથી, જ્યાં બ્રહ્મજ્ઞાની દેવો સ્તુતિ કરી રહ્યા છે એવો ભગવત્લોક ભગવાને બ્રહ્માને બતાવ્યો.

ભાવાર્થ : તે બ્રહ્મા ભગવાનને માટે સૃષ્ટિ કરવાનો વિચાર રાખે છે. ભગવાન તો એવા લોકમાં રહે છે કે તે બ્રહ્માથી ન બની શકે, તેથી તેનો સર્વ મટાડવાથી તેને પોતાનો લોક બતાવ્યો. એમ ન હોય તો પોતે સ્વરૂપ જ બતાવે પણ લોક ન બતાવે. કૃત્રિમ વૈકુંઠમાં લક્ષ્મીનો અધિકાર છે, તેથી સ્વલોકથી વ્યાપિ વૈકુંઠ જ ગ્રહણ કરવું. જો કે ભગવાન પોતાનો લોક બ્રહ્માને બતાવે છે તેમાં પોતાનું કાંઈ કામ થતું નથી, પણ તેનાથી બ્રહ્માને ભક્તિ થશે. તે જ કહે છે કે ભગવાન હોવાથી તે પોતાનો લોક બતાવવાને સમર્થ છે, નહિ તો તે અદૃશ્ય છે તે દૃશ્ય કેમ થાય? તે ભગવાન પોતાની દૃષ્ટિ બ્રહ્માની દૃષ્ટિમાં જોડીને લોક બતાવે છે. પોતાની દૃષ્ટિ પાછી ખેંચવી છે તેથી

તેની સાથે એક રૂપ ન થવા માટે ભગવાન સાવધાન રહે છે. અથવા લોક તિરોધાન સ્વભાવવાળા હોવાથી બ્રહ્માની દષ્ટિ પડતાં લોકનો તિરોભાવ ન થવા માટે સાવધાનતા રાખે છે. તે વ્યાપિ વૈકુંઠ રમાવૈકુંઠથી પર છે, બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. “પ્રભુ ભગવાન થાય ત્યારે અક્ષર તેનો લોક થાય છે,” એ વાક્યથી તે લોક અક્ષરરૂપ પણ છે. જેનાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ નથી. અક્ષર પણ અનેક રીતે દેખાડે છે એ સંભાવનાથી ‘ન યત્પરમ્’ કહ્યું છે. તે લોક ગુણાતીત છે એમ કહેવા માટે ગુણના અસાધારણ ધર્મોનું તેમાંથી નિવારણ કરે છે. વિશેષે કરીને નિવૃત્ત થાય છે ક્લેશાદિ જેનાથી. સારા ક્લેશોથી અવિદ્યા વગેરે તમોગુણનાં કાર્યો, વિશેષ મોહ રજોગુણનું કાર્ય છે. ભય સત્વનું કાર્ય છે, કેમકે સાધુ-અસ્ ઓથી સાધ્વસ શબ્દ બન્યો છે. બધા અકાર્યને છોડે તે સાધુ. તે અકાર્યથી ભય પામે છે. વ્યવહારથી પણ તેમાં સગુણતા નથી. આત્મજ્ઞાનવાળા તે સ્વદ્રષ્ટા કહેવાય; અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાની તે લોકો સ્તુતિ કરે છે. તેનાથી તેનું બ્રહ્મત્વ ઓછું નથી થતું. તે દ્વારા બીજા વ્યવહાર થતા હશે એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે વિશેષે કરીને દેવો છે. બધા સ્તુતિ કરે છે, એટલે બધો પરિકર ત્યાં એવો જ છે.(૯)

એમ ગુણના કાર્યનું નિવારણ કરીને તે ગુણોપણ ત્યાં નથી એ કહે છે:

પ્રવર્તતે યત્ર રજસ્તમસ્તથોઃ સત્વં ચ મિશ્રં ન ચ કાલવિક્રમઃ ।

ન યત્ર માયા કિમુતાપરે હરેરનુવ્રતા યત્ર સુરાસુરાર્ચિતાઃ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ : જે વૈકુંઠમાં રજોગુણ ને તમોગુણ નથી તેમ જ તેનાથી મળેલ સત્વ પણ નથી, કાંઈ કે માયા પણ ત્યાં નથી, જ્યાં ભગવાનના સેવકો દેવો દૈત્યોએ પૂજેલા રહે છે.

ભાવાર્થ : જે લોકમાં રજોગુણ-તમોગુણની પ્રવૃત્તિ દેખાતી નથી, તેનાથી મળેલું સત્વ પણ નથી. મિશ્ર સત્વ ન હોવાનું કહેવાથી ત્યાં શુદ્ધ સત્વ છે એ કહેવામાં આવ્યું. તે પણ બ્રહ્મત્વનું બાધક તો ગણાય! ત્યાં કહે છે કે વાસુદેવની જેમ અક્ષરની પણ ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે તેના આધારરૂપે શુદ્ધ સત્વની જરૂર પડે છે. એમ ન માનીએ તો નિરાકારની સાકારતા ન બની પણ માટે જ છે. જેમ પિત્તળ વગેરેને પ્રતિકૃતિનો સમ્બન્ધ થાય છે. પિત્તળમાં તેના ઘાટ સિવાય બીજી વસ્તુ હોતી નથી. તે મૂર્તિની અંદર બહાર જુઓ તો પિત્તળ સિવાય કાંઈ વસ્તુ તમે નહિ દેખો; માત્ર સ્ત્રીપુરુષનો આકાર તેમાં દેખાશે. તેવું શુદ્ધ સત્વ તેમાં આકાર આપે છે, તેથી તેમાં બ્રહ્મત્વનો

વિરોધ નથી. ભગવાનની ઈચ્છાથી સમ્બન્ધ થાય છે તેમાં કાંઈ દોષ નથી. અક્ષરનું સ્વરૂપ તત્ત્વદીપ નિબન્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે. વળી ગુણો તો ત્યાં જ હોય જ્યાં તેનો શોભક કાળ હોય છે. જો એમ ન હોય તો તે ગુણોની સ્થિતિ વ્યર્થ થઈ જાય. કાર્ય માટે ગુણોનો અંગીકાર છે, એ અભિપ્રાયથી કહે કે ત્યાં કાળનું પરાક્રમ ચાલતું નથી. કાળ પણ સત્વની જેમ રહે છે. તે કોઈને દબાવી શકતો નથી. જો ન રહેતો હોય તો ક્વચિત્ દેખાય છે તે ક્યાંથી આવે? ‘આનન્દાંશતિરોભાવઃ સત્ત્વમાત્રેણ તત્ર લિ’ ત્યાં સત્ત્વમાત્રથી આનન્દ-અંશનો તિરોભવ થાય છે. તેથી તે ચૈતન્યરૂપ છે. તેમાં ગણિત આનન્દ પણ છે. તેથી તો ત્યાં મોહિકા માયાનો સંભવ ખરો! એવી શંકા કોઈને થાય ત્યાં કહે છે કે ત્યાં માયા નથી. માયાનો પરિગ્રહ તો આનન્દને માટે કરે છે. અક્ષરનું સામર્થ્ય ભગવાને લઈ લીધું નથી. તેથી તે અક્ષર અને તેમાં રહેનાર લોકોને પરાધીનતાને લીધે બંધ થાય તેનો નિષેધ કેમ કરો છો? તે વૈકુંઠમાં તો હરિની પાછળ જેનું વ્રત છે એવા લોકો રહે છે, અર્થાત્ બધા લોકો ભગવદ્રૂપ છે. અનશનતા અને શરણાગત-પાલકતા તેનાં વ્રતો છે. જેમ ભગવાન સર્વનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળી પડે છે તેમ તે પણ લોકોને ભક્તિનો ઉપદેશ કરવા માટે પોતાના આવેશથી તેમાં ભક્તિ પેદા કરવા માટે પ્રકટ થાય છે. તે વૈકુંઠમાં રહ્યા છતાં દેવ અસુરો તેમનું પૂજન કરે છે. સત્વરજના પરિણામરૂપ તે છે. તેમનો તેમાં લેશ પણ નથી. તે જો રાજસ કે તામસ હોય તો દેવાસુરો તેમને પૂજે નહિં. ઉત્કર્ષ ન હોય તો સમાન લોકો તેમની પૂજા ન કરે. અસુરો પણ પ્રકટ થયેલ ભગવાનની સાથે યુદ્ધ કરવા આવેલા તે કેટલોક વખત ભગવાનના સમ્બન્ધનું પરમ સુખ ભોગવ્યા પછી પોતે હારે છે તોપણ તે ભગવત્સુખનો અનુભવ ન થવાથી જેને ભગવાનનો નિત્ય સમ્બન્ધ છે એવા ભક્તોની સ્તુતિ કરે છે કે ધન્ય છે તે ભક્તોને કે જે ભગવાનનું નિત્ય સુખ ભોગવે છે. પ્રહ્લાદ વગેરે તો ભગવાનનું સાક્ષાત્ પૂજન પણ કરે છે. સુરો તો આવરણથી તેની પૂજા કરે છે જ.(૧૦)

તે ભગવાનની બરોબર રૂપવાળા છે એમ કહેવા માટે તેમનું વર્ણન કરે છે:

શ્યામાવદાતાઃ શતપત્રલોચનાઃ પિશંગવસ્ત્રાઃ સુરુચઃ સુપેશસઃ ।

સર્વે ચતુર્બાહુવ ઉન્મિષન્મણિપ્રવેકાનિષ્કાભરણાઃ સુવર્યસઃ ।

પ્રવાલવૈડૂર્યમૃગાલવર્યસઃ પરિસ્ફુરત્કુણ્ડલમૌલિમાલિનઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ : તે ભગવાનના બધા સેવકો ભગવાનની જેમ શ્યામ અને શુદ્ધ છે, કમળદલ

સરખા નેત્રવાળા છે, પીતામ્બર-ધારીઓ, સારી કાંતિવાળા, અતિ કોમળ, પ્રવાલ વૈડૂર્યમણિ અને કમળના તન્તુના જેવી કાંતિવાળા છે. કાનમાં કુંડળ અને મસ્તક ઉપર મુકુટથી શોભાયમાન તે બધા ભક્તો દેખાય છે.

ભાવાર્થ : ભગવાનના ષોડશ ગુણ પ્રસિદ્ધ છે. સત્ ચિત્ અને આનન્દના પાંચ પાંચ ગુણો અને એક ગુણ મિશ્ર મળીને સોળ ગુણો છે. તેમાં ભગવાનના સેવકના દશ ગુણ છે, કેમકે અક્ષર સચ્ચિદ્રૂપ છે. તે બેના દશ ગુણો થયા તેનું નિરૂપણ કરે છે: શ્યામ છે અને અવદાત એટલે શુદ્ધ છે. અક્ષરનો અહીં લોકરૂપે ઉદમ છે, તેથી શ્યામાદિમાં યુક્તિ કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. ‘શ્યામાવદાત્’ એટલે ઈન્દ્રનીલ મણિ જેવા છે. મધ્ય દિવસના સૂર્ય મંડળનો માધ્ય જેવા છે. જેમ અગ્નિનો પ્રકાશ ઓછો થતો હોય ત્યારે કાળી કાન્તિ તેની દેખાય છે તેવા ભક્તોના શ્યામ અને શુદ્ધ વર્ણો છે. એમ તેની શુદ્ધતા કહીને સૌન્દર્ય કહે છે કે તે કમળના જેવા નેત્રવાળા છે. તેથી ભગવાનના જેવું સ્વરૂપ ભક્તોનું કહ્યું. હવે સામગ્રી પણ તુલ્ય છે તે કહે છે કે તે પીતામ્બરધારીઓ છે. સૂર્યમંડળ શ્યામાવદાત છે પણ તેની કાન્તિ ગરમ છે તેવું અહીં નથી, તેમ ચંદ્રની જેમ થોડી કાન્તિ પણ નથી, પણ સારી કાન્તિ છે. તે સ્વરૂપને જોવામાં વિષયને સંસ્કાર કરે એવા તેજની અપેક્ષા નથી. પણ આ કાન્તિ તો અતિ કોમળ છે. “રૂપં ગન્ધશ્ચ શબ્દશ્ચ રસશ્ચ સ્પર્શ એવ ચ, સત્વસ્થૈતે પઞ્ચ ગુણાઃ સર્વોત્કૃષ્ટા નિરૂપિતા, ચિદંશસ્થાપરે પઞ્ચ સર્વોત્કૃષ્ટા ભુજાદયઃ” એ બધાને ચાર ભુજાઓ છે. ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ તેના હાથમાં આવી ગયા છે. એ કહેવા માટે ‘ચતુર્બાહુ’ કહ્યા છે. ઝળકતા ઉત્તમ મણિઓ પદકાદિ આભરણોમાં જેને છે. જો કે ઘરમાં પણ ઘરેણાં હોય છે તો પણ પદક વગેરે ઘરેણાં ચેતનને જ હોય છે. તે સારી કાન્તિવાળાં છે. જેમ મહાપુરુષની કે દિવ્ય સ્ત્રીની કાન્તિ દેખાય તેવી કાન્તિવાળાં છે. તે કાન્તિ ‘વર્યસ્’ શબ્દથી કહેવાય છે. વર્યસ્ એ ચેતનકાન્તિ છે. સર્વોત્તમ દેહ કાન્તિવાળા છે. તે કાન્તિ ‘વર્યસ્’ શબ્દથી કહેવાય છે. વર્યસ્ એ ચેતનકાન્તિ છે. સર્વોત્તમ દેહ કાન્તિવાળા છે. બધાને અત્યાર સુધી એકરૂપતા પ્રાપ્ત થઈ તેનું નિવારણ કરે છે: પ્રવાલ-વૈડૂર્ય અને મૃણાલની કાન્તિ જેવી કાન્તિવાળા છે. પ્રવાલમાંથી અંદરથી સ્નિગ્ધ અને ઉજ્જવળ કાન્તિ નીકળે છે. ભગવદ્ભક્તો પણ બહુ પ્રકારે ભગવાનની ભક્તિ કરનારા હોવાથી તેવી તેમાંથી ગૌર કાન્તિ નીકળે છે. તે અનેક વિષયક ભક્તિવાળા થઈ ભક્તિ કરે છે. એવી એ કાન્તિઓથી તેનામાં સૂચના કરી છે. તેમ જ વૈડૂર્યમણિની કાન્તિ ચીકણી દેખાય છે પણ અરધી શ્યામ અને

અરધી પીળી કાન્તિ હોય છે. વ્રત અને તીર્થાદિમાં ફરીને સેવા કરનાર જે ભક્તો અને છે તે જ્ઞાનથી ભક્તો થાય છે તેનું તેજ કમળના તન્તુઓના જેવું હોય છે. એમ એકરૂપ છે છતાં પહેલાં ભક્તિઓ જુદી જુદી કરી છે તેનાં તેજ પણ જુદા નિરૂપણ કર્યા છે. તે અત્યન્ત ઉત્સાહવાળા છે. તેના અન્તઃકરણનો ધર્મ બતાવવા માટે તેને બીજું વિશેષણ આપે છે: ચોતરફ પ્રકાશતાં કુંડળો અને મુકુટોની માળાઓ જેને દેખાય છે. કુંડળ અને મુકુટનું પરિભ્રમણ થતાં સેવા કરતા ફરવું પડે તેમ મુકુટ કુંડળની કાન્તિ વધારે દેખાતાં તેને સેવામાં આનન્દ આવે છે. એમ તેમાં ભજનાનન્દનું નિરૂપણ કર્યું.(૧૧)

એમ ત્યાં રહેલા ભગવત્સેવકોની નિર્દોષતા કહીને હવે વૈકુંઠના ગુણોને કહે છે. બે શ્લોકથી તેને કહે છે: ‘ભ્રાજ્જગુભિઃ’ ઈત્યાદિ શ્લોકો વડે:

ભ્રાજ્જગુભિઃ પરિતો વિરાજતે લસદ્વિમાનાવલિભિર્મહાત્મનામ્ ।

વિદ્યોતમાનઃ પ્રમદોત્તમાદ્યુભિઃ સવિદ્યુદભ્રાવલિભિર્ચ થા નભઃ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ : મહાપુરુષોના શોભા આપતાં વિમાનોથી તે દેદીપ્યમાન લોક દેખાય છે પણ જેમ વાદળાં અને વીજળીઓ આકાશને શોભાવે તેમ ઉત્તમ સ્ત્રીઓની કાંતિઓ તેની શોભામાં વધારો કરે છે.

ભાવાર્થ : સેવકોના અને ભગવાનના ક્રમથી હવે વિષયાનન્દ કહેવાય છે. તેમાં પણ ભગવાન પહેલાં સેવકોને આનન્દવાળા કરે છે, તેથી તેના વિષયાનન્દનું નિરૂપણ કરે છે. વિષયોમાં સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે. તેનો આધાર વિમાનો છે. તેનું ભગવાનને જ્ઞાન છે એટલે ભગવાનનો તેને ભય નથી. ચાર ગુણોથી વિષયોનો ઉત્કર્ષ છે. અન્નાદિ તો દોષોના અભાવમાં આવી જાય છે. રસાદિ તો આ વિષયોના અંગ છે. તે કહે છે કે કાન્તિવાળી વિમાનની શ્રેણીથી જે લોક ચોતરફથી શોભી રહ્યો છે. વૈકુંઠને શોભા આપે એવાં વિમાનો ભગવાને જ અત્યન્ત શોભા આપનાર છે. તેથી ‘લસન્તી’ શબ્દ કહ્યો છે. તે મહાત્માઓ એટલે સર્વજ્ઞોના છે. એટલે જેમાંથી પરિચ્છેદ ગયો છે અને પૂર્ણતા આવી છે એવા મહાત્માઓ તે વિમાનમાં છે. તે એક જ્ઞાનથી પણ પ્રમદાઓમાં ઉત્તમાઓ ભોગવે માટે તેમાં રહ્યાં છે. એ ન હોય તો ભોગ અને રાગ ન થાય. વિષયકૃત રાગથી જ રંગ જામે છે. તે ભગવાને જ એમ વિચાર્યું હોવાથી તેવા બન્યાં છે. તેની કાન્તિથી આ વૈકુંઠ લોક શોભે છે. લોક કરતાં સ્ત્રીઓની કાન્તિ વધી જાય છે. આમ કહેવાનું તાત્પર્ય ઉત્તમ ભોગમાં છે. તે સ્ત્રીઓની કાન્તિ પુરુષની

સાથે છે તેથી તે એકલી સ્ત્રીઓમાં કાન્તિ હોતી નથી. તેમાં દષ્ટાન્ત કહે છે કે જેમ વીજળીની સાથે મેઘની પંક્તિઓ આકાશમાં ફરતાં આકાશ શોભે તેમ વૈકુંઠ શોભે છે. મેઘથી આકાશ ચારે બાજુથી વ્યાપી જાય છે તેમ સ્ત્રીવાળા વિમાનો મહાત્માઓ લઈને ચારે તરફ વ્યાપી ગયા છે; તેથી વૈકુંઠની શોભામાં પણ વધારો થાય છે. (૧૨)

એમ સેવકોનો મહાભોગ કહીને ભગવાનનો મહાભોગ કહેવા માટે પ્રથમથી લક્ષ્મીનું વર્ણન કરે છે:

શ્રીયંત્ર ણ્પિણ્ણુરુગાયપાદયોઃ કરોતિ માનં બલુધા વિભૂતિભિઃ ।

પ્રેંખં શ્રિતા યા કુસુમાકરાનુગૈર્વિગીયમાના પ્રિયકર્મ ગાયતી ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ : જ્યાં સાક્ષાત લક્ષ્મી સ્વરૂપ ધરીને નાના વૈભવ વડે અનેક રીતે ઉરુગાય ભગવાનને માન આપે છે, તે જ્યારે હિંડોળામાં બેસીને પ્રિયનું કર્મ ગાય છે ત્યારે વસન્તઋતુના ગાયક ભ્રમરો તે લક્ષ્મીનું ગાન કરે છે.

ભાવાર્થ : જ્યારે ભગવાન પોતાની શક્તિરૂપે પ્રકટ થાય છે ત્યારે શક્તિમાં મુખ્ય લક્ષ્મી તે પહેલાં ભગવાનના શ્રીઅંગમાં જ શક્તિરૂપે રહી હતી, જ્યારે પ્રભુપણાથી ભગવાન પ્રકટ્યા ત્યારે પોતે લક્ષ્મી તેના ભોગ્યરૂપ પ્રકટ થઈ; જેમ સ્ત્રી સાથે આવે તેમ. તે પોતે લક્ષ્મી સ્વાર્થને માટે સચ્ચિદ્રૂપ છે. તેનું શરીર તો બ્રહ્માનન્દરૂપ છે. માટે ઉરુગાય ભગવાનના ચરણમાં વિભૂતિ વડે માન કરે છે. તે અક્ષરાનન્દરૂપા છે. અક્ષરરૂપ ભગવાનના ચરણો છે; તેથી તે પોતાના ચરણોને આનન્દયુક્ત કરે છે, એ જ તેનું સન્માન કર્યું કહેવાય. ભગવાન તો જેનું મોટાઓ ગાન કરે છે એવા છે. ‘તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્’ તે વિષ્ણુનું પરમપદ છે, ‘વિષ્ણોર્નુ કં વીર્યાણિ’ ઈત્યાદિ, ‘ત્રેધોરુગાય’ ઈત્યાદિ સર્વ શ્રુતિઓ પુરુષોત્તમને ઉરુગાય કહે છે. તે પુરુષોત્તમના બે ચરણો તે વિષ્ણુનું પરમપદ છે, ‘વિષ્ણોર્નુ કં વીર્યાણિ’ ઈત્યાદિ, ‘ત્રેધોરુગાય’ ઈત્યાદિ સર્વ શ્રુતિઓ પુરુષોત્તમને ઉરુગાય કહે છે. તે પુરુષોત્તમના બે ચરણો તે અક્ષર છે. ‘બલુધા’ બલુ રીતે એટલે પાંચ ગુણોવડે અને ભક્તિવડે ગાયછે. એમ તેનું ભગવદર્થ આનન્દરૂપ કહીને હવે સ્વાર્થ માટે ચિદ્રૂપ થાય છે તેનું પ્રયોજન કહે છે કે જે લક્ષ્મી હિંડોળામાં બેસીને સર્વથા ચિત્તની નિવૃત્તિ માટે વસન્તસેવક ભ્રમરો વડે ગવાય છે; એટલે સર્વ લક્ષ્મીના અવયવોમાં પુષ્પોનો સુગન્ધ આવે છે, તે લાભ લેવા માટે ભ્રમરો, પાસે વધારે વાર રહેવાય એ હેતુથી લક્ષ્મીનું ગાન કરે છે, છતાં લક્ષ્મી તો

ભગવાનની લીલાનું ગાન કરે છે. જો ભજન કરે તો તે અક્ષરમાં લીન થાય; તેથી સાક્ષાત સમ્બન્ધ ન થવા માટે હિંડોળા ઉપર અધર બેઠી છે. તે લય ન પામવા પોતે ભગવદ્ગુણગાન કરી રહી છે. ત્યાં કુસુમાકર ફલની પૂર્વાવસ્થારૂપ છે, પરમનિવૃત્તાત્મા છે, તે તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ ભ્રમરો આનન્દરૂપ લક્ષ્મીનું સ્તવન કરી રહ્યાં છે, કેમકે લક્ષ્મી જ તેને ફલરૂપ છે. આથી અક્ષરકૃત ભય તે ભ્રમરોને નથી. લક્ષ્મીને જ્યારે માનાવસ્થા નથી ત્યારે પોતાની રક્ષા માટે પ્રિયનાં કર્મોનું તે ગાન કરે છે. એક વચન તો પોતાનો એકનો ઉદ્ધાર થાય એવો અભિપ્રાય બતાવનાર છે, એમ સમજવું.(૧૩)

એમ ભોગ્યરૂપા લક્ષ્મીનું નિરૂપણ કરીને તેના ભોક્તા ભગવાનનું વર્ણન કરે છે:
 દર્શ્ય તત્રાખિલસાત્વતાં પતિં શ્રિયઃ પતિં યજ્ઞપતિં જગત્પતિમ્ ।
 સુનન્દનન્દ પ્રબલાર્હણાદિભિઃ સ્વ પાર્ષદમુખ્યૈઃ પરિસેવિતું વિભુમ્ ॥૧૪॥
 ભૂત્યપ્રસાદાભિમુખં દગાસવં પ્રસન્નહાસારુણચારુલોચનમ્ ।
 કિરીટિનં કુણ્ડલલિનં ચતુર્ભુજં પીતામ્બરં વક્ત્રસિ લક્ષિતં શ્રિયાઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ : તે વ્યાપિ વૈકુંઠમાં સર્વ ભક્તના પતિ, યજ્ઞના પતિ, જગતના પતિ, સુનન્દનન્દ પ્રબળ અર્હણ વગેરે મુખ્ય પાર્ષદોથી સેવાયેલા ભગવાનને બ્રહ્માએ જોયા. તેનું વર્ણન કરે છે કે દાસ ઉપર કૃપાવાળા, માદકદષ્ટિવાળા, પ્રસન્નહાસ અને સુંદર લોચનવાળા, કિરીટવાળા, કુંડળવાળા, ચાર ભુજાયુક્ત, પીતામ્બર ધરનાર અને વક્ત્રસ્થળમાં લક્ષ્મીને રાખનાર ભગવાનને બ્રહ્માએ જોયા.

ભાવાર્થ : પહેલાં કહ્યું તે બધું બ્રહ્માએ જોયું, કેમકે પેલો તેમને લોક બતાવ્યો છે તે લોકમાં વિરાજતા ભગવાનને સર્વ સામગ્રી સાથે બ્રહ્માએ જોયા. તેનું વર્ણન કરે છે કે જે વ્યાપિ વૈકુંઠમાં સચ્ચિદાનન્દ ભગવાન પ્રકટ થયા તે, બ્રહ્માને પોતાનો વિષય જાણવો હતો તે માટે પ્રકટ્યા છે, પ્રથમ તો સર્વ સાત્વતો દેવો ધર્મપરાયાણ અને સાત્વિકો તે ત્રણેના ભગવાન પતિ છે; એથી જ્યારે પણ કદાચિત્ ભગવાન ભૂતલ ઉપર પધારે છે, ત્યારે આ લોકના કાર્ય કરવા અવતાર ધરે છે એ વાત કહી. વળી તે લક્ષ્મીના પતિ છે. જ્યારે ભગવાન સ્વભોગને માટે જગત કરે ને ત્યારે બધું લક્ષ્મીરૂપ જ કરે છે. તેથી અવતારમાં ભોગ્ય લક્ષ્મીરૂપા હોય છે. તે સ્વરૂપથી હો કે આવેશથી હો પણ લક્ષ્મીરૂપ વગર ભગવદ્ભોગ ન હોય. વળી યજ્ઞના પતિ ભગવાન છે. જ્યારે ભગવાન વેદોને કરે છે ત્યારે પોતાના ભોગને માટે કરે છે. બધાય યજ્ઞો ભગવાનને માટે જ છે. ભગવાન જગતના પતિ છે. ભગવાન જગત કરે છે, તે પોતે ક્રીડા કરવા

કરે છે. તે જગતના પતિ છે. તે વેદો વૈકુંઠમાં મૂર્તિવાળા છે, સચ્ચિદ્રૂપ છે એ તેનાથી બતાવ્યું. બધા સાત્વતો લક્ષ્મી યજ્ઞ અને જગત એ ચાર ભગવદ્ભોગ્ય છે. એનો અનુપ્રવેશ થાય તો જ ભગવાનનો સમ્બન્ધ થાય, એમ સર્વત્ર સમજવું, માટે નિરોધમાં જગત સાત્વત યજ્ઞ અને લક્ષ્મીરૂપ પૂર્વ લીલા સમસંખ્યાથી ચાર અધ્યાય ભગવદ્ભોગને માટે ઉપયોગી કહ્યા. તે ચારનો ભગવાને પરિગ્રહ કર્યો તે બ્રહ્માને બતાવ્યા. વળી સુનન્દનન્દાદિ ભગવાનની ભક્તિરૂપ છે તે સખ્યની સાથે આઠ પ્રકારના તે શ્રવણ કીર્તન સ્મરણાદિના અધિષ્ઠાતા છે. તે બધા ભગવાનની પાસે રહે છે તે ભક્તિના અધિષ્ઠાતા થઈને રહે છે. તેમાં ચાર તો નામથી ગણાવ્યા છે: લોકમાં તે પ્રભાવ આવે છે. તેમાં સુનન્દ નન્દ પ્રબળ કીર્તન શ્રવણ અને સ્મરણ રૂપ છે. અથવા શ્રવણાદિનો વિપર્યય લેવો. ચોથો અર્હણરૂપ છે. નામ સામાન્યથી તે અર્હણરૂપ ગ્રહણ કરાય છે. ‘આદિ’ શબ્દથી બીજા લેવા. આ સિદ્ધ થાય અને વૈકુંઠમાં જાય તો બીજી સિદ્ધિઓ થાય એમ બતાવ્યું. વિભુ એટલે પ્રભુરૂપ છે. એમ ભગવાન સર્વથી વેષ્ટિત છે છતાં ભૃત્યની ઉપર પ્રસાદ કરે છે, એટલે સર્વ કરતાં તેને પોતાના દાસો વધારે પ્રિય છે. તેથી ભગવાનની સહજ કૃપા ભૃત્યો ઉપર છે. બીજા ધર્મર્થ કામ મોક્ષમાં ક્રમથી પ્રસાદ કરે છે તેમાં ધર્મ યજ્ઞ, અર્થ જગત, કામ લક્ષ્મી, સત્પુરુષો ભૃત્યા ભક્તિ, એ પાંચ પુરુષાર્થો કહ્યા. તે પાંચનો ભોગ અને તેનું નિયામકપણું ભગવાનનું છે, છતાં વિશેષ તો ભૃત્યની ઉપર પ્રાસાદ કરે છે. બીજા ચારમાં દષ્ટિરૂપી માદક પદાર્થ આપે છે. એટલે ભગવાન તેને દષ્ટિથી જુએ છે. તેને તેનો મદ છતાં તે કોઈને ગણતા નથી. આત્માને ગણતા નથી તેથી જ્ઞાન પ્રપંચ બુલાવે છે એમ કહે છે. તે ભગવાનની દષ્ટિરૂપ જ્ઞાન તેવું છે. બીજું જ્ઞાન પ્રપંચને ભુલાવી શક્તું નથી એ સૂચવ્યું. આ પદાર્થો બ્રહ્માને જ્ઞાન થવા માટે કહ્યા છે. મૂળ યુક્તિ એવી જ છે. અથવા ભક્તમાં પ્રસાદ છે; કામીઓમાં માદ છે. પ્રસન્ન હાસ્યુક્ત અસ્પર્શવર્ણ સુન્દર લોચન જેના છે. ભગવાનમાં હાસ પ્રસન્ન હોય છે. હાસ મનુષ્યને મદ કરનારી માયા છે. આ આગન્તુક શક્તિ જુદી જ છે. તે પ્રસન્ન રહીને પોતાના કાર્યમાં અતિ સામર્થ્યવાળી છે. તે ભગવાનની માયા વડે ઉન્મત્ત થઈ જાય છે. સત્પુરુષો બ્રહ્માના કાર્યરૂપ થઈ જશે એ સૂચવ્યું છે. અસ્પર્શ એટલે થોડુંક રાતું એટલે થોડો પ્રકાશ તે જ મનને હરનાર ગણાય છે. જગત પણ ઉપર ઉપરથી જોઈએ તો સુખ આપનાર છે. હલુ વધારે જાણવાથી અથવા મુદ્દલ ન જાણવાથી તે સુખરૂપ થતું નથી. જાણવું અને ઉત્તમપણું એ ભગવન્નેત્રિનિષ્ઠ છે. કાલ વશથી

અક્ષરરૂપ ભગવાનનું આસન કહ્યું. ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ભગ કહેવાય છે. તે સ્વરૂપ ગ્રહણ કરી ભગવાનને વીંટાઈને રહે છે. તે કેવળ ભગવાનમાં જ રહે છે, બીજે જતા નથી. પાર્ષદાદિમાં રહે છે પણ તે કાયમ રહેતા નથી. ‘ચ’કારથી રાજાઓ વગેરેમાં પણ થોડીવાર રહે છે, એથી ભગવત્ શબ્દ બધે વપરાય છે તોપણ નિત્ય ઐશ્વર્યાદિ ધર્મો ભગવાનમાં રહે, અનિત્ય ધર્મો અન્યત્ર રહે છે; તેથી બીજાનું ભગવાનપણું નાનું મોટું ગણાય, એક સરખું તો ભગવાનનું જ ભગવત્વ સમજવું. આનાથી ‘બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ । યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ । સ આત્માનં યચ્છતિ’ ઈત્યાદિ પદાર્થોનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું સમજવું. તેથી અસાધારણ ઐશ્વર્ય ભગવાનમાં છે, તેથી મુક્ત કરતાં પણ ભગવાન મોટા એ કહ્યું. તે જ વખતે કૃપાથી આપેલાં ઐશ્વર્યાદિ નિત્ય થતાં નથી. એમ બધી સામગ્રી ત્યાં વિદ્યમાન છે છતાં તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમણ કરી રહ્યાં છે, કેમકે આનન્દમય સ્વરૂપ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે સુખ ભોગવવું તે ફલ છે; પોતે આનન્દ ભલે હોય પણ તેનો અનુભવ ન હોય તો તે ફલ કેમ કહેવાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે આનન્દ છે અને આનન્દનું ધામ પણ છે. તે પોતે જ તેજરૂપ એટલે પ્રકાશક છે. અપ્રકાશમાં જ્ઞાન પ્રકાશ માટે જોઈએ. પ્રકાશક પોતે જ હોય તેને પ્રકાશ જોઈએ; આથી જીવના ભોગ્ય ભગવાન છે એ પક્ષ ઊડી જાય છે. એવા છે છતાં તે સર્વના નિયન્તા છે. જો કે પોતાને ક્યાંય પણ રમવાની ઈચ્છા નથી છતાં તે બધાના નિયમન કરનારા તો છે. એમ સર્વ સંદેહ દૂર કરનાર ભગવત્સ્વરૂપને જોઈને જે આનન્દનો અનુભવ થયો, જે હર્ષ અને સન્તોષ થયો, તેનાથી અન્તઃકરણ ભરાઈ ગયું; તેથી ભગવાનને બ્રહ્માએ નમસ્કાર કર્યા. તપ તો કોઈ કામનાને માટે કરે છે. તે કામનાથી હૃદય અપૂર્ણ રહે છે. અહીં બ્રહ્માને આનન્દનો અનુભવ થયો તેથી અન્તઃકરણ ભરાઈ ગયું. જેમ મોટું પૂર આવે તે બધાં ખાડા ખાબોચિયાંને ભરી દે, ઉપરથી પાણી ચાલી નીકળે, તેવું બ્રહ્માનું ચિત્ત થઈ ગયું; તેથી આગળ વચન બોલવાનું તેનામાં સામર્થ્ય રહ્યું નહિ. અન્તરમાં આનન્દ વધ્યો તે બહાર પણ દેખાયો. તે રોમ તેના ઊભાં થઈ ગયાં. જ્ઞાનશક્તિ પણ આનન્દમાં ડૂબવાથી બીજા ફલને બોધ કરતાં તેમાં પ્રેમનાં અશ્રુઓ આંખમાં આવી ગયાં. પહેલાં ભગવાનમાં બ્રહ્માને પ્રેમ હતો, પણ જ્યારે તે પ્રેમની જગ્યા આનન્દથી ભરાઈ ગઈ ત્યારે પ્રેમ આંખ વાટે બહાર નીકળ્યો, જળરૂપે નીકળ્યો. ભાર ઉઠાવે તેને પસીનો થાય. તે પ્રેમના ભારથી જળરૂપે પ્રેમ બહાર ચાલ્યો. ભક્તિના પ્રકારથી ભગવાનના પગમાં નમન કર્યું. પ્રેમના ભારથી અશ્રુ આવ્યાં. સ્વભાવથી ન સ્ત્રવે તે

અશ્રુ કહેવાય. તેને જોયા પછી બીજું કર્તવ્ય ન સૂઝતાં નમન કર્યું. આ બ્રહ્માને અપેક્ષિતરૂપ હતું તેને જોઈ બ્રહ્મા નમ્યા, કેમકે તેણે જગત્ બનાવ્યું હતું. ત્યાં કહે છે કે એવા રૂપને નમન શા માટે કર્યું? તેમાં પણ મળી કાં ન ગયા? તે શંકાનો વિશ્વ કરવું છે એ કહેવાથી જ નિરાસ થાય છે, કેમકે કાંઈ કરવું બાકી હોય ત્યાં સુધી સાયુજ્ય સંભવે નહિ તે તો અધિકારી છે, તેથી સાયુજ્યને ન પામ્યા. ચરણારવિંદ તો તુલ્ય છે. સમર્થ છે તો સાયુજ્ય કેમ ન થાય? તે ચરણ પરમહંસના માર્ગ વડે જોયું હોય તો સાયુજ્ય થાય. આ તો લોક બનાવવા માટે જોયું છે. તેનાથી સાયુજ્ય થવા સંભવ નથી.(૧૭)

એમ નમન કરીને બ્રહ્મા બોલ્યા નહિ; એમ કાંઈ બોલી ન શક્યા ત્યારે ભગવાન તેના મનમાં છે તે બોલ્યા, તે કહે છે:

તં પ્રીયમાણું સમવસ્થિતં તદા પ્રજાવિસર્ગો નિજશાસનાર્હણમ્ ।

ભભાષ ઈષત્સ્મિતશોચિષા ગિરા પ્રિયઃ પ્રિયં પ્રીતમનાઃ કરે સ્પૃશન્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ : પ્રજાના વિસર્ગમાં પોતાની આજ્ઞાને યોગ્ય એવા બ્રહ્માને પ્રસન્ન જોઈને કાંઈક સ્મિતના પ્રકાશથી ઉજ્જ્વળ વાણી વડે હાથમાં હાથ લઈને ભગવાન બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ : જ્યાં સાધન અને ફલ બન્ને ઈચ્છિત હોય ત્યાં પ્રકારાન્તરની નિવૃત્તિને માટે, પ્રારબ્ધ ફલની સિદ્ધિને માટે તેને પ્રોત્સાહન દેવું જોઈએ. એવું જ્યાં ન કરવું હોય ત્યાં ભગવાન કાંઈ બોલતા નથી. પ્રસન્ન થાય તો ઈચ્છિતનું દાન આપે. અહીં તો સાધન પણ પોતે ઉપદેશથી કહેવાના છે, માટે બ્રહ્માની પાસે વર માગવાનું કરાવશે. જો એમ ન કરે અને પોતાને કરવાનું હોય તે જ આગ્રહથી તેની પાસે કરાવે તો પદાર્થજ્ઞાનમાં પણ અવળું પડી જાય; તેથી ભગવાનને પોતાની ઈચ્છા છે તેથી બ્રહ્માની ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરાવીને તે બ્રહ્મા દ્વારા આપણે કરવું છે તે કરીશું એમ ધારી ભગવાનની ઈચ્છાથી બ્રહ્મા અત્યાર સુધી બોલ્યા નથી. ભગવાન પ્રકટ દેખાયા ત્યારે વસ્તુના માહાત્મ્યથી કે ભગવાનનો સમ્બન્ધ થવાથી અથવા ઈચ્છિત અર્થ થવાનો વખત આવી જવાથી ભગવાનમાં દર્શન થતાં જ બ્રહ્મા પ્રસન્ન થઈ ગયા, અને સારી રીતે પોતે ત્યાં રહ્યા પણ તપનો કલેશ કર્યો નહિ. જો કલેશમાં રહે તો ભગવાન તેને આજ્ઞા ન કરે. પહેલાં તેને કલેશ હતો પણ અત્યારે તે પ્રસન્ન છે, તેથી જ પ્રજા કરવાની આજ્ઞા કરવાને સમર્થ થયા. આવી બ્રહ્માની સ્વરૂપયોગ્યતા ભગવાને જોઈ

ત્યારે તેને સહકારી યોગ્યતા આપવા માટે પ્રથમ તેની સાથે પોતે વાત કરી. ભાષણની જરૂર નથી તેથી વાણીને કરણ બનાવી. ભગવાનના દર્શન થયાં, બ્રહ્માનો અધિકાર ઉત્તમ થયો, તેને હવે તત્ત્વજ્ઞાન જ થવું જોઈએ! ત્યાં કહે છે કે ભગવાન થોડું હસીને બોલ્યા; એટલે સર્વ વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ ન જાણાવવા માટે મોહ કરવા થોડું હસીને બોલ્યા. જો કે એ પણ મોટી વાત છે કે ભગવાન બોલે. એટલાથી પણ બ્રહ્માની ઈચ્છા પાર પાડશે, કેમકે બ્રહ્માને કરવાનું છે તે ભગવાનની દૃષ્ટિથી અતિ અલ્પ છે. સ્મિત એટલે મન્દહાસ, તેનું પણ જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાનનું ફલ હમણાં નહિ મળે. ભગવાને વિચાર્યું કે તેને જ્ઞાન ભલે થાય પણ ફલ ન થાય. એટલા માટે સ્મિત કર્યું. ફલમાં પણ મોક્ષરૂપ ફલ હાલમાં ન થાઓ. તેવું અલૌકિક તેજ થાઓ. તે સર્વજ્ઞ ભલે થાય. એ બતાવવા માટે શોચિષ્ કહી. સ્મિતમાં જ તે શોચિષ્ થઈ અથવા તે પ્રકાશ જ સ્મિત જેવો બ્રહ્માને લાગ્યો. જે અસાધારણ કરવાનું છે તે બીજો ન કરે, તે પણ પ્રિય કરે; તેથી બ્રહ્માને પ્રિય કહ્યા. તેને પ્રિયપણું ભગવાનના સમ્બન્ધથી થયું. જો સ્વભાવથી થાય તો શાસ્ત્રનો વિરોધ આવે; માટે બ્રહ્મામાં રહેલો સ્નેહ પોતાના સ્નેહનું કારણ બન્યો. તે કહે છે: તે ભગવાન પ્રિય છે. ‘યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે’ એ અર્થની અહીં સૂચના કરી. ભગવાનનું મન ભગવાનના વાક્યને ઉત્પન્ન કરે. જો ભગવાનનું મન પ્રસન્ન ન થાય તો વાણી પણ તેવી જ નીકળે; તેથી ‘ઉત ત્વઃ પશ્યન્’ એ ન્યાયથી બ્રહ્માના સમજવામાં તે વાણી ન આવે. માટે કહે છે કે ભગવાનનું મન પણ પ્રસન્ન છે. બ્રહ્મા પોતાનું કાર્ય કરે એવું ભગવાનની પ્રસન્નતામાં છે. તેનો વળી હાથમાં હાથ લીધો એટલે પોતાની ક્રિયાશક્તિ બ્રહ્મામાં દાખલ કરી છે. જ્ઞાનશક્તિ તો તેની સાથે વાક્ય બોલ્યા તેથી જ આવી. એમ જ્યારે જ્ઞાનક્રિયાશક્તિ બ્રહ્મામાં ગઈ ત્યારે તે ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરશે, એ વાત આટલા ઉપરથી નક્કી થઈ.(૧૮)

મન બહાર સ્વતન્ત્ર નથી તેથી વાક્ય બોલે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

ત્વયાહં તોષિતઃ સમ્યગ્ વેદગર્ભ સિસુક્ષ્મયા ।

ચિરં ભૃતેન તપસા દુસ્તોષઃ કૃટયોગિનામ્ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ : ભગવાન બોલ્યા : હે વેદગર્ભ, સૃષ્ટિની ઈચ્છાથી તમે ઘણા કાલ તપ કરી મને સારી રીતે સન્તોષ આપ્યો, કેમકે ઋટથી યોગ કરનારને હું પ્રસન્ન થતો નથી.

ભાવાર્થ : સૃષ્ટિને માટે બ્રહ્માએ તપ કર્યું એમાં ભગવાનનું વરદાન શા કામનું? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેના તપથી ભગવાન કહે છે કે હું પ્રસન્ન થયો છું. આ જ આ ભક્તિશાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે કે જે મોટા પ્રયત્નથી ભગવાનનું કર્તવ્ય કરે તે મુખ્ય ગણાય, જે ભગવાનની સેવા કરે તે મધ્યમ ગણાય અને જે સ્વાર્થને માટે ભગવાનને સેવે તે અધમ ગણાય છે. ભગવાનનું કર્તવ્ય બ્રહ્માએ કર્યું એટલે તેણે મુખ્ય પક્ષ લીધો, તેથી ભગવાન તેની ઉપર પ્રસન્ન વધારે થયા. બ્રહ્માએ આ અર્થ કેમ જાણ્યો? ત્યાં કહે છે કે તેના ઉદરમાં વેદો રહ્યા છે. વેદનું તાત્પર્ય એવું છે કે ભગવાનનું કાર્ય કરવું; માટે સર્વત્ર “પ્રજાપતિરકામયત પ્રજાઃ સૃજેય ઈતિ. ઋતવો વૈ પ્રજાકામાઃ પ્રજાં નાવિન્દત તેડકામયન્ત પ્રજાં સૃજેમહિ પ્રજામરુન્ધીમહિ પ્રજાં વિન્દેમહિ પ્રજાવન્તઃ સ્યામિતિ” “અગ્નિહોત્રં જુહોતિ” “યદેષ કિચ્ચ યજમાનસ્ય સ્વં તસ્યૈવ તદ્રેતઃ સિચ્યતિ પ્રજનને” આ વાક્યો લૌકિકાર્થપર હોય તો વેદ અનુવાદક થઈને અપ્રમાણરૂપ થઈ જાય; તેથી જે ઉપર ઉપરથી વેદને જાણનારા છે તે આ અર્થને જાણતા નથી; તે બતાવવા માટે “વેદગર્ભ” શબ્દ આ શ્લોકમાં પ્રયુક્ત કર્યો છે. બ્રહ્માના હૃદયમાં વેદો સ્થિર છે; બહાર તો ત્રિક્ષણાવસ્થાથી છે. સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છાથી મને સન્તોષ આપ્યો, તેણે તેમાં મોટો કલેશ ઉઠાવ્યો, તેથી હું તેની ઉપર વધારે પ્રસન્ન થયો છું. વધારે પ્રસન્નતાનું બીજું પણ કારણ કહે છે કે ઘણા દિવસ તેણે તપ કર્યું, તેથી હું પણ પ્રસન્ન છું. જે કે ‘સિસૃક્ષા’ સિવાયના તપથી હું પ્રસન્ન ન થાઉં, કેમકે કેવલ તપમાં સિસૃક્ષા તો તેનું અંગ થાય, પણ અહીં તો સિસૃક્ષા મુખ્ય છે. તપ તો સંતાપાત્મક એક જ વાર થાય તેને જતું અટકાવે પ્રયત્નથી, તો તે તપનો ઉત્કર્ષ કહેવાય. થોડી થોડી વારે આરંભ કરે તે તો પ્રથમ તુલ્ય ગણાય. અભ્યાસથી સંસ્કાર વધે છે, ફલમાં વધારો થતો નથી. તેની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે એક જ તપ મધ્યમાં બીજો પ્રયત્ન ન કરતાં સંઘાતનો શોષ કરીને અધિકાર સંપાદન કરી આપે, તેનાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. અથવા તે તપથી વિશેષ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; માટે ઝાઝા કાળ સુધી તપ કરવાનાં વચનો તપમાં યોગ્ય છે. કેવળ ભગવાનને તપથી સન્તોષ થયો છે. બાકીના વચનો મને સારું લગાડવા બોલે છે એમ બ્રહ્માને થાય તે ન થવા માટે કહે છે કે હું તપ કરવાથી પ્રસન્ન થતો નથી. પણ તપને ધારણ કરવામાં યોગ જોઈએ. તપનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે. તેથી જે ભગવાનનું કાર્ય નથી કરતા તો તપસ્વીઓ નથી. તેના યોગમાં તપ નથી હોતું. તેનો યોગ તેથી શૂન્ય છે, અને તે તપ સહિત છે તે ભ્રમથી કહેવાય છે; તેથી

તેઓ કૂટ યોગી કહેવાય છે. તેને ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી. યોગ તેને આગ્રહરૂપ થતાં તે આત્માને દુઃખ દેનાર થાય છે. તેની ઉપર દયા આવે તેથી પરાણે પ્રસન્ન થવું પડે છે. જેમ પ્રાયોપવેશ કરનાર ઉપર પ્રસન્ન થાય તેવું તે છે.(૧૯)

એમ પોતાનો સન્તોષ પ્રકટ કરી બ્રહ્માને વર માગવાની પ્રેરણા કરે છે:

વરં વરય ભદ્રં તે વરેશમભિવાઙ્છિતમ્ ।

બ્રહ્મન્ શ્રોયઃપરિશ્રામઃ પુસાં મદ્દર્શનાવધિઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : હે બ્રહ્મન્ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. ઈચ્છિત વરદાન માગો. શ્રેયને માટે પરિશ્રમ ઉઠાવવો તે ક્યાં સુધી કે મારું દર્શનથી પછી શ્રમની જરૂર નથી. ભાવાર્થ : ભગવાનની ઈચ્છા એવી છે કે બીજીની કામનાથી આપણે કામ કરવું. વર તો પોતાની ઈચ્છિત પદાર્થ છે. કામના કરવાથી નાશ થાય એમ તમારે સમજવાનું નથી. તમે વરદાન લેશો પણ તેનો ઉપયોગ તો મારે માટે કરશો. એટલે તેથી તમારું ભલું જ થશે. વળી હું વરદાન આપનારમાં ઈશ્વર છું. વરદાન ક્યાં સુધી માગવું કે ભગવત્સ્વરૂપનું દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી. તે મારાં દર્શન બીજાથી ન થાય; તેથી હું જ વરેશ છું; બીજા તો વરાભાસેશ છે, કૂટ યોગીની પેઠે; તેથી કહ્યું કે ચારે તરફથી જે ઈચ્છા હોય તે માગો. જે સર્વથા વરથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવું માગો. ત્યાં શંકા કરે કે પહેલાં તપથી આપ પ્રસન્ન થયા તો હજુ તપ કરીશ તેથી બધું કામ થઈ જશે, માટે વર શા માટે માગું? ત્યાં કહે છે કે હે બ્રહ્મન્, તમે જાણો છો કે શ્રેયને માટે જે શ્રમ ઉઠાવવો તે મારું દર્શન થાય ત્યાં સુધી. ‘મત્’ શબ્દથી અહીં પુરુષોત્તમ લેવા, નહિ કે અવતારાદિ; તેથી તૃતીય સ્કન્ધમાં ‘ભૂયસ્ત્વં તપ આતિષ્ઠ’ એ કહેનાર પુરુષાવતાર છે. એમ અન્યત્ર સમજો.(૨૦)

જ્યાં સુધી બીજી રીતે અર્થ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવી; લોકો મહેનત કરીને પદાર્થો મેળવે છે તે ભગવાનને તેને માટે પ્રાર્થના કરતા નથી! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ અર્થ બીજી રીતે તમને મળે તેમ નથી. તે કહેવા માટે કહે છે કે તપથી અત્યાર સુધી જે મળ્યા છે તે પદાર્થો તપના પ્રતાપે તમને નથી મળ્યા પણ મારી પ્રસન્નતાથી મળ્યા છે. તે જ કહે છે:

મનીષિતાનુભાવોઽયં મમ લોકાવલોકનમ્ ।

યદુપશ્ચુત્ય રહસિ ચકર્થ પરમં તપઃ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ : તમને મારા લોકનું દર્શન થયું તે તમારા તપનું ફલ નથી પણ મારી ઈચ્છાનો

તે પ્રતાપ સમગ્રે. વળી તમે એકાન્તમાં 'તપ' એ શબ્દ સાંભળીને તપ કર્યું તે પણ મારી ઈચ્છાનો જ પ્રતાપ સમગ્રે. રખેને તેમાં તમારા ત્મનો પ્રતાપ સમજતા !
ભાવાર્થ : મારા મનની ઈચ્છાનો તે પ્રભાવ. એટલે મારી ઈચ્છા થઈ કે બ્રહ્મા ભલે મારા લોકને જુઓ. આ હું ઈચ્છા ન કરું તો મારા અક્ષરાત્મક લોકને હજાર ઉપાય કરો તોપણ આંખથી દેખવાનું બની જ ન શકે. “પરાગ્નિ જ્ઞાનિ વ્યતૃણાત્સ્વયંભૂઃ” એમ શ્રુતિ કહે છે. બહારનો પદાર્થ પણ યોગ્ય હોય તે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય થાય; અયોગ્યને ઈન્દ્રિયો ગ્રહણ ન કરે. યોગીઓ પણ આંખથી આકાશને જોઈ શકતા નથી. સામર્થ્ય પણ પાછલા પદાર્થોમાં આવી શકે, પણ અક્ષરમાં સામર્થ્યાધાન પણ કામ ન કરે. ત્યારે તમે મન કર્યું તેથી કેમ એ સામર્થ્ય આવ્યું? તપ અને ઈચ્છા એ બન્ને તુલ્ય છે, કેમકે તે બન્ને ભગવાનની શક્તિઓ છે. કેવળ બુદ્ધિથી પણ આ કાર્ય નથી થયું, કેવળ આ તો અનુભાવને લીધે થયું છે. સર્વ શક્તિઓમાં ઈચ્છા શક્તિ ઉત્કૃષ્ટ છે. તે સર્વ શક્તિઓનું મૂળ છે. અન્ય શક્તિઓ તો ઈચ્છાસાધ્ય છે. તે ઈચ્છાશક્તિનો આ અનુભાવ છે, જેને લીધે તમે વ્યાપિ વૈકુંઠનાં દર્શન કર્યાં. તેમ જ કરો તો તપ વ્યર્થ ગયું તો પછી તપ કર્યાં પહેલાં કાં. આપે ઈચ્છાથી દર્શન ન આપ્યા? માટે ઈચ્છાને ઉત્પન્ન કરવામાં અથવા સાક્ષાત્ દર્શનના કારણમાં તપને કહેવું પડશે જ! ત્યાં કહે છે કે તપનો ઉપદેશ પણ મેં જ કર્યો હતો, કારણકે મેં બે વાર 'તપ તપ' એમ કહ્યું. તે તમે એકાન્તમાં સાંભળ્યું અને તમે તે કર્યું. બે વાર 'તપ' કહ્યું તે એકાન્તમાં કહ્યું કે જેથી તમને વિશ્વાસ આવે. બીજી રીતે કહ્યું તે ગુપ્તતાથી. તે તપ કીર્તનથી ખરી ન જાય તેટલા માટે તે તપ સ્વરૂપકલથી ઉત્કૃષ્ટ છે. આ બધું મારા મનનો અનુભાવ છે એમ જાણો.(૨૧)

તપ કર્યા પછી દર્શન થયાં તેથી આપની પ્રતિષ્ઠા નકામી અને તપ ખરું એમ કહે તો ત્યાં હવે કહે છે:

પ્રત્યાદિષ્ટં મયા તત્ર ત્વયિ કર્મવિમોહિતે ।

તપો મે હૃદયં સાક્ષાદાત્માહં તપસોઽનઘ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ : હે અનઘ, તમે કર્મમાં ગૂંચવાઈ ગયા ત્યારે મેં તમને તપ બતાવ્યું, કેમકે તપ એ મારું સાક્ષાત્ હૃદય છે; ત્મનો આત્મા હું પોતે છું.

ભાવાર્થ : કર્મમાં મૂંઝાયા તે કર્મમોહિત કહેવાય. સૃષ્ટિ કરવા જતાં બ્રહ્મા પ્રયોજનમાં સંદેહ પડતાં મૂંઝાયા: આ સ્વાર્થ માટે કરવું કે પારકા માટે કરવું? આ મોહ થયો ત્યારે

મેં કર્મજનિત મોહ મટાડવા માટે તમને તપ કરવાનું કહ્યું. તે સૃષ્ટિ કરવા માટે તપ કહ્યું નહોતું. કાર્યમાં વિલંબ તો મોહ મટવા માટે થયો. એમ તપનું પ્રયોજન કહીને તપનું સ્વરૂપ હવે બતાવે છે: જેમ ભગવાન છ ગુણવાળા છે તેમ તપ પણ છ ગુણવાળું છે. તેના છ ગુણો જાણ્યા હોય તો તપથી પણ કાર્ય સિદ્ધ થાય, તો પછી ભગવાનથી શું પ્રયોજન છે? એ શંકા નિવૃત્ત થવા માટે તપના છ ગુણો બતાવે છે: તપ એ મારી અન્તરંગ શક્તિ છે તેથી તેને હૃદય કહ્યું છે. આમાં કાંઈ તપના વખાણ નથી પણ ખરી વાત કહી છે. ‘યસ્ય જ્ઞાનમયં તપ:’ એમ શ્રુતિ કહે છે. હૃદય એ જ્ઞાનરૂપ છે. મારું હૃદય એ મારું ઐશ્વર્ય થયું. હું તે તપનો આત્મા છું. મારારૂપ તેનું વીર્ય છે. જો કે ભગવાન બધાના આત્મા છે તોપણ અહીં સ્વરૂપાત્મપણું કહેવાને ઈષ્ટ નથી, પણ કાર્યાત્મત્વ કથનીય છે; તેથી જે કાંઈ હું કરી શકું તે તપ કરી શકે; તેથી અવતાર જેવું તપ પણ મારું રૂપાન્તર છે.(૨૨)

તોપણ ભગવાનના બરોબર તપ ન કહેવાય. તપ તો જગત્ કરે છે! ત્યાં કહે છે કે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરનાર પણ તપ છે. એ ‘સૃજામિ’ એ શ્લોકથી કહે છે:

સૃજામિ તપસૈવેદં ગ્રસામિ તપસા પુનઃ ।

બિભર્મિ તપસા વિશ્વં વીર્યં મે દુઃસહં તપઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ : આ જગતને હું તપ વડે ઉત્પન્ન કરું છું. તપ વડે તેનો નાશ કરું છું અને તપવડે હું તેને ધારણ કરું છું દુઃસહ ત્મા એ જ મારુંપરાક્રમ છે.

ભાવાર્થ : જો કે સૃષ્ટિના આદિમાં કરણપણું છે, તોપણ ‘સ્વવ્યાપારે હિ કર્તૃત્વં સર્વત્રૈવાસ્તિ કારકે’ એ ન્યાયથી ભગવાનને કર્તૃત્વ પણ છે. એમ તેના સ્વરૂપ ગુણ અને કાર્યો નિરૂપણ કરવામાં આવ્યાં તો પછી ભગવાન અથવા તપ એક જ રહે એ નકામું થાય. તપ તો મારું ધર્મરૂપ પરાક્રમ છે, વીર્ય છે, કાર્યસાધક ધર્મવડે ધર્મી અથવા ધર્મ અન્યથા સિદ્ધ નથી થતો, આશ્રય અને પ્રયોજક તરીકે તેની જરૂર રહેશે જ, તેથી તપ મારું રૂપ હોવાથી પહેલાં પણ તમને સ્વસ્વરૂપ જ બતાવ્યું છે. તેમાં આટલો વિશેષ છે: મારું કાંઈક સ્વરૂપ ક્રિયાથી અભિવ્યક્ત થાય છે, કાંઈક સ્વરૂપ જ્ઞાનથી પ્રકટ થાય છે. તેમાં તપ એ ક્રિયાભિવ્યંગ્ય મારું રૂપ છે, તેથી મારા ઉપદેશ કરેલા તપથી જે થાય તે મારાથી થાય છે. તેથી તેની વિલક્ષણતા માટે વધારે આગ્રહ કરવાની જરૂર નથી.(૨૩)

એમ યુક્તિપૂર્વક વરની પ્રાર્થનામાં આજ્ઞા પામેલા બ્રહ્મા પોતે દોષને છોડીને વર માગે છે:

॥ બ્રહ્મોવાચ ॥

ભગવન્ સર્વભૂતાનામધ્યક્ષોઽવસ્થિતો ગુહામ્ ।
વેદ દ્યપ્રતિરુદ્ધેન પ્રજ્ઞાનેન ચિકીર્ષિતમ્ ॥૨૪॥
તથાપિ નાથમાનસ્ય નાથ નાથય નાથિતમ્ ।
પરાવરે યથારૂપે જ્ઞાનીયાં તે ત્વરૂપિણઃ ॥૨૫॥
યથાત્મમાયાયોગેન નાનાશક્ત્યુ પબુંહિતમ્ ।
વિલુપ્તમ્ વિસૃજન્ ગૃહ્ણન્ બિભ્રદાત્માનમાત્મના ॥૨૬॥
ક્રીડસ્યમોઘસંકલ્પઃ ઊર્ણનાભિર્યથોર્ણુતે ॥
તથા તદ્વિષયાં વેદિ મનીષાં મયિ માધવ ॥૨૭॥
ભગવચ્છિક્ષિતમહં કરવાણિ દ્યતન્દ્રિતઃ ।
નેહમાનઃ પ્રજ્ઞસર્ગં બધ્યેયં યદ્દનુગ્રહાત્ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ : બ્રહ્માજી બોલ્યા : હે ભગવાન, આપ સર્વ ભૂતના હૃદયાકાશમાં રહીને કોઈ રોકી ન શકે એવા જ્ઞાન વડે તેમના ઈચ્છિત કર્તવ્યને જાણો છો. હે નાથ, આપની પાસે હું એટલું માગું છું કે આપના પર અને અપર એટલે કાર્યકારણરૂપને હું જાણું એવી દયા કરો, કેમકે આપ અરૂપને એ રૂપો ક્યાંથી આવ્યાં, એ મને જાણાવો, એમ હું ઈચ્છું છું. નાના પ્રકારની શક્તિ વડે વધારેલા આ પ્રપંચને આત્મમાયાના યોગ વડે ઉત્પન્ન કરો છો, રક્ષણ કરો છો અને સંહાર કરો છો, આત્મા વડે આત્માને આપ ધારણ કરો છો. કરોળિયો પોતાના મુખમાંથી લાળ કાઢી રમે તેમ સફળ સંકલ્પ વાળા આપ આ જગતમાં ક્રીડા કરો છો. હે માધવ. એ આપના વિષયમાં મારી બુદ્ધિ પ્રવેશ કરે એવી બુદ્ધિ મને આપો. આપે શીખવ્યા પ્રમાણે હું આ જગતને બનાવું, તેમાં આળસ ન કરું અને જે પ્રજ્ઞસર્ગ કરું એમાં હું બંધાઉં નહિ એવો મારી ઉપર આપ અનુગ્રહ કરો.

ભાવાર્થ : બ્રહ્માને ચાર અર્થની પ્રાર્થના કરવી છે. તેમાં દોષ ન લાગવા માટે પ્રથમ પ્રાર્થના છે: હે ભગવન, પ્રથમ તો એકદમ ભગવાનનાં દર્શન થવાથી ભય લાગતાં હું બોલી ન શક્યો; હમણાં તો આપના વાક્યો સાંભળ્યાં, આપનો સ્પર્શ કર્યો, તેથી હું સાવધાન થયો; તેથી યુક્તિપૂર્વક બોલે છે. આપ ભગવાન છો એ હું જાણું છું એ બતાવવા માટે ‘હે ભગવન’ એમ ભગવાનને સંબોધે છે. તમે બધાના અંદર આત્મારૂપે રહો છો, તે બધાના વિચારોને તમો જાણો છો; માટે જે જોઈએ તે પણ

તમારા જાણવામાં જ છે. જાણતો હોય તેને તે વાત કહેવા બેસવું તે દળેલને દળવા જેવું ગણાય, તોપણ માગું તો જ આપ આપવાના હો તો હું માગું, અથવા આનું તત્ત્વ જાણાતું નથી તેથી કહે છે: આપ ભગવાન છો. તે પક્ષમાં ભગવાનની આજ્ઞા કરવી જ જોઈએ. તેથી પ્રાર્થના પણ જરૂરી છે. તેથી કહે છે કે બધા પ્રાણીના આપ અધ્યક્ષ છો. તેથી ભગવાનની આજ્ઞા વિના કોઈનો અંદર કે બહારનો કોઈ ધર્મ સિદ્ધ થતો નથી. સર્વ કાર્યમાં પ્રેરક અથવા આપ નિયામક છો. જેમ લોકમાં કર્મ કરાવનાર કર્માધ્યક્ષ કહેવાય તેમ ભગવાન સર્વાધ્યક્ષ છે. તેથી કામના ઉત્પન્ન થાય તેના પણ ઉત્પાદક આપ જ છો. તે કામના પૂર્તિ પણ આપે જ કરવી જોઈએ, તેથી તે ભાર મારી ઉપર નથી. પોતાનાં છોકરાંને બધા પોષણ આપે જ. વળી આપ સર્વના હૃદયાકાશમાં બિરાજો છો, તેથી બધાના હૃદયમાં શું છે તે આપ જાણો છો. કરવાની શી ઈચ્છા છે તે પણ આપ જાણો છો, કેમકે આપને જાણવામાં કામાદિ પ્રતિરોધ નથી કરી શકતા. કાર્યના જ્ઞાનમાં કે કાર્ય કરવામાં તેની પ્રત્યાસત્તિમાં કોઈ રીતે પ્રતિબન્ધ આવતો નથી. તેથી આપનું તે જાણેલ છે. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સ્થાનમાં આપ રહો છો; ઈચ્છાના ઉત્પાદક પણ આપ છો; તેથી કોઈને પૂછવાનું કે કહેવાનું કામ નથી, તોપણ આપની આજ્ઞા થઈ કે વર માગ તો હું તે આજ્ઞાના પાલન માટે કહીશ. તેમાં પણ એક જ પ્રાર્થના છે કે હું માગું તે આપો. તેમાં યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરવાનો નથી. તેથી કહે છે કે ‘નાથિતં. નાથય’ માગ્યું આપો. ‘નાથુ યાચ્યામ્’ ધાતુ છે, કારણકે આપ મારા નાથ છો. સ્વામી સેવકને જરૂર આપે, કેમકે એની બીજી કોઈ ગતિ નથી. તમે પણ માગણી કરીને પ્રથમ બે વાત માગે છે: મને એક મોટો સંદેહ છે: તમે પર શું અને અપર શું, અથવા આપનું પુરુષોત્તમ રૂપ છે અથવા આ હું જોઉં છું તે રૂપ છે? એ પર અને અવર રૂપો ક્યાં? પુરુષોત્તમ અને અક્ષરરૂપ કે આવિર્ભૂત અનાવિર્ભૂતરૂપ કે અવતાર અવતારી-રૂપ? હું તે રૂપ નિ:સંદેહ જાણું એવો વર મને આપો. ત્યાં શંકા કરે છે કે એ બધાં રૂપો વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે, વેદનું અનુસન્ધાન કરીને જાણી લો, તેમાં વરપણાથી પ્રાર્થના કરવાની શી જરૂર છે? ત્યાં કહે છે કે આપને તો રૂપ જ ન સંભવે, કેમકે આપ રૂપરહિત છો. તે રૂપ ઈશ્વરનું નથી જે વેદમાં ન કહ્યું હોય. તે એક ઈશ્વરના અનેક રૂપો વેદ પ્રતિપાદન કરે છે. બીજા વીર્ય વગેરે પાંચ છે. ભગવાન તો કાંઈ કહેતા નથી અને રહે છે, તેથી તે છ રૂપો હમાણાં બ્રહ્માજી પૂછતા નથી; પરન્તુ મૂળ રૂપનું ધર્મરૂપે, પણ નહિ પ્રકટેલું રૂપ જે પરરૂપ કહેવાય છે, અથવા સર્વરૂપે ભગવાન થાય તેમાં છેલ્લું રૂપ તે અવર રૂપ

કહેવાય, તે બે રૂપ જાણવાની હું પ્રાર્થના કરું છું. તેથી પહેલું છેલ્લું રૂપ જાણાય. તેના પછી આ કરવું તે જાણાય. તે જ્ઞાન પાછું કર્મનું અંગ થવું જોઈએ. પછી મધ્યસ્થ સર્વરૂપ જાણવાની પ્રાર્થના કરે છે. તે જાણાય તો તેના ઉપયોગથી સૃષ્ટિ કરવાની સુગમતા થાય. સૃષ્ટિજ્ઞાન તો પહેલેથી છે તેથી તેની પ્રાર્થના નથી કરી. અથવા સૃજવાની ઈચ્છામાં અંશ ભેદથી પ્રાર્થના કરશે. હવે કહે છે કે પુરુષોત્તમની માયા કાર્યકારણરૂપિણી અનન્તા છે. તેનો સર્વત્ર યોગ થતાં તે ત્રણ ગુણવાળી છે; તેથી તેના સમ્બન્ધથી ઉત્પત્યાદિના નિભાવો ઉત્પત્યાદિરૂપ કે શક્ત્યાદિરૂપ તેનાથી પુષ્ટ આત્માને કરે છે, ધારણ કરે છે, છોડે છે, ઉત્પન્ન થઈને પોતાને અધીન કરે છે, આત્માને ભારરૂપે ધારણ કરે છે. જ્યારે ભાર ઉપાડવાની ઈચ્છા નથી કરતા ત્યારે તેને વિશેષે કરીને લોપ કરે છે. પોતે જ કર્તૃ કર્મ કરણરૂપે ક્રીડા કરે છે. તે ક્રીડાનું જ્ઞાન મને થાઓ એવી પ્રાર્થના છે. તેમ થાય તો મારે જે કરવું છે તે સુગમ થઈ જાય. જો એ બધું ભગવાન કરે તો બ્રહ્માએ શું કરવું? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન તો સંકલ્પ માત્રથી કરે છે; કૃતિ તો મારી પાસે કરાવે છે. તે એક જ અનેક રૂપ કેમ કરી શકે? તેથી તે બ્રહ્માદિરૂપને કરે છે એમ માનવું જોઈએ. ત્યાં દષ્ટાન્તથી સમજાવે છે કે કરોળિયા પોતાના શરીર સિવાયમાં નિરપેક્ષ રહી સ્વરૂપાત્મક ઊર્ણા(બાલ)થી ક્રીડા કરે છે. ઊર્ણાનું ઉત્પાદન કરે છે, સ્થાપન કરે છે, ગળી પણ જાય છે, તેમ ભગવાન પણ આત્માને કરે છે. કૃતિમાત્રમાં આ દષ્ટાન્ત છે. તેનું સ્વરૂપ તો અજ્ઞાત જ રહે છે. દષ્ટાન્તમાં તો ઊર્ણારૂપ સૃજ્યભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, ઊર્ણનાભિ નથી થતો. આશ્રય તો તેને જોઈએ. અને ઉત્પાદિત દોષવાળું થાય છે; માટે તેનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. બીજાની અપેક્ષા ન પડે એટલા પૂરતો દષ્ટાન્ત છે. તે બધાની અનપેક્ષા નથી. તેને દેશાદિની અપેક્ષા રહે છે, તેથી દષ્ટાન્ત માત્રથી જ્ઞાન ન થાય માટે આપ તે જ્ઞાન મને વરથી કરાવો. તેમાં ભગવાન કહે છે તેમાં તો સંદેહ નથી. શ્રુતિ પણ ભગવાનની કૃતિને કહે છે, તે સ્વરૂપને કહેતી નથી; તેથી તમે જ એવી બુદ્ધિ મારામાં ધરો. તે ઉપદેશ કરવાથી આવે તેમ નથી. તમે મારા બાપ છો તેથી હું કહું તે બાપે કરવું જોઈએ. તેથી સંબોધન કરે છે કે તમે લક્ષ્મીના પતિ છો. “માધવ” મા એટલે લક્ષ્મી, તેના ધવ એટલે ધણી, તે “માધવ” કહેવાય. જેમ લક્ષ્મીપતિ સ્ત્રીનું કહ્યું કરે છે તેમ તેણે પુત્રનું કહ્યું પણ કરવું જોઈએ. એમ જ્ઞાનમાં બે વરની પ્રાર્થના કરી તે ક્રિયામાં પણ બે વરની પ્રાર્થના કરે છે. તેમાં શિક્ષા અને ગર્વનો અભાવ એમ પ્રાર્થે છે. તેમાં પ્રથમ શિક્ષાની પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાને મને ‘આવી રીતે સૃષ્ટિ કર’ એમ

શીખવવું જોઈએ. શિક્ષા એટલે જ્ઞાન કરાવે તેવી ક્રિયા. બીજા વિષયોને છોડીને આપણને ઈચ્છિત વિષયપરા ક્રિયા લેવી. તે શિક્ષા આપનાર શિક્ષક કહેવાય. શિક્ષિત તો ક્રિયાનો આશ્રય થયો. તેમાં ક્રિયા ગૌણ હોય તોપણ કર્મત્વની વિવક્ષામાં કર્મને છોડી આશ્રયભાવને અવલંબે તે ક્રિયા કહેવાય. તેનો આશ્રય તો કર્મભાવને અવલંબે છે. પઠન દેવદત્ત શીખ્યો, લખવાનું દેવદત્ત શીખ્યો. ચાલતા પ્રસંગમાં તો ક્રિયા જ કર્મરૂપ વિવક્ષિત છે. તેનો વિષય જ આશ્રયતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો આશ્રય બ્રહ્મા થતા નથી. તેનો વિષય જગદ્રૂપ છે, તેથી જગતમાં જેવી શિક્ષા યોગ્ય હોય તેવી શિક્ષા આપો. તમારી તરફથી શિક્ષા મળ્યા પછી હું મારે કરવાનું યોગ્ય હોય તે કરું. જેમ અતિ બાળકને ગુરુ ભણાવવા બેસે તો પાટિયા ઉપર પ્રથમ અક્ષરો લખે છે; તેની ઉપર બાળક પોતાની આંગળી ચલાવે છે. હાથમાં આંગળી પકડી ગુરુ તેની આંગળી અક્ષર ઉપર ફેરવે તેમાં પ્રયાસ વધારે પડે છે; પણ પાટિયા ઉપર લખેલા અક્ષર ઉપર આંગળી ફેરવવી તેમાં ગુરુને પ્રયાસ ઓછો છે. સંસ્કારથી હૃદયમાં તે જડાઈ જાય તેના કરતાં જગતમાં તેનો ઉલ્લેખ થાય તે સહેલું પડે. અને મારું હિત કરનાર તે થાય. આજે પણ માનથી પદાર્થને રચનારા બન્ધાતા નથી, તેમ હું પણ ભગવાને જેમ કર્યું છે તે જગતને તેવી ક્રિયાથી કરીશ, આગળ શિક્ષા માટે હું પણ તે પ્રમાણે કરીશ. ત્યાં શંકા કરે છે કે એમ કરતાં આળસ થશે; જાણીને કરવામાં આળસ ન થાય! ત્યાં કહે છે કે હું આળસ છાંડીને કરીશ. આ અર્થ યોગ્ય છે, કેમકે ભગવાને શીખવ્યું તેમાં કોઈને આળસ થતું નથી. ત્યાં કહે છે કે ભગવાન પાસે એવી પ્રાર્થના કેમ થાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રજાની સૃષ્ટિ કરવાને ઈચ્છતો હું જે ભગવાનના અનુગ્રહથી તે પ્રજામાં અંધારું નહિ. ભગવાને કહ્યું તેનાથી જુદી રીતે વર્તીએ તો અંધ થાય. પ્રજાની સૃષ્ટિમાં વિષમતા કે નિર્દયતા થાય તો અંધ થાય. શિક્ષામાં તો ભગવાનને વિષમતા કે નિર્દયતાનો દોષ લાગવાનો નથી.(૨૪-૨૮)

એમ ક્રિયામાં શિક્ષાની પ્રાર્થના કરીને તેમ કરવામાં દોષ થાય તે ન થવાની પ્રાર્થના હવે કરે છે:

યાવત્સખા સખ્યુરિવેશ તે કૃતઃ પ્રજાવિસર્ગે વિભજામિ ભોજનમ્ ।

અવિકલવસ્તે પરિકર્મણિ સ્થિતો મા મે સમુન્નદ્મદોઽજમાનિનઃ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ : મિત્ર જેમ મિત્રનું કૃત્ય કરે તેમ આપે મારી ઉપર કૃપા કરી તો હવે હું જ્યાં સુધી પ્રજાની સૃષ્ટિ કરું. તેના ભોગોના ભાગ પાડી દઉં અને આપના કાર્યમાં

સાવધાન થઈને પ્રવર્તુ એવી મને શક્તિ આપો; અને એ બધાં કામ કરતાં હું અજન્મા છું એ બાબતનો મને મદ નથવો જોઈએ એટલી પણ તેની સાથે કૃપા કરો.

ભાવાર્થ : મિત્ર મિત્રનું જોટલું કરે તેટલું ભગવાને મારું કર્યું અથવા મારો સત્કાર કર્યો. જ્યારે મિત્ર પોતાના મિત્રને સમાન ગણે છે ત્યારે પોતાના જેવો તેને બનાવી દે છે. ખરી રીતે જોઈએ તો અહીં ચિદાનન્દને સમાનતા છે. તેમાં ભગવાન આનન્દ છે, બ્રહ્મા ચિત્ છે; તેથી તેના સ્વરૂપથી બન્નેને સખ્ય છે, છતાં ક્રિયા જ્ઞાન શક્તિ તો ભગવાનમાં જ રહી છે. તે પોતાની ક્રિયા જ્ઞાન શક્તિ ભગવાને મને આપી પોતાની બરોબર મને કર્યો છે, ત્યારે હવે હું વિવિધ શક્તિથી સમ્પન્ન થઈને નાના પ્રકારની પ્રજ્ઞનો વિભાગ કરી શકીશ; સત્વ રજ અને તમના ભેદથી ઐશ્વર્યાદિ ધર્મોમાં ઊંચા નીચા ભેદ ધર્માદિ પુરુષાર્થોપયોગી પ્રજ્ઞને હું વહેંચીશ; તેને ભોગ્ય વસ્તુઓનો પણ વિભાગ પાડીશ; અથવા પ્રજ્ઞને પેદા કરવા સાથે તેના ભોગ ભોગવવાના પણ તેની સાથે તેને આપીશ. જો કે આ બધું ભગવાને તમને આપીને તમને મિત્ર કર્યા છે એવું નથી તોપણ ‘સખ્યા સખાનું કરે’ એવા શબ્દો મૂળમાં છે તેથી ભગવાને તમારું કર્યું એમ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વાત ‘ઈવ’ પદથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે એ બાબતમાં કાંઈ તમારાથી ન્યૂનતા નથી. કેટલાક ટીકાકારો તો જ્યાં સુધી ‘વિભજ્ઞમિ’ એટલે વિભાગ પાડું ત્યાં સુધી મને મદ ન થાય એવો સમ્બન્ધ લે છે. તેમાં પણ ‘તાવત્’ અધ્યાહાર તો તુલ્ય છે. કાલના અવચ્છેદથી મદ ન થાય એટલે ‘અમુક કાર્યથી મને મદ ન થાય’ એમ માગવું અયોગ્ય ગણાય; તેથી તમારા કાર્યમાં મને ગ્લાનિ ન થાય, તેમ તમારી સેવારૂપ અથવા આજ્ઞારૂપ કાર્યમાં હું રહું. ત્રણ પદાર્થો ભગવાન પાસે બ્રહ્માએ માગ્યા; આપ મિત્રતા કરો એટલે તે શક્તિઓનો મને લાભ થાય; તેનાથી પ્રજ્ઞનો વિભાગ કરવાનું સામર્થ્ય મારામાં આવે; તમારી સેવામાં મને થાક ન લાગે. તે ત્રણ માગવાનું પણ ગૌણ છે, તોપણ હું તુચ્છ છું તેને તે દોષરૂપ થાય. એ ત્રણ મારામાં દોષરૂપે આવે તેનાથી હું જન્મ્યો નથી એવું મને માન થાય; તેથી ભગવાનથી ગુણ મળ્યા તે તો દૂર રહે પણ દોષ વધી જાય. ભગવાનથી હું થયો છું એ પણ મારા મનમાં ન આવે ત્યારે મને સારી રીતે મદ વધી જાય. તે ન થવા માટે મારી પ્રાર્થના છે.(૨૮)

એમ પરાવરજ્ઞાન, ક્રીડાજ્ઞાન, શિક્ષા અને ગર્વાભાવ એ ચાર વસ્તુની ભગવાન પાસે બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરી. તેમાં પરાવરજ્ઞાનમાં બે શ્લોક, શિક્ષામાં ચાર શ્લોક અને

આનાથી ગર્વ નહિ થાય તે છેલ્લા શ્લોકમાં કહેશે. એમ સાત શ્લોકથી ચારનો ઉત્તર ભગવાન આપે છે. તેમાંપહેલા બે જાતના જ્ઞાનનો ઉત્તર બે શ્લોકથી આપે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

જ્ઞાનં પરમગુહ્યં મે યદ્વિજ્ઞાનસમન્વિતમ્ ।

સરલસ્યં તદ્દંગં ચ ગૃહાણ ગદિતં મયા ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ : શ્રીભગવાને કહ્યું કે મારું પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન પરમ ગુહ્ય છે. તે વિજ્ઞાન સહિત છે, તેના રહસ્ય અને અંગ સહિત હું તને આપું છું તેને તું ગ્રહણ કર.

ભાવાર્થ : મારું (પુરુષોત્તમનું જે) જ્ઞાન તે તો પરમ ગુહ્ય છે એટલે કોઈને કહેવાય તેવું નથી. જેવો મને તમે જુઓ છો તેવો જ હું પુરુષોત્તમ છું. આ જ મારું પહેલું અને છેલ્લું રૂપ છે. આ રૂપને મારા વગર કોઈ જાણતો નથી; તેથી હું કહું તો જ તમને તે મળે; તેથી હું સામાન્ય રીતે કહું છું તેને તમે ગ્રહણ કરો. ભગવાનની બુદ્ધિમાં તે સિદ્ધ છે. ભગવદ્ગુણ અને જ્ઞાનના અવતાર રૂપ તે જ્ઞાન તમે લો. ભગવાનનું જ્ઞાન તો કોઈ કહે તોપણ તેની કૃપા વગર હૃદયમાં આવતું નથી; તેથી સિદ્ધની જેમ આપે છે કે તમે લો. એટલે ઉપદેશરૂપે બ્રહ્માને પોતાનું જ્ઞાન આપ્યું. તે જ્ઞાનનો પરિકર બતાવે છે: તે જ્ઞાન વિજ્ઞાન સાથે છે. વિવિધ જ્ઞાનનું નામ “વિજ્ઞાન” કહેવાય છે. આનો તમને અનુભવ થયો છે. આ જ જ્ઞાન છે તેથી વિજ્ઞાનનો અનુભવ અર્થ કરવો વાજબી નથી. પણ પ્રથમ ‘અખિલસાત્વતાં પતિમ્’ એ શ્લોકમાં ચાર જાતના પતિનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે તે જ્ઞાનનું નામ વિજ્ઞાન છે. તે વિજ્ઞાનની સાથે તમે મારું ગુપ્ત જ્ઞાન ગ્રહણ કરો. તે જ્ઞાનમાં રહસ્ય શું છે કે તે સુનન્દનન્દાદિવેષ્ટિત છે; એટલે રહસ્યનો અર્થ ભક્તિ છે. તેનું અંગ એટલે ભૂત્ય ઉપર પ્રસન્નતા બતાવનાર છે. ‘ચ’કાર ન કહેલાનો સમુચ્ચાયક છે. વધારે શું કહેવું પણ તમે જે કાંઈ વૈકુંઠમાં જોયું તે બધાનું જ્ઞાન તમને મારા વરદાન્થી થાઓ, એ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.(૩૦)

બીજું જ્ઞાન હવે કહે છે:

યાવાનયં યથાભાવો યદ્રૂપગુણકર્મકાઃ ।

તથૈવ તત્ત્વવિજ્ઞાનમસ્તુ તે મદનુગ્રહાત્ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ : હું જેવડો છું, મારો જેવો ભાવ છે, મારા ગુણ રૂપો અને કર્મો જેવા છે તેવાનું તત્ત્વનું વિજ્ઞાન મારા અનુગ્રહથી તમને થાઓ.

ભાવાર્થ : પ્રમાણથી હું જેટલો છું, મારું પરિમાણ જેટલું છે, જેવો મારો કારણરૂપ ભાવ છે, સર્વ કાર્ય કરવાને માટે સર્વશક્તિરૂપ જે મારો ભાવ છે તે ભાવ તથા જેટલાં

રૂપો, જેટલા ગુણો, જેટલાં મારા કર્મો, બીજા પણ જે ગુણો વગેરે તેનું તત્ત્વનું જ્ઞાન મારા અનુગ્રહથી તમને થાઓ. તત્ત્વથી વિશેષ જ્ઞાન એટલે જેવું યથાર્થ સ્વરૂપ, જેવું તેવું તેનું જ્ઞાન તમારા હૃદયમાં સ્ફુરો. તેમાં શીખવાનો પ્રયાસ કે બુદ્ધિની કસોટીની જરૂર નથી.(૩૧)

એ બે જ્ઞાન કહી પણ શકાય તેવા નથી; કદાચ કહીએ તો બ્રહ્માના હૃદયમાં તે ઠરે તેવા ન હોવાથી તે ભગવાને જ તેને વર તરીકે આપ્યાં. હવે ચાર શ્લોકથી તેને શિક્ષા આપે છે: (એ ચતુશ્લોકી ભાગવત કહેવાય છે.)

અહમેવાસમેવાગ્રે નાન્યઘ્ત્સદસત્ પરમ્ ।

પશ્યાદહં યદેતચ્ચ યોડવશિષ્યેત સોડસ્મ્યહમ્ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ : હું પૂર્વે હતો જ. બીજું કાર્ય કારણાત્મક અથવા તેથી પર કાંઈ નહોતું. પછીથી પણ હું જ છું. આ જે દેખાય છે તે હું છું. પ્રલયથી જે બાકી રહેશે તે પણ હું જ છું.

ભાવાર્થ : જેવું રૂપ જગત્ કરે છે, તે શિક્ષામાં બ્રહ્માએ ભગવાન પાસે પ્રાર્થ્યું છે. તેનો જવાબ ભગવાન આપે છે: હું જ જગદ્રૂપ થયો છું. બીજું કાંઈ તેમાં નથી. જે મારા સિવાય તેમાં દેખાય છે તે મારી માયાથી દેખાય છે. જડ દેહાદિમાં વચ્ચે જીવની પ્રતીતિ થાય છે ઘડાની પોલમાં આકાશ દેખાય છે તેમ. તેમાં આધાર આધેય ભાવ બાહ્યાભ્યન્તર ભેદનું કારણ હું પોતે જ છું. સ્વરૂપથી મૂળરૂપ જગત છે તેમાં પ્રતીતિથી માયારૂપ છે. પાછળથી તેમા પ્રવેશ કરનાર જીવ છે. એ સર્વ જગત્ સર્વ પ્રકારે હું છું તેને મદ્રૂપ જાણી પોતાનું સ્વરૂપ પણ એવું સમજવું. આ ભગવાને બ્રહ્માને શિક્ષા આપી. એમ મારારૂપ જેવો થઈ મદ્રૂપ જગત્ જો તું કહે તો તને જગત્ કરું છું એવો ગર્વ ન થાય અને તે જગતમાં મોહ પણ ન થાય; એ આ પાંચ શ્લોકનો અર્થ છે. તેમાં બધું જગત્ કેમ ભગવાન? એ જાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યાં ‘તજ્જલાન્’ એ હેતુ વિસ્તારથી ભગવાન કહે છે કે સૃષ્ટિની પહેલા હું જ હતો: “એકો નારાયણ આસીન્ન બ્રહ્મા ન ચ શંકર:; વાસુદેવો વા ઈદમગ્ર આસીદ્ બ્રહ્મા ન ચ શંકર:” (એક નારાયણ પહેલાં હતા, બ્રહ્મા કે શંકર નહોતા. આ બધું પહેલાં વાસુદેવ જ હતું, બ્રહ્મા કે શંકર નહોતા) એ શ્રુતિથી સૃષ્ટિ થયા પહેલાં હું જ હતો. વળી મારાથી પહેલાં શું? એવી શંકા ન કરવી. જેમ જગતની પહેલાં હું તેમ મારાથી પૂર્વે બીજું એમ ક્યારે કહેવાય કે હું કોઈ વખતે ન હોઉં, પણ હું કોઈ વખતે ન હોઉં

એ તો બને જ નહિ; હું તો સદ્રૂપે છું જ. “સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમિતિશ્રુતે:” (હે સોમ્ય, આ બધું આગળ સદ્રૂપે હતું. શ્રુતિ પણ એક જ બ્રહ્માને અદ્વિતીય કહે છે) એથી હું તો છું જ. ‘અગ્રે’ નો અર્થ સૃષ્ટિની પહેલાં એવો કરવો. ‘અસદ્ગા ઈદમગ્ર આસીત્ તતો વૈ સદજાયત’ (આ પ્રથમ અસત્ હતું તેમાંથી સત્ થયું) ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ, જગત્ પછીથી થયું, તેના પહેલાં આવું વ્યવસ્થિત ન હતું એમ કહે છે. એમ ન માનીએ તો અસત્ની સત્તા માનવામાં વિરોધ આવે. ગીતામાં ભગવાન કહે છે કે “નાસતો વિદ્યતે ભાવ:” અસતમાંથી ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. “નાસદાસીન્નો સદાસીત્ તદાનીમ્” (ત્યારે સત્ અસત્ નહોતું) એ શ્રુતિ તો સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કાર્ય નહોતું તેને કહેનારી છે. “આપો વા ઈદમગ્રે સલિલમાસીત્” (એ આ બધું જળ હતું) એ તો અવાન્તર કલ્પના અભિપ્રાયને લઈને શ્રુતિએ કહેલ છે. ‘આપ્’ શબ્દથી અનેક પ્રકારનાં જળ લેવાનાં છે. આ અને તેનું કાર્ય બધું જગત્ પ્રથમ જળમય હતું, પ્રલયના સમયમાં બધું જળમય દેખાયું હતું. “અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ” ઈત્યાદિ વાક્યોમાં ‘અવ્યક્ત’ શબ્દથી બ્રહ્મ સમજવાનું છે. અવ્યક્તમાં લીન તો પછી થાય, તેથી પહેલું હતું તે પાછું તેમાં લીન થયું એ પ્રથમ જ લીન ન હોઈ શકે. તો “પ્રકૃતિં પુરુષે” એ વાક્ય મતાન્તરનું હોવાથી અહીં લેવામાં નથી આવતું. “આસીજ્ઞાનમથો હ્યર્થ:” એ વાક્યનો પ્રકૃતિ પુરુષને પ્રથમ લઈએ તો વિરોધ આવે; તેથી સાંખ્ય મતનું વાક્ય અત્ર પ્રમાણ નથી. ‘તમ આસીત્’ એ શ્રુતિમાં તમ શબ્દથી પણ બ્રહ્મ લેવાનું છે. સર્વત્ર સુપ્તની સમાનતા તમમાં જણાય છે; તેથી તમ શબ્દથી પ્રકૃતિ લેવાતી નથી. ‘કિમાવરીવઃ કુલકસ્ય શર્મન્’ (કેને આવૃત્ત કરે, કોના સુખને માટે કરે?) ઈત્યાદિમાં પ્રકૃતિનો નિષેધ પૂર્વ મન્ત્રમાં જ કહ્યો છે. કાર્ય તેના આશ્રયનું અહીં પ્રયોજન નથી. પ્રકૃતિ તો કાર્યથી અનુમિત થાય છે; તેથી તે અહીં લેવાની નથી. એમ બીજા વાક્યો પણ તે તે ભાવનાપ્રકારનું જ્ઞાન કરાવનારા છે તે બધાં એકરૂપ ભગવાનમાં બાધ કરનારા થતાં નથી; તેથી શ્રુતિસિદ્ધ ભગવદ્રૂપ જગત્ હોવાથી તે કાલે બીજાનો નિષેધ શ્રુતિ કરે છે. ‘નાન્યત્’ (બીજું નથી) ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ ભગવાન સિવાય બીજું નથી એમ કહે છે. ‘સત્’ અને ‘અસત્’ પહેલાં કહ્યાં છે, પણ તે તો બ્રહ્મથી જુદાં નથી. “નાન્યઘત્સદાસત્પરમ્” ત્યાં સત્ અને અસત્શબ્દથી બ્રહ્મ જ કહેવામાં આવ્યું છે, બીજું નથી કહ્યું. ‘યોડસ્માત્પરસ્માચ્ચ પર:’ એ વાક્યમાં પર શબ્દથી કાળાદિ નથી કહ્યા, પણ ‘પર’ શબ્દવાચ્ય હું છું, તેથી સર્વથી પહેલે હું હતો એ વાત સિદ્ધ થઈ.

અમારા મતમાં અભાવો તો તિરોભાવથી જુદા ગણ્યા નથી. તે આવિર્ભાવ તિરોભાવ ભગવાનની શક્તિ છે. ‘પૂર્વવદ્વા’ એ વ્યાસસૂત્રથી શક્તિધર્મો પણ ત્યારે પ્રકટ થયા નહિ હોવાથી કાળના નિરૂપણ વખતે તેવું વચન કહેવાથી તે પ્રકૃતિ તુલ્ય ગણાય, તેથી તે ભગવાનથી જુદાં નથી; એટલે તે વિષયમાં કાંઈ વિવાદ નથી. પછી પણ હું જ છું. મારું સ્વરૂપ જ સર્વભવનસમર્થ છે, તેમાંથી પાછળથી ચેષ્ટાવાળો કાળ ઉત્પન્ન થયો. પછી ગુણરૂપે, પછી શક્તિરૂપે અને પછી કાર્યરૂપે પોતે જ થાય છે. “સ આત્માનં સ્વયમકુસ્ત ઈતિશ્રુતેઃ” (તે પોતે પોતાના સ્વરૂપને કરે છે.) એ શ્રુતિમાં અસત્ની સત્તા માની નથી; પાછળથી જે દેખાય છે તે સર્વ ‘ચ’કારથી નહિ દેખાતું બધું અપ્રસિદ્ધ હોય તે હું છું તેમાં જીવો પણ આવી જાય. ‘ત્વમેતરચ’ એવો પાઠ હોય તો જડ જીવાત્મક સર્વ હું છું. આ શુદ્ધ બ્રહ્મવાદ કહ્યો. ત્યાં શંકા કરે છે કે જ્યાં પદાર્થવિરોધ દેખાતો હોય ત્યાં શબ્દ પ્રમાણરૂપ નથી ગણાતો. ભગવાન સર્વ દોષરહિત છે. વિકારાદિ દોષો છે. ‘સર્વ’ શબ્દમાં સંકોચ ન કરીએ તો ઉપદેશ કરવા યોગ્ય જ કોઈ ન રહે, કેમકે બધા શુદ્ધ બ્રહ્મ હોય ત્યાં ઉપદેશ કોને કરવો? ત્યારે શાસ્ત્રો પણ કોઈને કામના ન રહે: તેનો પણ ઉચ્છેદ થાય, કેમકે શાસ્ત્ર કોનું શાસન કરે? અને હિત કરવાનો પ્રસંગ પણ કોઈને ન આવે; કોઈ પુરુષોત્તમ પણ નહિ રહે. આવા અનેક દોષથી બ્રહ્મવાદ દુષ્ટ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ સર્વ કહેવું એ યોગ્ય લાગતું નથી! એવી શંકા ન કરવી, કેમકે:

પ્રત્યક્ષાદષ્ટવિષયે પદાર્થાઃ શ્રુતિબોધિતાઃ ।
 પરસ્પરં વિરુદ્ધાસ્તે નૈકશેષં ભજન્તિ હિ ॥૧॥
 ઉભયોર્વૈદિકત્વેન કઃ સ્યાદત્ર નિયામકઃ ।
 વિચારકાણાં બુદ્ધિસ્તુ સોપજીવ્યા શ્રુતેઃ સદા ॥૨॥
 ક્રિયાવિદ્યાપરત્વે તુ વિકલ્પેનૈકવાક્યતા ।
 દુષ્ટોઽપ્યાશ્રીયતે પક્ષો વિકલ્પાખ્યઃ શ્રુતેર્બલાત્ ॥૩॥
 તથૈવ ભગવદ્રૂપં યથા હસ્તાદયઃ પૃથક્ ।
 યથા સર્વાવિરોધઃ સ્યાત્તથૈવાત્ર વિચારણામ્ ॥૪॥
 સર્વરૂપસમર્થત્વમતો બ્રહ્મણિ ગીયતે ।
 અન્યથા પ્રતિમાનં યદુચ્યનીચાદિભેદતઃ ॥૫॥
 તદ્ભાનં તસ્ય કર્તા ચ હરિરેવ તથાવિધઃ ।
 યત્કિંચિદ્ દૂષણં ત્વત્ર દૂષ્યં ચાપિ હરિઃ સ્વયમ્ ॥૬॥
 વિરુદ્ધપક્ષાઃ સર્વેઽપિ સર્વમત્રૈવ શોભતે ।
 યોઽવશિષ્યેત સોઽસ્મ્યહમિતિ ॥૭॥

મણિ વગેરેની પરીક્ષામાં ઝવેરી કહે તે માનવું જોઈએ, તેમ જ્યાં પ્રત્યક્ષ ન હોય એવી વસ્તુમાં શ્રુતિએ કહેલા પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો એક ધર્મમાં માનવા જોઈએ. તેમાં એક મુખ્ય અને બીજો ગૌણ એમ માની નિર્ણય ન કરી શકાય (૧).

કેમકે તે બન્ને વેદાબોધિત ધર્મો છે. તેનો નિયામક કોણ થાય કે તેમાં પોતાની બુદ્ધિથી ગૌણ મુખ્યપણાની કલ્પના કરે? માટે વેદ જ બ્રહ્મને વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયરૂપ કહે છે. તેમાં એક ધર્મ ગૌણ છે અને બીજો મુખ્ય છે એમ કહી ન શકાય, કેમકે બન્ને ધર્મો વેદે કહેલા છે તે બન્ને તેમાં રહે છે(૨).

તેમાંથી એકને ઉડાવાય તેવું નથી, કેમકે વેદથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ નથી કે જેના બળથી એક ધર્મને ગૌણ માની શકીએ. વિચાર કરનારની બુદ્ધિ તો શ્રુતિની ઉપજીવ્ય છે, શ્રુતિ તો બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મો બ્રહ્મમાં કહે છે. તે બુદ્ધિને અવલંબન તો શ્રુતિનું છે. બન્ને વાક્યો શ્રુતિ કહે ત્યાં બુદ્ધિ એકને ઉડાવી દે તો તે બુદ્ધિ જ અપ્રામાણિક ઠરે; તેથી વિરુદ્ધ ધર્માધાર બ્રહ્મ છે એમ શ્રુતિના બળથી માનવું(૩)

ત્યાં શંકા કરે છે કે વેદમાં કહે છે કે “ઉદિતે જુહોતિ” એમાં ઉદય થયા પછી હોમ કરવાનું વિધાન કરતાં ‘અનુદિતહોમ’ની નિન્દા કરે છે. “અનુદિતે જુહોતિ” એ વિધાનમાં ઉદિત હોમની નિન્દા છે. બન્ને વૈદિક હોવાથી એકતર બાધનો સંભવ ન હોવાથી શાખાન્તર-વ્યવસ્થાથી તેની વ્યવસ્થા કરી છે, તેમ અહીં એક ધર્મને ઉપાસના પર લો, બીજા ધર્મને જ્ઞાન પર લો તો બન્ને ધર્મોનો બાધ ન થતાં તેની વ્યવસ્થા થશે. તેમાં ઉપાસનામાં તો કલ્પિત ધર્મો પણ ચાલશે. જ્ઞાનમાં તો ‘યોડન્યથા સન્તમાત્માનમન્યથા પ્રતિપદ્યતે કિં તેન કૃતં પાપં ચોરેણાત્માપહારિણા’ એ શ્લોકથી નિન્દા થશે, માટે વિચારક બુદ્ધિને નિયામક માનીને વિરુદ્ધધર્મશ્રય બ્રહ્મ ન માનવું જોઈએ, પણ ઉપાસનાજ્ઞાન-પરત્વ બ્રહ્મની વ્યવસ્થા કરતાં ઉદિત અનુદિત હોમની જેમ અહીં આકાંક્ષા નહિ રહે, તેથી જ્ઞાનક્રિયા મુખ્ય થશે, બ્રહ્મ અમુખ્ય થશે, તેથી વાક્યભેદ થઈ જશે તો “સર્વે વેદા યત્ પદમામનન્તિ” ઈત્યાદિ શ્રુતિનો વિરોધ આવશે તો સર્વ શ્રુતિની એકવાક્યતા બાધિત થશે! ત્યાં કહે છે કે અમે જ્ઞાન કર્મની મુખ્યતા નથી માનતા, પણ બ્રહ્મને મુખ્ય માનીએ છીએ. તેમાં તે ધર્મોનો આરોપ કરી અપવાદ કરો તો એકવાક્યતા સુખેથી થશે. ત્યાં કહે છે કે ઉપાસના માટે કલ્પનોપદેશ કરતાં તે ધર્મો ક્વચિત્ વાસ્તવરૂપે માનવા જોઈએ. તેની તેમ ન હોય તો કલ્પના પણ ન થઈ શકે. આરોપ્ય ધર્મો એકત્ર ખરા હોય તેનો બીજામાં આરોપ કરાય એવો મધુવિદ્યામાં નિર્ણય છે, તો આનું વાસ્તવત્વ ઉપાધિમાં

માનવું જોઈએ. ઉપાધિને માનો તો દ્વૈતવાદ થઈ જાય. એમ ન માનો તો તે ધર્મો ન હોવાથી તેનો તેમાં આરોપ નહિ થાય; તો કલ્પનોપદેશનો અસંભવ થશે; તેથી જો મુખ્યતાથી બ્રહ્મને ગણો તો તે તેની સંગતિ મળતી નથી, તેથી વાક્યભેદ મટશે નહિ; તેથી ‘અતિરાત્રે ષોડશિનં ગૃહ્ણાતિ’ અને ‘નાતિરાત્રે ષોડશિનં ગૃહ્ણાતિ’ એ બે વાક્યના બલથી અષ્ટ દોષવાળો વિકલ્પ પક્ષનો આશ્રય લેવો પડે છે તેમ અહીં માનવાનું નથી, પણ ‘તદેજતિ, તન્નેજતિ’ એ બે વિરુદ્ધ શ્રુતિઓના બળથી બન્નેને બ્રહ્મલિંગ માનવાં જોઈશે, તેથી જેમ હાથ પગ પુરુષથી જુદા છે છતાં તે પુરુષરૂપ ગણાય છે તેમ બ્રહ્મથી જુદું દેખાતું જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે. ભગવાન જગદ્રૂપ છે છતાં જુદા પુરુષોત્તમરૂપે છે. વધારે શું કહેવું પણ જેમ બધી શ્રુતિનો વિરોધ ન આવે તેમ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી વિચાર કરવાનો છે, પણ બેમાંથી એક વાક્યનો બાધ આવે તેમ વિચારવું નહિ, તેથી અસ્થૂલાદિમાં નિષેધમુખ્ય છે તેમ ‘સર્વતઃ પાણિપાદાન્તમ્’ ઈત્યાદિમાં વિધિમુખ્યથી બ્રહ્મસ્વરૂપ અતાવ્યું છે.(૪)

તેથી બન્ને શ્રુતિઓ તુલ્ય બલવાળી હોવાથી બ્રહ્મ વિરુદ્ધધર્માશ્રય માનવું ઈષ્ટ છે. ઉચ્ચ નીચ ભેદથી જે ભગવાનમાં અન્યથા પ્રતિભાન થાય છે તેનું ભાન તેનો કર્તા એ બધું ભગવાન છે એમ સમજો. ભગવાન તે તે રૂપે તેમ કરવાને સમર્થ છે. વળી જે કાંઈ લોકમાં ન ઘટે એવા દેખાવો, જેમકે મત્સ્યાવતારમાં એક દિવસ સો યોજન વધવું, વરાહને એક ક્ષણમાં પર્વત જેવા દેખાવું, કૃષ્ણે સાત વર્ષે ગોવર્ધન ધર્યો ઈત્યાદિ ભગવલ્લીલા તે વખતના ભક્તોએ જોઈ છે તે બધું દૂષણ અને દૂષ્ય પણ સ્વયં હરિ જ છે. (૫-૬)

બધા વિરુદ્ધ પક્ષો ભગવાનમાં શોભે છે. ભગવાન કહે છે કે છેલ્લે જે બાકી રહે તે હું છું.(૭)

ઉત્પન્ન થયું તે તિરોધાન થતાં જે તિરોધાન ન થાય એ વસ્તુ હું છું. અથવા તિરોભાવનો જે આશ્રય તે હું છું. અંશભેદથી જે જતાં બચે તે હું છું. તેથી ક્રિયા અને તેનો વિષય હું છું, એમ અતાવ્યું.(૩૨)

“બહુસ્યામ્ પ્રજાયેય” એ ઈચ્છાથી પોતે જ એક આત્મા છે અથવા પોતે શ્રેષ્ઠ છે એ વાત તો રહી નહિ, ત્યારે જીવો પ્રપંચમાં આસક્ત થશે. તેમાં રાગ પ્રવૃત્ત થતાં તેનો મોક્ષ નહિ થાય. એથી પ્રવૃત્તિસંકોચને માટે “લોકે વ્યવાયામિષમઘસેવા” એ ન્યાયે પ્રવૃત્તિ ઓછી કરવા માટે વેદની જરૂર છે. સંકોચ થયો કે ઉત્તરકાંડદ્વારા ગુણ

દોષરૂપ દષ્ટ અને આનુશ્રવિકમાં ગુણ જોવાશે. એ આસક્તિને કરનારી પણ માયા છે. તે કાંડદ્યાત્મક વેદને સાર્થક કરે છે તે ભગવાનની એક લીલા છે; તેથી પ્રમાણને સાર્થક કરવા માયાને કહે છે, તે અહીં ઊદ્ઘાતથી કહેવાય છે:

ઋત્નેડર્થં યત્પ્રતીયતે ન પ્રતીયેત ચાત્મનિ ।

તદ્વિદ્યાદાત્મનો માયાં યથાભાસો યથા તમઃ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ : અર્થ વગર જેની પ્રતીતિ થાય છે. આત્મામાં જે દેખાતું નથી. જેવા તમ અને આભાસ દેખાય છે તેવી તેને આત્માની માયા જાણો.

ભાવાર્થ : આ ભગવદ્રૂપ પ્રપંચમાં જે જગતપણું દેખાય છે તે જીવને મોહ કરનારી માયાનું આ કાર્ય છે. જે માયાને પહેલાં કહી છે, તે માયા જીવને મોહ કરીને તેના સમ્બન્ધિ અન્તઃકરણ અને બુદ્ધિને પણ મોહિત કરે છે. તેનાથી મોહિત થયેલી બુદ્ધિ પદાર્થોને બ્રહ્મરૂપ ન માનતાં જગદ્રૂપે જુએ છે, તેથી પદાર્થો અન્યથા થાય છે એમ માનવાનું નથી. અહીં સાધન અને પ્રમાણ બુદ્ધિને માટે છે. કેટલાંક સાધનો બુદ્ધિના દોષને દૂર કરનારા છે જ્યારે બીજા બુદ્ધિમાં ગુણનું આધાન કરે છે. માયા બે રીતે ભ્રમ કરે છે: જે છે તેનો પ્રકાશ કરતી નથી; જે નથી તે દેખાડે છે. તે પણ દેશ કાળના ફેરફારથી દેખાડે છે. તે જ મૂળમાં કહે છે કે અર્થ વગર પ્રતીત થાય છે અને અર્થને છુપાવે છે. અર્થ પ્રતીત થતો નથી. જ્યારે અર્થ નથી ત્યારે તે દેખાય છે. તેથી પદાર્થનું ખરું સ્વરૂપ જાણવા માટે પ્રમાણની જરૂર છે, એમ આટલા ગ્રન્થથી કહ્યું. ત્યાં શંકા ઉઠાવે છે કે વસ્તુ જ એવી કાં ન માનીએ? કેટલાક વાદીઓ જગતને માયિક કહે છે! તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જો જગત વિચાર કરતાં માયિક લાગતું હોય તો માયિક માનીએ પણ પ્રમાણરૂપ વેદ તો ‘સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ’ (આ બધું બ્રહ્મ છે) એમ બોલે છે. બ્રહ્મને જાણનાર પણ પ્રપંચને બ્રહ્મરૂપ જુએ છે. ભ્રાન્ત લોકોને દેખાય તો તે અર્થને નિયમિત કરનાર ન ગણાય. ભ્રમદષ્ટિથી ગ્રહણ કરેલું જગત્ ભ્રમરૂપ ગણાવું જોઈએ. માટે વિષયમાં કોઈ વિષયતા માનવી જોઈએ જેનાથી દષ્ટિ સવિષયા થાય છે. એમ ન માનો તો પદાર્થો તો સ્થિર છે, તેથી ભ્રમનો વિષય કોઈ નહિ થાય. તેથી અન્યત્ર ભ્રમ છે તેને માયા ખેંચી લાવી આગળ રહેલા વિષયમાં દેખાડે છે, કેમકે દષ્ટિનો અનુરોધ કરનારી તે માયા છે. તેથી અધિકાર પ્રમાણે જીવસૃષ્ટિને આગળ કરીને વ્યામોહ કરનારી માયા પદાર્થોને જુદી રીતે બતાવે છે. એમ સર્વ જગતમાં તે માયા બુદ્ધિમાં ભ્રમ પેદા કરે છે. એકને બીજા રૂપે બતાવે છે. તેમાં વિષયતા માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિષય ભગવદ્રૂપ છે. માયામાં વિષયતારૂપ

ભગવાનનું સ્વરૂપ પેદા થયું. તે પ્રકટેલું રૂપ સ્વભાવરહિત નહિ, તેમ માયા પણ ભગવાનની શક્તિ હોવાથી નિઃસ્વભાવા નથી. બુદ્ધિ ચૈતન્યનો વિલાસ છે તેને તે મોહ કરે છે તે જ્યાં સુધી એ બુદ્ધિમાં બ્રહ્મભાવ થતો નથી ત્યાં સુધી. તે માયા ભગવાનના બધા પદાર્થોથી વિરુદ્ધ પડે છે. ભગવદીય પદાર્થો ભગવદ્વિષયક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી વિષયતાએ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું તે જ્ઞાન ભ્રમવાળું હોય છે, જ્યારે વિષયજનિત જ્ઞાન યથાર્થ ગણાય છે. એમ જેમ જગતમાં છે તેવું આત્મામાં પણ સમજવાનું છે. આત્મામાં છે તેને માયા બતાવતી નથી અને જે નથી તેને બતાવે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે સર્વ જનની પ્રતીતિનો વિષય આ જગત્ બ્રહ્મથી જુદું છે એમ કાં નથી માનતા? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે નથી બતાવતી અને નથી તેને બતાવે છે, તેથી તે માયા છે. વિષય લો કે નેત્ર લો, તે જડ હો કે ચોક્કસ સ્વભાવવાળું હો તેને જુદું ન બતાવે. તેમાં દષ્ટાન્ત બતાવે છે કે જેમ આભાસ, જેમ અન્ધકાર. જેમ ચંદ્ર એક છે છતાં તેને બે બતાવે છે, તે એકને નથી દેખાડતી અને બે નથી તેને બતાવે છે, તે માયા છે. પ્રતીતિને અનુસરીને બે ચંદ્રોની ત્યાં કોઈ કલ્પના કરતું નથી. એમ વિષયતાને માયા ઉત્પન્ન કરે છે. બુદ્ધિ તો ચૈતન્યનો વિલાસ છે, તે માયાથી ઉત્પન્ન થતી નથી. જો એમ ન માનો તો બ્રહ્મજ્ઞાનીની બુદ્ધિ પણ માયાજન્ય માનવી પડશે, તો સર્વનો નાશ થશે. એ વિષયતાના પ્રકાર બે છે: એક વિષયતા વિષયના રૂપને ઢાંકી દે છે; બીજી વિષયતા રૂપાન્તરને બતાવે છે. તે બન્ને પ્રકારની વિષયતાને માયા ઉત્પન્ન કરે છે કે જેમ આભાસ. ત્યાં શંકા કરે છે કે માયા એમ નવો પદાર્થ કેમ ઉત્પન્ન કરી શકે? તે તો મોહ કરનારી જ છે; વિષય વગરની વિષયતા ક્યાંય પણ જોવામાં આવતી નથી! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેમ અંધારું, જેમ અન્ધકાર નામનો પદાર્થ તેજ ન હોય ત્યાં પેદા થાય છે. જ્યાં તેજ નથી ત્યાં માયા અંધારાને પેદા કરે છે. આ મોહ કરનારી માયા છે, તેથી તે ધૂવડને અન્ધકાર પેદા કરતી નથી. તે ધૂવડ તો અત્યારે અહીં તેજ નથી એમ માને છે. તેની દષ્ટિ તો બહુ કોમલ હોવાથી સૂર્યનું બળવાનું તેજ તેની આંખને બંધ કરી દે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ ન હોય ત્યાં સુધી તે સુખેથી વિષયોને ગ્રહણ કરી શકે છે. આપણને તો વિષયને કે આંખને સંસ્કાર કરનાર તેજ નથી. તેજના અભાવમાં માયા તમને ઉત્પન્ન કરે છે. તે તે નેત્રનો વિષય તે તેજ કરે છે, પણ વિષયને ગ્રહણ કરતી નથી. તમની નિવૃત્તિ માટે તેજ જોઈએ લોકમાં એવું સર્વત્ર દેખાય છે. એ વિષયતાને આંખ ગ્રહણ કરે છે. વિષયથી જુદી પોતે સ્વીકારે છે. પરિભ્રમણમાં એ વાત સિદ્ધ દેખાય છે. “યથા હિ

ભાનોરુદ્ધયો નૃચક્ષુષાં તમો નિલન્યાન્ન તુ સદ્ધિધતે” (૧૧-૨૮-૩૫)માં તમને દૂર કરે છે પણ સદ્ધિધાન કરે છે એમ કહ્યું નથી. તેમાં સ્વભાવથી કોઈ વસ્તુ તમ છે એમ નથી કહ્યું. જો તમ કોઈ પદાર્થ હોય તો સ્પર્શથી જ્ઞાન અન્ધકારમાં થાય છે તેનો પણ તે પ્રતિબન્ધ કરે અથવા તો સ્પર્શથી તે તમનું ગ્રહણ થઈ શકે. તમ તો ઉપલક્ષણ માત્ર સમજો. દર્પણમાં મુખને ઉત્પન્ન કરે છે, આપણી આંખ કાચને અથડાઈને પાછી ફરે છે તે મુખ જુએ છે એમ માનવાનું નથી. એમ હોય તો બીજા દર્પણમાં તેનો આભાસ પ્રતીત થાય છે તે ન થવો જોઈએ. આ મુખ જ બે જગ્યાએ દેખાય છે એમ ન મનાય. એક દિશામાં મુખ ન હોય તેનું પણ પ્રતિબિંબ પડે છે. આનું નામ જ આભાસ. તેથી એ વાત સિદ્ધ થઈ કે દર્પણમાં મુખને ઉત્પન્ન કરે છે, તેજના અભાવમાં અન્ધકારને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ માયા મોહિત પુરુષની બુદ્ધિમાં બે જાતની વિષયતા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં એક વિષયતા આ પ્રપંચની બ્રહ્મતાનું આરણ્યદન કરે છે જ્યારે બીજી વિષયતા બ્રહ્મરૂપ પ્રપંચને જગદ્રૂપે બતાવે છે. એ બે વિષયતા દૂર કરવા માટે વેદાદિ સર્વ પ્રમાણોની જરૂર છે.(૩૩)

એમ પ્રમેય અને પ્રમાણને બે શ્લોકો કહીને હવે વિષયને બતાવે છે:

યથા મહાન્તિ ભૂતાનિ ભૂતેષૂચ્યાવચેષ્વનુ ।

પ્રવિષ્ટાન્યપ્રવિષ્ટાનિ તથા તેષુ ન તેષ્વહમ્ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ : જેમ મહાભૂતો પાછળથી ભૂતોમાં પ્રવેશ કરે છે છતાં તેથી જુદાં રહે છે તેમ તેમાં હું રહું છું છતાં સ્ત્રી પણ રહેતો: કારણરૂપ છું છતાં જુદો છું.

ભાવાર્થ : વેદમાં બે પ્રકારે પદાર્થો નિરૂપણ કર્યા છે. સાકાર નિરાકાર, સાવયવ નિરવયવ, પૂર્ણ-પરિચ્છિન્ન એવા પ્રકારો રાખ્યા છે. તે બન્ને વિષય થાય એટલા માટે પુનઃ પ્રમેય કહે છે. એમ ન કહો તો એક પક્ષ વિષયતા થઈ જાય, તો તે પક્ષમાં વેદ પ્રમાણરૂપ ન ગણાય; તેથી સર્વ વેદ પ્રમાણરૂપ છે એ સિદ્ધ કરવા માટે બન્ને પ્રકારની વિષયતા અહીં કહેવાય છે. જેમ મોટા ભૂતો આકાશ વાયુ તેજ જળ પૃથ્વી એ ઘડો વગેરે નાની મોટી વસ્તુઓમાં સ્થૂળ સૂક્ષ્મ લાંબું ટૂંકું વાંકું સરલ એ રૂપે કારણરૂપે બધામાં રહ્યાં છે, છતાં તેમાં પાછાં પ્રવેશ કરે છે, તેમાં પ્રવેશ કર્યા વગર પણ રહે છે, તેમ હું સર્વત્ર કારણરૂપ છું, સર્વત્ર પ્રવેશ કરું છું, છતાં તેના કારણરૂપ કે અનુપ્રવિષ્ટ નથી. બીજીવાર ‘તેષુ’ પદ કહ્યું તે બે વાર બોધ કરવા માટે છે, નહિ તો ‘ન’કાર વાક્ય સાથે જોડાય. કારણ કાર્યમાં અનુપ્રવેશ કરે છે. કાર્ય કારણની સાથે

ઉત્પન્ન થાય છે. એમ ન હોય તો કપડું તન્તુના આધાર વગર થવું જોઈએ, તેમ થાય તો ન થવું જોઈએ, ઉત્પન્ન થાય તો બધે ઉત્પન્ન થવું જોઈએ કે જેમ ઘડો આનન્દરૂપ ભગવાન છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે ઘડાને તો કુંભાર બનાવે છે. જેમ માયા વિષયતાને બનાવે છે તેવો છે. તે ઘડો ભગવદ્રૂપ છે, સિદ્ધ છે. શબ્દ પણ તાળવા અને હોઠમાં અથડાતો કાનમાં આવી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. એમ આધાર વગરનું કપડું પણ બનવું જોઈએ. તેમ થાય તો તન્તુને લઈને તેના આધારરૂપ કપડું બને છે તેમ તેમાં જો તન્તુઓ ન હોય તો લૂગડામાં તાંતાણા દેખાવા ન જોઈએ, અને દેખાય તો તે ભ્રાન્ત એટલે માયાથી દેખાય છે. પરન્તુ તે તો ચિરકાળ દેખાયા કરે છે તેથી ભ્રમરૂપ નથી. શુષ્ક યુક્તિ ક્યાંય સ્થાન ન મળતાં પોતે જ ખોટી ઠરે છે. તેથી એક જ વસ્તુ કારણમાં અને કાર્યમાં કારણ અને કાર્યના કાળમાં વ્યવસ્થિત રહે છે. એમ મહાભૂતોમાં આધારપણું આધેયપણું અને વિશેષ આધેયતા એ ત્રણ છે. અથવા મહાભૂતમાં પાંચ પ્રકારે કારણપણાએ, પ્રથમથી તેમાં હોવાથી અને મહાભૂતપણાથી એમ અપ્રવેશ ત્રણ રીતે કહ્યો. કારણની જેમ પ્રવેશરૂપે અને જુદા પ્રવેશરૂપે એમ બે પ્રકારનો પ્રવેશ છે; તે રીતે પણ પાંચ પ્રકારનો પ્રવેશ છે. ‘ન તેષુ’ કહ્યું છે તેથી ફરી પાંચ પ્રકારે પ્રવેશ, એમ ભગવાન દશઘા સર્વમાં પ્રવિષ્ટ છે; તેથી સર્વ જગતમાં ભગવાન દશ પ્રકારની લીલાથી દશ પ્રકારે જાણવા.(૩૪)

એમ પ્રમેય પ્રમાણ અને વિષયને કહીને હવે અંદરની શંકાને દૂર કરતાં તે ત્રણમાં યુક્તિ બતાવે છે:

એતાવદેવ જ્ઞાસ્યં તત્ત્વજ્ઞાસુનાત્મનઃ ।

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં યત્સ્યાત્ સર્વત્ર સર્વદા ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ : તત્ત્વજ્ઞાસુએ આત્મા સમ્બન્ધી એટલું જ જાણવું બસ છે કે જે અન્વય અને વ્યતિરેકથી સર્વત્ર અને સર્વદા હોઈ શકે. તે જાણવ્થી બધું જાણાય.

ભાવાર્થ : જ્ઞાસાને અનુરોધે નિરૂપણ કરવું જોઈએ. અહીં જાણવાની તો ત્રણ વસ્તુ છે, બીજાં શાસ્ત્રોની જેમ સોળ પદાર્થો જાણવાના નથી; કેમકે તેવા પદાર્થોનો આત્મામાં ઉપયોગ થતો નથી. આત્માને માટે જાણવાની ઈચ્છા થાય છે, કેમકે આત્માનું તત્ત્વ જાણવાનું છે. પ્રમેય જ્ઞાન, પ્રમાણ વૈરાગ્ય, વિષય દશવિધ લીલાની ભક્તિ; આત્મામાં આટલાનો ઉપયોગ છે. બાકીનું બધું દેહના વિયોગનું છે. એમ નિરૂપણ કરી આન્તરનું નિરાકરણ કરી ત્રણ જાણવાના કહ્યાં તેમાં યુક્તિ બતાવે છે.

અન્વય અને વ્યતિરેકથી જે સર્વદા હોય તે યુક્તિ કહી. ‘યદ્’ શબ્દથી ત્રણનો ઉદ્દેશ છે. તેમાં બધું ભગવાન કેમ? એ સવાલનો જવાબ એ કે અન્વય અને વ્યતિરેકથી સર્વ ભગવાન છે. સર્વત્ર ભગવાનનો અન્વય છે. ઘડો છે, ભાસે છે, પ્રિય છે, એમાં સત્તાનો અન્વય છે. એમ જો તેમાં ભગવાનનો અન્વય ન હોય તો એક શબ્દની અનુવૃત્તિ અને પ્રતીતિની અનુવૃત્તિ ન હોય. વિશેષતાથી જુદું પડે તે વ્યતિરેક કહેવાય. ઘડાદિથી જુદું શું પડે છે? ઘડો તો ઘડાથી જુદો નથી. તેમ જ કપડું કપડાથી જુદું નથી. પણ સત્ પદાર્થ ઘડાથી જુદો પડે છે. કપડાથી પણ સત્ જુદો પડે એમ બધે સમજવું. જે સર્વરૂપ થઈને સર્વથી જુદું પડે તે બ્રહ્મ જ હોય. ત્યાં શંકા કરે છે કે બ્રહ્મત્વ સિદ્ધ કરવામાં એક જ સાધન માનો બેની શી જરૂર છે! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે અન્વય એકલો લઈએ તો તેનાથી બ્રહ્મતા સિદ્ધ થતી નથી. જગતમાં જગતનો પણ અન્વય છે. જો કે જગત્ ઘટાદિ પદાર્થથી વ્યતિરિક્ત છે છતાં ઘડો જગતથી જુદો નથી પડતો. આકાશકુસુમ તો જગતથી જુદું પડે છે. તેનું જગતમાં અન્વય નથી. સત્ જગતથી જુદું પડે છે. ભગવાન પણ સત્ છે; કારણ પણ સત્ છે; માટે જેના અન્વય અને વ્યતિરેક હોય તે સર્વરૂપ સમજવું. વળી જે સર્વત્ર હોય અથવા સર્વદા હોય, દેશકાલ જેનો પરિચ્છેદ ન કરી શકે, તેમાં અન્વય વ્યતિરેકથી જે રહે તે બ્રહ્મ. માયા તો અન્વયથી પરિચ્છેદને પામે છે. માયાના વિષયરૂપ આભાસ સત્નો અન્વય નથી, આભાસ સત્થી વ્યતિરિક્ત નથી એમ ન કહેવાય, કેમકે તે પોતે અસત્ છે. ભગવાન તો માયામાં પણ છે, માયાતિરિક્તમાં પણ છે. એમ કાલમાં પણ ભગવાન છે. વિષયરૂપ ઘટમાં સત્કારણ છે, સત્કાર્ય છે, સદાધાર છે, સત્ આધેય છે. સત્ છતાં ઘડો તેનાથી અતિરિક્ત પણ છે. મૃત્તિકા ઘડો ન કહેવાય. જો માટી ઘડો કહેવાતો હોય તો માટીના ઢગલામાં ઘડો દેખાવો જોઈએ, અને તેને કહેવા માટે ઘડો શબ્દ વાપરવો જોઈએ. એમ કાર્યમાં સર્વદા પાંચ પ્રકારે ભગવાનનો અન્વય છે. પાંચ પ્રકારે ભગવાનનો કાર્યમાં વ્યતિરેક છે. ઘટ પટથી વ્યતિરિક્ત છે, કારણથી પણ વ્યતિરેક છે. બીજા ઘડાથી પણ વ્યતિરેક છે, આવિર્ભાવ તિરોભાવથી પણ વ્યતિરેક છે. ઘડાનો આવિર્ભાવ થાય છે, તિરોભાવ થાય છે. એથી એક ઘડામાં આવિર્ભાવ તિરોભાવથી દશ પ્રકારે ભગવાન રહે છે. એમ સર્વત્ર દશ લીલાયુક્ત ભગવાન છે. આથી સ્વરૂપ એ ભગવાન છે. દેશની પ્રતીતિ તો માયિકી છે. કાલની પ્રતીતિ તો લીલા ઉપરથી છે. એમ દેશકાલ વસ્તુના પરિચ્છેદ રહિત અને દેશકાલ વસ્તુરૂપ તે હું છું. આટલું જ સમજવાનું છે. આ યુક્તિથી વિચાર્યું અને ઉત્પત્તિથી પણ વિચારી

લીધું. “પુરુષ એવેદં સર્વમ્” (આ સર્વ પુરુષ છે) “વિતસ્તિમધિતિષ્ઠતિ” (એક વેંત બ્રહ્માંડ કરતાં વધારે છે). એ ઉદ્દેશમાં તો “ન યતોઽસ્તિ કિંચિત્ । પ્રાદેશમાત્રં પુરુષં વસન્તમ્” (જેનાથી બીજું કંઈ નથી) (પ્રાદેશ માત્ર પુરુષ હૃદયમાં વસે છે) એમ બ્રહ્માને ભગવાન શિક્ષા આપી તે કહી બ્રહ્મરૂપ જગતને જાણવું. જગતથી જુદું બ્રહ્મ છે તેથી જગતમાં આસક્તિ ન કરવી. એક પદાર્થમાં પણ સર્વ લીલા સહિત ભગવાન છે, તે દેશકાલ વસ્તુરૂપ છે, છતાં તેનથી જુદા પણ છે.(૩૫)

એમ શિક્ષા કહીને ગર્વ નથવા માટે આનું અનુસન્ધાન કારણરૂપે કહે છે:

એતન્મતં મમાતિષ્ઠ પરમેણુ સમાધિના ।

ભવાન્ કલ્પવિકલ્પેષુ ન વિમુહ્યતિ કહિચિત્ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ : આ મારો મત તમે પરમ સમાધિથી હૃદયમાં ધારણ કરો તો તમે કલ્પવિકલ્પમાં કોઈ કાલે મોહમાં નહિ પડો.

ભાવાર્થ : સર્વ ભગવાન છે. અન્યથા દેખાય છે તે માયા છે. સર્વત્ર સર્વ લીલા સહિત ભગવાન સર્વ દોષ રહિત છે. આ મારું પોતાનું મન્તવ્ય છે. આ મારું ભગવચ્છાસ્ત્ર છે તેમાં નિશ્ચલ રહો. જેમ તે તે મતવાળા પોતે પોતાના સિદ્ધાન્તમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે તેમ તમે ભગવચ્છાસ્ત્રમાં પ્રતિષ્ઠિત થાઓ. એથી કુતર્કો ઘણા પેદા થશે તે બધા અનુભવથી દૂર કરવા. ચિત્તની એકાગ્રતાથી વિચાર કરવો. સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી ઉપર કહ્યું તે જાણી લેવું. ઉપર ઉપરથી જોઈ લેશો તો આ મત બુદ્ધિમાં નહિ આવે. જો આ મારો મત તમે જાણી લેશો તો આ મહાકલ્પ અને અવાન્તર કલ્પોમાં સૃષ્ટિ પ્રલયમાં તમને મોહ નહિ થાય. કોઈ કાલે મોહ નહિ થાય. કદાચિત્ પણ માયા તેને મોહ ન કરી શકે. આ મતને અને માયાને વિરોધ છે. ત્યાં જ માયા છે જ્યાં આ મતશ્રી.(૩૬)

એમ ઉપદેશ આપીને જે કર્યું તે કહે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

સંપ્રદિશ્યૈવમજનો જનાનાં પરમેષ્ઠિનમ્ ।

પશ્યતસ્તસ્ય તદ્રૂપમાત્મનો ન્યરુણદ્ધરિઃ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ : શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યું કે ભગવાને એવી રીતે સારી રીતે પરમ ધામમાં વિરાજતા બ્રહ્માજીને સમજાવીને તેના દેખતાં જ તે રૂપને હરિભગવાને તિરોહિત કરી દીધું.

ભાવાર્થ : એમ સારી રીતે અનુભવમાં ચોંટી જાય એવી રીતે પોતાના ભગવન્મતનો

ઉપદેશ કરીને બહાર દેખાતા હતા તે પોતે તિરોહિત થઈ ગયા. ત્યાં શંકા કરે છે કે સર્વરૂપ ભગવાન સર્વના ચિત્રરૂપે તેને સ્થાપન કરવા જોઈએ તે ન રાખ્યા? તેમને રાખ્યા હોત તો બ્રહ્માને સૃષ્ટિ કરવામાં સરલતા થાત! ત્યાં કહે છે કે તે ‘અજન’ છે, જન્મ લેનાર કરતાં જુદા છે. અહીં જે રૂપ ભગવાને બતાવ્યું તે વિશ્વરૂપ નહોતું પણ તે તો તેનું પણ આધિદૈવિક રૂપ હતું, તેનાથી વિલક્ષણ હતું. તેના ધ્યાનથી બધું થાય. તેને જોઈને કાર્ય ન કરી શકાય, કેમકે તે સૃષ્ટિના ફોટારૂપ નહોતું. માણસ તો માણસના ચિત્ર જેવો છે, તે કાંઈ અજન નથી. ત્યારે બ્રહ્મા જનસૃષ્ટિને કેમ જાણશે? જે ઉત્પન્ન થાય તે જન કહેવાય. તેના નિયામક બ્રહ્મા છે. એટલે જે ઉત્પન્ન થાય છે તે તેને આધીન થાય છે તે પરમ પદમાં બ્રહ્મા રહે છે, તેથી તે ‘પરમેષ્ઠી’ કહેવાય છે. માણસને ઉત્પન્ન કરવાનો તેનો અધિકાર છે. તેને આ ભગવાનનું રૂપ ધ્યાન કરવામાં ઉપયોગી છે, સાક્ષાત્ તેનો ઉપયોગ નથી. ભગવાનના જેવું રૂપ કરવાનું તો બ્રહ્માનું સામર્થ્ય નથી. તે બ્રહ્માના દેખતાં જ તે રૂપ ભગવાને દેખાતું બંધ કર્યું. ત્યાં કહે છે કે ભગવાન તો પરમ કૃપાલુ છે. તેનું સુન્દર સ્વરૂપ દેખાતું હતું તેને શા માટે દેખાવા ન દીધું? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન હરિ છે, બ્રહ્મા તથા બધા લોકોના સર્વ દુઃખને હરનાર છે; તેથી તેને આગ્રહથી આ રૂપમાં દષ્ટિ ન રોકવી પડે તે હેતુથી તે રૂપને દેખાતું બંધ કરી દીધું(૩૭)

તે પછી જે થયું તે કહે છે:

અન્તર્હિતેન્દ્રિયાર્થાય હરયે વિહિતાઞ્જલિઃ ।

સર્વભૂતમયો વિશ્વં સસર્જેદં સ પૂર્વવત્ ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ : ભગવાન ઈન્દ્રિયાતીત છે તે હરિ ભગવાનને બ્રહ્માએ બે હાથ જોડી દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં. પછી પોતે બ્રહ્માએ સર્વ ભૂતમય થઈને જેમ પ્રથમ સૃષ્ટિ કરી હતી તેમ આ જગતને બનાવ્યું.

ભાવાર્થ : ઈન્દ્રિયોના અર્થો તે ઈન્દ્રિયાર્થ કહેવાય. અન્તર્હિત એવો ઈન્દ્રિયાર્થ-એવા ભગવાન-એટલે બધાના ઈન્દ્રિયોથી ન દેખાય તેવા ભગવાન છે, છતાં પોતાની ઈચ્છાથી ભક્તની ઈન્દ્રિયોના અર્થરૂપ બન્યા. સર્વના અર્થરૂપ ભગવાન છે તો ભક્તનો આશ્રય કરનારી ઈન્દ્રિયોના અર્થરૂપ બન્યા. ચેતન સૃષ્ટિ પક્ષમાં તે ઈન્દ્રિયોની મુક્તિને માટે તેના અર્થરૂપ થયા. ઈન્દ્રિયો જડ માનો તો તેના અધિષ્ઠાતા દેવને કૃતાર્થ કરવા માટે ભગવાન ઈન્દ્રિયોના અર્થરૂપ બન્યા, એટલે ભગવાન

ઈન્દ્રિયો વડે પ્રત્યક્ષ થયા. એમ થતાં તો બ્રહ્મા બધાના સમષ્ટિરૂપ છે તેથી તે અને તેના વ્યષ્ટિરૂપો નિરિન્દ્રિય થઈ જાય; તેથી તેના દુઃખ દૂર કરવા માટે પહેલાં ઈન્દ્રિયોના અર્થરૂપ થયા હતા છતાં અત્યારે અન્તર્લિત થયા, એટલે ઈન્દ્રિયના અવિષય બની ગયા. આ કરવામાં બ્રહ્મા ઉપર ઉપકાર જ થયો. તેથી કહે છે કે ભગવાન હરિ થયા એટલે બ્રહ્માના દુઃખને દૂર કરનાર થયા. ત્યારે બ્રહ્માએ વિશેષ હિતરૂપ બે હાથ જોડ્યા. ભગવાનની સેવા અથવા બીજો કોઈ તેનો ઉપકાર જીવ કરી શકતો નથી. ભગવાન જો જીવ ઉપર ઉપકાર કરે તો જીવે તે ઉપકાર અંજલિ વડે ગ્રહણ કરવો. આ જીવને માટે વિધાન કહેલ છે. જીવ બીજું કાંઈ ભગવાનનું કરી શકે તેમ નથી. ભગવાનનું સ્વરૂપ તો જોઈ લીધું છે. જીવને એટલું પણ ઘણું કહેવાય કે જે ભગવાન કરે તેનો નિષેધ ન કરે. શાસ્ત્રમાં જે વિધિ કહ્યો છે તે બ્રહ્માએ કહી બતાવ્યો, તેથી ‘વિહિતાઞ્જલિઃ’ એમ બ્રહ્માને વિશેષણ આપ્યું છે. ભગવાને કહ્યું તેનું બ્રહ્માએ અનુસન્ધાન રાખ્યું; તેથી તે સર્વમય થઈ ગયા. ભગવાને તેનો તેવો ભાવ વરદાનથી બનાવ્યો છે. ‘ભૂત’ શબ્દથી જે પ્રકટ થાય તે બધું લેવાનું છે, અથવા ભગવાનની આજ્ઞાથી જે પ્રાદુર્ભૂત થયું તે સર્વ બ્રહ્મામાં પેસી ગયું. ત્યાર પછી બ્રહ્માએ જગતની રચના કરવાનો આરંભ કર્યો. એમ કરે તો જ પોતાની સૃષ્ટિમાં વિષમતા ન આવે. તેથી જ બ્રહ્મા પૂર્વવત્ થયાઃ જગત્ પ્રથમ કર્યું હતું તેમ કરવા લાગ્યા. જેવું ભગવાને સંજ્ઞ્યુ તેવું બ્રહ્માએ પણ બનાવ્યું. (૩૮)

એમ ઉપદેશ અને તેનું કાર્યમાં પર્યવસાન આવ્યું તે બતાવીને હવે તે ઉપદેશનો પ્રચાર કર્યો તે કહે છે:

પ્રજાપતિર્ધર્મપતિરેકદા નિયમાન્ યમાન્ ।

ભદ્રં પ્રજાનામન્વિચ્છન્ આતિષ્ઠત્ સ્વાર્થકામ્યયા ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ : એક દિવસે ધર્મના પતિ પ્રજાપતિ-બ્રહ્મા પોતાના સ્વાર્થને માટે પ્રજાનું કલ્યાણ ઈચ્છતા યમ અને નિયમોનું અનુષ્ઠાન કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ : ભગવાનના ઉપદેશથી બ્રહ્મા કૃતાર્થ થયા તેમ બધા કૃતાર્થ થાઓ એવી પ્રજાની કૃતાર્થતા માટે બ્રહ્માએ વિચાર કર્યો. તેમાં તે પ્રજાઓ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે તેવો તેનો અધિકાર નથી એ પણ જોયું; અધિકાર મેળવવાની તેમનામાં શક્તિ નથી એ પણ જાણ્યું; ત્યારે બાપનું કરેલું દીકરાને ઉપયોગી થાય છે એ વાત “યસ્મિન્ જાતે એતામિષ્ટિં નિર્વપતિ” (જે છોકરો થતાં આ ઈષ્ટિ કરવામાં આવે

છે) ઈત્યાદિ વેદવાક્યોથી સિદ્ધ છે, તેથી પોતાની પ્રજા માટે બ્રહ્માએ યમ નિયમો કરવાનો આરંભ કર્યો. તેમાં કલ્પો હોય તેટલો અર્થ પુત્રને માટે કરાય એવો વેદનો વિધિ હોવાથી બીજો પ્રકાર તેણે કર્યો. જેમ ધણી કરે તે સ્ત્રીને મળે તેમ પ્રજાને પણ મળશે એ વિચારથી બ્રહ્મા યમ નિયમ કરવા લાગ્યા. ત્યાં કહે છે કે એ પણ સ્ત્રીને માટે જ નિયમ છે, બીજા માટે નથી; તે શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેમ ધર્મના નિયામક હોય તે ધર્મની પ્રેરણાથી ધર્મ કરે છે તો ધર્મ થાય છે તેવી રીતે પોતે જે કરે છે તે પ્રજાને માટે કરે છે; એ બતાવવા માટે તેને ધર્મપતિ કહ્યા છે. એક વખતે એટલે કોઈ જાતની ચિન્તા નહોતી તેવા સમયમાં એમણે આ ભાવનો વિચાર કર્યો અથવા તેનો લોકમાં પ્રચાર કરવાનો વિચાર કર્યો. તે સમયે યમ એટલે અહિંસા અસ્તેય વગેરે, નિયમ એટલે આચમન લેવું વગેરે, એટલે ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણને નિયમમાં લેવા તે યમ નિયમાત્મક કર્મથી આવી શકે. જેમ ઈન્દ્રિયો લૌકિક કર્મ કરતાં હોય તેને તે કર્મ છોડાવી વૈદિક કર્મમાં જોડવા તેવું અન્તઃકરણનું પણ કરવું; અર્થાત્ તેનું લૌકિક જ્ઞાન છોડાવી અન્તઃકરણને વૈદિક જ્ઞાનમાં જોડવું એ બન્ને વાત બ્રહ્માએ પોતાની પ્રજાને માટે કરી. ત્યાં કહે છે કે બ્રહ્માને એવો આગ્રહ રાખી કરવાની શી જરૂર પડી? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે બ્રહ્માએ તેમ કર્યું તેમાં તેનો સ્વાર્થ છે. ભગવાને તેને કહેલું કે “એતન્મતં મયાતિષ્ઠ” (અમારા મતમાં તું દઢ રહે). એમ ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે બ્રહ્માએ વર્તવું જોઈએ તે તો ક્યારે વર્તનમાં આવે કે તે મતનો લોકમાં પ્રચાર થાય ત્યારે, પ્રચાર તો પોતે તેમ કરે તો થાય; તેથી બ્રહ્માએ મતપ્રચાર માટે યમનિયમનું પાલન કર્યું. વળી કહ્યું છે કે “ન પતિશ્ચ સ સ્યાત્” (૫-૫-૧૮) જે મૃત્યુથી ન છોડાવે તે પતિ ન કહેવાય, એવું વાક્ય છે તેથી પ્રજા કૃતાર્થ ન થાય ત્યાં સુધી તે પ્રજાનો પતિ થયો તોપણ વ્યર્થ થાય; તેથી તેણે પોતાની પ્રજાની કૃતાર્થતા માટે ભગવન્મતનો પ્રચાર કર્યો તે સ્વર્ણની કામનાથી કર્યો એમ કહ્યું. (૩૯)

તેમ કર્યું તે બ્રહ્માને કળ્યું તે કહે છે:

તં નારદઃ પ્રિયતમો રિક્ષાદાનામનુવ્રતઃ ।

શુશ્રૂષમાણઃ શીલેન પ્રશ્રયેણ દમેન ચ ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ : બ્રહ્માજી પ્રચાર કરવા તૈયાર થયા તેમની તેનો પ્રિય પુત્ર નારદ શીલ ઈન્દ્રિયદમન અને વિનયથી સેવા કરવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ : પૂર્વે કહેલ ધર્મવાળા બ્રહ્માજીને તેનો પુત્ર મળ્યો. નારદ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

કરે છે કે ‘નારં ઘતિ ખાણ્યતીતિ નારદઃ’ જીવભાવને દૂર કરે તે નારદ, એવો તેનો અર્થ છે. મનુષ્યનો સમુદાય તે ‘નાર,’ તેને આપે અથવા દૂર કરે તે ‘નારદ.’ નારદનું કામ એ છે કે તે બધાના જીવભાવને દૂર કરે છે, અથવા નારાયણના આધારરૂપ હૃદયને બનાવી દે છે. માટે આ સમ્પ્રદાયરૂપ દોલત લેવાનો અધિકાર નારદનો છે. વળી બાપ પોતાને વહાલો પુત્ર હોય તેને સારી મિલકત આપે, તેથી બ્રહ્માના દશ પુત્રોમાં નારદ અતિ પ્રિય પુત્ર છે. બાપનું રિક્થ-ધન લે તે ‘રિક્થાદ’ કહેવાય. રિક્થાદ એટલે બાપની મિલકત લેનાર પુત્રો. રિક્થ પણ ઘણી જાતનું હોય છે તેમાં અરિક્થ તો ‘મતરૂપ’ છે. એ અત્યન્ત ઊંચી મિલકત છે. તે વધારે વહાલા પુત્રને આપવા યોગ્ય છે. જેવો નારદ વહાલો તેવું રિક્થ પણ બ્રહ્માને વહાલું છે. કેવલ બ્રહ્માને પ્રીતિનો વિષય છે એમ જ નહિ પણ નારદ બ્રહ્માને અનુવ્રત છે. તેને પ્રસન્ન કરવાનું નારદે વ્રત લીધું છે. ‘અનુવ્રત’ એટલે સેવા કરનાર સેવક. સેવક જેવું સ્વામી કરે તેને લાયક બધું કરે. તેથી બ્રહ્માના કર્તવ્યને સિદ્ધ કરનાર આ છે. વળી નારદ બ્રહ્માની સેવા કરે છે. સેવા કરવાનું આસક્તિવાળાને આપવું જોઈએ. તેને જ તે ક્ષણે છે. સેવા પણ મન આવે તેમ ન કરવી, પણ શીલ વડે કરવી જોઈએ. જેવો સ્વામીનો સ્વભાવ હોય તેમ કરવું તેનું નામ ‘સેવા’ કહેવાય. તેને જે કરવાથી સારું લાગે, પોતાના સ્વભાવને પણ તે કરવાનું ઈષ્ટ હોય, તે પણ અહંકારથી નહિ પણ વિનયથી કરવું જોઈએ. વિનયવાળાને જ સેવા ફલ આપનારી થાય છે. તેમાં ઈન્દ્રિયોને પણ વશ રાખવી જોઈએ. ઈન્દ્રિયોમાં લુબ્ધ હોય તેની સેવામાં શંકા પડે છે, તેથી તેની ઉપર સ્વામી પ્રસન્ન થતો નથી. બીજા પણ બ્રહ્માને રાજી કરે તેવા સ્તોત્રો નારદે કર્યાં તે નારદ ધર્મરૂપે નથી કરતા, પણ બીજાને માટે કરે છે; એટલે ભગવાનની માયા જાણવા માટે કરે છે.(૪૦)

તે વાત હવે કહે છે:

માયાં વિવિદિષુર્વિષ્ણોમયેશસ્ય મહામુનિઃ ।

મહાભાગવતો રાજન્ પિતરં પર્યતોષયત્ ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ : હે રાજન્, મહાભગવદ્ભક્ત અને મોટા મહામુનિ નારદજીએ માયાના ઈશ્વર એવા ભગવાન વિષ્ણુની માયા જાણવા માટે પોતાના બાપ બ્રહ્માને સેવા કરીને પ્રસન્ન કર્યાં.

ભાવાર્થ : માયાના ઈશ એમ સમ્બન્ધનો નિર્દેશ કર્યો છે તેથી આ માયા જગતના

કારણરૂપ છે એમ સમજવું. મોહિકા માયા આ નથી. તે નારદે પહેલાં એવું જાણ્યું છે કે માયા વડે જ ભગવાન જગદ્રૂપ થાય છે. પ્રથમ કલ્પમાં એમ બનેલું પણ હતું. આ કલ્પમાં એટલો વિશેષ છે કે ક્વચિત્ ક્યારેક તે માયાને કારણપણાથી સ્વીકારે છે, કોઈ વખતે તેનો અંગીકાર નથી પણ કરતા. બન્ને રીતે પદાર્થમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. માયા બુદ્ધિગમ્ય છે. તેને પૂછવું હોય તો પૂછી શકાય છે. કેવળ ઈશ્વરમાં વ્યવહાર તો અયોગ્ય ગણાય, અશક્ય પણ ગણાય, કેમકે તે વિષ્ણુ(વ્યાપક) છે, ત્રણ પરિચ્છેદથી વિષ્ણુ પર છે. માયા તો દેશકાલ વસ્તુના પરિચ્છેદવાળી છે, સર્વત્ર કારણરૂપ છે, પોતાના અંશરૂપ મોહિકા માયાથી મોહ કરનારી છે. તે દશ પ્રકારની છે. તે વાત કહે છે કે માયાના ઈશની તે માયા છે. સૃષ્ટિ કરવામાં ભગવાનને તે સાધનરૂપે ઉપયોગી છે. નારદ તો મનનશીલ છે. તે બીજી માયાને જાણે છે. તે મોહ કરનારી માયાને છોડવાને ઈચ્છે છે. મુનિ પોતાનું ઈષ્ટ શેમાં છે તે જાણે છે. મહામુનિ તો પારકા હિતને પણ જાણે છે. તે નારદ ભગવદ્ભક્તમાં પણ મોટા છે. દશ પ્રકારની ભગવલ્લીલાને સાંભળવાના અધિકારી છે. ‘રાજન્’ એમ સંબોધન કરીને બતાવ્યું કે તમે પણ નારદની પેઠે સર્વ લીલા સાંભળવાના અધિકારી છો. પિતા બ્રહ્મા તેને સારી રીતે નારદે પ્રસન્ન કર્યા. સંતોષ આવે તો જ સેવાનું ફળ મળે છે.(૪૧)

તે પછી શું થયું તે કહે છે:

તુષ્ટં નિશમ્ય પિતરં લોકાનાં પ્રપિતામહમ્ ।

દેવર્ષિઃ પરિપ્રચ્છ ભવાન્ યન્માનુપૃચ્છતિ ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ : લોકના પિતામહ અને પોતાના પિતા બ્રહ્માને પ્રસન્ન થયા જાણીને દેવમાં ઋષિરૂપ નારદે બ્રહ્માને પૂછ્યું. જે તમે મને પૂછો છો તે જ બ્રહ્માને નારદે પૂછ્યું. ભાવાર્થ : ‘નિશમ્ય’ એટલે જાણીને એવો અર્થ છે. અહીં ‘શમ્’ ધાતુ જ્ઞાનાર્થમાં લીધો છે. તેનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય તો તે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન કહેવાય. તે માટે બ્રહ્માને પ્રશ્ન કર્યો છે, કેમકે પુત્રે પિતાને પૂછીને જાણવું જોઈએ. તે કેવળ સ્વાર્થ માટે પૂછતા નથી પણ સર્વને માટે પૂછે છે, કેમકે તે લોકના પ્રપિતામહ છે. પિતાએ પુત્રને બધું શીખવી હોશિયાર બનાવવો જોઈએ. માટે મને જો મારા બાપ સારી રીતે શીખવે તો હું મારા પુત્રરૂપ લોકોને શિક્ષા આપું. બ્રહ્મા મને કહેશે એમ પણ નારદ જાણી ગયા. તે દેવના ઉપાસ્ય મન્ત્રને જાણે છે, તે બ્રહ્માના હૃદયને જાણે તેમાં શંકા જેવું નથી. ચોતરફથી પ્રશ્ન કર્યો એટલે તેના સાધનોનો પણ તેમાં વિચાર આવી ગયો. જેમ તમે મને

પૂર્વપક્ષથી પૂછ્યું તેમ નારદે બ્રહ્માને પૂછ્યું ને કહ્યું કે આપ જેમ મને પૂછો છો તેમ નારદે બ્રહ્માજીને પૂછ્યું છે.(૪૨)

તેના ત્રણ અર્થ (જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને વિચાર)તો પ્રથમથી જાણ્યા છે, તેથી સર્વસંદેહનિવારક ત્રીજો અર્થ (ભક્તિરૂપ) બ્રહ્માએ નારદને કહ્યો. તે વાત આગળના શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્મા ઈદં ભાગવતં પુરાણં દશલક્ષણમ્ ।

પ્રોક્તં ભગવતા પ્રાહ પ્રીતઃ પુત્રાય ભૂતકૃત્ ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થ : ભૂતકૃત બ્રહ્માને ભગવાને જે પ્રસન્ન થઈને ભાગવત કહેલું તે દશ લક્ષણવાળું ભાગવત પુરાણ બ્રહ્માએ પ્રસન્નતાથી પોતાના પુત્ર નારદને કહ્યું. ભાવાર્થ : બીજા દશ લક્ષણો પુરાણોના કહ્યાં છે. તે લક્ષણો લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે ન સમજી લે માટે કહ્યું કે બ્રહ્માએ નારદને બીજું પુરાણ નથી કહ્યું, પણ ભાગવત કહ્યું છે. જે ભગવાને કહ્યું છે; જેમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આનાથી પ્રથમ સિદ્ધાન્ત પણ (સર્વ ભગવાન એ) કહ્યો છે. પુરાણ કહેવાથી લોકપ્રતીતિસિદ્ધ બીજો સિદ્ધાન્ત (માયાથી અન્યથા હોય છે) પણ કહ્યો. ચતુઃશ્લોકીના ચાર શ્લોકમાં પ્રમેય પ્રમાણ વિષય અને તેની ઉપપત્તિ કહ્યાં છે. તેમાં ભાગવત કહ્યું એટલે ભગવાનનું સ્વરૂપ કહ્યું, એટલે પ્રથમ શ્લોકનો સિદ્ધાન્ત નારદને કહ્યો. પુરાણથી લોકપ્રતીતિ સિદ્ધ હોવાથી બીજા શ્લોકનો સિદ્ધાન્ત પણ ભગવન્માયાથી તે પ્રતીતિ અન્યથા થાય છે. એ સિદ્ધાન્ત પણ કહ્યો. ‘ઈદમ્’ શબ્દથી આંગળી ચીંધીને બતાવ્યું, તેથી ચોથું કૃણ પણ તેમાંથી બતાવ્યું. આથી ચતુઃશ્લોકીમાં કહેલ ચાર સિદ્ધાન્તો બ્રહ્માએ નારદને કહ્યા. તેને પ્રમાણરૂપ ગણવા માટે ભાગવત સિદ્ધાન્તની પરમ્પરા કહે છે કે તે ભગવાને મને કહ્યું. મેં તમને કહ્યું, એટલે તે સિદ્ધાન્ત ભગવાનનો કહેલો છે, માણસનો ઉપજાવેલો નથી. આ સિદ્ધાન્ત તો પરમસમાધિગમ્ય હોવાથી તે નારદને કેમ કહ્યો? ત્યાં કહે છે કે નારદ ઉપર એની પ્રીતિ છે, તેથી તેમ કર્યું. પુત્રને સદ્વૃષ્ટેશ પણ જરૂર દેવો જોઈએ. નારદ તો માયાના જ્ઞાન માટે આવ્યો હતો, તેને માયા ન કહેતાં ભગવત્સ્વરૂપ બતાવવાનું શું કારણ? ત્યાં કહે છે કે પુત્ર માર્ગે ન ચાલતો હોય તોપણ તેને અમાર્ગથી નિવારણ કરી સન્માર્ગનો ઉપદેશ આપે કરવો જોઈએ. આ બ્રહ્મા સર્વ ભૂતને પેદા કરનાર છે. તે સર્વને ઉપકાર થવા માટે તેણે નારદને આ મતરૂપ ધન સોંપ્યું છે. તેનો વિસ્તારથતાં જગતનું કલ્યાણ થશે.(૪૩)

નારદે બ્રહ્માની ઈચ્છા પ્રમાણે કર્યું તે કહે છે:

નારદઃ પ્રાહ મુનયે સરસ્વત્યાસ્તદે નૃપ ।

ધ્યાયતે બ્રહ્મ પરમં વ્યાસાયામિતતેજસે ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ : હે રાજન્! નારદજીએ બ્રહ્માની પાસેથી ભાગવતસિદ્ધાન્ત લીધો તે સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ-સરસ્વતીના કિનારા ઉપર પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરતા અતુલ તેજવાળા વ્યાસ મુનિને કર્યો.

ભાવાર્થ : વ્યાસ એ સિદ્ધાન્ત સાંભળવાને લાયક છે, તેથી તેને ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે. તેમાં પ્રથમ ચોથાની યોગ્યતા બતાવે છે. મુનિ પોતાના સ્વરૂપને ભગવદ્રૂપે ધ્યાન કરે છે. તેને ભગવાનની દશ લીલા જાણવી હતી, તેથી તે પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરતા હતા. જે પુરુષોત્તમનું ધ્યાન કરે તે તેની દશ પ્રકારની લીલાને જાણે. પોતે વ્યાસ છે, વેદનો વિસ્તાર કર્યો છે, તે સર્વની બુદ્ધિને સમજીને કહે છે. વ્યામોહવાળી માયાને જાણવાને સમર્થ છે. અમિત તેજવાળા વ્યાસને કહ્યા તેથી તે ભગવત્સ્વરૂપ જાણવાની શક્તિવાળા છે. અલૌકિક તેજ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રયોજક થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનવાળાનું તેવું તેજ દેખાય છે, તેવું તેજ ભગવદ્જ્ઞાનમાં ઊયોગી છે.(૪૪)

એમ પરમ્પરા કહીને સામાન્ય રીતે સર્વ દૂષણને દૂર કરીને પ્રશ્ન કરેલા અર્થોને હવે કહે છે:

યદુતાહં ત્વયા પૃષ્ઠો વૈરાજાત્પુરુષાદિદમ્ ।

યથાસત્તિદુપાખ્યાસ્યે પ્રશ્નાનન્યાંશચ કૃત્સ્નશઃ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ : તમે મને કહ્યું કે વિરાટપુરુષથી આ જગત્ કેમ થયું? તે તથા બીજા પ્રશ્નો કહ્યા તે બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર હું તમને અનેક પ્રકારે સમજાવ તમે સ્વીકારો.

ભાવાર્થ : દૂષણ વગર કેવળ પ્રશ્નરૂપે તમે કહ્યું તે પણ હું તમને કહીશ. એ કહેવા માટે ‘ઉત’ અવ્યય કહ્યું. તેના ઉપાખ્યાનથી હું તમારા હૃદયમાં બેસે તેમ કહીશ. તેમાં પ્રશ્નમાં સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે ભેદ છે. તેમાં સામાન્ય તમારો પ્રશ્ન એ જ કે વિરાજથી આ બધું જગત્ કેમ થયું? વિશેષમાં તો તેના અવાન્તર ભેદો જાણવાની જરૂર છે. બીજા પ્રશ્નો એટલે તેને લગતા તેને ઉપયોગી વિષયો જે તમે પૂછ્યા હોય તે તે બધા, ‘ચ’કાર છે તેથી સમજવના છે. તમારા વગરના બીજાએ જે પ્રશ્નો કર્યા હોય તેનો ઉત્તર પણ હું તમને કહીશ. એક એક પ્રશ્નને બહુ પ્રકારે હું તમને કહીશ.(૪૫)

ઈતિશ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કન્ધની શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત
સુબોધિની ટીકામાં નવમો અધ્યાય* સંપૂર્ણ થયો.

*.આ આખા દ્વિતીયસ્કન્ધનો સાર શ્રીપુરુષોત્તમજી ૨/૮/૪૩ના પ્રકાશના અન્તમાં આ પ્રમાણે આપે છે. ‘બ્રહ્મણા નોદિતઃ’ ૨/૮/૧ એ દોઢ શ્લોકથી કેટલાકને અધિકાર હોય, અને કેટલાકને ન હોય. એ પક્ષ ભક્તિમાર્ગમાં ન હોય, કેમકે અહીં તો ‘સર્વેડધિકારિણો દ્યત્ર વિષ્ણુભક્તૌ યથા નૃપ’ એ વાક્યનો વિરોધ આવે એવો પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન છે. તેને માટે ‘શ્રોતવ્યાદીનિ’ ૨/૧/૨ એ ચાર શ્લોકથી સાધારણના અધિકારના નિવારણપૂર્વક અભયને ઈચ્છનાર ભગવાનનું શ્રવણાદિ કરે એ પ્રમેય-આક્ષેપ પરીક્ષિતે કર્યો તેનો ‘નારદઃ પ્રાહ મુનયે’ ૨/૮/૪૪ એ શ્લોકથી ઉત્તર શુકદેવજીએ આપ્યો. તેથી નાના પ્રકારથી કહેવાનો ઉપદેશ પણ તેવા અધિકારીઓને માટે છે એ ફલિત થાય છે; નહિ તો નારદે બધાને કહ્યું હોત. વળી ‘સર્વેડધિકારિણઃ’ એ વાક્યથી વિષ્ણુભક્તિનો અધિકાર અતિદેશથી સર્વને કહ્યો તે ‘દેવો સુરો મનુષ્યો વા’ એ વાક્યથી સાત્વિક, રાજસ અને મિશ્રને જ નિયમથી તે અધિકાર છે એમ જણાય છે, નહિ તો તામસોને પણ ભક્તિ કરવાનું કહ્યું હોત. તેથી એવો નિશ્ચય થયો કે તામસાતિસ્કિતને ભક્તિનો અધિકાર ખરો પણ તે ભજન કરતા દેખાતા નથી, તેથી લૌકિક રાગ તેની ભક્તિનો પ્રતિબંધક છે એમ માનવું જોઈએ. તે ફલ પ્રતિબંધક હોવાથી તેના અધિકારનો જ લોપ કરનારું છે, તેથી શુકદેવ અને બ્રહ્માજીના વાક્યોમાં વિરોધ નથી. એમ સ્વાર્થને માટે ભગવાનમાં મન રાખવાને માટે ચાર શ્લોક કહ્યા તેમાં ‘હરેરદભુતવીર્યસ્ય’ ૨/૮/૨ દોઢ શ્લોકથી ‘તસ્માદ્ભારત’થી લઈને બે અધ્યાયથી સ્થૂળ સૂક્ષ્મ બે રૂપ કહ્યાં તેની વચમાં ‘અથો અનન્તસ્ય’ ૨/૨/૨૬ એ પદ્યથી પ્રલય કહ્યો. તે ઉત્પન્ન થયો હોય તેનો પ્રલય થાય, બીજાનો ન થાય. ‘જાતસ્વ હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ’ એમ ગીતા કહે છે. તે પ્રલયના કર્તા ભગવાન છે. સર્વાત્મક ભગવાન સાંભળવા એ તો ઉપચાર માત્ર છે. પણ ખરી રીતે વીર્ય શ્રવણીય છે, તેથી ઉત્પત્યાદિ કરનારનો પ્રશ્ન કર્યો તેનો ઉત્તર શુકદેવજીએ નારદબ્રહ્મ-સંવાદરૂપે આપ્યો. તેમાં સર્વાત્મકપણું અને મુખ્ય વૃત્તિથી સર્વકર્તૃત્વ એ માયાથી કહ્યું. એમ દ્વૈત થાય તો ‘યદુક્ત’થી લઈને ‘જન્માન્તરે ત્વન્યત્’ એ સુબોધિની (સંસ્કૃત દ્વિતીય સ્કન્ધ પૃ.૧૪૦, લીટી ૨૬ થી ૩૨ સુધી)માં કહ્યા પ્રમાણે રાજપ્રશ્નથી બે અધ્યાયનો પ્રમેયનો આક્ષેપ કર્યો તેનો ઉત્તર નારદબ્રહ્મા અને બ્રહ્મા-ભગવાનના સંવાદરૂપે પૂર્વોત્તર સમર્થનાર્થ અને દુર્જ્ઞેયત્વજ્ઞાપન કરવા માટે ચતુઃશ્લોકીથી માયાવીર્યાદિ પણ ભગવાન છે એમ કહીને ઉત્તર આપ્યો. ‘શુશ્રુવતઃ’ ૨/૮/૪ ઈત્યાદિ ત્રણ શ્લોકથી ભગવાનને માટે બહુ કર્તવ્ય કહીને ‘કિં પ્રમત્તસ્ય’ ૨/૧/૧૨ એ ત્રણ શ્લોકના પ્રમેયનો આક્ષેપ કર્યો તેનો ઉત્તર ‘યર્હિ વાવ મહિન્નિ સ્વે’ ૨/૮/૮ ઈત્યાદિ પદ્યથી આપ્યો. તેમાં કહ્યું કે જ્યારે જીવ ભગવાનમાં રમે ત્યારે માયાને છોડી ઉદાસ થાય, તેથી જીવકૃત કાલવિલંબ નથી, પણ ભગવાનની ઈચ્છા સમજવી. પણ ભગવાનમાં રતિ જો થઈ હોય તો કાંઈ દોષ નથાય એ તેમાંથી દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

અધ્યાય ૧૦

ઈત્યાક્ષેપસમાધાને નિરૂપ્ય હરિજીવયોઃ ।
ઉપપત્યા તયોરેવ રૂપદેહાવિહોદિતૌ ॥૧॥
દશધા જ્ઞાયતે રૂપં હરેરન્યત્ ત્રિધા મતમ્ ।
આધ્યાત્મિકાદિભેદેન ગુણતઃ કર્મતોઽપિ હિ ॥૨॥

ભગવાન અને જીવના આક્ષેપ અને સમાધાનનું પૂર્વાધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું. તે હરિ અને જીવના રૂપ અને દેહ યુક્તિથી કહેવામાં આવ્યા. (૧)

તેમાં ભગવાનનું રૂપ દશ પ્રકારનું જણાય છે. બીજી જગ્યાએ આધ્યાત્મિકાદિ ભેદ વડે ત્રણ પ્રકારનું પણ કહ્યું છે. ગુણ અને કર્મવડે (બે પ્રકારે) પણ કહેલું છે. (૨)

એમ પૂર્વ અધ્યાયમાં ભગવાને બ્રહ્માને ઉપદેશ કર્યો, તેમાં ચાર પદાર્થો કહ્યા. ત્રણ સિવાયના પક્ષો તો શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનો વિસ્તાર અહીં ન કરતાં એક પદાર્થમાં દશ લીલા છે, તે સ્વરૂપથી અને લક્ષણથી બતાવે છે. જોકે તે દશ પદાર્થો બહિર્મુખતાથી બીજા પુરાણોમાં કહ્યા છે, પણ તે ભાગવતમાં નથી, પણ તે આ છે, તે કહે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

અત્ર સર્ગો વિસર્ગશ્ચ સ્થાનં પોષણમૂતયઃ ।

મન્વન્તરેશાનુકથા નિરોધો મુક્તિરાશ્રયઃ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ : શુકદેવજી બોલ્યા : આ ભાગવતમાં સર્ગ વિસર્ગ સ્થાન પોષણ ઊત્તિ મન્વન્તર ઈશાનુકથા નિરોધ મુક્તિ અને આશ્રય એ દશપદાર્થ કહ્યા છે.

ભાવાર્થ : આ ભાગવતમાં આશ્રય છેલ્લો અને સર્ગ પહેલો એ મળીને દશ પદાર્થો કહ્યા છે. આ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યા છે, એવો અર્થ પણ કરીએ તો ચાલે. એ 'દશ લીલાના અર્થો તે તે સ્કન્ધમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. તોપણ અહીં સામાન્ય રીતે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેમાં શરીર વગરના વિષ્ણુ પુરુષ-શરીરનો સ્વીકાર કરે તે સર્ગ કહેવાય. પુરુષથી બ્રહ્માદિની ઉત્પત્તિ તે વિસર્ગ. ઉત્પન્ન થયેલાઓનું મર્યાદા વડે પાલન તે સ્થાન સ્થિતિ કરી રહેલાઓની અભિવૃદ્ધિનું કાર્ય તે પોષણ. પોષણ પામેલાઓનું આચરણ તે ઊત્તિ. તેમાં પણ જે સદાચાર છે તે મન્વન્તર. તેમાં પણ વિષ્ણુ ભગવાનની જે ભક્તિ તે ઈશાનુકથા. ભક્તોને પ્રપંચ-જગતનો ભાવ ન રહે તે નિરોધ. જેને પ્રપંચનો અભાવ સિદ્ધ થયો છે તેવાઓને

સ્વરૂપનો જે લાભ તે મુક્તિ. મુક્તોનું બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં રહેવું તે આશ્રય. પ્રત્યેક પદાર્થમાં સર્ગ એટલે કારણપણાથી ભગવાનની કાર્યમાં સ્થિતિ વિસર્ગ; એટલે કાર્યપણાથી પહેલાંથી તેમાં ભગવાનનું રહેવું. પટ તન્તુથી અને તેવી તો તન્તુ તેમાં દેખાય છે. સ્થાન એટલે સર્વ વસ્તુમાં વસ્તુસ્વરૂપે અને મૂળરૂપે તે તે મર્યાદારૂપપણું કાર્યસિદ્ધિ માટે સર્વ સમર્થ ભગવાનનો તેમાં પ્રવેશ તે પુષ્ટિ. બ્રહ્મજ્ઞાનીને પ્રતીતિ સિદ્ધ કરાવવા ત્યાં તેવી લીલા ભગવાન કરે તે ઊતિલીલા. એમ પાંચ પ્રકારે અન્વયરૂપે સર્વ વસ્તુમાં ભગવાનની લીલા, એવી જ વ્યતિરેકરૂપે દરેક પદાર્થમાં ભગવાનની પાંચ પ્રકારે લીલાને કહે છે, તેમાં કારણથી જુદી રીતે ઘટનારૂપથી જુદા ભાવથી સત્પુરુષના ધર્મનું કારણ પ્રાપ્તિયુક્તિ હોવા છતાં વેદના વિધિનો વિષય થાય તે ભગવત્સ્વરૂપથી જુદો પડે તે મન્વન્તર. તે જ ભક્તિનો વિષય થાય. ભગવત્સેવારૂપ ધર્મવડે લોક અને વેદથી જુદો પડી જાય ત્યારે ઈશાનુકથારૂપ થાય. તે જ જ્યારે લૌકિકવૈદિક ભક્તોને સ્વરૂપની ઈચ્છા કરનારને પરિત્યાગરૂપ એક વસ્તુમાં રોકે ત્યારે તે ભગવાન નિરોધરૂપ થાય છે. એવો નિરોધરૂપ છતાં આત્મા દેહને છોડાવીને પોતે પણ પરિત્યાગરૂપ થાય તે મુક્તિરૂપ થાય છે. ઘડા વગેરેમાં ભગવાનની અસંગોદાસીનતા તેનું નામ મુક્તિ. આશ્રય તો નવ પ્રકારના સ્વરૂપનો આધાર થાય છે. આના અજ્ઞાનમાં સર્વ શાસ્ત્રો વ્યાકુળ થાય છે, માટે ભાગવતશાસ્ત્ર સર્વનું ઉદ્ધારક અને સર્વ શાસ્ત્રવચનોનું નિર્વાલક છે.(૧)

૧. અહીં નવ લીલામાં ગુણનો સમ્બન્ધ રહે છે. તે રાજસ, સાત્વિક, તામસ એમના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે, તેમાં એક ત્રિકમાં ક્રમથી, ઉત્પાદકત્વ સ્થાપકત્વ અને વિલાપકત્વ આગળ કહેવામાં આવશે. પહેલાં ત્રણ પ્રકારે પ્રવેશ કર્યો. બે પ્રકારે વિરાજમાં પ્રવેશ કર્યો, એ વાત કહી ગયા છે. તે બેથી વ્યતિરિક્ત રીતે એમ ગણી દશ પ્રકાર પ્રથમ બતાવ્યા છે. તે પછી બીજી વાત કહી તેથી તેનું અનુસન્ધાન ન રહે તેથી તેનું જ્ઞાન પણ ન થાય, તેથી તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે આ શ્લોકનું આખ્યાન સુબોધિનીરૂપે કરે છે તે ‘તત્ર’થી આરંભ કરીને ‘નિર્વાલકમ્’ ત્યાં સુધી આ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. પ્રકાશકાર લખે છે કે તેનો અર્થ પ્રભુની દયાથી આમ ભાસે છે. સર્ગ એ ભગવાનનો અદીનત્વરૂપ ધર્મ. અદીનત્વ એટલે યથાસુખ વસ્તુરૂપે ભગવાનનો પોતાનો પ્રાદુર્ભાવ થવો. એવું સામર્થ્ય તે અદીનત્વ એમ ફલિત થાય છે. પ્રકૃતમાં વિષ્ણુ તો વ્યાપક હોય તે પુરુષોત્તમ પુરુષ-શરીરાકારે પોતે ક્રીડા કરવા માટે અનિત્ય અવ્યાપક સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે તે પૂર્વ કહ્યા સામર્થ્યરૂપ થાય છે. ‘વિશુદ્ધં સત્ત્વમૂર્જીતમ્’ એવું વાક્ય પણ છે. સદંશાત્મકની શક્તિરૂપ ક્રિયા પુરુષોત્તમમાં જતાં તે સદંશ અવ્યક્તરૂપ થઈ ગયો. ‘એ જ નાના અવતારનું નિધાન અને અવ્યય બીજ છે’ એ વાક્યથી તે સત્ત્વ જગતનું બીજ છે. બીજમાં વૃક્ષ છે પણ તે પ્રતીત થતું નથી. એમ પ્રત્યેક પદાર્થ ઘટાદિરૂપમાં કારણપણાથી અવ્યક્તસદ્રૂપે ભગવાનની

સ્થિતિ તે સર્ગ. આ બધાના સમવાયરૂપ હોવાથી તે ઉત્પત્તિરૂપ છે. અપ્રવેશરૂપપણું તેમાં સ્પષ્ટ છે. આ સર્ગરૂપ પરિણામ સ્વભાવનું કાર્ય છે. એવી રીતે વિસર્ગ પણ લીલા-દશ લીલામાં બીજી લીલા (અનાયાસથી કરાતું કર્મ) તે પુરુષથી બ્રહ્માદિની ઉત્પત્તિરૂપ સ્પષ્ટ છે. આ સૃષ્ટિપ્રક્રિયામાં ‘પશ્યાત્’ ત્યાંથી લઈને ‘અભિત્યજ્યતે’ સુધીના ગ્રન્થથી કહ્યું છે. આ જીવને દેહના સમ્બન્ધરૂપ જન્મકર્મનું કાર્ય છે. એથી પ્રત્યેક પદાર્થમાં કાર્યત્વે પૂર્વથી જ વિદ્યમાન રહેવું છે. ફલથી તે કાર્યનું અનુમાન થાય છે. તે વિશિષ્ટ સર્ગરૂપ હોવાથી તે લીલા વિસર્ગરૂપ કહેવાય. તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે પરરૂપ કાર્યમાં તન્તુઓ ઘટરૂપે અવ્યક્ત હતા. તે બધા તન્તુઓને લાંબા કર્યા ત્યારે થોડો પટ વ્યક્ત દેખાયો, કેમકે લૂગડામાં તન્તુઓ અવયવરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે થોડાં લૂગડાં જેવા દેખાય એ દશા વિસર્ગ કહી શકાય. તે તન્તુઓ જ લૂગડાના રૂપે પરિણમે છે. તે અપ્રવેશાન્તરૂપ છે. તેને આદ્ય ક્ષણનો સમ્બન્ધ હોવાથી તેને ઉત્પત્તિરૂપપણું છે. ચેતન દેહમાંનો જીવનો સમાગમ મનાય છે. જડ વ્યક્તિ અને તેમાં ચેતન મળવાથી સમાગમ બે વસ્તુનો થયો. તેમાંથી એક અથવા બન્ને પણ વિસર્ગ કહેવાય. એવી જ રીતે તે તે મર્યાદામાં રહે તેવી રીતે પાલન કરવું તેનું નામ સ્થાન લીલા. તેને હસિત પણ કહે છે. બીજા અધ્યાયમાં અદીન-લીલા-હસિત-એ દશ ભેદ કહ્યા છે, ત્યાં તે હસિત એટલે સ્થાનરૂપ ત્રીજી લીલા છે. ૨-૭-૨૬ના આભાસમાં પોતે જ આજ્ઞા કરે છે કે ‘પરમાર્થરૂપે કા મર્યાદા’ એમ આપે જ સ્પષ્ટ કર્યું છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં સર્વ ઘટાદિમાં વસ્તુમાં વસ્તુના સ્વરૂપપણાથી મૂળરૂપથી એટલે વસ્તુસ્વરૂપાત્મક મૂળરૂપ-કારણથી પૂર્વનું રૂપ, તેની સાથે જે જે મર્યાદા, વસ્તુના સ્વરૂપની મર્યાદા, જેમ કારણરૂપ તન્તુ થયા પહેલાં કપાસ હતો તે પટનું રૂપ છે તેવું સ્થાનલીલાનું સ્વરૂપ સમજવું. એટલે ઘટપટાદિના કારણની પણ પૂર્વની સ્થિતિ તે મૂળરૂપ તેની મર્યાદા તેને હસિત કહો કે સ્થાનલીલા કહો. મૂળની મર્યાદાને અનુસારે પાલન.

અહીં ઉત્પન્ન થયા પછી ઘણો કાળ સ્થિતિ હોવાથી પાલન કરવાનો અભિપ્રાય છે. આ પણ લીલા અપ્રવેશરૂપા સ્પષ્ટ છે. મૂળરૂપની મર્યાદા બહારથી નથી આવતી, કેમકે તે નૈસર્ગિક છે (સ્વભાવસિદ્ધ છે). આ લીલા સ્થિતિરૂપ છતાં ઉત્પત્તિરૂપા છે. મૂળ રૂપોપત્તિની તે સ્મારિકા છે. એમ સ્થિતિની અભિવૃદ્ધિરૂપ પોષણને અનુગ્રહરૂપતા સ્પષ્ટ છે. ઈશ્વરી લીલા પણ કહેવાય, કેમકે ‘અદીનલીલા-હસિતેક્ષણ’માં ચતુર્થ લીલા ઈક્ષણ છે. તે પોષણ અનુગ્રહ સમજો. પ્રત્યેક પદાર્થ કાર્યસિદ્ધ્યર્થ છે. જેમ ઘડો તો બહારથી જળ લાવી આપે. પટ તો શરીરને ઢાંકે. તે કામ માટે તન્તુઓ જેમ લૂગડામાં પ્રવેશે છે તેમ તે તે કાર્ય માટે પદાર્થમાં ભગવાનનો પ્રવેશ કાર્યકારણને દઢ કરે છે. કોઈ આનુપૂર્વીથી વધતું જતું કારણ જ કાર્યરૂપ થાય છે તે પોષણ કહેવાય. આને કારણમાં પ્રવેશવાપણું છે, કારણથી અતિરિક્તપણું પણ છે. અનિત્યની સ્થિતિને સ્થાપકપણું સ્પષ્ટ છે. એમ ભૂરૂપ કે તેના ઉલ્લાસરૂપ ‘ઊતિ’ને આચારપણું પહેલાં જ સ્પષ્ટ કર્યું છે. દરેક પદાર્થમાં બ્રહ્મજ્ઞાનીને પ્રતીતિ

સિદ્ધ થવા માટે એટલે ઘટરૂપ પણ ભગવાન છે એવી પ્રતીતિ સિદ્ધ થવા સારું તે ઘણા વગેરેમાં ભગવલ્લીલાનું પ્રદર્શન તે જ ભગવાનના કાર્યની પ્રતીતિ કરાવનાર થાય છે; તે લીલાનું નામ ‘ઊતિ’ છે. તેને લીધે અવયવીમાં ‘ઘટ’ એવો પ્રયોગ થાય છે. ભગવાન જો તેમાં તેવી લીલા ન બતાવે તો બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તે તે નામથી તે પદાર્થનો વ્યવહાર ન કરે, તેથી જ જડભરતે રહુગણ રાજાને કહ્યું છે કે ‘ન સૂર્યો હિ વ્યવહારમેનં તત્ત્વાવમર્શેન સહામનન્તિ’ એ વાક્યમાં ‘એનં’પદથી અવિદ્વદ્વ્યવહારને અપ્રામાણિક કહ્યો. એટલું વિવેચન કરીને પાંચ પ્રકારની અન્વય લીલાનો ઉપસંહાર કરે છે, ‘એવમ્’ ઇત્યાદિથી. હવે વ્યતિરેકના પ્રકારને કહે છે: ‘ભંગરૂપ’ અથવા ભૂરૂપ સદ્ધર્મને જેનું મન્વન્તર બીજું નામ છે. જગતને ઉત્તંભન કરનાર હોવાથી સ્થાપકતા સ્પષ્ટ છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં કારણ (જે મૃદાદિ)થી ભિન્નપણું ‘પુરુષાવયવૈરેતૈઃ’ એ વાક્યથી પુરુષના અવયવરૂપપણું તે રૂપ જે ઘટરૂપ ધર્મ ભાવ એટલે ઘટાદિરૂપત્વ, તે રૂપે વૈદિકોના ધર્મનું તે કારણ થાય છે. સંસ્કારદ્વારા અદૃષ્ટજનક અથવા પૂજ્ય દેવતાની પ્રીતિનો જનક પ્રાપંચિક ઘટાદિ પદાર્થ વિધિનો વિષય થતાં પ્રાપંચિક સ્વરૂપથી વ્યતિરિક્ત વૈદિક વિષય થાય તે મન્વન્તર કહેવાય. એમ ઉલ્લાસરૂપ અથવા ભંગરૂપ જે ઈશાનુકથા તે મર્યાદાભક્તિરૂપ હોઈને સંસારની નાશક છે. તેથી તે પ્રલયરૂપ પણ ગણાય. પ્રત્યેક પદાર્થ લૌકિક રૂપમાંથી વૈદિકરૂપ થઈને પુનઃ ભક્તિનો વિષય થાય એ પૂર્વવત્ સમજો. માટે જ અન્તર્ગૃહગતાઓના સંઘાતનો ત્યાગ થયો. રાસમંડલમાણુડનાઓ અને બીજીઓના વહ્ન્યયોગોલક ન્યાયે પ્રપંચ કહ્યો તે પણ સંગત થાય છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં તે ઘટપટાદિ ફરીને બીજા પ્રકારે લૌકિક વૈદિક ભક્તોને સ્વરૂપના દર્શનની ઈચ્છાવાળા ભગવાનમાં એકનિષ્ઠાવાળાને પરિત્યાગરૂપે કરીને લૌકિકવૈદિક ભક્તિમાર્ગીય ધર્મોને રોકે અથવા આચ્છાદન કરે ભુલાવે તે નિરોધરૂપ અથવા આવરકરૂપ થાય તે નિરોધ કહેવાય. એમ ભૂરૂપ મુક્તિ એટલે સ્વરૂપલાભાત્મક મુક્તિત્ત્વ. પોતે આધ્યાત્મિકાદિ ભાવથી જુદો થઈ “પ્રભુત્વેન હરેઃ સ્કૂર્તો લોકત્વેન તદ્દુલ્ભવઃ” ઇત્યાકારક લીલા તદ્દ્રૂપ લાભ તે મુક્તિ કહેવાય છે. એમ છતાં પ્રત્યેક પદાર્થના ત્રણરૂપ લૌકિક વૈદિક ભક્તિરૂપ ભાવને આવરણ કરનાર છતાં પોતાના આવરક આત્માને છોડીને સ્વયં અતિરિક્ત ત્યાગરૂપ થાય છે એથી તેને મુક્તિરૂપ ભાવ નામ આપ્યું છે. અહીં સ્વરૂપ લાભરૂપ થાય છે તે સ્વરૂપ કોઈ બહારથી આવતું નથી પણ ‘આ મારું છે’ એવો ભાવ એ મુક્તિ અહીં લેવાની છે. એ ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી પૂર્વથી અતિરિક્ત સત્વ એ મુક્તિ. આ સત્વને

પ્રભુચરણે ‘મમોત્તમશ્લોકજનેષુ સખ્યમ્’ એ વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકીના વ્યાખ્યાનમાં વિસ્તારથી ‘પુષ્ટિસ્તુ તદ્વિપરીતા’ ઈત્યાદિ વ્યાખ્યાન કરી કહ્યું છે. વિશેષ જ્ઞાસુએ ત્યાં જોવું. ત્યાં શંકા કરે કે આ પુષ્ટિમાર્ગની મુક્તિનું લક્ષણ મર્યાદામાં ઘટી ન શકે તેનું કેમ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ઘટપટાદિ પદાર્થમાં ભગવાનનું અસંગ ઉદાસીનરૂપ તે મુક્તિ તેથી બન્ને ધર્મો હોવાથી દોષ નથી. આશ્રયરૂપ તો સર્વત્ર સાધારણ છે. તેના વ્યાખ્યાનની જરૂર નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે ભાગવતશાસ્ત્રમાં આવા રૂપનું વર્ણન કેમ આપ્યું છે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આવું સ્વરૂપ ન જાણવામાં આવે ત્યાં સુધી બધા શાસ્ત્રવચનોનો બાધ આવે, તેથી શાસ્ત્રોને સ્થિર કરવા માટે આવું ભગવત્સ્વરૂપ માન્યું છે; તેથી સર્વત્ર ભગવદાત્મકતા એમાં તરતમભાવનો સંકોચ માની યથાયોગ્ય જાણી લેવું.

અહીં દશ પદાર્થો કેમ કહેવાય છે? એમ કહેવાથી તો શાસ્ત્રભેદનો પ્રસંગ આવે. એક શાસ્ત્રમાં એક જ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ, પણ સમભાવ અને પ્રધાનભાવથી વધારે વસ્તુ કહેવી ન જોઈએ! ત્યાં કહે છે કે:

દશમસ્ય વિશુદ્ધ્યર્થ નવાનામિહ લક્ષણમ્ ।

વર્ણયન્તિ મહાત્માનઃ શ્રુતેનાર્થેન ચાઞ્જસા ॥૨॥

શ્લોકાર્થ : દશ લીલામાં દશમી લીલા આશ્રય છે તેની શુદ્ધિ એટલે તત્ત્વજ્ઞાન માટે નવ લીલાના લક્ષણો કહ્યાં છે એમ શ્રુતિથી અને અર્થ વડે સાક્ષાત્ મહાત્માઓ કહે છે. ભાવાર્થ : દશમો અહીં આશ્રય છે. તેની વિશેષરૂપ શુદ્ધિ એટલે સર્વ પદાર્થમાં ભગવદ્રૂપ દશ ધર્મો રહ્યા છે, તેમાંથી એક ગ્રહણ કરવો, બીજા ધર્મો છોડી દેવા. તે નવ ધર્મોનું સ્વરૂપ ન બતાવે તો ક્યા છોડવા અને ક્યા ગ્રહણ કરવા તેનો વિવેક ન રહે; માટે જેટલે દૂર સુધી ગુણસમ્બન્ધ હોય તેનો ત્યાગ કરવો, કેમકે તે સમ્બન્ધ રાખો તો ભગવદાશ્રયમાં તે વ્યભિચાર કરે, અનન્યાશ્રયનો ભંગ થાય; તેથી આ ધર્મો એક પછી એક આવે છે. જે છેવટમાં રહે તેને પકડવો; તેથી જેમ યોગા ઉપરથી ફોતરાં કાઢી નાખીએ ત્યારે યોગો નિરાવરણ થાય તેમ તે આશ્રયના આવરણો છે તેને છોડવાથી આશ્રય શુદ્ધ થાય છે; તેથી તેના સ્વરૂપ જાણવા માટે લક્ષણો નિરૂપણ કરવા જોઈએ. તે જ કહે છે: જેમ ગાયનું લક્ષણ ગલકમ્બલ (સારના-ગળે ગોદડી) એ તેનો અસાધારણ ધર્મ છે તેમ અહીં સર્ગાદિના લક્ષણ કહે છે, સ્વરૂપ કહેતા નથી; સ્વરૂપ તો આગલા સ્કન્ધોથી કહેવાશે. તેનું લક્ષણ આ છે. તેમાં પ્રમાણ તો તેનું

વાર્ણન કરે છે તે જ છે. તે ભગવદ્રૂપ છે. તેનું લક્ષણ સાધારણ તો કહી ન શકે; તેથી કહ્યું કે જેનો આત્મા મોટો છે, તે મહાત્માઓ મોટા અન્તઃકરણવાળા તેઓ તેનું વર્ણન કરી શકે. અન્તઃકરણમાં ભગવાનનું ચરણ પરાક્રમ સાથે સ્થિર થાય. ત્યારે તેમાં મહત્તા આવે, ત્યારે તેના જાણવામાં ભગવાનના સ્વરૂપો આવે. ભગવાન તો પ્રમેય છે; તે તેના સામર્થ્યથી જણાય તે પ્રમેયબળ કહેવાય; તે પ્રમાણનું બળ ન કહેવાય! ત્યાં કહે છે કે જે સર્વત્ર વેદાદિમાં પદાર્થ સાંભળ્યો તે બધો ભગવત્સમ્બન્ધી હોય; જેમકે-‘સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ’ (સર્વે વેદ જેના ચરણનો અભ્યાસ કરીને જાણે છે), “શતં શુક્રાણિ યત્રેકં ભવન્તિ. સર્વે હોતારો યત્રેકં ભવન્તિ” (સર્વ બીજ ચૈતન્યો જ્યાં એકત્ર થાય છે; સર્વ હોમનારા જીવો જ્યાં એકત્ર થાય છે.) અનુગ્રાહક પ્રમાણ અને પ્રમેયનું જ્યાં એકમાં પર્યવસાન કહ્યું છે, જેમાં તે ત્રણનું પર્યવસાન છે તે આશ્રય છે. એ ત્રણે ગુણો અન્યોન્ય મળવાથી નવ ભેદ થાય છે. તે નવ સર્વ વિસર્ગાદિના લક્ષણરૂપ થાય છે. તેમાં સર્ગાદિમાં પ્રમેય લક્ષણ છે, કેમકે તેમાં કારણનું પ્રાધાન્ય છે. પુષ્ટ્યાદિમાં પ્રમાણ લક્ષણરૂપ છે. ઈશાનુકથાદિમાં જ્યોતિષ્ લક્ષણરૂપ છે. એ જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપ થાય છે. તેમાં ઉત્પત્તિ કારણથી કાર્યથી અને આધારથી, સ્થિતિ પોષણથી વિલાસથી અને ધર્મથી, પ્રલય પણ અહન્તામમતારૂપ ઈશાનુકથાવડે લક્ષણરૂપ થાય છે. સંઘાતનો પ્રલય નિરોધ ગણાય છે. મુક્ત જીવોનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થાય છે તેવો નિરોધ નથી, તેથી શ્રુત અર્થથી, ‘ચ’કાર છે, તેથી તેના સાધનની યુક્તિથી મહાત્માઓ વર્ણન કરે છે. ક્લિષ્ટ કલ્પનાથી નથી કરતાં પણ સરલતાથી વર્ણન કરે છે.(૨)

હવે તે સર્ગાદિ દશ લીલાઓના લક્ષણો કહે છે:

ભૂતમાત્રેન્દ્રિયધિયાં જન્મ સર્ગ ઉદાહતઃ ।

બ્રહ્મણો ગુણવૈષમ્યાદ્વિસર્ગઃ પૌરુષઃ સ્મૃતઃ ॥૩॥

સ્થિતિવૈકુણ્ઠવિજયઃ પોષણં તદનુગ્રહઃ ।

મન્વન્તરાણિ સદ્ધર્મઃ ઊતયઃ કર્મવાસનાઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : પાંચ ભૂતો, પાંચ વિષયો, દશ ઈન્દ્રિયો, ચાર અન્તઃકરણરૂપ બુદ્ધિ, તેમનો જન્મ તે સર્ગ કહેવાય. એટલે ગુણો ત્રણ, મહદ્દંકાર અને પ્રકૃતિ તે બધાનો બ્રહ્મથી વિરાટરૂપે જન્મ થાય તે સર્ગ કહેવાય. પુરુષ (બ્રહ્મા)થી જે સર્ગ થાય તે વિસર્ગ કહેવાય. ભગવાનને વિજય તે સ્થિતિ લીલા કહેવાય. તેનો અનુગ્રહ પોષણ કહેવાય. સદ્ધર્મ તે મન્વન્તર અને કર્મની વાસના તે ઊતિલીલા કહેવાય.

ભાવાર્થ : ભૂત એટલે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ. પાંચ તન્માત્રા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળી દશ ઈન્દ્રિયો. બુદ્ધિ અન્તઃકરણથી ચાર ભેદવાળી. એમ ચોવીસ તત્ત્વ કહ્યાં. તે તત્ત્વનું કારણ ત્રણ ગુણો. તેમના વિષમપાણથી ગુણતા તેમાં આવી. તેનું કારણ બ્રહ્મ લઈએ તો પરમ્પરાથી ૨૮ તત્ત્વો થાય. તેના જન્મનું નામ સર્ગલીલા. તે સર્ગ પ્રત્યેકનો અને સમુદાયનો એમ તેના બે ભેદો. ગુણોનું વૈષમ્ય ચાર પ્રકારનું છે, તે પ્રત્યેક વિષમ છે, સમુદાયથી પણ વિષમ છે, અથવા તે ત્રણ પ્રકારના છે, એમ સર્ગ ૩૩ કે ૩૪ ભેદથી ભિન્ન થાય છે. તેટલા એટલે ૩૩ અધ્યાય તે સર્ગલીલા (તૃતીયસ્કન્ધ)ના છે. 'વિસર્ગઃ પૌરુષઃ સ્મૃતઃ' એટલે જે પુરુષથી થાય તે વિસર્ગ શબ્દથી કહેવાય છે. તેમાં પ્રમાણ મોટાઓની સ્મૃતિ છે. પુરુષથી ત્રણ લોકના ભેદથી તેના ૩૧ ભેદ થાય છે. ૮ વસુઓ, ૧૧ રુદ્રો, ૧૨ આદિત્યો એ મળી ૩૧ થાય છે. તેટલા અધ્યાય વિસર્ગલીલા (ચતુર્થ સ્કન્ધ)ના છે. વૈકુંઠનો વિશિષ્ટ જય જ્યાં હોય તે સ્થિતિ પ્રાકૃતમાં ૨૪ પ્રકારે છે. આત્મામાં બે-જીવ બ્રહ્મભેદથી પ્રકાર છે. એ છવીસ સ્થાનલીલા (પંચમ સ્કન્ધ)ના અધ્યાય છે. હવે પુષ્ટિનું લક્ષણ કહે છે. જીતેલાઓની ઉપર પુરુષોત્તમનો અનુગ્રહ તે પુષ્ટિ. તેમાંથી મર્યાદાને માટે છ ને જુદા કરીને બાકીનાની ઉપર અનુગ્રહ છે. પાંચભૂત અને બે આત્મામાં અનુગ્રહ નથી. બાકી રહ્યા ૧૮. તેટલા અધ્યાય પુષ્ટિલીલા (ષષ્ઠસ્કન્ધ)ના સમજવા. હવે ઊતિ વાસનાપાણું છે. સદ્ધર્મને ધર્મપાણું છે. ધર્મજનિત વાસના હોય તેથી વિપરીતતાથી બતાવે છે. મન્વન્તર એટલે સત્પુરુષોનો ધર્મ. તે કાયા વાણી અને મનથી કરેલો ત્રણ પ્રકારનો હોય. કાયિક દશ પ્રકારનો, વાચિક દશ પ્રકારનો, માનસ ચાર પ્રકારનો, કેમકે અન્તઃકરણ મન બુદ્ધિ ચિત્ત અને અલંકારના ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. ઈષ્ટનું ચિન્તન આવાપ અને ઉદ્ઘાપથી થાય. ઈષ્ટ આશંસા કરે; હું કરીશ એવા ભાવથી વિચારે. એમ અન્તઃકરણમાં ચાર પ્રકારે ધર્મ સર્વ ઈન્દ્રિયોથી પણ સદ્ધર્મ કરવાનું રેતોપાનના નિરોધથી (વીર્ય તેના સ્થાનથી બહાર ન જવા દેતાં તેને ત્યાં જ રોકવું તે રેતોપાનનિરોધ કહેવાય) તે લિંગ અને પાયુને ધર્મનું કારણપાણું છે. 'આશ્રય(પાદ), આદાન(પાણી), તૃપ્તિ(વાક), પ્રજનન(શિશન), જાડ્ય(પાયુ), તાપ, નિર્બન્ધના દૂરીકરણ અને શબ્દાદિદાનથી જ શરીરમાં સદ્ધર્મ દશ પ્રકારે રહે છે. એમ ઈન્દ્રિયોમાં દશ પ્રકાર, અન્તઃકરણમાં ચાર પ્રકારથી ૨૪ ભેદ થયા, તેટલા અધ્યાય અષ્ટમસ્કન્ધ-મન્વન્તરલીલાના છે. કર્મે ઉત્પન્ન કરેલી વાસના કર્મેન્દ્રિયોના અને

શરીરના ધર્મો વાસનાજનક થાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ધર્મો તથા અન્તઃકરણના ધર્મો વાસનાજનક નથી હોતા, તેથી શરીરના ધર્મો દશ તથા કર્મેન્દ્રિયના પાંચ મળી પંદર થયા; તેટલા અધ્યાય ઊત્તિલીલા (સપ્તમ સ્કન્ધ)ના સમજવા. (૩-૪)

૧.દશ ઈન્દ્રિયોનાં કાર્ય છે તે ય્થાયોગ્ય કાર્યનો ક્રમ ગોઠવી લેવો.

હવે ઈશાનુકથાનું લક્ષણ કહે છે:

અવતારાનુચરિતં હરેશ્યાસ્થાનુવર્તિનામ્ ।

પુંસામીશકથાઃ પ્રોક્તા નાનાખ્યાનોપબૃહિતાઃ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ : ભગવાનના અવતારાદિનાં ચરિત્રો તથા ભગવાનના ભક્તોનાં ચરિત્રોનાં અનેક આખ્યાનોથી વૃદ્ધિગત થયેલી ઈશાનુચરિત લીલા કહેવાય છે.

ભાવાર્થ : ઈશાનુકથા બે પ્રકારની છે: ઈશ્વરની અને તેના ભક્તોની કથા. તે બન્ને ઈશાનુકથા કહેવાય. આ ભગવાનને અનુસરનાર ભક્તોની કથા બીજા લક્ષણમાં એનો સમાવેશ થાય છે. જેમ ભગવાન સર્વદુઃખનિવારક છે તેમ જે દુઃખ મટાડનાર હોય તે તદનુવર્તી કહેવાય. તેમાં ઈશને 'હરિ' એવું વિશેષણ આપ્યું છે. તેથી દુઃખ દૂર કરવું અને સુખ આપવું એવા બે અર્થો થાય છે. દુઃખનું નિવારણ કરવામાં ગુણના ભેદથી નવ પ્રકાર થાય. ઈશાનુચરિત પણ કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિથી ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. તેમ તદનુવર્તી ભક્તોમાં પણ જ્ઞાનીઓ એક પ્રકારના હોય છે. એમ દુઃખ દૂર કરવામાં તેર ભેદ થયા; સુખ આપવાના પ્રકાર દશ છે, કેમકે દશ ઈન્દ્રિયોથી સુખ અપાય છે. અને ભગવાન એક છે તે મળી ૧૧ થયા. પ્રથમ ૧૩ કહ્યા તે બન્ને મળી ૨૪ થયા. તે ઈશાનુકથા લીલા (નવમસ્કન્ધ)ના અધ્યાય સમજવા. તેમનું પ્રત્યેકનું નિરૂપણ આમાં છે તે બતાવવા માટે નાના આખ્યાની ઉપબૃહિતં ઈશાનુકથા કહી છે.(૫)

હવે નિરોધનું લક્ષણ કહે છે:

નિરોધોડસ્યાનુશયનમાત્મનઃ સહ શક્તિભિઃ ।

મુક્તિર્હિત્વાન્યથાઙ્ગપ્ત્વસ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : પોતાની શક્તિઓની સાથે આ ભગવાનનું પાછળથી પોઢવું તેનું નામ નિરોધ લીલા કહેવાય. અન્યથાઙ્ગપ્ત્વને છોડીને સ્વસ્વરૂપમાં આવી જવું એ મુક્તિલીલા કહેવાય.

ભાવાર્થ : આ ભગવાનનું પાછળથી શયન એટલે શક્તિઓને સુવડાવીને તેના ભોગને માટે પોતે પાછળથી તેની સાથે સૂએ છે. આ એટલે આગળ ઊભેલો દેહ બતાવે છે. દેહની શક્તિઓ ૭૨ નાડીઓના ભેદો છે. ભગવાનની 'શ્રિયા કીર્ત્યા ગિરા કાન્ત્યા

ઈત્યાદિ' ૧૨ શક્તિઓ છે. જાગ્રત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ નામનું ત્રણ પ્રકારનું શયન. એમ ૮૭ ભેદ થયા. તેટલા અધ્યાયની સંખ્યા નિરોધ લીલા (દશક સ્કન્ધ)ની સમજવી. હવે મુક્તિનું લક્ષણ કહે છે કે અન્યથારૂપને છોડીને સ્વરૂપમાં રહેવું. અન્યથારૂપ તત્ત્વરૂપને છોડવી. અવસ્થા બે જાતની સામાન્ય અને વિશેષ ભેદવાળી અને ૨૮ તત્ત્વો મલીને ૩૧ થયા. તેટલી એકાદશસ્કન્ધના અધ્યાયની સંખ્યા સમજવી. એ મુક્તિલીલા એકાદશસ્કન્ધ કહેવાય.(૬)

આશ્રયનું લક્ષણ બાંધે છે.

આભાસશ્ચ નિરોધશ્ચ યતશ્યાધ્યવસીયતે ।

સ આશ્રયઃ પરં બ્રહ્મ પરમાત્મેતિ શબ્દ્યતે ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જેનાથી થાય, જેનાથી પ્રકાશ છે તે આશ્રય. તે જ પરબ્રહ્મ અને તે જ પરમાત્મા નામથી કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ : આશ્રય બે જાતનો છે: શાસ્ત્રમાર્ગથી પ્રપત્તિથી આશ્રય થાય છે, જ્ઞાનમાર્ગમાં સાયુજ્યથી આશ્રય થાય છે. અથવા ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયથી આશ્રય સિદ્ધ થાય છે. તેમાં ક્રિયાથી આશ્રય પાંચ પ્રકારનો છે. જ્ઞાનથી આશ્રય આઠ પ્રકારનો છે. મન તો દ્વિઃસ્વભાવ છે; તેથી તેનો સમ્બન્ધક્રિયા જ્ઞાન બન્નેમાં છે. અન્તઃકરણની અંદર અલંકારને આશ્રય નથી; તેથી તે તેર થાય છે. છતાં તે બે રૂપમાં વહેંચાય છે: એક ક્રિયારૂપ અને બીજો જ્ઞાનરૂપ થાય છે. તેમાં પહેલાં ક્રિયાવડે આશ્રયનું પ્રતિપાદન કરે છે. આભાસ ઉત્પત્તિ, 'ચ'કાર છે તેથી તમઃ લેવું. 'આભાસ' શબ્દથી ઉત્પત્તિ આદિ બધા લેવા. વસ્તુગતિએ માયિકોના પણ આશ્રય છે; તેથી વિષયતાને આશ્રયતાનો બોધ કરે છે. તે બે વિષયતાનો નિરોધ છે. આ આશ્રયપણું કર્તૃપણાથી છે. ત્યારે જ ક્રિયાવડે આશ્રયત્વ ગણાય છે. 'આભાસ' અને 'નિરોધ' શબ્દથી ઉત્પત્તિ અને પ્રલય લેવાના છે. બીજા વિકારો તેની અંદર ભાવી સમજવા. "પૂર્વરૂપપરિત્યાગો દ્વિતીયસ્વાદિમસ્તથા, ઉભાવેકીકૃતૌ લોકે વૃદ્ધ્યાદિભિરુદ્ધીરિતૌ" 'ઈતિ'-પૂર્વરૂપનો પરિત્યાગ તે દ્વિતીયનો આરંભ કહેવાય. બન્ને લોકમાં એક થાય ત્યારે વૃદ્ધિ પરિણામ વગેરેથી બોલાય છે. આ વિકારો કેવળ ભગવાનથી થતા જ નથી પણ પ્રકાશ પણ પામે છે. તેમાં સ્વભાવ પણ ભગવાન્ ઉત્પન્ન કરે છે; માટે અસ્તિ ભાતિ અને પ્રિય એ ત્રણ ભગવાનના કાર્ય. તેના કારણપણાથી ભગવાન્ આશ્રય છે, કેમકે ભગવાન્ સત્ ચિત્ અને આનન્દ છે.

તેનાથી ‘અસ્તિ ભાતિ’ અને ‘પ્રિય’ એ ત્રણ ધર્મો થાય છે. આ ભગવાનનું બીજું શાસ્ત્રોમાં બીજું નામ કહેવાય છે. તે સર્વનો સમન્વય થવા માટે નામાન્તરને કહે છે: વેદમાં તેને પરબ્રહ્મ કહે છે; સ્મૃતિ (ગીતા વગેરેમાં) તેને પરમાત્મા કહે છે. ‘શબ્દતે’ એટલે શબ્દથી બોલાય છે; એથી શબ્દનો ભેદ છે. અર્થ તો એક છે. વેદ, ચતુર્મુખ અને વર્ણન ન માની લેવાય માટે ‘પર’ શબ્દ વાપર્યો છે. ‘પરમાત્મા’માં ‘પર,’ શબ્દ કહ્યો તેથી બ્રહ્મા વેદ અને અક્ષરનો બોધ નહિ થાય પણ ભગવાનનો જ બોધ થશે. જીવના વ્યુદાસ માટે ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ કહ્યો છે.(૭)

એમ ક્રિયાશ્રયનું નિરૂપણ કરી જ્ઞાનાશ્રયને સમજાવે છે, બે શ્લોકોથી:

યોડધ્યાત્મિકોડયં પુરુષઃ સોડસાવેવાધિદેવિકઃ ।

યસ્તત્રોભયવિચ્છેદઃ સ સ્મૃતો દ્યાધિભૌતિકઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ : જે આધ્યાત્મિક પુરુષ છે, એટલે નેત્ર વગેરે ઈન્દ્રિયોનો અભિમાની જીવ તે જ આધિદેવ એટલે ઈન્દ્રિયોના દેવો સૂર્યાદિના નિયામક છે. તે બન્નેનો વિભેદ કરનાર તે આધિભૌતિક. દેહસ્થિત ગોલોકાદિરૂપ તે આધિભૌતિક છે; તેને લીધે આધ્યાત્મિકાદિ બે ભેદ થાય છે.

ભાવાર્થ : જ્ઞાન આગળ કહેવાશે; અહીં તો જ્ઞેય કહે છે. જ્ઞેયના ત્રણ આધ્યાત્મિકાદિ ભેદ છે. આત્મામાં રહ્યા એ અધ્યાત્મ કહેવાયા. દેહને લઈને જે રહે ઈન્દ્રિયો અન્તઃકરણો અને પ્રાણો, તેને લઈને જે શરીર આત્મા વ્યાપાર કરે છે તે આધ્યાત્મિક કહેવાય. તે તે જ કે જે અહીં શ્રોતા અને વક્તા બનીને કથા કહે છે. એનો અન્તર્યામી તે આધિદેવિક કહેવાય. અધિદેવ એટલે ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવ. તેનો નિયામક તેને આધિદેવિક કહે છે. તે પણ તે જ છે. એક જ ઈન્દ્રિયો અને તેના દેવની ઉપર રહીને એ આધ્યાત્મિક આધિદેવિક શબ્દથી બોલાય છે. તેથી દેવના અધિષ્ઠાતાનું સામર્થ્ય અન્તર્યામીમાં છે. તે દેવોનો પણ અન્તર્યામી પૂજ્ય છે. તે બે શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ તે આધિભૌતિક કહેવાય. ભૂતની ઉપર જે સત્તા ચલાવે તે આધિભૌતિક કહેવાય. તે આધિભૌતિક સમુદાય તે દેહ. દેહથી વિદ્યમાન હોય તો ઈન્દ્રિયાભિમાનિત્વના પ્રેરકત્વને પામે. દેહ ન હોય તો તે બન્ને ન બને. એ બન્નેનો વિચ્છેદ કરનાર તે આધિભૌતિક. તેમાં મોટાઓની સ્મૃતિ પ્રમાણરૂપે કહે છે. ‘સ્મૃતઃ’ એ શબ્દથી પ્રમાણ કહ્યું.(૮)

એમ જ્ઞેયનું નિરૂપણ કરી તદ્વિષયક જ્ઞાનના આધારપણાથી આત્માને કહે છે:
એકમેકતરાભાવાદાદા નો પલભામહે ।

ત્રિતયં તત્ર યો વેદ સ આત્મા સ્વાશ્રયાશ્રયઃ ॥૯॥

શ્લોકાર્થ : તે ત્રણમાં બેમાંથી એક ન હોય તો તે જણાતા નથી, જેમકે અધિદેવ વિના બન્ને નકામાં, કારણ વિના દેવ અને ભૂત નકામાં, તેને જે જાણે તે સ્વાશ્રયવાળો આશ્રય સમજવો.

ભાવાર્થ : જીવ પણ ત્રણને જાણે છે. અને અન્તર્યામી પણ આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણને જાણે છે તો તે આશ્રયનું લક્ષણ અતિવ્યાપક ગણાશે! ત્યાં કહે છે: ત્રણની^૧ અંદર એક ન હોય તો જે દેખાતું નથી. બે હોય છતાં એક ન હોય તો તે નકામાં છે. એક પણ બે સાથે હોય તો દેખાય, અન્યથા ન દેખાય. ત્યારે તો ‘સાપેક્ષમસમર્થ ભવતીતિ’ (બીજાની અપેક્ષા કરે તે અસમર્થ ગણાય) એ ન્યાયથી ત્રણ ભેદને જાણી શકતો નથી. અન્તર્યામી પણ પોતાના વ્યાપારમાં રહીને ત્રણને જાણી શકતો નથી, કેમકે એ પણ ત્રણની અંદર રહી જાય છે. જેમ દેહ અને જીવ ત્રણને ન જાણે એ સર્વકોઈ જાણે છે તેમ અન્તર્યામીનું પણ જાણવું. એમ છે તો જે ત્રણને જાણે તે આશ્રય કહેવાય. તે આશ્રયના બીજા નામ પણ કહે છે. તે ‘આત્મા.’ જે સર્વમાં વ્યાપીને રહે તે આત્મા કહેવાય. માટે જ આની લીલા હોવાથી આત્માને વિભૂતિરૂપે ગણ્યો છે. ગીતાના વિભૂતિ અધ્યાયમાં ‘અહમાત્મા ગુડકેશ’ (હું અર્જુન, હું સર્વનો આત્મા છું) એમ કહ્યું છે. આ જ આત્મા જ ભગવાનનું એકરૂપ છે. અથવા ભગવાન જ જ્ઞાનના આશ્રયપણાથી આત્મારૂપે કહેલા છે. તે આત્માને પણ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી, પોતાના અધિષ્ઠાતાનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેનો આશ્રય કોઈ બીજો હોવો જોઈએ! એ શંકા ન થવા માટે કહે છે કે તે સ્વાશ્રય છે: પોતાના આત્માનો આશ્રય કરીને તે રહે છે. તેને બીજાના આશ્રયની જરૂર નથી. આથી તે આત્મા પોતે સ્વપ્રકાશ છે એમ નિશ્ચય થાય છે.(૯)

૧.તે ત્રણમાં એક ન હોય તો તેનો અભાવ ગણાય છે. તેથી તે આક્ષેપ હોવાથી તે અનાત્મ વસ્તુ છે, એમ બતાવે છે. જેમકે દશ્ય વગર તેની પ્રતીતિથી અનુમાનિત થતી ઈન્દ્રિય સિદ્ધ થતી નથી. દ્રષ્ટા વગર પણ કરણ પ્રવૃત્તિથી અનુમાન કરાતો સૂર્ય સિદ્ધ ન થાય. અધિદેવ વગર ઈન્દ્રિય કામ ન કરે, ઈન્દ્રિય વગર દશ્ય નકામું ગણાય, તે ત્રણમાં એક ન હોય તો બે નકામાં થાય છે. તે ત્રણને સાક્ષીપણાથી જે સ્વતઃજ્ઞાનથી જાણે છે તે ખરો આશ્રય તે જ પરમાત્મા કહેવાય. તેમને પણ પરસ્પર આશ્રયત્વ છે. તેના વ્યવચ્છેદને માટે તેને વિશેષણ આપે છે કે તે સ્વાશ્રય એટલે અનન્યાશ્રય છે, છતાં બીજાનો તે આશ્રય છે. પોતાને બીજાના આશ્રયની જરૂર

નથી, તે જ ભગવાન કહેશે.

દગૂપમાર્ક વપુરત્ર રન્ત્રી પરસ્પરં સિદ્ધ્યતિ યઃ સ્વતઃ ખે ।

આત્મા યદેષામપરો ય આદ્યઃ સ્વયાનુભૂત્યાખિલસિદ્ધસિદ્ધિભઃ ॥

એમ દશ લક્ષણનું નિરૂપણ કરીને ત્રણ આધ્યાત્મિકાદિ ભેદ બતાવવા માટે પ્રથમ કહ્યા વિરાજનું યુક્તિપૂર્વક હવે નિરૂપણ કરે છે:

પુરુષોડણં વિનિર્ભિદ્ય યદાસૌ સ વિનિર્ગતઃ ।

આત્મનોડયનમન્વિચ્છન્ અ પોડસાક્ષીચ્છુચિઃ શુચીઃ ॥૧૦॥

તાસ્વવાત્સીત્સ્વસૃષ્ટાસુ સહસ્ર પરિવત્સરાન્ ।

તેન નારાયણો નામ યદાપઃ પુરુષોદ્ભવઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ : વિરાટ પુરુષ આણ્ડનો ભેદ કરીને જ્યારે બહાર નીકળ્યા ત્યારે પોતાને રહેવાનું સ્થાન જોઈએ તેની ઈચ્છા કરતાં પોતે પવિત્ર થઈને પવિત્ર જલને ઉત્પન્ન કર્યું તે પોતે બનાવેલા જલમાં તે હજારો વર્ષ રહ્યા, તેથી તેનું નારાયણ એવું નામ થયું, કેમકે નરથી ઉત્પન્ન થાય તે નાર-જલ કહેવાય; તે જેનું સ્થાન તે નારાયણ કહેવાય, કેમકે પુરુષથી પ્રથમ જલ થયું છે.

ભાવાર્થ : “યાવાનયં વૈ પુરુષઃ” ૨/૮/૮ (જેટલો હાથ પગવાળો આ પુરુષ છે) એ અમોએ વિરાટપુરુષને જીવ જેવો ગણી તેના નામરૂપનો આક્ષેપ કરેલો છે. તે જીવથી વિલક્ષણતા બતાવવા માટે સ્વેચ્છાથી તેના નામ અને ઈન્દ્રિયો થયાં એમ કહી જીવતુલ્યતાનું વારણ કરે છે. તેમાં પ્રથમ, નામની નિરૂક્તિ કરે છે: પુરુષ એટલે વિરાટ બ્રહ્માણ્ડને ભેદીને જ્યારે નાણિયેરના કાચલાને ફોડીને ગોટો બહાર નીકળે તેમ બહાર આવ્યા અને પોતાનું કામ કરવાને સમર્થ બન્યા અથવા પ્રથમ ઈંડુ થયેલ તેને ફોડીને બહાર નીકળ્યા, જ્યારે ઈંડામાં હતા ત્યારે તેને જલાદિ આવરણની વ્યવસ્થા નહોતી. પુરાણાન્તરના કહેવાથી તે ઈંડામાં હતા એમ બધા કહે છે. ખરી રીતે તો તેના કટાહને તોડીને પોતે બહાર નીકળ્યા છે. પહેલાં કટાહનો આશ્રય હતો હવે તેને તોડીને ફેંક્યો ત્યારે આશ્રય તો જોઈએ તેને માટે જળ ઉત્પન્ન કર્યું. પોતે શુદ્ધ છે, જ્ઞાનથી પૂર્ણ છે, ભગવાનનો અવતાર છે તેથી પોતાના આશ્રયરૂપ જળને પણ શુદ્ધ બનાવ્યું. બધાની શુદ્ધિ જલથી થાય છે તેથી શુદ્ધિ કરનાર જળને પ્રથમ બનાવ્યું. જલ પણ ફીણ પરપોટા વગેરે ન હોય તો શુદ્ધ ગણાય છે. તે શુદ્ધ જળ પોતે ઉત્પન્ન કરીને તેમાં રહેવા લાગ્યા. બીજો કોઈ જળ બનાવી કે તેમાં ઝાઝો વખત રહી ન શકે. ‘સ્વસૃષ્ટાસુ’ એ પદથી જલ ઘણું ઉત્પન્ન કર્યું તેથી પોતાની પણ

મોટાઈ કહી. પણ તેમાં બુદ્ધબુદ્ધે નહોતાં. જીવ થાય તો તેનો ભય થાય, ન થાય તો જળ અશુદ્ધ અને. તેના નિવારણ માટે કહે છે કે તે નારાયણ અવતાર બ્રહ્માના વર્ષના હિસાબે હજાર વર્ષ સુધી રહે છે એમ જણાય છે. અથવા તે જળમાં સૂએ છે. હજાર વર્ષ સુધી નારાયણ તેમાં સૂતા અને પછી સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. એટલા વખતમાં પોતાના દેહમાં થતા જીવો અને પોતાનો નિર્વાલ કરવા જળમાં રહ્યા, તેથી તેનું ‘નારાયણ’ નામ પાડ્યું. જળમાં સૂતા તેથી નારાયણ કેમ કહેવાય? ત્યાં કહે છે કે નરથી થાય તે ‘નાર’ કહેવાય; એટલે પ્રથમ નરથી જળ થયું તે સ્થાન હોય જેનું તે “નારાયણ” કહેવાય. કેમકે પુરુષથી પ્રથમ જળ થયું છે. પુરુષ એટલે નર તેનાથી થઈને નાર-જળ કહેવાય. પ્રથમ પુરુષ થયો તે નારાયણની પહેલાં થયો તે નર કહેવાયો. તેમાં ભગવાનનો આવેશ હતો તેનાથી જળ થયું તેનું નામ ‘નાર’ થયું. તે નાર રહેવાનું ઠેકાણું તે નારાયણ. એમ પોતે કાર્ય કરે તેનાથી તેનાં નામો પડે છે, તેથી તે પ્રાકૃત લૌકિક મનુષ્ય જેવા ન્હી.(૧૦-૧૧)

આ કારણથી પણ ભગવાન પ્રાકૃત તુલ્ય ન્હી તે કહે છે:

દ્રવ્યં કર્મ ચ કાલશ્ચ સ્વભાવો જીવ એવ ચ ।

યદનુગ્રહતઃ સન્તિ ન સન્તિ યદુપેક્ષયા ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ : દ્રવ્ય કર્મ કાળ સ્વભાવ અને જીવ એ પાંચ પદાર્થ જેના અનુગ્રહથી થાય છે; જેની ઉદાસીનતામાં તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

ભાવાર્થ : દ્રવ્ય એટલે અધિભૂત મહાભૂતાદિ, કર્મ અધ્યાત્મ-અદૃષ્ટાદિ, કાળ આધિદૈવિક નિયન્તા સર્વ પદાર્થના નિમિત્તરૂપ, સ્વભાવ પરિણામનો હેતુ, જીવ ભોક્તા

ઉપદાનં નિમિત્તં ચ ક્ષોભકો હેતુરેવ ચ ।

ભોક્તા ચેતિ સમસ્તાર્થે સમર્થાઃ કૃપયા હરેઃ ॥૧૩॥

(ઉપદાન કારણ નિમિત્ત કારણ તેને ક્ષોભક કાલાદિ હેતુ અને જીવ એ ભગવાનની કૃપાથી બધા પદાર્થોના કારણરૂપ છે.) ‘એવ’કારથી જીવ ઘણી રીતે ઈશ્વરની કૃપાને અધીન છે એમ બતાવ્યું. ‘ચ’કાર છે તેથી બીજાં પણ સાધનો જેવાં કે ઘડા ને દંડ વગેરે તે ભગવત્કૃપાથી પ્રકટ થઈને તે કાર્યને માટે તૈયાર રહે છે. કાર્ય કરવાને સમર્થ પણ થાય છે. જો એમ ન હોય તો અવ્યક્ત તેને ખેંચી લે છે, જેમ વાઘ પશુને ખેંચે છે. આમાં પ્રભુને ક્રોધ કરવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી. પણ ભગવાન તેને મનમાંથી કાઢી નાખે કે તરત અવ્યક્ત તેને દેખાતો બંધ કરી દે છે. આથી ‘યાવાન

કલ્પઃ’ એ વગેરે શ્લોકમાં કાલાદિનો આક્ષેપ કર્યો તેનું પણ સમાધાન થયું.(૧૨)

અહીં શંકા કરે છે કે ભગવાન્ તો અનન્ત છે તે વળી સૃષ્ટિ શા માટે કરે છે? એવી શંકા ન કરવી. તેને માટે હવે સૃષ્ટિનો પ્રકાર કહે છે:

એકો નાનાત્વમન્વિચ્છન્ યોગતલ્પાત્સમુત્થિતઃ ।

વીર્યં હિરણ્મયં દેવો માયયા વ્યસૃજત્ ત્રિધા ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ : ભગવાન્ યોગશય્યામાંથી બેઠા થઈને પોતે અનેકરૂપ કરવાની ઈચ્છા કરી તેથી પોતાની માયામાં પોતાનું સુવાણરૂપ વીર્યને ત્રણ ભાગમાં વહેંચ્યું.

ભાવાર્થ : ભગવાન્ એકલા જલમાં સૂતા હતા તેણે અનેક રૂપ ધારણ કરું એવી ઈચ્છા કરી તેથી સૂતા હતા તે શય્યામાંથી ઊઠીને જેમ પુરુષ શય્યામાંથી ઊઠે છે તેમ ઊઠીને બહુધા થવું છે તેથી ઊઠ્યા; તેથી વાસુદેવની માયા પોતાની સ્ત્રીને પાસે રાખવા માત્રથી પોતાની અંદર રહેલું વીર્યરૂપ બીજ સચ્ચિદાનન્દરૂપ ભેદ વડે ત્રણ રૂપે ઉત્પન્ન કર્યું.(૧૩)

હવે એ ત્રણ ભેદથયા તેને ગણાવે છે:

અધિદૈવમથાધ્યાત્મમધિભૂતમિતિ પ્રભુઃ ।

યથૈકં પૌરુષં વીર્યં ત્રિધાભિદ્યત તચ્છૃણુ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ : પુરુષનું એક જ વીર્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયું તે અધિદૈવ અધ્યાત્મ અને અધિભૂતરૂપે થયું. તેના ભેદને હું કહું છું તે હવે સાંભળો.

ભાવાર્થ : પહેલું તો અધિદૈવ એટલે આનન્દાંશરૂપ થયું. ત્યાર પછી ચિદ્રૂપ થયું. કેમ કર્યું એમ સવાલ થાય તેના જવાબમાં કહેવાનું કે તે પ્રભુ છે. સમર્થ હોય તે બધું કરી શકે. ‘ઈતિ’ શબ્દ અહીં પ્રકારમાં મૂક્યો છે. જેમ આ ત્રણ કર્યા તેમ બીજા પ્રકારો પણ બતાવ્યા. તેથી બધા ત્રણ પ્રકારના બનાવ્યા. બીજે પ્રકારે પણ ત્રણ પ્રકાર કહે છે. બનાવટ નથી કરતા પણ ઈચ્છાથી જ ત્રણ પ્રકાર બની જાય છે. તોપણ અહીં તો પ્રકારનું નિરૂપણ કરે છે. એક હતા તેમાં ભેદ પડ્યો એ વાત હવે કહે છે તેને સાંભળો.(૧૪)

તે જ બતાવે છે:

અન્તઃશરીર આકાશાત્ પુરુષસ્ય વિચ્છેદતઃ ।

ઓજઃ સહો બલં જજ્ઞે તતઃ પ્રાણો મહાનસુઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ : શરીરના અંદરમાં રહેલા આકાશને લીધે પુરુષે ચેષ્ટા કરી તેમાંથી ઓજ બળ (ઈન્દ્રિયોનું બળ ઓજ. અન્તઃકરણનું બળ સહ, અને શરીરનું બળ) એ ત્રણે થયાં. ત્યાર પછી પ્રાણ થયા. તે મોટો થયો.

ભાવાર્થ : શરીરમાં અંદર હૃદય સ્થાનરૂપ આકાશ છે, માટે પુરુષ ચેષ્ટા કરી શકે. જો અવકાશ ન હોય તો આમ તેમ ફરી ન શકાય. તેથી આકાશ ચેષ્ટાનું અધિકરણ થયો. પુરુષ નારાયણની એ ચેષ્ટા સમજવી. અંદરના ભાગમાં ચેષ્ટા કરવી એ નારાયણ જ કરી શકે. ત્યારે તે ચેષ્ટામાંથી ઈન્દ્રિય અન્તઃકરણ અને દેહમાં સામર્થ્ય પેદા થયું. તે જ ઓજ (ઈન્દ્રિય સામર્થ્ય), સહ (માનસિક સામર્થ્ય) અને બળ (શારીરિક સામર્થ્ય) થયાં. પછી પ્રાણ થયો. તે પ્રાણ એટલે પવન નહિ, પણ મહાન્ પ્રાણ-મહતત્વના અંશભૂત સૂત્રાત્મા. ભૌતિક વાયુ નહિ. બીજા પ્રાણો પણ થયા. તે કહે છે કે ‘અસુ-સુ’ એ અનુકરણ શબ્દ છે તે ન થાય તે ‘અસુ’ કહેવાય; એટલે પ્રાણવાયુ. ભૌતિક વાયુથી પ્રાણવાયુ જુદો છે.(૧૫)

ભગવાને ચેષ્ટા કરી ત્યાં ઈન્દ્રિયાદિ શક્તિ અને પ્રાણ થયા. તે પ્રાણનું માહાત્મ્ય કહે છે:

અનુપ્રાણન્તિ યં પ્રાણાઃ પ્રાણન્તં સર્વજન્તુષુ ।

અપાનન્તમપાનન્તિ નરદેવમિવાનુગાઃ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ : જેમ રાજાની પાછળ તેના નોકરો જાય તેમ જેની ઈન્દ્રિયો કામમાં જોડાય કે જગતની ઈન્દ્રિયો કામ કરવા લાગે, જેની ઈન્દ્રિયો નિવૃત્ત થાય તે જગ્યાએથી જગતની ઈન્દ્રિયો પણ નિવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ : પ્રથમ રાજસાહકારથી પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ કહી છે. તે આધિદૈવિક પ્રાણ સમજવા. આ પ્રાણ આધ્યાત્મિકરૂપ છે. જે પ્રાણ-ઈન્દ્રિયો કામ કરે ત્યારે બધાની ઈન્દ્રિયો પાછળથી કામ કરવા લાગે છે. અહીં પ્રાણ શબ્દથી ઈન્દ્રિયો લેવાની છે. તેમાં પણ સ્વરૂપમાં રહ્યા તે જ કરે એમ નહિ પણ પ્રાણ ચાલે કે તરત બીજાના પ્રાણો ચાલે છે. એટલે ક્રિયાને પણ ક્રિયાની અપેક્ષા રહે છે એમ આ ઉપરથી સૂચન થાય છે. ભગવાનની ઈન્દ્રિયો ચાલી કે બ્રહ્માથી ઘાસના થૂંબડાં સુધીની ઈન્દ્રિયો કામે લાગી ગઈ. જ્યારે ભગવાનની ઈન્દ્રિયો વિષયથી દૂર થઈ ત્યારે જગતના બધા જીવોની ઈન્દ્રિયોએ વિષયો છોડી દીધા. એમ ક્યારેક બનતું હશે એમ સમજવાનું નથી તેને માટે દષ્ટાન્ત કહે છે કે રાજાની પાછળ સેવકો ચાલે છે તેમ; રાજા પાછો ફરે તો

સેવકો તેની પાછળ ફરે છે.(૧૬)

એમ તેનું માહાત્મ્ય કહીને આગળ તેની સૃષ્ટિને કહે છે:

પ્રાણેન ક્ષિપતા ક્ષુત્તુડન્તરા જાયતે પ્રભોઃ ।

પિપાસતો જક્ષતશ્ય પ્રાડ્મુખં નિરભિદ્યત ॥૧૭॥

મુખતસ્તાલુ નિર્ભિન્નં જિહ્વા તત્રોપજાયત ।

તતો નાનારસો જજ્ઞે જહ્વાયા યોડધિગમ્યતે ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ : પ્રાણે મળાદિને આમતેમ ફેંક્યા તેનાથી અંદરથી ભૂખ અને તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારે તેને પાણી પીવાનું અને ખોરાક ખાવાનું મન થયું, ત્યારે પ્રથમ મોઢું નીકળ્યું. મોઢામાં તાળવું થયું. તેમાં મોઢામાં જીભ થઈ. પછી અનેક રસ થયા જે જહ્વાથી જાણી શકાય છે.

ભાવાર્થ : પ્રાણ કારણ છે. ‘ક્ષિપતા’ એટલે ક્ષેપયુક્ત પ્રાણ, અંદર રહેલી વસ્તુઓને (મળ વગેરેને) બહાર ફેંકતા તેનાવડે ભૂખ તરસ થયાં-એ એક જાતના અગ્નિ છે એમ કેટલાક કહે છે. કોઈ કહે છે કે તે મૃત્યુરૂપ છે. બીજા કહે છે કે ઊની વસ્તુ છે. ખરી રીતે તો અગ્નિરૂપ ભગવાન જ છે. તે ભૂખ અને તરસ નામની બે વૃત્તિવાળા છે. ઉદરની અંદર ભૂખ અને તરસ પેદા થાય છે. તેને લીધે પાણી પીવાની ઈચ્છા અને ખાવાની ઈચ્છા થાય છે; તેથી બહાર રહેલા પદાર્થો જળ અન્નરૂપને પીવાની ખાવાની ઈચ્છા જીવ કરે છે. પીવાની ઈચ્છા પીપાસા અને ખાવાની ઈચ્છા જઘૃક્ષા પ્રથમ થાય છે. પુરુષ જ દિશાઓનો વિભાગ કરી શકે છે. મોઢું વિવરાત્મક છે તે મુખમાંથી તાળવું થાય છે. લોકમાં જેને જીભ કહે છે, તે જીભ મુખની પોલમાં થાય છે. ઉપર નીચે અંશથી દેવો એકત્ર થઈ પદાર્થ ગ્રહણ કરવા માટે તાળવારૂપે નીકળે છે, તેમાં જહ્વા નામની ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે તેને નિમિત્ત કરીને મધુરાદિ રસની ખબર પડે છે. “સર્વોડપિ વિષયસ્તત્ર જાયતે કારણાત્મતઃ, બહિઃસ્થિતો વા તસ્યેચ્છાવશતો જાયતે રસઃ” (તેમાં કારણપાણીથી બધા વિષય રહ્યા છે. બહાર તેને લીધે રસ જણાય છે) આ ઉપરથી અન્નાદિની વ્યવસ્થા સમજી લેવી. અંદર સ્થિતિના પક્ષમાં પણ તાળવાના વ્યાપારથી ભૂખ તરસની નિવૃત્તિ થાય છે. તેથી મોઢું બનાવ્યું છે. ઉપદીકા-ઊધઈની જેમ-ઊધઈ કોઈ બહારથી લાવતી નથી પણ બધું અંદરથી પેદા કરે છે. બહાર વિષયના પક્ષમાં તો સન્દેહ નથી. શૃંગારાદિ પણ રસ કહેવાય છે. તેની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે જે રસ જહ્વાથી લેવાય છે. જહ્વાથી વિષય બને છે એથી છ રસ જહ્વાવેદ્ય કહ્યા. (૧૭-૧૮)

પછી તે જ સ્થાનમાં બીજી ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ તેને કહે છે:

વિવક્ષોર્મુખતો ભૂમ્નોર્વત્તિર્વાગ્વ્યાહતં તયોઃ ।

જલે વૈ તસ્ય સુચિરં નિરોધઃ સમજાયત ॥૧૯॥

નાસિકે નિરભિદ્યેતાં દોધૂયતિ નભસ્વતિ ।

તત્ર વાયુર્ગન્ધવલો દ્વાણો નસિ જઘૃક્ષતઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : બોલવાની ભગવાને ઈચ્છા કરી ત્યારે મુખમાં અગ્નિદેવ થયા, વાક્ ઈન્દ્રિય થઈ અને બોલવું એ નિયમ થયો. તે પહેલાં ઘણા વખત સુધી તે જળમાં બોલી શક્યા હતા. વાયુ જ્યારે વધ્યો ત્યારે નાસિકા ઈન્દ્રિય થઈ તેમાં ગન્ધને વહન કરનાર વાયુ થયો. ગન્ધગ્રહણ કરવા માટે દ્વાણઈન્દ્રિય થઈ. ગન્ધ તેનો વિષય છે.

ભાવાર્થ : તે ભગવાનને વેદરૂપ વાણી બોલવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે વિવરાત્મક મુખમાંથી વાણી થઈ. ભૂમા એટલે વ્યાપકરૂપ ભગવાન્ તે આકાશરૂપ સમજવા અથવા તેને મુખનું વિશેષણ કરવું, કારણકે આકાશમાંથી જ શબ્દ થાય છે. જેમ તાળવામાં જીલ્વા છે મુખમાં આકાશ છે. તેમાં વાણીરૂપી ઈન્દ્રિય રહે છે. તેમાં પ્રથમ અગ્નિ દેવતા થયા. વાણી સ્ત્રી છે તેના ઘણી વગર તે રહે નહિ. તેથી દેવતા પહેલી કહી. પછી વાક્ ઈન્દ્રિય અને બોલવું તેનો વિષય થયો. અન્યત્ર પણ પહેલાં દેવતા પછી ઈન્દ્રિય અને છેલ્લે વિષય સમજવો. ઈન્દ્રિય અને દેવતાથી થયેલો વાણીનો વ્યાપાર તે વ્યવહાર કહેવાય. તે દેવતા એ અધિષ્ઠિત ઈન્દ્રિયસાધ્ય છે, કેવળ ઈન્દ્રિયસાધ્ય નથી. એમ સર્વત્ર સમજવું. તેના ચાલવાથી અંદર વાયુ ઊપડ્યો તે અંદર બધું વાયુથી ભરાઈ ગયું, ત્યારે તેમાં તેને બહાર નીકળવા માટે નાસિકાના બેભાગ થયા. તેમાં બહારનો વિષય ગ્રહણ કરવો પડતો નથી, પણ અંદર વાયુ તેનું નિમિત્ત થાય છે. જ્યારે વાયુ અત્યન્ત ડોલવા લાગ્યો ત્યારે અથવા નાસિકામાં ચલનાત્મક વાયુ જ ગોલકરૂપ છે, તેમાં વાયુ દેવતા છે. ગન્ધને વહન કરનાર વાયુ અથવા દ્વાણઈન્દ્રિય છે. ગન્ધ તેનો વિષય છે. વાયુ અને દ્વાણ એ બેની વચ્ચે ગન્ધવહન શબ્દ મૂળ શ્લોકમાં મૂક્યો છે, એ તેના વિષયને કહેનાર છે. દ્વાણ ઈન્દ્રિય છે. ભગવાનને સુગન્ધ લેવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે તે ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. તેમાં યથાયોગ્ય ક્રિયાપદનું અનુસંધાન કરી લેવું.(૧૯-૨૦)

એમ મુખ અને નાસિકા કહીને હવે બે ચક્ષુને કહે છે:

યદાત્મનિ નિરાલોકમાત્માનં ચ દિદક્ષતઃ ।

निर्भिन्ने अक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ॥२१॥

बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तञ्जुधृक्षतः ।

क्षणौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः ॥२२॥

श्लોકार्थ : જ્યારે તેણે જોવાની ઈચ્છા કરી, ત્યારે તેને બે નેત્ર થયાં, તેમાં સૂર્યદેવતા થયા, ચક્ષુ ઈન્દ્રિય થઈ, રૂપ વિષય થયો. ઋષિલોકોની સ્તુતિ સાંભળવાની ઈચ્છા થતાં બે કાન થયા. તેમાં શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય, દિશા દેવતા અને શ્રવણ તેનો વિષયથયો.

ભાવાર્થ : આત્મામાં જ્યારે પ્રકાશ નહોતો ત્યારે. આત્મા એટલે દેહ લેવો. જ્યારે હું કેવો છું એ જાણવાની ઈચ્છા થઈ, કેવા સ્થાનમાં હું રહ્યો છું, બીજું પણ પોતાનું જોવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે બે નેત્ર નીકળ્યાં. તેમના ચક્ષુને અજવાળાની અપેક્ષા નથી એ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે. તેને માયાનો મોહ નથી. અંધારું તો માયા બનાવે છે. તેને માયાકૃત પ્રતિબન્ધ નથી. દેખતા કેમ નહોતા? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેને જોવાની પરવા નહોતી. તેમાં જ્યોતિર્દેવતા છે. સૂર્ય જ્યોતિ છે. સૂર્યનું જ્યોતિરૂપ આધિદૈવિક છે. તેથી જ્યોતિ:પદનો પ્રયોગ કર્યો છે ઈન્દ્રિય ચક્ષુ છે, ગુણ તેનું રૂપ છે. પાંચમાં રૂપ પ્રસિદ્ધ છે. દેવતા અને ઈન્દ્રિયથી ગુણનું જ્ઞાન થાય. ત્યાર પછી ભગવાનની ઋષિઓ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ત્યારે ઋષિઓની સ્તુતિ સાંભળવાની તેની ઈચ્છા થઈ, તેથી કાન બે પેદા થયા. તે ગોલકરૂપ થયા. તેમાં દિશાઓ દેવતારૂપ છે. શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય કહી. શબ્દનું ગ્રહણ કરવું તે કાનનો ગુણ કહો કે વિષય કહો. શબ્દ તો પ્રથમથી સિદ્ધ છે.(૨૧-૨૨)

નાક બે, આંખ બે, અને કાન બે એમ ત્રણ બે ગોલકવાળી ઈન્દ્રિયો કહી; હવે વ્યાપક ઈન્દ્રિયને કહે છે:

વસ્તુનો મૃદુકાકિન્ચં લઘુગુર્વુષ્ણશીતતામ્ ।

જુધૃક્ષતસ્ત્વડ્ નિર્ભિન્ના તસ્યાં લોમમહીરુહાઃ ॥

તત્ર ચાન્તર્બહિર્વાયુસ્ત્વચાલબ્ધગુણો વૃતઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ : વસ્તુની કોમળતા કઠિનતા હલકાઈ ગૌરવ ઉષ્ણત્વ શીતત્વ વગેરે જાણવા માટે વિરાટપુરુષને ત્વચા નીકળી તેમાં લોમ ઈન્દ્રિય અને વૃક્ષો દેવો થયા તે ત્વક્ઈન્દ્રિયમાં અંદર અને બહાર વાયુ રહ્યો છે તેનાથી ઉપર ગણાવ્યાં તે જણાય છે. ત્વક્ઈન્દ્રિય બહાર ખજવાળ સહિત સ્પર્શને ગ્રહણ કરે તો તે રોમ કહેવાય છે. તેમાં વૃક્ષોને દેવતાપણું છે. અંદર અને બહારના સ્પર્શને ગ્રહણ કરે તે ત્વક્ કહેવાય છે. તેમા વાયુ દેવતા છે.

ત્વચમસ્ય વિનિર્ભિન્નાં વિવિશુર્ધિષ્ણયમોષધિઃ ।
અંશેન રોમભિઃ કણ્ઠુર્ધેરસૌ પ્રતિપદ્યતે ।
નિર્ભિન્નાન્યસ્ય ચર્માણિ લોકપાલોઽનિલોઽવિશત્ ।
પ્રાણેનાથેન સંસ્પર્શ યેનાસૌ પ્રતિપદ્યતે ॥

(^૧ત્વક્ નીકળી તેમાં ઓષધિ દેવતા થયા તે અંશથી કંડૂને ભોગવે છે. તેને ચર્મ નીકળ્યું તેમાં વાયુદેવતા તે પ્રાણરૂપ અંશવડે સ્પર્શને ભોગવે છે) એમ તૃતીયસ્કન્ધમાં ૩-૬-૧૬-૧૮ કહ્યું છે.)

૧.ત્વક્ અને ચર્મ એ બે આ ઈન્દ્રિયના ગોલકો છે. પ્રાણ અને રોમ નામની બે ઈન્દ્રિયો છે. ચર્મની ઉપરનો ભાગ તે ત્વક્ કહેવાય છે. નીચેનો સૂક્ષ્માંશ તે રોમ છે. ‘ત્વક્ચર્મમાંસરુધિર-મેદો-મજ્જાસ્થિ-ઘાતવઃ ભૂમ્યપૂતેન્દ્રોમયાઃ સપ્ત’ એમ કહ્યું છે, તે ક્રમ અહીં લીધો છે. પ્રાણને ઈન્દ્રિયતા કેવી રીતે ત્યાં કહ્યું છે કે ‘પ્રાણો વ્યોમામ્બુવાયુભિઃ’ તે આખ્યાયક અને સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી ઈન્દ્રિયરૂપ છે.)

ભાવાર્થ : વસ્તુના લાઘવ ગૌરવને ગ્રહણ કરવાને ઈચ્છતા ભગવાનને ત્વક્ ઈન્દ્રિય જુદી પડી તેમાં લોમ ઈન્દ્રિય થઈ. વૃક્ષો તેના દેવો થયા. લઘુ એટલે હલકું લઘુ શબ્દ ધર્મને કહેનાર છે છતાં ધર્મીનો પણ બોધક થાય છે, કારણકે તેના પ્રયોગ ઘણા થાય છે. તેવા મતલબથી લાઘવાદિ શબ્દ બોલાય છે, તેથી ચાતુર્યાદિ કહેવું હોય ત્યાં લાઘવ શબ્દ કહે છે. અહીં લઘુ શબ્દ સ્પર્શ વિશેષનો વાચક છે જેમ સૂક્ષ્મ વાયુનો સ્પર્શ થાય છે. કોમળતા ગાઢ સ્પર્શમાં જણાતી નથી. સર્વત્ર સ્પર્શનો વિધિ કહ્યો હોય ત્યાં લઘુ સ્પર્શનું જ વિધાન થાય છે. કાન વગેરેમાં પવનનો લઘુ સ્પર્શ જ થાય છે. કાઠિન્ય એટલે કઠિન સ્પર્શ તે પાખાણને સ્પર્શ કરવાથી અનુભવાય છે. મૂઠુ તો કોમળ કહેવાય છે. ચીકણાઈ પણ તેનો ભેદ છે. પટ્ટવસ્ત્રનો સ્પર્શ કરતાં પિચ્છલતાનો અનુભવ થાય છે. ભારેપણું તે પણ સ્પર્શ જ છે. જો કે ભારને બીજા શાસ્ત્રમાં ધર્માન્તરરૂપે કહ્યો છે. તેના ભારનો અનુભવ તેને ઉચ્ચું લેવાથી થાય છે, તોપણ તે આ ભાગવત શાસ્ત્રમાં સ્પર્શ જ ગણાય છે સ્પર્શ સાથે તોળવાથી ગૌરવ જણાય છે. સ્પર્શ કર્યા વગરનું તોલ કરવું તેને અનુમાન કહે છે. નહિ તો કારણમાં ગુરુ ન હોય તો કાર્યમાં તે ગૌરવ ક્યાંથી આવી શકે? બહુત્વ મહત્વને કહેનાર છે, ગુસ્ત્વનું બોધક નથી. કેટલાક તો શિથિલાવયવના યોગથી લઘુત્વ અને ગાઢાવયવના યોગથી ગૌરવને ગણે છે, તે સંગત થતું નથી. સ્પર્શ સિવાયનો સંયોગ નિરૂપણ થઈ શકતો જ નથી. લોકમાં સ્પર્શ થતો હોય તેને સંયુક્ત કહેવામાં આવે છે. જો સ્પર્શ થતો ન હોય તો

ચાંડાલાદિના સંયોગથી પ્રાયશ્ચિત્ત જુદું થાય. તેથી શિથિલાવયવથી કલો કે સંશિલ્પટાવયવથી કલો, પણ લઘુત્વ ગુસ્ત્વ તો સ્પર્શવેદ જ છે. વિભાગનો અભાવ તે શ્લેષ કહેવાય છે. આથી સંયોગ કોઈ બીજી ચીજ નથી. સંયુક્ત આંગળીઓ પણ ચાર જ હોય છે. મળેલી આંગળીઓ હોય તેવી સંશ્લેષમાં હોતી નથી. તેથી સ્પર્શ સિવાય સંયોગ ભિન્ન નથી. ગુસ્ત્વાદિ પણ સ્પર્શથી જુદાં નથી. ઉષ્ણ થોડું ઊંનું લેવાનું છે. અતિ ઉષ્ણનો સ્પર્શ થઈ શકતો નથી. ચામડીને તે બાળી નાખે છે. શીતતાને શીત સ્પર્શ છે. અથવા લઘુકાઠિન્ય તે લઘુકઠણનો ભાવ તે લાઘવ-કાઠિન્ય કહેવાય. મૃદ્ધાદિને અન્તે 'ત્વ' પ્રત્યય આપ્યો છે, તે સર્વત્ર સંભવે છે, કેમકે દ્રવ્યને અન્તે પ્રત્યય હોય તે સર્વની સાથે સમ્બન્ધ રાખે છે, તેથી મૃદુત્વ ગુસ્ત્વ ઉષ્ણત્વ શીતત્વ એમ લેવું, જે શબ્દ જે ધર્મને આગળ કરીને ધર્મમાં પ્રવર્તે તેનો ભાવ તે ધર્મ કહેવાય. તેથી શબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત ભાવ છે એમ કેટલાક કહે છે. સર્વત્ર અનુસ્યૂત રહે, જેને સત્તા કહે છે તે જ ભાવ છે, એ શાસ્ત્રાર્થ છે. અભાવમાં પણ નિષેધપૂર્વક ભાવની પ્રવૃત્તિ છે. અન્યથા અભાવ એ નિઃસ્વભાવ થઈ જાય. આ ત્વગિન્દ્રિયમાં બે ભેદ છે. કણૂ અને સ્પર્શ તેના વિષયો છે. બહાર સ્પર્શ થાય તે (ચળ) કણૂ કહેવાય છે. અંદર તો સ્પર્શ પણ થાય છે. એ સ્પર્શ અંદર થાય છે તેને લોમ કહે છે. તે કણૂનો ગ્રાહક છે, તેના દેવો વૃક્ષો છે. બન્નેનું અધિષ્ઠાન એક છે. બીજું કહે છે: તેમાં અંદર અને બહાર વાયુ છે. 'ચકાર' છે વ થી ત્વચામાં લોમ સિવાયનું સ્થળ પણ છે એમ સૂચવ્યું. તેમાં વાયુ દેવતા છે. પૂર્વ દેવતા કરતાં આ અંદર અને બહાર છે તેટલી આમાં અધિકતા છે. ત્વગિન્દ્રિયથી સ્પર્શનું ગ્રહણ થાય છે. અહીં દેવતાનું પ્રાધાન્ય છે. એમ ન હોય તો વાયુના ગ્રહણથી તેનું ગ્રહણ ન થાય. અંદર અને બહાર વાયુ વીંટાઈને રહે છે; તેથી બહારનો વાયુ તેનો દેવતા નથી એ પણ કહ્યું.(૨૩)

એમ ત્વચાની સમાપ્તિ કરતાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહી હવે કર્મેન્દ્રિયોને કહે છે:

હસ્તૌ રુરુહતુસ્તસ્ય નાનાકર્મચિકીર્ષયા ।

તયોસ્તુ બલવાનિન્દ્ર આદાનમુભયાશ્રયમ્ ॥૨૪॥

ગતિં જીગીષતઃ પાદૌ રુરુહાતેડભિકામિકામ્ ।

પદ્ભ્યાં યજ્ઞઃ સ્વયં હૃવ્યં કર્મભિઃ ક્રિયતે નૃભિઃ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ : નાના પ્રકારનાં કાર્ય કરવાની ઈચ્છા કરતાં તેમાંથી બે હાથ ઊગ્યા. તે બન્નેમાં ઈન્દ્ર બળવાન દેવ થયા. બન્નેનો વિષય ગ્રહણ કરવાનો થયો. ઈચ્છા હોય

ત્યાં જવાનું મન થતાં બે પગ ઊગ્યા. તે બન્નેના યજ્ઞ (વિષ્ણુ) દેવતા થયા. માણસો પોતે પગવડે આવી લોમદ્રવ્ય તૈયાર કરવાની ક્રિયા કરે છે.

ભાવાર્થ : અનેક કર્મો કરવા એવી ઈચ્છા થતાં હાથ પ્રકટ્યા. ઝાડમાં ડાળ ફૂટે તેમ હાથ ઊગ્યા એમ કહેવાથી હાથ દેહવૃક્ષમાં શાખારૂપ છે. એ બન્ને ગોલકરૂપ છે. તે બન્નેમાં બળરૂપ ઈન્દ્રિય છે. ઈન્દ્ર તેના દેવતા છે. બન્નેમાં ગ્રહણ કરવારૂપ કર્મ તેનો વિષય છે. તે દેવતા અને ઈન્દ્રિયને અધીન છે. પહેલાંની પેઠે દેવતાનું પ્રાધાન્ય અહીં નથી. ઈચ્છામાં આવે ત્યાં જવાનું મન થતાં પગ બે ઊગ્યા. પગ કહેવાથી ઈન્દ્રિય કહી. દેવતા સ્વયં વિષ્ણુ થયા. નાનાદેશમાં ગમનેચ્છા વિષય થયો. તેના પગ પણ હાથની પેઠે શાખારૂપે ઊગ્યા. પગ ન હોય તે પણ ચાલે છે. ચાર પગવાળા પણ ચાલે છે, તોપણ બે પગવાળા બધે જઈ શકે છે તેમ બીજાઓને તે સુખ આવતું નથી, તેથી બે પગની કામના કરી છે. ત્યાં કહે છે કે વિરાટ પુરુષ તો સ્થિર છે. તેને પગ લઈને ક્યાં જવાનું છે તેથી એવી કામના કેમ થઈ? જો તે સ્થિર થાય તો લોકમાં પ્રકોપ થાય. બીજા રૂપની કલ્પના કરો તો ક્રમમાં વિરોધ આવે. માણસો પોતે કર્મ કરીને હવ્ય કરે છે, તે પગનું કાર્ય છે. હવ્ય એટલે પુરોડાશાદિ. તે ભગવદ્રૂપ થાય છે. તેનો હોમ કરે ત્યારે તે ફલ આપનાર થાય છે. મનુષ્ય કર્મ કરીને તે હવ્યને તૈયાર કરે છે. તે જ પુરોડાશાદિ દેવતાના ઉદ્દેશથી અગ્નિમાં હોમે ત્યારે તે યાગ કહેવાય. તે યાગ કરનાર જીવને લઈને તે હવિષ બીજા લોકમાં જાય છે. ત્યાં જવામાં પગની આવશ્યકતા છે. એમ ન હોય તો જીવને જવામાં કર્મરૂપતાને સાધન માનો તો પણ ક્યાંક જવાનું તો ખરું જ તેનું બીજું રૂપ ન થાય, કેમકે આ વિષ્ણુ તેમાં આવિષ્ટ છે. તેમજ યજ્ઞ જ સ્વર્ગમાં લઈ જનાર છે. ‘સૃતી વિચક્રમે’ ૨/૬/૨૦ એમાં ભગવાન બે માર્ગથી ગતિ કરે છે એમ કહ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર જ યાગ થાય છે. ‘હવિષ્’ પણ અહીં જ થાય છે. પગ ન હોય તો ભૂમિની પણ જરૂર નથી; સ્વર્ગાદિમાં જવાનું પણ ન થાય; તેથી પોતે જ યજ્ઞ પોતે હવિષ્રૂપ થાય છે. તેથી પશુ પત્રાદિ ભાવને માટે પગની જરૂર છે. યજ્ઞ પગના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તે યજ્ઞ જ પગ ન હોય તો તેના અધિષ્ઠાતા દેવ ક્યાંથી હોય. તે તો લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે પોતે અલૌકિક છે પણ તેને માટે પુરોડાશાદિ કરવા જોઈએ, કેમકે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધને છુપાવી ન શકાય. માટે લોકમાં લોકો દ્રવ્યાત્મક યાગ કરે છે. તે અન્યથા અનુપપત્તિથી ભગવાનને પગ અવશ્ય જોઈએ, એ વાત સિદ્ધ થાય છે.(૨૪-૨૫)

પ્રથમ વાણીરૂપ એક ઈન્દ્રિય (કર્મેન્દ્રિય) કહી, હાથ પગ હમણાં કહ્યા, તે કર્મેન્દ્રિયમાં બાકી રહેલીનું હવે નિરૂપણ કરે છે:

નિરભિઘત શિશ્નો વૈ પ્રજાનન્દામૃતાર્થિનઃ ।

ઉપસ્થ આસીત્કામાનં પ્રિયં તદ્દુભયાશ્રયમ્ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ : પ્રજા અને આનન્દરૂપ અમૃતની ઈચ્છા થતાં જનનેન્દ્રિય ઉદ્ભવી. તેમાં ઉપસ્થ ઈન્દ્રિય થઈ. પ્રજાપતિ તેના દેવતા થયા, કામજન્ય સુખ તે બન્નેને (ઈન્દ્રિય દેવતાને) અધીન છે.

ભાવાર્થ : શિશન ગોલક છે. પણ વિરાટને સ્ત્રી નથી તેથી તેને જરૂર તેને ન હોય એવી શંકા કરીને કહે છે કે તે જરૂર જોઈએ, તેથી મૂળ શ્લોકમાં ‘વૈ’ નિશ્ચયાત્મક અવ્યય કહ્યો છે. કારણમાં તે ઈન્દ્રિય ન હોય તો તેનું કાર્ય લોકમાં ક્યાંથી આવે? માટે એમાં સન્દેહ ન કરવો. પ્રજારૂપ આનન્દ અને સંભોગનું સુખ અથવા પ્રજા આનન્દ અને અમૃત ‘પ્રજામનુ પ્રજાયન્તે તદ્દુ તે મર્ત્યામૃતમિતિશ્રુતેઃ’ અમૃત એટલે મોક્ષ એ ત્રણ ઋણ છોડતાં સિદ્ધ થાય છે. નાપુત્રસ્ય લોકોડસ્તિ’ (છોકરાં વગરનાને લોક મળતા નથી) ‘અષ્ટાશીતિ સહસ્રાણિ’ ઈત્યાદિ વાક્યો બ્રહ્મચારીની પ્રશંસા કરનારાં છે. ત્રૈવિધવૃદ્ધોને તો વેદ પ્રમાણરૂપ છે. માટે મોક્ષ અથવા અમૃત લેવું. પ્રજા આનન્દ અને મોક્ષને માટે એ ઈન્દ્રિય પ્રકટી તે ‘ઉપસ્થ’ ઈન્દ્રિય છે. કામની પ્રિયતા એટલે સ્ત્રી ભોગવવાનું જે સુખ તે ઈન્દ્રિય અને અધિષ્ઠતાને અધીન છે. અથવા તે કામનું સ્થાન પહેલું હતું. તે પક્ષમાં કામ દેવતા છે. કેટલાક કહે છે કે તે કામનો અભિમાની દેવતા. પણ મુખ્ય સિદ્ધાન્તમાં ‘કામ જ દેવ’ છે, તે ન હોય તો કેવળ ઈન્દ્રિયથી સુખ નથી પ્રાપ્ત થતું એ વાત પ્રસિદ્ધ છે, પ્રત્યક્ષ છે.(૨૬)

બાકી રહ્યું તેને કહે છે:

ઉત્સિસુક્ષોર્ધાતુમલં નિરભિઘત વૈ ગુદમ્ ।

તતઃ પાયુસ્તતો મિત્ર ઉત્સર્ગ ઉભયાશ્રયઃ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ : ધાતુઓના મેલ બહાર કાઢવા માટે ગુદા નામની ઈન્દ્રિય નીકળી, તેમાં પાયુ નામની ઈન્દ્રિય થઈ, મિત્ર તેના અધિષ્ઠાતા થયા. બન્ને મળીને મેલ બહાર કાઢે છે તે વિષય છે.

ભાવાર્થ : ધાતુઓ ત્વચાથી મજ્જા સુધીની સાત છે. તે કાળાદિ વડે હમેશાં પાકે છે. અન્નાદિક તો ધાતુઓનું પોષણ કરે છે. જ્યારે અન્નાદિ ત્વચાદિ સાતનું પોષણ કરે ત્યારે રસ તો તેમાં રહે, પણ જે અસાર પદાર્થ બાકી રહે તે મળ કહેવાય તેને બહાર

કાઢવો જોઈએ. એ મળ અન્નનો નહિ પણ ધાતુઓનો જ સમજવો. તેને બહાર કાઢવા માટે ગુદા થઈ. તેમાં પાયુ ઈન્દ્રિય છે. રોગાદિથી તે પાયુ બહાર નીકળે છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે જગ્યાએ પાયુ ઈન્દ્રિય છે, મિત્ર તેનો દેવ છે. સર્વનો મિત્ર ન હોય તે તેવા સ્થાનમાં દેવ ન થાય. કાઢવું એ તેનો વિષય કહો કે કર્મ કહો. બન્નેના આશ્રયથી તે કામ થાય છે તે પૂર્વવત્ કહ્યું. (૨૭)

એમ નવ દ્વારા કહ્યાં. દશ ઈન્દ્રિયોમાં ત્રણને તો દ્વાર નથી; બેનું એક દ્વાર છે; ત્રણ બબ્બે છે, એમ ઈન્દ્રિયો અને દ્વારોની સમસંખ્યા નથી, બીજું બીજું દ્વાર કહે છે. પ્રાણાદિનું નિયામક તે દ્વાર છે. તે પ્રાણના નિયમનને માટે કહે છે:

આસિસુક્ષ્મો પુરઃ પુર્યા નાભિદ્વારમપાનતઃ ।

તત્રાપાનસ્તતો મૃત્યુઃ પૃથક્ત્વમુભયાશ્રયમ્ ॥૨૮॥

આદિત્સોરન્નપાનાનામાસન્ કુક્ષ્યન્ત્રનાડ્યઃ ।

નદ્યઃ સમુદ્રાશ્ય તયોસ્તુષ્ટિઃ પુષ્ટિસ્તદાશ્રયે ॥૨૯॥

નિદિધ્યાસોરાત્મમાયાં હૃદયં નિરભિઘત ।

તતો મનશ્ચન્દ્ર ઈતિ સંકલ્પઃ કામ એવ ચ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ : આ દેહથી જુદા પડવાની ઈચ્છા કરતાં નાભિદ્વાર થયું. તેમાં અપાન અને મૃત્યુદેવતા મરણ એ પ્રાણાપાનનો વિશ્લેષ થતાં થાય છે, તે બન્નેને અધીન કહ્યું છે. અન્ન અને પાનને લેવાની ઈચ્છા થતાં પેટ અને આંતરડાં થયાં, નદી અને સમુદ્રો તેના દેવ થયા, તેને આશ્રયમાં તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ થયાં. આત્મમાયાનું ધ્યાન કરતાં હૃદય થયું, તેનાથી મન અને ચંદ્ર થયાં. સંકલ્પ અને કામ તેનક્ષી ઉત્પન્ન થયા છે.

ભાવાર્થ : મળ બે જાતના થાય છે: એક તો દરેક દિવસે થાય છે; બીજો મળ દરેક જન્મે થાય છે. તેમાં જે હમેશ થનાર મળ છે તેનો ત્યાગ કરવા માટે પાયુ ઈન્દ્રિય કહી. સંપૂર્ણ જન્મમાં જે મળ થયો તે દેહરૂપ થયો. તે દેહના પરિત્યાગને માટે નાભિ દ્વાર છે. પુર એટલે શરીરો. આ શરીરમાંથી જીવને નીકળવા માટે નાભિદ્વાર થયું. જેમ મરતાં સુધી ધાતુઓ ચાલ્યા કરે છે તેને પોષક અન્નાદિ છે. મળ તો પ્રસિદ્ધ છે. એમ 'બહુ સ્યામ્' એ ભગવાનની ઈચ્છા થઈ ત્યાંથી લઈને ભગવાનમાં આ જીવ પ્રવેશ કરે ત્યાં સુધી ભગવાનના ચૈતન્યાંશરૂપ જીવને એક જ શરીર ચાલ્યા કરે છે. તેનાં પોષક બીજા શરીરો અન્નની પેઠે તે અન્નમય હોય છે. તેને ભોજનની પેઠે ઉત્પત્તિમાં ગ્રહણ કરાય છે. મળનો ત્યાગ કરે છે તેમ મરણ વખતે છોડી દે છે. તેનો ઉત્પાદક પ્રાણ છે. અપાન મારક છે. તે પ્રાણાપાનને આશ્રયે આ શરીર છે. તેમાં

અપાન ઈન્દ્રિય છે, મૃત્યુ દેવતા છે. પ્રાણાપાનનો વિશ્લેષ મરણરૂપ તે બન્નેના હાથની વાત છે એમ પૂર્વની પેઠે જાણી લેવાનું છે. નાભિદ્વારથી તે શરીર જાય છે. તે નાભિદ્વારના પ્રયત્નથી મળરૂપ આ શરીર છોડી દેવાય છે. જેમ આ શરીર ઘણો વખત રહે છે, તેમ પુષ્ટ પણ થાય છે. તેમ અન્નપાન પણ કેટલાક દિવસ લેવાયા કરે તો ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે. એ અન્નપાનને આ શરીરમાં સ્થાપન કરવાની ભગવાને ઈચ્છા કરી ત્યારે તેને પેટ, તેમાં આંતરડાં અને નાડીઓ થઈ. તેમાં કુક્ષિ-ગોલક છે. ઉદરની અંદર તો આકાશ. અન્ત્રો અન્નને રાખવા માટે ઈન્દ્રિયો છે. નાડીઓ જળને સાંચવવા માટે છે. નદીઓ, અને સમુદ્રો તે બન્નેના દેવતા છે. નાડીની દેવતા નદીઓ; પેટ અને આંતરડાના સમુદ્ર દેવતા છે. ‘ચ’કાર બે અર્થને કહેવા માટે કહ્યો છે. ‘નાડીર્નદ્યો લોહિતેન । ક્ષુત્તૃડ્ભ્યામુદરં સિન્ધુઃ’ એવાં વાક્યો છે. તુષ્ટિથી સન્તોષ થાય છે, પુષ્ટિથી વૃદ્ધિ થાય છે. અન્નથી પુષ્ટિ થાય છે. તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ તે દેવતા અને ઈન્દ્રિયોને હાથ છે. જગતને કરનારી આત્મમાયાને જાણવા માટે એટલે તે માયા કેવી હશે, હું તેની પ્રતિકૃતિરૂપ થઈશ? એમ જાણવાની ઈચ્છા થતાં હૃદય નામનું ગોકલ થયું. તેમાં મન નામની ઈન્દ્રિય થઈ. ચંદ્ર તેનો અધિદેવ થયો. સંકલ્પ જ્ઞાનરૂપ; કામ ક્રિયારૂપ; મન તો જ્ઞાન કાર્યરૂપ છે; તેથી બે તેનાં કાર્ય બતાવ્યાં. સંકલ્પ કામરૂપ કાર્યો. સંકલ્પનું કાર્ય કામ એવો અર્થ કરીએ તો જ્ઞાનને ક્રિયાનું કારણપણું છે. તેથી જ નિર્ધારણાર્થક ‘એવ’ શબ્દ મૂક્યો છે. ‘ચ’કારથી કામમાં ઈન્દ્રિયનો અનુરોધ કહ્યો.(૨૯-૩૦)

એમ સર્વત્ર ત્રૈવિધ્ય કહીને ગોલકો આધિભૌતિક, ઈન્દ્રિયો આધ્યાત્મિક અને તેના દેવો આધિદૈવિક, એ સમુદાયથી ત્રણ પ્રકાર છે. ત્વચાદિ કેવળ અન્નમય હોવાથી તેમાં ત્રિવિધતા નહિ હોય એવી શંકાથાય, તેથી તેની ત્રિવિધતા કહે છે:

ત્વક્ચર્મમાંસરુધિરમેદોમજ્જાસ્થિતધાતવઃ ।

ભૂમ્યપ્તેજોમયાઃ સપ્ત પ્રાણો વ્યોમામ્બુવાયુભિઃ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ : ત્વક્ (અંદરની ચામડી), ચર્મ (બહારની ચામડી), માંસ, રુધિર, મેદ, મજ્જા અને અસ્થિ એ સાત ધાતુઓ ભૂમિ, જળ અને તેજરૂપ છે. પ્રાણ આકાશ, જળ અને વાયુ એ ત્રણમય છે.

ભાવાર્થ : ત્વક્ ઉપરથી; ચર્મ જાડું ચામડું. રુધિર પહેલું થયા પછી માંસ થાય તોપણ અહીં પ્રથમ જ માંસ કહ્યું છે. મેદ વૃદ્ધ્યાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. મજ્જા અસ્થિની અંદરનો

ભાગ છે. અસ્થિ સૌ જાણે તેમ પ્રસિદ્ધ છે. સ્નાયુ અપ્રસિદ્ધ છે. તેનો મેદની અંદર અન્તર્ભાવિ થાય છે. તે અસ્થિના આવરણરૂપ છે. તે બધા તેજ જળ અને અન્નમય છે. ભૂમિ જળ અને તેજરૂપ છે. તેમાં ભૂમિ અગ્નિને ઠેકાણું છે. પાંચભૌતિક છે તોપણ તે ત્રણરૂપ છે. ભૂમિ તેજ અને જળરૂપ છે. પ્રાણ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. આકાશ વાયુ અને જળરૂપ છે. સર્વ દેહમાં વ્યાપક હોવાથી, સર્વનો પોષક હોવાથી અને વાયુ સ્વરૂપ હોવાથી પ્રાણ આકાશ અને વાયુરૂપ છે.(૩૧)

ઈન્દ્રિયોના ત્રણ પ્રકાર છે તે કહે છે:

ગુણાત્મકાનીન્દ્રિયાણિ ભૂતાદિપ્રભવા ગુણાઃ ।

મનઃ સર્વવિકારાત્મા બુદ્ધિર્વિજ્ઞાનરૂપિણી ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ : ઈન્દ્રિયો બધી ત્રણ ગુણવાળી છે. અલંકારથી ગુણો ઉત્પન્ન થયા છે. મન સર્વ વિકારરૂપ છે, અને બુદ્ધિ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ : ત્રણ ગુણમય સર્વ ઈન્દ્રિયો છે જ; માટે જ લૌકિકી ધર્મ અને જ્ઞાન ભક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. અલંકાર પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. ભૂતાદિ એટલે અલંકાર. ભૂત વગેરેની જેનાથી ઉત્પત્તિ છે તે ભૂતાદિ કહેવાય. અલંકારને ત્રિવિધપણું સ્પષ્ટ છે, કેમકે તે ભૂતાદિને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી ત્રણ ગુણની ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટ છે. ગુણ જનક હોવાથી તેમાં ત્રણ ગુણવાળાપણું સ્પષ્ટ છે. મનના પણ ત્રણ પ્રકારો કહે છે. બધા વિકારો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તે વિકારમય હોવાથી મન પણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે. બુદ્ધિ વિજ્ઞાનરૂપિણી છે. નાના પ્રકારનું જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય. તે ત્રણ પ્રકારનું છે, તેથી બુદ્ધિ પણ ત્રણ પ્રકારની સમજવી.(૩૨)

એમ સર્વના ત્રણ પ્રકારો કહીને હવે તે વાતને સમાપ્ત કરે છે:

એતદ્ભગવતો રૂપં સ્થૂલં તે વ્યાહતં મયા ।

મહ્યાદિભિશ્યાવરણૈરષ્ટભિર્બહિરાવૃત્તમ્ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ : મેં જે આ રૂપ તમને ભગવાનનું કહ્યું તે ભગવાનનું સ્થૂલરૂપ છે. તેને ૧.પૃથ્વી ૨.જળ ૩.તેજ ૪.વાયુ ૫.આકાશ ૬.અલંકાર ૭.મહત્ત્વ અને ૮.પ્રકૃતિ એ આઠ તેની બહારનાં આવરણ છે.

ભાવાર્થ : પહેલાં કહ્યું તે બધું ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું તે ભગવાનનું રૂપ એટલે ભગવાનનો સ્થૂળ દેહ કહ્યો તે તમને જાણવા માટે મેં કહ્યું છે. ત્રણ ગુણવાળું ભગવાનનું રૂપ કહ્યું તે તમારા અધિકારને લઈને કહ્યું છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ સર્વને પોતપોતાના અધિકાર

પ્રમાણે દેખાય છે. શ્રુતિ પણ તે જ વાત કહે છે કે “તં યથાયથોપાસતે” (તેની જેવી જેવી રીતે ઉપાસના કરે છે તેવું તેને તેનું દર્શન થાય છે), કેમકે ભગવાન્ સર્વાત્મા સર્વરૂપ છે.(૩૩)

એમ પરીક્ષિતને ત્રિવિધ ભગવદ્રૂપ કહીને તેનાથી ઉત્તમાધિકારીને માટે અવ્યક્તરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:

અતઃ પરં સૂક્ષ્મતમમવ્યક્તં નિર્વિશેષણમ્ ।

અનાદિમધ્યનિધનં નિત્યં વાઙ્મનસઃ પરમ્ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ : આ સ્થૂલ રૂપ કહ્યું તેનાથી બીજું એક અતિસૂક્ષ્મરૂપ ભગવાનનું છે. તે વ્યક્ત દેખાતું નથી પણ અવ્યક્ત છે, કોઈ વિશેષણથી તેને જુદું પાડી શકાય તેવું નથી. તેના આદિ મધ્ય કે અન્ત નથી. તે નિત્ય છે, વાણી અને મનથી પણ તે પર એટલે આગળ છે.

ભાવાર્થ : પૃથ્વ્યાદિ સાત આવરણવાળા સ્થૂલરૂપથી જુદું અને તેનાથી ઉત્કૃષ્ટરૂપ ને તેનું નિયમન કરનાર રૂપ તે અતિસૂક્ષ્મ છે. આકાશ કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ એ રૂપ છે. તે રૂપનું વિશેષ નિરૂપણ કરવા જેવું નથી, કેમકે તે અવ્યક્ત છે. કોઈ ધર્મથી તે પ્રકટ નથી. તેના કોઈ વિશેષ પ્રકટ હોય તો તેનું વર્ણન થાય, પણ આ તો નિર્વિશેષણ છે. સર્વ જુદા પાડનારા ધર્મોથી પોતે જ જુદું છે. તેની ઉત્પત્તિ વગેરે કાંઈ નથી, એટલે આદિ મધ્ય કે અન્ત એને નથી; સદા એકરૂપ છે. વાણી અને મનથી સર્વ વ્યવહાર થાય. તે તો વાણી મન્થી પર હોવાથી સર્વાતીત છે.(૩૪)

જેવું સ્થૂલ એવું સર્વપ્રકારે સૂક્ષ્મ કહ્યું. તે બન્નેને સમાપ્ત કરે છે.

અમુની ભગવદ્રૂપે મયા તે હ્યનુવર્ણિતે ।

ઉભે અપિ ન ગુહ્ણન્તિ માયાસૃષ્ટે વિપશ્ચિતઃ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ : મેં આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બે રૂપો તમને વર્ણન કરીને બતાવ્યાં તે માયાની સૃષ્ટિ છે, એમ જાણી વિદ્વાન લોકો તે બન્નેને ગ્રહણ કરતા થી.

ભાવાર્થ : મેં તમારે માટે જ આ બે રૂપનું વર્ણન કરીને કહ્યાં. અમારે તો, શુકદેવજી કહે છે, આનો ઉપયોગ નથી. ભગવાન્ માયાના કાર્યકારણરૂપ સમ્બન્ધથી એવા રૂપે થયા તેથી સાક્ષાત્સ્વરૂપ જાણનારાઓ તે બન્ને રૂપને ગ્રહણ કરતા નથી.(૩૫)

ત્યારે ભગવાન્ એવાં રૂપો કેમ કરે છે? એમ શંકા કરીને કહે છે:

સ વાચ્યવાચકતયા ભગવાન્ બ્રહ્મરૂપધૂક્ ।

નામરૂપક્રિયા ધત્તે સકર્માકર્મકઃ પરઃ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ : તે ભગવાન્ અનામરૂપ હતા, તે વાચ્યવાચકરૂપ થયા. તે નામરૂપ ક્રિયાને ધરે છે, તે સકર્મક અને અકર્મક અને સર્વના નિયામક તેન્શ્ચી જુદા પણ થાય છે. ભાવાર્થ : તે ભગવાન્ વાચ્ય અને વાચક થયા. રૂપ નામ ન હતાં ત્યાં નામરૂપવાળા થયા. તેવા જ થઈને જગતનું પાલન કરે છે. વાચ્ય વાચક છતાં સ્વરૂપથી ચ્યુત થતા નથી. સચ્ચિદાનન્દને ધારણ કરે છે. સર્વ જીવને નામરૂપ ક્રિયા ધરે છે. નામ-રૂપ-ક્રિયાવડે પોતાના જેવા બધાને કરે છે. પોતે સકર્મા થાય છે તે તેવા જ રહેતા નથી, કારણકે ખરી રીતે તે અકર્મા છે. સર્વ કર્મરહિત અને સર્વના નિયામક છે. એવા છે છતાં સર્વને ઉત્પન્ન કરવા માટે અવ્યક્ત રૂપને કરે છે.(૩૬)

એ કોણ છે જેને માટે ભગવાન્ ત્રણ પ્રકારેથાય છે? ત્યાં કહે છે ત્રણ શ્લોકી :

પ્રજાપતીન્ મનૂન્ દેવાન્ ઋષીન્ પિતૃગણાન્ પૃથક્ ।

સિદ્ધચારણગન્ધર્વવિદ્યાધ્રસુરગુહ્યકાન્ ॥૩૭॥

કિન્નરાપ્સરસો નાગાન્ સર્પાન્ કિંપુરુષાનપિ ।

માતૃરક્ષઃપિશાચાંશ્ચ પ્રેતભૂતવિનાયકાન્ ॥૩૮॥

કૂખ્માણ્ડોન્માદવેતાલાન્ યાતુધાનાન્ ગ્રહાનપિ ।

ખગાન્ મૃગાન્ પશુન્ વૃક્ષાન્ ગિરીન્નૃપ સરીસૃપાન્ ।

દ્વિવિદ્યાશ્ચતુર્વિદ્યા યેડન્યે જલસ્થલનભૌકસઃ ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ : પ્રજાપતિઓ, મનુઓ, દેવો, ઋષિઓ, પિતૃગણો, સિદ્ધો, ચારણો, ગન્ધર્વો, વિદ્યાધરો, સુરો, ગુહ્યકો, કિન્નરો, અપ્સરાઓ, નાગો, સર્પો, કિંપુરુષો, માતૃકાઓ, રક્ષ, પિશાચ, પ્રેત, ભૂતવિનાયક, કૂખ્માણ્ડ, ઉન્માદ, વેતાળ, યાતુધાનો, ગ્રહો, પક્ષીઓ, મૃગો, પશુઓ, વૃક્ષો, પર્વતો, પેટે ચાલનારાં, બીજા બે પ્રકાર અને ચાર પ્રકારવાળા જળ, સ્થળ અને આકાશમાં રહેનારને માટે ભગવાન્ ત્રણ ગુણ ધારણ કરે છે.

ભાવાર્થ : કેટલાક પ્રત્યેક ગુણપ્રધાનવાળા છે. કેટલાક મિશ્રણ ગુણવાળા પણ છે. તેમાં પ્રત્યેકને ત્રણ શ્લોકથી ગણાવે છે. તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર હીનતા છે. પહેલા પ્રજાપતિઓ મરીચ્યાદિ ગુહ્યક સુધીના એ સત્વના અપકર્ષરૂપ છે. કિન્નરોથી વિનાયક સુધીના રાજસો છે. કૂખ્માણ્ડથી સરીસૃપ સુધીના તામસો છે. બીજા તે તે ભેદમાં મિશ્ર છે તેમને એક શ્લોકથી ગણાવે છે. બે પ્રકાર કહ્યા તે જરાયુજ સ્વેદજ

આણ્ડજ અને ઉદ્ભિજ્જ એ ભેદથી ચાર ગ્રણવાના છે. જે પહેલાં કહ્યા તેથી જુદા છે તે સંકરગ્રણિવાળા છે, તોપણ સ્થાનથી તે ત્રણ ગુણવાળા છે. જલ સ્થળ અને આકાશ સ્થાન છે જેનાં. તેમાં જળમાં રહેનાર રાજસ, સ્થળમાં રહેનાર સાત્વિક અને આકાશમાં રહેનાર તામસો છે.(૩૭-૩૮)

એમ સ્વરૂપથી અને સ્થાનથી સર્વને ત્રણ પ્રકારના કહીને ફલમાં પણ ત્રણ પ્રકારો હવે કહે છે:

કુશલાકુશલા મિશ્રાઃ કર્મણાં ગતયસ્તિમાઃ ।

સત્વં રજસ્તમ ઇતિ તિસઃ સુરનૃનારકાઃ ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ : કર્મની ગતિ ત્રણ પ્રકારની તેનાં નામ કુશળ, અકુશળ અને મિશ્રરૂપ છે. સત્વ કુશળ, તામસ અકુશળ અને રાજસ મિશ્રગતિરૂપ છે. દેવો, મનુષ્યો અને નારકરૂપે તે કર્મોપરિણત થાય છે.

ભાવાર્થ : કર્મોની સાત્વિકાદિ ભેદથી ત્રણ પ્રકારની ગતિ છે. સાત્વિક કર્મનું સારું ફલ કુશળ કહેવાય છે. તામસ ફલ અકુશળ કહેવાય છે. રાજસ કર્મ કુશલાકુશલરૂપ છે. એમ કર્મની ગતિઓ-કર્મરૂપ સાધનના ફલ ત્રણ પ્રકારના કુશલ અને અકુશળ એ કુશલાકુશલ કહેવાય. અને મિશ્ર તે બન્ને કર્મ મળેલાં હોય તે. આ કર્મની ત્રણ ગતિઓ છે. તેના મૂળ નામ સત્વ રજ અને તમ. કુશળઅકુશળ મિશ્રનાં મૂળ નામ : સત્વ કુશળનું નામ, તમ અકુશળનું નામ, રજઃ મિશ્રનામ. તેના બનેલા દેહો પણ ત્રણ ગ્રણતના સુર-નૃ-અને નારક સત્વ રજ અને તમ એનું અનુવર્તન સર્વત્ર સમજવું. સુરો સત્વવાળા, મનુષ્યો રજોગુણવાળા, નારકો તમોગુણવાળા. પશુ વગેરે નારકમાં ગણવાં.(૪૦)

ત્રણ પ્રકારની ગતિ કહી, પણ તેના પ્રકાર તો કરોડોથાય છે, તેને બતાવે છે:

તત્રાપ્યેકૈકશો રાજન્ ભિદ્યન્તે ગતયાસ્ત્રિધા ।

યદૈવૈકતરોડન્યાભ્યાં સ્વભાવ ઉપહન્યતે ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ : હે રાજન્! તે ત્રણ પ્રકારની ગતિ પણ અનેક ભેદવાળી થાય છે. જ્યારે એક બીજા બેથી ઉપહણાય છે, ત્યારે તેમાંથી કરોડો ભેદ થાય છે. સત્વનો રજોગુણ તમોગુણ પરાજય કરે તો તેના અનેક ભેદોથાય તેમ આ ભેદો છે.

ભાવાર્થ : મેં ઘણા એક એકરૂપે ગણાવ્યા છે. તે બધાના ત્રણ ભેદ કહ્યા. તેમાં એક-એકને ત્રણ પ્રકારે પ્રજાપતિ વગેરેને ગણાવ્યા. તે પણ ત્રણ પ્રકારના છે. જે

સરીસૃષ્ટને તામસ કદ્યા તેના પણ ભેદ ત્રણ છે. ‘રાજન્’ એમ સંબોધન આપ્યું તે પુરુષના અનેક પ્રકાર સમજાવવા આપ્યું છે. ત્યાં શંકા કરે કે એક અનેકધા કેમ થાય? જ્યારે સાત્વિકાદિ સ્વભાવને પોતાનાથી બીજા રાજસ અને તામસ બળવાન થઈને પરાભવ કરે ત્યારે તે અભિભવના તારતમ્યથી તેના અનેક રૂપો થાય છે.(૪૧)

એમ કાર્યત્રૈવિધ્ય કહીને ભગવાનની પાલનરૂપ સાત્વિક લીલાને કહે છે:

સ એવેદં જગદ્દાતા ભગવાન્ ધર્મરૂપધૃક્ ।

પુષ્પાતિ સ્થાપયન્નિત્યં તિર્યક્નરસુરાત્મનિઃ ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ : તે જ ધર્મના રૂપને ધારણ કરનાર, જગતને ધારણ કરનાર ભગવાન્ પશુ મનુષ્ય અને દેવરૂપે આ જગતને પોષ્યા કરે છે.

ભાવાર્થ : તે જગતનો કર્તા તે જગતને માટે ત્રિવિધ થાય છે. આ ઉત્પન્ન કરેલા જગતને ભગવાન્ પોતાના ગુણોના પાલનમાં સમર્થ છે તેનાવડે પાળે છે. તે ગુણોને ધર્મમાં સ્થાપન કરી તેને પોષણ આપે છે, ઉત્પત્તિથી અન્ત સુધી ક્ષણક્ષણમાં પોષણ થયા કરે છે. તેનો ઘાત કરનાર અસુરનો આવિર્ભાવ થતાં તિર્યક્ નર અને દેવરૂપ એટલે મત્સ્યાદિરૂપ ધારણ કરી રામવામનાદિરૂપ ધરીને તેનું પાલન કરે છે.(૪૨)

ત્રીજી લીલા કહે છે:

તતઃ કાલાગ્નિરુદ્રાત્મા યત્સૃષ્ટમિદમાત્મનઃ ।

સન્નિયચ્છતિ કાલેન ઘનાનીકમિવાનિલઃ ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થ : પછી ભગવાન્ પ્રલય કાલના અગ્નિરૂપ રુદ્રરૂપ કરીને પોતે બનાવેલા જગતનો નાશ કરે છે, જેમ વાદળાના દળોનેપવન ક્ષણવારમાં ઉડાવી દે છે.

ભાવાર્થ : કાલ-પ્રલયનો સમય, તેનો સાધક અગ્નિ સંકર્ષણના મુખમાંથી નીકળેલો, જે રુદ્ર ત્રણ આંખો અને ત્રણ શિખાવાળો શૂળ ઉગામીનો ઊભો થાય છે, પોતે કરોળિયાની જેમ સર્જેલા જગતને સંકેલી લે છે; કાળને કરણ બનાવે છે. જેમ ઉત્પાદનમાં માયાને સાધન બનાવે છે, પાલનમાં અવતારોને સાધન બનાવે છે તેમ સંહારમાં કાળને સાધન બનાવે છે. ઉત્પત્તિથી સંહાર સુધી થાય છે, છતાં તેના આધારમાં કાંઈ વિકાર થતો નથી. તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે આકાશમાં વાદળાં થયાં હોય તેને પવન ઉડાવી દે છે તેથી આકાશને કાંઈ નથી થતું, મેઘો ક્યાં ગયા તેનો પત્તો લાગતો નથી, તેમ કાળ સર્વ નાશ કરે છે.(૪૩)

એમ ભગવાને કરેલા ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયને કહીને આ ભગવત્કૃત જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે બ્રહ્મવાદીને સમ્મત તે તે કહે છે:

ઈત્યંભાવેન કથિતો ભગવાન્ ભગવત્તમાઃ ।

નેત્યંભાવેન હિ પરં દ્રષ્ટુમર્હન્તિ સૂર્યઃ ॥૪૪॥

નાસ્ય કર્માણિ જન્માદૌ પરસ્યાનુવિધીયતે ।

કર્તૃત્વપ્રતિષેધાર્થં માયયારોપિતં હિ તત્ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ : હે ભગવત્તમો, ભકતો! રાજાને સમજાવવા માટે અમે ભગવાનને આવી રીતે કહ્યા, પણ વિદ્વાન્ લોકો ભગવાનને એવી રીતે જોવાને યોગ્ય નથી ભગવાન્ જન્મ લઈને કર્માદિ કરે છે એ તો અનુવાદ માત્ર છે. તે પણ કર્તાપણાના નિષેધને માટે છે, કેમકે તે કર્તૃપણું ભગવાનમાં માયાએ આરોપ્યું છે.

ભાવાર્થ : હે ભગવદીયો, રાજાને બોધ કરવા માટે અમે જગતના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ સંહાર કરનાર ભગવાન્ છે એમ કહ્યું. ‘ઈત્યંભાવ’ એટલે પૂર્વે કહેલ પ્રકાર. ભગવાન્ છે તેથી તેમ કહો તોપણ કાંઈ દોષ નથી. એનું તો સર્વને પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાન થાય છે. તે બીજાને પણ સ્વાધિકારાનુસાર ભગવાનનું સ્વરૂપ કહી શકે છે. તમે ભગવત્તમ છો, એટલે તમારો અધિકાર ઉત્તમ છે. તમારે માટે તો આગળ અમે કહીશું. પરન્તુ માયાથી પર ભગવાનને તો બ્રહ્મને જાણનાર પોતાની મેળે જાણે છે. તેને પૂર્વોક્તપ્રકારે જોવા ન જોઈએ. તેનું કારણ બતાવે છે: આ ભગવાનના જન્મમાં કર્મો ભગવાન્ કરે છે તે માયાના નિયન્તા પર પુરુષના કર્મો છે. એમ તેનું અનુવિધાન નથી કરાતું, કેમકે માયાએ તેમાં કર્તૃપણાનો આરોપ કર્યો છે. જગત્ ભાવરૂપ વ્યામોહિકા માયાના વિષમતારૂપ ભાવો છે. તે ભગવત્કાર્યરૂપ નથી. તેના કર્તાપણામાં ભગવાનનું અનુસન્ધાન નથી. ત્યારે કેમ કર્તૃપણું ભગવાનમાં કહેવામાં આવે છે? ત્યાં કહે છે કે તે પ્રતીત થતું કર્તૃપણું ભગવાનમાં પ્રતિષેધ્ય છે; ભગવાને તો સ્વરૂપ કહ્યું કે પાછળથી હું રહું છું. ત્યાં કહેતા નથી કે મેં કર્યું છે. હું જગદ્રૂપે થયો છું એમ પણ કહેતા નથી. બુદ્ધિસૌકર્ય માટે તેમ નિરૂપણ કર્યું છે, માયાથી કરે છે એટલે કે પોતે જ થાય છે. ‘તજ્જત્વાત્ હેતુ’ કહ્યો છે તેમાં પણ તે જ થાય છે. પણ તેનાથી થાય છે એમ નથી. માટે ઉત્પત્યાદિ કલ્પનારહિત સર્વ બ્રહ્મ છે એમ બ્રહ્મવાદીએ જાણવાનું છે, કલ્પના યુક્ત જાણવાનું નથી, કેમકે તે કલ્પના તો માયાએ ભગવાનમાં આરોપી છે.(૪૪-૪૫)

એમ બ્રહ્મવાદ અને કર્તૃવાદનું નિરૂપણ કરીને આ રૂપ ભગવાનનું કયા કલ્પમાં હંતું તેનો ઉત્તર કહે છે:

અયં તુ બ્રહ્મણઃ કલ્પઃ સવિકલ્પ ઉદાહતઃ ।

વિધિઃ સાધારણો યત્ર સર્ગાઃ પ્રાકૃતવૈકૃતાઃ ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ : વિકલ્પ સહિત આ બ્રહ્મકલ્પ કહ્યો. જેમાં પ્રાકૃત અને વૈકૃત સર્ગો થયા. અવાન્તર કલ્પ વિકલ્પ કહેવાય. બ્રહ્મકલ્પ મહાકલ્પ કહ્યો. મહાકલ્પમાં પ્રાકૃત સર્ગોદિ થાય છે. અવાન્તરમાં વૈકૃત થાય છે. એ વિધિ બીજાઓની સાથે સાધારણ છે.

ભાવાર્થ : ભગવાન્ ક્યારેક જગદ્રૂપે પોતે જ થાય છે, એ આ બ્રહ્મકલ્પમાં સમજવું. વિકલ્પ એટલે બ્રહ્મકલ્પના અવાન્તર કલ્પમાં તો માયાવડે સર્વરૂપ થાય છે. એ બન્ને વાત અહીં કહી દીધી, તેથી બ્રહ્મનો કલ્પ સવિકલ્પ કહ્યો; એટલે ભગવદ્રૂપ પણ અને માયારૂપ પણ બધું, એ બન્ને કહેવાયું. ‘તુ’ શબ્દથી બીજા પ્રાકૃત કલ્પોની વ્યાવૃત્તિ કરી. માટે જ અહીં દશવિધ લીલા બરોબર છે; કલ્પાન્તરમાં વિષમ છે. તે જ કહે છે કે અહીં વિધિ સાધારણ છે. આ બ્રહ્મકલ્પમાં પ્રાકૃત વૈકૃત સર્ગની ઉત્પત્તિનો વિધિ સાધારણ છે. પ્રાકૃતમાં અને વૈકૃતમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે તે તુલ્ય છે. કલ્પાન્તરની પેઠે ત્રણ પ્રકારના પ્રાકૃત નથી. વૈકૃત જુદા છે. ઉભયાત્મક સર્ગ કુમારોનો છે. એ વિશેષ છે. તે વિશેષ અહીં નથી. “સાધારણ વિધિ જ્યાં” એ એક વાક્ય છે, “પ્રાકૃત વૈકૃત સર્ગો” એ બીજું વાક્ય છે. તેમાં પ્રાકૃત જ વૈકૃત છે, બીજા નથી, એવો તેનો અર્થ કરવાનો છે.(૪૬)

એટલાથી સર્વ પ્રશ્નના ઉત્તરો કહ્યા. કાળ અને કલ્પનો ઉત્તર ન આપ્યો તે આગળ કહીશ એ કહે છે:

પરિમાણં ચ કાલસ્ય કલ્પલક્ષણવિગ્રહમ્ ।

યથા પુરસ્તાદ્વ્યાખ્યાસ્યે પાદ્મં કલ્પમથો શુશુ ॥૪૭॥

શ્લોકાર્થ : કાળનું પરિમાણ અને કલ્પનું લક્ષણ તથા તેનું સ્વરૂપ તે આગળ કહીશ, હમણાં તો પાદ્મ કલ્પ સાંભળો.

ભાવાર્થ : પરમાણુથી લઈને બે પરાર્ધ સુધીનો કાળ તેનું પરિમાણ સૂર્યની ગતિ વગેરે બધું આગળ કહેવામાં આવશે. ‘ચ’કાર છે તેથી તેનું કાર્ય પણ આગળ ઉપર કહેવાશે. કલ્પનાં લક્ષણ એટલે તેના ધર્મોની વ્યવસ્થા, કૃતયુગમાં આવો ધર્મ હોય, આવી લોકોમાં પ્રવૃત્તિ હોય તે લક્ષણ કહેવાય. વિગ્રહ એટલે શરીર, જેમકે કૃતયુગ ચાર

હજાર વર્ષનો એ સ્વરૂપ, અને લક્ષણ કહ્યાં તે આગળ ઉપર તમને કહેવાશે. જેવાં પ્રથમ કલ્પમાં હતા તેવું તેનું રૂપ હું તમને કહીશ. એમ વિસ્તારથી કહેવા માટે બીજા કલ્પને કહે છે. પાદ્મ કલ્પમાં સર્ગાદિના વિશેષ હોય છે તેથી હવે તમે પાદ્મ કલ્પને સાંભળો. તેમાં ભગવાનની દશ લીલા વિસ્તારથી કહેવાની છે તેથી ‘અથો’ શબ્દથી ક્રમનો ભેદ બતાવ્યો છે. સાવધાનતાથી શ્રવણને માટે ઉપદેશ કરે છે, એથી અહીં કહેતાં એક દિવસ પૂરો થયો લાગે છે. તેથી ભિન્ન ક્રમથી શ્રવણ કરવાને માટે શુકદેવજી પરીક્ષિતને ઉપદેશ કરે છે.(૪૭)

એમ શુક અને પરીક્ષિતનો સંવાદ પૂરો થતાં શૌનકને ભગવાનની કથા સાંભળવામાં વ્યગ્રતા થઈ, તે પૂર્વે કહેલી કથાને શૌનક સૂતને પૂછે છે, તે પ્રશ્નના કેટલાક જ્ઞાનમાં પણ પરમ પ્રીતિ થાય એવું છે. એવું જ સાંભળવું જોઈએ, તે જ સૂત કહે છે, “વિદુરસ્તીર્થયાત્રાયામ્” (૧૧૧૩૧) એ શ્લોકમાં.

યાવતઃ કૃતવાન્ પ્રશ્નાન્ ક્ષત્તા કૌષારવાગ્નતઃ ।

જાતૈકભક્તિર્ગોવિન્દે તેભ્યશ્ચો પરરામ હ ॥ (૧૩૧૨૧) ॥

(મૈત્રેયની પાસે વિદુરે જેટલા પ્રશ્નો કર્યા તે સાંભળીને મૈત્રેયને ભગવાનમાં ભક્તિ વધતાં તે ચૂપ રહી ગયા) એ ઉપરથી સૂતે ‘ભાગવત સંભળાવીશ’ એમ કહ્યું છે, પણ તે વિદુર મૈત્રેય સંવાદરૂપ ભાગવત સંભળાવે તો તે જલદી ફલ આપનાર થાય એ વાત શૌનક જાણે છે તે વાત કઢાવવા માટે શૌનક સૂતને પ્રોત્સાહન આપે છે; ‘યદાહ ભગવાન્’ એ ત્રણ શ્લોકથી તે કહે છે:

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

યદાહ ભગવાન્ સૂત ક્ષત્તા ભાગવતોત્તમઃ ।

ચચાર તીર્થાનિ ભુવસ્ત્યકત્વા બન્ધુન્ સુદુસ્ત્યજાન્ ॥૪૮॥

કુત્ર કૌષારવેસ્તસ્ય સંવાદોઽધ્યાત્મસંજિતઃ ।

યદ્વા સ ભગવાંસ્તસ્મૈ પૃષ્ટસ્તત્ત્વમુવાચ હ ॥૪૯॥

બ્રૂહિ નસ્તદિદં સૌમ્ય વિદુરસ્ય વિચેષ્ટિતમ્ ।

બન્ધુત્યાગનિમિત્તં ચ તથૈવાગતવાન્ પુનઃ ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ : શૌનક બોલ્યા : ભગવાન્ મૈત્રેયે, હે સૂત, વિદુરને જે કથા કહી તે વિદુર બન્ધુને છોડીને પૃથ્વીના તીર્થો કરતા તેને મળ્યા તે ક્યાં મળ્યા? તેનો આધ્યાત્મિક કથા સંવાદ ક્યાં થયો? તેણે પૂછવાથી મૈત્રેયે તેને કહ્યું તે પણ આપ કહો. હે સૌમ્ય, વિદુરની વિશેષ ચેષ્ટાઓ તથા તેને જે મૈત્રેયે કહ્યું તે બધું આપ અમને કહો. તેની

સાથે તેને બન્ધુનો ત્યાગ કેમ કરવો પડ્યો તેનું કારણ પણ કહો. તે મૈત્રેયને મળ્યા તે ક્યાં કેવી રીતે તે બધી વાત કહો.

ભાવાર્થ : ભગવાન્ કહ્યા તેથી મૈત્રેયની સર્વજ્ઞતા કહી દીધી. ‘યદાહ ભગવાન’ એ વાક્ય જુદું લેવું. ‘ભગવાન’ એ મૈત્રેયનું વિશેષણ કરવું. અથવા વિદુર મૈત્રેયના સંવાદમાં ભગવાને જે કહ્યું તે મને કહો. તે ભગવાનનું બન્નેએ જે વાક્ય કહ્યું હોય તે કહો. ‘યદાહ નો ભવાન્’ એ સ્પષ્ટ પાઠ છે. ‘સૂત’ એ સંબોધન છે. ક્યાં કહ્યું શું કહ્યું એવી અપેક્ષામાં કહે છે. ક્ષત્તા ભગવદ્ભક્તમાં ઉત્તમ છે તે બન્ધુઓને છોડીને ભૂમિમાં તીર્થોમાં ફરવા લાગ્યા. તેવા પવિત્ર વિદુરને કૌષારવિ સાથે સંવાદ ક્યાં થયો, ક્યા વિષયને માટે થયો, જે ભગવાનના વાક્યના અર્થને માટે તે બન્નેને બોલવું થયું હોય તે વિચારાત્મક સંવાદ તમે અમને કહો. એમ કહેવું છે તોપણ ભગવાનના વાક્યની તેમાં મુખ્યતા બતાવવા માટે તે ભગવાનના વાક્યવિશેષમાં સંવાદ થયો હશે, એ જાણે છે તોપણ વિશેષ જાણવા માટે ક્યે ઠેકાણે સંવાદ થયો તે પૂછે છે. દેશનો પ્રશ્ન તો ક્યા દેશમાં તે સંવાદ થયો એમ પૂછે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે તમે કહેશો તોપણ તે જગ્યાએ જઈને અમારે તે સાંભળવાની ઈચ્છા છે પાઠાન્તર હોય તો ‘ઈતિ’ શબ્દનો અધ્યાહાર કરવો. બન્ધુનો ત્યાગ દુસ્ત્યજ છે, તેથી તેને કોણે રજા આપી, તેને કોણે ઉપદેશ કર્યો, તે ક્યાં વિચર્યા, એ બધી વાત આપ અમને કહો, કારણકે ભગવદ્ભક્તોમાં તે શ્રેષ્ઠ છે, આપ્તિકાળમાં પણ જેના મનમાં ભ્રાંતિ થતી નથી. પૃથ્વીના તીર્થો જાણી શકાય અને જઈ શકાય તેવાં છે, તેને પણ તમે કહો. જે તીર્થો કરવાથી સારી રીતે શુદ્ધિ થતાં તેને ભગવાનમાં ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તેના પહેલાં પણ તેના ચિત્તની શુદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટ હતી, જેણે પ્રથમથી જ ત્યાગ ન થઈ શકે એવા બાન્ધવોનો ત્યાગ કર્યો હતો, એટલે બહારથી છોડ્યાં હતાં, તેને તીર્થ કર્યા પછી અન્તઃકરણથી પણ છોડી દીધાં, એમ કહેવાથી પરીક્ષિત કરતાં પણ આ વિદુરનો અધિકાર મોટો છે, તેથી તે ભાગવતનો મુખ્ય શ્રોતા ગણાય. કુષારના પુત્ર તે કૌષારવિ, અથવા કૌષારવ રૂપ થાય. પ્રથમપક્ષમાં ‘બાહ્વાદિત્વાદિન્’ એથી ‘ઈ’ પ્રત્યય થયો છે. તે વિદુરને. એમ બન્ને બરોબરિયા છે તેથી બન્નેને ષષ્ઠી વિભક્તિથી કહ્યા છે, તેથી તે બન્નેનો સંવાદ પણ શૌનકે પૂછ્યો, અન્યથા કેવળ સ્થાન પૂછવાનું કાંઈ પ્રયોજન વગરનું ગણાય. તે સંવાદ સાંભળનારનું કામ સિદ્ધ કરે એવો છે તેથી તેને ‘અધ્યાત્મસંસિત’ કહ્યો છે. જે તે સાંભળતાં જ્ઞાન ન થતું હોય તો ‘અધ્યાત્મ’ વિશેષણ આપ્યું છે તે કોકટ જાય. ‘અધ્યાત્મ’ શબ્દથી સંજ્ઞાપન કર્યું છે.

આ સંવાદ પરસ્પર કહેવારૂપ છે, તેનાથી તેને ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી સંવાદનું માહાત્મ્ય કહેવાયું. ‘યદ્વા’ શબ્દથી પશ્ચાન્તર કહ્યું, ‘વા’ શબ્દથી પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરે છે. કોઈ સ્થાનના સમ્બન્ધને લઈને તેને ભક્તિ થઈ, એમ અહીં સ્થાનનું માહાત્મ્ય સમજવાનું નથી, પણ ઉપદેશથી ભક્તિ થઈ છે, માટે તે ઉપદેશ અમને કહો. અથવા ‘સભગવાન’ એ સમસ્ત પદ લેવું એટલે મૈત્રેયના હૃદયમાં ભગવાન હતા તેણે વિદુરને ઉપદેશ કર્યો; નહિ તો કેવળ માણસનું કહેલું હૃદય કેમ સ્થિર થઈ શકે? ‘તસ્મૈ’ એટલે તેના હૃદયમાં રહીને વિદુરને માટે જ તેણે કહેલ છે, બીજાને માટે નથી. તે વિદુરે પણ જ્યારે પૂછ્યું ત્યારે કહ્યું છે. વિદુર જેવો માણસ જેવા તેવાને પૂછે નહિ, તેમાં વક્તા એટલે મૈત્રેયે જે તત્ત્વ કહ્યું તે તમે કહો. ‘હ આશ્ચર્ય’ કહેનાર છે. વિદુરનું ચરિત પણ કહો. તત્ત્વનો ઉપદેશ વિદુરને અયોગ્ય ગણાય તેથી આશ્ચર્ય થાય છે, તો પણ ઉપદેશ તો થયો તેથી તેમાં કાંઈ વિશેષ ચેષ્ટિત છે એવું જ્ઞાન થાય છે જેના વડે એવો (શૂદ્ર) વિદુર તેવા ઉપદેશને લાયક થયો છે. બન્ધુત્યાગનું પણ નિમિત્ત કહો. નહિ તો શૂદ્રયોનિમાં ઉત્પન્ન થયો તેને સંન્યાસ લેવો અયોગ્ય કણાય. ‘ચકાર’ છે તેથી તેને આવું જ્ઞાન કેમ થયું તેનું પણ કારણ બતાવો. તે જ્ઞાન સર્વથા ઉત્તમ છે. જે જ્ઞાન થતાં પહેલાં ઉદાસીનતા હતી તેને છોડીને દેહથી શરમ લાગે તેને પણ છોડીને તેવી જ રીતે પુનઃ ત્યાં આવ્યા છે. તેથી સાક્ષાત્ સર્વ મોહનિવર્તક ઉત્તમાધિકારનિરૂપક જ્ઞાન તેને થયું છે. જ્ઞાન ભગવાનનું કહેલું જ હોય, માટે તે જ્ઞાનપણ આપ અમને કહો.(૪૮-૪૯-૫૦)

એમ શૌનકાદિ ઋષિઓએ પૂછ્યું તેનો ઉત્તર તો શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યો તે જ છે. તેમાં સરસ્વતીનો સંવાદ છે. જેમ વિદુરાદિને ભક્તિ થઈ તેવી તમને પણ ભક્તિ થશે, એમ સૂત કહેતા, તમારું વાક્ય પણ મારે જે કહેવું છે તેને સંવાદી બન્યું એમ કહે છે:

રાજા પરીક્ષિતા પૃષ્ઠો યદવોચન્ મહામુનિઃ ।

તદ્વોડભિધાસ્યે શૃણુત રાજઃ પ્રશ્નાનુસારતઃ ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થ : પરીક્ષિત રાજાએ પૂછવાથી મહામુનિ શુકદેવજીએ જે ઉત્તર આપ્યો છે તે હું આપ લોકોને કહીશ, તે રાજાના પ્રશ્નના અનુસારે તમો સાંભળો.

ભાવાર્થ : આ જ અર્થ પરીક્ષિતે પણ શુકદેવજીને પૂછ્યો હતો. શુકદેવજીએ જ્યારે “એવમ્ એતત્ પુરા પૃષ્ઠઃ” (૩૧.૧૧) ઈત્યાદિથી કથા કહેવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે તેનું સ્વરૂપ અને તેનું છેવટ જાણીને શુકદેવજીએ તેને ઉત્તર આપ્યો છે, તે જ ઉત્તર

હું તમને કહીશ. એથી પહેલાં જે આપે મને પૂછ્યું કે ભગવાન્ શુકે જે પરીક્ષિતને કહ્યું તે કહો, ત્યારે પણ મેં કહ્યું હતું “સોડહં વઃ શ્રાવયિષ્યામિ” અને હમણાં પણ કહું છું તેમાં વિરોધ નથી; તેથી હું શુકદેવજીની યુક્તિ તમને કહીશ, પણ તે તમે ચિત્તની સાવધાનતાથી સાંભળો, એટલી તમોને મારી વિનંતી છે. શુકદેવજી તો સભામાં બેસીને બોલ્યા છે. ત્યાં ઘણા પૂછનારા ઘણાને ઘણી રીતે સમજાવવામાં યુક્તિપ્રયુક્તિમાં ઘણું બોલાય, તે મુખ્ય શ્રોતાની બુદ્ધિને અનુસારીને ન કહેવાય, તે બધું આપણી કથામાં કહેવાની જરૂર નથી; તેથી હું તમને રાજાના પ્રશ્નને અનુસારે શુકદેવજીએ જે ઉત્તર આપ્યો તે કહીશ.(૫૧)

દ્વિતીયસ્કન્ધવિવૃત્તિઃ શ્રીકૃષ્ણચરણામ્બુજે ।

નિવેદિતાતિયત્નેન યુક્તિપુષ્પાજ્જલિઃ સ્ફુટા ॥૧॥

આ દ્વિતીય સ્કન્ધની વિવૃત્તિ અત્યન્ત યત્નથી અને યુક્તિરૂપ પુષ્પાજ્જલિરૂપે સ્ફુટ રીતે શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળમાં મેં અર્પણ કરી છે.

ભક્તેષુ શાસ્ત્રહૃદયેષુ નિવેદયામિ શાસ્ત્રાર્થતો યદિ હરિર્ભવતામભીષ્ટઃ ।

તત્પશ્યતાત્ર વિવૃત્તિ ભગવદ્ગુણાનાં સંદેહવારણવિચારણતઃ પ્રસન્નામ્ ॥૨॥

શાસ્ત્ર જેના હૃદયમાં છે એવા ભક્તોને હું નિવેદન કરું છું કે જો તમને શાસ્ત્રાર્થથી ભગવાન્ ઈચ્છિત હોય તો તમે આ ભગવદ્ગુણના વિસ્તારરૂપ વિવૃત્તિને જુઓ, જે વિવૃત્તિ સંદેહને દૂર કરે છે અને વિચાસી મનને પ્રસન્ન કરે છે.

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કન્ધરૂપ સાધનલીલાની શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ

શ્રીવલ્ભાચાર્યકૃત શ્રીસુબોધિની નામની ટીકામાં

દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.